

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
& Ιστορίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Γιάννης Μπαλαμπανίδης

*Η ευρωκομμουνιστική «στιγμή»:
προϋποθέσεις, όρια και κληρονομίες*

Τριμελής επιτροπή

Νίκος Θεοτοκάς
Γεράσιμος Μοσχονάς
Σταύρος Κωνσταντακόπουλος

Αθήνα
Φεβρουάριος 2015

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Γιάννης Μπαλαμπανίδης

*Η ευρωκομμουνιστική «στιγμή»:
προϋποθέσεις, όρια και κληρονομίες*

Αθήνα
Φεβρουάριος 2015

Ευχαριστίες

Η αναγνώριση των οφειλών είναι μάλλον το τελευταίο κομμάτι που γράφει κανείς σε τέτοιες περιπτώσεις. Είναι ταυτόχρονα απόδειξη ότι μια διατριβή είναι έργο λιγότερο μοναχικό απ' ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως – παρότι, ως γνωστόν, τα όποια λάθη και παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά τον γράφοντα. Ας μου επιτραπεί λοιπόν, ως παιδί πολλών γονέων, να τους μνημονεύσω εδώ ευχαριστώντας τους.

Καταρχάς, τον επιβλέποντα της διατριβής μου Νίκο Θεοτοκά, που υπήρξε δάσκαλος χωρίς διδακτισμό από την πρώτη μέρα που με καλωσόριζε στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Ευχαριστίες οφείλω φυσικά στον Γεράσιμο Μοσχονά, ο οποίος σε καθοριστικές στιγμές με επανέφερε στη μεθοδολογική τάξη της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης, όπως βέβαια και στον Σταύρο Κωνσταντακόπουλο για τη σταθερή του ενθάρρυνση παρά ή χάρις στις κατά καιρούς αποκλίσεις και διαφωνίες μας.

Αναλόγως οφείλω να ευχαριστήσω τα μέλη της επταμελούς επιτροπής: τον Νικόλα Σεβαστάκη για την παραδειγματική διανοητική του στάση, τον Γρηγόρη Ανανιάδη για τις κοινές αναζητήσεις σε περισσότερο ή λιγότερο σύγχρονα θέματα, τον Νίκο Κοταρίδη για τις λακωνικές αλλά καίριες υποδείξεις του και την κυρία Σουζάνα Βέρνυ για τη γνωριμία και τις εξαιρετικά εύστοχες παρατηρήσεις της. Ευχαριστίες ακόμα χρωστάω στον Γιάννη Βούλγαρη που γενναιόδωρα μου επέτρεψε την επιδρομή στα ευρωκομμουνιστικά ράφια της βιβλιοθήκης του και στον Ανδρέα Πανταζόπουλο για πολύ περισσότερα από τις γαλλόφωνες βιβλιογραφικές υποδείξεις χρόνων.

Οι συνάδελφοι και φίλοι Χρήστος Κανελλόπουλος και Σάντυ Λιακάκη είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν σημαντικό μέρος του τελικού κειμένου, ο Γιώργος Ιωαννίδης να με διαφωτίσει σε ζητήματα οικονομικής ιστορίας, ο Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος και η Βίβιαν Σπυροπούλου να τροφοδοτήσουν την εργασία μου με τη δική τους δουλειά.

Η ηθική και κάθε είδους στήριξη της οικογένειάς μου υπήρξε όλα αυτά τα χρόνια πολύτιμη. Είναι επίσης κάτι παραπάνω από τυπική υποχρέωση να σημειώσω ότι η διατριβή εκπονήθηκε χάρις και στην υλική στήριξη της οποίας έτυχα ως υπότροφος του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών.

Θα πρέπει τέλος να σημειώσω ότι αυτή η εργασία μπορεί να κατανοηθεί ως προϊόν δύο σημαντικών κοινοτήτων όπου είχα και έχω την τύχη να ανήκω: στην κοινότητα πολιτικών επιστημόνων και ιστορικών του ομώνυμου τμήματος του Παντείου Πανεπιστημίου και στον περασμένο αλλά παρόντα κύκλο του περιοδικού *Ο Πολίτης*, στο υπόγειο του οποίου πήρα μια ιδέα για το τι ήταν και τι ήθελε ο ευρωκομμουνισμός.

Αν και προσπάθησα, δεν βρήκα τρόπο να ευχαριστήσω όπως ταιριάζει την Κατερίνα Λαμπρινού, την οποία ήδη ακούω από το διπλανό δωμάτιο να λέει ότι πρέπει επιτέλους να βάλω μια τελεία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	7
ΠΙΝΑΚΕΣ.....	12
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ.....	13
ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Μεθοδολογικά προλεγόμενα, ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας.....	15
0.1. Το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού σε ιστορική συγκριτική προοπτική	15
0.2. Ζητήματα μεθόδου.....	16
0.3. Ερευνητικά ερωτήματα: συνομιλώντας με τη βιβλιογραφία.....	23
0.4. Υπόθεση εργασίας: ο μεγάλος ευρωκομμουνιστικός μετασχηματισμός.....	37
0.5. Συμβολή της έρευνας.....	44
Α΄ ΜΕΡΟΣ.....	47
Ο ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ένα παράθυρο που κλείνει και ένα που ανοίγει: Αντίσταση, Ψυχρός Πόλεμος, αποσταλινοποίηση	49
1.1. Εισαγωγή	49
1.2. Λαϊκά Μέτωπα και Αντίσταση	51

1.3. Ψυχρός Πόλεμος: Τα πιτσούνια του Ντυκλό.....	58
1.4. Via italiana και via greca	59
1.5. Αποσταλινοποίηση, ένα παράθυρο ευκαιρίας (και διαφυγής).....	62
1.6. Σύνοψη.....	66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Μετάβαση: 1964-1968.....	69
2.1. Εισαγωγή	69
2.2. Δύο θάνατοι, τρία κείμενα και μια διαγραφή	70
2.3. Ιταλία και Γαλλία: στροφή μέσα στο κόμμα	76
2.4. Ισπανία και Ελλάδα: στροφή εντός και εκτός	79
2.5. Σύνοψη.....	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. 1968: Η τομή.....	87
3.1. Εισαγωγή	87
3.2. Ο καταλύτης 1968.....	88
3.3. Η χαμένη άνοιξη: Τσεχοσλοβακία.....	92
3.4. Οι συνέπειες μιας άλλης χαμένης άνοιξης: το ελληνικό '68	95
3.5. Οι κομμουνιστές το Μάη: Γαλλία	99
3.6. Οι κομμουνιστές το Μάη: η ετεροχρονισμένη περίπτωση της Ελλάδας.....	106
3.7. Οι κομμουνιστές το Μάη: Ιταλία.....	109
3.8. Μπορεί η διαλεκτική να σπάσει τούβλα; Ανάμεσα σε «παλιά» και Νέα Αριστερά.....	111
3.9. Σύνοψη.....	116
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ο πυρήνας του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου: 1973-1979.....	119
4.1. Εισαγωγή	119
4.2. Η ιταλική πρωτοπορία	122
4.3. Η ιταλική πρωτοπορία, από τη ριζοσπαστική αντι-ηγεμονία στον μετριοπαθή εθνικό ρόλο	125
4.4. Ιστορικός Συμβιβασμός, συνδετικός ιστός	130
4.5. Γαλλία: ένας αδύνατος ιστορικός συμβιβασμός της Αριστεράς	134
4.6. Ο ισπανικός συμβιβασμός στη συναινετική μετάβαση	139
4.7. Το ευρωκομμουνιστικό παράδοξο στην ελληνική Μεταπολίτευση	144
4.8. Σύνοψη.....	149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας	153
5.1. Εισαγωγή	153
5.2. Ένα βήμα προς τις πολιτικές ταυτότητας (και ένα βήμα πίσω;).....	154

5.3. Ο καταλύτης Γκορμπατσώφ	160
5.4. Ένα βήμα από τον ευρωκομμουνισμό προς την ευρωπαϊκή Αριστερά, και ένα πίσω.....	161
5.5. Προς την απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας	163
5.6. Σύνοψη.....	172
B' ΜΕΡΟΣ	175
Ο ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ	175
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Ένας πολυκεντρικός κομμουνιστικός κόσμος: απειλή και ευκαιρία	177
6.1. Εισαγωγή	177
6.2. Η εποχή των συνδιασκέψεων.....	178
6.3. Και πάλι το 1968: Τσεχοσλοβακία	180
6.4. Από την αυτονομία... ..	182
6.5. ...στη σύγκρουση: Αφγανιστάν και Πολωνία	186
6.6. Σύνοψη.....	191
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Κράτος, φιλελευθερισμός, δημοκρατία	193
7.1. Εισαγωγή	193
7.2. Το κράτος ως διακύβευμα στη θεωρία	195
7.3. Το κράτος ως διακύβευμα στην πολιτική πρακτική	197
7.4. Από το κράτος στον φιλελευθερισμό.....	199
7.5. Εμβάθυνση του φιλελευθερισμού και πλουραλισμός.....	203
7.6. Μπαμπά, τι είναι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός;	207
7.7. Η πλειοψηφία κερδίζει.....	211
7.7. Σύνοψη: Ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει.....	216
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση	219
8.1. Εισαγωγή	219
8.2. Ο πολιτικός ρόλος «διαμαρτυρία».....	221
8.3. Επανάσταση ή μεταρρύθμιση;.....	224
8.4. Μεταρρύθμιση με δικτατορία του προλεταριάτου;	232
8.5. Από την τοπική εξουσία στην εθνική	235
8.6. Από τις τάξεις στο λαό κι από το λαό στο έθνος	239
8.7. Διαιρετικές τομές στο σώμα του πολιτικού	245
8.8. Σύνοψη: Η αποτίμηση της κυβερνητικής εμπειρίας.....	248
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. Το ιδεολογικό aggiornamento	253

9.1. Εισαγωγή	253
9.2. Ένας πιο ευέλικτος μαρξισμός.....	255
9.3. Ο βαθμός μηδέν της αναθεώρησης: η διαλεκτική	257
9.4. Διαλεκτική, πλουραλισμός, πραγματισμός.....	261
9.5. Σύνοψη.....	265
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. Η κοινωνιολογική προσαρμογή	267
10.1. Εισαγωγή	267
10.2. Η ανάδυση ενός μετα-υλιστικού ατόμου	269
10.3. Προς ένα νέο κομμουνιστικό κοινωνιολογικό προφίλ: Ιταλία	271
10.4. Προς ένα νέο κομμουνιστικό κοινωνιολογικό προφίλ: Γαλλία.....	278
10.5. Προς ένα νέο κομμουνιστικό κοινωνιολογικό προφίλ: Ισπανία και Ελλάδα.....	287
10.6. Σύνοψη.....	294
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός στον ευρωπαϊκό Νότο	297
11.1. Εισαγωγή	297
11.2. Ένα κοινό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα;	299
11.3. Ένας «μεσογειακός» κομμουνιστογενής μεταρρυθμισμός.....	306
11.4. Σύνοψη.....	311
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία.....	313
12.1. Εισαγωγή	313
12.2. Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία: μια ανταγωνιστική συμβίωση.....	315
12.3. Ένας κομμουνισμός χωρίς ρήξεις;	320
12.4. Μια κομμουνιστογενής μορφή διακυβέρνησης;.....	326
12.5. Σύνοψη.....	337
Γ΄ ΜΕΡΟΣ	341
ΟΙ ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΥΠΕΡΕΘΝΙΚΟΥ.....	341
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13. Η κρίση του '70: κατάρρευση ή μετασχηματισμός του παγκόσμιου καπιταλισμού; Η ευρωκομμουνιστική απάντηση	343
13.1. Εισαγωγή	343
13.2. «We are all planners now».....	344
13.3. Πέραν των μονοπωλίων	352
13.4. Παγκόσμια κρίση: αναπροσανατολισμοί.....	359
13.5. Η διπλή κρίση του εθνικού κράτους πρόνοιας	362
13.6. Ένα νέο μονοπάτι για την ευρωπαϊκή Αριστερά, με διακλαδώσεις	366
13.7. Σοσιαλιστικές κυβερνήσεις του Νότου.....	374

13.8. Σύνοψη: Από το εθνικό στο υπερεθνικό, ένα βήμα μπρος, αλλά όχι ολόκληρο	380
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14. Ο «εξευρωπαϊσμός» του κομμουνιστικού κινήματος.....	391
14.1. Εισαγωγή	391
14.2 Μετά τον Πόλεμο: ενάντια στην ΕΟΚ, <i>ma non troppo</i>	396
14.3 Η ευρωκομμουνιστική στροφή μέσα στις μεγάλες διαιρέσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης	407
14.4 Από την απόρριψη της ολοκλήρωσης μέχρι (και) τον φεντεραλισμό	410
14.5 Ο παράγοντας Ύφεση	419
14.6 Τα κόμματα ως μηχανισμοί διαμεσολάβησης του εξευρωπαϊσμού	421
14.7 Οι ευρωεκλογές του 1979, ένα σημείο καμπής	428
14.8 Στο δρόμο της Ευρωαριστεράς	434
14.9 Σύνοψη	442
Δ΄ ΜΕΡΟΣ	445
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	445
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15. Το ίχνος της ευρωκομμουνιστικής κληρονομιάς.....	445
15.1 Εισαγωγή	445
15.2 Η ριζοσπαστική Αριστερά από το 1989 μέχρι σήμερα: παρακμή ή μετάλλαξη;	448
15.3 Η ευρωκομμουνιστική «στιγμή»: ο πυκνωτής της αλλαγής.....	455
15.4 Κληρονομίες ενός επιτυχημένου εγχειρήματος που ηττήθηκε.....	458
15.5 Οι κύκλοι του καπιταλισμού, οι κύκλοι της κριτικής του	464
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	471
ΠΗΓΕΣ.....	471
ΑΡΘΡΑ	472
ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ	482
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	486

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Εκλογικά αποτελέσματα κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ευρώπη (1965-1990).....	122
ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Ικανοποίηση με τη λειτουργία της δημοκρατίας	212
ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Υπέρ της παρούσας κατάστασης ή της επαναστατικής αλλαγής;	226
ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Μερίδιο εργατών και αγροτών στο ακροατήριο PCI-PCF (1954-1979)	268
ΠΙΝΑΚΑΣ 5 PCI: γεωγραφική κατανομή ψήφου	273
ΠΙΝΑΚΑΣ 6 PCF: είσοδος - έξοδος μελών (1955-1994)	280
ΠΙΝΑΚΑΣ 7 Οργάνωση Παρισιού PCF – Κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση & Μορφωτικό επίπεδο μελών.....	281
ΠΙΝΑΚΑΣ 8 Σύνθεση των αντιπροσώπων στο 9ο Συνέδριο του PCE (1978)	289
ΠΙΝΑΚΑΣ 9 Απεργιακή δράση 1970-1988 (σε ημέρες απεργίας)	328
ΠΙΝΑΚΑΣ 10 Αποτελέσματα εκλογών στα ισπανικά συνδικάτα, 1978-1982	335
ΠΙΝΑΚΑΣ 11 «Θεωρείτε επιθυμητό η Κοινή Αγορά να εξελιχθεί σε έναν πολιτικό σχηματισμό τύπου Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης;»	425
ΠΙΝΑΚΑΣ 12 Υπέρ ή κατά μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ένωσης και της οικονομικής αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.....	426
ΠΙΝΑΚΑΣ 13 Στάσεις ως προς τη συμμετοχή στην ΕΟΚ και την ευρωπαϊκή ενοποίηση, 1982-1985	427

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1 Μέλη PCI, PCF και PCE (1976-1990)	155
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2 Επανάσταση ή μεταρρύθμιση; Στάσεις σε Ιταλία-Γαλλία ανά κοινωνική τάξη	225
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3 Υποστήριξη προς μια ριζική κοινωνική αλλαγή ανά κόμμα στην Ιταλία	227
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4 Αυτοτοποθέτηση στον άξονα "Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά" στη Γαλλία (1946-1981)	230
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5 Ιταλία και Γαλλία: υλιστές vs μετα-υλιστές ανά ηλικιακή ομάδα	270
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6 Middle majority: αυτο-τοποθέτηση κατά οικονομική κατάσταση	271
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7 Μέλη PCI ανά φύλο (1964-1988)	274
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8 Σύνθεση μελών PCI ανά έτος ένταξης	275
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9 Επίπεδο εκπαίδευσης των μελών του PCI ανά έτος ένταξης	276
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10 Προέλευση μελών του PCI ανά έτος ένταξης	277
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11 Αντιπρόσωποι στα συνέδρια και ψηφοφόροι του PCI (18-24 ετών)	278
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12 Μέλη PCF ανά επαγγελματική ομάδα (1979-1997)	283
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13 Ψηφοφόροι PCF ανά επαγγελματική ομάδα (1978-2002)	283
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14 Μέλη PCF ανά φύλο (1954-1979)	284
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 15 Ψηφοφόροι PCF ανά φύλο (1978-2002)	285
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 16 Μέλη PCF κατά ηλικία (1979-1997)	285
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 17 Ψηφοφόροι PCF ανά ηλικία (1978-1988)	286
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 18 Ηλικία ψηφοφόρων PCF (1978-1984)	287
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 19 Ψηφοφόροι PCE ανά επαγγελματική κατηγορία	290
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 20 Ψηφοφόροι PCE ανά φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο και θρησκευτικές πεποιθήσεις (1978-1982)	291
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 21 Ψηφοφόροι PCE-PSOE (1981)	292
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 22 Εκλογικά αποτελέσματα σοσιαλιστών και κομμουνιστών σε Γαλλία και Ιταλία (μ.ό.)	315
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 23 Ευρωεκλογές 1979-1994	433
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 24 Αντικαπιταλιστική Αριστερά στην κρίση (κομμουνιστικά, μετακομμουνιστικά και κομμουνιστογενή κόμματα)	449
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 25 Αντικαπιταλιστική Αριστερά και Σοσιαλδημοκρατία στη δυτική Ευρώπη (1949-2009)	450
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 26 Αντικαπιταλιστική Αριστερά και Σοσιαλδημοκρατία στη Νότια Ευρώπη (1949-2009)	451

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Μεθοδολογικά προλεγόμενα, ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας

0.1. Το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού σε ιστορική συγκριτική προοπτική

Η παρούσα μελέτη ξεκίνησε αρχικά ως μια προσπάθεια διερεύνησης της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας και επιστημονικά αχαρτογράφητης περίπτωσης του ΚΚΕ εσωτερικού. Στα ελληνικά συμφραζόμενα, η περίπτωση του ΚΚΕ εσωτερικού υπήρξε όλως ιδιάζουσα: ένα μικρό κομμουνιστικό κόμμα με ιδεολογική εμβέλεια και επιρροή πολλαπλάσια της εκλογικής του δύναμης, που προέκυψε από ένα βαθύ σχίσμα του καθ' ημάς κομμουνιστικού κινήματος· ένα κόμμα που επηρέασε με ποικίλους τρόπους και σε βάθος χρόνου την ελληνική κοινωνία, αν και πορεύθηκε κατά κύριο λόγο ενάντια στην εποχή του – με ισχνές επιδόσεις στον εκλογικό ανταγωνισμό.

Αρχική πρόθεση, λοιπόν, ήταν η εξέταση αυτής της ιδιόμορφης κομματικής περίπτωσης στην ελληνική Μεταπολίτευση. Πολύ γρήγορα, ωστόσο, εγκύπτοντας στο θέμα φάνηκε πως αυτό που στο εθνικό μας πλαίσιο φάνταζε «κόντρα στο ρεύμα» αποτελούσε μια ειδική μεν περίπτωση που ωστόσο εντασσόταν σε έναν ευρύτερο «κανόνα», του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, που για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα σφράγισε καθοριστικά, παρά την ήττα του, την πορεία της ευρωπαϊκής Αριστεράς. Το ΚΚΕ εσωτερικού, αν και με ιδιαίτερο τρόπο και σε ειδικές συνθήκες, αντλούσε ωστόσο πολλά από τα καινοτόμα στοιχεία της φυσιογνωμίας του από ένα πολιτικό πλαίσιο που υπερέβαινε κατά πολύ την περιορισμένης εμβέλειας εθνική περίπτωση.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι το εν λόγω κόμμα καταγράφεται ως μια «επαρχιακή» περίπτωση. Κάθε άλλο. Ο τρόπος που εντάχθηκε το ΚΚΕ εσωτερικού στο ευρύτερο ρεύμα της κομμουνιστικής ανανέωσης, παρά τις δεδομένες αμηχανίες ή τις μηχανιστικές προσαρμογές, αποδείχθηκε συχνά πρωτότυπος, με μια προσίδια λογική και επινοητικότητα. Κατά τη διάρκεια της έρευνας, ωστόσο, φάνηκε ότι η εξέταση της ελληνικής εκδοχής του ευρωκομμουνισμού εντός του ευρύτερου ιστορικού και ιδεολογικού πλαισίου του τελευταίου όχι μόνο φωτίζει ευκρινέστερα την ελληνική περίπτωση αλλά κυρίως παράγει γονιμότερα ερωτήματα, σε πολλαπλά επίπεδα.

Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, μια επανεπίσκεψη, σήμερα, του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου μάς επιτρέπει να θέσουμε ουσιαστικά ερωτήματα, που αφορούν την Ελλάδα και μεγάλο μέρος της Ευρώπης, την ιστορική πορεία και τους μετασχηματισμούς της πέραν της σοσιαλδημοκρατίας ευρωπαϊκής Αριστεράς, εν τέλει την ίδια την ιστορία και πολιτική της Ευρώπης σε μια κρίσιμη συγκυρία πολλαπλών κρίσεων και αλλαγών. Πρόκειται για ερωτήματα που δεν θα μπορούσαν

να έχουν τεθεί στη συγχρονία της εξέλιξης του φαινομένου, ρίχνουν φως αναδρομικά στην εποχή εκείνη αλλά φωτίζουν και κρίσιμα ερωτήματα της σημερινής.

Μια πρωταρχική διαίσθηση, χάριν της οποίας επιλέχθηκε εν τέλει το συγκεκριμένο θέμα, ήταν ότι το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού αποτέλεσε μια εντυπωσιακή και φιλόδοξη επιχείρηση ανανέωσης της κομμουνιστικής Αριστεράς, τόσο σε εθνικό όσο και σε δι-εθνικό επίπεδο. Βέβαια, είναι προς διερεύνηση εάν αποτέλεσε ρεύμα τόσο ενιαίο ώστε να μιλάμε για μια ιδιαίτερη κομματική οικογένεια ή ένα υποσύνολο στην οικογενειακή φωτογραφία των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων. Σε κάθε περίπτωση, η θέση του στο φωτογραφικό κάδρο μοιάζει κεντρική, εάν ισχύει ότι υπήρξε η τελευταία ίσως μεγάλη αφήγηση που επιχείρησε να παραγάγει το κομμουνιστικό ρεύμα στον 20ό αιώνα, η τελευταία απόπειρα μετασχηματισμού που αναδιαπραγματεύθηκε ιστορικές δεσμεύσεις πολιτικού και ιδεολογικού τύπου, άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε όχι, και εν τέλει άφησε μια ορισμένη κληρονομιά στη μετέπειτα ευρωπαϊκή Αριστερά. Αν ο ευρωκομμουνισμός πράγματι ήταν ένα εγχείρημα μετασχηματισμού που έλαβε χώρα σε μια εποχή κρίσης και μετάβασης, αποτελεί ταυτόχρονα προνομιακό πεδίο για να εξάγουμε παραγωγικά συμπεράσματα τόσο για το ίδιο το εγχείρημα όσο και για την εποχή του.

Προτού, όμως, περιγράψουμε το πλαίσιο της ερωτηματοθεσίας και τις βασικές υποθέσεις που θα καθοδηγήσουν την εργασίας μας, προέχει να καταγραφούν ορισμένες μεθοδολογικές επισημάνσεις. Να διευκρινιστούν, δηλαδή, οι βασικές μεθοδολογικές επιλογές που προσδιορίζουν την ειδική οπτική γωνία υπό την οποία επιλέγουμε να εξετάσουμε το θέμα μας – η οποία άλλωστε συνδέεται στενά με το είδος των ερωτημάτων που μπορούμε να θέσουμε.

0.2. Ζητήματα μεθόδου

Μία μελέτη του ρεύματος του ευρωκομμουνισμού, στο σύνολο και στις ιδιαίτερες όψεις του, εμπεριέχει αναγκαστικά μια οπτική συγκριτική, ως «μέθοδο», ως «πνευματική κατάσταση», κατά τη διατύπωση των Y. Meny και Y. Surel,¹ ή ως «διάσταση της πολιτικής ανάλυσης» που επιτρέπει να χρησιμοποιούμε καλύτερα τις έννοιές της.² Κάθε πολιτικό ρεύμα, άλλωστε, απαιτεί μια ανάλογη οπτική γωνία εξέτασης στο βαθμό που πάντοτε είναι κάτι παραπάνω από ένα μεμονωμένο κόμμα, μία και μόνη εθνική περίπτωση. Το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού είναι το σύνολο των πολιτικών, των συλλογικών υποκειμένων αλλά και των ιδεών που το

¹ Yves Meny, Yves Surel, *Politique comparée. Les démocraties*, Montchrestien, Παρίσι 2009, σελ. 5.

² Jean Leca, «Pour une analyse comparative des systèmes politiques méditerranéens», *Revue Française de Science Politique*, vo. 4-5, 1977, σελ. 561-562.

συγκρότησαν. Με αυτή την έννοια, οφείλουμε εξαρχής να εντοπίσουμε το πεδίο μιας συγκριτικής έρευνας.

Από χωρική άποψη, η παρούσα μελέτη, χωρίς να εξαντλεί το σύνολο του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, αφορά τέσσερις εθνικές περιπτώσεις κομμουνιστικών κομμάτων που βρέθηκαν στον σκληρό πυρήνα του φαινομένου. Αυτά είναι πρωτίστως τα κομμουνιστικά κόμματα της Ιταλίας και της Γαλλίας (PCI και PCF), ο άξονας, όχι πάντοτε αρμονικός, των δύο πρωταγωνιστών, και ακόμη το ισπανικό PCE, το τρίτο μεγαλύτερο ευρωκομμουνιστικό κόμμα, αλλά και το ΚΚΕ εσωτερικού, ένα κόμμα μικρό μεν αλλά, όπως ήδη σημειώθηκε, με ξεχωριστή πολιτική εμβέλεια. Τα δύο τελευταία θα εξεταστούν όχι στο μπροστινό μέρος της σκηνης αλλά φωτίζοντάς την, συχνά στη συμπληρωματική τους σχέση με τον ισχυρό «πόλο» που αποτέλεσε το PCI.

Από την άποψη του χρόνου, η μελέτη εκτείνεται σε μια σχετικά εκτεταμένη ιστορική περίοδο η οποία ξεκινά με την κρίση του 1968, που με διαφορετικές μορφές κι ωστόσο καθοριστικά εκδηλώθηκε σε καθεμιά από τις τέσσερις χώρες, μέχρι το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980, πριν δηλαδή την κατάρρευση του υπαρκτού κομμουνιστικού κόσμου το 1989. Θα πρέπει βέβαια να διευκρινιστεί ότι η κρισιμότερη «στιγμή» του ευρωκομμουνισμού εντοπίζεται σε μια μικρότερη από αυτό το ευρύ φάσμα περίοδο, ιδίως δηλαδή στη δεκαετία του 1970. Από την άλλη, όμως, δεν είναι δυνατό να παραλειφθούν αναφορές σε ό,τι προηγήθηκε και ό,τι επακολούθησε. Είναι βέβαια προφανές ότι η χρονική έκταση αποκλείει σε έναν βαθμό μια πιο εντατική πραγμάτευση. Πρέπει εξίσου να διευκρινιστεί όμως ότι πρόκειται μάλλον για μια εργασία συγκριτικής πολιτικής που αντλεί από το πεδίο και τα εργαλεία της ιστορίας, και όχι το αντίθετο. Με την πεποίθηση όμως ότι η μακροσκοπική εξέταση ενός τέτοιου φαινομένου όχι μόνο δεν στερεί αλλά προσθέτει βάθος στην πολιτική ανάλυση.

Οι παραπάνω επιλογές χρειάζεται να εξειδικευθούν, καθώς προκύπτουν ευθύς αμέσως πλείστα ερωτήματα. Επιλέγουμε να εξετάσουμε τέσσερα κόμματα που αν και εντάσσονται στο ίδιο πολιτικό ρεύμα, ωστόσο αποτελούν διαφορετικές έως και ριζικά διακριτές περιπτώσεις: ξεκινώντας από το πιο πετυχημένο από αυτά, το ιταλικό PCI, που αποτέλεσε μείζονα πολιτική δύναμη στην Ιταλία και πρωτοπόρο του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, περνώντας στο εξίσου ισχυρό γαλλικό PCF, που ωστόσο διαφοροποιείται αισθητά από το ιταλικό σε μια σειρά χαρακτηριστικών, μέχρι τα δύο κόμματα των χωρών της δημοκρατικής μετάβασης, το μεγαλύτερο αλλά ποτέ κυρίαρχο στην ισπανική πολιτική PCE και το εκλογικά περιορισμένο αλλά ιδεολογικά ακτινοβόλο ελληνικό ΚΚΕ εσωτερικού. Από ποια σκοπιά θα εξεταστούν τα κόμματα αυτά; Τι ακριβώς συγκρίνουμε τελικά, ποια στοιχεία μελετάμε το ένα δίπλα στο άλλο ή στην αλληλοδιαπλοκή τους, ώστε να διαπιστώσουμε συγγένειες,

συνέχειες ή τομές; Εάν οποιοδήποτε συγκριτικό διάβημα εμπεριέχει πολλαπλές επιλογές,³ οφείλουμε εξαρχής να τις διασαφηνίσουμε.

Σημείο πρώτο: το αντικείμενο ή φαινόμενο προς μελέτη είναι ήδη ρητά προσδιορισμένο – το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, οι καταγωγές και οι απολήξεις του. Συχνά, το ίδιο το αντικείμενο είναι ένας τρόπος να θέσουμε περισσότερα και ευρύτερα ερωτήματα. Προς το παρόν, ας θέσουμε το καθοριστικό ερώτημα όσον αφορά την των ονομάτων επίσκεψιν: εάν, δηλαδή, αυτό που ονομάζουμε ευρωκομμουνιστικό ρεύμα συνιστά ένα ενιαίο πρόταγμα, και αν ναι, πώς μπορούμε να το ορίσουμε. Ποια στοιχεία θεωρούμε ότι το ενοποιούν και του αποδίδουν εννοιολογική και ιστορική συνοχή, ώστε μας επιτρέπουν να μιλάμε για «ρεύμα»; Και αντίστροφα, εάν είναι ενιαίο, αυτό σημαίνει ότι είναι και αδιαφοροποίητο; Ποιες εσωτερικές εντάσεις, αντιθέσεις, ασυνέχειες και αποκλίσεις μας οδηγούν ενδεχομένως να σχετικοποιήσουμε την εκτίμηση περί συνοχής – ή και ταυτόχρονα να την επιβεβαιώσουμε, εφόσον κανένα πολιτικό και ιστορικό φαινόμενο δεν μπορεί παρά να εξετάζεται μέσα στους όρους της συνοχής μαζί και της πολλαπλότητάς του;

Αυτά είναι ερωτήματα που διατρέχουν το σύνολο της μελέτης και συνοδεύουν την οπτική της μέχρι το τέλος: τι μπορεί να ενοποιεί φαινόμενα που αναπτύσσονται σε διαφορετικές κοινωνίες; Καμία πρωτοτυπία εδώ· είναι ερωτήματα που ακολουθούν τη συγκριτική οπτική από τη γέννησή της. Πράγματι, από τα πρώτα της βήματα, η σύγκριση επιχείρησε να εντοπίσει «επιστημονικά επαληθεύσιμες κανονικότητες» ή νόμους της ιστορίας και της κοινωνίας.⁴ Η δυτικοκεντρική καθολικότητα των νόμων, ωστόσο, κλονίστηκε με τη σχάση του αποικιακού κόσμου στα 1960, από όπου προέκυψαν, ως απάντηση, οι εθνοκεντρικές (εξω-δυτικές) *area studies* αλλά και, ως διάσωση των γενικών και αφηρημένων νόμων, το φονξιοναλιστικό, οικονομικά και θεσμικά ντετερμινιστικό σχήμα του εξελικτισμού και της θεωρίας ανάπτυξης (*developpementalisme*).⁵

Η αναπότρεπτη όμως κρίση των καθολικευτικών σχημάτων γέννησε νέες προσεγγίσεις, που εισάγουν εργαλεία της ανθρωπολογίας και κουλτούρας (Cl. Geertz) ή της ιστορίας (ιστορική κοινωνιολογία του κράτους και της δυτικής πολιτικής, βλ. το έργο των B. Moore, P. Anderson, Ch. Tilly, R. Bendix κ.ά.). Η νέα έμφαση στις κοινωνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες αναζωογόνησε το πεδίο, αλλά

³ Επιλογές για τις οποίες ακολουθούμε παρακάτω τη διάκριση ανάμεσα (α) στα αντικείμενα, (β) τις ενότητες παρατήρησης και (γ) τα επίπεδα ανάλυσης που κάνει η Nancy Green, «L'histoire comparative et le champ des études migratoires», *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, vo. 6, 1990, σελ. 1337-1338.

⁴ Όπως, για παράδειγμα, ο ανάδοχος της «γεγονοτολογικής» ιστορίας François Simiand στο περίφημο άρθρο «Méthode historique et science sociale», το 1903, που βάζει τις βάσεις για ένα «συγκριτικό πρόταγμα». Βλ. Nancy Green, *ό.π.*, σελ. 1336.

⁵ Bertrand Badie, Guy Hermet, *Politique comparée*, PUF, Παρίσι 1990, σελ. 19-21. Στο δεύτερο ρεύμα, καθοριστικό το έργο των G. Almond, G. Powell, *Comparative Politics*, Little Brown, Βοστώνη 1966.

ταυτόχρονα ανέδειξε τον κίνδυνο του νομιναλισμού, της περιπτώσιολογίας, έτσι που οι κοινωνίες, χαμένες μέσα στις ιδιαιτερότητές τους, να καθίστανται μη συγκρίσιμες.⁶ Είτε ακόμη, όπως έχει σημειωθεί αλλού,⁷ αυτή η μετατόπιση από την «καθολικευτική» (universalisante) γνώση προς την «επιμεριστική» (individualisante), όσο ανανεωτική και αν ήταν, δεν έπαψε να απειλεί τις κοινωνικές επιστήμες, και την πολιτική επιστήμη ειδικότερα, με την εξάλειψη των όρων ύπαρξής τους. Εάν χαθεί η δυνατότητα γενίκευσης και καθολίκευσης των συναγωγών, εάν περιοριστούμε σε μια συμπαράθεση στοιχείων που ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες, μη αναγώγιμες με κανένα τρόπο μεταξύ τους, τι μπορεί τότε να σημαίνει επιστημονική γνώση;

Η μελέτη του ευρωκομμουνισμού ξαναθέτει αυτά τα ερωτήματα – παρότι τυχαίνει ευκολότερα διαχειρίσιμη ως μελέτη ενός αμιγώς δυτικού φαινομένου. Εάν αναζητούμε τα στοιχεία που ενοποιούν εννοιολογικά το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο, έπεται ότι θεωρούμε ακόμη δυνατό να διατυπωθούν καθολικεύσιμα συμπεράσματα και να εφαρμοστούν γενικά οι έννοιες της πολιτικής ανάλυσης, υπερβαίνοντας τις επιμέρους εθνικές περιπτώσεις των υπό εξέταση κομματικών σχηματισμών. Μπορούμε, εν ολίγοις, να εντοπίσουμε στοιχεία που συγκροτούν έναν διαχρονικό ορισμό της ποιότητας του ευρωκομμουνιστικού σχεδίου. Ταυτόχρονα, όπως έχει παρατηρηθεί, «η αντιπαράθεση πολιτικών τάξεων χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το ιστορικό βάθος» διατρέχει μονίμως τον κίνδυνο της ουσιοκρατίας, της αγκύλωσης σε θεωρούμενες ως ανελαστικές έννοιες και παγιωμένες ταυτότητες.⁸ Για να αντιμετωπιστεί αυτός ο διαρκώς παρών κίνδυνος της (μονόδρομα συγχρονικής) πολιτικής επιστήμης, χωρίς να εξοκείλουμε στα αβαθή του απόλυτου σχετικισμού, ανακύπτει ως διέξοδος η μεθοδολογική επιλογή μιας επανεισαγωγής της ιστορίας. Με αυτό τον τρόπο, άλλωστε, επιχειρήθηκε να απαντηθεί από πολλούς μελετητές (της ιστορικής κοινωνιολογίας: Moore, Anderson, Wallerstein, Hechter, Skocpol, Rokkan, Eisenstadt, Bendix, Tilly) η κρίση του ουνιβερσαλισμού στη συγκριτική οπτική. Η σύγκριση των ιστορικών όρων δράσης των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων είναι αναγκαίος όρος για τη μελέτη τους, ώστε να αναδεικνύονται συνεχώς οι προϋποθέσεις των συγκλίσεων και των αποκλίσεών τους, εντός της κοινής κοίτης, και να ερμηνεύονται οι δυνατότητες αλλά και τα όρια που επικαθόρισαν τη διαμόρφωση του ρεύματος αυτού στη συγκεκριμένη συγκυρία, στη συγκεκριμένη περιοχή του κόσμου – ακολουθώντας δηλαδή μια τακτική παρόμοια με των Moore και Skocpol, αναζητώντας αιτιακές σχέσεις (κανονικότητες) μέσα στην ιστορία, χωρίς αναγκαστικά την αξίωση να είναι καθολικές.⁹

Επιπλέον, εάν συγκριτική οπτική σημαίνει να εξετάσουμε τα συγκεκριμένα κόμματα, τη στρατηγική και ιδεολογία τους, μέσα στο θεσμικό, κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον των χωρών τους, τότε το ερώτημα γιατί και πώς έγινε δυνατό να

⁶ Yves Meny, Yves Surel, *Politique comparée...*, ό.π., σελ. 8-9.

⁷ Bertrand Badie, Guy Hermet, *Politique comparée*, ό.π., σελ. 22-46.

⁸ Bertrand Badie, Guy Hermet, ό.π., σελ. 22-46.

⁹ Bertrand Badie, Guy Hermet, ό.π., σελ. 70-71.

αναπτυχθεί το ρεύμα αυτό στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και στις συγκεκριμένες κοινωνίες, που θα ορίζαμε ως τον *lato sensu* «ευρωπαϊκό Νότο», συνδέεται και με αντίστοιχα ερωτήματα για τη δομή των κοινωνιών αυτών, τις ιστορικές και πολιτικές τους εμπειρίες. Έτσι, θα διατρέχει σταθερά τη μελέτη μας η διερώτηση γιατί και πώς το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα αναπτύχθηκε σε αυτές τις κοινωνίες της Ευρώπης και όχι σε άλλες. Όχι προσχωρώντας σε ένα υπόδειγμα *area studies* αλλά προσπαθώντας να φωτίσουμε το αντικείμενό μας μέσα και από μια έμμεση αντιπαράθεση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες όπου την ίδια περίοδο συνεχίστηκε η ηγεμονία της Σοσιαλδημοκρατίας, χωρίς τα κομμουνιστικά κόμματα να επιτύχουν μια ουσιώδη και επιτυχή ανανέωση.

Εάν ισχύει ότι η προοπτική που κάθε φορά επιλέγεται είναι και μια αρχή της απάντησης, τότε, *σημείο δεύτερο*, έχει εδώ ιδιαίτερη σημασία να καθοριστούν οι ενότητες παρατήρησης, το «γεωγραφικό» πλαίσιο, όπως θα έθετε το πρόβλημα ο Μαρκ Μπλοκ. Πώς μελετάμε τέσσερα κόμματα που έδρασαν σε διαφορετικά εθνικά πλαίσια, συναποτελώντας όμως ένα ρεύμα που, αν μη τι άλλο, είχε το ίδιο αποδεχθεί ως πρώτο συνθετικό του τη λέξη «ευρωπαϊκό»;

Εδώ ακριβώς συναντάμε μια δεύτερη όψη της κρίσης της συγκριτικής μεθόδου, πέρα από την ερμηνευτική. Είναι η κρίση που επιφέρει η επιταχυνόμενη μεταπολεμική διεθνοποίηση σε ένα μεθοδολογικό παράδειγμα που ελάμβανε ως μονάδα σύγκρισης κατεξοχήν τα εθνικά κράτη. Έτσι που έγινε συνείδηση ότι η σύγκριση εθνικών περιπτώσεων δεν μπορεί παρά να συμπληρώνεται από μια «υπερεθνική προσέγγιση», η οποία απαιτεί να γίνονται αντιληπτά τα πολιτικά συστήματα ως «πολυεπίπεδα».¹⁰

Αυτή η αλλαγή παραδείγματος, που άγγιξε βέβαια το σύνολο των κοινωνικών επιστημών, έθεσε νέα ερωτήματα και προβλήματα. Στο ζήτημα που μας αφορά, δεν μπορεί παρά να υπερβούμε την εθνικά εστιασμένη ανάλυση, για δύο λόγους. Όχι μόνο επειδή πρόκειται για τη μελέτη διαφορετικών εθνικών περιπτώσεων, που συνυφάνθηκαν στο ίδιο ιστορικό φάσμα και σε έναν πολύ κοντινό γεωπολιτικό χώρο (τη δυτική και νότια Ευρώπη) αλλά και επειδή η ανάπτυξη και η υποχώρηση του ρεύματος διαδραματίστηκε ακριβώς σε μια ιστορική φάση κρίσης και υπέρβασης του εθνικού κράτους, σε μια πρώιμη φάση της διαδικασίας που μετέπειτα ονομάστηκε παγκοσμιοποίηση.

Δεν θα ήταν ωστόσο λειτουργική η πλήρης απαλοιφή του εθνικού κράτους ως αναλυτικής μονάδας, στη λογική προσεγγίσεων που εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά σε μεγαλύτερες μονάδες ανάλυσης, όπως το «παγκόσμιο σύστημα».¹¹ Αναζητούμε εδώ ένα σημείο ισορροπίας ανάμεσα στα επίπεδα, με τη βοήθεια και μιας πρόσφατης μεθοδολογικής πρότασης που ακριβώς επιχειρεί να απαντήσει στα προβλήματα που

¹⁰ Fr. Lehner, Ul. Widmaier, *Συγκριτική πολιτική*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.

¹¹ Στις θεωρίες εξάρτησης, για παράδειγμα, βλ. Jean Leca, «Pour une analyse comparative des systèmes politiques méditerranéens», *ό.π.*, σελ. 567-568.

έθεσε η διεύρυνση και ο πολλαπλασιασμός των σημείων αναφοράς. Πρόκειται για την πρόταση της «διασταυρούμενης ιστορίας» (*histoire croisée*),¹² ενός τρίτου δρόμου ανάμεσα στη σύγκριση ως συγχρονική, «δυική παράθεση» ομοιοτήτων και διαφορών και στα σχήματα της μεταφοράς (*transfer*) στη διαχρονία. Μια σχεσιακή (*relationelle*) προσέγγιση που επιχειρεί να διασταυρώσει εθνικές περιπτώσεις και προσλήψεις ώστε να συγκροτήσει μια «προβληματική ευρωπαϊκής έρευνας»¹³ χωρίς ομογενοποιήσεις και απλοποιήσεις, συγκρίνοντας ενότητες με διαφορετικές χρονικότητες (και άρα ενσωματώνοντας ωθήσεις και αδράνειες), διασταυρώνοντας πρακτικές και έννοιες που μεταβάλλονται μέσα στη συνάντησή τους. Επομένως, στο τοπικό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, προσαρτάται άλλη μια γωνία εστίασης, το δι-εθνικό (*trans-national*), όχι όμως ως ένα ακόμη ξεχωριστό επίπεδο αλλά σε διάδραση με τα άλλα.

Σημείο τρίτο: το επίπεδο ανάλυσης που υιοθετούμε. Ένα πολιτικό κόμμα είναι πολλά πράγματα μαζί και ταυτοχρόνως. Είναι οι άνθρωποι που το συναποτελούν και οι άνθρωποι στους οποίους απευθύνεται, η ελίτ και οι αγωνιστές και οι ψηφοφόροι, η δομή και η κοινωνιολογική του βάση· είναι μια ρητορική, μια ιδεολογία, μια πρακτική και μια ιστορία· είναι σχέσεις εξουσίας και αντίστασης αλλά και η επιδίωξη ένταξης σε σχέσεις εξουσίας ή/και αντίστασης. Τι από όλα αυτά προκρίνουμε εδώ;

Το βασικό «υλικό» της ανάλυσής μας θα είναι η στρατηγική και η ιδεολογία που διαμορφώνουν τα υπό εξέταση κόμματα. Είναι κυρίως ο λόγος που εκφέρουν – λόγος με την ευρύτερη έννοια: λόγος ρητορικός και λόγος πολεμικός, λόγος ιδεολογικός και προγραμματικός, εν τέλει λόγος που διαμορφώνει ένα πρόταγμα, μια ειδική πρόταση αντιπροσώπευσης. Πρωτογενές υλικό προς διερεύνηση είναι τα ίδια τα κείμενα που παρήγαγαν τα εν λόγω κόμματα και οι βασικοί πρωταγωνιστές τους, στην ιστορική τους εξέλιξη και με όλες τις καινοτομίες, τις αντιφάσεις, τις επινοήσεις ή τους δογματισμούς, τις ρήξεις και τις αδράνειες που εμπεριέχουν. Πρόκειται για κομματικά ντοκουμέντα, αποφάσεις συνεδρίων, εκλογικές πλατφόρμες, κείμενα θεωρητικής και πολιτικής παρέμβασης στα έντυπα και τα θεωρητικά περιοδικά που συνδέονταν με τα υπό εξέταση κόμματα (όπως η ιταλική εφημερίδα *Rinascita* και η επιθεώρηση *Politica ed economia*, τα γαλλικά *Cahiers du communisme*, η ισπανική *Nuestra Bandera*, η *Αυγή* και η *ΚΟΘΕΠ*), σεμινάρια και συνέδρια, απομνημονεύματα και μπροσούρες παρέμβασης στη συγκυρία. Επιλέξαμε να μελετήσουμε όχι μόνο την αυστηρά κομματική γραμμή αλλά την ευρύτερη συζήτηση που αναπτύχθηκε γύρω από τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, μέσα από τον παρεμβατικό και θεωρητικό λόγο των ηγετικών στελεχών, των αγωνιστών και των διανοουμένων που συνδέονταν με

¹² Βλ. το κείμενο Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, «Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité», *Annales. Histoire, sciences sociales*, 58ο έτος, 2003/1, σελ. 7-10. Οι Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, Sandrine Kott έχουν συγγράψει το προγραμματικό έργο αυτής της θεωρητικής τάσης, *Le travail et la nation. Histoire croisée de la France et de l'Allemagne*, éditions de la maison des sciences de l'homme, Παρίσι 1999.

¹³ Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, «Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité», *ό.π.*, σελ. 19, 11-17 και 22.

αυτά. Περιορίσαμε, έτσι, στις αναγκαίες μόνο αναφορές ορισμένες πηγές όπως οι κοινοβουλευτικές παρεμβάσεις (παρότι πρόκειται για εξαιρετικά ενδιαφέρον υλικό που ωστόσο θα αποτελούσε ενδεχομένως το αυτοτελές αντικείμενο μιας άλλης μελέτης), προκρίνοντας τη μελέτη όχι μόνο του «καθαρού» κομματικού λόγου αλλά και της πλαισίωσής του, με τις συναφείς αποχρώσεις.

Αυτά τα στοιχεία, στο προσκήνιο του ερευνητικού μας διαβήματος, δεν μπορεί όμως να παραμένουν ένας λόγος αυτοαναφορικός ως ανάλυση μιας ερμητικά κλειστής κομματικής στρατηγικής. Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, να αγκυρώσουμε αυτόν το λόγο στους κοινωνιολογικούς μετασχηματισμούς που υφίστανται τα ίδια τα κόμματα και ιδίως οι κοινωνίες στις οποίες δραστηριοποιούνται, να τον γειώσουμε στο ιστορικό, πολιτικό και θεσμικό περιβάλλον των κοινωνιών αυτών, αλλά και του ευρύτερου ευρωπαϊκού πλαισίου. Θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε αυτόν τον παραγμένο λόγο μέσα από τις βασικές στρατηγικές επιλογές, συγκρούσεις αλλά και αντιφάσεις του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, τις ανανεωτικές ωθήσεις αλλά και τα κληρονομημένα όρια ενός ορισμένου «εκσυγχρονισμού» του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος.

Μένει να διευκρινιστεί ένα *τέταρτο σημείο*, μια τελευταία μεθοδολογική επιλογή. Η επιλογή δηλαδή να εξετάσουμε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ως σημαντική, καθοριστική από πολλές απόψεις, «στιγμή» ενταγμένη στη μακρά πορεία του κομμουνιστικού αριστερού κινήματος του 20ού αιώνα και μέχρι σήμερα. Μάλιστα, μια «στιγμή» που αναπτύχθηκε με ορισμένους τρόπους, και όχι άλλους, σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης, και όχι σε άλλες. Με την έννοια αυτή, η συγκριτική προοπτική θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε το υπό εξέταση φαινόμενο όχι ως αυταπόδεικτο αλλά ως *δυνατότητα*¹⁴ που κάποτε εμφανίστηκε ανάμεσα σε άλλες δυνατότητες.

Το φαινόμενο που εξετάζουμε είναι ένα στοίχημα που παίχθηκε, με τρόπο συχνά ευφυή και επινοητικό, αλλά εν τέλει χάθηκε. Προτείνουμε όμως να το εξετάσουμε όχι ως την επαγγελία μιας αδύνατης ανανέωσης της κομμουνιστικής Αριστεράς, παρότι ή επειδή ακριβώς γνωρίζουμε τώρα το αποτέλεσμα, αλλά μάλλον ως απόπειρα ενός τελικά ατελούς μετασχηματισμού της ίδιας της πολιτικής του κοινωνικού μετασχηματισμού, που συνάντησε εγγενή, εξωγενή και ιστορικά όρια. Μια ήττα, τελικά, που φωτίζει όμως σημαντικά ερωτήματα για τη μακρά και τη σημερινή ιστορία των ιδεών της Αριστεράς, αν μη τι άλλο, στη σκοτεινή μας ήπειρο. Με αυτή την έννοια, την αξία μιας τέτοιας μελέτης, από τη σκοπιά των ηττημένων της ιστορίας δηλαδή, φωτίζει μια παρατήρηση του ιστορικού P. Κόσελεκ, σύμφωνα με τον οποίο

«[εκείνος] που βρίσκεται από τη μεριά των νικητών έχει την τάση να ερμηνεύει τη βραχυπρόθεσμη επιτυχία σύμφωνα με μια μακροπρόθεσμη *ex post* τελεολογία. Οι ηττημένοι δεν κάνουν το ίδιο. Η βασική τους εμπειρία είναι ότι τα πάντα έγιναν

¹⁴ Jurgen Kocka, «Comparison and beyond», *History and Theory*, τόμ. 42, vo. 1, Φεβρουάριος 2003, σελ. 39-40.

διαφορετικά απ' ό,τι ήλπιζαν ή σχεδίαζαν [...]. Έχουν μεγαλύτερη ανάγκη να εξηγήσουν το γιατί δεν έγινε αυτό που πίστευαν αλλά κάτι άλλο. Αυτό μπορεί να κεντρίσει την αναζήτηση μεσαίου φάσματος και μακροπρόθεσμων αιτιών που να εξηγούν την [...] έκπληξη [...] και να οδηγήσουν σε ιδέες μεγαλύτερης ερμηνευτικής δύναμης. Στη βραχεία διάρκεια ίσως η ιστορία να γράφεται από τους νικητές. Στη μακρά διάρκεια τα κέρδη σε ιστορική κατανόηση έχουν προέλθει από τους ηττημένους».¹⁵

Μια τέτοια οπτική γωνία, πολιτικής ανάλυσης ποντισμένης στην ιστορία, μας επιτρέπει εν τέλει να υποθέσουμε, παραφράζοντας τον Γκράμσι, ότι η μελέτη του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος είναι ένας τρόπος να εξετάσουμε, από μια ορισμένη σκοπιά, την πορεία της ευρωπαϊκής Αριστεράς στο σύνολό της. Και ακόμη περισσότερο, την πολιτική ιστορία και διαμόρφωση της Ευρώπης σε μια ορισμένη εποχή.

0.3. Ερευνητικά ερωτήματα: συνομιλώντας με τη βιβλιογραφία

Το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού, ό,τι θα μπορούσαμε να κωδικοποιήσουμε ως «δημοκρατικό δρόμο για το σοσιαλισμό», είναι σήμερα μια υπόθεση μάλλον ξεχασμένη. Εξάλλου, υπήρξε μια υπόθεση που διήρκεσε λίγο: ο σκληρός πυρήνας της περιορίζεται στη δεκαετία του 1970 και ιστορικά ηττήθηκε πριν ακόμη ο άνεμος της αλλαγής σαρώσει τον κομμουνιστικό κόσμο στο σύνολό του. Όπως θα δούμε, ο ευρωκομμουνισμός γνώρισε το μερίδιο της δόξας του στην επιστημονική βιβλιογραφία και στην πολιτική ανάλυση κατά κύριο λόγο, στα χρόνια της ανάπτυξής του, όταν φάνταζε ως μια ελπιδοφόρα ή απειλητική –ανάλογα με την οπτική γωνία και το βλέμμα– αλλά πάντως προκλητική προοπτική αναζωογόνησης της κομμουνιστικής υπόθεσης στην Ευρώπη. Έκτοτε, λίγο απασχόλησε την επιστημονική παραγωγή κι ακόμη λιγότερο τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Προς τι, λοιπόν, μια επιστροφή σήμερα σε χαμένες υποθέσεις; Υποστηρίζουμε ότι αυτή η επανεπίσκεψη σε σπίτια παλιών γνώριμων έχει σημασία διότι σήμερα, με τα πλεονεκτήματα –και τους κινδύνους– που συνεπάγεται η ύστερη γνώση της κατάρρευσης του κομμουνιστικού κόσμου αλλά και της πορείας της μη σοσιαλδημοκρατικής Αριστεράς στα χρόνια που ακολούθησαν το *annus mirabilis* 1989, μπορούμε να ξαναδούμε το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο με τα εργαλεία της πολιτικής επιστήμης, πέραν της συγχρονίας του.

Η σοσιαλιστική και κομμουνιστική ιδέα γεννήθηκε στην Ευρώπη. Στην Ευρώπη συνέβη και η βαθιά, υπαρξιακή ρήξη που διαχώρισε κομμουνιστές και σοσιαλδημοκράτες. Οι όποιες απόπειρες γεφύρωσης του χάσματος (όπως η παράδοση

¹⁵ Παρατίθεται στο Έρικ Χόμπσμπομ, *Για την ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σελ. 291.

αποκληθείσα Δυόμιση Διεθνής) ήταν καταδικασμένες σε αποτυχία, καθώς είχε ήδη επέλθει η καθοριστική επανάσταση του Οκτώβρη στη Ρωσία. Έκτοτε, η σοσιαλδημοκρατία επρόκειτο να εξελιχθεί σε ένα επιτυχημένο μοντέλο διακυβέρνησης για την Ευρώπη, οι δε ευρωπαίοι κομμουνιστές θα είχαν μονίμως στραμμένο το βλέμμα στη σοβιετική κοιτίδα. Τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, μέσα από τις καταλυτικές εμπειρίες της συντριβής των επαναστάσεων στη Δυτική Ευρώπη, της ανόδου και επικράτησης του φασισμού αλλά και της σφυρηλάτησης των Λαϊκών Μετώπων, αναδύθηκαν μέσα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο στην Αντίσταση, ως κόμματα περισσότερο από ποτέ «εθνικά», που όλο και περισσότερο αναζητούν δρόμους πέραν του επαναστατικού.¹⁶

«Τα ΚΚ χωρίς ένα παγκόσμιο κόμμα με κέντρο τη Μόσχα θα ήταν σαν τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία χωρίς πάπα», ήταν ο αφορισμός που εκτόξευσε ο Σ.Μ. Λίπσετ το 1964.¹⁷ Το 1956 όμως, ο πάπας έχει ήδη κλονιστεί και ολόκληρο το οικοδόμημα της παγκόσμιας εκκλησίας του κομμουνισμού ταλαντεύεται επικίνδυνα. Η κρίση του σοβιετικού μοντέλου είναι ανοιχτή και διαρκής – παρότι ταυτόχρονα κάνει λαμπρή καριέρα σε εθνικοαπελευθερωτικές εκδοχές στην αποαποικιούμενη περιφέρεια του καπιταλιστικού κόσμου, και φυσικά στην Κίνα. Την ίδια στιγμή που ο δυτικός καπιταλισμός, στη σοσιαλδημοκρατική του ποικιλία, θριαμβεύει στα ένδοξα τριάντα χρόνια της ανάπτυξης και σταθερότητας, η Δύση μοιάζει όλο και πιο μοντέρνα μπροστά σε μια καθηλωμένη Ανατολή. Το χειρότερο είναι ότι η νέα κρίση του κομμουνισμού, το 1968, συμπίπτει με το ξέσπασμα της επανάστασης στη Δύση, όμως μιας επανάστασης καθόλου παρόμοιας με αυτήν που θα περίμεναν οι κομμουνιστές. Επανάσταση όχι τόσο εργατική όσο μάλλον «πολιτιστική»,¹⁸ η οποία ωστόσο θα ανανεώσει το κομμουνιστικό πρόταγμα και θα το ανοίξει σε νέα ακροατήρια¹⁹ αλλά ταυτόχρονα θα κλονίσει τις κεντρικές αναφορές του. Η ΕΣΣΔ χάνει το μύθο της, η εργατική τάξη χάνει τον κεντρικό της ρόλο, η κοινή πίστη (μαρξισμός) χάνει την ενότητά της.²⁰ Την ίδια στιγμή, το 1968 είναι μια από τις πρώτες σημαντικές εκφάνσεις της πρώιμης παγκοσμιοποίησης του κόσμου,²¹ που αποσταθεροποιεί ένα ακόμη πεδίο αναφοράς: το εθνικό κράτος.

Ο ευρωκομμουνισμός λοιπόν αναπτύσσεται στο έδαφος μια βαθιάς κρίσης του κομμουνισμού. Η προνομιακή κοινωνική βάση του οποίου υπονομεύεται από ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές, μαζί και η συμπαγής κομμουνιστική

¹⁶ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού. Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα*, Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σελ. 182-183 και 193-194.

¹⁷ Αναφέρεται στο Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, Paragon House, N. Υόρκη 1993, σελ. 101-108.

¹⁸ Έρικ Χόμπσμπομ, *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

¹⁹ Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 257-258.

²⁰ François Furet, *Le passé d'une illusion*, Laffont / Calmann-Levy, Παρίσι 1995, σελ. 558-559.

²¹ Γ. Βούλγαρης, «Το '68 και οι ερμηνείες του 20ού αιώνα: μεταξύ κομμουνισμού και παγκοσμιοποίησης», *Ιστορικά*, τχ. 49, Δεκέμβριος 2008, σελ. 446.

ταυτότητα, καθώς επισυμβαίνουν βαθιές αξιακές αλλαγές. Η αμφισβήτηση του σοβιετικού μοντέλου ανοίγει δογματικά ζητήματα, οι κομμουνιστικές δυνάμεις χάνουν την πολιτική πρωτοβουλία, όπως σημειώνει ένας από τους εναργέστερους μελετητές του κομμουνιστικού φαινομένου, ο Μαρκ Λαζάρ.²² Ο ίδιος, ένα χρόνο πριν την κατάρρευση του 1989, σκιαγραφεί ήδη τα συμπτώματα της ανοιχτής, πλέον, παρακμής του κομμουνισμού στην Ευρώπη. Σε εκλογικό επίπεδο, σε μια σειρά χώρες (Αγγλία, Δυτική Γερμανία, Νορβηγία, Ελβετία, Βέλγιο, Δανία, Αυστρία, Ολλανδία) τα κομμουνιστικά κόμματα είναι μικρο-κόμματα· τα ΚΚ του Βελγίου, της Ελβετίας και της Αυστρίας, των οποίων η απόδοση στις αρχές του 1970 ήταν κοντά στο 1,5%-3%, συρρικνώνονται γύρω στο 1%· τα ΚΚ της Ολλανδίας και της Δανίας, μετά από μια σταθερή αύξηση (με κορυφαία στιγμή το 1971, που φτάνουν στο 4,5% και 4,2% αντίστοιχα), πέφτουν πάλι κοντά στο 0,5%· στη Σουηδία και την Ισπανία παραμένουν σταθερά γύρω στο 5%· στη Γαλλία, τη Φινλανδία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα χάνουν σταθερά έδαφος· τα πιο ισχυρά ΚΚ, της Κύπρου και της Ιταλίας, επίσης βρίσκονται σε πτώση (το ΑΚΕΛ, που το 1960 έπιανε 43,5%, βρίσκεται το 1985 στο 27,4%)· στο ευρωκοινοβούλιο, οι κομμουνιστές ευρωβουλευτές το 1979 ήταν 48 (εκ των οποίων οι 24 Ιταλοί) και το 1984 ήταν 43 (εκ των οποίων, οι 27 Ιταλοί). Τα μέλη των κομμουνιστικών κομμάτων, μετά από μια σταθερή αύξηση από τα μέσα του 1960 μέχρι τα τέλη του 1970, βαίνουν μειούμενα· είναι όλο και περισσότερο γυναίκες, όλο και λιγότερο χειρώνακτες, όλο και περισσότερο μεγαλύτερης ηλικίας. Τα συνδικάτα, άλλοτε βασικός διάυλος στελέχωσης των κομμουνιστικών κομμάτων, παρακμάζουν. Τέλος, ο κομμουνιστικός Τύπος είναι σε ελεύθερη πτώση: στην Ισπανία, η *Mundo Obrero*, έχοντας πιάσει την κορυφή το 1970 με 150.000 τεύχη, τώρα πέφτει στα 30.000, η γαλλική *Humanité* χάνει το 40-54% της κυκλοφορίας της το διάστημα 1973-1982, ενώ η *Unità*, από δεύτερη σε κυκλοφορία εφημερίδα της Ιταλίας το 1976, πέφτει στην έβδομη θέση.²³

Τι μεσολάβησε; Μια πορεία αδιάπτωτης, και ίσως αναπόφευκτης, αργής αλλά σταθερής παρακμής; Μια αμήχανη έστω απόπειρα ανανέωσης και αυτομεταρρύθμισης, που όμως δεν μπόρεσε να παραγάγει νέες μορφές και νέα σκέψη – με την εξαίρεση ίσως της ιταλικής περίπτωσης;²⁴ Ή, ακόμη χειρότερα, μια ειλικρινής προσπάθεια, εγκλωβισμένη ωστόσο στις αγκυλώσεις του δόγματος του «μαρξισμού-λενινισμού» και στη μυστικότητα του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού,²⁵ εν τέλει μια εγγενής, όπως λέει ο Φρανσουά Φυρέ, αδυναμία του κομμουνισμού να κάνει παρά μόνο «μικροεπισκευές στο εσωτερικό της ιδεολογίας» και να διαφύγει από το «οικουμενικό ψεύδος» του;²⁶

²² Marc Lazar, «Communism in Western Europe in the 1980s», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 4, νο. 3, Σεπτέμβριος 1988, σελ. 250-254.

²³ Marc Lazar, *ό.π.*, σελ. 244-249.

²⁴ Marc Lazar, *ό.π.*, σελ. 247.

²⁵ Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, *ό.π.*, σελ. 70.

²⁶ François Furet, *Le passé d'une illusion*, *ό.π.*, σελ. 535.

0.3.1. Τι ήταν η ευρωκομμουνιστική «στιγμή»: Ένας βαθύς ή ένας αδύνατος μετασχηματισμός;

Το πρώτο ερώτημα, συνεπώς, που ανακύπτει είναι τι ήταν το «στοίχημα» του ευρωκομμουνισμού, που παίχθηκε και χάθηκε στη «μακρά» δεκαετία που ξεκινάει περίπου το 1968 και ολοκληρώνεται περί τα μέσα του '80. Ήταν ένα συνεκτικό εγχείρημα; Ποιες ήταν οι ιστορικές του προϋποθέσεις; Ποια τα κοινά, πυρηνικά στοιχεία ενός μετασχηματισμού που εκτυλίχθηκε μέσα σε μια εποχή κρίσης, μέσα σε μια κρίση εποχής;

Γνωρίζουμε βέβαια ότι κάθε εποχή έχει τις κρίσεις της, και πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας διασταλτικής χρήσης της ίδιας της έννοιας, ωστόσο στη μακρά δεκαετία που συζητούμε πυκνώνουν και διασταυρώνονται οι χρονικότητες μιας σειράς κρίσεων. Η βασικότερη, σε ό,τι μας αφορά εδώ, είναι προφανώς η ενδόρρηξη του κομμουνιστικού κόσμου, του διεθνούς κέντρου (ΕΣΣΔ), της ιδεολογίας, της κοινής πίστης, του προγράμματος – κρίση κοινωνιολογικών αναφορών και πολιτικής πρωτοβουλίας. Ταυτόχρονα όμως εκτυλίσσεται και η κρίση της Δύσης. Όχι μόνο η ρομαντική αμφισβήτηση του καπιταλισμού από το 1968, αλλά και η αποσταθεροποίηση της μεταπολεμικής διευθέτησης, η κρίση του σοσιαλδημοκρατικού συμβιβασμού, η αποσταθεροποίηση των θεμελίων του εθνικού κράτους, μαζί και η εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που προχωρά μέσα, και αυτή, από τις κρίσεις της.

Σε αυτό το κλίμα, ήταν ο ευρωκομμουνισμός μια ευκαιρία μετασχηματισμού του κομμουνιστικού κινήματος στην Ευρώπη; Αυτό το γενικό ερώτημα βρίσκεται στην αφετηρία αυτής της μελέτης. Προς το παρόν, χρειάζεται να εξειδικευθεί, καταρχάς πάνω στον καμβά που συνθέτουν οι βασικές προσεγγίσεις της σχετικής βιβλιογραφίας. Ή αλλιώς, οι βασικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος στην εποχή του.

Ένας πρώτος κόμβος προσεγγίσεων που συναντά κανείς στη βιβλιογραφία αρθρώνεται γύρω από το αφετηριακό ερώτημα εάν και σε ποιο βαθμό το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα αποτέλεσε ένα αυτοδύναμο μοντέλο, με τη δική του εσωτερική συνοχή, απογαλακτισμένο από τη σοβιετική μήτρα. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα θεωρείται ότι μετεωρίζονται ανάμεσα στη ρήξη με την ΕΣΣΔ προκειμένου να «νομιμοποιηθούν» στις χώρες τους και στη διαρκή αναφορά τους στα σοβιετικά επιτεύγματα ως πηγή νομιμοποίησης της ιδεολογίας τους.²⁷ Ταυτόχρονα, αξιοποιούν τη σινοσοβιετική διαμάχη, άλλοτε για να επικυρώσουν την απομάκρυνσή τους από το σοβιετικό παράδειγμα κι άλλοτε, όπως στην περίπτωση του PCF, επιχειρώντας να διευρύνουν την αυτονομία τους στηρίζοντας την ΕΣΣΔ και

²⁷ Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, ό.π., σελ. 65.

όχι ενάντια της.²⁸ Αν μια ορισμένη απομάκρυνση από τη σοβιετική κοιτίδα είναι δεδομένη, μπορούμε να αναρωτηθούμε, ακολουθώντας την Lilly Marcou, αν μετά τη διάλυση της Κομινφόρμ το 1956 αναδύεται μια νέα διεθνής συνεννόηση κυρίως των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων ή ένας διαλυτικός κατακερματισμός.²⁹ Κι ακόμη περισσότερο, εάν ισχύει ότι οι αφετηρίες του ευρωκομμουνισμού διαμορφώνονται μάλλον από μια αντίδραση στο σοβιετικό κέντρο παρά μέσα από ένα οριστικό όραμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.³⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, η Annie Kriegel προτείνει τρεις δυνατούς εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης του ευρωκομμουνισμού: (α) ως μια νέα ποικιλία της κομμουνιστικής οικογένειας, όπως ο τιτοϊσμός, ο μαοϊσμός ή ο καστρισμός – ή αντίθετα ένας «άλλος κομμουνισμός»³¹ (β) ως μια επαναστατική στρατηγική κατάκτησης της εξουσίας σε περιφερειακή κλίμακα (γ) ή ως απλώς μια «κοινή τάση» ορισμένων κομμουνιστικών κομμάτων, που προσδιορίζεται αρνητικά με τις αποστάσεις τους από τον σοβιετικό κομμουνισμό και θετικά από στοιχεία ενός πρωτότυπου δρόμου για την επανάσταση στην Ευρώπη.³² μία τέταρτη προσέγγιση που προτείνεται είναι ένα «παράδειγμα εναλλακτικής κομμουνιστικής στρατηγικής» που διαμορφώνουν τα νοτιοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα.³³ Εάν όμως εξετάσουμε τον ευρωκομμουνισμό ως ενιαία τάση, με οποιονδήποτε από τους παραπάνω ορισμούς, δεν μπορούμε να αποφύγουμε τη διερεύνηση ταυτόχρονα των εσωτερικών του αποκλίσεων, όπως κυρίως η ομαδοποίηση που διαγράφεται ανάμεσα στον πόλο του PCI (με το ισπανικό PCE και το ΚΚΕ εσωτερικού) και τον πόλο του PCF (που ενίοτε συγκλίνει με ορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα, όπως το πορτογαλικό ή και το ΚΚΕ).³⁴

Ένα δεύτερο πεδίο ερωτημάτων, συναφές με το προηγούμενο, αφορά το εάν ο ευρωκομμουνισμός προσφέρει τελικά μια ουσιαστική ανανέωση, μια πρωτότυπη επανανάγνωση του κομμουνιστικού δρόμου ή εάν παραμένει εν τέλει καθηλωμένος στα δογματικά του όρια. Και αντίστροφα, εάν η ανανέωση πηγαίνει τόσο μακριά ώστε να τον απομακρύνει από την κομμουνιστική κοίτη προς τα νερά της

²⁸ Heinz Timmermann, «National Strategy and International Autonomy: The Italian and French Communist Parties», *Studies in Comparative Communism*, vo. 2-3, καλοκαίρι- φθινόπωρο 1972, σελ. 268.

²⁹ Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», *Fondation Nationale des Sciences Politiques, Centre d'études et de recherches internationales, Série F*, article no. 440, σελ. 1076-1078.

³⁰ Carl Boggs, *The Socialist Tradition. From Crisis to Decline*, Routledge, N. Υόρκη & Λονδίνο 1995, σελ. 116.

³¹ Amen Antonian, *Towards a Theory of Eurocommunism*, Greenwood Press, Κονέκτικατ 1987, σελ. 11.

³² Annie Kriegel, *Un autre communisme?*, Hachette, Παρίσι 1977, σελ. 23-25 και 68-75.

³³ Pierre Hassner, «Postwar Western Europe: The Cradle of Eurocommunism?», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and détente*, Council on Foreign Relations, New York University, Νέα Υόρκη 1978, σελ. 24.

³⁴ Heinz Timmermann, «Vie al socialismo: Riforme o rivoluzione?», Heinz Timmermann (επιμ.), *I partiti comunisti dell' Europa mediterranea*, Il Mulino, Μπολόνια 1981, σελ. 339-342.

σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Έχει προσφυώς παρατηρηθεί ότι ο δυτικοευρωπαϊκός κομμουνισμός είχε στόχο να κατασκευάσει μια ταυτότητα διακριτή αφενός από τα ορθόδοξα κομμουνιστικά κόμματα και αφετέρου από τη σοσιαλδημοκρατία και τους φιλελεύθερους δημοκράτες των δυτικών χωρών, επιδίωξη φιλόδοξη που όμως δημιουργούσε ένα υψηλό επίπεδο αμφισημίας.³⁵ Πάνω σε αυτό το αμφίσημο πολιτικό συνεχές ισορρόπησε, άλλοτε επιτυχώς άλλοτε ανεπιτυχώς, ο ευρωκομμουνισμός. Εξού και οι σχετικές ερμηνείες ποικίλλουν.

Ο Φυρέ, για παράδειγμα, επιμένει ότι ο ευρωκομμουνισμός παρέμεινε μια τροπικότητα του σοβιετικού κομμουνισμού, ήπια μεν, ειρηνιστική και δυτική, ωστόσο «κόρη» του Οκτώβρη.³⁶ Σε άλλες ερμηνείες θεωρείται ότι ο ευρωκομμουνισμός ήταν μια πραγματική ρήξη με τη σοβιετική ορθοδοξία, παρότι διατηρούσε στοιχεία όπως ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός, την ίδια στιγμή που παρέμενε εχθρικός προς τον καπιταλισμό χωρίς να ασπάζεται τη σοσιαλδημοκρατία³⁷ – ή ότι εμπεριείχε στοιχεία συμβατά και με τις δύο θέσεις.³⁸ Από την άλλη, εξ αριστερών κριτικοί του ευρωκομμουνισμού τον χαρακτήρισαν ως μια «διαδικασία σοσιαλδημοκρατικοποίησης», στην πιο στρατευμένη εκδοχή του Ερνέστ Μαντέλ,³⁹ είτε σε πιο θεωρητικά εκλεπτυσμένες εκδοχές, όπως του Carl Boggs, ως μια μεταρρυθμιστική πολιτική, απο-κομμουνιστικοποιημένη, που αντιπροσώπευε μια «σπασμωδική επιστροφή στη σοσιαλδημοκρατία».⁴⁰

Παραπέρα ερωτήματα έχουν τεθεί αναφορικά με το ευρωκομμουνιστικό προφίλ. Ένα τρίτο πεδίο ερωτημάτων, για παράδειγμα, αφορά την τοποθέτηση στο φάσμα επανάσταση-διαμαρτυρία-μεταρρύθμιση. Πώς ισορροπούν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ανάμεσα στη διατήρηση του επαναστατικού χαρακτήρα και την αξίωσή τους να αποτελέσουν δυνάμεις «κυβέρνησης και αγώνα» μαζί – και γιατί ενδεχομένως αποτυγχάνουν να καταστήσουν έγκυρη αυτή την αξίωση;⁴¹ Ποιες θεωρητικές και πολιτικές επιλογές τους επιτρέπουν να απεγκλωβίζονται από μια «τριβωνιανή»⁴² λειτουργία ενσωμάτωσης της κοινωνικής διαμαρτυρίας⁴³ και να διεκδικούν ένα στάτους πέρα από εκείνο του «κόμματος αντιπολίτευσης»,⁴⁴ με όλους τους κινδύνους και τις αντιφάσεις που αυτό συνεπάγεται; Κι ακόμη, ποιες εντάσεις δημιουργεί η

³⁵ Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *West European Politics* vol. 18, no. 1, Ιανουάριος 1995, σελ. 79-80.

³⁶ François Furet, *Le passé d'une illusion*, ό.π., σελ. 561.

³⁷ Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism*, Harper Collins, Ν. Υόρκη 2009, σελ. 464-468.

³⁸ Bernard Brown, «The European Left Confronts Modernity», Bernard Brown (επιμ.), *Eurocommunism and Eurosocijalism. The Left confronts Modernity*, Cyrco Press, Ν. Υόρκη και Λονδίνο 1979, σελ. 384.

³⁹ Ernest Mandel, *Critique de l'eurocommunisme*, Maspero, Παρίσι 1977, σελ. 39-41.

⁴⁰ Carl Boggs, *The Socialist Tradition*, ό.π., σελ. 122 και 135.

⁴¹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., σελ. 145 και 190-191.

⁴² Σύμφωνα με την περίφημη ορολογία του Georges Lavau, ακριβώς για το PCF.

⁴³ Marc Lazar, «Du populisme à gauche: le cas français et italien», Jean-Pierre Rioux (επιμ.), *Les populismes*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques et Perrin, Παρίσι 2007.

⁴⁴ Hugues Portelli, «La voie nationale du PCF et du PCI», *Projet*, no. 106, Ιούνιος 1976, σελ. 660.

προσπάθειά τους να εμπλουτίσουν τον de facto αντισυστημικό χαρακτήρα του κομμουνιστικού κόμματος με έναν ρόλο εκσυγχρονιστικής δύναμης των κοινωνιών τους («parties of modernization» τα αποκαλεί ο Boggs⁴⁵) ως μια κομμουνιστικής ποιότητας απάντηση στην πρόκληση του μεταπολεμικού εκσυγχρονισμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών;⁴⁶

Ένα συναφές, *τέταρτο*, ερώτημα αφορά τον βαθμό στον οποίο τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα υπερβαίνουν την ταξικότητα προκειμένου να καταστούν εθνικές δυνάμεις. Ισχύει, και αν ναι σε ποιο βαθμό, ότι ιδίως μεταπολεμικά ο δυτικός κομμουνισμός υπερβαίνει την ταξική οπτική για να εκφράσει ορισμένες από τις βαθύτερες τάσεις του έθνους, για να συνάψει αυτό που ο Μαρκ Λαζάρ έχει ονομάσει «φάλτσο αρραβώνα» της τάξης, από τη μια, και του διεθνισμού, από την άλλη, με το έθνος;⁴⁷ Κι ακόμη, είναι η εξέλιξη αυτή μια ενιαία τάση ή και πάλι εντοπίζονται διαφοροποιήσεις, που άπτονται του τρόπου με τον οποίο το κάθε κόμμα οικοδομεί τις κοινωνικές και πολιτικές του συμμαχίες, το κοινωνικό υποκείμενο που θα είναι φορέας τελικά του προτάγματός του;⁴⁸ Ακόμη παραπέρα, μπορούμε να αναρωτηθούμε εάν μια ορισμένη «εθνικοποίηση» της ταξικότητας διανοίγει τις προϋποθέσεις, έστω για κάποια από τα εν λόγω κόμματα, μιας δράσης σε υπερεθνικό ορίζοντα – όπως λέει ο Σασούν, μια πλατφόρμα απεύθυνσης σε ολόκληρη της ευρωπαϊκή Αριστερά.⁴⁹

Απομένει μια τελευταία, *πέμπτη* δέσμη προβληματισμών. Το κεντρικό ερώτημα γύρω από το οποίο πολώνονται οι απαντήσεις είναι εάν τα νέα στοιχεία που κομίζει ο ευρωκομμουνισμός, η επιδίωξη για ευρύτερες συμμαχίες με στόχο μια ευρύτερη εκλογική απήχηση, η στόχευση στη δημοκρατική κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας, η υποχώρηση των στοιχείων μπολσεβικισμού υπέρ μιας γραμμής σταδιακών ρήξεων με τον καπιταλισμό, εάν όλα αυτά αποτελούν μια βαθιά αλλαγή, με νόημα και διάρκεια, μια στρατηγική προσήλωσης στο δημοκρατικό καθεστώς,⁵⁰ εάν εν πάση περιπτώσει «μπορεί να μην τους πιστεύουμε εντελώς, αλλά έχει σημασία

⁴⁵ Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, Westview Press, Κολοράντο 1982.

⁴⁶ Bernard Brown, «The European Left Confronts Modernity», *ό.π.*, σελ. 375. Αξίζει να σημειωθεί ότι την οπτική αυτή συμμεριζόταν, σε ένα από τα πρώτα έργα σχετικά με τον δυτικοευρωπαϊκό κομμουνισμό, και ο Mario Einaudi, προειδοποιώντας ότι η εκσυγχρονιστική κλίση των δυτικών ΚΚ πρέπει να αντιμετωπιστεί με ένα εξίσου πειστικό εκσυγχρονιστικό σχέδιο προκειμένου να «ηττηθεί η κομμουνιστική συνωμοσία για την κατάκτηση του κόσμου», βλ. Mario Einaudi, «Communism in Western Europe», Mario Einaudi, Jean-Marie Domenach, Aldo Garosci, *Communism in Western Europe*, Cornell University Press, Ithaca New York, 1951.

⁴⁷ Marc Lazar, *Le communisme, une passion française*, Perrin, 2002, σελ. 98.

⁴⁸ Για τις διαφοροποιήσεις PCF-PCI βλ. το σχετικό κείμενο του Sidney Tarrow, «Communism in Italy and France: Adaptation and Change», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977, σελ. 621-623.

⁴⁹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, *ό.π.*, σελ. 194.

⁵⁰ Όπως υποστηρίζει ας πούμε ο Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, *ό.π.*, σελ. 62 και 70.

ότι αυτές οι διακηρύξεις έγιναν».⁵¹ Ή αντίθετα, όπως υποστηρίζει ας πούμε ο Giovanni Sartori σε μια τοποθέτηση με εντυπωσιακή ιδεολογική φόρτιση, εάν πίσω από τις δηλώσεις των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων πρέπει να εντοπίζουμε κρύφια κίνητρα, που καθιστούν τη μετριοπάθεια απλώς τη φενάκη μιας στρατηγικής υπεξαίρεσης της εξουσίας, εφόσον τα δημοκρατικά μέσα «δεν μπορεί να είναι κάτι άξιο λόγου για έναν κομμουνιστή».⁵²

Η Kriegel, από την άλλη, προσφέρει μια διέξοδο από παρόμοια διλήμματα. Σαν κάθε ανθρώπινη υπόθεση, λέει, ο ευρωκομμουνισμός ενέχει μια όψη απάτης «αλλά και μια λογική που διαφεύγει της δίκης προθέσεων». Συνεπώς ερωτήματα όπως «σε ποιον χρησιμεύει ο ευρωκομμουνισμός» (όπου έχουν διατυπωθεί όλες οι δυνατές απαντήσεις: στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, στο ευρωπαϊκό κεφάλαιο, στον ρεβιζιονισμό, στον ρεφορμισμό, στην αληθινή επανάσταση) είτε προσεγγίσεις του ως συνωμοσίας δεν έχουν μεθοδολογικό νόημα.⁵³ Η απάντηση στο τι είναι τελικά ο ευρωκομμουνισμός βρίσκεται πέρα από αυτά.

Ένα πιο χρήσιμο ερώτημα θα ήταν εάν και σε ποιο βαθμό η ευρωκομμουνιστική στρατηγική ήταν τελικά προσανατολισμένη, και πόσο αποτελεσματικά, στο πολύτιμο πολιτικό αγαθό της «νομιμοποίησης» των κομμουνιστικών κομμάτων (ακόμη και ως κομμάτων εξουσίας) στις συνθήκες των δυτικών δημοκρατιών, όπως κατεξοχήν υποστηρίζει ο Σασούν.⁵⁴ Είτε από την άλλη, εάν, κατά την κριτική του Tony Judt, μια τέτοια ανάγνωση είναι μονότροπα λειτουργιστική, αγνοώντας τις αντινομίες της στρατηγικής αυτής με τα προτάγματα μιας επαναστατικής στρατηγικής, που δεν εξαλείφθηκαν εντελώς.⁵⁵

Ακόμη πιο προκλητικό, τέλος, μοιάζει το ερώτημα εάν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα όχι απλώς ακολούθησαν ή όχι μια στρατηγική, έντιμη ή ανειλικρινή, ενσωμάτωσης στα δυτικά δημοκρατικά συστήματα, αλλά εάν επιπλέον αυτή η στρατηγική ορισμένων από τα πιο μαζικά κόμματα της Ευρώπης αποτέλεσε μια

⁵¹ John Campbell, «Eurocommunism: Policy Questions for the West», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and détente*, Council on Foreign Relations, New York University, Νέα Υόρκη 1978, σελ. 532-534.

⁵² Giovanni Sartori, «Calculating the Risk», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978, σελ. 168-178. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον ίδιο τόμο, που περιλαμβάνει τα πρακτικά ενός συμποσίου που συνδιοργάνωσαν το American Enterprise Institute for Public Policy Research και το Hoover Institution on War, Revolution and Peace, διατυπώνεται και η όλως αντίθετη άποψη, από τον LaPalombara, σχετικά με το «έντιμο» παιχνίδι του PCI, που ταυτόχρονα ενισχύει και νομιμοποιεί τους δημοκρατικούς θεσμούς, βλ. Joseph LaPalombara, «The Italian Communist Party and Changing Italian Society», Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978, σελ. 107-108.

⁵³ Annie Kriegel, *Un autre communisme?*, ό.π., σελ. 16-17.

⁵⁴ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π.

⁵⁵ Tony Judt, «The Spreading Notion of the Town: Some Recent Writings on French and Italian Communism», *The Historical Journal*, vol. 28, no. 4, Δεκέμβριος 1985, σελ. 1014.

«απειλή για το τι σημαίνει Δύση».⁵⁶ Εάν ήταν μια στρατηγική συνεκτική που όμως διατηρούσε στοιχεία που την καθιστούσαν μη συμβατή με τις δυτικές κοινωνίες⁵⁷ ή αν αποτελέσε μια «πολύπτυχη απάντηση»⁵⁸ στην κρίση των δυτικών κοινωνικών συστημάτων, άσχετα με την τελική της έκβαση.

0.3.2. Τι ήταν η ευρωκομμουνιστική «στιγμή»: Ποιο ίχνος άφησε;

Τα ερωτήματα δεν σταματούν εδώ, παρά συνδέονται με αυτό που ακολούθησε. Η ήττα, το τέλος της αφήγησης, οι καινούριες προοπτικές, φωτίζουν εξίσου το αντικείμενό μας. Εδώ, ξεκινάμε από το κομβικό ερώτημα: τι απέγινε η κομμουνιστική Αριστερά, και ιδίως τα πρώην ευρωκομμουνιστικά κόμματα, μετά το 1989; Και γιατί έχει σημασία να τεθεί αυτό το ερώτημα; Μήπως κινδυνεύει να παγιδευθεί η ανάλυση σε ερμηνείες δεσμευμένες από την εκ των υστέρων γνώση; Ή μήπως, αντίθετα, δύναται να μας παρέχει ερωτήματα που ταυτόχρονα φωτίζουν και το αντικείμενο της έρευνας, το ιστορικά περαιωμένο ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο, αλλά και την κληρονομιά, το ίχνος του στη σημερινή κατάσταση της ευρωπαϊκής Αριστεράς;

Υπέρ της δεύτερης εκδοχής, ας επιτραπεί να χρησιμοποιήσουμε με σχεδόν μεταφορικό τρόπο μια παρατήρηση που διασώζει ο Φερνάν Μπρωντέλ. Η παρατήρηση ανήκει στον ιστορικό Philippe Ariès, ο οποίος επέμενε ότι η έκπληξη, ο αποπροσανατολισμός, η απομάκρυνση, είναι «σπουδαία μέσα της γνώσης», αναγκαία για να κατανοήσουμε ό,τι μας περιβάλλει και που «από τόσο κοντά δεν το βλέπουμε με καθαρότητα». Ο ίδιος μας παροτρύνει: «Ζήστε στο Λονδίνο για έναν χρόνο και θα καταλάβετε λίαν ανεπαρκώς την Αγγλία. Αλλά, εκ της σύγκρισης, στο φως των εκπλήξεων που θα δοκιμάσετε, θα έχετε αίφνης καταλάβει ορισμένα από τα πιο βαθιά και πρωτότυπα χαρακτηριστικά της Γαλλίας».⁵⁹

Τροποποιώντας την παραίνεσή του, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι με μια εκ παραλλήλου περιδιάβαση στα χαρακτηριστικά της μετά το 1989 ευρωπαϊκής Αριστεράς, στο φως της σύγκρισης και των ενδεχόμενων εκπλήξεων που αυτή προσφέρει, μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε ορισμένα από τα πιο βαθιά και πρωτότυπα χαρακτηριστικά της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής» του 1970-1980 – και

⁵⁶ Giovanni Sartori, «Calculating the Risk», ό.π., σελ. 179-180.

⁵⁷ Στοιχεία όπως ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός. Αυτή είναι βασικά η οπτική του ενδιαφέροντος τόμου M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil lackwell, N. Υόρκη 1988.

⁵⁸ Amen Antonian, *Towards a Theory of Eurocommunism*, ό.π., σελ. 168.

⁵⁹ Παρατίθεται στο Fernand Braudel, «Histoire et sciences sociales: la longue durée», *Annales. ESC*, 13ος χρόνος, vo. 4, 1958, σελ. 737.

αντίστροφα. Παραμένει, λοιπόν, το ερώτημα: τι απέγινε μετά το 1989 η ευρωπαϊκή Αριστερά;

Καταρχάς, δέχθηκε τα πυρά των νικητών της ιστορίας. Αποδομήθηκε με άνεση ο θάνατος της κομμουνιστικής ιδίως Αριστεράς. Τα μειονεκτήματα των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών αποδείχθηκαν μοιραία, ενώ η δυτική παράδοση δημοκρατικού σοσιαλισμού δεν κατάφερε να υπερβεί τη γραφειοκρατική σκλήρυνση (Paul Starr, «Liberalism after socialism», 1991)· ο σοσιαλισμός ήταν φύσει ολοκληρωτικός και μη δημοκρατικός, άρα και μη ανανεώσιμος (Ralf Dahrendorf, *Reflections on the revolution in Europe*)· η θριαμβεύουσα φιλελεύθερη (καπιταλιστική) δημοκρατία είναι η οριστική πολιτική μοίρα της ανθρωπότητας (Φρ. Φουκουγιάμα).⁶⁰ Από την άλλη, και η διζυγωτική δίδυμη σοσιαλδημοκρατία ένιωθε καταρχάς ανακουφισμένη που η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά απαλλάχθηκε από το «βαρύ φορτίο» του κομμουνισμού.⁶¹ Και συνεπώς, πιο ελεύθερη να εμβαθύνει στις νέες προκλήσεις: την επέκταση της προσωπικής αυτονομίας και των life politics (έναντι του ατομικισμού), τη συμπληρωματικότητα δημόσιας δράσης και αγοράς, την υπέρβαση παραδοσιακών τρόπων πολιτικής οργάνωσης υπέρ της ευελιξίας, του πλουραλισμού και της επέκτασης της (διαλογικής) δημοκρατίας, την υπέρβαση του σοσιαλιστικού κυβερνητικού μοντέλου της κάθετης κρατικής εξουσίας, την αναδιαπραγμάτευση του εθνικού σοσιαλδημοκρατικού σχεδίου σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης.⁶²

Και η κομμουνιστική Αριστερά, ο μεγάλος ηττημένος της ιστορίας; Αυτή, καταρχάς, μοιάζει να διαλύεται στα εξ'ων συνετέθη. Εμφανίζεται διαιρεμένη σε τρεις ομάδες κομμάτων: (1) τα αποδυναμωμένα ορθόδοξα κόμματα: το γαλλικό, το πορτογαλικό, το ελληνικό, το βελγικό PCB και το δυτικογερμανικό DKP, (2) τα κόμματα εκείνα που ισχυρίζονται ότι η κατάρρευση ήταν αποτέλεσμα της αποτυχίας ενός συγκεκριμένου μοντέλου, του σταλινικού, και όχι του σοσιαλισμού συνολικά – όπως το ισπανικό αλλά και η ιταλική Κομμουνιστική Επανάσταση, το «μοναδικό νέο κομμουνιστικό κόμμα» που γεννιέται μετά το 1989, και (3) τα κόμματα που αποδέχονται τη συνολική αποτυχία του κομμουνιστικού εγχειρήματος: το ιταλικό, που μετεξελίσσεται σε PDS, το αγγλικό, το φινλανδικό SKP, το ολλανδικό CPN. Παρόμοια πολυδιάσπαση συναντάται και στο ευρωκοινοβούλιο. Η Left Unity Group συνομαδώνει το γαλλικό PCF, τον ελληνικό Συνασπισμό, το πορτογαλικό κομμουνιστικό κόμμα που συνεργάζεται με τους Οικολόγους· το ιταλικό PDS θα προσχωρήσει στην ομάδα των Ευρωπαίων Σοσιαλιστών, η ολλανδική Πράσινη Αριστερά, που ενσωματώνει το παλιό ολλανδικό κομμουνιστικό κόμμα, εντάσσεται

⁶⁰ Charles Derber et al., *What's Left? Radical Politics on the Postcommunist Era*, University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 1995, σελ. 18-30.

⁶¹ Όπως θα πει στην εισαγωγική εισήγησή του ο David Milliband σε σεμινάριο που διοργάνωσε το Public Policy Research το Σεπτέμβριο του 1993, μαζί με το Friedrich Ebert Stiftung του Λονδίνου, βλ. David Milliband (επιμ.), *Reinventing the Left*, Polity Press, Καίμπριτζ 1994, σελ. 2.

⁶² Βλ. David Milliband, *ό.π.*, την εισαγωγική παρέμβαση του ίδιου, σελ. 6-14, και την παρέμβαση του Anthony Giddens, «Brave New World: The New Context of Politics», ιδίως σελ. 28-36.

στην ομάδα των Πρασίνων, ενώ κόμματα όπως η Κομμουνιστική Επανάσταση και η μετεξέλιξη του ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος Izquierda Unida παραμένουν ανεξάρτητα.⁶³

Στο κομματικό επίπεδο, είναι πια σαφές ότι τα κομμουνιστικά κόμματα δεν είναι ο μοναδικός ή ο κεντρικός πόλος στην πέραν της σοσιαλδημοκρατίας Αριστερά. Πολλά από αυτά αλλάζουν ταυτότητα, ενώ εμφανίζονται και ενισχύονται κομματικά μορφώματα άλλου τύπου. Το κυριότερο όμως στοιχείο που διαμορφώνει τον καλειδοσκοπικό χαρακτήρα της ριζοσπαστικής Αριστεράς της εποχής μας είναι η χαμένη κεντρικότητα όχι μόνο του κομμουνιστικού κόμματος αλλά και του κομμουνιστικού προγράμματος, ιδεολογίας και αφήγησης. Αυτό αφήνει ενδεχομένως στους σχηματισμούς της Αριστεράς μεγαλύτερη στρατηγική ευελιξία,⁶⁴ αλλά ταυτόχρονα συνεπάγεται και έναν πολλαπλασιασμό, μια διάχυση διακριτών προοπτικών που συχνά δεν επικοινωνούν μεταξύ τους.

Κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι συχνά η επιστροφή σε μια κουλτούρα διαμαρτυρίας, η πλήρης εγκατάλειψη της ευρείας εκλογικής στρατηγικής του 1970 – χαρακτηριστική περίπτωση εδώ το γαλλικό PCF. Η στροφή αυτή όμως όχι μόνο ακυρώνει τις προοπτικές ηγεμονίας, αλλά και εμπεριέχει πρόσθετες δυσκολίες καθώς ενισχύει ένα «απαρχαιωμένο» προφίλ που δεν συμβαδίζει με αξιώσεις έκφρασης της νεωτερικότητας, ενώ επιπλέον ο ανταγωνισμός για την έκφραση της διαμαρτυρίας είναι πια ευρύτατος, από ακροαριστερά κινήματα μέχρι ακροδεξιά κόμματα.⁶⁵ Μια διαφορετική διαδρομή είναι η μετατροπή των πρώην κομμουνιστικών κομμάτων σε μετριοπαθή κεντρο-αριστερά κόμματα, με την οριστική εγκατάλειψη της προσδοκίας πραγμάτωσης μιας σοσιαλιστικής ουτοπίας ιδίως εκεί όπου δεν υπάρχει σημαντική παράδοση σοσιαλδημοκρατίας: κατεξοχήν παράδειγμα, εδώ, η ιταλική περίπτωση. Αλλού, τα κομμουνιστικά κόμματα, όπως το πρώην σουηδικό και το πρώην ισπανικό και μετέπειτα Izquierda Unida, που ανταγωνίζονται δηλαδή ισχυρά σοσιαλδημοκρατικά ή σοσιαλιστικά κόμματα, αναλαμβάνουν έναν ρόλο «αριστερής συνείδησης», που έχει την πολυτέλεια να διατηρεί κάποια «ορθόδοξα» κομμουνιστικά χαρακτηριστικά και επιδιώκει να επωφελείται από τις μετατοπίσεις των σοσιαλιστών προς τα δεξιά.⁶⁶

Και παραπέρα, οι τάσεις που ανθίζουν στο περιβάλλον της νέας Αριστεράς, μετά το 1989, αποτελούν ένα ακόμη πιο πλουραλιστικό πεδίο. Ανάμεσά τους βρίσκονται οι απόπειρες για έναν «αυθεντικό» δημοκρατικό σοσιαλισμό, απαλλαγμένο από την

⁶³ Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *ό.π.*, σελ. 87-91.

⁶⁴ Gerassimos Moschonas, «The EU and the Dilemmas of the Radical Left: Some Preliminary Thoughts», *Transform! European Journal for Alternative Thinking and Political Dialogue*, vo. 9, Βρυξέλλες 9/2011, σελ. 9-13.

⁶⁵ Gerassimos Moschonas, «The EU and the Dilemmas of the Radical Left...», *ό.π.*, σελ. 9-13, και Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, *ό.π.*, σελ. 108-125.

⁶⁶ Frank Wilson, *ό.π.*, σελ. 108-125.

αρχαία σκουριά του σοβιετικού πειράματος, αλλά χωρίς πλέον εμπειρικές αναφορές· η άνθιση των identity politics –φεμινιστικά κινήματα, πολυπολιτισμικά, κινήματα δικαιωμάτων, μεταμοντέρνα θεωρία– ως μια συνέχεια των τάσεων του 1970 και 1980 για υπέρβαση του μαρξιστικού οικονομισμού, που όμως οδήγησε σε ένα πλήθος μερικευτικών ταυτοτήτων που υπονομεύουν την ίδια την αριστερή ταυτότητα· οι τάσεις ριζοσπαστικής δημοκρατίας, που αντλούν από τη Νέα Αριστερά του 1960-1970, με πρόταγμα διάφορες παραλλαγές της συμμετοχικής δημοκρατίας· κι ακόμη, προτάσεις αριστερού κοινοτισμού (κυρίως σε αμερικανικές παραλλαγές, τύπου politics of democratic community) ως απάντηση στην υπερβολικά αφηρημένη οικουμενικότητα της μαρξιστικής Αριστεράς αλλά και στους περιορισμούς της πολιτικής ταυτοτήτων.⁶⁷

Συνοπτικά, η συγκαιρινή Αριστερά είναι πριν από όλα αποδιάρθρωμένη, έχει χάσει τα σημεία αναφοράς της – πράγμα που της επιτρέπει να ανανεώνεται προγραμματικά και ιδεολογικά αλλά ταυτόχρονα την καθηλώνει στο επίπεδο του «μωσαϊκού» και της αβεβαιότητας στρατηγικού προσανατολισμού.⁶⁸ Κλίνει στη διαμαρτυρία αλλά χωρίς έμπνευση, της λείπουν οι ιδέες για το τι πρέπει να γίνει όταν ανατραπεί η παλιά κοινωνία, καθώς έχει καταρρεύσει εδώ και καιρό η αξίωση της μαρξιστικής οπτικής να εκφέρει μια συνολική και διαφωτιστική κοσμοαντίληψη.⁶⁹ Με αυτή την έννοια, γίνεται και περισσότερο αντι-εξουσιαστική, περισσότερο κινηματική και λιγότερο κομματική, εφόσον η στόχευση για κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας θεωρείται από περιττή έως επικίνδυνη (σε αναλύσεις σαν του John Holloway, που υποστηρίζουν ότι η σοσιαλδημοκρατική και η κομμουνιστική εμπειρία έδειξαν ότι η διαχείριση της εξουσίας μπορεί να εντείνει τη διάκριση εξουσιαστών και εξουσιαζομένων).⁷⁰ Ταυτόχρονα, είναι μια στάση αντιφατική, καθώς αναζητά μια συνολική εναλλακτική πρόταση απέναντι στο «σύστημα», όντας όμως «διαβρωμένη» από το δημοκρατικό-φιλελεύθερο φαντασιακό, περισσότερο μεταρρυθμιστική, φιλοευρωπαϊκή και λιγότερο αντιιμπεριαλιστική και αντικαπιταλιστική από το παρελθόν.⁷¹ Τέλος, μετεωρίζεται ανάμεσα στην άρνηση της παγκοσμιοποίησης και στην πρόταξη μιας ετερο-παγκοσμιοποίησης, αναπολώντας συχνά και υπερασπίζοντας παράλληλα τους κοινωνικούς συμβιβασμούς της χρυσής 30ετίας· παραμένοντας δηλαδή βασικά εθνική, μοιράζεται την ίδια αμηχανία με την αδελφή σοσιαλδημοκρατία, την αδυναμία να επεξεργαστεί ιδέες και πρακτικούς θεσμούς που να υπερβαίνουν τον ορίζοντα του εθνικού κράτους.⁷²

⁶⁷ Charles Derber et al., *What's Left?*, ό.π., σελ. 109-118.

⁶⁸ Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, ό.π., σελ. 254-255.

⁶⁹ Eric Hobsbawm, *How to Change the World. Reflections on Marx and Marxism*, Yale University Press, N. Χέιβεν και Λονδίνο 2011, σελ. 416-417 και 381.

⁷⁰ Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, ό.π., σελ. 33-34. Βλ. και το ενδεικτικό έργο του John Holloway, *Change the World without taking Power*, Pluto, Λονδίνο 2002.

⁷¹ Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, ό.π., σελ. 38 και 254-255· Gerassimos Moschonas, «The EU and the Dilemmas of the Radical Left...», ό.π., σελ. 9-13.

⁷² Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, ό.π., σελ. 15, και Tony Judt, *Contre le vide moral. Restaurons la social-démocratie*, Héloïse d'Ormesson, Παρίσι 2011, σελ. 198.

Υπό το φως της σύγκρισης με την ευρωπαϊκή Αριστερά όπως διαμορφώνεται μέχρι σήμερα, μπορούμε να θέσουμε ενδιαφέροντα ερωτήματα για το αντικείμενο της μελέτης μας. Να το εξετάσουμε μέσα στον ιστορικό του χρόνο αλλά και πέρα από αυτόν, να θέσουμε ερωτήματα της τάξης της πολιτικής επιστήμης χωρίς να υποβαθμίζουμε μέριμνες της ιστορικής προσέγγισης. Και επιπλέον, να αξιοποιήσουμε εργαλεία μιας προσέγγισης του πολιτικού πεδίου, των κομμάτων, του κράτους και της πολιτικής, που να «παίρνει τον χρόνο στα σοβαρά» («to take time seriously»)⁷³. Κάτι που όμως σημαίνει ταυτόχρονα ότι οι μετασχηματισμοί, οι μεταβολές και οι αδράνειες που εντοπίζουμε οφείλουν να συσχετίζονται πάντα με τις δομές ευκαιρίας, τις χρονικές ακολουθίες και τις μεγάλες ιστορικές συγκυρίες (conjunctures) που αναδύονται σε συγκεκριμένες «στιγμές» της μακράς περιόδου στην οποία εκτυλίχθηκε το υπό εξέταση φαινόμενο.

Όπως επίσης σημαίνει και μια προέκταση προς το παρελθόν αλλά και προς το μέλλον. Οι μετασχηματισμοί σε έναν οργανισμό όπως ένα κόμμα, πολύ περισσότερο αν πρόκειται για περισσότερα κόμματα που συντονίζονται σε μια ιστορική φάση, ορισμένα εκ των οποίων συγκαταλέγονται ανάμεσα στα μεγαλύτερα της Ευρώπης, δεν προκύπτουν εν κενώ ούτε προωθούνται με έναν άνευ ορίων και άνευ όρων πολιτικό βολонταρισμό. Αντίθετα, είναι καθοριστικά για το εύρος και το βάθος των μετασχηματισμών τα χαραγμένα μονοπάτια του παρελθόντος, τα πολιτικά παραδείγματα ή τα γεωπολιτικά δεδομένα μέσα στα οποία ένα κομμουνιστικό κόμμα, για παράδειγμα, είναι υποχρεωμένο να λειτουργήσει στην εποχή του ψυχροπολεμικού διπολισμού και τους περιορισμούς των οποίων είναι αναγκασμένο να σεβαστεί επιχειρώντας την ίδια στιγμή να μετακαινώσει τη στρατηγική του τοποθέτηση.

Την ίδια στιγμή, οι μετασχηματισμοί αυτοί, εάν ισχύει η υπόθεση ότι αποτέλεσαν το τελευταίο μεγάλο σχέδιο πολιτικού αναπροσανατολισμού για την ευρωπαϊκή κομμουνιστογενή Αριστερά, άφησαν τα δικά τους καθοριστικά ίχνη πάνω στο σώμα της. Χάραξαν νέα μονοπάτια (path dependencies), με τις δικές τους διακλαδώσεις, πάνω στα οποία σε σημαντικό βαθμό κινήθηκε μετά την υποχώρηση του ευρωκομμουνισμού, μετά την τομή του 1989, αλλά και συνεχίζει να κινείται σήμερα η ριζοσπαστική πλέον ευρωπαϊκή Αριστερά – τουλάχιστον όσον αφορά ορισμένες κεντρικές στρατηγικές επιλογές και δυνατότητές της. Υπό αυτή την έννοια, θα είχε νόημα να διαμορφώσουμε τα ερωτήματα και τις υποθέσεις μας αναφορικά με το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα και λαμβάνοντας υπόψη ένα στοιχείο που η συγχρονική βιβλιογραφική παραγωγή δεν θα μπορούσε να έχει συμπεριλάβει: τους δρόμους που ακολούθησε ή ακολουθεί ακόμη και σήμερα η πέραν της σοσιαλδημοκρατίας ευρωπαϊκή (ριζοσπαστική) Αριστερά.

⁷³ Εννοούμε εδώ, προφανώς, μεθοδολογικά στοιχεία του ιστορικού θεσμισμού. Ενδεικτικά, ως παραπέμπουμε στο εξαιρετικά διαφωτιστικό Paul Pierson, Theda Skocpol, «Historical Institutionalism in Contemporary Political Science», Ira Katznelson & Helen V. Milner (επιμ.), *Political Science: State of the Discipline*, W.W. Norton, N. Υόρκη 2002, σελ. 693-721.

0.3.3. Τι ήταν η ευρωκομμουνιστική «στιγμή» στο πέρασμα από το εθνικό στο υπερεθνικό;

Ας επιτραπεί τώρα να συμπληρώσουμε τα παραπάνω με μια ακόμη οπτική γωνία που η συγχρονική του ευρωκομμουνισμού βιβλιογραφία μόνον περιορισμένα θα μπορούσε να εμπεριέχει. Αναφερθήκαμε παραπάνω στη μεθοδολογική και ερμηνευτική πρόκληση που αποτέλεσε για τη συγκριτική οπτική η υπέρβαση ενός αναλυτικού παραδείγματος στο οποίο βασική μονάδα σύγκρισης ήταν τα εθνικά κράτη.⁷⁴ Η περίπτωση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος είναι διπλά ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη. Όχι μόνο επειδή αφορά εθνικές περιπτώσεις κομμάτων που συντονίστηκαν στη σύνθεση ενός πολιτικού προγράμματος με υπερεθνική εμβέλεια, αλλά εξίσου επειδή το πρόγραμμα αυτό εκτυλίχθηκε ακριβώς στην ιστορική φάση στην οποία η παγκόσμια κρίση και ο μετασχηματισμός του καπιταλιστικού κοσμοσυστήματος σήμανε τη μετάβαση από μια λαμπρή εποχή της εθνικής πολιτικής (τα «ένδοξα τριάντα») σε μια εποχή εντεινόμενης διεθνοποίησης των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων.

Αυτή η αλλαγή πρίσματος γεννά μια σειρά ερωτήματα που εν πολλοίς δεν τέθηκαν – και δεν θα ήταν δυνατό να τεθούν– την εποχή ανάπτυξης του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Αν η ευρωκομμουνιστική «στιγμή» ήταν ένας ιστορικός σύνδεσμος ανάμεσα στο μεταπολεμικό παρελθόν και το μετά το 1989 παρόν και μέλλον της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς, ανακύπτει το ερώτημα πώς επικαθορίστηκε αυτή η μετάβαση από τη μετάβαση προς ένα παγκοσμιοποιημένο παράδειγμα πολιτικής.

Το ερώτημα είναι διπλό. Από τη μια μεριά, μας ενδιαφέρει εάν και σε ποιο βαθμό το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα ήταν μια απόπειρα απάντησης στην βαθιά, δομική κρίση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος στη δεκαετία του 1970, όπως εξάλλου αυτή εκδηλώθηκε στις χώρες της Ευρώπης και στον ευρωπαϊκό Νότο. Και από την άλλη, πώς και με ποιους όρους και στοχεύσεις το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, καθώς απομακρυνόταν από την έλξη του σοβιετικού κέντρου, εισερχόταν ή ενσωματωνόταν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, για την οποία η δεκαετία του 1970 ήταν ένας σχεδόν υπαρξιακός κόμβος. Αυτό το διπλό ερώτημα συγκλίνει τελικά σε ένα ακόμη: εάν και σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους ήταν ο ευρωκομμουνισμός μια προσπάθεια να διατυπωθεί ένα οικονομικο-πολιτικό σχέδιο υπερεθνικής εμβέλειας. Με άλλα λόγια, πώς θα περιγράφαμε τη δυναμική ανάμεσα στο υπερεθνικό άνοιγμα και στον περιορισμό σε εθνικούς ορίζοντες; Ποιες ήταν οι απόπειρες αλλά και τα όρια προσαρμογής στις υπερεθνικές τάσεις της εποχής; Και βέβαια, ποιους δρόμους χάραξε το συγκεκριμένο πέρασμα όπως επιχειρήθηκε;

⁷⁴ Βλ. εδώ, «Ζητήματα μεθόδου», σημείο δεύτερο.

0.4. Υπόθεση εργασίας: ο μεγάλος ευρωκομμουνιστικός μετασχηματισμός

Ο ευρωκομμουνισμός έχει πολύ εύστοχα χαρακτηριστεί ως μια «διαδικασία με μεταβατικό και εφήμερο χαρακτήρα»,⁷⁵ μια άνιση διαδικασία αλλαγής.⁷⁶ Ακριβώς, μια διαδικασία μετάβασης, ένας εκκρεμής μετασχηματισμός, αλλά ανάμεσα σε τι, από πού και προς ποια κατεύθυνση; Με άλλα λόγια, *για να θέσουμε το κεντρικό ερώτημα: είναι ο ευρωκομμουνισμός εκείνη η «στιγμή» μετασχηματισμού που συνδέει το παρελθόν με το παρόν της ευρωπαϊκής Αριστεράς;*

Αυτή είναι και η βασική υπόθεση εργασίας της μελέτης που ακολουθεί. Σε μια εποχή κρίσης, σε ένα πολλαπλώς μεταβατικό ιστορικό έδαφος, θα εξετάσουμε εάν το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ήταν ένα εγχείρημα μετασχηματισμού που επιχειρούσε να ξαναδώσει συνοχή και πρωτοβουλία στο κομμουνιστικό πρόγραμμα στον ευρωπαϊκό χώρο βρίσκοντας ένα «παράθυρο ευκαιρίας» στο έδαφος της παράλληλης κρίσης του σοβιετικού και του δυτικού μοντέλου. Εάν ήταν ένα εγχείρημα «επαναπατρισμού» του κομμουνιστικού εγχειρήματος, το οποίο αφού γεννήθηκε στην Ευρώπη, υλοποιήθηκε στην ΕΣΣΔ κι έπειτα ενέπνευσε εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, κάνοντας έναν κύκλο ως μορφή περιφερειακής εθνικής και κρατικής συγκρότησης,⁷⁷ επιχειρούνταν τώρα να προσαρμοστεί στις συνθήκες της Δύσης και ως απάντηση στην κρίση της.

Εγχείρημα που ανανέωνε διπλά την ιστορική κομμουνιστική ταυτότητα: από τη μια αντλούσε δυναμική από τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό της εποχής, προσφέροντάς του διαύλους πολιτικής εκπροσώπησης, κι από την άλλη προσχωρούσε στο πεδίο της προγραμματικής μετριοπάθειας, της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της διαπραγμάτευσης. Ο ευρωκομμουνισμός ύφαινε μια πρωτότυπη πολιτική σύνθεση: «κόμμα αγώνα - κόμμα διακυβέρνησης». Ωθηση και όριο ταυτόχρονα, αυτή η σύνθεση κλόνιζε πάγιες οριοθετήσεις της κομμουνιστικής Αριστεράς – αφενός απέναντι στον αυθόρμητο εξεγερτισμό, αφετέρου απέναντι στην «ενσωματωμένη» σοσιαλδημοκρατία. Διπλά αντιφατική μάλιστα, στο βαθμό που ως πρόταγμα εθνικής εμβέλειας αναπτυσσόταν σε μια συγκυρία που η μετατόπιση από το εθνικό στο υπερεθνικό έθετε νέα και σύνθετα πολιτικά προβλήματα.

Θα αναφερθούμε σε τέσσερις καθοριστικούς κόμβους της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής», όπως προκύπτουν από τη βασική υπόθεση εργασίας που διατυπώσαμε και όπως εκδιπλώνονται στη δομή της μελέτης που ακολουθεί.

⁷⁵ Amen Antonian, *Towards a Theory of Eurocommunism*, ό.π., σελ. 3-4.

⁷⁶ Peter Lange, Mauricio Vanicelli, *The Communist Parties of Italy, France and Spain*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1981.

⁷⁷ Γ. Βούλγαρης, «Το '68 και οι ερμηνείες του 20ού αιώνα...», ό.π., σελ. 446-447.

Ριζοσπαστισμός

Στη δομή πολιτικών ευκαιριών που ανοίγει με την Αντίσταση, την ψυχροπολεμική εποχή, την αποσταλινοποίηση και τη μεταβατική περίοδο 1964-1968 (κεφάλαια 1 και 2), καταλυτική στιγμή για τον ευρωκομμουνισμό θεωρούμε ότι στάθηκε το παγκόσμιο, σίγουρα πανευρωπαϊκό '68 (κεφάλαιο 3). Μια μη τυπική επαναστατική έκρηξη της ριζοσπαστικοποιημένης, εξατομικευμένης, νεανικής μεσαιάς τάξης, εξέγερση που άνοιγε νέα πεδία χειραφέτησης, ανατροφοδοτούσε με ρομαντικό ιδεαλισμό την ιδέα της ουτοπίας και μιας αντι-εξουσίας.

Έχει διατυπωθεί η καταρχήν ορθή θέση ότι τα ΚΚ στάθηκαν αμήχανα απέναντι στο γεγονός και στον αναδυόμενο αστερισμό της Νέας Αριστεράς που απειλούσε την κεντρικότητά τους. Ιδίως το PCF εμφανιζόταν ως εγγυητής σταθερότητας της Γαλλικής Δημοκρατίας, απορρίπτοντας τις «οπορτουνιστικές» θέσεις, που άλλωστε υπονόμευαν τη στρατηγική συνεργασίας του με τους Σοσιαλιστές. Αναλόγως απέρριπτε όμως και ο Καρίγιο στην Ισπανία τον «παιδικό εξτρεμισμό». Τα «Μαθήματα του Μάη» για τους γάλλους κομμουνιστές, όπως θα δούμε, δεν απείχαν πολύ από τα «Μαθήματα από το λαϊκό ξεσκήωμα του Νοέμβρη» που αντλούσε το ΚΚΕ εσωτερικού από την ετεροχρονισμένη εξέγερση του Πολυτεχνείου: δυσπιστία απέναντι στο αυθόρμητο και τις υπερεπαναστατικές εξάρσεις. Παρομοίως οι ιταλοί κομμουνιστές έβλεπαν απειλητικό το «θερμό φθινόπωρο» του 1968-1969 τη στιγμή που οι ίδιοι εκτινάσσονταν εκλογικά.

Ωστόσο, τα ΚΚ διαφύλαξαν και ανανέωσαν την ηγεμονία τους έναντι της Νέας Αριστεράς. Γρήγορα ανέλαβαν το ρόλο προνομιακού διερμηνέα του κοινωνικού ριζοσπαστισμού. Το PCF, ήδη στο Μανιφέστο του Σαμπινύ τον Δεκέμβριο του 1968, αναγνωρίζει το μεγάλο «εργατικό και δημοκρατικό κίνημα» ως σύμμαχο στην πορεία προς μια Προωθημένη Δημοκρατία, ενάντια στο γκωλικό καθεστώς. Γενικότερα, οι ευρωκομμουνιστές ενσωματώνουν τα ριζοσπαστικά ρεπερτόρια – χαρακτηριστικό παράδειγμα, η καθοριστική για την ηγεμονία του PCI νίκη στο δημοψήφισμα για την άμβλωση. Ταυτόχρονα όμως, εννοιολογούν την επανάσταση όχι ως στιγμή «κορυφαίας κοινωνικής έντασης», όχι ως αντι-εξουσία, αλλά ως διαρκή πάλη συσχετισμών στο εσωτερικό του «ενιαίου μηχανισμού» κράτους-οικονομίας.

Η προσαρμογή δεν ήταν όμως μόνο προγραμματική αλλά και κοινωνική (κεφάλαιο 10). Σε διαφορετικό βαθμό το καθένα, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ευθυγραμμίστηκαν καλύτερα απ' όσο συχνά θεωρήθηκε με τα νέα κοινωνιολογικά δεδομένα και την ανάδυση μιας μετα-υλιστικής γενιάς στην Ευρώπη. Μελετώντας τα σχετικά διαθέσιμα στοιχεία όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση των ψηφοφόρων και των μελών τους (κοινωνικο-επαγγελματική θέση, επίπεδο εκπαίδευσης, φύλο, ηλικία, θρησκευτικές πεποιθήσεις), θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι προκύπτει ένας εντυπωσιακός «συγχρονισμός». Τα κόμματα αυτά έγιναν πόλος έλξης για την εργαζόμενη νεολαία και τα διανοούμενα μεσαία στρώματα, για τις γυναίκες, για τους πιστούς καθολικούς, και βέβαια για ανθρώπους που μετείχαν στην εκρηκτική

δυναμική των κινημάτων – ως σημειώσουμε προκαταβολικά ότι το 1979, τα 2/3 των μελών του PCF είχαν ενταχθεί σε αυτό μετά το 1968, ενώ το 1974 το 50% των μελών του PCI συμμετείχαν στα κοινωνικά κινήματα. Όσο κι αν στον κομματικό μηχανισμό, η εργατική ταυτότητα παρέμεινε ισχυρότερη, αυτή η «επιφυλακτική ανανέωση» αποτέλεσε ταυτοτικό στοιχείο για το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα.

Εξουσία

Η μελέτη των τεσσάρων κομμάτων μάς οδήγησε στην υπόθεση ότι στην ευρωκομμουνιστική σύνθεση η άλλη όψη του κοινωνικού ριζοσπαστισμού ήταν το πρόβλημα της εξουσίας. Τι συνέδεε όμως τόσο διαφορετικές περιπτώσεις: τα μαζικά και δυνάμει κυβερνητικά κόμματα της Ιταλίας και της Γαλλίας, το ισπανικό ως δευτερεύουσα δύναμη στον πολωμένο μεταφρανκικό δικομματισμό και το μικρό ΚΚΕ εσωτερικού; Θα απαντούσαμε: μια ενιαία λογική. Ο ιταλικός Ιστορικός Συμβιβασμός, το γαλλικό Κοινό Πρόγραμμα, η στάση των ισπανών κομμουνιστών στη βελούδινη δημοκρατική μετάβαση, η ελληνική ΕΑΔΕ, ήταν βαριάντες μιας κοινής στρατηγικής επιδίωξης (κεφάλαιο 4): να μετατραπεί το «συγκριτικό πλεονέκτημα» της κομμουνιστικής πολιτικής, η ικανότητα κινητοποίησης των μαζών και αντιπροσώπευσης του ριζοσπαστισμού, σε μια πλήρη, νομιμοποιημένη, με πλειοψηφική κλίση συμμετοχή στους θεσμούς των ψυχροπολεμικών δημοκρατιών.

Το PCI χάραζε μια γραμμή δημοκρατικού προγραμματισμού που θύμιζε λιγότερο την κλασική κομμουνιστική ατζέντα και περισσότερο μια μείξη στοιχείων σοσιαλδημοκρατικής ρύθμισης, ως εναλλακτική διακυβέρνησης απέναντι στη χριστιανοδημοκρατία. Το 1976, στην εκλογική ακμή του, το PCI υποσχόταν στους Ιταλούς μια δύσκολη αλλά δίκαιη λιτότητα, στο πλαίσιο των διεθνών δεσμεύσεων της χώρας κι ενόψει της βαθιάς οικονομικής κρίσης. Την ίδια στιγμή προωθούσε στοιχεία από τα κινηματικά ρεπερτόρια: θεσμούς εργατικής συμμετοχής, πολιτικές ποιότητας ζωής. Σε διαφορετικό τόνο, το PCF σφυρηλατούσε την ενότητα με τους Σοσιαλιστές, που θα του προσέφερε προφίλ κυβερνησιμότητας. Το Κοινό Πρόγραμμα ήταν ένα μείγμα επεκτατικής πολιτικής και κοινωνικής πρόνοιας, όπου κόκκινη γραμμή των κομμουνιστών ήταν οι εθνικοποιήσεις – γραμμή που σκλήραινε, όσο οι Σοσιαλιστές ενισχύονταν και υπερακόντιζαν το PCF.

Η μετριοπάθεια μοιάζει εντονότερη στα κόμματα της δημοκρατικής μετάβασης. Στην ισπανική συναινετική ρήξη με τον φρανκισμό, το PCE διακήρυσσε την ανάγκη σύγκλισης Αριστεράς και Δεξιάς για το πέρασμα στη δημοκρατία. Διεκδικούσε μια θέση στη νεαρή πολιτεία ως νόμιμο, μετριοπαθές κόμμα που απέσειε την ιστορική του ταύτιση με την ΕΣΣΔ, αφήνοντας όμως χώρο στους Σοσιαλιστές να αναπτύξουν ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά. Το ΚΚΕ εσωτερικού από την άλλη επέλεγε την εθνική συναίνεση έναντι των ρήξεων, ένα «διαλογικό μοντέλο» που στην πολωμένη ελληνική Μεταπολίτευση θα παρέμενε δραματικά μειοψηφικό.

Η λογική αυτή μοιάζει να συμπυκνώνεται στο μοτίβο «κόμμα διακυβέρνησης και αγώνα» – στην ισπανική εκδοχή: «κόμμα επαναστατικό και υπεύθυνο». Αμφισημία άλυτη, δύναμη μαζί και αδυναμία της ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής, που εμπεριέχει άλλες, υποκείμενες αμφισημίες. Μία από αυτές ήταν η κρίσιμη όσο και ασταθής μετατόπιση στον άξονα επανάσταση-διαμαρτυρία-διακυβέρνηση (κεφάλαιο 8), όπως εντοπίζεται στον στρατηγικό λόγο των ευρωκομμουνιστών, στην εναρμόνισή τους με καταγεγραμμένες κοινωνικές τάσεις και στην πρακτική τους στο τοπικό επίπεδο όπου άσκησαν αυτοτελώς εξουσία.

Ασταθής μετατόπιση, όπως έχει περιγραφεί για το γαλλικό κόμμα: κόμμα ούτε ακριβώς συστημικό ούτε αντισυστημικό, θέλει την εξουσία αλλά θέλει και κάτι άλλο. Καθώς το ερώτημα της επανάστασης είχε απαντηθεί στον Μεσοπόλεμο, οι ευρωκομμουνιστές ανέβαιναν στο κύμα του ριζοσπαστισμού σε μια φάση που η εργατική τάξη δεν τασσόταν πια με θέρμη υπέρ της επαναστατικής αλλαγής. Από την ιστορική λειτουργία εκπροσώπησης και ενσωμάτωσης μεγάλων εργατικών μαζών στην πολιτική, και περνώντας από τον αντιφασιστικό λαό της Αντίστασης, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα επιχείρησαν μια εθνικοποίηση της ταξικής οπτικής, με επίκεντρο τώρα το καινό σημαίνον της εποχής: τη μεταρρύθμιση. Και από την προσεκτική διαχείριση των κοινών πραγμάτων στο αυτοδιοικητικό πεδίο, στους «κόκκινους δήμους» της Ιταλίας και τις «κόκκινες ζώνες» της Γαλλίας, δοκίμασαν να περάσουν στο επίπεδο της εθνικής εξουσίας, φτάνοντας να σκιαγραφήσουν ένα κοινό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού για τον ευρωπαϊκό Νότο (κεφάλαιο 11). Εκεί ακριβώς θα δούμε ότι κορυφώθηκαν και οι αποκλίσεις: το PCI ιδίως έφερε αυτή τη λογική στις ακραίες συνέπειές της, έγινε ένα «προγραμματικό κόμμα»· το PCF υπαναχωρούσε στην αμφισημία και τον ρόλο διαμαρτυρίας, συμμετείχε στην κυβέρνηση δηλώνοντας ότι «δεν είναι κόμμα διακυβέρνησης».

Λιγότερο αμφίσημο μοιάζει ένα προαπαιτούμενο για τα παραπάνω: η προσήλωση στη φιλελεύθερη πλουραλιστική δημοκρατία (κεφάλαιο 7). Όταν η *Πράβδα* υπενθύμιζε δηκτικά ότι η πλειοψηφία μπορεί να μην είναι «αριθμητική» αρκεί να είναι «επαναστατική», οι ευρωκομμουνιστές είχαν ήδη προσχωρήσει στον δημοκρατικό αγώνα για την κατάκτηση των «ενδιάμεσων τάξεων», της πλειοψηφίας. Το PCI δήλωνε δεσμευμένο στην προοπτική ενός δημοκρατικού πλουραλισμού, για τους γάλλους κομμουνιστές η καταστατική αποδοχή της πολλαπλότητας ήταν όρος αναγκαίος για να προχωρήσει το Κοινό Πρόγραμμα, για το ισπανικό και το ελληνικό κόμμα η υπεράσπιση του πολυκομματισμού ήταν αδιαπραγμάτευτη μετά από χρόνια παρανομίας. Σε χώρες με κλονισμένη εμπιστοσύνη προς τους δημοκρατικούς θεσμούς, όπως δείχνουν οι έρευνες τάσεων της εποχής, οι ευρωκομμουνιστές αυτοσυστήνονταν ως δυνάμεις δημοκρατικής αναζωογόνησης. Παρότι και εδώ, στο εσωτερικό του κόμματος, ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός επιβίωνε μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Οριοθετούμενη απέναντι στον επαναστατικό αυθορμητισμό αλλά και τον φιλελευθερισμό της Νέας Δεξιάς που υμνούσε την αυθορμησία της αγοράς, η

ευρωκομμουνιστική σύνθεση κήρυττε τελικά ένα πλειοψηφικό, φιλελεύθερο σχέδιο που επιδίωκε εμπρόθετα να ελέγξει τις οικονομικές δυνάμεις διά μιας δημοκρατικά νομιμοποιημένης εξουσίας – ακριβώς διότι αναμετρήθηκε με τον ιδρυτικό μαρξιστικό μετεωρισμό ανάμεσα στην καταστροφή του κράτους και την αξιοποίηση των θεσμών της αστικής δημοκρατίας για το πέρασμα στον σοσιαλισμό. Η ευρωκομμουνιστική λογική προϋπέθετε και οδηγούσε σε μια εννοιολόγηση του κράτους όχι πια ως εργαλείο ταξικής κυριαρχίας αλλά ως οχυρό μεν, με ανοιχτές ωστόσο τις πόρτες του στον ταξικό ανταγωνισμό. Όχι σε μια αντι-εξουσία αλλά στην ιδέα ότι ο μετασχηματισμός του κράτους είναι διαρκής διαδικασία που μόλις αρχίζει με την κατάκτηση της εξουσίας.

Πραγματισμός

Αν προσίδια στο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα λογική ήταν η διαμεσολάβηση της θερμής κοινωνικής δυναμικής σε ένα νηφάλιο προγραμματικό σχέδιο, ποιο μπορεί να ήταν το κλειδί της μετάφρασης; Θα ισχυριστούμε ότι κλειδί ήταν ένας πρωτόγνωρος πολιτικός πραγματισμός.

Πραγματισμός καταρχάς διεθνο-πολιτικός (κεφάλαιο 6): στην «εποχή των συνδιασκέψεων», μετά τη διάλυση της Κομινφόρμ, η βαριά σοβιετική σκιά υποχωρεί, το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα κερδίζει σε έκταση αλλά χάνει σε ομοιογένεια. Αυτό όχι απλώς επιτρέπει την ανοιχτή καταδίκη του σοβιετικού παρεμβατισμού αλλά κυρίως διαμορφώνει ένα πλαίσιο πλουραλισμού με μεγαλύτερα περιθώρια αυτονομίας. Το ιταλικό, το γαλλικό και το ισπανικό κόμμα φτάνουν να συναποτελούν έναν πυρήνα που γίνεται πόλος έλξης για άλλα ΚΚ, διαμορφώνοντας μια αυτοτελή ατζέντα.

Αλλά και πραγματισμός θεωρητικός (κεφάλαιο 9): ο αναδυόμενος νέος μαρξιστικός πλουραλισμός επέτρεπε περισσότερες από μία «νόμιμες» ερμηνείες των μαρξιστικών κειμένων. Λιγότερο οικονομίστικος και άκαμπτος, περισσότερο ακαδημαϊκός, απελευθέρωσε τους ευρωκομμουνιστές από ανελαστικές θεωρητικές «δουλειές»: τους επέτρεψε να μεταφράσουν παλιές και βαριές έννοιες σε μια νέα γλώσσα, μέσα στις μέριμνες κυρίως της πολιτικής πράξης και λιγότερο της θεωρίας.

Τελικά, το πραγματιστικό σύνθημα των ιταλών κομμουνιστών «να κάνουμε πολιτική» (*fare politica*) ήταν προϋπόθεση για το κορυφαίο, εν τέλει μη επιτυχημένο αλλά πάντως προκλητικό στρατήγημα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, το οποίο επιχείρησε, εν πολλοίς πέτυχε στη δεκαετία του '70, να κυριαρχήσει ιδεολογικά και εκλογικά στο φάσμα της Αριστεράς έναντι των σοσιαλιστών, στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, εκεί όπου δεν υπήρχε μια βαθιά ριζωμένη σοσιαλδημοκρατική παράδοση (κεφάλαιο 12). Πόσο μακριά πήγαινε αυτή η λογική; Θα υποστηρίξουμε ότι έφτανε μέχρι την απόπειρα να εγκαθιδρυθεί ένα κομμουνιστογενές «καθεστώς διακυβέρνησης». Ένας τριπλός δεσμός: πειστική αντιπροσώπευση του κοινωνικού ριζοσπαστισμού, προγραμματική μετριοπάθεια με αντάλλαγμα εξισωτικού τύπου

μεταρρυθμίσεις, και όλα αυτά με διαμεσολαβητή το κόμμα και ένα ισχυρό συνδικάτο – CGIL στην Ιταλία, CGT στη Γαλλία, CC.OO. στην Ισπανία. Μοχλός πίεσης στον κομματικό ανταγωνισμό, και ένας από τους λόγους της ανακλαστικής ριζοσπαστικοποίησης, την ίδια εποχή, των σοσιαλιστικών κομμάτων του Νότου. Έφερνε όμως ενδεχομένως τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα υπερβολικά βαθιά στα σοσιαλδημοκρατικά νερά. Το PCI πήγε μέχρι τέλος, κυριάρχησε αλλά μετατράπηκε σε μη κομμουνιστικό κόμμα. Το PCF υπερασπίστηκε την κομμουνιστική ταυτότητα, χάνοντας όμως το παιχνίδι από τους Σοσιαλιστές.

Πέρα από το εθνικό

Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, ο ευρωκομμουνισμός ήταν το ίχνος ενός σχεδίου εθνικού μεταρρυθμισμού σε μια εποχή διεθνοποίησης που σήμανε το τέλος του «μεταρρυθμισμού σε μια χώρα». Στο σημείο αυτό ακριβώς σημειώθηκαν ταυτόχρονα ορισμένες από τις πιο ανθεκτικές μετατοπίσεις αλλά και οι ισχυρότεροι διχασμοί εντός του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος.

Έχει υποστηριχθεί ότι η κρίση της δεκαετίας του 1970 ήταν απόδειξη ότι τα ΚΚ δεν μπορούσαν να κατανοήσουν πως οι κρίσεις είναι μηχανισμοί που επιτρέπουν στον καπιταλισμό να αναδιαρθρώνεται. Η εξέταση της οικονομικής πολιτικής των ευρωκομμουνιστών μοιάζει όμως να μας οδηγεί στο αντίθετο συμπέρασμα: ότι δηλαδή αναθεώρησαν ριζικά την παλαιά κομμουνιστική θέση ότι οι κρίσεις αναπόφευκτα τείνουν στην υπέρβαση του καπιταλισμού (κεφάλαιο 13), και στη συνέχεια διχάστηκαν. Το γαλλικής προέλευσης σχήμα του Κρατικο-Μονοπωλιακού Καπιταλισμού εγκλωβίστηκε στη θέση ότι «η εθνικοποίηση είναι αναγκαία προϋπόθεση ώστε το κράτος να πάψει να αποτελεί εργαλείο των μονοπωλίων». Η ιταλική οπτική, αντιθέτως, αναγνώριζε την έντονη παράδοση κρατικής διεύθυνσης της οικονομίας στον Νότο και μετατόπιζε την έμφαση σε ένα πρόγραμμα αναδιανεμητικής οικονομικής ανάπτυξης που δεν περιοριζόταν στο αίτημα εθνικοποιήσεων. Αποδείχθηκε περισσότερο έτοιμη να κατανοήσει ότι δεν αρκούν εθνικές λύσεις σε ένα διεθνές οικονομικό σύστημα όπου η αύξουσα κινητικότητα του κεφαλαίου καθιστούσε ανεπαρκές εργαλείο τον εθνικό προστατευτισμό.

Εξετάζοντας αυτή τη λογική συνδυαστικά με την ευρωπαϊκή πολιτική των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, θα διερευνήσουμε εάν και σε ποιο βαθμό συμβάδιζε με μια ενεργή παρέμβαση στο σχέδιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (κεφάλαιο 14). Το PCI, συσπειρώνοντας Ισπανούς και Έλληνες, τέθηκε επικεφαλής ενός πόλου που συνέδεε τον ευρωκομμουνισμό με την ευρωπαϊκή υπόθεση, αποδεικνύοντας ότι όχι μόνο δεν ήταν ασύμβατος με το σχέδιο της ενωμένης Ευρώπης αλλά και ικανός να διαμεσολαβήσει το πρόγραμμα του «εξευρωπαϊσμού» στις κοινωνίες του Νότου.

Όλα ανεξαιρέτως τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα πέρασαν από τη μεταπολεμική απόρριψη του ευρωπαϊκού σχεδίου στην αποδοχή του ως αντικειμενική πραγματικότητα στην αρχή, ως πόλο εκδημοκρατισμού (Ισπανία-Ελλάδα) και

ευκαιρία εκσυγχρονισμού, τελικά ως δυνατότητα να απεγκλωβιστεί η Ευρώπη –και μαζί της τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα– από τον ψυχροπολεμικό ανταγωνισμό. Αλλά ο πόλος PCI-PCE-KKE εσωτερικού έφτασε να εμπλακεί στα μεγάλα θεσμικά διακυβεύματα της ολοκλήρωσης: από θέσεις ενός μαχητικού φεντεραλισμού έναντι της λειτουργιστικής-διακυβερνητικής ευρωπαϊκής μήτρας. Ωστόσο, στο δημοκρατικά εκλεγμένο πια Ευρωκοινοβούλιο, ο διχασμός των ευρωκομμουνιστών, με το PCF σε ρόλο «εθνοκεντρικού» veto player, αποδυνάμωνε την άτυπη κομμουνιστική ευρωομάδα. Εξού και ο ισχυρός μεταρρυθμιστικός πόλος επιχείρησε να υπερβεί το όριο αναζητώντας δεσμούς με δυνάμεις της σοσιαλδημοκρατίας, στην προοπτική μιας «Ευρωαριστεράς» που τελικά ουδέποτε συγκροτήθηκε.

Κληρονομίες

Από τα τέσσερα κόμματα που εξετάζουμε, μετά το 1989 μόνο το γαλλικό διατηρεί το πρόθεμα «κομμουνιστικό». Στο δίλημμα «ανανέωση ή μετεξέλιξη», τα άλλα τρία απάντησαν μετεξέλιξη σε έναν μη κομμουνιστικό φορέα (κεφάλαιο 5). Αυτό δεν ήταν, θα υποστηρίξουμε, μια συνέπεια της κατάρρευσης του σοβιετικού κέντρου – άλλωστε προηγήθηκε χρονικά. Μήπως ήταν μια «προδοσία» της κομμουνιστικής κληρονομιάς; Μια απόδειξη «ασυμβατότητας» των κομμουνιστικών κομμάτων με τις δυτικές κοινωνίες; Είναι μάλλον πιο πειστική η εκδοχή ότι αποτέλεσε μια μείζονα συνέπεια της προσαρμογής που επιχείρησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα στις συνθήκες των δυτικοευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων.

Θα αντιτάξει κανείς ότι η μετά το 1989 Αριστερά σφραγίζεται από την επιστροφή σε μια κουλτούρα διαμαρτυρίας, την αντι-εξουσιαστική, αντι-συστημική στάση, την κινηματική κουλτούρα σε βάρος των οργανωμένων δομών. Δεν είναι αυτό μια ιστορική ρεβάνς της «ρομαντικής» εξεγερσιακής τάσης; Η απάντησή μας, στο ακροτελεύτιο μέρος αυτής της μελέτης (κεφάλαιο 15), θα ήταν: ναι και όχι. Διότι ακριβώς η ευρωκομμουνιστική σύνθεση «κλείδωσε» μονοπάτια στα οποία εξακολουθεί να πορεύεται η ευρωπαϊκή ριζοσπαστική Αριστερά. Η πολιτικοποίηση του αυθόρμητου ριζοσπαστισμού, η προσήλωση στην αντιπροσωπευτική φιλελεύθερη δημοκρατία, η προγραμματική μετριοπάθεια, η μεταφορά του αγώνα στο εσωτερικό του κράτους, το πλουραλιστικό κοινωνιολογικό προφίλ, μια οικονομική οπτική πέραν του εθνικού προστατευτισμού, ο ισχυρός ευρωπαϊκός μεταρρυθμισμός που σήμερα παίρνει τη μορφή ενός «φεντεραλιστικού ευρωσκεπτικισμού», είναι το βαθύ ίχνος της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής» στην ιστορία.

0.5. Συμβολή της έρευνας

Ας επιτραπεί στο σημείο αυτό να συνοψίσουμε τη συμβολή που η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να αποτελέσει στη διαθέσιμη βιβλιογραφία για το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο και την ευρωπαϊκή Αριστερά. Προκαταβολικά, σημειώνουμε ότι η ιδιαιτερότητα της οπτικής γωνίας που επιλέξαμε έχει το πλεονέκτημα ταυτόχρονα να συνομιλεί με τη βασική επιστημονική βιβλιογραφία που αφορά το φαινόμενο του ευρωκομμουνισμού, υπερβαίνοντας όμως τη συγκυρία στην οποία αυτή παρήχθη, θέτοντας έτσι ερωτήματα που επιτρέπουν τη μακροσκοπική τοποθέτηση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος ως μια «στιγμή» μετασχηματισμού μέσα στη μακρά ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς.

Μια άλλη ιδιαιτερότητα είναι ότι το πεδίο της έρευνας συμπεριλαμβάνει αυτονόητα τους δύο βασικούς πρωταγωνιστές, το ιταλικό και το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, όπως συμβαίνει άλλωστε στις περισσότερες σχετικές μελέτες, αλλά και το ισπανικό και, για πρώτη φορά, το ελληνικό ΚΚΕ εσωτερικού που έχει ελάχιστα μελετηθεί, αυτοτελώς ή συγκριτικά όπως εδώ. Με τον τρόπο αυτό, διευρύνεται το πρίσμα μελέτης του ευρωκομμουνισμού σε πολύ διαφορετικές εθνικές περιπτώσεις που όμως, ως σύνολο, θα μπορούσαν να αναδείξουν ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με την παρουσία της κομμουνιστικής Αριστεράς στον ευρωπαϊκό Νότο – σε αντίστιξη με τη σοσιαλδημοκρατική κεντρική και βόρεια Ευρώπη.

Η συγκριτική προοπτική εμπλουτίζεται με μια έντονα ιστορική ματιά σε μια απόπειρα υπέρβασης της στενά συγχρονικής οπτικής που κυριαρχεί στις μελέτες πολιτικής επιστήμης. Ο συνδυασμός της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης με τη μεθοδολογική σκοπιά της ιστορικής κοινωνιολογίας και του ιστορικού θεσμισμού, όχι συνήθης από όσο γνωρίζουμε στις μελέτες που αφορούν το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο, μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε μια πολιτική ανάλυση που «παίρνει το χρόνο στα σοβαρά» και έτσι να σχετικοποιήσουμε τυποποιημένες ερμηνείες (όπως μια γραμμική γενεαλογία της κομμουνιστικής ανανέωσης) ή στατικές εικόνες των κομμάτων (του PCF ως ανελαστικά ορθόδοξο ή του PCI ως υπερβολικά «θεσμικού»). Η δοκιμή των υποθέσεών μας μέσα στις ιστορικές συγκυρίες, τις ευκαιρίες και τα όρια που σήμαιναν, προσφέρει ένα διαφορετικό κλειδί για να αναζητήσουμε κοινά στοιχεία σε στρατηγικές που αναπτύχθηκαν σε όλως διαφορετικές εθνικές συνθήκες αλλά και να σκεφτούμε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ως ένα πολιτικό φαινόμενο συναποτελούμενο από διασταυρούμενες εθνικές ιστορίες.

Η τοποθέτηση του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου μέσα στο ευρύτερο ιστορικό του πλαίσιο, ανάμεσα σε ό,τι προηγήθηκε και σε ό,τι ακολούθησε, έχει μια επιπλέον αξία. Οι διαθέσιμες μελέτες για τον ευρωκομμουνισμό είναι, όπως είπαμε, κατά κύριο λόγο συγχρονικές. Άλλωστε, το ορόσημο του 1989 στάθηκε ένα σημείο τομής όχι μόνο για την ιστορία της παγκόσμιας και ευρωπαϊκής Αριστεράς αλλά και για τη μελέτη της. Η δική μας οπτική επιχειρεί να σχετικοποιήσει το βάθος αυτής της τομής. Συχνά θεωρείται ότι η κατάρρευση του κομμουνιστικού κόσμου οδήγησε σε μια διάλυση και

ανασύνθεση της κομμουνιστική ή μετα-κομμουνιστικής πλέον Αριστεράς. Η οπτική γωνία που προτείνουμε, ωστόσο, μπορεί να αναδείξει τις συνέχειες ανάμεσα στον μεγάλο μετασχηματισμό της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής» και στα συγκαιρινά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς, ανιχνεύοντας ιδεολογικά, πολιτικά, στρατηγικά μονοπάτια που χαράχθηκαν ή κλείδωσαν εκείνη την κρίσιμη εποχή.

Κατά τρόπο ανάλογο, η οπτική που προτείνουμε ενδεχομένως συμβάλλει στην αποσύνδεση της πορείας παρακμής της ευρωπαϊκής Αριστεράς από την αναμφίβολα τεκτονική αλλαγή του 1989. Ακριβώς επειδή παρακολουθεί την πτώση του τελευταίου εγχειρήματος μετασχηματισμού της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής Αριστεράς και την ταυτοτική της μετεξέλιξη στα χρόνια του 1980, αντιμετωπίζοντάς τα όχι ως συνέπεια της συνολικής κατάρρευσης αλλά ως ένα σχετικά αυτόνομο πολιτικό σχέδιο που συνάντησε τα ιστορικά και πολιτικά του όρια, ηττήθηκε για λόγους ενδογενείς μάλλον παρά –και πριν– το ωστικό κύμα της πτώσης του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Τέλος, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε και στις υποθέσεις εργασίας που προηγήθηκαν, η εργασία αυτή υιοθετεί μια σκοπιά θέασης που δεν υπάρχει παρά μόνο σποραδικά και εν σπέρματι στη διαθέσιμη βιβλιογραφία. Μελετά τον ευρωκομμουνισμό ως ένα εγχείρημα μετασχηματισμού, ως ένα μεταβατικό φαινόμενο που μεταξύ άλλων αναπτύσσεται εξίσου σε μια φάση μετάβασης από το εθνικό στο υπερεθνικό πλαίσιο, στο ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο της πρώιμης παγκοσμιοποίησης. Μετάβαση κρίσιμη στη συγκυρία εκείνη, που όμως επιστημολογικά αποτυπώθηκε και εξειδικεύθηκε αργότερα. Αυτή την αλλαγή παραδείγματος –με τη διπλή έννοια: και την ιστορικο-πολιτική και την επιστημολογική-μεθοδολογική– προσπαθούμε να εισαγάγουμε στη μελέτη του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, διερευνώντας δύο ειδικότερα θεματικά πεδία πρωτότυπα για τη διαθέσιμη βιβλιογραφική παραγωγή. Το ένα είναι ο τρόπος με τον οποίο ανταποκρίθηκαν τα εν λόγω κόμματα στην παγκόσμια οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 και το δεύτερο η συσχέτισή τους με την εξέλιξη και τους κόμβους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Δύο θεματικές κρίσιμες για να κατανοήσουμε και την ευρωκομμουνιστική «στιγμή» καθεαυτή αλλά και τις τομές και συνέχειες που σηματοδότησαν για την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς μέχρι και σήμερα.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ο ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Όπως δείξαμε στο εισαγωγικό μέρος που προηγήθηκε, η οπτική γωνία έρευνας που επιλέξαμε μας οδηγεί να μελετήσουμε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα μέσα στις ιστορικές συνθήκες και προϋποθέσεις ανάδυσής του, μέσα στα συναφή ιστορικά του όρια. Η επιλογή αυτή αποτυπώνεται κατεξοχήν σε αυτό το Α΄ μέρος. Εδώ θα ιχνογραφήσουμε πώς συνυφάνθηκαν τα στοιχεία που αποτέλεσαν το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, ο πολιτικός λόγος, η πρακτική και η στρατηγική, μέσα στην εποχή τους με την ευρεία έννοια: από τα πρόδρομα φαινόμενα και τις αργές μεταβάσεις στις τομές και στον πυρήνα συγκρότησης του ρεύματος, και από εκεί στις απολήξεις και τις εκβολές της ευρωκομμουνιστικής αφήγησης.

Ακολουθώντας την υπόθεση εργασίας που διατυπώσαμε, θα προσδιορίσουμε ένα ιστορικό «παράθυρο» που αποτέλεσε τον προθάλαμο του μετέπειτα ανανεωτικού μετασχηματισμού, έναν διάδρομο ισορροπίας ανάμεσα στις ευκαιρίες της μετασταλινικής εποχής και τους καταναγκασμούς του ψυχροπολεμικού κόσμου. Από το «παράθυρο» αυτό ο άνεμος της αλλαγής θα μπει ορμητικά στο σημείο τομής που είναι το 1968. Τότε είναι που μια εποχή διπλής κρίσης θα επιδράσει καταλυτικά στα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης – και μάλιστα, όπως θα υποστηρίξουμε, θα είναι για αυτά πιο καθοριστική η κρίση του Δυτικού παρά του Ανατολικού κόσμου. Είναι η στιγμή, επιπλέον, που θα παιχτεί ένα ιστορικό στοίχημα ανάμεσα στην ευρωκομμουνιστική τάση και τη Νέα Αριστερά: νικήτρια θα είναι η πρώτη, ωστόσο όχι χωρίς να σφραγιστεί καθοριστικά από τη δεύτερη.

Από την τομή αυτή κι έπειτα, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα συγκροτείται, αναπτύσσει τα πυρηνικά στοιχεία της φυσιογνωμίας του μέσα από διαφορετικές πολιτικές στρατηγικές που εκτυλίχθηκαν σε διαφορετικές εθνικές περιστάσεις. Μέσα από την πολιτική πρακτική των τεσσάρων κομμάτων θα αναζητήσουμε κοινά στοιχεία, επιλογές και όρια ενός πολιτικού ρεύματος που προχωρούσε ισορροπώντας ανάμεσα στον ριζοσπαστισμό και τη θεσμοποίηση, ανάμεσα στο κοινωνικό κίνημα και τη διακυβέρνηση.

Ακριβώς όμως όταν οι ευρωκομμουνιστές αναγνωρίστηκαν ως «νόμιμες» πολιτικές δυνάμεις σε μερικές από τις πιο προωθημένες χώρες του Δυτικού κόσμου, όταν άγγιξαν το ιστορικό παράδοξο της διακυβέρνησης χωρών σαν αυτές από κομμουνιστικά κόμματα, τότε ξεκίνησε και η πορεία της παρακμής. Πολύ γρήγορα, η ευρωκομμουνιστική αφήγηση αποξηλώθηκε, έχασε την πρωτοβουλία που είχε ανακτήσει και συρρικνούμενη έφτασε να αποβάλει την κομμουνιστική φυσιογνωμία ήδη πριν την κατάρρευση του σοβιετικού κόσμου. Ποιοι παράγοντες συνδέουν την κατάληξη αυτή με ό,τι προηγήθηκε; Ήταν ο ευρωκομμουνισμός μια απόδειξη της ασυμβατότητας του κομμουνιστικού σχεδίου με τις συνθήκες του Δυτικού κόσμου; Μια προδοσία της κομμουνιστικής αφήγησης; Ο λάθος χειρισμός ενός ελπιδοφόρου πειράματος; Τα κεφάλαια που ακολουθούν επιχειρούν να ανιχνεύσουν κάποιες πρώτες απαντήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ένα παράθυρο που κλείνει και ένα που ανοίγει: Αντίσταση, Ψυχρός Πόλεμος, αποσταλινοποίηση

1.1. Εισαγωγή

Ο Τολιάτι μού λέει:

-Καλέ μου Σέρτζιο, η κυβερνητική σου εμπειρία δεν κράτησε καθόλου. Ωστόσο έκανες καλή δουλειά. Τώρα, τέλειωσε αυτό για τουλάχιστον 20 χρόνια.

-Γιατί 20 χρόνια;

-Σε μας, έτσι πάνε τα πράγματα, κάνουν κύκλους. Αλλάζουμε πολιτική κάθε 20 χρόνια

Giulio Ceretti, *A l'ombre des deux T. 40 ans avec Palmiro Togliatti et Maurice Thorez*, 1973

Ο Τζούλιο Τσερέτι, ο «Σέρτζιο» από τον καιρό της Αντίστασης, άκουγε τον έπαινο και την πρόβλεψη του Τολιάτι το 1947. Στην πραγματικότητα, χρειάστηκαν τελικά 30 χρόνια για να συμμετάσχει και πάλι το ιταλικό PCI σε μια κυβέρνηση. Και όχι μόνο το PCI: περίπου 30 χρόνια αργότερα, η δυνατότητα και η επιδίωξη συμμετοχής στην άσκηση εξουσίας σε μια δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία θα αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα για ένα ολόκληρο ρεύμα ανανέωσης του ευρωπαϊκού κομμουνισμού. Αλλά 30 χρόνια μετά από τι; Όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, ο ευρωκομμουνισμός ήταν το δεύτερο επεισόδιο ενός μακρο-ιστορικού κύκλου που ξεκίνησε με την ενσωμάτωση των κομμουνιστικών κομμάτων στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το πρώτο, το αμέσως μεταπολεμικό επεισόδιο προϋπέθετε με τη σειρά του μια ιστορική μήτρα που ξεκινούσε με τα Λαϊκά Μέτωπα και έφτανε μέχρι την Αντίσταση και την Απελευθέρωση. Στο κεφάλαιο αυτό, θα ασχοληθούμε με το κλείσιμο του πρώτου μεγάλου κύκλου και το άνοιγμα του δεύτερου, στο διάστημα που ορίζει η δράση των ευρωπαϊκών κομμάτων στην Αντίσταση και αμέσως μετά τον πόλεμο και μέχρι την απαρχή της ψυχροπολεμικής και το τέλος της σταλινικής εποχής.

Η αφετηρία όμως της ανάλυσής μας θα είναι, έστω συνοπτικά, η μήτρα μέσα στην οποία μπήκε σε κίνηση η επαναδιαπραγμάτευση του λενινιστικού μοντέλου και της επαναστατικής εμπειρίας για τα κομμουνιστικά κόμματα. Ο λενινισμός, σύμφωνα με μια επιτυχημένη διατύπωση, είναι η ρωσική εκδοχή του ιακωβινισμού. Καταστατικό του κείμενο, το βιβλίο του Ν. Τσερνιτσέφκι *Τι να κάνουμε;* (1863): η επανάσταση

στη Ρωσία θα γίνει μόνο υπό την ηγεσία ενός πειθαρχημένου και συνωμοτικού κόμματος επαγγελματιών επαναστατών.⁷⁸ Πλεχάνοφ, Άξελροντ, Βέρα Ζασούλιτς, μέλη της συντακτικής επιτροπής της *Ισκρα* μαζί με τον Λένιν και τον Μαρτόφ, ξεπηδούν από τον ρωσικό ποπουλισμό και ταυτόχρονα τον αρνούνται ως αναχρονιστικό. Για τους ρώσους μαρξιστές, γίνεται πεποίθηση ότι ο αστικός καπιταλισμός είναι το επόμενο στάδιο της ιστορίας στη Ρωσία. Απαιτείται συνεπώς μια αστικοδημοκρατική επανάσταση, που όμως δεν βρίσκει έτοιμους τους αγρότες ούτε τις μεσαίες τάξεις. Το υποκείμενο της επανάστασης θα είναι η ανερχόμενη βιομηχανική εργατική τάξη, όπως αποτυπώνεται στο ιδρυτικό συνέδριο του ΡΣΔΕΚ το 1898.

Καθώς όμως η πλειονότητα της εργατικής τάξης παρέμενε βυθισμένη στην άγνοια, θα μπορούσε να υψωθεί σε συνειδητή δύναμη, πέρα από τον «οικονομισμό» του απεργιακού κινήματος, μόνο χάρις στην καταλυτική παρέμβαση της ιντελιγκέντσιας. Από τη Ζυρίχη, ο Λένιν υποστηρίζει ότι χρειάζεται επαναστατική θεωρία. Η πρωτοπορία μπορεί να οργανωθεί μόνο σε ένα πειθαρχημένο, συγκεντρωτικό και συνωμοτικό κόμμα – όχι σε ένα μαζικό κόμμα, στα πρότυπα του γερμανικού SPD, καθώς θα ήταν διάτρητο στις μυστικές υπηρεσίες του τσάρου και θα εκφυλιζόταν από την επαφή με τους πολιτικά οπισθοδρομικούς εργάτες. Από τη διάσπαση του Ρωσικού Σοσιαλιστικού Δημοκρατικού Κόμματος των Εργαζομένων (1903) μέχρι το 1905, μπολσεβίκοι και μενσεβίκοι ουσιαστικά συνεχίζουν να συγκλίνουν στην αποδοχή μιας τέτοιας κλειστής κομματικής δομής.⁷⁹

Κοινή στους κόλπους της Δεύτερης Διεθνούς είναι και η καταδίκη, ευθεία το 1904, του «κυβερνητισμού». Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, και βέβαια η Οκτωβριανή Επανάσταση, θα τα αλλάξουν όλα. Οι περισσότεροι ευρωπαίοι σοσιαλιστές, μετά την αποτυχία του πασιφισμού, προσχωρούν σε πατριωτικές θέσεις – όχι χωρίς να λαμβάνουν υπόψη ότι η πλειονότητα της εργατικής τάξης στην οποία απευθύνονταν είχε ήδη ταχθεί υπέρ του πολέμου.⁸⁰ Τα σοσιαλιστικά κόμματα, μέσα από την ανάληψη κυβερνητικών ευθυνών, υπερβαίνουν τη γραμμή της Διεθνούς και αφομοιώνονται εντατικά στις εθνικές πραγματικότητες.⁸¹ Τα Κομμουνιστικά Κόμματα έχουν πλέον ευθεία και μονόδρομη αναφορά στη ρωσική εμπειρία της επαναστατικής κατάληψης της εξουσίας. Η Διεθνής έχει διαρραγεί και η προσπάθεια, με τη λεγόμενη «2μηση Διεθνή», να ξαναχτιστούν γέφυρες ανάμεσα στους μπολσεβίκους και τους σοσιαλδημοκράτες, όπου κυριαρχούσε το «δεξιό» SPD, αποτυγχάνει. Οι γεφυροποιοί συγχωνεύονται με τη Δεύτερη Διεθνή σχηματίζοντας τη Σοσιαλιστική Διεθνή το 1923, ενώ από το 1919 οι μπολσεβίκοι έχουν τη δική τους, Τρίτη Διεθνή. Το σοσιαλιστικό κίνημα έχει οριστικά διασπαστεί. Σε ό,τι ακολουθεί,

⁷⁸ Ronald Kowalski, *European Communism. 1848-1991*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2006, σελ. 60 επ.

⁷⁹ Ronald Kowalski, *ό.π.*, σελ. 70-72.

⁸⁰ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Α΄, σελ. 105.

⁸¹ Michel Dreyfus, «Οι συνέπειες του Μεγάλου Πολέμου για το σοσιαλιστικό κίνημα», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001, σελ. 140.

θα παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις και τις σημαντικές τομές στο κομμουνιστικό του σκέλος.

1.2. Λαϊκά Μέτωπα και Αντίσταση

Σε έναν στίχο της ποιητικής συλλογής *La Diane française* που εξέδωσε το 1944, ο Λουί Αραγκόν γράφει: «Το κόμμα μου μού έδωσε τα χρώματα της Γαλλίας» (*Mon parti m'a rendu les couleurs de la France*). Το ιστορικό μάθημα που αποκόμισαν οι ευρωπαίοι κομμουνιστές στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν ότι είναι σημαντικό να αποφύγουν την απομόνωση· στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου έμαθαν πόσο σημαντικό είναι να γίνουν εθνική δύναμη.⁸² Το πολιτικό εργαλείο στο οποίο βασίστηκαν για να ανταποκριθούν στη δύσκολη αυτή άσκηση ήταν η στρατηγική των Λαϊκών Μετώπων.

Η καθοριστική στροφή γίνεται βέβαια το 1935, όταν εξαντλείται η πολιτική «τάξη εναντίον τάξης» και το 7ο Συνέδριο της Κομιντέρν επεξεργάζεται τη λαϊκομετωπική γραμμή. Όχι όμως χωρίς αντινομίες. Η Κομμουνιστική Διεθνής προσπαθεί να συγκεράσει δύο οπτικές: αφενός να προωθήσει μια πολιτική ενότητας με τη μικροαστική τάξη και μερίδες της αστικής, με στόχο μια δημοκρατική και αντιφασιστική δημοκρατία, χωρίς αφετέρου να απαρνηθεί την αντικαπιταλιστική προοπτική και το σοβιετικό μοντέλο της κρίσης, της ένοπλης εξέγερσης και της δικτατορίας του προλεταριάτου.⁸³ Η συνένωση των δύο οπτικών σε ένα σχήμα δύο σταδίων (σε πρώτη φάση δημοκρατική αντιφασιστική κυβέρνηση με εθνικοποίηση των μονοπωλίων και σε δεύτερο στάδιο επανάσταση) αποτέλεσε ενδεχομένως ένα διπλό εργαλείο στρατηγικής που επέτρεπε στα κομμουνιστικά κόμματα να επιλέξουν ένα διαφορετικό μείγμα ανάμεσα στα δύο.

Το Λαϊκό Μέτωπο ήταν η στιγμή στην οποία το γαλλικό κομμουνιστικό κίνημα ενδύεται αποφασιστικά τα εθνικά χρώματα, αποδέχεται το πλαίσιο της Τρίτης Δημοκρατίας και ο κομματικός οργανισμός συμβολικά αλλάζει το όνομά του από ΚΚ Γαλλίας σε Γαλλικό ΚΚ (PCF). Το κόμμα βουτάει το πόδι στα νερά της εξουσίας. Όμως παρά την πρόσκληση του Λεόν Μπλουμ, ο Μωρίς Τορέζ αρκείται στη στήριξη της κυβέρνησης, με το επιχείρημα ότι σύμφωνα με την απόφαση του 7ου Συνεδρίου της ΚΔ, τα κομμουνιστικά κόμματα μπαίνουν σε κυβέρνηση μόνο όταν είναι στον ορίζοντα η κατάκτηση της εξουσίας, διαφορετικά μένουν εκτός και διατηρούν τους δεσμούς με τις μάζες.⁸⁴ Το PCF γίνεται εθνικό και μαζικό ταυτόχρονα: τα μέλη

⁸² Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Α΄, σελ. 193-194.

⁸³ Grant Amyot, *The Italian Communist Party. The Crisis of the Popular Front Strategy*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1981, σελ. 36-37.

⁸⁴ François Platone, «Les communistes au gouvernement: une expérience complexe et contradictoire», *Revue politique et parlementaire*, vo. 914, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985, σελ. 29-30.

αυξάνονται από 32.000 το 1932 σε 290.000 το 1936, οι ψήφοι από 800.000 (8%) το 1932 σε 1,5 εκατομμύριο (15%) το 1936 και οι βουλευτές φτάνουν τους 72.⁸⁵

Το ισπανικό PCE περνά την παιδική του ηλικία σε ένα περιβάλλον κυριαρχούμενο από την αναρχική και αναρχοσυνδικαλιστική παράδοση και με ένα Σοσιαλιστικό Κόμμα συχνά μαξιμαλιστικό. Μέχρι το 1934 μοιάζει φορέας ενός ξενόφερτου γραφειοκρατικού επαναστατικού μοντέλου. Άλλωστε, εξαρχής γεννιέται ως ενοποιημένο κόμμα υπό την αιγίδα της ΚΔ τον Νοέμβριο του 1921, με 1.200 περίπου μέλη. Το 1923 κηρύσσεται παράνομο και σύντομα τα μέλη του δεν ξεπερνούν τα 500. Η επιτυχία της απεργίας των μεταλλωρύχων των Αστούριες το 1928 είναι μάλλον μια εξαίρεση σε μια σειρά αδιέξοδων απεργιακών εγχειρημάτων. Η γραμμή του σοσιαλφασισμού απομονώνει το κόμμα, που αρνείται να στηρίξει την κυβέρνηση της Δημοκρατίας του Απριλίου 1931 και στις εκλογές του Ιουνίου περιορίζεται στο 4,4%. Ωστόσο, μέχρι το 1933 τα μέλη του κόμματος αυξάνονται περίπου στις 16.000-30.000, σύμφωνα με τα επίσημα, αλλά όχι και αξιόπιστα, στοιχεία του κόμματος.⁸⁶

Το 1934 αποτελεί σημαντική τομή για την εξέλιξή του. Μια νέα πολιτική οπτική επιτρέπει την προσέγγιση με τη Σοσιαλιστική Νεολαία, η οποία συγχωνεύεται με την Κομμουνιστική Νεολαία το 1936 στις Juventudes Socialistas Unificadas (με γραμματέα τον προερχόμενο από τη νεολαία του PSOE Σαντιάγο Καρίγιο!). Το PCE αποψιλώνει το Σοσιαλιστικό Κόμμα και στις εκλογές του 1936 κερδίζει 16 έδρες. Στον Εμφύλιο, στην ισπανική τρόπον τινά εκδοχή του Λαϊκού Μετώπου, το PCE θα είναι πλέον ένα μετριοπαθές δημοκρατικό κόμμα, που συμμαχεί με τα αστικά δημοκρατικά κόμματα, υπερασπίζεται την κοινοβουλευτική δημοκρατία παρά προωθεί την επανάσταση.⁸⁷ Σε αντίθεση με τους αναρχικούς, τους τροτσκιστές και τους αριστερούς σοσιαλιστές, το PCE γίνεται αυτό που ο Κλαουντίν θα αποκαλέσει «στρατιωτικό κόμμα» της Δημοκρατίας («partido militar»)⁸⁸.

Ο κομμουνιστής συνδικαλιστής ηγέτης José Díaz Ramos θα πει χαρακτηριστικά ότι «δεν τίθεται τώρα θέμα δικτατορίας του προλεταριάτου, ούτε σοσιαλισμού, αλλά μόνο αγώνα για τη δημοκρατία ενάντια στον φασισμό», καθώς και το θέμα μιας «δημοκρατίας νέου τύπου». Το PCE αναδεικνύεται σε υπερασπιστή της αστικής δημοκρατίας, «κανονικοποιείται» με μοχλό την αντιφασιστική πάλη και συνάμα μαζικοποιείται. Σύμφωνα πάλι με τα στοιχεία του κόμματος, τα μέλη του ανέρχονται σε 102.000 τον Ιούλιο του 1936 και σε 301.000 τον Ιούνιο του 1937, όντας στην πλειονότητά τους (55%) χωρικοί και μικροί αγρότες και κατά 35% βιομηχανικοί εργάτες.⁸⁹ Στο ηγετικό επίπεδο αναδεικνύεται μια νέα γενιά, με καταβολές όχι

⁸⁵ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 119-120.

⁸⁶ Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, Armand Colin, Παρίσι 1971, σελ. 19-31.

⁸⁷ Guy Hermet, ό.π., σελ. 31-37.

⁸⁸ Eusebio M. Mujal-León, «Eurocommunism, Spanish Version», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism: The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, European Studies no 7, Aldwych Press, Λονδίνο 1981, σελ. 192-195.

⁸⁹ Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, ό.π., σελ. 35-37 και 46-49.

αποκλειστικά κομμουνιστικές αλλά και αναρχικές ή σοσιαλιστικές (με κορυφαίο παράδειγμα φυσικά τον Καρίγιο), ενώ το πολιτικό ύφος του κόμματος σφραγίζεται πλέον καθοριστικά από μια προσπάθεια για ευρείες συμμαχίες και μετριοπαθείς πολιτικές, «φιλικές» προς τα μεσαία στρώματα.⁹⁰ Η «λαϊκο-μετωπική» εμπειρία των ισπανών κομμουνιστών στη διάρκεια του Εμφυλίου προεικονίζει, στα βασικά της χαρακτηριστικά, την εμπειρία Γάλλων και Ιταλών αμέσως μετά, στην Αντίσταση.

Η εμπειρία αυτή έχει τα εξής βασικά, και διαδοχικά, χαρακτηριστικά: αποφασιστική συμμετοχή στην Αντίσταση, πρωτοφανής μαζικοποίηση, συμμετοχή στις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Η πιο εντυπωσιακή περίπτωση είναι φυσικά του ιταλικού PCI. Σφραγισμένο από μια σεχταριστική πολιτική και τσακισμένο από το φασιστικό καθεστώς, το κόμμα συμμετέχει ολόψυχα στην ένοπλη Αντίσταση. Η βαρύνουσα συμμετοχή του (το 1943-1945), του επιτρέπει να αποκτήσει νομιμότητα σε εθνικό επίπεδο και πρόσβαση σε ευρύτατες λαϊκές μάζες: στην πτώση του Μουσολίνι, τον Ιούλιο του 1943, αριθμεί 7.000 μέλη· το Σεπτέμβριο του 1943 20.000, στα τέλη του 1945 έχει πια 1.700.000 εγγεγραμμένους και φτάνει στο απόγειό του το 1947 με 2.250.000 μέλη – ιδίως στην κεντρική Ιταλία, στο βιομηχανικό τρίγωνο Πιεμόντε-Λιγουρία-Λομβαρδία και στο Νότο.⁹¹ Την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το PCI είναι ένα μαζικό κόμμα εργατών και αγροτών.

Το γαλλικό PCF, με την Απελευθέρωση, είναι και αυτό πλέον ένα αναγνωρισμένο αντιστασιακό και πατριωτικό μαζικό κόμμα. Η δυναμική του γνωρίζει ένα δεύτερο μεγάλο κύμα επέκτασης, μετά το Λαϊκό Μέτωπο, τα μέλη του φτάνουν πια κοντά στις 800.000 το 1947.⁹² Αναπτύσσεται σε εθνικό επίπεδο, αποκτά διεισδυτικότητα ακόμη και στη συντηρητική Δύση και την Αλσατία, ενώ κερδίζει αγροτικές περιοχές όπου υπήρξε ενεργή Αντίσταση.⁹³

Η μαζικοποίηση είναι το επακόλουθο μιας επιτυχημένης στρατηγικής, η οποία συμπυκνώνεται εύστοχα από τον Marc Lazar ως εξής: (α) κινητοποίηση των μαζών χωρίς εμφύλιο και διατήρηση της εθνικής ενότητας, (β) διείσδυση στις κρατικές δομές και συμμετοχή στην κυβέρνηση, (γ) προτεραιότητα στην ανασυγκρότηση και εγκαθίδρυση μιας «προοδευτικής» δημοκρατίας διακριτής από το μπολσεβίκικο παράδειγμα.⁹⁴ Αυτή ακριβώς η στρατηγική αποτέλεσε μαζί τον μοχλό κινητοποίησης και το κέλυφος υποδοχής των μαζών, την ιστορική μήτρα του μεταπολεμικού δυτικού κομμουνισμού. Βασικά χαρακτηριστικά του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος βρίσκονται ήδη εκεί, εν σπέρματι.

⁹⁰ Eusebio M. Mijal-León, «Eurocommunism, Spanish Version», *ό.π.*, σελ. 197-198.

⁹¹ Marc Lazar, *Maisons Rouges. Les partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*, Aubier, Παρίσι 1992, σελ. 32-33.

⁹² Michel Dreyfus, Bruno Groppo, «Τα ΚΚ της Γαλλίας και της Ιταλίας», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001, σελ. 411.

⁹³ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, *ό.π.*, σελ. 30.

⁹⁴ Marc Lazar, *ό.π.*, σελ. 51.

(α) Εθνική ενότητα αντί ταξικού εμφυλίου

Μέσα στο μεγάλο ιστορικό φίλτρο της Αντίστασης, κατά τον στίχο του Αραγκόν, το κόμμα παίρνει τα χρώματα της πατρίδας αλλά και η πατρίδα τα χρώματα του κόμματος. Τα κομμουνιστικά κόμματα «εθνικοποιούνται» και ταυτόχρονα εγγυώνται το αρραγές του εθνικού πλαισίου.

Καθοριστική είναι η πορεία που παίρνει η Αντίσταση. Στην Ιταλία, εξηγεί ο σοσιαλιστής αντιστασιακός Aldo Garosci, το PCI δεν μονοπώλησε την αντιστασιακή δράση, στην οποία μετείχαν και άλλες πολιτικές δυνάμεις, όπως το Κόμμα της Δράσης, κι έτσι αναπτύχθηκε μια σύγκρουση ανάμεσα σε δυνάμεις με δημοκρατικό πρόγραμμα –γκαριμπαλντινικές, κομμουνιστικές, σοσιαλιστικές (Matteotti), φιλελεύθερες ή φιλελεύθερες-μοναρχικές (Autonomie)⁹⁵– και όχι ανάμεσα «στις παλιές τάξεις των γραφειοκρατών και στις λαϊκές επαναστατικές δυνάμεις».⁹⁶ Στη Γαλλία, η αστική τάξη και οι ελίτ συνδέονται με την αποτυχία και τη συνθηκολόγηση με την κυβέρνηση του Βισύ. Η υπεράσπιση της πατρίδας περνάει στα χέρια της εργατικής τάξης, αλλά και έτσι ακόμη το PCF δεν καθιστά την Αντίσταση ευκαιρία μιας κάθετης σύγκρουσης, παρότι εκμεταλλεύεται το γεγονός ότι Σοσιαλιστές και Ριζοσπάστες μεταπολεμικά έχουν στραφεί σαφώς προς τα δεξιά.⁹⁷

(β) Κυβερνητική συμμετοχή

Το PCF, με τη στρατηγική της «Νέας Λαϊκής Δημοκρατίας», διεισδύει στο κράτος με βασικό μοχλό τις τοπικές κοινωνίες, τους δήμους, ιδίως στο Παρίσι με τα περίφημα «κόκκινα προάστια». Το 1945, αυτόνομα ή σε συνεργασία με τη SFIO, μετέχει στην «Ένωση της Αντίστασης» κερδίζοντας 60 στους 80 δήμους του Σηκουάνα και εκλέγοντας, σε 50 από αυτούς, κομμουνιστή δήμαρχο.⁹⁸ Ταυτόχρονα, ήδη από το 1944 συμμετέχει στην Προσωρινή Κυβέρνηση, αλλά και στην πρώτη κυβέρνηση της 4ης Γαλλικής Δημοκρατίας υπό τον Paul Damadier.⁹⁹

Και πάλι εδώ, η ιταλική περίπτωση αποδεικνύεται πιο πλούσια και επινοητική. Το 1944, ο Παλμίρο Τολιάτι, επιστρέφοντας από την ΕΣΣΔ, με την περίφημη «στροφή του Σαλέρνο» (svolta di Salerno) αναγνωρίζει την κυβέρνηση του Μπαντόλιο, αποδέχεται τη συνεργασία ακόμη και με τα φιλομοναρχικά κόμματα και την αναβολή της επίλυσης του πολιτειακού, με το επιχείρημα ότι είναι «ανάγκη να αναλύουμε το

⁹⁵ Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1979, σελ. 130-132.

⁹⁶ Βλ. το κείμενο του Aldo Garosci, «The Italian Communist Party», στο σημαντικό έργο αποτίμησης της μεταπολεμικής κατάστασης του κομμουνιστικού κινήματος στην Ευρώπη Mario Einaudi, Jean-Marie Domenach, Aldo Garosci, *Communism in Western Europe*, ό.π. σελ. 181.

⁹⁷ Σημειώνει ο καθολικός διανοούμενος και μετέπειτα διευθυντής του περιοδικού *Esprit* Jean-Marie Domenach, «The French Communist Party», Mario Einaudi, Jean-Marie Domenach, Aldo Garosci, *Communism in Western Europe*, ό.π., σελ. 137-141.

⁹⁸ Michel Dreyfus, Bruno Groppo, «Τα ΚΚ της Γαλλίας και της Ιταλίας», ό.π., σελ. 412.

⁹⁹ François Platone, «Les communistes au gouvernement...», ό.π., σελ. 29-30.

πρόβλημα από τη σκοπιά του έθνους, του ιταλικού κράτους». ¹⁰⁰ Στη διατύπωση αυτή συμπυκνώνεται η κοπερνίκεια επανάσταση που συντελείται. Ο Giuseppe Vacca δείχνει ότι η στροφή του Σαλέρνο καθόρισε το περιεχόμενο της τολιατικής στρατηγικής της «Προοδευτικής Δημοκρατίας» (1944-1947) ως διαρκούς ηγεμονίας των κομμάτων που βασίζονται σε ένα δημοκρατικό εθνικό πρόγραμμα, με στοιχεία όπως: οικονομικός σχεδιασμός, συνταγματική αναγνώριση της κρατικής και της συνεταιριστικής ιδιοκτησίας, εθνικοποιήσεις, οργάνωση εργοστασιακών συμβουλίων, στάθμιση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας με κοινωνικά δικαιώματα, αναδιανομή της γης. ¹⁰¹

Σημαντικότερη από το προγραμματικό περιεχόμενο της «προοδευτικής Δημοκρατίας» ήταν η πολιτική συμμαχιών της: μια γραμμή που επιχειρούσε να αποξενώνει από την κομμουνιστική εμβέλεια όσο το δυνατό λιγότερα κοινωνικά στρώματα. ¹⁰² Δεν πρόκειται μόνο για τη συμμετοχή στην κυβέρνηση (αντιφασιστικής) εθνικής ενότητας. Άλλωστε η συμμετοχή κομμουνιστών στις εθνικές κυβερνήσεις ήταν ένα γενικότερο φαινόμενο στη μεταπολεμική Ευρώπη (Φινλανδία, Ισλανδία, Βέλγιο). Επρόκειτο για ένα βαθύ συμβιβασμό ακόμη και με τη Χριστιανοδημοκρατία και την Καθολική Εκκλησία. Το PCI συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση του ιταλικού μεταπολεμικού Συντάγματος, στο οποίο, με το άρθρο 7, εντάσσονταν οι Συμφωνίες του Λατερανού που είχαν συνυπογράψει Μουσολίνι και Πάπας το 1929 αναγνωρίζοντας προνομιακή θέση στην Καθολική Εκκλησία. ¹⁰³

Η οπτική αυτή δεν ήταν καινοφανής. Ο Τολιάτι, ήδη από τις διαλέξεις για το φασισμό (το 1935 στη Μόσχα), επισήμαινε ότι το επαναστατικό κόμμα πρέπει να προσφέρει λύσεις στα εθνικά προβλήματα, σε συμμαχία και με μικροαστικά στρώματα. ¹⁰⁴ Αφετηριακό σημείο για τις ευρείες συμμαχίες, με τους μικροαστούς, με τους Σοσιαλιστές και τους χριστιανοδημοκράτες, με τους μοναρχικούς ή την Εκκλησία, είναι πάντα η προτεραιότητα στην εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού καθεστώτος που θα ακυρώσει τις κοινωνικές ρίζες και τις πολιτικές προοπτικές του φασισμού. Αυτό ήταν το μεγάλο μάθημα των ιταλών κομμουνιστών από τον Μεσοπόλεμο, σίγουρα χάρις και σε αυτό επεξεργάστηκαν βαθύτερα μια στρατηγική εντός του δημοκρατικού πλαισίου. Όπως δείχνει ο Paolo Spriano, ο Τολιάτι έπαιρνε στα σοβαρά «την αντιδραστική πυκνότητα της ιταλικής κοινωνίας [θεωρώντας] ότι οι ρίζες του φασισμού δεν είχαν κοπεί» και ότι «η προοδευτική δημοκρατία θα έβρισκε δρόμο

¹⁰⁰ Όπως υπενθυμίζει ο ανεξάρτητος συνεργαζόμενος γεροϋσιαστής με το PCI Gianfranco Pasquino, «The PCI: a Party with a Governmental Vocation», The Johns Hopkins University, Bologna Center, Occasional Paper no. 19, Φεβρουάριος 1978, σελ. 3-4.

¹⁰¹ Giuseppe Vacca, «The “Eurocommunist” Perspective: the Contribution of the PCI», Richard Kindersley (επιμ.), *In Search of Eurocommunism*, St. Martin's Press, N. Υόρκη 1981, σελ. 131-132.

¹⁰² Stephen Hellman, «The PCI's Alliance Strategy and the Case of the Middle Classes», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977, σελ. 375.

¹⁰³ Gianfranco Pasquino, «The PCI: a Party with a Governmental Vocation», *ό.π.*, σελ. 3-4.

¹⁰⁴ Grant Amyot, *The Italian Communist Party*, *ό.π.*, σελ. 42.

μόνο στο έδαφος της ανάπτυξης μιας κομματικής δημοκρατίας ικανής να δρομολογεί δομικές μεταρρυθμίσεις».¹⁰⁵

Το πολιτικό εργαλείο για τη στρατηγική αυτή ήταν μια μοναδική καινοτομία στην τεχνολογία του κόμματος. Το κόμμα του Τολιάτι θα γινόταν ένα κόμμα συμμαχιών και δομικών μεταρρυθμίσεων, μαζικό και όχι κόμμα πρωτοπορίας, που δεν αρκείται στην προπαγάνδισή των θέσεων του αλλά παρεμβαίνει στην εθνική ζωή δημιουργικά.¹⁰⁶ Το «κόμμα νέου τύπου», το κομμουνιστικό κόμμα της ρήξης με τη σοσιαλδημοκρατική παράδοση, στην ιταλική μεσοπολεμική περίπτωση συρρικνώθηκε σε ένα υπερ-σεχταριστικό μόρφωμα. Ο Τολιάτι επέλεξε τη διατύπωση «νέο κόμμα» (*partito nuovo*) ακριβώς για να υποδείξει μια «ρήξη [με το] κλειστό ταξικό σχήμα», μια καινοτομία όπου ο όρος «μάζες» αλλάζει ποιοτικά σε σχέση με τον Λένιν, παίρνοντας πρωτόφαντες διαστάσεις.¹⁰⁷

(γ) Δημοκρατία και ανασυγκρότηση

Η αντίληψη του κόμματος είναι από τα πιο ενδεικτικά σημεία διαφοροποίησης του γαλλικού και του ιταλικού ΚΚ. Ο Τορέζ υπεραμύνεται της λενινιστικής αντίληψης, καθετί άλλο κινδυνεύει να γίνει σοσιαλδημοκρατικό. Ο Τολιάτι ανοίγει το κόμμα στην κοινωνία: αν ο φασισμός ήταν ένα αντιδραστικό καθεστώς μαζών,¹⁰⁸ η αντιφασιστική μεταπολεμική Ιταλία έχει ανάγκη από ένα δημοκρατικό καθεστώς μαζών, με βασικό παίκτη το κομμουνιστικό κόμμα. Η διαφορά δεν αφορά μοναχά το κόμμα. Το PCF παραμένει σε μια μάλλον εργαλειακή αντίληψη για το κράτος, και την περίοδο 1944-1947 προωθεί τα πόνια του στην κρατική σκακιέρα.¹⁰⁹ Παρ' όλα αυτά, είναι σαφές ότι μετά το 7ο Συνέδριο της ΚΔ και την εμπειρία του πολέμου, το ζήτημα των «εθνικών ιδιαιτεροτήτων» επιβάλλεται ως πλαίσιο συζήτησης. Τώρα, είναι ο Τορέζ που, στην περίφημη συνέντευξή του στους *Times* στις 17 Νοεμβρίου 1946, υπογραμμίζει ότι «η πρόοδος της δημοκρατίας σε όλο τον κόσμο επιτρέπει να σκεφτούμε για την πορεία του σοσιαλισμού και άλλα μονοπάτια, πέρα από εκείνα που ακολούθησαν οι ρώσοι κομμουνιστές [...] ο γαλλικός λαός θα βρει μόνος του τον δικό του δρόμο προς τη δημοκρατία, την πρόοδο και την κοινωνική δικαιοσύνη».¹¹⁰

Τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα, μεταπολεμικά, μοιάζει να αποδέχονται τα όρια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ακολουθώντας και τις σχετικές οδηγίες του

¹⁰⁵ Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, ό.π., σελ. 128-129.

¹⁰⁶ Grant Amyot, *The Italian Communist Party*, ό.π., σελ. 44.

¹⁰⁷ Όπως θυμίζει σε σεμινάριο του Ινστιτούτου Τολιάτι (11-15 Δεκεμβρίου 1973) ο Alessandro Natta, *Togliatti e il partito nuovo*, Istituto di studi comunisti « Palmiro Togliatti », 1973, σελ. 6-7 και 51.

¹⁰⁸ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 56-57.

¹⁰⁹ Marc Lazar, ό.π., σελ. 55.

¹¹⁰ Georges Lavau, *A quoi sert le PCF?*, Fayard, Παρίσι 1981, σελ. 32: «Les progrès de la démocratie à travers le monde permettent d'envisager pour la marche au socialisme d'autres chemins que ceux suivis par les communistes russes [...] Nous avons toujours pensé et déclaré que le peuple de France [...] trouverait lui-même sa voie vers plus de démocratie, de progrès et de justice sociale».

Στάλιν και του Δημητρώφ, σύμφωνα με τις διεθνείς δεσμεύσεις της ΕΣΣΔ – με εξαίρεση τους Έλληνες (και παρά το γεγονός ότι οι αποφάσεις του 7 ου συνεδρίου του ΚΚΕ ήταν μάλλον συμβατές με τη γραμμή Τολιάτι).¹¹¹ Αυτό το δεσμευτικό πλαίσιο προκύπτει όμως στη συνάρθρωσή του με την έμφαση σε όψεις μιας αστικο-δημοκρατικής επανάστασης προερχόμενης απευθείας από την εμπειρία του 1936-1939 και τα Λαϊκά Μέτωπα σε Ισπανία και Γαλλία. Όπως αναφέρει ο Φερνάντο Κλαουδίν,¹¹² το «πρόβλημα της δημοκρατίας» θα είναι κεντρικό για τα κομμουνιστικά κόμματα σε όλη την περίοδο 1935-1947, οπότε και αρχίζει ο Ψυχρός Πόλεμος.

Το περιεχόμενο του νέου κεντρικού προβλήματος συμπυκνώνει καλύτερα από κάθε άλλον ο Τολιάτι. Το κομμουνιστικό κόμμα, ως μαζικό ηγεμονικό κόμμα, προβάλλει ως βασικός παίκτης στο παιχνίδι της πολιτικής δημοκρατίας παράλληλα με την οικονομική ανοικοδόμηση των σπαραγμένων από τον πόλεμο κοινωνιών. Η μαζική προσχώρηση στις τάξεις των κομμουνιστών κατά τη διάρκεια της Αντίστασης ήταν αυθόρμητη, πολιτική παρά ιδεολογική, σε μια κατάσταση «ταυτόχρονα δραματική και συναρπαστική», όπως την περιγράφει ο νέος εκείνη την εποχή Τζόρτζιο Ναπολιτάνο.¹¹³ Μετά τον πόλεμο, όμως, η νομιμοποίηση και εγκαθίδρυση του PCI όφειλε να υπερβεί την προωθητική ισχύ της αντιφασιστικής συμμαχίας, υπενθυμίζοντάς την διαρκώς. Οι ιταλοί κομμουνιστές έκαναν μια σαφή επιλογή στο δίλημμα, στο ενδεχόμενο ενός διπλού δρόμου (*doppiezza*) μεταπολεμικά: δεν θα μπορούσε να υπάρξει μια νέα επαναστατική ευκαιρία, ένας «δεύτερος γύρος» (*seconda ondata*) καθορισμένος ουσιαστικά από την ΕΣΣΔ και βασισμένος σε μια νέα καταστροφική κρίση του καπιταλισμού· η μοίρα της Ιταλίας θα παιζόταν στα δεδομένα πλαίσια του μεταπολεμικού κόσμου. Ο Τολιάτι θα πει στο 8ο Συνέδριο του κόμματος το 1956: μετά την Απελευθέρωση «δεν υπήρχε επιλογή ανάμεσα σε έναν δρόμο εξέγερσης και έναν δρόμο ήρεμης εξέλιξης. *Ο δρόμος που ανοιγόταν μπροστά μας ήταν μόνο ένας*». Ο Alessandro Natta μεταφράζει τη διατύπωση αυτή ως ανάπτυξη της γκραμσιανής θέσης ότι η εργατική τάξη πρέπει «κατά μία έννοια να εθνικοποιηθεί».¹¹⁴

Το PCI, σε πλήρη και χαρακτηριστική αντίστιξη με το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, έπαιρνε πια αποφασιστικά τον ιταλικό δρόμο, τη *via italiana*. Ο δρόμος αυτός οδηγούσε αφενός στην υπέρβαση της προ-φασιστικής δημοκρατίας με ένα «προωθημένο οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο στη δημοκρατία», με πλαίσιο αναφοράς το Σύνταγμα που το ίδιο το PCI συνδιαμόρφωνε,¹¹⁵ και αφετέρου σε μια

¹¹¹ Serge Wolikow, Antony Todorov, «Η ευρωπαϊκή μεταπολεμική επέκταση», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001, σελ. 313.

¹¹² Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1978, σελ. 109.

¹¹³ Συνομιλώντας με τον Έρικ Χόμπσμπομ, βλ. Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, éditions sociales, Παρίσι 1976, σελ. 13-14.

¹¹⁴ Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, ό.π., σελ. 142, και Alessandro Natta, *Togliatti e il partito nuovo*, ό.π., σελ. 22-23.

¹¹⁵ Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 22-23 και 30.

αποφασιστική παρέμβαση στην εθνική ανασυγκρότηση, με την πρόταξη «δομικών μεταρρυθμίσεων»¹¹⁶ που θα άφηναν το στίγμα των κομμουνιστών στη διακυβέρνηση της εθνικής ζωής.

Η βασική μεταπολεμική επιλογή του δυτικού κομμουνισμού ήταν να αναδυθεί ως «νόμιμη» πολιτική δύναμη μέσα από τη διαιρετική τομή (cleavage) του αντιφασισμού. Αν και δεν «απέτυχε ολοκληρωτικά», όπως υποστηρίζει ο Σασούν,¹¹⁷ ωστόσο η εμβέλειά της μοιάζει να συνάντησε ένα απαράβατο όριο, να σταμάτησε εκεί όπου άρχιζε η ψυχροπολεμική ταύτιση των «δυτικών» αξιών με τον αντικομμουνισμό. Στις 4 Μαΐου 1947, ο Damadier ανακαλεί τους κομμουνιστές υπουργούς που ψηφίζουν στο κοινοβούλιο εναντίον της κυβέρνησης. Στην Ιταλία, τα δύο εργατικά κόμματα αποκλείονται από την κυβέρνηση και στις εκλογές του Απριλίου 1948 η Χριστιανοδημοκρατία κερδίζει την απόλυτη πλειοψηφία παραμένοντας, για τις επόμενες δεκαετίες, χάρις και στην υποστήριξη της Καθολικής Εκκλησίας, ο άξονας της ιταλικής πολιτικής ζωής. Όπως έχει σημειωθεί, η νέα αποξένωση των κομμουνιστών έχει τρεις αιτίες. Διεθνώς, η είσοδος στον Ψυχρό Πόλεμο σημαίνει το τέλος των αντιφασιστικών συμμαχιών· στο εσωτερικό, οι αντικομμουνιστές καθολικογενείς Ντε Γκολ και Ντε Γκασπερι επιλέγουν την αναστήλωση της κρατικής εξουσίας χωρίς ή και ενάντια στους κομμουνιστές· κοινωνικά, οι εργατικές μάζες επιθυμούσαν «να ζήσουν πια ήρεμα», χωρίς έντονη πολιτική κινητοποίηση όπως στα χρόνια της Αντίστασης. Τα κομμουνιστικά κόμματα ήταν αναγκασμένα να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση, αλλά μέσα στο νέο μονοπάτι που η περίοδος 1935-1947 είχε προσδιορίσει.

1.3. Ψυχρός Πόλεμος: Τα πιτσούνια του Ντυκλό

Στη Γαλλία, από το 1947, η αστυνομία επιτηρούσε στενά τους κομμουνιστές αναζητώντας ενδείξεις ανατρεπτική δράσης. Το 1952 φτάνει πολύ κοντά: στο αυτοκίνητο του αναπληρωτή Γενικού Γραμματέα του PCF Ζακ Ντυκλό εντοπίζεται ένα κλουβί με περιστέρια που θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν για τη μετάδοση κωδικοποιημένων μηνυμάτων. Ατυχώς για τη γαλλική αστυνομία, αποδείχθηκε ότι τα πιτσούνια προοριζόταν για το δείπνο του κομμουνιστή ηγέτη.¹¹⁸

Το παραπάνω περιστατικό είναι ένα χαριτωμένο χαρακτηριστικό της άβολης ψυχροπολεμικής συνθήκης μέσα στην οποία αναγκάζονταν να λειτουργούν τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα. Η πίεση ήταν διπλή, όχι μόνο στο εσωτερικό των χωρών τους αλλά και στο διεθνές κομμουνιστικό στερέωμα. Η δημιουργία της Κομινφόρμ, το 1947, μπορεί να μην είχε ως «πρώτο μέλημα» να ανακαλέσει στην τάξη τα ΚΚ της

¹¹⁶ Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, ό.π., σελ. 19.

¹¹⁷ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 196.

¹¹⁸ Η αφήγηση στο Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, ό.π., σελ. 68.

Ιταλίας και της Γαλλίας, όπως υποστηρίζει ο Κλαουδίν,¹¹⁹ αλλά είναι βέβαιο ότι επιχειρούσε να ελέγξει τα απανταχού ΚΚ υπό τις προσταγές του σοβιετικού κέντρου – και βέβαια να βάλει φραγμό στις τάσεις αυτονομίας που εκδηλώνονταν με τους «εθνικούς δρόμους» προς το σοσιαλισμό. Κόμματα όπως το ιταλικό και το γαλλικό κλήθηκαν να κινητοποιηθούν ενάντια στο ΝΑΤΟ και στο Σχέδιο Μάρσαλ, και να εναντιωθούν έτσι στις γενικές κατευθύνσεις της εθνικής τους κοινής γνώμης¹²⁰ αλλά και σε τμήματα του δικού τους, διευρυμένου μετά την Αντίσταση, ακροατηρίου.

Κάπως έτσι, το πατριωτικό και εθνικό προφίλ που σφυρηλάτησαν οι κομμουνιστές μέσω της Αντίστασης και της αντιφασιστικής ενότητας, και το συνακόλουθο άνοιγμά τους σε ευρύτετα ακροατήρια, υπονομεύονται διπλά. Από τη μια, η νέα σκληρή γραμμή της ΕΣΣΔ (που οδηγεί και στην εκστρατεία εναντίον της τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας το 1948) και οι εκκαθαρίσεις σοσιαλιστών, ακόμη και κομμουνιστών, στις «λαϊκές δημοκρατίες»,¹²¹ και από την άλλη ο ψυχροπολεμικός αντικομμουνισμός που δημιουργεί μια *conventio ad excludendum* των ΚΚ από τις εθνικές κυβερνήσεις.¹²² Οι προϋποθέσεις ενίσχυσης και αυτονομίας που είχαν κερδίσει οι κομμουνιστές στο εθνικό πλαίσιο έρχονταν σε ευθεία σύγκρουση με τους νέους κανόνες του διεθνούς παιχνιδιού ενός διπολικού μεταπολεμικού κόσμου. Τα περιθώρια κινήσεων εντός αυτού του πλαισίου δεν ήταν απεριόριστα, και οι στρατηγικές που εκδιπλώθηκαν ήταν πολύ διαφορετικές, αφήνοντας όμως όλες ανεξίτηλα ίχνη στην περαιτέρω εξέλιξη των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων. Η πιο τρανταχτή αντίθεση ήταν ανάμεσα στην ιταλική και την ελληνική εμπειρία.

1.4. *Via italiana και via greca*

Όταν το 1947 ο χριστιανοδημοκράτης Αλτσίντε Ντε Γκάσπερι αποκλείει από την κυβέρνηση του τους ιταλούς κομμουνιστές, ο Τολιάτι θα αναγνωρίσει ότι είναι μια κίνηση διάρρηξης του συμβολαίου της αντιφασιστικής πάλης, που εντάσσεται στο «κύμα αντισοβιετισμού εδώ και στη Γαλλία». Ο αποκλεισμός όμως του PCI, κατ' αυτόν, δεν ήταν επαρκής λόγος για να γίνει επανάσταση. Όπως θα πει στον Τζούλιο Τσερέτι, «οι άνθρωποι θέλουν αλλαγή αλλά είναι διατεθειμένοι να πάνε ως το τέρμα; Κι έπειτα, οι Αμερικανοί δεν θα μας αφήσουν. Κινδυνεύουμε να έχουμε τη μοίρα της Ελλάδας».¹²³ Ο Τολιάτι σταθερά προειδοποιούσε τους συντρόφους του ενάντια στη

¹¹⁹ Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 40-41.

¹²⁰ Donald Blackmer, «The International Strategy of the Italian Communist Party», Donald Blackmer, Annie Kriegel, *The International Role of the Communist Parties of Italy and France*, Center for International Affairs, Harvard University, Χάρβαρντ 1975, σελ. 8.

¹²¹ Jean-Marie Domenach, «The French Communist Party», ό.π., σελ. 145.

¹²² Giovanni Orsina, «Il PCI e la gestione dell' antifascismo», Πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε από τη Fondazione Magna Carta και το «L'Arcocervo», Ρώμη, 22 Μαρτίου 2007, σελ. 115-121.

¹²³ Βλ. τη μαρτυρία του Τζούλιο Τσερέτι («Σέρτζιο» ή «Πιερ»), ο οποίος υπήρξε αγωνιστής της Αντίστασης, μέλος της ΚΕ του PCF, βουλευτής Φλωρεντίας του PCI και στενός συνεργάτης του

λεγόμενη «ελληνική προοπτική» (*prospettiva greca*),¹²⁴ ενάντια στο ενδεχόμενο μιας απόπειρας κατάληψης της εξουσίας με εξέγερση. Η τραγική εμπλοκή των ελλήνων κομμουνιστών στην ένοπλη εμφύλια διαμάχη αποτέλεσε σταθερό σημείο αναφοράς, προς αποφυγή, για το ιταλικό κόμμα για τις επόμενες δεκαετίες. Ακόμη και ο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, στο περίφημο άρθρο του για τη χιλιανή εμπειρία, το 1973, υπενθύμιζε τους περιορισμούς που έθεταν στο PCI οι μεταπολεμικοί συσχετισμοί εκεί όπου, όπως στην Ελλάδα, «αυτός ο διεθνής όρος δεν εκτιμήθηκε σε όλες τις επιπτώσεις του, το εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα οδηγήθηκε στην περιπέτεια, υπέστη τραγική ήττα και σπρώχτηκε προς τα πίσω, σε εκείνη την κατάσταση παρανομίας από την οποία μόλις είχε βγει».¹²⁵ Η νομιμοποίηση του ιταλικού κομμουνιστικού κινήματος μέσα από την Αντίσταση ενδεχομένως σχετικοποιούνταν καθώς η προωθητική ισχύς του αντιφασισμού συναντούσε το όριο του ψυχροπολεμικού αντικομμουνισμού, ωστόσο παρέμενε πολύ πολύτιμη για να θυσιαστεί στο βωμό της πίεσης που δεχόταν το PCI από τα αριστερά του εγκαλούμενο ότι δεν ανταποκρίθηκε στην υπόσχεση της (επαναστατικής) ολοκλήρωσης της Αντίστασης.¹²⁶

Το PCI δεν έδειξε ιδιαίτερη θέρμη να προσχωρήσει στη γραμμή της Κομινφόρμ για κινητοποιήσεις και απεργίες το 1947-1948 ή στην εκστρατεία ενάντια στον Τίτο το 1948 – σε αντίθεση με την πιο δεκτική στάση του Τορέζ στη Γαλλία.¹²⁷ Αντίθετα, επιχείρησε να διατηρήσει τη διείσδυσή του στην ιταλική κοινωνία, και στο πολιτικό επίπεδο να κρατήσει ανοιχτούς διαύλους συνεργασίας με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις. Σε αυτό βοήθησε βέβαια και η στάση μέρους της Χριστιανοδημοκρατίας (του πολιτικού της προσωπικού όπως οι Gronchi, Ravaioli, Dossetti, La Pira) που, αντίθετα προς τη γραμμή Ντε Γκασπερι,¹²⁸ θεωρούσαν ότι μια επαφή με την Αριστερά, κομμουνιστική και σοσιαλιστική, βοηθούσε τη Χριστιανοδημοκρατία να διατηρεί την επαφή της με ευρύτερες μάζες. Άλλωστε, κομμουνιστικό και σοσιαλιστικό σκέλος της Αριστεράς διατήρησαν μια στενή σχέση στα ψυχροπολεμικά χρόνια, όντας αμφότερα αποκλεισμένα από την εξουσία (το PSI του Νένι θα συμμετάσχει σε κυβέρνηση μόλις το 1962!). Καθώς το PCI και τα δύο σοσιαλιστικά μορφώματα (το δεύτερο ήταν το PSDI του Σάραγκατ) μοιράζονταν μια περίπου ομοιογενή εκλογική βάση και κανένα δεν έμοιαζε ακόμη να κυριαρχεί στον

Τολιάτι αλλά και του Τορέζ, Giulio Ceretti, *A l'ombre des deux T. 40 and avec Palmiro Togliatti et Maurice Thorez*, Julliard, Παρίσι 1973, σελ. 329-330.

¹²⁴ Gianfranco Pasquino, «Mid-Stream and under Stress: The Italian Communist Party», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988, σελ. 27.

¹²⁵ Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, «Σκέψεις πάνω στην Ιταλία μετά τα γεγονότα της Χιλής», άρθρα στη *Rinascita*, 28 Σεπτεμβρίου και 5 και 9 Οκτωβρίου 1973, στο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 114.

¹²⁶ Giovanni Orsina, «Il PCI e la gestione dell' antifascismo», *ό.π.*, σελ. 115-121.

¹²⁷ Sidney Tarrow, «Communism in Italy and France: Adaptation and Change», *ό.π.*, σελ. 579-580.

¹²⁸ Angelo Codevilla, «The Opening to the Left: Expectations and Results», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978, σελ. 39.

αριστερό πόλο, είχαν συνάψει ένα σύμφωνο ενότητας στη δράση που ανεπίσημα κράτησε μέχρι το 1957, στο συνδικαλιστικό αλλά και αυτοδιοικητικό επίπεδο. Αντίθετα, οι γάλλοι κομμουνιστές όχι μόνο αποδείχθηκαν πιο δεκτικοί στις σοβιετικές κατευθύνσεις, αλλά και φρόντισαν να διαρρήξουν τους δεσμούς συμμαχίας με το σοσιαλιστικό στρατόπεδο: το PCF αντιμαχόταν σκληρά τη SFIO, η οποία άλλωστε συμμετείχε και στις κυβερνήσεις συνασπισμού του 1945-1952 και 1955-1957, κατορθώνοντας όμως έτσι να αναδειχθεί στο μοναδικό αντίπαλο δέος στο γκωλικό καθεστώς.¹²⁹ Το PCF είχε πολιτικά και εκλογικά κέρδη από αυτή τη στρατηγική πολιτικής όξυνσης, αλλά πάντα μέσα στο πλαίσιο που όριζαν οι συνθήκες του μεταπολεμικού κόσμου. Την ίδια στιγμή όμως, διατηρούσε μια έντονη (τουλάχιστον σε σχέση με το ιταλικό αδελφό κόμμα) στρατηγική αμφιθυμία απέναντι στο ζήτημα της συμμετοχής στην εθνική διακυβέρνηση. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, φαίνεται εύστοχη η κριτική που εξαπολύει, για παράδειγμα, αργότερα ο Ζαν Ελλενστάιν, εγκαλώντας το κόμμα του ότι άφησε την εμπειρία του Λαϊκού Μετώπου «στα μισά του δρόμου», ότι στη μεταπολεμική κυβέρνηση συμμετείχε χωρίς στρατηγική μετασχηματισμού της κοινωνίας, διότι «πίστευαν ότι ήταν αδύνατο να βρεθεί ένας δρόμος τέτοιος που να είναι διαφορετικός από το σοβιετικό μοντέλο».¹³⁰

Ιδιαίτερη περίπτωση είναι η ισπανική, προφανώς λόγω των συνεπειών του Εμφυλίου. Μία από τις σημαντικότερες ήταν ίσως η εξαφάνιση σχεδόν του αναρχισμού ως συνιστώσας του εργατικού κινήματος, που αποδείχθηκε ευάλωτος σε συνθήκες παρανομίας¹³¹ – αντιθέτως, η δομή του κομμουνιστικού κόμματος πολύ πιο εύκολα μπορούσε να προσαρμοστεί, όπως και έγινε. Οι κομμουνιστές συμμετείχαν τον Ιούλιο του 1945 στην «Alianza Nacional de Fuerzas Democraticas», μια συμμαχία με σοσιαλιστές, αναρχοσυνδικαλιστές και φιλελεύθερους, και στην εξόριστη δημοκρατική κυβέρνηση, από την οποία όμως αποχώρησαν ή/και απομονώθηκαν τον Αύγουστο του 1947.¹³² Το 1948, όταν ο Καρίγιο και η Πασιονάρια (Ντολόρες Ιμπαρούρι) επισκέπτονται το Κρεμλίνο, κατά ειρωνικό τρόπο ο ίδιος ο Στάλιν τους υποδεικνύει να παρατήσουν τον ανταρτοπόλεμο και να διεισδύσουν στις νόμιμες μαζικές οργανώσεις που αποτελούσαν τα *sindicatos* του φρανκικού καθεστώτος.¹³³ Αυτή ήταν μια καθοριστική καμπή ώστε το εμφυλιακό «κόμμα της [δημοκρατικής] τάξης» να επανακάμψει μετά από μια φάση, κατά την παραδοχή του ίδιου του

¹²⁹ Βλ. Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 73, και Thomas Greene, «The Communist Parties of Italy and France: A Study in Comparative Communism», *World Politics*, τόμ. 21, νο. 1, Οκτώβριος 1968, σελ. 20-21 και 23.

¹³⁰ Jean Ellenstein, «Eurocommunism and the PCF», Richard Kindersley (επιμ.), *In Search of Eurocommunism*, St. Martin's Press, N. Υόρκη 1981, σελ. 69.

¹³¹ Jean Rony, *La lente rupture*, éditions sociales, Παρίσι 1977, σελ. 104-109.

¹³² Eusebio M. Mujal-León, «Eurocommunism, Spanish Version», ό.π., σελ. 196-201.

¹³³ Paul Preston, «The PCE's Long Road to Democracy, 1954-1977», Richard Kindersley (επιμ.), *In Search of Eurocommunism*, St. Martin's Press, N. Υόρκη 1981, σελ. 44.

Καρίγιο, «σεχταριστική και αριστερίστικη»,¹³⁴ και να θέσει εκ νέου τις βάσεις της διείσδυσης και «νομιμοποίησής» του, σε συνθήκες παρανομίας, στην ισπανική κοινωνία.

1.5. Αποσταλινοποίηση, ένα παράθυρο ευκαιρίας (και διαφυγής)

Η «αποσταλινοποίηση», γράφει ο Φρανσουά Φυρέ, συνωνυμεί με μια «άρνηση του τρόμου»: οι κληρονόμοι «ορκίστηκαν πάνω στο πτώμα του Μπέρια να μην εξοντώνουν πια ο ένας τον άλλο». ¹³⁵ Αυτός ο «όρκος» δεν ήταν παρά το σημείο μιας νέας πολιτικής διευθέτησης στο σοβιετικό κέντρο, που δεν θα άφηνε ανεπηρέαστα τα κομμουνιστικά κόμματα της υπόλοιπης Ευρώπης. Ειδικά για τα δυτικά, η περίοδος που αρχίζει το 1956 και τελειώνει κατά κάποιον τρόπο το 1964 είναι τα «ορφανά χρόνια», όπως τα έχει περιγράψει ο Μαρκ Λαζάρ.

Με το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, τον Φεβρουάριο του 1956, και την περίφημη Έκθεση Χρουστσόφ, η νέα πολιτική διευθέτηση ανοίγει ένα παράθυρο ευκαιρίας για τα πέραν του σοβιετικού μπλοκ κόμματα ώστε να ανακτήσουν περιθώρια ελευθερίας που τους είχε στερήσει, από το 1947, ο διπλός καταναγκασμός της ψυχροπολεμικής κατάστασης. Με μία έννοια, το παράθυρο ευκαιρίας δεν ανοίγει στιγμιαία: στο 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, το Νοέμβριο του 1961, οι διαρκείς διαμάχες στους κόλπους της σοβιετικής ηγεσίας οδηγούν τον Χρουστσόφ να καταγγείλει και πάλι τον σταλινικό τρόπο, ενώ αμέσως μετά ξεσπάει η διαμάχη ανάμεσα στο ΚΚΣΕ και το κινεζικό ΚΚ. ¹³⁶ Αποσταλινοποίηση και σινο-σοβιετική διαμάχη διαμορφώνουν ένα διεθνές πλαίσιο ανακατάταξης και σχετικοποίησης της σοβιετικής επιρροής.

Η πολιτική «ορφάνια» είναι βέβαια κι αυτή σχετική, και γεννά όχι μόνο ευκαιρίες αλλά επίσης προβλήματα και αμηχανία. Ο Τορέζ, την επαύριο του 20ού Συνεδρίου, αποφεύγει να πάρει σαφή θέση, φοβούμενος αναταράξεις στο κόμμα του. Ο Τολιάτι, από την άλλη, αν και δεν αντιδρά αμέσως στις αποκαλύψεις, ωστόσο βλέπει μια ευκαιρία για το PCI να ξεφύγει από τη στενότητα της προηγούμενης περιόδου. ¹³⁷ Περίοδο για την οποία ο Τζόρτζιο Ναπολιτάνο θα πει ότι ήταν «χρόνια αμυντικών αγώνων» όπου «το γεγονός ότι παίρναμε θέσεις που δικαιολογούσαν [την ΕΣΣΔ]

¹³⁴ Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979, σελ. 153.

¹³⁵ François Furet, *Le passé d'une illusion*, ό.π., σελ. 518.

¹³⁶ Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 50.

¹³⁷ Όπως σημειώνει ο Αντριάνο Γκουέρα, διευθυντής του CESPI (Centro di Studi di Politica Internazionale) του PCI, βλ. Andriano Guerra, «Le PCF au miroir du PCI», *Revue politique et parlementaire*, vo. 914, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985, σελ. 64-65.

δείχνει ότι δεν είχαμε ακόμη καταφέρει να λύσουμε ορισμένα προβλήματα, να επεξεργαστούμε μια δική μας οπτική».¹³⁸

Τον Σεπτέμβριο του 1956, λίγους μήνες μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, το PCI πηγαίνει στο 8ο Συνέδριό του. Σε ένα πνεύμα αναταραχής και ανανέωσης, τίθενται ζητήματα πρωτόφαντα για άλλα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής. Ο Τολιάτι, αντιπαραθέτοντας και πάλι τη γραμμή του PCI με τη γραμμή –και τη μοίρα– του ελληνικού ΚΚΕ, θεωρεί ότι βρίσκει δικαίωση η επιλογή «να μην αφήσουμε να επιβληθεί μια πολιτική γραμμή που ερχόταν από το εξωτερικό».¹³⁹ Στην πρώτη και δυσκολότερη φάση του Ψυχρού Πολέμου, και υπό το πολιτικό μονοπώλιο της Χριστιανοδημοκρατίας, το PCI είχε εμβαθύνει στη «δημοκρατική επιλογή»¹⁴⁰: είχε γίνει συνειδητά φορέας αξιών όπως η ελευθερία (συνδικαλιστική, πολιτική, πολιτισμική) και η δημοκρατία, υπερασπιστής του ρεπουμπλικανικού Συντάγματος, ανοιχτό σε συνεργασία με άλλες πολιτικές δυνάμεις. Τώρα, στο 8ο Συνέδριο, βεβαιωνόταν η στρατηγική επιλογή του ιταλικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό, δρόμου ειρηνικού αλλά και διακριτού από την «αστική δημοκρατία» και από τη «δικτατορία του προλεταριάτου».¹⁴¹

Οι ωδίνες της ανανέωσης είχαν όμως μόλις αρχίσει. Την ίδια στιγμή που το PCI διαμορφώνει χαρακτηριστικά σαν τα παραπάνω, που ο Τολιάτι αρνείται ότι το ΚΚΣΕ μπορεί πλέον να είναι κόμμα-οδηγός, ο ίδιος υπερασπίζεται τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, την ανωτερότητα της ΕΣΣΔ σε σχέση με τις σύγχρονες καπιταλιστικές δημοκρατίες και καταδικάζει ως «ρεφορμιστές» και «ρεβιζιονιστές» τους ανανεωτές, όπως ο Τζιολίτι, που καταδικάζουν τον σταλινισμό, επιζητούν περισσότερη δημοκρατία και αποδοχή των «αστικών» ελευθεριών. Οι ανανεωτές ηττώνται κατά κράτος, αντιμετωπίζονται με σκληρότητα από την ηγεσία και τελικά φεύγουν από το κόμμα το 1957.¹⁴² Η ανανέωση είναι προσεκτική και ελεγχόμενη.

Έξι χρόνια αργότερα, το 1962, στο 10ο Συνέδριο, ο Τολιάτι εισάγει πλέον τη γκραμσσιανή έννοια του ιστορικού μπλοκ, που θα επισκιάσει οριστικά τη δικτατορία του προλεταριάτου, και κάνει λόγο για «σταδιακή» μετάβαση στον σοσιαλισμό. Το ιστορικό μπλοκ είναι η ομπρέλα κάτω από την οποία θα αναπτυχθούν και οι δύο διαγραφόμενες τάσεις εντός του κόμματος: η δεξιά, με τον Αμέντολα, που μιλάει για μια αντιμονοπωλιακή συμμαχία ανάμεσα στην εργατική τάξη και τα άλλα τμήματα του εργαζόμενου πληθυσμού με στόχο τον «δημοκρατικό προγραμματισμό» σε κράτος και οικονομία· η αριστερή, με τον Ινγκράο, που θεωρεί ότι το νέο κοινωνικό μπλοκ περνάει μέσα από την εμβάπτιση του κόμματος στα κοινωνικά κινήματα.¹⁴³

¹³⁸ Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 34-35.

¹³⁹ Sergio Segre, «Lineamenti per una storia dell “eurocomunismo”», Sergio Segre, *A chi fa paura l'eurocomunismo?*, Guaraldi editore, Φλωρεντία 1977, σελ. 22-23.

¹⁴⁰ Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 32 και 42.

¹⁴¹ Giorgio Napolitano, ό.π., σελ. 47, και Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 98-99.

¹⁴² Marc Lazar, ό.π., σελ. 98-99.

¹⁴³ Marc Lazar, ό.π., σελ. 106 και 116-117.

Δύο διακριτές στάσεις που θα καθορίσουν την εξέλιξη του PCI στα επόμενα χρόνια συναντιούνται στη στρατηγική επιλογή του κόμματος να υπερβεί την οπτική ενός ταξικού αναγωγισμού και να προχωρήσει σε μια τολμηρή τακτική κοινωνικών συμμαχιών. Ακόμη περισσότερο, η ΚΕ του PCI, τον Οκτώβριο του 1963 κινείται στην αναζήτηση ενός «νέου μπλοκ εξουσίας», που περνά μέσα από τη «θετική συζήτηση με κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις οι οποίες σε χώρες του προηγμένου καπιταλισμού είναι σημαντικές». Η ίδια απόφαση ενσωματώνει έννοιες που δεν ανήκουν αυτονόητα στο κομμουνιστικό λεξιλόγιο της εποχής: «παραγωγική ανάπτυξη» με «οικονομικό σχεδιασμό» όπου όμως «θα βρει θέση και κίνητρο η ατομική πρωτοβουλία», και μια πολιτική διεύθυνση της κοινωνίας με «ένα πλήρες σύστημα αυτονομίας και πολιτικής ελευθερίας [και με] διαρκή σύγκρουση ιδεών».¹⁴⁴

Οι λιγότερο τολμηροί γάλλοι σύντροφοι μοιάζουν λιγότερο πρόθυμοι να εργαστούν πάνω στο ενδεχόμενο του πολιτικού τους απορροφισμού. Παρ' όλα αυτά, επιχειρούν και αυτοί να εμφανιστούν ως υπερασπιστές της République, εδώ όμως από την «προσωπική δικτατορία» του Ντε Γκωλ, αναβιώνοντας την αντιφασιστική αίγλη και ταυτίζοντας τον γκωλισμό με τον κίνδυνο εκφασισμού (στο 15ο Συνέδριο του PCF, το 1959) ή με τον κίνδυνο βοναπαρτισμού, ιδίως στην κρίση του 1962 με την Αλγερία.¹⁴⁵ Στο δε προγραμματικό επίπεδο, και εκεί δεσπόζουσα θέση έχει η καταγγελία της αποπτώχευσης του πληθυσμού, της κρίσης του γαλλικού καπιταλισμού και της βιομηχανικής παρακμής. Ο μιζεραμπιλισμός, στοιχείο κοινό στα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής, και σε αυτό το PCI, γίνεται εμμονικός στον λόγο του Τορέζ: η περίφημη «εκπτώχευση» (paupérisation) της γαλλικής κοινωνίας.

Σταδιακά πάντως, τα κομμουνιστικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης συνειδητοποιούσαν τις ευκαιρίες της αποσταλινοποίησης αλλά και τη νέα συνθήκη που διαμόρφωνε η είσοδος του καπιταλισμού σε έναν νέο κύκλο επέκτασης. Αυτή η νέα συνθήκη ήταν ωστόσο δύσκολα αντιληπτή για κόμματα που λειτουργούσαν σε βαθιά παρανομία, όπως το ισπανικό. Ο Καρίγιο έχει γράψει ότι «το 1950-1952 μιλούσαμε ακόμη για τους αγρότες λες και δουλεύανε από την ανατολή του ήλιου μέχρι τη δύση του».¹⁴⁶ Κι ωστόσο, στο πολιτικό επίπεδο το PCE επέδειξε μεγαλύτερη οξυδέρκεια. Ήδη μετά τις καταγγελίες του Χρυστούφ το 1956, ο Καρίγιο ανακοινώνει την πολιτική γραμμή της Εθνικής Συμφιλίωσης: το πρώτο ψήφισμα του 1956 στην Ολομέλεια του PCE αναφέρει ότι το κόμμα είναι διατεθειμένο να συμφωνήσει και να συμμαχήσει με όλες τις πολιτικές ομάδες που αποδέχονται αυτόν το στόχο.¹⁴⁷ Συμπληρωματικός άξονας της νέας στρατηγικής είναι ο «ειρηνικός δρόμος» προς τον σοσιαλισμό: η ένοπλη πάλη περνάει σε δεύτερο πλάνο, ενώ ο στόχος της «εθνικής συμφιλίωσης» θεωρείται ότι θα επιτευχθεί με το πολιτικό όπλο

¹⁴⁴ Η αναφορά στο σχετικό ντοκουμέντο στο Sergio Segre, «Lineamenti per una storia dell' "eurocomunismo"», ό.π., σελ. 25-26.

¹⁴⁵ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 108-109 και 115.

¹⁴⁶ Στο βιβλίο του *Áurio η Ισπανία*, αναφέρεται στο Jean Rony, *La lente rupture*, ό.π., σελ. 111-124.

¹⁴⁷ Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», ό.π., σελ. 153, και Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, Armand Colin, Παρίσι 1971, σελ. 67-70.

της «εθνικής απεργίας». Η νέα τακτική προϋποθέτει την επιστροφή σε μια αντίληψη μαζικού κόμματος, που είχε εγκαταλειφθεί από το 1939 λόγω παρανομίας. Το Πρόγραμμα του Συνεδρίου του 1960, ωστόσο, μιλάει σαφώς για μια οργανωτική, και όχι μόνο, αναδιάταξη του κόμματος με σκοπό το άνοιγμα στις μεσαίες τάξεις.¹⁴⁸

Την ίδια περίοδο, το ελληνικό ΚΚΕ βρίσκεται επίσης σε καθεστώς μετεμφυλιακής παρανομίας, ωστόσο έχει ήδη συγκροτηθεί η νόμιμη έκφρασή του, η ΕΔΑ, στο πλαίσιο της «καχεκτικής» μεταπολεμικής δημοκρατίας. Και ενώ η ΕΔΑ γίνεται το όχημα μαζικής ανασυγκρότησης του ηττημένου ΕΑΜικού μπλοκ σε νέες συνθήκες,¹⁴⁹ το παράνομο σκέλος αυτού του διφυούς σχήματος γνωρίζει σοβαρές αναταράξεις με την τομή του 1956. Η 6η Ολομέλεια του ΚΚΕ συνέρχεται με πρωτοβουλία της Διεθνούς Επιτροπής που συγκροτήθηκε στο 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ύστερα και από τα αιματηρά γεγονότα της Τασκένδης τον προηγούμενο χρόνο. Ο Νίκος Ζαχαριάδης αρνείται να πάρει μέρος στην Ολομέλεια, όπου όμως μετέχουν μέλη της ΚΕ που ο ίδιος είχε καθαιρέσει παλαιότερα (Μήτσος Παρτσαλίδης, Παναγιώτης Μαυρομάτης, Ζήσης Ζωγράφος, Μήτσος Βατουσιανός, Φώκος Βέττας, Μιχάλης Τσάντης κλπ). Η 6η Ολομέλεια αποκαθιστά αυτά τα στελέχη και θεωρεί «κύριο υπαίτιο της ανώμαλης κατάστασης που δημιουργήθηκε μέσα στο ΚΚΕ» τον Ζαχαριάδη.¹⁵⁰ Η συμβολή του Λευτέρη Ελευθερίου στην εκπόνηση του προγραμματικού ντοκουμέντου του κόμματος (18-10-1956) είναι αποκαλυπτική της νέας κατάστασης: ύστερα από τις αποφάσεις του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, όπως αναφέρεται, «το κόμμα μας είναι υποχρεωμένο να απαντήσει στο ερώτημα “ποιος είναι ο δρόμος προς το σοσιαλισμό”». Και μαζί, να απαντήσει σε μια σειρά άλλα κρίσιμα ερωτήματα που απασχολούσαν και τα άλλα δυτικά ΚΚ: η διεύρυνση του κοινωνικού υποκειμένου στο δρόμο για την «πατριωτική δημοκρατική αλλαγή» με τα «μικροαστικά και μεσαία αστικά στρώματα της πόλης, [την] εθνική αστική τάξη, [τη] μερίδα δηλαδή των εμπόρων και βιομηχάνων που τα συμφέροντά τους καταπνίγονται από το ξένο κεφάλαιο και τα ντόπια μονοπώλια»· τις δυνατότητες πολιτικών συμμαχιών, κυρίως με τα «κόμματα του Κέντρου», στην κατεύθυνση μιας «πατριωτική[ς] δημοκρατική[ς] κυβέρνηση[ς] συνασπισμού» με συμμετοχή της κομμουνιστικής συνιστώσας.¹⁵¹

Ατυχώς, στην ελληνική περίπτωση η νέα πολιτική διευθέτηση δεν προωθήθηκε ενδογενώς όπως συνέβη στο PCI, το PCF και εν πολλοίς στο PCE, συνέπεια ίσως και αυτή της ισχυρής εξάρτησης που είχε διαμορφωθεί στο πλαίσιο της *prospettiva greca*. Στον καθορισμό της διάδοχης κατάστασης είχε καταλυτικό ρόλο η Διεθνής Επιτροπή, με επικεφαλής τον Όττο Κούσινεν. Με την παρέμβασή της, στην 7η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (1957), η ταυτισμένη με τη σταλινική περίοδο ηγεσία του Ζαχαριάδη

¹⁴⁸ Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, ό.π., σελ. 67-70.

¹⁴⁹ Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ. Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς*, Στοχαστής, Αθήνα 2011.

¹⁵⁰ Πάνος Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, εκδόσεις Πολιτικά Προβλήματα, Αθήνα 1975, τόμ. Α', σελ. 61.

¹⁵¹ Πάνος Δημητρίου, ό.π., τόμ. Α', σελ. 68-74.

καθαιρέθηκε και διεγράφη από το κόμμα, προκαλώντας αντιδράσεις ιδίως στις οργανώσεις των πολιτικών προσφύγων και εσωκομματική διαμάχη ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους στις φυλακές και στην εξορία.

Στο εξής, το ανώμαλο εσωτερικό καθεστώς του παράνομου ΚΚΕ θα βρίσκεται σε μόνιμη ένταση με την οργανωτική και πολιτική άνθηση της ΕΔΑ, η οποία το 1958, έννεα χρόνια μετά τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου, φτάνει να αναδειχθεί αξιωματική αντιπολίτευση. Από την 8η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (1958) τίθεται επιτακτικά το λεγόμενο «κομματικό-οργανωτικό πρόβλημα», εάν δηλαδή θα έπρεπε να δοθεί προτεραιότητα στη δημιουργία ενός νόμιμου μαρξιστικού-λενινιστικού κόμματος (νόμιμη ανασύσταση του ΚΚΕ με άλλο, ενδεχομένως, τίτλο) ή εάν θα έπρεπε όλοι οι κομμουνιστές να ενταχθούν στο νόμιμο και ευρύ σχήμα της ΕΔΑ (άποψη Ηλία Ηλιού). Ωστόσο, το κομματικό ζήτημα υπέκρυπτε σημαντικές πολιτικές αποκλίσεις, η όξυνση των οποίων τελικά οδήγησε, μετά τη στρατιωτική δικτατορία, στη διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος το 1968. Ο Πάνος Δημητρίου,¹⁵² από τα ιδρυτικά στελέχη του μετέπειτα ΚΚΕ εσωτερικού, περιγράφει, σχηματοποιώντας αναδρομικά, ότι η «δογματική» τάση μέσα στο κόμμα θεωρούσε «άμεσα πραγματοποιήσιμη την ανατροπή της εξουσίας της Δεξιάς με τη μαζική λαϊκή πάλη» η οποία έπρεπε να εξωθείται στα άκρα ενώ ήταν έξω από την αντίληψή της η «σταδιακή [...] πορεία προς τη δημοκρατική-αντιιμπεριαλιστική αλλαγή», πίστευε «στη δυνατότητα να οδηγήσει τις μάζες στην έφοδο για την κατάληψη της εξουσίας» και τέλος αρνούνταν να δει στις δυνάμεις του πολιτικού κέντρου (Ένωση Κέντρου) έναν δυνάμει σύμμαχο στον αγώνα για «αποκατάσταση ομαλού δημοκρατικού βίου». Οι βασικοί κόμβοι της συζήτησης και της διαμάχης για την ανανέωση του κομμουνιστικού κινήματος ήταν κοινοί για τους Έλληνες και για τους άλλους δυτικούς συντρόφους τους. Όμως η ελληνική εμπειρία μετεωριζόταν ανάμεσα σε ένα παράνομο ΚΚ και μια νόμιμη μετωπική, και πολύ επιτυχημένη, κομματική μορφή, την ΕΔΑ, με διαφορετικά χαρακτηριστικά και προσανατολισμούς. Διχασμός που έμελλε να οδηγήσει στην ιστορική διάσπαση του ελληνικού κομμουνιστικού χώρου, φαινόμενο που δεν παρατηρήθηκε στην Ιταλία, τη Γαλλία ή την Ισπανία.

1.6. Σύνοψη

Ο πρώτος μεγάλος κύκλος ενσωμάτωσης των κομμουνιστικών κομμάτων στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες έκλεισε ερμητικά με την απαρχή του Ψυχρού Πολέμου. Ήταν εντυπωσιακή η απόσταση που είχαν διανύσει οι κομμουνιστές από τα επαναστατικά, ταξικά κόμματα, εθνικά παραρτήματα της σοβιετικής μήτρας, μέχρι την ανάδειξή τους σε εθνικές δυνάμεις στην Αντίσταση (σε Γαλλία, Ιταλία, Ελλάδα) ή σε δυνάμεις της δημοκρατικής τάξης (στον ισπανικό Εμφύλιο). Κι ωστόσο, η

¹⁵² Πάνος Δημητρίου, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 141-147.

κορύφωση αυτής της διαδρομής, η συμμετοχή τους, με διαφορετικούς τρόπους, στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις εθνικής ενότητας ακολουθείται σύντομα από την εκδίωξή τους το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα, μεταξύ 1947 και 1948.

Παρ' όλα αυτά, τα εν λόγω κόμματα έχουν μπει πια στον δρόμο της αναζήτησης μιας κομμουνιστικής πολιτικής προσαρμοσμένης στις νέες εθνικές και διεθνείς συνθήκες. Ακόμη και το ελληνικό ΚΚΕ, παρά την αποκλίνουσα δραματική πορεία του, δείχνει να παρακολουθεί τις εξελίξεις αυτές στο δρόμο για την ανασυγκρότησή του. Καθώς όμως ο πρώτος κύκλος έχει κλείσει οριστικά, ένας δεύτερος μοιάζει να ανοίγει με απαρχή το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956. Το τέλος της σταλινικής εποχής και η ασταθής διευθέτηση μιας καινούριας αποδυναμώνουν το σοβιετικό κέντρο και από τη ρωγμή που σχηματίζεται βγαίνει ένα φως ανανέωσης για τους κομμουνιστές της Ευρώπης.

Η ανανέωση όμως θα συντελεστεί σε ένα κλίμα πολιτικής και ιδεολογικής ορφάνιας. Τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα, εάν θέλουν να αδράξουν αυτή την ευκαιρία αυτονομησης που ανοίγεται, θα είναι αναγκασμένα να ισορροπήσουν ανάμεσα στο αποδυναμωμένο αλλά πάντα υπαρκτό σοβιετικό πλαίσιο και στον αυτοσχεδιασμό. Η ανανέωση θα αφορά όλα τα επίπεδα: το πολιτικό προσωπικό, τις μορφές οργάνωσης, κυρίως την πολιτική πρακτική και την ιδεολογία. Οι μεγάλες θεματικές είναι ήδη εδώ, όπως είδαμε: κομμουνισμός προσαρμοσμένος στις εθνικές συνθήκες, ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες, δημοκρατία και ένας διαρκής μετεωρισμός ανάμεσα στην επαναστατική μήτρα, την κυβερνητική εμπειρία και ένα υπόδειγμα πολιτικής που ακόμη δεν έχει σχηματοποιηθεί. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε την αντιφατική μεταβατική περίοδο που συνδέει τα χρόνια αυτά με τη μεγάλη τομή του 1968.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Μετάβαση: 1964-1968

2.1. Εισαγωγή

«Δεν μπορούμε να το αρνηθούμε αυτό το παρελθόν. Μπορούμε να το απαρνηθούμε, δηλαδή να το κατανοήσουμε ως το βάθος του, για να καταστρέψουμε τις επιβιώσεις του και για να χτίσουμε ένα μέλλον ριζικά διαφορετικό από το παρελθόν αυτό. Χρειαζόμαστε λοιπόν μια ενεργή συνείδηση, όχι μια δυστυχισμένη συνείδηση, της υπευθυνότητάς μας. Είμαστε υπεύθυνοι για το παρελθόν αυτό γιατί αποδεχόμαστε την ευθύνη του μέλλοντος, της επανάστασης σε παγκόσμια κλίμακα». Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς διαβάζοντας αυτές τις φράσεις σε ποιο βαθμό ήμουν ακόμη, το φθινόπωρο του 1964, εγκλωβισμένος σε μια άσαρκη ψευδαίσθηση. Στην ψευδαίσθηση ότι είναι δυνατή η διατήρηση και η πρόοδος των αξιών του κομμουνισμού παρά τη θέληση και μάλιστα αντίθετα στη θέληση του ΚΚ. Στην ψευδαίσθηση ότι είναι δυνατή η εξάλειψη των συνεπειών του σταλινισμού μέσω της επανάστασης και μάλιστα «σε παγκόσμια κλίμακα».

Jorge Semprun, *Τι ωραία Κυριακή!*, 1980

Πότε κλείνει μια εποχή και πότε μια άλλη ανοίγει; Ερωτήματα σαν αυτό δεν έχουν ποτέ βέβαιη και ακριβή απάντηση. Οι εποχές μοιάζουν με τεκτονικές πλάκες που συνήθως δεν χωρίζονται μεταξύ τους από μεγάλα ρήγματα αλλά γλιστρούν η μία κάτω από την άλλη. Είδαμε προηγουμένως ότι ο πρώτος μεγάλος κύκλος συμμετοχής και ενσωμάτωσης των κομμουνιστικών κομμάτων στα δυτικά πολιτικά συστήματα έκλεισε σχετικά απότομα το 1947-1948 αφήνοντας όμως ανεξίτηλο το στίγμα του για τη συνέχεια. Το 1956 μισάνοιξε ένα παράθυρο ευκαιρίας που στη συνέχεια, όπως θα υποστηρίξουμε, άνοιξε διάπλατα το 1968.

Στο ενδιάμεσο των δύο ορόσημων, εντοπίσαμε μια σύντομη περίοδο στην οποία φαίνεται καθαρότερα η μετάβαση και τα χαρακτηριστικά της. Είναι η τετραετία που εγκαινιάζεται το 1964, χρονιά στην οποία συμπίπτουν στα τέσσερα κόμματα που μελετάμε γεγονότα διαφορετικής τάξης που όμως το καθένα φωτίζει διαφορετικές αλλά χαρακτηριστικές όψεις της αντιφατικής μετάβασης. Ηγεμονικές μορφές της παλαιάς, «πολεμικής» φρουράς αποσύρονται αφήνοντας πίσω τους δεσμεύσεις για τους κληρονόμους, νέο πολιτικό προσωπικό και νέες ιδέες αναδύονται, γνώριμα ερωτήματα αναθερμαίνονται και γίνονται σκληρά διακυβεύματα.

Η έμφαση όμως εδώ πρέπει να δοθεί στην αντιφατικότητα της μετάβασης. Κατά κανόνα, τα κόμματα που μετείχαν στο εγχείρημα της κομμουνιστικής ανανέωσης και

οι πρωταγωνιστές αυτής της διαδικασίας κατασκευάζουν εκ των υστέρων την αφήγηση μιας συνεκτικής, ευθύγραμμης, σχεδόν ομαλής και «φυσικής» πορείας απεμπλοκής από τον επάρατο σταλινισμό στη νέα, δημοκρατική εποχή του ευρωπαϊκού κομμουνισμού. Είτε, σε μια παραλλαγή, ιχνογραφούν την αδρή σύγκρουση ανάμεσα στις σχεδόν παράδοξες επιβιώσεις «δογματικών» στοιχείων και στην ιστορικά αυτονόητη προώθηση των στοιχείων ανανέωσης. Ήταν όμως έτσι;

Το ερώτημα αυτό θα μας συνοδεύει και σε πολλά από τα κεφάλαια που ακολουθούν. Αναγκαστικά όμως τίθεται στο σημείο αυτό, για να απαντηθεί αρνητικά μέσα από μια έστω σύντομη σύγκριση των συνθηκών μετάβασης στα τέσσερα κόμματα. Συνθήκες που από διαφορετικές σκοπιές συντείνουν σε μια κοινή διαπίστωση. Ότι δηλαδή η αναμφίβολη υπέρβαση της σταλινικής εποχής δεν ήταν απαλλαγμένη από επιβιώσεις του σταλινικού παραδείγματος – χαρακτηριστικότερη από αυτή την άποψη ήταν, όπως θα δούμε, η ισπανική περίπτωση. Ακριβέστερα, η ανανέωση των κομμουνιστικών κομμάτων συχνά έγινε με τρόπους, μεθόδους και ιδέες που δεν είναι εύκολο να καταταγούν στο «δογματικό» ή το «ανανεωτικό» οπλοστάσιο. Μοιάζει, δηλαδή, εδώ να επιβεβαιώνεται ένας άγραφος νόμος της πολιτικής πρακτικής: ότι πολλές φορές, καινούρια πράγματα γίνονται με πολύ παλιούς τρόπους.

2.2. Δύο θάνατοι, τρία κείμενα και μια διαγραφή

Το 1964 ήταν ένα έτος ορόσημο στην ιστορία του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος – και ταυτόχρονα στην προϊστορία του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Ήταν ένα έτος στο οποίο έπεσε η βαριά σκιά του θανάτου των «2 Τ», του Τολιάτι και του Τορέζ, ρίχνοντας αυλαία σε μια σημαντική ιστορική φάση του ιταλικού και του γαλλικού κόμματος και ανοίγοντας τις διαδικασίες για τη διαδοχή τους. Έτσι εγκαινιάστηκε αυτό που ο Μαρκ Λαζάρ, όχι άστοχα, χαρακτηρίζει ως περίοδο «aggiornamento και ανοίγματος του κομμουνισμού» στην Ευρώπη.¹⁵³

Το «γύρισμα», η είσοδος σε μια μεταβατική φάση, θα γίνει και στα τέσσερα κόμματα που εξετάζουμε με διαφορετικές μορφές και διαφορετικές χρονικότητες. Ωστόσο, στο ίδιο έτος συμβαίνει να συμπίπτουν στοιχεία πολύ ενδεικτικά της νέας κατάστασης: δύο θάνατοι, τρία κείμενα και μία διαγραφή. Χωρίς να έχουν την ίδια βαρύτητα, συνιστούν όμως δείκτες μιας κοινής τάσης.

Στις 25 Αυγούστου του θερμού καλοκαιριού του 1964, στην κηδεία του Τολιάτι, ο Λουίτζι Λόνγκο, στον επικήδειο που εκφωνεί, αναφέρεται σε κάποια «πολιτική διαθήκη» του εκλιπόντος ηγέτη. Λίγο αργότερα, στις 4 Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα του PCI, η *Rinascita*, δημοσιεύει ολόκληρο το κείμενο το Τολιάτι που έμελλε να γίνει

¹⁵³ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π.

γνωστό ως το «Μνημόνιο της Γιάλτας». Το κείμενο συνοδεύεται από ένα σημείωμα του Λόνγκο, όπου διευκρινίζεται ότι το κείμενο είναι «ακριβής έκφραση της θέσης του Κόμματος πάνω στα προβλήματα του διεθνούς εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος και της ενότητάς του».

Το Μνημόνιο της Γιάλτας δικαιώνει απολύτως τον χαρακτηρισμό που του απέδωσε ο Λόνγκο· είναι η πολιτική διαθήκη του Τολιάτι, με την έννοια ότι συμπυκνώνει τις βασικές γραμμές της στρατηγικής που είχε επεξεργασθεί, υπό την ηγεσία του, το ιταλικό κόμμα τα προηγούμενα χρόνια. Πριν και πάνω απ' όλα, τη μεγάλη στρατηγική επιλογή υπέρβασης του σεχταρισμού στην κατεύθυνση της μετατροπής των ΚΚ της Δυτικής Ευρώπης σε «ένα αποτελεσματικό μαζικό κίνημα» που να συνδέεται με τις «μεγάλες μάζες». Πρόκειται για την επιλογή ανοίγματος των ΚΚ σε όχι δεδομένα ακροατήρια, όπως οι «καθολικές μάζες» στην ιταλική περίπτωση, με την ταυτόχρονη υιοθέτηση μιας ειρηνικής αντικαπιταλιστικής εναλλακτικής, ενός «ειρηνικού δρόμου», μιας «δημοκρατικής μεθόδου», με εμφανή σημεία ενός φιλελεύθερου πνεύματος: «πρέπει να γίνουμε εμείς οι πρωταθλητές της ελευθερίας στη διανοητική ζωή [και με τα ρεύματα διαφορετικής φύσης πρέπει να] ανοίξουμε διάλογο».¹⁵⁴

Ο Τολιάτι υποδεικνύει μια στρατηγική διεύρυνσης της ελευθερίας εντός όμως της «δημοκρατίας σε ένα αστικό κράτος», την κατάκτηση θέσεων εξουσίας εκ μέρους των εργαζόμενων τάξεων –ευθεία αναφορά στον γκραμσσιανό πόλεμο θέσεων– και κυρίως (η έμφαση του ιδίου) τον αγώνα για έναν σταδιακό μετασχηματισμό εκ των έσω (*progressiva trasformazione dall' interno*).¹⁵⁵ Η αρχή της ενότητας μέσα στη διαφορετικότητα βρίσκει την έκφρασή της σε έναν ρητό γκραντουαλισμό εντός του καπιταλιστικού, αστικού πλαισίου. Και στο διεθνές επίπεδο, η τολιατική παρέμβαση είναι πολύ προσεκτική απέναντι στις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει για τα περιθώρια αυτονομίας των κομμουνιστικών κομμάτων μια απομόνωση του ΚΚ Κίνας και μια δεδηλωμένη ρήξη, που, αντίστροφα, θα δημιουργούσε τον εξής κίνδυνο: τη διαμόρφωση ενός «κινεζικού διεθνούς κέντρου που θα δημιουργούσε δικά του “τμήματα σε όλες τις χώρες”».¹⁵⁶ Ο κίνδυνος αυτός θα έπρεπε να αποφευχθεί (και) επειδή η διάσπαση του διεθνούς κινήματος θα προκαλούσε μετά βεβαιότητας διασπάσεις στο εσωτερικό του κάθε εθνικού κινήματος. Μείζονα μέριμνα ήταν να διατηρηθεί σταθερή η πορεία του κόμματος στη δύσκολη στρατηγική στροφή που έπρεπε να πάρει, χωρίς πια τις βεβαιότητες της σοβιετικής κηδεμονίας.

Τον Ιούλιο του 1964, πεθαίνει και ο Μορίς Τορέζ, στη Μαύρη Θάλασσα, στο πλοίο που πηγαίνει τον καταπονημένο από την ασθένεια ηγέτη στη Σοβιετική Ένωση για τις καλοκαιρινές του διακοπές. Ο μάλλον χρουστσοφικός Βαλντέκ Ροσέ, που ο ίδιος ο

¹⁵⁴ Palmiro Togliatti, *Il memoriale di Yalta*, Sellerio editore Palermo, Παλέρμο 1988, σελ. 34 και 36-39.

¹⁵⁵ Palmiro Togliatti, *ό.π.*, σελ. 40.

¹⁵⁶ Palmiro Togliatti, *ό.π.*, σελ. 35 και 41.

Τορέζ έχει ορίσει ως διάδοχό του, παρουσιάζει, δυο μήνες νωρίτερα, την έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής στο 17ο συνέδριο του PCF. Κεντρικό μότο: η «ένωση της Αριστεράς σε ένα κοινό πρόγραμμα».¹⁵⁷

Προηγουμένως, όμως, επιδιώκεται η ενιαία κάθοδος της Αριστεράς στις επικείμενες προεδρικές εκλογές του 1965 με έναν ενωτικό υποψήφιο απέναντι στην «προσωπική εξουσία» του στρατηγού Ντε Γκωλ. Ο σοσιαλιστής Γκαστόν Ντεφέρ, της SFIO, ήδη εμφανιζόταν ως ο υποψήφιος που θα μπορούσε να ενώσει το Κέντρο και την Αριστερά, και το PCF επιχειρούσε να αναδειχθεί σε βαρόμετρο που θα καθόριζε το πρόσημο της ενωτικής υποψηφιότητας. Για την ΚΕ του κόμματος, η προ του 1958 κατάσταση, πριν δηλαδή την κατάρρευση της Δ' Γαλλικής Δημοκρατίας μπροστά στα ανεπίλυτα αποικιακά ζητήματα και την άνετη επικράτηση του Ντε Γκωλ, ισοδυναμούσε με η «διαίρεση των εργατικών και δημοκρατικών δυνάμεων [και την] περιθωριοποίηση του PCF». Η κατάσταση αυτή ανήκε στο παρελθόν. Ο Ντεφέρ καλεί το PCF να στηρίζει την υποψηφιότητά του, αλλά το PCF θέτει το ερώτημα: «Θέλει [ο Ντεφέρ] κυβερνητική σταθερότητα και σταθερή πλειοψηφία, αλλά ποια πλειοψηφία; Μια πλειοψηφία, που αναγκαστικά θα εμπεριέχει το PCF ή με τη Δεξιά;»

Η Κεντρική Επιτροπή του γαλλικού κόμματος, κάνοντας ένα εντυπωσιακό άνοιγμα στην υπόλοιπη Αριστερά, δηλώνει έτοιμη για μια συζήτηση που μπορεί να αγγίξει κρίσιμα και ευαίσθητα ιδεολογικά πεδία, χωρίς να προϋποτίθεται η συμφωνία επ' αυτών. Ανάμεσα στα «ιδεολογικά προβλήματα της ένωσης», τρία ξεχωρίζουν. Πρωτίστως η αντίληψη περί επανάστασης: εάν οι Σοσιαλιστές δεν έχουν την ίδια γνώμη για την επανάσταση, «αυτό δεν είναι αξεπέραστο εμπόδιο για την ενότητα». Η ΚΕ φροντίζει άλλωστε να δείξει καθαρά την πρόοδο που έχει συντελεστεί στη Σοβιετική Ένωση αλλά και στη σχέση του γαλλικού κομμουνιστικού κινήματος με αυτήν. Παρότι «υπάρχουν πολλά ακόμη εμπόδια που πρέπει να ξεπεραστούν», όπως «οι παραβιάσεις της δημοκρατίας», είναι δείκτης ομαλοποίησης η υπέρβαση της σταλινικής προσωπολατρίας χάρις στον Χρυσισόφ. Ο σχετικός απογαλακτισμός από το σοβιετικό παράδειγμα, η προάσπιση της δημοκρατίας σε αντιδιαστολή με τη σταλινική εμπειρία, συνδέονται ευθέως με το δεύτερο ζήτημα, το «ειρηνικό πέρασμα στον σοσιαλισμό». Άλλωστε, υπενθυμίζεται ότι «κομμουνιστές και σοσιαλιστές ταυτίζονται στην ειρηνική συνύπαρξη». Το PCF διακηρύσσει την επιλογή του υπέρ ενός ειρηνικού, μη βίαιου, εθνικού δρόμου για τον σοσιαλισμό. Επανέρχεται εδώ, προς επικύρωση, η ιδρυτική για τον γαλλικό μεταπολεμικό κομμουνισμό συνέντευξη του Τορέζ στους *Times* το 1946, όπου δήλωνε ότι «η πρόοδος της δημοκρατίας στον κόσμο επιτρέπει να δούμε κι άλλους δρόμους από εκείνον που ακολούθησαν οι ρώσοι κομμουνιστές». Το τρίτο υπό συζήτηση σημείο είναι βέβαια η δικτατορία του προλεταριάτου. Ίσως το δυσκολότερο σημείο σύγκλισης, όμως το PCF προσφέρει μια τροποποιημένη εκδοχή, που ανοίγει δρόμους. Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι

¹⁵⁷ 17ο Συνέδριο PCF, 14-17 Μαΐου 1964, Παρίσι, *Cahiers du communisme*, Dix-septième congrès du PCF, numéro spécial, Ιούνιος-Ιούλιος 1964, vo. 6-7, απ' όπου και τα αποσπάσματα που ακολουθούν.

υπερασπίσιμη εδώ, και «χίλιες φορές πιο δημοκρατική» από οποιοδήποτε αστικό καθεστώς, ακριβώς επειδή σημαίνει ότι «η εργατική τάξη διευθύνει την κοινωνία προς όφελος της τεράστιας πλειοψηφίας». Η επίκληση της «τεράστιας πλειοψηφίας» είναι μια γέφυρα προς την ιδέα της κατάκτησης της εξουσίας με πλειοψηφικές μεθόδους, με εκλογές και λιγότερο με επανάσταση.

Το τρίτο από τα κείμενα του 1964 στα οποία αναφερθήκαμε δεν αποτέλεσε ποτέ επίσημο κομματικό ντοκουμέντο. Για την ακρίβεια πρόκειται για δύο εκθέσεις του Ηλία Ηλιού προς την ΕΕ της ΕΔΑ, που είδαν το φως της δημοσιότητας στην κομματική εφημερίδα *Αυγή* μια δεκαετία αργότερα, και αφότου μεσολάβησε η επταετής δικτατορία. Οι δύο εκθέσεις περιστρέφονται γύρω από αυτό που ο ίδιος ο Ηλιού χαρακτήριζε «σταυρικό ζήτημα» της ΕΔΑ: το άνοιγμα, τη συμμαχία με τον χώρο του Κέντρου, με την Ένωση Κέντρου, στην προσπάθεια να συμπηχθεί ένα αντιδεξιό μέτωπο που ταυτόχρονα θα εγγυόταν την πρόσβαση της ΕΔΑ, μέσω της συμμαχίας, στην πολιτική νομιμοποίηση. Ο Ηλιού περιγράφει, από τη σκοπιά του, την ένταση των δύο προσεγγίσεων στο εσωτερικό της ΕΔΑ: της περισσότερο ΕΔΑϊτικής άποψης υπέρ της συνεργασίας και της «δογματικής και σεχταριστικής» πολιτικής της ηγεσίας του ΚΚΕ. Η εσωτερική ένταση της ΕΔΑ στην κρίσιμη διετία 1964-1965 αποτυπώνεται στα δύο κείμενα, συμπυκνώνοντας τον διχασμό που θα οδηγήσει λίγα χρόνια αργότερα στην ανοιχτή κρίση και διάσπαση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος.

Πέντε χρόνια μετά τον εκλογικό θρίαμβο της ΕΔΑ, που αναδείχθηκε σε αξιωματική αντιπολίτευση με 25%, στις εκλογές του 1963 (και αφού έχουν προηγηθεί οι λεγόμενες εκλογές βίας και νοθείας του 1961) η ΕΔΑ σημειώνει σημαντική υποχώρηση (14%) ενώ αναδεικνύεται κυβέρνηση μειοψηφίας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου και την Ένωση Κέντρου. Ο Ηλιού, κατά παρέκκλιση από την παράδοση υπεράσπισης της ορθότητας της κομματικής γραμμής, αναγνωρίζει ότι η γραμμή του κόμματος δεν ήταν πειστική για τις μάζες και για μέρος των οργανωμένων οπαδών της ΕΔΑ, αναπτύχθηκαν «ροπές [που] πήραν τη μορφή ανοιχτής σύγκρουσης με την εκλογική γραμμή».¹⁵⁸ Αποδίδει τη στενότητα των αντιλήψεων σε μια παράδοση αριστερισμού, με απόψεις «δογματικές, σεχταριστικές, ζαχαριαδικές, ομολογούμενα ή όχι, κινεζόφιλες» που έχουν αφήσει στον χώρο και στους ανθρώπους του «οι φυλακές και οι εξορίες». Η προηγούμενη ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, μετά την αντίσταση και τον εμφύλιο, βαραίνει στη διαμόρφωση της συγκαιρινής γραμμής του. Ο Ηλιού μιλάει όχι μόνο για μέρος της ηγεσίας του άλλοτε κραταιού ΕΑΜικού μπλοκ, αλλά και για σημαντικό μέρος της βάσης του. Αφενός για τους αγωνιστές που «μπήκαν οικειοθελώς σε αποστρατεία», που ανέπτυξαν «αδιωτική οικονομική δραστηριότητα», έκαναν οικογένεια: αυτούς, λέει, «τους χαρακτηρίσαμε ότι προτίμησαν την επανάπαυση, ότι κουράστηκαν». Αφετέρου, το «μέγα [ΕΑΜικό] πλήθος αγωνιστών» για μια σειρά λόγους, όπως οι διωγμοί αλλά και η «ερήμωση της

¹⁵⁸ Εισήγηση του Ηλιού προς την ΕΕ της ΕΔΑ, λίγο πριν τις εκλογές, 10/2/1964, Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 166 επ.

υπαίθρου», συγκεντρώθηκαν στα αστικά κέντρα, εξαστίσθηκαν και αποκλεισμένοι καθώς ήταν από «δημόσιες και μια σειρά ιδιωτικ[ές] θέσ[εις], στράφηκαν προς τον επιχειρηματικό, τον ιδιωτικό οικονομικό τομέα», και πέτυχαν. Κι ακόμη, στο ευρύτερο ακροατήριο της ΕΔΑ, βρίσκονται άνθρωποι διαφωνούντες με τη γραμμή του κόμματος, οι οποίοι «σε υψηλό ποσοστό ανήκουν στους τομείς επιστημόνων, διανοουμένων ή κύκλους ανάμεσα στα ελεύθερα επαγγέλματα και της υψηλής ειδίκευσης και αμοιβής [...] ή μεσαία στρώματα». Η κοινωνιολογική ανάλυση του Ηλιού περιδιαβαίνει τις παλαιότερες γενιές του ΕΑΜικού μπλοκ και νεότερες γενιές που τείνουν το αντί στην ΕΔΑ χωρίς όμως τελικά να ταυτίζονται μαζί της, για να αναδείξει τη μη πειστικότητα του κόμματος σε μια κρίσιμη κοινωνική μάζα: τα μεσαία στρώματα. Προειδοποιώντας μάλιστα ότι η αποξένωση των στρωμάτων αυτών από την ΕΔΑ τα καθιστά εύκολη λεία για το κόμμα του Κέντρου, πολύ περισσότερο που αναπτύσσεται η «λανθάνουσα σήμερα» αριστερή πτέρυγιά του, υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, η οποία ενδέχεται «στο προσεχές μέλλον [να] παίζει κάποιο μεγαλύτερης βαρύτητας ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας».¹⁵⁹

Η τελευταία αυτή υπόθεση του Ηλιού αποδείχθηκε εξαιρετικά προφητική. Εξίσου οξυδερκής όμως ήταν στη συγχρονία της. Ο Ηλιού κατέγραφε ανάγλυφα έναν προβληματισμό κοινό στα κόμματα που εξετάζουμε. «Δημιουργούμε με τη στενοκεφαλιά, το δογματισμό και την ακηδία μια σοσιαλδημοκρατία από τις σάρκες μας. Κόσμος που μας ανήκει και έπρεπε να είναι δικός μας, αποξενώνεται συναισθηματικά».¹⁶⁰ Σε μια ιστορική φάση όπου αδελφά κόμματα της Ευρώπης ανοίγονται σε ευρύτερα ακροατήρια, ο Ηλιού διαπιστώνει ότι οι εσωτερικές αντιφάσεις του πολιτικού του χώρου οδηγούν σε μια αντίστροφη πορεία: από την ισχυρή επιρροή στον χώρο της ευρύτερης Αριστεράς στην Ελλάδα, που «δεν υπήρξε χώρος αντικομμουνιστικής Αριστεράς», προς μια «μείωση του κύρους» ιδίως στον «χαλαρό χώρο της αριστερής επιρροής». Για δύο λόγους: αφενός λόγω της ανεπαρκούς αντιμετώπισης του σταυρικού ζητήματος των συμμαχιών, αφετέρου λόγω της απουσίας «δημοκρατία[ς] μέσα στο κόμμα».

Οι εσωτερικές αντιφάσεις υπονομεύουν τη δυνατότητα του κόμματος να κινείται συνθετικά και δυναμικά, ενώ ταυτόχρονα ψαλιδίζουν τα φτερά του, και το δεξιό και το αριστερό. Από τη μια μεριά, η «μη ενηλικίωση, ο παιδισμός» έρχεται σε αντίθεση με τον λαό που «μας θέλει ένα κόμμα σοβαρό»: ο υπέρμετρος ριζοσπαστισμός προκαλεί κοινωνικές απώλειες: «θα φοβήσουμε πλήρως τους μικροαστούς».¹⁶¹ Από την άλλη, η ιδεολογική αμηχανία αφήνει χώρο στα αριστερά, και ιδίως σε νεανικούς και φοιτητικούς κύκλους, για την ανάπτυξη μιας «αριστερίστικης, κινέζικης

¹⁵⁹ Ο.π.

¹⁶⁰ Εισήγηση Ηλιού προς την ΕΕ της ΕΔΑ, 31/8/1964, Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 192 επ.

¹⁶¹ Τη στιγμή που απαιτείται σωστή και «σώφρων» πολιτική. Λέει χαρακτηριστικά ο Ηλιού: «η λέξη σώφρων ενοχλεί τους δογματικούς, σάματις ο μαρξισμός-λενινισμός να έχει την αξίωση να είμαστε άφρονες», ό.π.

πτέρυγας», που αναζητά σε ετερόδοξα διεθνή παραδείγματα μια ζωτικότητα που το κόμμα δείχνει να έχει χάσει.

Οι επίφοβες ισορροπίες ανάμεσα σε «δεξιά» και «αριστερή» γραμμή θα αναδειχθούν σε μείζον διακύβευμα για τα κόμματα του ευρωπαϊκού κομμουνισμού την ίδια περίοδο. Η ισπανική περίπτωση προλογίζει τρόπον τινά αυτό που θα εξετάσουμε παρακάτω. Εδώ, έχουμε περάσει από τους δύο θανάτους και τα τρία κείμενα που σημάδεψαν το 1964, στη διαγραφή: του Φερνάντο Κλαουδίν και του Χόρχε Σεμπρούν.

Οι αποστάσεις των δύο από την επίσημη κομματική γραμμή της Εθνικής Ειρηνικής Απεργίας (Huelga Nacional Pacífica), που επιδιωκόταν να οδηγήσει σε ρήξη με το φρανκικό καθεστώς, είχαν αρχίσει από το 1962. Για τον Κλαουδίν και τον Σεμπρούν, η εκβιομηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός της Ισπανίας προχωρούσαν με έναν ορίζοντα οικονομικής άνθισης και το καθεστώς δεν αποτελούσε, τουλάχιστον όχι ακόμα, όριο για την ευημερία μιας αναδυόμενης αστικής τάξης. Συνεπώς, η γραμμή του ισπανικού κόμματος έπρεπε να αναπροσαρμοστεί. Ο Καρίγιο, μπροστά στην υπονόμηση της γραμμής για ανατροπή του καθεστώτος μέσω της εθνικής συμφιλίωσης, κατήγγειλλε, χωρίς να κατονομάζει, απόπειρες διάσπασης του κόμματος, ήδη από τον Απρίλιο του 1964. Τον Δεκέμβριο, ο Κλαουδίν εκπονεί μια εισήγηση προς την Εκτελεστική Επιτροπή του κόμματος με τις απόψεις του. Τον Γενάρη του 1965, η κομματική εφημερίδα *Nuestra Bandera* ανατυπώνει το κείμενο με τίτλο «Ντοκουμέντο: Φραξιονιστική πλατφόρμα από τον Κλαουδίν», και τον Απρίλη οι δυο σύντροφοι διαβάζουν στις ίδιες σελίδες την είδηση της διαγραφής τους.¹⁶²

Η εντυπωσιακή διαγραφή ήταν το πιο ανάγλυφο ορόσημο μιας διαδικασίας μετάβασης και μεταστροφής που είχε τεθεί σε κίνηση στο ισπανικό κόμμα. Κατά παράδοξο τρόπο, με μια εντυπωσιακή κίνηση πυγμής προς τα δεξιά του, ο Καρίγιο στόχευε μακροπρόθεσμα να εκκαθαρίσει ή έστω να ελέγξει αριστερές τάσεις. Χρόνια αργότερα, ο ίδιος θα εξηγήσει το διπλό πρόβλημα που δημιουργούσε η τοποθέτηση των Κλαουδίν-Σεμπρούν: εάν το κόμμα υιοθετούσε αυτό που πρότειναν, δηλαδή «το πέρασμα σε σοσιαλδημοκρατικές θέσεις», αυτό θα σήμαινε ότι η ηγεσία θα «άφηνε χώρο» και ρόλο «ριζικής αντιπολίτευσης» στο καθεστώς «σε οποιαδήποτε ομαδούλα αριστεριστικού τύπου»¹⁶³ – χωρίς να διευκρινίζει, εκτός ή και εντός του κόμματος.

Η κίνηση του Καρίγιο είναι ενδεικτική ενός ολόκληρου ιστορικού κλίματος. Μετά το τέλος της σταλινικής διευθέτησης, με την είσοδο σε έναν πολυπολικό κομμουνιστικό κόσμο, η πυξίδα έδειχνε διαφορετικά σημεία και το καράβι του ευρωπαϊκού κομμουνισμού έπρεπε να αλλάξει πορεία, εάν ήθελε να συνεχίσει να πλέει. Μόνο που, για τη νέα γενιά μαρξιστών, κομμουνιστών, για τη νέα ευρωπαϊκή γενιά της

¹⁶² Paul Preston, «The PCE's Long Road to Democracy, 1954-1977», ό.π., σελ. 52-53.

¹⁶³ Συνέντευξη στην Λιλύ Μαρκού (Μάλαγα, 1983), βλ. Santiago Carillio, *Le communisme malgré tout*, PUF, Παρίσι 1984, σελ. 128.

δεκαετίας του 1960, οι κομμουνιστές δεν ήταν πια οι ήρωες του Στάλινγκραντ. Ο Τορέζ και ο Τολιάτι είχαν πεθάνει μετά από βαριά ασθένεια. Η επανάσταση στην Ευρώπη έχανε κάθε θεμέλιο, ο καπιταλισμός άνθιζε, το προλεταριάτο ήταν σχετικά ήρεμο.¹⁶⁴ Το καράβι θα άλλαζε πορεία, και με τρόπο εντυπωσιακό στην περίπτωση των κομμάτων που σύντομα έμελλε να αποτελέσουν τον πυρήνα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Μόνο που η ανανέωση, η υπέρβαση του σταλινικού ύφους, η μετάβαση σε ένα δημοκρατικό, ανοιχτό, μεταρρυθμιστικό μοντέλο δεν θα γινόταν με τον σαφή και ξεκάθαρο τρόπο που θα περιέγραφε αργότερα η ευρωκομμουνιστική μυθολογία. Η μετάβαση θα έπαιρνε πολλές και διαφορετικές μορφές, συνέχειες και ρήξεις, θα γινόταν σε διαφορετικούς χρόνους για κάθε περίπτωση. Και καθώς όσο πιο μεγάλο είναι το καράβι τόσο δυσκολότερα στρίβει, θα χρειαζόταν μια εντυπωσιακή δεξιότητα στις μανούβρες προς τα δεξιά και προς τα αριστερά – όχι πάντα με επιτυχία, όπως φάνηκε στην ελληνική περίπτωση.

Συχνά, ο εκδημοκρατισμός θα περνούσε μέσα από την ενίσχυση της ηγεσίας, η αντισταλινική ανανέωση μέσα από διαδικασίες όχι και τόσο νέες. Το *aggiornamento* των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων θα χρειαζόταν πολλά παλιά υλικά για να παραγάγει κάτι νέο και ποιοτικά διαφορετικό. Χωρίς να είναι αυτονόητος ένας «μεγάλος διάλογος» μέσα στα κόμματα αλλά «στα τυφλά, μέσα από μικρές φράσεις, απομονωμένες πρωτοβουλίες [...] χρήση των αστικών μίντια, παρεμβάσεις μη κομμουνιστών δημοσιογράφων», και με μια διαρκή μέριμνα της ηγεσίας να διατηρεί «το μονοπώλιο στις στροφές, τον έλεγχο στις καινοτομίες».¹⁶⁵

2.3. Ιταλία και Γαλλία: στροφή μέσα στο κόμμα

Το 22ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, το 1961, επαναβεβαίωσε την υπέρβαση του σταλινισμού που ξεκίνησε το 1956 αλλά και επικύρωσε το σινο-σοβιετικό σχίσμα. Οι τεκτονικές πλάκες του παγκόσμιου κομμουνισμού μετατοπίζονταν επικίνδυνα. Ο Τολιάτι γνώριζε ότι το ιταλικό κόμμα, λιγότερο λενινιστικό από το γαλλικό, δεν θα μπορούσε να προχωρήσει σε μια ανοιχτή κριτική στη σοβιετική πλευρά χωρίς τον κίνδυνο να ξυπνήσει στο κόμμα «η ενδημική ασθένεια του ιταλικού κομμουνισμού, ο σεχταρισμός».¹⁶⁶ Με το Μνημόνιο της Γιάλτας προετοίμαζε μια βελούδινη μετάβαση, που όντως επιτεύχθηκε χωρίς σημαντική αποσταθεροποίηση των κομματικών διαδικασιών. Με το θάνατο του Τολιάτι, και στο πλαίσιο της μεταβατικής ηγεσίας του Λουίτζι Λόνγκο, η μάχη της διάδοχης κατάστασης παίχθηκε ανάμεσα στον Τζόρτζιο Αμέντολα και τον Πιέτρο Ινγκράο. Πλησιέστερος στη σοσιαλδημοκρατική

¹⁶⁴ Tony Judt, *Le marxisme et la gauche française*, Hachette, Παρίσι 1987, σελ. 201.

¹⁶⁵ Όπως δηλαδή έχει γραφτεί για την περίπτωση του γαλλικού κόμματος, βλ. Gérard Molina, Yves Vargas, «Des contradictions au sein du parti», O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, PUF, Παρίσι 1979, σελ. 107.

¹⁶⁶ Giulio Ceretti, *A l'ombre des deux T.*, ό.π., σελ. 362-363.

ευρωπαϊκή παράδοση ο πρώτος, ριζοσπαστικότερος και πιο κινηματικός ο δεύτερος, μοιράζονταν ωστόσο μια κοινή παραδοχή: ότι ο δυτικός κομμουνισμός βρισκόταν σε αδιέξοδο.¹⁶⁷

Παραδοχή ουδέποτε ρητή, αλλά σαφώς αποτυπωμένη στους δρόμους ανανέωσης που καθέννας τους πρότεινε για το ιταλικό κόμμα. Η δεξιά τάση, μπροστά στην αποτυχία της ιταλικής «κεντρο-αριστερής» πολιτικής, εισηγούνταν μια επιθετική προώθηση του PCI ως δύναμει κυβερνητικού παίκτη που θα μπορούσε να εγγυηθεί την προώθηση αναγκαίων μεταρρυθμίσεων, στη βάση της γενικής αποδοχής ότι η Ιταλία ήταν μια χώρα προχωρημένου καπιταλισμού· η αριστερή πτέρυγα πρότεινε τη δημιουργία ενός αντικαπιταλιστικού ιστορικού μπλοκ με ρίζες απευθείας στην κοινωνία πολιτών και στο εργατικό κίνημα, στα κοινωνικά κινήματα που αναδύονταν στη δεκαετία του 1960.¹⁶⁸ Ταυτόχρονα, η τοποθέτηση κάθε πτέρυγας προσδιόριζε αντιστρόφως ανάλογα τη στάση της απέναντι στο σοβιετικό μοντέλο. Παράδοξο εκ πρώτης όψεως, που έχει όμως μια πολύ λογική ερμηνεία. Η τάση Αμέντολα είχε ανάγκη να διατηρεί παραδοσιακές στάσεις όπως ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός και οι δεσμοί με την ΕΣΣΔ, για να της «επιτρέπεται» πολιτικά το άνοιγμα προς το Σοσιαλιστικό Κόμμα· η τάση Ινγκράο, όντας εχθρική απέναντι στην προνομιακή συμμαχία με τους Σοσιαλιστές και ανοιχτή προς τα κοινωνικά κινήματα, είχε την «πολυτέλεια» να ασκεί σκληρότερη κριτική, από τα αριστερά, στο σοβιετικό μοντέλο, με σαφή ανοίγματα προς την κινεζική ριζοσπαστικότητα.¹⁶⁹ Η σκληρή μάχη, σε κάθε περίπτωση, παίχθηκε εντός των πλαισίων του κόμματος, μέσα στις αυστηρές διαδικασίες ενός κομμουνιστικού κόμματος υπερβαίνοντας όμως ταυτόχρονα *de facto* τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό με τη διαμόρφωση δύο διακριτών τάσεων. Στο 11ο συνέδριο του PCI, το 1966, η τάση του Ινγκράο είχε χάσει όλες τις μάχες. Οι «εκκαθαρίσεις» ινγκραϊστών από επιτροπές και κομματικά έντυπα ήταν υπαρκτές αλλά περιορισμένες,¹⁷⁰ χωρίς πάντως σε τίποτα να θυμίζουν την έννοια της λέξης σε προηγούμενες εποχές.

Το γαλλικό κόμμα δεν αποδέχθηκε τη δημιουργία διακριτών τάσεων στο εσωτερικό του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συγκρούστηκαν διαφορετικές γραμμές. Αλλά η γραμμή του 17ου Συνεδρίου του 1964, για την ένωση της Αριστεράς υπό ένα κοινό πρόγραμμα, δεν θα είχε γίνει δυνατή εάν η ανάδυση της ισχυρής γκωλικής εξουσίας δεν ευνοούσε, εξ αντιδιαστολής, μια επιστροφή σε λαϊκομετωπικές πολιτικές. Η γκωλική εξουσία καταγγέλθηκε από το PCF ως «προσωπική εξουσία», οριακά δημοκρατική. Η Κεντρική Επιτροπή που συνεδρίαζε στο νοτιοδυτικό προάστιο του Παρισιού Malakoff, τον Νοέμβριο του 1962, αντλούσε ρητά τις κατευθύνσεις της από τη συνταγή ενωτικής πολιτικής του Λαϊκού Μετώπου. Ο ίδιος ο Τορέζ διακήρυττε ότι, σε ό,τι αφορά τον στρατηγικό προσανατολισμό του κόμματος, «ο κίνδυνος της

¹⁶⁷ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 454-457.

¹⁶⁸ Grant Amyot, *The Italian Communist Party*, ό.π., σελ. 61 και 64.

¹⁶⁹ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 122-123.

¹⁷⁰ Grant Amyot, *The Italian Communist Party*, ό.π., σελ. 67-72.

δεξιάς απέτυχε. Πρέπει τώρα να αντιμετωπίσουμε τον κίνδυνο της αριστερής [παρέκκλισης], τη στενότητα, τον σεχταρισμό».¹⁷¹

Το PCF, σκληρά δομημένο ως κόμμα επαγγελματιών λενινιστών, στη δεκαετία του 1960, ανοιγόταν πια στον κόσμο της διανόησης, αναζητώντας μια θεωρητική επένδυση της στρατηγικής του επιλογής. Ταυτόχρονα, στην μετά Τορέζ εποχή, ο Βαλντέκ Ροσέ ανέπτυξε τις νέες κατευθύνσεις με προσεκτικό τρόπο. Στηρίχθηκε σε μια νέα γενιά στελεχών, ορισμένων με ιδιαίτερο διανοητικό βάρος, όπως οι Ροζέ Γκαροντύ, Γκαστόν Πλισονιέ, Roland Leroy, René Piquet. Την ίδια στιγμή, ήταν αναγκασμένος να ισορροπεί με το έτερο μισό της Κεντρικής του Επιτροπής, τους ορθόδοξους ή «παραδοσιακούς», ανάμεσα στους οποίους η χήρα του Τορέζ Janette Vermeersch, ο Ζακ Ντυκλό και οι Etienne Fajon, François Billoux, Raymond Guyot.¹⁷²

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη μεταβατική αυτή φάση, οι επαφές ανάμεσα στα δύο κόμματα, το ιταλικό και το γαλλικό, γίνονται συχνότερες και στενότερες. Τα πεδία της συζήτησης είναι κοινά, οι προβληματισμοί το ίδιο, αλλά με σημαντικές αποκλίσεις ταυτόχρονα σε κρίσιμα ζητήματα, που θα δούμε στη συνέχεια να αναπτύσσονται σε όλη τους την έκταση. Για παράδειγμα, κοινή είναι η στάση απέναντι στην αμερικανική επιθετικότητα που εκδηλώνεται στο Βιετνάμ και απέναντι στην κρίση του βορειοατλαντικού συνασπισμού. Κοινές είναι οι ανησυχίες για το ενδεχόμενο διαιρέσεων και ρηγματώσεων στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Σαφώς αποκλίνουσες είναι οι θέσεις όσον αφορά την ΕΟΚ: οι Ιταλοί προτάσσουν μια πολιτική του εργατικού κινήματος σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ οι Γάλλοι αποτιμούν διαφορετικά την Κοινή Αγορά ως (γερμανοκεντρική) «μικρή Ευρώπη» και ως μοχλό για την αμερικανική διείσδυση – παρότι όλοι συμφωνούν πως η συντονισμένη υπεράσπιση των διεκδικήσεων περνά μέσα από την αντιπροσώπευση εντός των ευρωπαϊκών οργανισμών.¹⁷³

Σε κάθε περίπτωση, τα δύο κόμματα μοιράζονταν την εμπειρία μιας μάλλον ομαλής μετάβασης. Η παλαιά φρουρά αποσυρόταν και αναδεικνυόταν μια μεταβατική ηγεσία που κρατούσε προσεκτικά τις ισορροπίες ανάμεσα στις τάσεις που εκ των πραγμάτων (και όχι ρητά, ελέω δημοκρατικού συγκεντρωτισμού) δημιουργούνταν. Και στις δύο περιπτώσεις, επικράτησε η «δεξιά» τάση του ανοίγματος προς τον σοσιαλιστικό χώρο αλλά με όρους ηγεμονίας και μαζικότητας του κομμουνιστικού κόμματος, ενώ η αριστερή τάση, κινηματική στην ιταλική περίπτωση και ορθόδοξη στη γαλλική, είχε έντονη παρουσία χωρίς όμως να προκύψουν σημαντικά εσωκομματικά ρήγματα ή

¹⁷¹ Bernard Pudal, *Prendre parti. Pour une sociologie historique du PCF*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1989, σελ. 284-285.

¹⁷² Heinz Timmermann, «National Strategy and International Autonomy...», *ό.π.*, σελ. 261.

¹⁷³ Βλ. ενδεικτικά, τους φακέλους σχετικά με την εξωτερική πολιτική (politique extérieure / “pol. ex.”) από το αρχείο του Βαλντέκ Ροσέ, Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Αρχείο Βαλντέκ Ροσέ, κ. 307 J φ. 103, Ιταλία, 1961-1970 (Ενημέρωση της ΚΕ του PCF από τον Ζακ Ντενί σχετικά με τη συνάντηση Β. Ροσέ και Α. Λόνγκο, 8 Ιουνίου 1965 και Συνάντηση PCF-PCI στο Σαν Ρέμο, 1966).

διαδικασίες εκκαθάρισης. Μοιάζει να ήταν κοινή αίσθηση η ανάγκη, με διαφορετικές δοσολογίες, απογαλακτισμού και ανάπτυξης ενός αυτοδύναμου και ισχυρού ευρωπαϊκού κομμουνισμού.

2.4. Ισπανία και Ελλάδα: στροφή εντός και εκτός

Η ισπανική και η ελληνική περίπτωση μοιράζονται μια παραδοξότητα, σε σχέση με το ιταλικό και το γαλλικό κόμμα. Η διαπάλη των γραμμών, σε αυτή τη μεταβατική περίοδο, εκτυλίσσεται σε ένα διπλό επίπεδο, καθώς τα δύο κόμματα λειτουργούν σε συνθήκες παρανομίας, ώστε σημαντικό μέρος της ηγεσίας τους βρίσκεται εκτός συνόρων. Η ένταση ανάμεσα στις νόμιμες μορφές δράσεις και στον παράνομο μηχανισμό αποτυπώνονται χαρακτηριστικά και στις δύο περιπτώσεις. Μόνο όμως στην ελληνική θα οδηγήσουν στην ενδόρρηξη. Στην Ισπανία, η αναδυόμενη ηγεσία του Καρίγιο θα διασφαλίζει ομαλότερους όρους μετασχηματισμού, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η υπέρβαση της σταλινικής περιόδου δεν εμπεριέχει στοιχεία που παραπέμπουν σε αυτήν.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήδη από το 1948 ο ίδιος ο Στάλιν, στο Κρεμλίνο, έχει υποδείξει στην Πασιονάρια και τον Καρίγιο την κατεύθυνση της κομματικής δουλειάς μέσα στις νόμιμες μαζικές οργανώσεις, μέσα στα φρανκικά συνδικάτα (παλαιότερη γραμμή Δημητρώφ). Το PCE έχει μπει σε έναν δρόμο που δεν θα εγκαταλείψει ποτέ στο εξής. Όμως, ούτε η δομή του κόμματος μπορεί να μείνει ίδια, ούτε η ηγεσία του. Οι πρώτες ωδίνες της ανανέωσης εκδηλώνονται το 1955. Με αφορμή την εισδοχή της Ισπανίας στον ΟΗΕ, η πλειοψηφία του Πολιτικού Γραφείου, δηλαδή η παλιά ηγεσία του Εμφυλίου (Βιθέντε Ουρίμπε, Antonio Mije, Ενρίκε Λίστερ), από το Βουκουρέστι, καλεί σε εκστρατεία εναντίωσης. Η εξόριστη ηγεσία, όμως, επέβαλλε στενό έλεγχο επί των μελών στο εσωτερικό της χώρας και ο Καρίγιο θεωρούσε ότι το επιχειρησιακό κέντρο του κόμματος, που βρισκόταν στο Παρίσι, υπό τον Ουρίμπε, παρέμενε σκληρά σταλινικό και χωρίς επαφή με την πραγματικότητα στο εσωτερικό της Ισπανίας.¹⁷⁴ Ο Καρίγιο, έτσι, πρωτοστάτησε στην ενσωμάτωση στην Κεντρική Επιτροπή στελεχών που προέρχονταν από τη βάση και είχαν επαφή με την ισπανική πραγματικότητα, όπως ο Χόρχε Σεμπρούν ή ο Simon Sanchez Montero.

Από το Παρίσι, ο Καρίγιο και άλλα τρία μέλη του Πολιτικού Γραφείου της εξόριστης ηγεσίας αρθρογραφούν στο κομματικό έντυπο *Mundo Obrero* υπέρ της εισόδου της χώρας στον ΟΗΕ. Ο Καρίγιο και οι συν αυτό επιπλήττονται από την Πασιονάρια και βρίσκονται στα πρόθυρα εξώσης από το κόμμα. Όμως τα γεγονότα του 1956 προλαβαίνουν οποιαδήποτε εξέλιξη. Η Πασιονάρια μεταβάλλει στάση και στηρίζει τον Καρίγιο, που εξέφραζε ένα ρεύμα φιλελευθερισμού το οποίο ευθυγραμμιζόταν

¹⁷⁴ Paul Preston, «The PCE's Long Road to Democracy, 1954-1977», ό.π., σελ. 43-45.

με τα σήματα που εξέπεμπε πλέον το Κρεμλίνο. Με τη σειρά του ο Καρίγιο αξιοποιεί τις αποκαλύψεις της έκθεσης Χρουστσόφ για να εγκαλέσει του εσωκομματικούς αντιπάλους, ιδίως τον επικεφαλής του Πολιτικού Γραφείου Ουρίμπε, επί προσωπολατρεία.¹⁷⁵ Η διαμάχη με την παλιά φρουρά να επενδύεται με πολιτικά επιχειρήματα.

Το πρώτο προϊόν της νέας τροπής στο κομματικό πεδίο είναι η διακήρυξη του PCE, την άνοιξη του 1956, που εγκαινιάζει τη γραμμή της Εθνικής Συμφιλίωσης (Reconciliación & Huelga Nacional Pacífica). Το κόμμα δηλώνει πρόθυμο να συνταχθεί ακόμη και με μοναρχικούς και καθολικούς κύκλους στο πλαίσιο μιας μετωπικής ειρηνικής αντιπολίτευσης. Η νέα γραμμή είναι αρχικά επιτυχής, με τις απεργίες του 1958-1959. Μέχρι το 6ο Συνέδριο, που γίνεται στην Πράγα τον Ιανουάριο του 1960, ο Καρίγιο έχει αναδειχθεί πλήρως σε εκφραστή της νέας κατάστασης. Αναδεικνύεται Γενικός Γραμματέας, με τη στήριξη της Πασιονάρια, η οποία μπαίνει σε τιμητική αποστρατεία ως πρόεδρος του κόμματος. Η εγκαθίδρυση της ηγεσίας του ανανεωτή Καρίγιο θα περάσει όμως από τους σπασμούς κρίσεων και διασπάσεων.

Αμφισβητείται από τα αριστερά και από τα δεξιά. Οι εξ αριστερών επιθέσεις έχουν τον αέρα που πνέει από την κατεύθυνση της Κίνας. Το 1963 προκύπτει το Ισπανικό ΚΚ, το οποίο καταγγέλλει το PCE ως ρεβιζιονιστικό, ενώ το 1964 δημιουργείται το ισπανικό ΚΚ Μ-Λ. Οι υπεραριστερές κινεζόφιλες τάσεις, εντός και εκτός του κόμματος, καταγγέλλουν τη γραμμή της Εθνικής Συμφιλίωσης ως γραφειοκρατική, μικροαστική και σοσιαλδημοκρατική. Ωστόσο, οι μαρξιστικές-λενινιστικές φράξιες μπορεί να στέρησαν το κόμμα από ορισμένους ριζοσπαστικοποιημένους φοιτητές, αλλά ενίσχυσαν την εικόνα του ως σοβαρού και μετριοπαθούς.¹⁷⁶ Ισχυρότερες ήταν οι αναταράξεις που δέχθηκε το κόμμα από την εκ δεξιών κριτική από τον Κλαουντίν, τον Σεμπρούν, το μέλος της ΕΕ Juan Gomez αλλά και κάποιους διανοούμενους της εμιγκράτας.

Η κρίση αυτή καταλήγει, όπως είδαμε, στη διαγραφή αυτών των ίδιων στελεχών που ο Καρίγιο είχε νωρίτερα προωθήσει στο πλαίσιο της ανάδυσης μιας ανανεωτικής γενιάς που έμελλε να αντικαταστήσει τη σταλινική ηγεσία του Εμφυλίου. Ο Καρίγιο, που κέρδισε την εσωκομματική διαμάχη συγκλίνοντας με το σήμα φιλελευθεροποίησης που εξέπεμψε το Κρεμλίνο το 1956, είναι ο ίδιος άνθρωπος που το 1965 καταγγέλλει τους άλλοτε συνοδοιπόρους του διότι επιλέγουν όχι μια ρήξη με το φρανκικό καθεστώς αλλά μια «μακρόχρονη και αργή εξέλιξη προς τη φιλελευθεροποίησή [του]» είναι ο ίδιος Καρίγιο που, δεχόμενος τα κινεζόφιλα πυρά για ρεβιζιονισμό, καταγγέλλει τη «χούφτα των αναθεωρητών» που τείνουν προς «την

¹⁷⁵ Eusebio M. Mijal-León, «Eurocommunism, Spanish Version», *ό.π.*, σελ. 206-210.

¹⁷⁶ Η παρατήρηση είναι του Paul Preston, «The PCE's Long Road to Democracy, 1954-1977», *ό.π.*, σελ. 51-52. Βλ. και Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, *ό.π.*, σελ. 76-83.

πιο σφαλερή σοσιαλδημοκρατική εγκατάλειψη αρχών».¹⁷⁷ Είναι ο ίδιος Καρίγιο που, ακολουθώντας τη γραμμή της Εθνικής Συμφιλίωσης, κατηγορεί τον Κλαουντίν και τον Σεμπρούν ότι παρασύρονται από την ιδεολογία της ανάπτυξης (desarrollismo) των τεχνοκρατών του Opus Dei και στρέφονται στην ανάγκη μεταρρυθμίσεων εντός του νεοκαπιταλιστικού ισπανικού πλαισίου ή ακόμη χειρότερα αποτελούν μια φράξια με μηδενική επαφή με τις εργατικές μάζες, με «αστική και μικροαστική νοοτροπία», που αντικαθιστά την κριτική του καπιταλισμού και του φρανκισμού από την κριτική του σταλινισμού.¹⁷⁸ Ο ηγέτης υπό τον οποίο το PCE πορεύεται στον δρόμο της αποσταλινοποίησης και του εσωτερικού εκδημοκρατισμού θα διακηρύξει με αυστηρότητα ότι στις «σημερινές συνθήκες» υπάρχουν θέματα «που είναι αδιανόητο να τα ανακινούμε, όπως το θέμα της εσωκομματικής δημοκρατίας»· οι αντιλήψεις περί ενός «νέου κόμματος» μπορεί να είναι ελκυστικές σε «δεξιούς ή αριστερούς μικροαστούς» αλλά υποσκάπτουν ανεπίτρεπτα την αντίληψη του κόμματος ως «μαρξιστικής-λενινιστικής πρωτοπορίας του προλεταριάτου και των επαναστατικών δυνάμεων του λαού». Υπ' αυτούς τους όρους, η τάση Κλαουντίν-Σεμπρούν δεν μπορούσε παρά να αντιμετωπιστεί ως φράξια. Και «όταν ένα [κομμουνιστικό] Κόμμα δέχεται τις ομάδες, δεν είναι πια Κόμμα [...] ή το κόμμα απαλλάσσεται από τις ομάδες ή διασπάται».¹⁷⁹

Το PCE, υπό τον Καρίγιο, επέλεξε να απαλλαγεί από ό,τι θα μπορούσε να εξελιχθεί σε εσωκομματική τάση. Και έτσι μπορούσε πια να σταθεροποιήσει τη δική του ανάγνωση της ισπανικής πραγματικότητας, όπως αποτυπώθηκε στην Προγραμματική Διακήρυξη που επεξεργάστηκε επιτροπή ορισμένη από το 7ο Συνέδριο του κόμματος, το 1965.¹⁸⁰ η Ισπανία βρισκόταν κάτω από το ζυγό ενός «κρατικομονοπωλιακού συστήματος» και ενός «φασιστικού ολοκληρωτισμού» με τον οποίο απαιτούνταν ρήξη. Η σταθεροποίηση της κεντρικής διεύθυνσης του PCE όμως έμελλε να είναι βραχυπρόθεσμη. Κανένα κόμμα δεν θα μπορούσε να αποφύγει τις αναταράξεις του επερχόμενου 1968.

Πολύ περισσότερο δεν έμελλε να τις αποφύγει το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, που θα οδηγούνταν σε ανοιχτή κρίση και διάσπαση μετά από τη συναρπαστική πορεία της ΕΔΑ και τη μόνιμη ένταση που αναπτυσσόταν ανάμεσα στην εντός και την εκτός Ελλάδας κομμουνιστική ηγεσία. Ένταση που καταγράφεται ανάγλυφα από ολομέλεια σε ολομέλεια του εκτός νόμου ΚΚΕ, αρχής γενομένης από την 5η Ολομέλεια του Δεκέμβρη του 1955. Η τότε ηγεσία του ΚΚΕ, υπό τον Ν. Ζαχαριάδη, κατηγορεί ως φραξιονιστή και αντισοβιετικό τον Κ. Κολιγιάννη, μέλος του Πολιτικού

¹⁷⁷ Στο βιβλίο του 1965 *¿Despues de Franco que?*, που εκδόθηκε στην Ελλάδα ως Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία. Μετά τον Φράνκο... τι;*, ΕΛΜΑ, Αθήνα 1975, σελ. 160.

¹⁷⁸ Σαντιάγο Καρίλιο, *Αύριο η Ισπανία. Συζητήσεις με τον Ρεζίς Ντεμπραί και τον Μαξ Γκαλλό*, Αθήνα 1975, σελ. 143, και Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία*, ό.π., σελ. 192-193.

¹⁷⁹ Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία*, ό.π., σελ. 160 και 182-193, και Σαντιάγο Καρίλιο, *Αύριο η Ισπανία*, ό.π., σελ. 144-146.

¹⁸⁰ *Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας [σχέδιο]*, εκδόσεις Επίκαιρα Διεθνή Θέματα [χ.τ., χ.χ.], από όπου και οι επόμενες αναφορές, σελ. 9-10 και 21-29.

Γραφείου και συνεργάτη του Ζαχαριάδη σε προηγούμενα κύματα εσωκομματικών εκκαθαρίσεων. Ωστόσο, μεσολαβεί το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, προκαλώντας μια εντυπωσιακή ανατροπή της κατάστασης: η ζαχαριαδική ηγεσία, που είχε ταυτιστεί με τη σταλινική περίοδο, ανατρέπεται, όχι εκ των έσω αλλά με ευθεία παρέμβαση του σοβιετικού κέντρου. Αυτή η εξέλιξη, που αποτελούσε συνέχεια και όχι τομή στο καθεστώς ελέγχου του ελληνικού κόμματος από το σοβιετικό κέντρο, είναι και ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά που διαχωρίζουν την ελληνική περίπτωση από τις διαδικασίες εσωτερικής ανανέωσης της ηγεσίας που όπως είδαμε κινήθηκαν στα κόμματα της Ιταλίας, της Γαλλίας και στο επίσης εκτός νόμου κόμμα της Ισπανίας. Μάλιστα, νέος γραμματέας αναδεικνύεται ο ίδιος ο Κολιγιάννης, με την υποστήριξη μελών του ΠΓ που είχαν πρωτοστατήσει στις εναντίον του κατηγορίες από την προηγούμενη ηγεσία.¹⁸¹

Η συνθήκη λειτουργίας του ηγετικού πυρήνα του παράνομου ΚΚΕ ερχόταν σε συνεχή τριβή με την οργανωτική, πολιτική και ιδεολογική ανασυγκρότηση του ΕΑΜικού μπλοκ όπως επιτελούνταν από το νόμιμο, μετωπικό σχήμα της ΕΔΑ. Ασφαλώς στη ρίζα του προβλήματος βρισκόταν και το γεγονός ότι οι συνέπειες του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ ουσιαστικά δεν άλλαξαν πολλά στην κομματική λειτουργία και η νέα ηγεσία δεν ήταν έτοιμη να διαμορφώσει τους όρους μιας συζήτησης και μιας «βαθύτερης κριτικής».¹⁸² Ταυτόχρονα, υπήρχαν άφθονα δείγματα ανανέωσης, ιδίως στο πλαίσιο της ΕΔΑ. Στην ελληνική περίπτωση, θα λέγαμε ότι η διένεξη των γραμμών που είδαμε και στα άλλα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης εκτυλίχθηκε με διαφορετικούς όρους: όχι με διαφορετικές *de facto* τάσεις στο ίδιο το κόμμα αλλά με διαφορετικές τάσεις που αναπτύσσονταν σε μια δυσπόστατη οργανωτική μορφή που συναποτελούσε αφενός η ΕΔΑ, υπό την προεδρία του Γιάννη Πασσαλίδη, παλαιού μενσεβίκου στη Γεωργία, και αφετέρου η παράνομη ηγεσία του ΚΚΕ, με την τοποθετημένη από τους σοβιετικούς ηγεσία.

Ίσως το κεντρικό στρατηγικό διακύβευμα ήταν η πολιτική συμμαχιών μετά τον εκλογικό θρίαμβο του 1958 και με δεδομένη τη λειτουργία του διφυούς σχηματισμού σε ένα μετεμφυλιακό καθεστώς «καχεκτικής δημοκρατίας» που στη δεκαετία του 1960 έμοιαζε να παρουσιάζει σημαντικά ρήγματα. Έτσι, ενώ την περίοδο εκείνη ωριμάζει και μέσα στην ηγεσία του ΚΚΕ η αντίληψη ότι στην κατεύθυνση της αποκατάστασης της δημοκρατικής ομαλότητας προσέβλεπαν και άλλες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, πέραν του ΚΚΕ και της εργατικής τάξης, δηλαδή βασικά η «μεσαία αστική τάξη» και ο «πολιτικός εκφραστής τους [που είναι] η Ένωση Κέντρου», η ηγεσία υπό τον Κώστα Κολιγιάννη επέμενε σε μια επιλογή όξυνσης των λαϊκών αγώνων που με την κατάλληλη ευκαιρία θα μετατρέποταν σε κατάλυση της εξουσίας της Δεξιάς και «ολοκλήρωση της αντιμονοπωλιακής και αντιμπεριαλιστικής αλλαγής». Επιλογή που προϋπέθετε την πολιτική εχθρότητα

¹⁸¹ Πέτρος Ανταίος, *Για έναν ελληνικό σοσιαλισμό*, Ηριδανός, Αθήνα [χ.χ.], σελ. 8-9.

¹⁸² Όπως έχει υποστηριχθεί αργότερα, βλ. Α. Διαμαντόπουλος, *Γιατί δύο Κομμουνιστικά Κόμματα*, έκδοση της ΚΟΘΕΠ [χ.χ.], σελ. 7-10.

απέναντι στην Ένωση Κέντρου.¹⁸³ Ωστόσο οι διαχωριστικές γραμμές δεν ήταν τόσο ξεκάθαρες. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο χώρος βρίσκεται σε μια παράδοξη κατάσταση. Τα ανοίγματα σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και στο πολιτικό Κέντρο συνυπάρχουν με τάσεις επαναφοράς στα ιδεολογικά θεμελιώδη του μαρξισμού-λενινισμού με όχημα την ακτιβιστική μάχη για νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Οι συγκρούσεις είναι διασπορικές και δεν περιορίζονται σε ένα απλό σχήμα που θα αντιπαρέθετε τους «ΕΔΑίτες» με όσους σχετίζονταν οργανικά με το παράνομο ΚΚΕ,¹⁸⁴ ούτε περιορίζονται στον χαρακτήρα του κομματικού φορέα αλλά εκφράζονται και στις διαμάχες για το χαρακτήρα της νεολαίας Λαμπράκη.

Το 1965, με αφορμή τη συζήτηση για το κομματικό-οργανωτικό πρόβλημα, δηλαδή την εξεύρεση μιας φόρμουλας για την *de facto* νομιμοποίηση του ΚΚΕ, μέσω της ΕΔΑ ή με άλλη μορφή, εντείνονται οι εσωτερικές αντιπαραθέσεις. Το Πολιτικό Γραφείο, τον Μάιο του 1965, καλεί τον Πότη Παρασκευόπουλο, διευθυντή της *Αυγής*, και τον Σπύρο Λιναρδάτο, μέλος της συντακτικής της επιτροπής, θεωρώντας ότι αφίστανται της κομματικής γραμμής. Διατυπώνοντας τις απόψεις τους, αμφότεροι υποστηρίζουν ότι η ηγεσία «υπερτιμά» ή «υπερβάλλει» (Παρασκευόπουλος) τις διαθέσεις και την κινητικότητα των μαζών για «αντιιμπεριαλιστικό και αντιμονοπωλιακό αγώνα», παραγνωρίζει τις προοδευτικές τάσεις που αναπτύσσονται στην Ένωση Κέντρου και υποπίπτει σε «αριστερά λάθη», αφήνοντας να διαφανούν υπολείμματα «αριστερισμού» και «σεχταρισμού» (Λιναρδάτος).¹⁸⁵

Στην 9η Ολομέλεια, όπου παίρνουν μέρος μόνο τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής που βρίσκονται στο εξωτερικό, διατυπώνονται και από αυτά παρεκκλίνουσες εκτιμήσεις. Οι Πάνος Δημητρίου, Λεωνίδας Τζεφρώνης και Σταύρος Καρράς εισηγούνται ότι η πολιτική συμμαχιών της Αριστεράς οφείλει να αναγνωρίζει αυτόνομο και ουσιαστικό ρόλο στον δημοκρατικό αγώνα και σε άλλες δυνάμεις, ιδίως στην Ένωση Κέντρου. Ο Σταύρος Καρράς, σε γράμμα του προς του Πολιτικό Γραφείο τον Μάιο του 1966 πια, διατυπώνει τη θέση ότι δεν υπάρχει απόλυτη ευθυγράμμιση ανάμεσα στα κόμματα και τις κοινωνικές τάξεις που εκπροσωπούν. Έτσι, η Αριστερά οφείλει να αναλύσει τις κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζει η ΕΚ: μεσαία αστική τάξη, ορισμένα από τα πιο εύπορα μικροαστικά στρώματα, ακόμη όμως και φτωχά στρώματα και εργάτες που «δεν έχουν ακόμα ωριμάσει πολιτικά ώστε να προσχωρήσουν στην Αριστερά», εν τη απουσία «σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα» ακολουθούν το Κέντρο, εκφράζοντας την αντίθεσή τους στην πολιτική που «επιβάλλουν οι ξένοι και η ολιγαρχία».¹⁸⁶ Στην 10η Ολομέλεια (Δεκέμβρης 1966 - Γενάρης 1967), όπου η κολιγιαννική ηγεσία επιδιώκει ένα

¹⁸³ Πέτρος Ανταίος, *Για έναν ελληνικό σοσιαλισμό*, ό.π., σελ. 37-40.

¹⁸⁴ Για παράδειγμα η περίπτωση του Α. Μπριλλάκη, που στηρίζει τις πιο αυστηρές μαρξιστικές-λενινιστικές απόψεις χωρίς να έχει στενή σύνδεση με το κομμουνιστικό κέντρο. Για τη θέση αυτή, βλ. Κατερίνα Λαμπρινού, «Προδικτατορική ΕΔΑ: πολιτική και ιδεολογία», υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

¹⁸⁵ Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 297 επ.

¹⁸⁶ Π. Δημητρίου, ό.π., Α', σελ. 352.

εσωτερικό ξεκαθάρισμα λογαριασμών με τα ετερόδοξα στελέχη του ΠΓ και της ΚΕ, που συσπειρώνονται γύρω από τον Παρτσαλίδη (ο οποίος προτείνει μια «στενότερη κατά το δυνατόν επαφή με τον Ανδρέα Παπανδρέου»), το κείμενο της Πολιτικής Απόφασης ξεκαθαρίζει ότι η ΕΚ είναι «κόμμα της αστικής τάξης». Αποδέχεται ορισμένες διαφοροποιήσεις από την ΕΡΕ, το «κόμμα της ξενόδοχης πλουτοκρατικής κοσμοπολίτικης αντιδραστικής ολιγαρχίας», αλλά οι «εκπρόσωποι μονοπωλιακών κύκλων» στην ηγεσία της και η εμμονή της στον αντικομμουνισμό και στον διμέτωπο, καθιστούν αδύνατη μια στρατηγική ενότητας.¹⁸⁷

Στην ελληνική περίπτωση, επομένως, η αλλαγή φρουράς στην ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος δεν έγινε ενδογενώς ούτε και το κέντρο βάρους μεταφέρθηκε στον πολιτικό σχηματισμό που λειτουργούσε αμιγώς –και νομίμως– στο εσωτερικό της χώρας, όπως συνέβη στην Ισπανία. Διατηρήθηκε μια συνθήκη διαρκούς τριβής ανάμεσα σε διαφορετικές τάσεις και σχηματισμούς, χωρίς ποτέ να κυριαρχήσει η άποψη που επιδίωκε να ανοιχτεί κοινωνικά και πολιτικά σε όλο το εύρος του αριστερού φάσματος και να διεκδικήσει αποφασιστικά τα ηνία από το Κέντρο ή την αδύναμη «σοσιαλδημοκρατία», όπως συνέβη σαφώς στην Ιταλία και τη Γαλλία. Η αδυναμία επίλυσης των στρατηγικών ζητημάτων με κομματικά ομαλό τρόπο, ωστόσο, είχε ως αποτέλεσμα η διαδικασία ανανέωσης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος να εκφραστεί με τον πιο οδυνηρό τρόπο, την ανοιχτή ρήξη και διάσπαση, ακριβώς τη στιγμή της μεγάλης τομής του 1968.

2.5. Σύνοψη

Η μεταβατική φάση 1964-1968 μπορεί να συμπυκνωθεί σε μια παράφραση της γνωστής διατύπωσης: το παλιό έσβηνε και το καινούριο βρισκόταν ακόμη στο στάδιο της κύησης. Τα κομμουνιστικά κόμματα που μελετούμε βρέθηκαν σε μια συντονισμένη περίοδο ασταθούς ισορροπίας. Η απομάκρυνση από τη σταλινική εποχή προχωρούσε, έστω με διαφορετικούς τρόπους και χρόνους, με αργά και προσεκτικά βήματα που όχι σπάνια αναπαρήγαγαν στοιχεία που είχαν σφραγίσει άλλωστε την εμπειρία των κομμουνιστών για πολλά χρόνια. Οι κομματικές ηγεσίες, χωρίς να είναι πλήρως σταθεροποιημένες, ήταν αναγκασμένες να ισορροπούν ανάμεσα σε τάσεις που συγκροτούνταν μέσα στο κλίμα σχετικής φιλελευθεροποίησης αλλά και ανάμεσα σε αντιφατικές και αντίρροπες δυνάμεις που αναπτύσσονταν, είτε πολύ ριζοσπαστικές (που αντλούσαν από τις τάσεις αμφισβήτησης του σοβιετικού παραδείγματος με αφετηρία την Κίνα) είτε πολύ ορθόδοξες (καθώς η παλαιά φρουρά δεν εξαφανιζόταν από το προσκήνιο διαμιάς) είτε πολύ «σοσιαλδημοκρατικές» (αλλά τα ανοίγματα, πολιτικά και κοινωνικά, δεν μπορούσαν να είναι υπερβολικά απότομα).

¹⁸⁷ Π. Δημητρίου, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 452-453 και 458.

Ήταν μια ισορροπία τρόμου ή μια ισορροπία γεμάτη δυνατότητες και ευκαιρίες; Πιθανότατα και τα δυο μαζί. Ήταν σίγουρα μια εύθραυστη ισορροπία, που στην ελληνική περίπτωση έπρεπε να διαρραγεί για να δώσει τη θέση της σε μια ισορροπία που άνοιγε νέες δυνατότητες. Ήταν όμως σίγουρα μια αλλαγή σκυτάλης, από την προηγούμενη γενιά, του Μεσοπολέμου, της Αντίστασης και του Ψυχρού πολέμου, σε μια νεότερη που αναζητούσε ακόμη τα χαρακτηριστικά της, την τοποθέτησή της στον συγκαιρινό διπολικό κόσμο, τον ρόλο της στις κοινωνίες της Ευρώπης. Όπως θα υποστηρίξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, κλείνοντας μια πρώτη ενότητα, θα χρειαζόταν ένα σοκ, η κρίση του 1968, ώστε να αποκρυσταλλωθούν οι δρόμοι αυτής της αναζήτησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. 1968: Η τομή

3.1. Εισαγωγή

Νόμιζα ότι οι άνθρωποι που εργάζονται είναι πιο σταθεροί από τους άλλους. Ή έστω υποκρίνονται ότι είναι. Ακόμη κι αν έχουν μια σκατοδουλειά. [...] Αν οι άνθρωποι που δουλεύουν, αν ο άνθρωπος της πιάτσας αρχίζει να φλιπάρει κι αυτός, τότε θα συμβούν ενδιαφέροντα πράγματα. Γιατί βαρέθηκα με όλους αυτούς τους ανθρώπους που νιώθουν ευχαριστημένοι με τον εαυτό τους, με τα αυτοκίνητα, τις διακοπές, τις οικογένειες. Έλεγα: γιατί συνεχίζουν να δουλεύουν; Γιατί δεν τα παρατάνε να φύγουν; Κάπου, όπου να 'ναι.

Jean Eustache, *La maman et la putain*, φιλμ, 1973

Με το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνεται ένα πρώτο κομμάτι της μελέτης μας: η περιγραφή του «παραθύρου» πολιτικής ευκαιρίας που διανοίχθηκε για τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα ώστε να αναπροσανατολίσουν τη στρατηγική τους και να διεκδικήσουν μια πολιτική πρωτοβουλία, σχεδόν ηγεμονική, που είχαν απωλέσει στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου. Μέχρι στιγμής, υποστηρίξαμε ότι αυτή η ιστορική ρωγμή ευκαιρίας είχε την αφετηρία της στην κρίση και τη νέα διευθέτηση του σοβιετικού συστήματος το 1956. Για τα κόμματα που συζητάμε, τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν η εποχή μιας αργής και αντιφατικής μετάβασης, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εδώ, θα ολοκληρώσουμε την παρουσίαση των ιστορικών προαπαιτούμενων του ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού, προσπαθώντας να τεκμηριώσουμε την υπόθεση που καταγράψαμε εξ αρχής. Ότι δηλαδή, καταλυτική «στιγμή» για τον ευρωκομμουνιστικό μετασχηματισμό στάθηκε η συγκυρία του 1968.

Θα δούμε ότι από τις δύο όψεις του 1968, στην περίπτωση της μελέτης μας βάρυνε περισσότερο η «δυτική» κρίση παρά η «ανατολική» – σημάδι μιας ήδη εν μέρει συντελεσθείσας απομάκρυνσης των ευρωπαίων κομμουνιστών από τον σοβιετικό κόσμο. Εδώ, αναπόφευκτα ανακύπτει το κεντρικό ερώτημα: πώς αντέδρασαν οι κομμουνιστές της Ευρώπης σε μια σχεδόν επαναστατική κρίση που όμως και πάλι (όπως, με άλλο τρόπο, το 1917) δεν είχε τα ιστορικά χαρακτηριστικά που ίσως θα περίμεναν; Ερώτημα που όπως είδαμε τέθηκε και απαντήθηκε με ποικίλες εκδοχές στη σχετική βιβλιογραφία.

Σε ό,τι ακολουθεί, θα ελέγξουμε την υπόθεση που διατυπώσαμε, σύμφωνα με την οποία οι μελλοντικοί ευρωκομμουνιστές αντέδρασαν στον Μάη με μεγαλύτερη

ευελιξία και προσαρμοστικότητα απ' ό,τι αφήνει να διαφανεί η πρώτη τους αντίδραση στα γεγονότα που συντάραξαν την ήπειρο. Η εμφανής αρχική αγκύλωση, κοινή για όλα τα εν λόγω κόμματα, γρήγορα θα μεταστραφεί σε μια προσπάθεια ενσωμάτωσης και έκφρασης του ριζοσπαστισμού της εποχής, πολιτικής διαπαιδαγώγησης και «εκμετάλλευσης» ενός άναρχου αλλά δυναμικού κοινωνικού ρεύματος. Σε γενικές γραμμές μάλιστα, οι εσωτερικές αναταράξεις θα είναι περιορισμένες ενώ ταυτόχρονα τα κομμουνιστικά κόμματα δεν θα απειληθούν πραγματικά από τους σχηματισμούς της Νέας Αριστεράς που εκρήγνυνται εκείνη την εποχή – με την εξαίρεση της διάσπασης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, που ωστόσο εντάσσεται μάλλον στην τροχιά της προηγούμενης περιόδου. Θα διατηρήσουν την ηγεμονία και την κεντρικότητά τους μέσα στο διευρυμένο ωστόσο πλέον σύμπαν της αριστερής πολιτικής. Αλλά ακριβώς για να το πετύχουν, θα είναι υποχρεωμένα να ενσωματώσουν πολλά από τα νέα χαρακτηριστικά που τα αναδυόμενα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα έφεραν μαζί τους.¹⁸⁸

3.2. Ο καταλύτης 1968

Το «παγκόσμιο» 1968, όπως έχει με ακρίβεια χαρακτηριστεί, ήταν ίσως το πρώτο πλανητικής εμβέλειας γεγονός μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά δεν θα ήταν οικουμενικό εάν δεν είχε εκδηλωθεί, σχεδόν ταυτόχρονα, στις δύο καρδιές της Ευρώπης, δηλαδή στους δύο κόσμους της εποχής: τη Δυτική και την Ανατολική. Τον Μάιο στο Παρίσι και τον Αύγουστο στην Πράγα, αυτό το «διττό» 1968 έγινε η μετωνυμία μιας διττής παγκόσμιας κρίσης.

Η κρίση είχε αντίκτυπο σχεδόν στα πάντα. Από το ωστικό της κύμα δεν θα μπορούσαν να διαφύγουν τα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης. Ιδίως για τα κόμματα που εξετάζουμε εδώ, το 1968 και οι συνέπειές του στάθηκαν ο ιστορικός καταλύτης για τον μετασχηματισμό τάσεων που είχαν ήδη εκδηλωθεί νωρίτερα και σύντομα θα αποκρυσταλλώνονταν σε αυτό που ονομάστηκε ευρωκομμουνιστικό ρεύμα. Το «μακρύ (και διττό) 1968» εγκαίνιασε μια δομή πολιτικών ευκαιριών¹⁸⁹ εντός της οποίας εκτυλίχθηκε το πολιτικό, στρατηγικό και ιδεολογικό *aggiornamento* των εν λόγω ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων. Εκουσίως και ακουσίως, ταυτόχρονα. Η ευκαιρία που παρουσιάζεται σε ένα τέτοιο ιστορικό «παράθυρο» προϋποθέτει τη συνδρομή δύο παραγόντων: αφενός, δυνάμεις στην κομματική ηγεσία που με μακιαβελική νιττύ προωθούν ένα ανανεωτικό πρόγραμμα, αλλά και δομικές αδράνειες που εξωθούνται να μετεξελιχθούν λόγω της πίεσης που ασκούν τάσεις οι

¹⁸⁸ Το επιχείρημα αυτό στοιχειοθετείται στο παρόν κεφάλαιο από την άποψη της πολιτικής και ιδεολογικής στρατηγικής αλλά και από μια περισσότερο κοινωνιολογική άποψη στο κεφάλαιο 10 «Η κοινωνιολογική προσαρμογή». Τα δύο κεφάλαια, συνεπώς, διαβάζονται συμπληρωματικά.

¹⁸⁹ Sidney Tarrow, *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge University Press, 1994.

οποίες εκδιπλώνονται στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία (στη μακιαβελλική fortuna). Όπως θα δούμε, στην περίπτωση που μελετάμε υπήρξαν και τα δύο.

Κατά έναν εκ πρώτης όψεως παράδοξο τρόπο, για τα κομμουνιστικά κόμματα που εξετάζουμε εδώ, η «δυτική» όψη του 1968, ο γαλλικός Μάης, η ιταλική θερμή διαετία και οι συνέπειές τους, μοιάζει να επέδρασαν πιο καθοριστικά απ' ό,τι η «ανατολική» πλευρά, η σοβιετική καταστολή της άνοιξης της Πράγας και οι αντηχήσεις της στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Εάν η δεύτερη συνέβαλλε τρόπον τινά σε έναν ορισμένο απογαλακτισμό, σε μια εν μέρει δρομολογημένη απελευθέρωση από τη σοβιετική κοιτίδα, η πρώτη έθετε υπαρκτά ζητήματα που απαιτούσαν επείγοντως απαντήσεις. Την αρχική αμηχανία απέναντι και στις δύο εξελίξεις διαδέχθηκαν βραδυφλεγείς κι ωστόσο κοσμογονικές μετατοπίσεις. Αλλά η «δυτική» κρίση της καπιταλιστικής τάξης φαίνεται να επηρέασε βαθύτερα απ' ό,τι η κρίση του σοβιετικού κόσμου την πορεία των κομμουνιστικών κομμάτων που λειτουργούσαν σε χώρες της καπιταλιστικής Ευρώπης. Αυτή την υπόθεση θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε στη συνέχεια, μετά από μια σύντομη περιήγηση στις ερμηνείες του γεγονότος καθεαυτού.

Τι ήταν το 1968; Όλες οι ερμηνείες έχουν δοθεί, και οι αντίθετές τους. Μια «πρόβα επανάστασης», όπως έγραψαν οι τροτσικιστές Daniel Bensaïd και Henri Weber (Daniel Bensaïd, Henri Weber, *Mai '68: une répétition générale*, Maspero, Παρίσι 1968)· η απαρχή μιας νέας εποχής ταξικής πάλης, όπως την περιέγραψαν ο Αλαίν Τουραίν (Alain Touraine, *Le communisme utopique. Le mouvement de mai*, Seuil, Παρίσι 1972), ο Εντγκάρ Μορέν, ο Κλωντ Λεφόρ και ο Κορνήλιος Καστοριάδης (Edgar Morin, Claude Lefort, Cornelius Castoriadis, *Mai '68. La brèche*, Fayard, Παρίσι 1968)· ή, από την άλλη όχθη, ένα «καρναβαλικό ψυχόδραμα», κατά τον Ραϋμόν Αρόν (Raymond Aron, *La révolution introuvable*, Fayard, Παρίσι 1968). Οι πρώτες, «ηρωικές» αντιδράσεις αργότερα έδωσαν τη θέση τους σε περισσότερο αναστοχαστικές, ενίοτε και αρνητικά φορτισμένες προσεγγίσεις.

Στα δεκάχρονα του Μάη, ο Ρεζίς Ντεμπρέ θα γράψει ότι ο Μάης έσπασε τα εμπόδια για τον εκσυγχρονισμό και την επέκταση της καπιταλιστικής κυριαρχίας στη Γαλλία (Regis Debray, *Modeste contribution aux discours et cérémonies officielles du dixième anniversaire*, Maspero, Παρίσι 1978)· ο Ανρί Βεμπέρ, επανεπισκεπτόμενος τα γραπτά του, θα περιγράψει το γεγονός ως μια σύγκρουση γενεών που χαρακτηρίστηκε από χαμένες επαναστατικές τάσεις, ωστόσο επέφερε σημαντικές αλλαγές στη γαλλική κοινωνία, ιδίως στο πολιτισμικό επίπεδο (Henri Weber, *Que reste-t-il de mai '68?*, Seuil, Παρίσι 1998)· άλλη, περίφημη πια, γραμμή ανάλυσης υποδεικνύει τον Μάη ως την απαρχή του μετέπειτα ναρκισσιστικού ατομικισμού της δεκαετίας του 1980 (Luc Ferry, Alain Renaut, *La pensée '68*, Gallimard, Παρίσι 1985, και Gilles Lipovetsky, *L'ère du vide*, Gallimard, Παρίσι 1983)· ακόμη χειρότερα, ορισμένοι θα δουν στον Μάη μια «στιγμή ανευθυνότητας» που στοίχισε στη γαλλική κοινωνία και συνεχίζει να στοιχίζει (Francois Goetz, *Mai '68, une imposture qui nous a coûté cher*, Editic, Παρίσι 1993, και Laurent Guimier, Nicolas

Charbonneau, *Generation 69. Les trentenaires ne vous disent pas merci*, Michalon, Παρίσι 2005).¹⁹⁰

Σε μια από τις πιο διεισδυτικές προσεγγίσεις, ο Έρικ Χόμπσμπομ θα υποδείξει ότι η εξέγερση του Μάη ήταν κάτι παραπάνω από «ψυχόδραμα», όπως θα ήθελε ο Αρόν, αλλά και κάτι λιγότερο από επανάσταση. Η πρώτη γενιά του μεταπολέμου που ριζοσπαστικοποιήθηκε μαζικά προς τα αριστερά λειτούργησε ως πυροδότης κοινωνικών αλλαγών που έμελλε να έρθουν. Αλλά η εξέγερσή της ήταν «πολιτιστική»: η επανάσταση ελάχιστα απασχολούσε τις προλεταριακές μάζες της Χρυσής Εποχής, μετά από είκοσι χρόνια οικονομικής βελτίωσης σε οικονομίες πλήρους απασχόλησης.¹⁹¹ Οι δυτικές κοινωνίες έμοιαζαν να ενσωματώνουν καλύτερα τους εργάτες παρά τους φοιτητές τους.¹⁹² Οι ακαδημαϊκοί θεσμοί δεν ήταν προετοιμασμένοι για τον εκδημοκρατισμό και τη μαζικοποίηση της ακαδημαϊκής μόρφωσης, που ταυτόχρονα ήταν αναγκαίος μοχλός εκσυγχρονισμού της καπιταλιστικής κυριαρχίας, όπως θα έγραφε ο Ρεζίς Ντεμπρέ. Οι ριζοσπαστικοποιημένοι φοιτητές έβαζαν στο στόχαστρο βασικές ορίζουσες της μεταπολεμικής εποχής: τον αυταρχισμό στα ήθη και τις κοινωνικές ιεραρχίες, αλλά και το «κενό πίστης» που είχε προκαλέσει η αναγωγή όλων των ζητημάτων στην επιστημονική-τεχνική διαχείριση. Ο «παθιασμένος ιδεαλισμός» τους υπενθύμιζε τη ζωτικότητα της πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης.¹⁹³

Τα παιδιά της επιτυχημένης δυτικής μεταπολεμικής συνταγής στρέφονταν εναντίον της. Ενάντια στην κοινωνία της αφθονίας και της ευημερίας, αναζητούσαν μια νέα αστική υποκειμενικότητα, κατά την ερμηνεία του Φυρέ, ενάντια στο πρότυπο του αστού ως κοινωνικο-πολιτισμικού υποκειμένου του χυδαίου οικονομίστικου ορθολογισμού, όπως ο μελαγχολικός πρωταγωνιστής της ταινίας του Jean Eustache, παραπάνω – και είναι ακριβώς για αυτό τον λόγο που ο Χόμπσμπομ θα θεωρήσει ότι, υπό αυτή την έννοια, το 1968 μπορεί να υπήρξε συνεργός στην μετέπειτα ριζική επικράτηση του ατόμου επί της κοινωνίας.¹⁹⁴ Μια γενιά νέων και διανοουμένων που αυτοαναγορεύεται σε πρωτοπορία μιας ανακαίνισης των ουτοπιστικών παραδόσεων,¹⁹⁵ εμπλουτισμένων με νέα διακυβεύματα και αγώνες, επικεντρωμένων τώρα στην ατομικότητα και στα όρια δημόσιου-προσωπικού (όπως λ.χ. το σώμα, η ηθική και η σεξουαλικότητα¹⁹⁶). Και κυρίως, μια γενιά που επανεπινοεί έναν «νέο

¹⁹⁰ Για μια συνολική επισκόπηση, βλ. Chris Reynolds, «May 68: a Contested History», *Sens Public*, 10/2007.

¹⁹¹ Έρικ Χόμπσμπομ, *Η εποχή των άκρων*, ό.π., σελ. 382-386.

¹⁹² François Furet, *Le passé d'une illusion*, ό.π., σελ. 558-559.

¹⁹³ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's 20th Century*, Vintage, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 318-320.

¹⁹⁴ Γ. Βούλγαρης, «Το '68 και οι ερμηνείες του 20ού αιώνα...», ό.π., σελ. 441-443.

¹⁹⁵ Βλ. Ingrid Glicher-Holtey, «La contribution des intellectuels de la Nouvelle Gauche à la définition du sens de mai 68», Geneviève Dreyfus-Armand, Robert Frank, Marie-Françoise Levy, Michelle Zancarini-Fournel et al., *Les années 68. Le temps de la contestation*, Complexe, Παρίσι 2000.

¹⁹⁶ Marie-Françoise Levy, «Images et paroles: l'individualisation et l'affirmation du moi», Geneviève Dreyfus-Armand, Robert Frank, Marie-Françoise Levy, Michelle Zancarini-Fournel et al., *Les années 68. Le temps de la contestation*, ό.π.

αστικό προοδευτισμό» (Φυρέ), αλλά με τρόπο ρομαντικό και αντι-πραγματιστικό: η ιδέα της προόδου ανανεώνεται και ταυτόχρονα αποσυνδέεται από τα στάδια εκτύλιξής της· η πρόοδος θα συντελεστεί διαμιάς, έξω από τους περιορισμούς ιστορίας και πολιτικής.¹⁹⁷ Και θα είναι μια πρόοδος με την αιχμή στραμμένη στους πολιτισμικούς θεσμούς και στις δομές εξουσίας· η αγορά, η εργασία, οι υλικοί καταναγκασμοί του μαρξιστικού βασιλείου της ανάγκης αποσυνδέονταν από τα νέα προοδευτικά χειραφετησιακά προτάγματα.

Αυτά εδώ θα ξεχωρίζαμε ως τα βασικά χαρακτηριστικά της εσωτερικής αμφισβήτησης που υπέστη το 1968 η Δύση, ακριβώς από τη γενιά που αποτελούσε το καλύτερο προϊόν της μεταπολεμικής επικράτησής της στο πεδίο της ευημερίας. Η μακρά δεκαετία του 1960, με απόγειό της το 1968, είχε μια διπλή αμφισημία. Από τη μια, το 1968 ήταν η «εσωτερική» εξέγερση που προσέδιδε στον δυτικό κόσμο, αμφισβητώντας τον ριζικά, έναν καινούριο μοντερνισμό,¹⁹⁸ έναν ελκυστικό προοδευτικό χαρακτήρα σύστοιχο με τον εκσυγχρονισμό των ανεπτυγμένων κοινωνιών της Δύσης. Από την άλλη, κατά έναν παράδοξο τρόπο, ανανέωνε και την δίδυμη –και αντιθετική– ιδέα της επανάστασης.

Ακριβώς την ώρα που η σοβιετική κοιτίδα της επανάστασης κατάστειλε την «άνοιξη της Πράγας», το πείραμα εκδημοκρατισμού του σοσιαλισμού στην πιο κοντινή προς τη Δύση ανατολική χώρα, την ώρα δηλαδή που η ΕΣΣΔ ορθωνόταν περισσότερο από ποτέ ως στρατιωτική και λιγότερο από ποτέ ως ουτοπική υπερδύναμη, η φοιτητική κινητοποίηση που πυροδότησε ο Μάης παρήγαγε στις δυτικές κοινωνίες μια «τεράστια μεσαία τάξη» της Αριστεράς αλλά κυρίως διέσωζε το ιστορικό απόθεμα της ουτοπίας. Ο Φυρέ το έχει δείξει ευφύως: σε μια συγκυρία παρακμής της σοβιετικής μυθολογίας, όπου η ΕΣΣΔ παύει να αποτελεί καθ' οιονδήποτε τρόπο «μοντέλο» προς χρήση ή αξιοποίηση από οποιαδήποτε δυτική πολιτική δύναμη, η εξέγερση του 1968 ξαναστήνει στα πόδια της την αρχική επαναστατική υπόσχεση – αυτή τη φορά όμως, πατώντας σε διαφορετικό έδαφος. Και επιτρέπει στον μαρξισμό ένα δεύτερο ορμητικό κύμα: η ριζοσπαστική κριτική του καπιταλισμού, στο εξής, βγάζει από το κάδρο τη σοβιετική εμπειρία αλλά κρατάει, εκλεκτικά, στην ίδια οικογενειακή φωτογραφία όλους τους πολλαπλούς «μαρξισμούς» – απόχρωσης κινέζικης, κουβανικής, ιταλικής, τσέχικης, καμποτζιανής κ.ο.κ.¹⁹⁹

Υπό αυτούς τους όρους, που διαμορφώνει το οικουμενικό 1968, θα πορευθεί στο εξής η ευρωπαϊκή, τουλάχιστον, Αριστερά. Με οδοδείκτη την εξέγερση που επισφραγίζει την εξάντληση του σοβιετικού παραδείγματος και την εσωτερική αμφισβήτηση της μεταπολεμικής Χρυσής Εποχής της κεϋνσιανής ευημερίας – που σύντομα θα δώσει

¹⁹⁷ Norman Birnbaum, «What Can We Learn From the Movements of 1968?», *Constellations*, τόμ. 1, νο. 1, 1994, σελ. 154-155.

¹⁹⁸ Γ. Βούλγαρης, «Το '68 και οι ερμηνείες του 20ού αιώνα...», *ό.π.*, σελ. 444.

¹⁹⁹ François Furet, *Le passé d'une illusion*, *ό.π.*, σελ. 558-563.

τη θέση της στα χρόνια των μειωμένων προσδοκιών.²⁰⁰ Οι συνέπειες θα φανούν πολύ γρήγορα.

3.3. Η χαμένη άνοιξη: Τσεχοσλοβακία

Τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας προκάλεσαν αναταράξεις στο σύνολο των κομμουνιστικών κομμάτων. Ενίσχυσαν, το κυριότερο, τάσεις αυτονόμησης από το σοβιετικό κέντρο. Η Αλβανία διέρρηξε πλήρως τους δεσμούς με το μπλοκ της Βαρσοβίας, η Ρουμανία καταδίκασε την εισβολή και στη Γιουγκοσλαβία οργανώθηκαν μεγάλες διαδηλώσεις διαμαρτυρίας.²⁰¹ Τα κόμματα της Δυτικής Ευρώπης εξέφρασαν αρχικά μια αμήχανη αποδοκιμασία, αλλά σύντομα ευθυγραμμίστηκαν με την τάση «επαναφοράς στην κανονικότητα», εκδιώκοντας μάλιστα διαμαρτυρόμενους (τον Γκαρωντύ στο γαλλικό και στον Ernst Fischer στο αυστριακό ΚΚ).

Η «άνοιξη της Πράγας» και οι απόπειρες ανανέωσης και εκδημοκρατισμού του σοσιαλιστικού καθεστώτος στην Τσεχοσλοβακία είχαν δημιουργήσει θετικές προσμονές στα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα – ιδίως μάλιστα καθώς εντάσσονταν στην αντίληψη περί εθνικών δρόμων προς τον σοσιαλισμό. Στη Γαλλία, ο ίδιος ο Βαλντέκ Ροσέ επαινούσε τις τοποθετήσεις του Ντούμπτσεκ όταν εκείνος διατύπωνε την εμμονή στις «αρχές του μαρξισμού-λενινισμού» αλλά στο πλαίσιο μιας «δημοκρατίας προσαρμοσμένης σε μια κοινωνία σαν τη δική μας».²⁰² Το τσέχικο πείραμα ενθάρρυνε τη συζήτηση ανάμεσα σε κομμουνιστές για τη σχέση σοσιαλισμού και δημοκρατίας· οι πολιτικές ανταλλαγές, και μέσα ακόμη από ταξιδιωτικές επισκέψεις στην Τσεχοσλοβακία, έθεταν το ζήτημα της ανανέωσης και εκδημοκρατισμού του σοσιαλισμού, υπό την αίρεση ωστόσο πάντα της διατήρησης της «ενότητας με την ΕΣΣΔ».²⁰³ Η τσεχική περίπτωση, άλλωστε, ενδιέφερε ιδιαίτερα τους ευρωπαίους κομμουνιστές καθώς ήταν η εγγύτερη στο δυτικό παράδειγμα χώρα του ανατολικού κόσμου: μια χώρα με «προϋπάρχουσα σχετικά ανεπτυγμένη αστική δημοκρατία», με «σημαντική τεχνική ανάπτυξη, με μια πολιτισμικά ανεπτυγμένη εργατική τάξη και με ποικίλες ομάδες διανοούμενων, με σημαντικά μεσαία στρώματα», πιο κοντά στην Ιταλία ή τη Γαλλία απ' ό,τι η Κούβα ή η Κίνα, ακόμη και

²⁰⁰ Tony Judt, *Postwar*, Penguin Press, Ν. Υόρκη 2005, σελ. 453.

²⁰¹ Serge Bernstein, Pierre Milza, *Histoire de l'Europe. Du XIXe au début du XXIe siècle*, Hatier, Παρίσι 2006, σελ. 320-321.

²⁰² Waldeck Rochet, «Sur les événements de Tchécoslovaquie» (19 Απριλίου 1968), *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1968.

²⁰³ Όπως σημειώνει, για παράδειγμα, ο Λουίτζι Λόνγκο, κατόπιν μιας συνάντησης με διανοούμενους στο Ινστιτούτο Γκράμσι, στην οποία συμμετείχαν ο Λομπράντο Ράντιτσε, οι συγγραφείς Κάρλο Λέβι και Εντοάρντο Σανγκουνέτι, ο φοιτητής Ορέστε Σκαλτσόνε και ο ζωγράφος Έννιο Καλάμπρια, βλ. Luigi Longo, «Rapporto sulla Cecoslovacchia», *Rinascita*, 17-5-1968.

η Γιουγκοσλαβία, και το κυριότερο, μια χώρα όπου η ανανέωση εκκινούσε από το εσωτερικό του κομμουνιστικού κόμματος.²⁰⁴

Η δραματική διάψευση της δυνατότητας ενδογενούς ανανέωσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος σε μια πολιτισμικά κοντινή περίπτωση, με τη σοβιετική εισβολή, δοκίμασε τα –διαφορετικά– αντανakλαστικά των κομμάτων της Ευρώπης. Ίσως η πιο χλιαρή αντίδραση ήταν του γαλλικού κόμματος. Η Πολιτική Γραμματεία του PCF εξέφρασε την αποδοκιμασία της για την «έξωθεν επέμβαση» για τον διπλό λόγο ότι το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας θα πρέπει να διευθετήσει «μόνο του [αλλά] με τη βοήθεια των σοσιαλιστικών χωρών» την ανάπτυξη του σοσιαλισμού στη χώρα μα και επειδή η επέμβαση αποτέλεσε δικαιολογία για να εξαπολυθεί αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Η ΠΓ δεν έχανε από το βλέμμα της το γεγονός ότι το ΚΚΣΕ είναι «το κόμμα της Οκτωβριανής Επανάστασης» και της μεγάλης μάχης ενάντια στον χιτλερισμό.²⁰⁵ Γρήγορα όμως το PCF επέστρεψε στην κανονικότητα. Στις 21 Οκτωβρίου 1968 επέπληξε δημοσίως τον Γκαρωντού για αντισοβιετικές δηλώσεις. Στο 19ο Συνέδριο, του 1970, που άλλωστε εξοβέλισε τον Γκαρωντού και για αυτόν το λόγο, σε ολόκληρη την έκθεση της ΚΕ δεν υπάρχει πλέον καμία αναφορά στα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας. Από τις ελάχιστες αναφορές είναι η έκθεση του Etienne Fajon, που σε 2 μόλις σελίδες αναφέρει ότι η αρχική αποδοκιμασία του PCF θα ήταν «ανόητο εκ μέρους των αστών» να θεωρηθεί ως απαρχή μιας ρήξης με την ΕΣΣΔ.²⁰⁶

Το PCI, παρότι επίσης έβαλε αργότερα σουρντίνα στην αποδοκιμασία του, ωστόσο έμοιαζε να αντιδρά με παραγωγικότερο τρόπο. Δεν είναι τυχαίο ότι η *Rinascita* εκφράζει τη διαφωνία του κόμματος αναδημοσιεύοντας στο κύριο άρθρο της, αντί σχολίου, το *Μνημόνιο της Γιάλτας* του Τολιάτι, που όπως είδαμε ήδη εγκαινίασε την εποχή της μετάβασης για το PCI. Μαζί με το ιδρυτικό κείμενο της ιταλικής εκδοχής του αυτόνομου σοσιαλιστικού δρόμου, δημοσιεύει και την ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου,²⁰⁷ όπου αναφέρεται ότι η απόφαση επέμβασης είναι αδικαιολόγητη, εκφράζεται «βαθιά διαφωνία», αν και ταυτόχρονα βέβαια επανεπιβεβαιώνονται οι «αδελφικοί» δεσμοί με την ΕΣΣΔ, διότι η λύση πρέπει να υλοποιείται με σεβασμό στην αυτονομία κάθε κόμματος και χώρας, χωρίς να διακοπεί η «διαδικασία ανανέωσης» στην Τσεχοσλοβακία. Ο δε Πιέτρο Ινγκράο, δηλαδή η αριστερή πτέρυγα, θα είναι σαφής ως προς τη στήριξη προς τον Ντούμπτσεκ, εντοπίζοντας ως κοινές αιχμές τη διεύρυνση της δημοκρατίας, τη

²⁰⁴ Σημειώνουν ο Τζιαν Κάρλο Παγιέτα σε μια συζήτηση με τη *Rinascita* με τίτλο «Τσεχοσλοβακία: η επιλογή και το καθήκον των ιταλών κομμουνιστών», 30-8-1968, αλλά και ο Πάολο Σπριάνο στο Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, ό.π., σελ. 218-219.

²⁰⁵ «Le PCF et la situation en Tchécoslovaquie», *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1968.

²⁰⁶ 19e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, vo. 2-3, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1970, σελ. 207.

²⁰⁷ *Rinascita*, κύριο άρθρο, 23-8-1968.

συμμετοχή των μαζών στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, τη συναίνεση της πλειοψηφίας.²⁰⁸

Στην ισπανική και την ελληνική περίπτωση, τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας είχαν διαφορετικές επιδράσεις: στη μεν πρώτη, αποτέλεσαν θρυαλλίδα εσωκομματικών αναταράξεων και εκκαθαρίσεων, στη δεύτερη, επικύρωση μιας βαθιάς ρήξης που είχε επισυμβεί νωρίτερα. Το τεύχος της *Nuestra Bandera* του τρίτου τριμήνου του 1968 είναι γεμάτο αναφορές στα γεγονότα, μαζί με τη σχετική ανακοίνωση του ισπανικού ΚΚ. Κυριαρχεί βέβαια το άρθρο του Καρίγιο,²⁰⁹ το οποίο ξεκινάει με τη διαβεβαίωση ότι «είμαστε στο ίδιο στρατόπεδο με την ΕΣΣΔ» και ότι η επέμβαση αποτελεί μια «διαφορά ανάμεσα σε κομμουνιστές» την οποία αξιοποίησε η φρανκική προπαγάνδα. Δεν θα βρει κανείς τον μετέπειτα ευρωκομμουνιστή Καρίγιο στη διατύπωση ότι αποτελεί αυταπάτη η προσδοκία ανάδυσης ενός «δυτικού [ή «εθνικού»] κομμουνισμού». Ωστόσο, ταυτόχρονα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι η παλιά «μονολιθική πειθαρχία», τότε που η ΕΣΣΔ ήταν η μόνη σοσιαλιστική χώρα, δεν υπάρχει πια. Αυτό που υπάρχει είναι μια πολλαπλότητα κέντρων, κρατών και κοινωνικο-ιστορικών συνθηκών μέσα στις οποίες το κάθε ΚΚ χαράζει τον δικό του δρόμο προς τον σοσιαλισμό. Στο ίδιο τεύχος, αναφέρεται σε άλλο κείμενο ότι η ΕΣΣΔ δεν είναι πλέον η μόνη πυξίδα, όπως για παλαιότερες γενιές κομμουνιστών. Οι νεότεροι έχουν μια «στάση πολύ πιο φυσιολογική» απέναντι στην ΕΣΣΔ: μπορούν και ασκούν κριτική χωρίς να ολισθαίνουν σε αντισοβιετικές θέσεις.²¹⁰

Η σοβιετική εισβολή όμως απελευθέρωσε και έντονες εσωκομματικές διεργασίες. Η Πασιονάρια εξ αρχής καταδίκασε τη σοβιετική κίνηση, δεχόμενη πολύ σύντομα τις σοβιετικές επιπλήξεις μέσω Σουσλώφ. Παρ' όλα αυτά, η Εκτελεστική Επιτροπή του κόμματος, στις 28 Αυγούστου, καταδικάζει επισήμως την εισβολή, και η ΚΕ επικυρώνει την απόφαση με ευρύτατη πλειοψηφία (66 προς 5). Οι σοβιετόφιλοι αποδεικνύονται μικρή μειοψηφία, αλλά στρέφονται εναντίον του «ρεβιζιονιστή» Καρίγιο. Οι σοβιετικοί ασκούν πίεση στον Καρίγιο, υπονομεύοντας αργότερα και την απεργία των ανθρακωρύχων της Αστούριας το χειμώνα του 1969. Τότε όμως είναι που η ΚΕ διαγράφει τους μειοψηφίσαντες Αγουστίν Γκομέζ και Εδουάρδο Γκαρσία, ενώ τελικά τον Σεπτέμβριο του 1970 θα διαγράψει και τον Λίστερ.²¹¹ Η σταλινική τω τρόπω ανανέωση του ισπανικού κόμματος έχει έτσι ολοκληρωθεί: μετά την εκκαθάριση από τα δεξιά, το 1964, τώρα ολοκληρώνεται η βελούδινη εκκαθάριση από τα αριστερά. Σοσιαλδημοκρατικές και φιλοσοβιετικές παρεκκλίσεις έχουν αποκοπεί, ο Καρίγιο ελέγχει το κόμμα με τη στήριξη της Πασιονάρια, και οι ισπανοί

²⁰⁸ Πιέτρο Ινγκράο, *Μάζες και εξουσία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σελ. 100 (άρθρο στη *Rinascita*, «Τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας και ο προλεταριακός διεθνισμός»).

²⁰⁹ Santiago Carillo, «Más problemas actuales del socialismo», *Nuestra Bandera*, vo. 59, τρίτο τρίμηνο 1968, σελ. 41-53.

²¹⁰ Nuria Pla, «Juventud: lo pro-sovietico y lo anti-sovietico», *Nuestra Bandera*, vo. 59, τρίτο τρίμηνο 1968, σελ. 29-31.

²¹¹ Paul Preston, «The PCE's Long Road to Democracy, 1954-1977», ό.π., σελ. 55-58.

κομμουνιστές οδεύουν προς το ευρωκομμουνιστικό μονοπάτι, αν και μέσα από παράδοξες ατραπούς.

Στο ίδιο μονοπάτι βρίσκονται πια και οι έλληνες κομμουνιστές, αν και με όρους αντίστροφους. Ήδη από τις αρχές του 1968 έχει συντελεστεί η διάσπαση του ΚΚΕ. Το «ανανεωτικό» κομμάτι, του ΚΚΕ εσωτερικού, που σχηματοποιείται σταδιακά, θα έχει τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας ως ένα από τα πρώτα και βασικά στοιχεία της υπό κατασκευή ταυτότητάς του. Την ώρα που το ορθόδοξο ΚΚΕ καταγγέλλει τη «διεθνή ιμπεριαλιστική αντίδραση» και τα «δεξιά αναθεωρητικά στοιχεία» στην Τσεχοσλοβακία (22 Αυγούστου 1968), το Γραφείο Εσωτερικού (5 Σεπτεμβρίου) με μια ελαφριά ανακοίνωση ζητά τη «γρήγορη εξομάλυνση της κατάστασης στην Τσεχοσλοβακία και την αποχώρηση των στρατευμάτων», ο Γιάννης Παρτσαλίδης, οξύτερα, διαπιστώνει το «χάσμα» ανάμεσα στην ανακοίνωση του ΚΚΕ και στα «πραγματικά αισθήματα» των ελλήνων κομμουνιστών, ενώ οι πολιτικοί κρατούμενοι της Λέρου αποδοκιμάζουν ανοιχτά την επέμβαση.²¹² Ένα χρόνο αργότερα, η Έκτακτη Ολομέλεια (Ιούνιος 1969), ενόψει της διεθνούς σύσκεψης των κομμουνιστικών και εργατικών κομμάτων, διαπιστώνει τις συνέπειες των γεγονότων της Τσεχοσλοβακίας και της παραβίασης της αρχής ότι κάθε ΚΚ «αποτελεί την υπεύθυνη πολιτική ηγεσία της εργατικής τάξης της χώρας του».²¹³ Η επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία παραλληλίζεται ευθέως με την επέμβαση του σοβιετικού κέντρου στα εσωτερικά του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, και ειδικότερα στον διαγκωνισμό για το ποιο από τα δύο μέρη του άλλοτε ενιαίου ΚΚΕ θα εκπροσωπεί προνομιακά το ελληνικό κίνημα. Η αντίδραση στη σοβιετική επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία ήταν ταυτόχρονα στοιχείο της διαμορφούμενης ανανεωτικής ταυτότητας, αλλά και δεν θα μπορούσε να είναι απροϋπόθετη, εφόσον ο αγώνας για το «χρίσμα» της εκπροσώπησης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος από το σοβιετικό κέντρο παρέμενε ανοιχτός.²¹⁴

3.4. Οι συνέπειες μιας άλλης χαμένης άνοιξης: το ελληνικό '68

Το ελληνικό '68 πολύ απείχε από το '68 των γάλλων, ιταλών, ακόμη και των ισπανών κομμουνιστών. Κατά κάποιον τρόπο, το ελληνικό κομμουνιστικό ρεύμα επρόκειτο να βιώσει ετεροχρονισμένα, υπό το βαρύ πέπλο της δικτατορίας αλλά και με τον πιο οξύ τρόπο, την κορύφωση της μεταβατικής φάσης ανανέωσης που τα άλλα ΚΚ είχαν ήδη διέλθει. Και, όπως θα δούμε παρακάτω, επίσης ετεροχρονισμένα θα ζούσε τις συνέπειες του Μάη: η δικτατορία είχε ανακόψει το κύμα λαϊκής

²¹² Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Β, σελ. 365 επ.

²¹³ Π. Δημητρίου, ό.π., τόμ. Β', σελ. 497-499.

²¹⁴ Και οι κινήσεις θα έπρεπε να είναι προσεκτικές, για να μη χαθούν αναγκαία ερείσματα και πόροι, τη στιγμή που, για παράδειγμα, στις λέσχες των προσφυγικών συλλόγων στην υπερορία κατέβαζαν το πορτραίτο του Γλέζου όταν αυτός καταδίκασε την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, βλ. τη μαρτυρία Θ. Δρίτσιος, *Γιατί με σκοτώνεις, σύντροφε*, Γλάρος, Αθήνα 1983, σελ. 170-171.

ριζοσπαστικοποίησης και νεανικής αμφισβήτησης που και στην Ελλάδα είχε αναδυθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1960· το ισοδύναμο γεγονός του Μάη επρόκειτο, στην ελληνική περίπτωση, να είναι η εξέγερση του Πολυτεχνείου, το 1973. Θέτοντας όμως τα ίδια προβλήματα που το 1968 είχε θέσει για τα υπόλοιπα κομμουνιστικά κόμματα.

Η δικτατορία είχε καταργήσει και τη δυνατότητα η σύγκρουση τάσεων εντός του κομμουνιστικού χώρου να εκδηλωθεί, και ίσως να διευθετηθεί, μέσα στο πλαίσιο της ΕΔΑ. Η ΕΔΑ δεν υπήρχε πια, και μαζί της δεν υπήρχε το πολιτικό υποκείμενο που τα προηγούμενα χρόνια είχε αποτελέσει μοχλό ανασυγκρότησης του εαμικού μπλοκ, ανανέωσης του αριστερού κινήματος και «ανοίγματος» των κομμουνιστών σε ευρύτερες κοινωνικές, ενίοτε και πολιτικές συμμαχίες. Έτσι, οι συγκρούσεις όλων των προηγούμενων ετών θα κορυφώνονταν, με δραματική κατάληξη, στο μάλλον καταθλιπτικό περιβάλλον ενός ΚΚΕ σε παρανομία, διαιρεμένο ανάμεσα στην Ελλάδα και στις σοβιετικές χώρες.

Το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα είναι το μοναδικό από όσα εξετάζουμε στο οποίο η διαδικασία μετάβασης δεν συντελέστηκε με τρόπο κατά το μάλλον ή ήττον ελεγχόμενο αλλά εξετράπη στην ανοιχτή ρήξη. Η διάσπαση ολοκληρώθηκε στην 12η Ολομέλεια, τον Φεβρουάριο του 1968, πολύ πριν τα γεγονότα του Παρισιού αλλά και της Πράγας. Η διάσπαση του ΚΚΕ ανήκε στον προηγούμενο κύκλο εξελίξεων, στη μετάβαση των της περιόδου 1964-1968, και όχι συνέπεια των τεκτονικών αλλαγών που προκάλεσε στα ΚΚ το παγκόσμιο 1968.

Στην Ολομέλεια εκείνη, η ηγεσία είχε ήδη χαράξει τα μέτωπα με καθαρότητα. Στην εισήγηση της πλειοψηφίας του Πολιτικού Γραφείου διατυπώνονταν βαριές κατηγορίες ενάντια στους εσωκομματικά ετερόδοξους για παραβίαση των μαρξιστικών αρχών του κόμματος και για «φιλελευθερισμό», στην κομμουνιστική ιδιόλεκτο. Οι «κατηγορούμενοι», αλλά και όσοι θα τους ακολουθούσαν μετά τη διάσπαση, αντεπιτέθηκαν κατά μέτωπο. Εκκινώντας από τη θέση ότι η ηγεσία του ΚΚΕ δεν είχε κατανοήσει, και υιοθετήσει, τη δυναμική αλλαγής που απελευθέρωσε για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα η τομή του 1956 (Π. Δημητρίου), αλλά και ότι κάθε εσωτερική κριτική στιγματιζόταν ως «δεξιός οπορτουνισμός» και «αντισοβιετισμός» (Λ. Τζεφρώνης), η κρίσιμη διαφοροποίηση οπτικής συμπυκνώθηκε στη δυνατότητα ενός μαζικού αριστερού κόμματος-κινήματος και στην αντίστοιχη πολιτική συμμαχιών – στο γνωστό δηλαδή «σταυρικό ζήτημα» της προηγούμενης φάσης. Υπενθυμίστηκε η αλλαγή στάσης του κόμματος απέναντι στην Ένωση Κέντρου από τον Φεβρουάριο του 1964 (Στ. Καρράς), με συνέπεια να πάψει πια να βλέπει στην ΕΚ έναν δυνάμει δημοκρατικό σύμμαχο (Ν. Κέντρος). Ο Παρτσαλίδης, βασικός «κατηγορούμενος», επικέντρωνε ρητά στο ζήτημα, τονίζοντας στην ομιλία του ότι το ΚΚΕ οφείλει να είναι ένα «μαζικό κόμμα», που θα στοχεύει σε έναν ευρύτερο κύκλο «συμπαθούντων». Η μαζική και σχετικά ανοιχτή κομματική δομή είναι η αναγκαία προσαρμογή «στις συνθήκες της Δύσης», και όχι τυχαία ο Παρτσαλίδης επικαλείται το παράδειγμα των αδελφών δυτικών κομμάτων: «Αν στις

χώρες όπου οι σοσιαλδημοκρατικές παραδόσεις έχουν ρίζες, τα αδελφά κόμματα δεν φοβούνται τη μαζικότητά τους, γιατί να τη φοβόμαστε στην Ελλάδα;»²¹⁵ Η απόφαση, πάντως, της 12ης Ολομέλειας επέμεινε στην καταδίκη της «ανοιχτής φραξιονιστικής δράσης» και στην εμμονή να μην αποστεί της υπεράσπισης «της ιδεολογικής καθαρότητας της γραμμής» πάνω στα 50χρονα του κόμματος.

Το Γραφείο Εσωτερικού αμέσως αρνήθηκε την εγκυρότητα της απόφασης, καταδικάζοντας κάθε φραξιονιστική δράση «από όπου κι αν προέρχεται» και διακηρύσσοντας, στο πλαίσιο μάλλον ενός ιδιότυπου blame-game παρά ως πραγματική και ρεαλιστική βούληση, ότι η ενότητα του ΚΚΕ «είναι δυνατό ακόμη να περισωθεί».²¹⁶ Είναι ενδεικτικό πάντως ότι εναντίον της πλειοψηφίας τάχθηκαν οργανώσεις που συνδέονταν με το ΕΔΑίτικο παρελθόν και δρούσαν σε χώρες της Δυτικής, και όχι της Ανατολικής, Ευρώπης: ήδη από τις 24 Φεβρουαρίου η ΕΔΑ Δυτικής Ευρώπης, στη Φρανκφούρτη, δήλωνε εναντίον της «δογματικής πολιτικής» και υπέρ της «πορείας ανανέωσης» που έμοιαζε να χαράζει η Ενωτική ΚΕ· τον Απρίλιο, η ΔΝΔ Δυτικής Ευρώπης χαρακτήριζε την 12η Ολομέλεια «επιστέγασμα μιας μακρόχρονης ανώμαλης κατάστασης στο χώρο της Αριστεράς» και επικροτούσε την ανάληψη της καθοδήγησης από «το στελεχικό δυναμικό του Εσωτερικού».²¹⁷ Ο δε Παρτσαλίδης, μιλώντας στα μέλη του ΚΚΕ στο Βουκουρέστι,²¹⁸ σε μια από τις ελάχιστες, για τους μειοψηφίσαντες, φιλικές ανατολικές χώρες, έθετε ήδη τα βασικά θέματα της υπό συγκρότησης «ανανεωτικής» τάσης: το κομμουνιστικό κόμμα οφείλει να αποζητά τη μαζικότητα, να συνδυάζει παραδοσιακές με μη παραδοσιακές, «λιγότερο άκαμπτες [και] υποχρεωτικές» οργανωτικές μορφές, να ζητά από τα μέλη του συνειδητή πειθαρχία και όχι καταναγκασμό, να είναι προσηλωμένο στη δημοκρατική αρχή, στην «ελεύθερα εκφρασμένη θέληση της πλειοψηφίας του λαού», στον πολυκομματισμό και την ελευθερία έκφρασης κ.ο.κ.

Το σημαντικότερό ίσως βήμα για τη συγκρότηση του ανανεωτικού ρεύματος ήταν η Ολομέλεια της ΚΕ που έγινε στην Τεργέστη, τον Απρίλιο του 1969, η οποία, όπως έχει σημειωθεί,²¹⁹ ενοποίησε τις δυνάμεις που είχαν αντισταχθεί στην πλειοψηφία της 12^{ης} Ολομέλειας υπό τον Κώστα Κολιγιάννη και διακήρυξε την αυτοτέλεια του νέου κόμματος. Από ιδεολογική-στρατηγική άποψη, όμως, μεγαλύτερο βάρος είχαν ορισμένα κείμενα που εκπονήθηκαν στην πορεία προς την ολομέλεια. Καταρχάς, η Διακήρυξη του Γραφείου Εσωτερικού (Δεκέμβριος 1968), η οποία για άλλη μια φορά

²¹⁵ Η πληρέστερη τεκμηρίωση για τα γεγονότα της διάσπασης είναι φυσικά το Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Β' (για όσα αναφέρονται εδώ, βλ. σελ. 17-22, 26-35, 65-66, 110-111, 128-129, 150-151).

²¹⁶ Π. Δημητρίου, ό.π., τόμ. Β', σελ. 188-192.

²¹⁷ Για την ανατροπή της δικτατορίας, για τη νίκη της δημοκρατίας. *Ντοκουμέντα της ΕΔΑ, 1967-1970*, έκδοση της ΕΕ της ΕΔΑ [χ.χ., χ.ε.], σελ. 121-122, και Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 246.

²¹⁸ Π. Δημητρίου, ό.π., τόμ. Β', σελ. 211-231.

²¹⁹ Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68. Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ εσωτερικού*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σελ. 73.

διαπίστωνε την «ανεπάρκεια» της ηγεσίας του ΚΚΕ την περίοδο 1963-1965 ενόψει της απραγματοποίητης τελικά δημοκρατικής ενότητας. Οι παλιοί λογαριασμοί όχι απλώς δεν έκλειναν, αλλά αναδιπλασιάζονταν και μεταφέρονταν, με ελαφρώς παραλλαγμένους όρους, στο πλαίσιο της δικτατορίας. Ποιο ήταν το υποκείμενο του αντιδικτατορικού αγώνα; Ποιες ήταν οι αναγκαίες συμμαχίες στο δρόμο για την αποκατάσταση της δημοκρατίας; Αυτό το κεντρικό επίδικο της συγκυρίας έμοιαζε να ανακαλεί πολύ γνώριμες διαμάχες. Η απάντηση της Διακήρυξης²²⁰ ήταν σαφής: στον αγώνα για τον εκδημοκρατισμό χωρούσαν, υπό προϋποθέσεις, «το μη μονοπωλιακό τμήμα της αστικής τάξης», κόμματα και οργανώσεις από το ΚΚΕ έως το Κέντρο και το ΠΑΚ, χωρούσε ακόμη και η «αντιδικτατορική Δεξιά». Διόλου τυχαία η ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ κατήγγειλλε, τον Αύγουστο του 1968, τα μέλη του «πρώην Γραφείου [Εσωτερικού]», όπως τον Α. Μπριλλάκη, που προωθούσαν τη συμφωνία ενότητας και κοινής δράσης με το ΠΑΚ.²²¹

Ιδιαίτερη σημασία όμως έχουν δύο κείμενα-συμβολές²²² στις εργασίες της Ολομέλειας στελεχών του κόμματος που βρίσκονταν έγκλειστοι στις φυλακές της χούντας. Τόσο το κείμενο των κρατουμένων στις φυλακές Αβέρωφ, που μετ' επιτάσεως τόνιζε ως βάση μιας σχέσης εκπροσώπησης για το νέο κόμμα το αίτημα της ελληνικής κοινωνίας για «εκσυγχρονισμό και πρόοδο», όσο κυρίως το κείμενο των στελεχών του Κορυδαλλού, που έθετε όλα σχεδόν τα ζητήματα που συναντήσαμε και στα αδελφά ΚΚ: υπέρβαση του κολιγιαννικού εργατισμού (που προκαλεί ρήγμα ανάμεσα σε εργάτες και διανοούμενες τάξεις)· αναγνώριση του πολυκομματισμού αλλά και της αρχής ότι ο προοδευτικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας δεν μπορεί να είναι έργο ενός μόνο κόμματος (συνεπώς: ανάγκη για πολιτικές συμμαχίες σε σύνδεση με μια ρητά γκραμσιανή θέση ότι η ηγεσία της κοινωνίας ισοδυναμεί με την καθολίκευση των αιτημάτων ανανέωσης της «εθνικής ζωής»)· εννοιολόγηση της «επαναστατικής στην πράξη [δηλαδή λενινιστικής] γραμμής» ως εκείνης της στρατηγικής κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών που επιτρέπει στην Αριστερά να βάζει τη σφραγίδα της στην πορεία της χώρας και να επιτύχει «δημοκρατικές αλλαγές» συγκεντρώνοντας «τις μεγαλύτερες δυνάμεις στον ουσιαστικό στόχο της στιγμής» – στρατηγική δηλαδή που η δογματική ηγεσία είχε απορρίψει το 1963-1965· και κυρίως, για πρώτη φορά, μια ρητή αναφορά στην ανάγκη συμμαχιών με δυνάμεις στη Βόρεια και Νοτιοανατολική Ευρώπη, όχι αποκλειστικά κομμουνιστικές (όπως π.χ. οι σκανδιναβοί σοσιαλδημοκράτες), με ορίζοντα μια ευρωπαϊκής εμβέλειας συνεργασία «πάνω από συνασπισμούς και κοινωνικά συστήματα».

Η Ολομέλεια του 1969 ήταν ένα αποφασιστικό βήμα που έδινε συνοχή, οργανωτική και στρατηγική, στη νεότευκτη «ανανεωτική» πτέρυγα του ελληνικού

²²⁰ Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 374, 380.

²²¹ Π. Δημητρίου, ό.π., τόμ. Β', σελ. 289 αλλά και απάντηση του Γραφείου Εσωτερικού, σελ. 332 επ. Βλ. και Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 114-116.

²²² Π. Δημητρίου, ό.π., τόμ. Β', σελ. 395-426 και 427,

κομμουνιστικού κινήματος. Ταυτόχρονα όμως, και παρότι είχε μεσολαβήσει η σοβιετική επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία και η καταγγελία της, το «εσωτερικό» συνέχιζε να διεκδικεί αναγνώριση και εκπροσώπηση στο επίσημο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Μια μάχη που εύκολα κανείς θα χαρακτήριζε αναδρομικά «εκ των προτέρων χαμένη»,²²³ η οποία πάντως έφερνε τους «ανανεωτικούς» αντιμέτωπους με πρακτικές που και οι ίδιοι είχαν ασκήσει τα χρόνια της ενιαίας συνύπαρξης με τους «δογματικούς».²²⁴ Ο απογαλακτισμός από τη σοβιετική κοιτίδα δεν ήταν εύκολος, ούτε αυτόματος. Η συγκρότηση του «ανανεωτικού» ρεύματος θα περνούσε από πολλά ακόμη στάδια, με αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις – και παρότι πράγματι οι καταβολές της ανανεωτικής σκέψης ανάγονται στο πείραμα της ΕΔΑ, ενέχει ένα επίχρισμα αναδρομικής μυθολογίας η διατύπωση ότι είχαν διαμορφωθεί «δύο τρόποι σκέψης»²²⁵ εντελώς διακριτοί μεταξύ τους. Και ενώ είναι βέβαιο ότι η μετα-ζαχαριαδική ηγεσία του ΚΚΕ κρατούσε το ελληνικό σκέλος αποκομμένο από τις δυτικοευρωπαϊκές ζυμώσεις, η «ανανεωτική» μεριά δεν είχε ακόμη το 1968 επιλέξει με σαφήνεια να στρατευθεί στο δυτικοευρωπαϊκό παράδειγμα.²²⁶

3.5. Οι κομμουνιστές το Μάη: Γαλλία

Η ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας είναι μια από τις βασικές ορίζουσες της δεκαετίας του 1960. Απρόσβλητη δεν θα μπορούσε να μείνει φυσικά η κομμουνιστική νεολαία. Στη νεολαία του PCI αναπτύσσονται συγκρούσεις ανάμεσα

²²³ Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 78.

²²⁴ Οι διώξεις των «συμπαθούντων» δεν ήταν καθόλου ασυνήθεις, ιδίως στις περιπτώσεις των πολιτικών προσφύγων. Χαρακτηριστική είναι μια τέτοια περίπτωση, όπου ο Βασίλης Ζάχος δεν κατάφερε να εξασφαλίσει άδεια εξόδου από τις ουγγρικές αρχές, και όταν παραπονέθηκε στην ΚΕ του ΚΚ Ουγγαρίας, πήρε την απάντηση: «Γιατί παραπονείσαι, σύντροφε Ζάχο; Όταν είσασταν στην ηγεσία του ΚΚΕ μας δίνετε καταλόγους εσωκομματικών αντιπάλων σας, που δεν έπρεπε να τους επιτραπεί να εγκαταλείψουν την Ουγγαρία. Και μεις συμμορφωνόμασταν με αυτό. Τώρα “οι άλλοι” δώσανε κατάλογο για σας [...] Ενεργούσαμε και ενεργούμε σύμφωνα με τις επιθυμίες της ηγεσίας του ΚΚΕ, που αναγνωρίζεται από το ΚΚΣΕ και από το κόμμα μας βέβαια», στη μαρτυρία του Θ. Δρίτσιου, *Γιατί με σκοτώνεις, σύντροφε*, ό.π., σελ. 130-131. Εξάλλου, η χρηματοδότηση του νέου φορέα ήταν εξαιρετικά δύσκολη, ιδίως και πάλι στις σοσιαλιστικές χώρες, όπου οι συμπαθούντες συναντούσαν «διοικητικές δυσκολίες» εάν ήθελαν να διαθέσουν εκεί το ποσό που κανονικά όφειλαν να δίνουν στο ΚΚΕ, βλ. Heinz Richter, «I partiti comunisti della Grecia», Heinz Timmermann (επιμ.), *I partiti comunisti dell' Europa mediterranea*, Il Mulino, Μπολόνια 1981, σελ. 296-209.

²²⁵ Π.χ. στο Λ. Κύρκος, *Ανατρεπτικά. Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, Προσκήνιο, Αθήνα 1995, σελ. 156-158 («Οι καταβολές της ανανεωτικής σκέψης»).

²²⁶ Το οποίο επίσης αναδρομικά μυθολογείται, π.χ. από τον Μπενά, ο οποίος αντιπαραβάλλει στη δογματική μια «αντίθετη κομματική κουλτούρα», του PCI, η οποία «ενσωματώνει τις διαφωνίες [...] υπερβαίνει τις συγκρούσεις και [δεν] ακρωτηριάζεται» – λησμονώντας βέβαια ότι και το ιταλικό κομμουνιστικό κίνημα γνώρισε χαμηλότερης έστω έντασης εσωτερικές συγκρούσεις στην πορεία ανανέωσής του, όπως στην περίπτωση του εξοστρακισμού της ομάδας του *Μανιφέστο*, βλ. Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 20 και 29.

στις διαφορετικές τάσεις ήδη από το θάνατο του Τολιάτι, η στάση του PCF στον πόλεμο της Αλγερίας διαταράσσει τη δική του νεολαία, το ισπανικό PCE βλέπει κι αυτό ομάδες της άκρας Αριστεράς, νέα πολιτικά και συνδικαλιστικά ρεύματα, να αποκτούν επιρροή ως εναλλακτική πέρα από τη σοσιαλιστική ή την κομμουνιστική παράδοση.²²⁷ Η επιφυλακτική στάση των ΚΚ απέναντι στο αυθόρμητο και τις αριστερίστικες τάσεις της νεολαίας χρονολογούνται πριν την έκρηξη του Μάη.

Τα κομμουνιστικά κόμματα που εξετάζουμε ένωσαν ισχυρή τη βοή των πλησιαζόντων γεγονότων. Οι πρώτοι τριγμοί είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητοί. Ο τριπλός συνδυασμός που αποτελούσαν η αμφισβήτηση της σοβιετικής ορθοδοξίας με τους επαναστατικούς ανέμους ρήξης που φυσούσαν από την Κίνα, η αντίδραση στον πόλεμο του Βιετνάμ και η μαζική πρόσβαση ενός μεσοαστικής καταγωγής φοιτητικού πληθυσμού στην ανώτατη εκπαίδευση διαμόρφωναν το έδαφος από τα μέσα της δεκαετίας του 1960.²²⁸ Σε Γαλλία και Ιταλία, οι «επιτροπές Βιετνάμ» ήδη από το 1966 έδιναν σήματα μιας αντικαπιταλιστικής αμφισβήτησης που ταυτόχρονα αμφισβητούσε τη στάση των ορθόδοξων κομμουνιστών. Στην Ισπανία, την ίδια περίοδο εκδηλώνονταν αντίστοιχες παράνομες φοιτητικές κινήσεις, στο πλαίσιο της αντίστασης κατά του Φράνκο, ενώ και στην Ελλάδα, στη «χαμένη άνοιξη» του 1965, ετερόδοξες κινήσεις του αριστερού χώρου έδιναν το στίγμα τους στις λαϊκές κινητοποιήσεις.

Ο διάλογος για το χαρακτήρα και τις στοχεύσεις του φοιτητικού κινήματος είναι συνεχής, όσο είναι επιτακτική και η επιφύλαξη απέναντι στις παρεκκλίσεις του. Σε ανύποπτο χρόνο, για παράδειγμα, τον Απρίλιο του 1968, ο Πάολο Σπριάνο προειδοποιούσε «φοιτητές, καθηγητές και εργάτες»²²⁹ για τις «ψευδοεπαναστατικές» απλουστεύσεις ότι η άρνηση συμμετοχής στο κοινοβούλιο επιλύει το δύσκολο πρόβλημα της σχέσης εργατικού κινήματος και αστικής δημοκρατίας. Το ιταλικό κόμμα, την ώρα που το Παρίσι έβραζε, βρισκόταν με θετικές προοπτικές μπροστά στις εθνικές εκλογές της 19ης Μαΐου. Ο ίδιος ο Λόνγκο παραδεχόταν ότι οι φοιτητικοί αγώνες, σε Γερμανία, Γαλλία και Ιταλία, δεν ήταν «συντεχνιακοί» και ότι η κομματική «αδράνεια» και «συγκράτηση» απέναντί τους έπρεπε να ξεπεραστεί.²³⁰ Την ώρα που στη Γαλλία ξανατίθεται το θέμα της επαναστατικής σύγκρουσης, στην Ιταλία οι κομμουνιστές αναδεικνύονται μεγαλοπρεπώς σε δεύτερο κόμμα, πλησιάζοντας το 30% στη Γερουσία. Το κεντρικό πρόβλημα για αυτούς είναι –και θα παραμείνει στα επόμενα χρόνια της μακράς ιταλικής κρίσης– η πολιτική συμμαχιών, η συνάρθρωση της εργατικής ψήφου με την ψήφο άλλων λαϊκών και μεσαίων στρωμάτων,²³¹ και οι εξελίξεις στη Γαλλία δεν μπορεί να επιτραπεί να δώσουν χώρο

²²⁷ Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 122-123.

²²⁸ Serge Bernstein, Pierre Milza, *Histoire de l'Europe*, ό.π., σελ. 297-301.

²²⁹ Όπως είναι ο τίτλος του άρθρου του στη *Rinascita*, «Studenti, professori, operai», 19-4-1968.

²³⁰ Luigi Longo, «Il movimento studentesco nella lotta anticapitalistica», *Rinascita*, 3-5-1968.

²³¹ Analisi della vittoria, G. Napolitano, «Una realtà nuova», *Rinascita*, 24-5-1968, αλλά και στην εισηγητική έκθεση του Μπερλινγκουέρ στο 13ο Συνέδριο του PCI, όπου καταφέρεται ενάντια στους

σε «ορισμένα γαλλικά ρεύματα» που μιλούν για επανάσταση «για να τα καταστρέψουν όλα χωρίς να δημιουργούν τίποτα».²³²

Παρά την αρχική αμηχανία, σύντομα το PCI θα αναγνωρίσει, αναπόφευκτα, ότι η έκρηξη του φοιτητικού κινήματος έδωσε μια νέα αντικαπιταλιστική ώθηση στις μάζες, την οποία ωστόσο το κόμμα θα οφείλει να μετουσιώσει σε «αλλαγή της εθνικής πολιτικής». Το στρατηγικό εγχείρημα του κόμματος θα είναι στο εξής εντυπωσιακό και θα απαιτεί εξαιρετικές δυνατότητες προσαρμογής: αυτοπαρουσιάζεται ως εθνική κυβερνητική δύναμη απέναντι στην αποτυχία της ιταλικής κεντρο-αριστεράς (PSU και Χριστιανοδημοκρατία), και κυρίως στον αποστεωμένο κυβερνητισμό των Σοσιαλιστών (*ministerialismo*): δύναμη που μεταφράζει τη ριζοσπαστικοποίηση σε αγώνα για *διαρθρωτικές αλλαγές* (*ristrutturazione*)²³³ την ίδια στιγμή που ζωογονείται από αυτήν, δανείζεται από αυτήν νέες μορφές οργάνωσης αλλά και αποκρούει τάσεις υποκατάστασης της παρέμβασης του κόμματος από έναν «πανσυνδικαλισμό» ή από μια «εξτρεμιστική πολιτική» – η Γαλλία συνεχίζει να αποτελεί εν μέρει αντιπαράδειγμα, όπου δεν δόθηκε διάρκεια στις κατακτήσεις και το εργατικό κίνημα δεν κέρδισε «θέσεις».²³⁴

Τις ισχυρότερες αναταράξεις υπέστη βέβαια το γαλλικό ΚΚ από τα όσα εκτυλίχθηκαν στα παβέ του Παρισιού τον Μάη του 1968. Και σε αυτή την περίπτωση, οι αναταράξεις δεν ήταν μοναχά συγκαιρινές. Δεν ήταν μόνο η στάση του PCF στον πόλεμο της Αλγερίας που αποσταθεροποιούσε νεανικά ιδίως στρώματα που παρακολουθούσαν το κόμμα, αλλά και η εσωτερική ιδεολογικο-πολιτική αποσταθεροποίηση που προκαλούσε, όχι μόνο στο PCF, η άνοδος του μαοϊκού ρεύματος στο πλαίσιο της σινο-σοβιετικής ρήξης. Ήδη στο 17ο Συνέδριο, το 1964, ο Βαλντέκ Ροσέ προειδοποιούσε απέναντι σε μια γραμμή που εμπνεόταν από την κινεζική εμπειρία, γραμμή «εθνικιστική, αριστερίστικη και οπορτουνιστική», η οποία αρνείται το ειρηνικό πέρασμα στον σοσιαλισμό και κηρύσσει την ένοπλη εξέγερση. Η επιστροφή του PCF σε υπερεπαναστατικές θέσεις θα διατάρασσε μια στρατηγική επιλογή που χρονολογούνταν από το 1936 τουλάχιστον, θα του αφαιρούσε κάθε δυνατότητα ευρύτερων συνεργασιών (με τους Σοσιαλιστές) και θα «απομόνωνε το κόμμα από τις μάζες».²³⁵

«μαθητευόμενους της επανάστασης» θέτοντας αντιστικτικά σε προτεραιότητα και πάλι το πρόβλημα των κοινωνικών συμμαχιών, βλ. *XIII Congresso del PCI*, Riuniti, Ρώμη 1972.

²³² Δεν είναι τυχαίο ότι ο Λόνγκο εδώ αναφέρεται σε σχετικές δηλώσεις του Roland Leroy, «Riflessioni sugli avvenimenti di Francia», συνέντευξη με τον Α. Λόνγκο, *Rinascita*, 14-6-1968.

²³³ Βλ. το σχέδιο θέσεων για το 12ο Συνέδριο, *Progetto di tesi per il XII Congresso del PCI*, 1968.

²³⁴ Η σαφώς γκραμισιανή διατύπωση ανήκει στον Μπερλινγκουέρ, στην εισήγησή του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Διαφορές ανάμεσα στον Μάη και το ιταλικό φθινόπωρο», στο στρογγυλό τραπέζι της *Rinascita*, «Un grande rilancio del partito in fabbrica», με τη συμμετοχή και του Ugo Pecchioli (υπεύθυνος οργανωτικού του PCI) και συνδικαλιστών, 21-11-1969.

²³⁵ Έκθεση της ΚΕ στο 17ο Συνέδριο του PCF (14-17 Μαΐου 1964, Παρίσι), *Cahiers du communisme*, Dix Septième congrès du PCF, ό.π., σελ. 99-102.

Η αντίδραση του κόμματος στα γεγονότα του Μάη ήταν, ως γνωστόν, δυσανεξική. Με τον καλύτερο τρόπο αποτυπώνεται σε μια μπροσούρα που κυκλοφόρησε λίγους μήνες αργότερα, με την υπογραφή του γραμματέα Βαλντέκ Ροσέ και τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μαθήματα του Μάη-Ιούνη». Όλα τα θέματα βρίσκονται εδώ, δίνοντας έναν τόνο αρχικής αντίδρασης που, με διαφορετικές αποχρώσεις, συναντάμε και στην ιταλική και, όπως θα δούμε, στην ισπανική και την ελληνική περίπτωση. Είναι πάντως σαφές ότι το PCF κράτησε την πιο ανελαστική, αρχικά τουλάχιστον, στάση απέναντι στην έκρηξη του 1968.

Στο κείμενο αυτό, ο Ροσέ επιχειρεί να υποβαθμίσει τη φοιτητική όψη των γεγονότων, υπέρ της εργατικής, ακριβέστερα εργατίστικης, οπτικής του κόμματος. Το φοιτητικό κίνημα, έκφραση μιν μιας βαθιάς δυσανεξικίας, είναι ταυτόχρονα, δομικά, έκφραση ενός κοινωνικού υποκειμένου που προέρχεται από αστικό ή μικροαστικό περιβάλλον και «δεν κατατάσσεται αμέσως στις θέσεις της εργατικής τάξης», ως εκ τούτου είναι ευεπίφορο στους πειρασμούς του «οπορτουνισμού» και κυρίως της «προβοκάτσιας» – με τη στήριξη, αν όχι την υποδαύλιση, των «αριστεριστών», του Ενοποιημένου Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSU, του μόνου κόμματος που «υιοθέτησε» ανεπιφύλακτα την εξέγερση), του «αναρχικού Κον-Μπεντίτ» αλλά και του αστικού Τύπου. Ο γραμματέας του PCF, ωστόσο, αμφισβητεί ευθέως την άποψη ότι το φοιτητικό κίνημα λειτούργησε ως πυροκροτητής του απεργιακού κινήματος. Η εργατική τάξη «δεν περίμενε τα γεγονότα του Καρτιέ Λατέν για να δείξει τη δυσανεξικία της» απέναντι στη γκωλική εξουσία· με τη συνδρομή της CGT, με πειθαρχία και σύνεση, διεκδίκησε και πέτυχε, με τις συμφωνίες της Γκρενέλ, «καλύτερες συνθήκες ζωής και εργασίας» και όχι την επιβολή μιας πολιτικής εξουσίας «με τη δύναμη της εξέγερσης», όπως κήρυτταν οι εμπνεόμενοι από τις «αναρχικές θεωρίες» για δυναμικές μειοψηφίες κ.ο.κ.²³⁶ Τα πρωτεία του εργατικού κινήματος αποκαταστάθηκαν και αποδείχθηκε ότι δεν ήταν *όλα δυνατά*.

Στον ίδιο σκληρό τόνο υποδέχθηκε την έκρηξη του Μάη το ισπανικό κόμμα, παρότι στις συνθήκες της φρανκικής δικτατορίας δεν συνέβη κανένα αντίστοιχο βεληνεκούς γεγονός. Ωστόσο, οι αποσταθεροποιητικές τάσεις προηγούμενων χρόνων παροξύνονταν απειλητικά, έτσι που ο Καρίγιο, τον Ιούνιο του 1968, ενώπιον της Εκτελεστικής Επιτροπής,²³⁷ θα έκανε μια δριμεία επίθεση στον «παιδικό εξτρεμισμό». Οι ανυπόμονοι, οι «προβοκάτορες», έλεγε ο Καρίγιο, εμφανίζονται πάντα στη φάση που μια κοινωνία είναι ώριμη, και ταυτόχρονα ανυπόμονη, για πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές – υπονοώντας προφανώς, στην ισπανική περίπτωση, τον εκδημοκρατισμό. Η απειλή του «αριστερισμού» συνίσταται, για τον Καρίγιο, στην ταύτιση του αιτήματος εκδημοκρατισμού με τις προσδοκίες της νεοκαπιταλιστικής αστικής τάξης, ως αίτημα ενσωματώσιμο, ενώ αντίθετα ο αγώνας

²³⁶ Waldeck Rochet, *Les enseignements de mai-juin 1968*, éditions sociales, Παρίσι 1968, σελ. 12-18, 24-27.

²³⁷ «Ο αγώνας για το σοσιαλισμό σήμερα», ομιλία του Καρίγιο σε συνεδρίαση της Εκτελεστικής Επιτροπής του PCE (Ιούνιος 1968), Σαντιάγκο Καρίλιο, *Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα [χ.χ. = 1972], σελ. 180-183.

για σοσιαλισμό δεν διαχωρίζεται από τον αγώνα για πολιτική ελευθερία σε μια φασιστική χώρα. Το κόμμα, λοιπόν, οφείλει να θέτει τους σωστούς στόχους, και κυρίως «να ελέγχει τους ανυπόμονους».

Το γαλλικό ΚΚ, όμως, σε αντίθεση με το ιταλικό που στις 19 Μαΐου 1968 σημείωνε μια από τις μεγαλύτερες εκλογικές του επιτυχίες, έπρεπε να εναρμονίσει την αμήχανη στάση του απέναντι στη φοιτητική εξέγερση και τα κέρδη του εργατικού κινήματος με τον εκλογικό θρίαμβο του Ντε Γκωλ και της δεξιάς «προεδρικής πλειοψηφίας» στις γαλλικές εκλογές της 23-30 Μαΐου. Ήδη στις 24 Ιουνίου, το Πολιτικό Γραφείο απέδιδε το αποτέλεσμα στον φόβο εμφυλίου πολέμου που προκάλεσε η εξέγερση και εκμεταλλεύθηκε η γκωλική εξουσία παίζοντας το χαρτί ενός «αποχαλινωμένου αντικομμουνισμού».²³⁸ Το PCF σύντομα θα περνούσε στην αντεπίθεση: οι εκλογές απέδειξαν το σφάλμα όσων «οπουρτουνιστών» θεώρησαν ότι η εξουσία έτρεχε στους δρόμους του Παρισιού· η υπέρβαση της γκωλικής εξουσίας θα ερχόταν από άλλο δρόμο, της «προωθημένης δημοκρατίας».²³⁹

Πράγματι, το PCF, όπως και όλη η αντιγκωλική αντιπολίτευση, γνώρισε σημαντική υποχώρηση στις εκλογές του Ιουνίου, παρότι σε δεύτερο χρόνο, στις προεδρικές του 1969, ο Ντυκλό συγκέντρωσε ένα διόλου ευκαταφρόνητο 21,5% των ψήφων (ενώ ο Γκαστόν Ντεφέρ της SFIO έπαιρνε ένα καχεκτικό 5%). Τα εκλογικά αποτελέσματα αποκάλυπταν τις λαθροχειρίες της ανάλυσης του PCF. Η προϋπάρχουσα από το 1960 εργατική ψήφος προς τον Ντε Γκωλ ήταν ισχυρή και το 1968. Αντίθετα, όπως έχει δείξει ο R. Inglehart, η εκλογική κοινωνιολογία δείχνει ότι η κρίση του 1968 ήταν πολύ περισσότερο διαγενεακή παρά ταξική.²⁴⁰

Ο Marc Lazar έχει σημειώσει ότι, μακροπρόθεσμα, οι συνέπειες του Μάη ήταν αρνητικές για το PCF, με την έννοια ότι διατήρησε στο επίκεντρο του αναλυτικού του σχήματος την εργατική τάξη (και το κόμμα της) αλλά αποξενώθηκε από ένα βαθύ κοινωνικό ρεύμα που αναδυόταν. Αυτό το «blocage culturel»,²⁴¹ που όπως υπονοεί ο Λαζάρ και άλλοι αναλυτές οφειλόταν στην εργατοκεντρική καθήλωση του PCF, είναι εξαρχής εμφανές αλλά θα πρέπει να ξανασκεφτούμε το εύρος της ακινησίας που προκαλεί. Παρά την αρχικά ανελαστική στάση του, το PCF, και λιγότερο ή περισσότερο όλα τα ΚΚ που εξετάζουμε εδώ, προχώρησε σε βαθιές στρατηγικές,

²³⁸ Waldeck Rochet, *Les enseignements de mai-juin 1968*, ό.π., σελ. 46-48.

²³⁹ Όπως έγραφε στο *Cahiers du communisme* ο διευθυντής του, ο Léo Figuères, «Des leçons, une perspective», vo. 11-12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1968, προοικονομώντας τη νέα κομματική γραμμή που αποτυπώθηκε στο Μανιφέστο του Σαμπινύ τον Δεκέμβριο του 1968.

²⁴⁰ Ανάμεσα στις νεότερες ηλικίες (21-39), φαίνεται ότι ο γκωλικός συνασπισμός είναι πλειοψηφικός στους «εργάτες» (53%) αλλά με διαφορά μειοψηφικός στα στρώματα με ανώτερη μόρφωση (39%), βλ. Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977, σελ. 272-275, ιδίως Πίνακας 10-1.

²⁴¹ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 129-131.

ιδεολογικές και κοινωνιολογικές προσαρμογές²⁴² που σχετικοποιούν δραστικά αυτή την καταρχήν ορθή διαπίστωση.

Προσαρμογές που δεν έγιναν χωρίς αντιφάσεις, συγκρούσεις, νέες αναταράξεις και απώλειες. Στην περίπτωση του PCF πάντως, η αλλαγή πορείας άρχισε γρήγορα με μια εντυπωσιακή τιμονιά. Το Μανιφέστο του Σαμπινύ, που εγκρίθηκε από την ΚΕ του PCF στο ομώνυμο νοτιοανατολικό παρισινό προάστιο τον Δεκέμβριο του 1968, σήμανε το πέραςμα από τον στόχο της «πραγματικής» (*veritable*) προς την «Προωθημένη Δημοκρατία» (*démocratie avancée*). Το Μανιφέστο θα δημοσιευθεί όμως τον Μάιο του 1969, ένα χρόνο μετά την εξέγερση αλλά και λίγες μέρες μετά το συνταγματικό δημοψήφισμα της 27 Απριλίου 1969, που η απόρριψή του οδήγησε στην παραίτηση του Ντε Γκωλ. Στον πρόλογό του, ο Ροσέ θα συγκρατήσει, για λογαριασμό του κόμματος, δύο στοιχεία από τα γεγονότα του Μάη: αφενός ότι διέψευσε την ιδέα ότι στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες η ταξική πάλη έχει υποχωρήσει, και αφετέρου ότι αυτό που έλειψε ήταν μια συνεκτική συνεννόηση ανάμεσα στα κόμματα της Αριστεράς και τα συνδικάτα «στη βάση ενός κοινού προγράμματος». Η παραίτηση του στρατηγού άνοιγε, επομένως, το δρόμο για να αντικατασταθεί η «γκωλική εξουσία των μονοπωλίων» με μια «προωθημένη πολιτική και οικονομική εξουσία», στη βάση ενός κοινού προγράμματος που θα εκφράζει τις «ιδέες του σοσιαλισμού», με την ευρύτερη διατύπωση, οι οποίες, για τον Ροσέ, κέρδισαν το 1968 νέα στρώματα εργαζομένων. Σημασία δεν έχει τόσο το προγραμματικό περιεχόμενο της Προωθημένης Δημοκρατίας,²⁴³ όσο η πολιτική αφήγηση μέσα στην οποία εντάσσεται και οι στοχεύσεις της.

Τώρα πλέον είναι το PCF που απευθύνεται στους Σοσιαλιστές από θέση ισχύος – όπως θα επιβεβαιώσει η επίδοση του Ντυκλό στις προεδρικές εκλογές. Η έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής στο 17ο συνέδριο του 1964, για την ένωση της Αριστεράς σε ένα κοινό πρόγραμμα, είχε καλλιεργήσει το έδαφος. Τώρα πια η γκωλική εξουσία δεν έμοιαζε ακλόνητη και μετά τον Μάη το PCF εμφανιζόταν ενισχυμένο ως εγγυητής της σταθερότητας των γαλλικών θεσμών παρά απειλή ανατροπής. Και ταυτόχρονα, αυτοσυστηνόταν ως ο προνομιακός μεταφραστής της πραγματικής δυναμικής των γεγονότων του Μάη, έχοντας καβαλήσει ένα ιστορικό κύμα που υπερέβαινε τα γαλλικά πλαίσια. Αυτό θα υπενθυμίσει ο φέρελπις αλλά όχι ακόμη γραμματέας του κόμματος Ζωρζ Μαρσαί, που θα παρουσιάσει την έκθεση της ΚΕ στο 19ο Συνέδριο

²⁴² Όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια: κεφάλαιο 7 «Κράτος, φιλελευθερισμός, δημοκρατία», κεφάλαιο 9 «Το ιδεολογικό *aggiornamento*» και κεφάλαιο 10 «Η κοινωνιολογική προσαρμογή».

²⁴³ Ένας συνδυασμός τυπικά κεϋνσιανών στοιχείων, όπως η βελτίωση της αγοραστικής δύναμης, η πλήρης απασχόληση, η μείωση του χρόνου εργασίας, και στοιχείων της συγχρονικής κομμουνιστικής αφήγησης, όπως ο απαράβατος όρος του περιορισμού των μονοπωλίων με εθνικοποίηση τραπεζών και βιομηχανικών κλάδων, η σχεδιασμένη ανάπτυξη, στοιχεία ενός διστακτικού φιλελευθερισμού όπως η συνταγματική ενίσχυση των ελευθεριών και του κοινοβουλίου αλλά και στοιχεία της εθνοκεντρικής πολιτικής του PCF (ενάντια στους «υπέρμαχους της μικρής [=γερμανικής] Ευρώπης» και όσους υποστηρίζουν ότι η εθνική κυριαρχία έχει ξεπεραστεί)· για όλα αυτά, βλ. *Manifeste du PCF. Pour une démocratie avancée, pour une France socialiste!*, éditions sociales, Παρίσι 1969, σελ. 6-8, 10, 32 επ.

του 1970: τον Μάιο του 1968, στη Γαλλία, «συνέβη η πρώτη μεγάλη αναμέτρηση της εποχής της επιτάχυνσης της μονοπωλιακής συγκέντρωσης ανάμεσα στη μάζα των εργαζομένων και στο μεγάλο κεφάλαιο και την εξουσία του», αναμέτρηση που συνδέεται ευθέως με τα «γεγονότα» στην Ιταλία και τις απεργίες στην Ισπανία «που είχαμε να δούμε από το 1962».²⁴⁴ Η αφήγηση περί ομορτισμού, προβοκατόρων, η δράση του μαοϊσμού στην υπηρεσία της αντίδρασης, τα γνωστά μοτίβα επανέρχονται σταθερά και εδώ. Το PCF οριοθετείται καθαρά αφενός από τον «υπερεπαναστατικό», αριστερό ομορτισμό, την επαναστατική ανυπομονησία, και αφετέρου από τον δεξιό συμφιλτισμό. Παρεκκλίσεις που οφείλονται στο γεγονός ότι το «εργατικό και δημοκρατικό» κίνημα του 1968 είχε βασικό κινητήρα την εργατική τάξη αλλά κινητοποίησε και στρώματα της μεσαίας τάξης που προλεταριοποιούνται· όμως η μεσαία τάξη, λόγω της ενδιάμεσης οικονομικής της θέσης στη βασική αντίθεση κεφάλαιο-εργασία, «μετεωρίζεται» ανάμεσα στις δεξιές και αριστερές εκδοχές ομορτισμού.²⁴⁵ Το PCF αναλαμβάνει τον ρόλο της ορθής πολιτικής καθοδήγησης των μεσαίων στρωμάτων που ριζοσπαστικοποιήθηκαν το 1968.

Οι μετατοπίσεις πάντως έχουν όρια, που όταν ξεπερνιούνται οδηγούν σε ρήξεις και απώλειες. Στο ίδιο συνέδριο, ανακύπτει η υπόθεση Γκαρωντύ, που θα οδηγήσει στη διαγραφή του.²⁴⁶ Οργανικός διανοούμενος του κόμματος, ο Ροζέ Γκαρωντύ επαναφέρει στην καρδιά της κομματικής διαδικασίας τις αντηχήσεις όχι μόνο του Μάη αλλά και του Αυγούστου του 1968. Δυο φορές, θα πει στην τοποθέτησή του,²⁴⁷ οι γάλλοι κομμουνιστές δοκίμασαν την αυταπάτη ότι υπάρχει ένα και μοναδικό μοντέλο σοσιαλισμού (το 1948 με τη Γιουγκοσλαβία, το 1968 με την Τσεχοσλοβακία). Η ορθή καταδίκη της σοβιετικής επέμβασης όμως δεν οδήγησε σε στοχασμό των βαθύτερων αιτιών της. Δεν οδήγησε το κόμμα να οριοθετήσει τον γαλλικό δρόμο για τον σοσιαλισμό από τα σοβιετικά καθεστώτα – πράγμα που το εμποδίζει να προσδιορίσει μια εναλλακτική στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, μια στρατηγική ενότητας της Αριστεράς, μια προοπτική «ιστορικού μπλοκ» που θα ενσωματώνει τα μεσαία στρώματα αλλά και μορφές δημοκρατικής διαδικασίας στο εσωτερικό του κόμματος. Το κόμμα δεν ήταν ακόμη έτοιμο να απαντήσει σε πολλά από αυτά τα ερωτήματα.

²⁴⁴ 19e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 28-30.

²⁴⁵ Ό.π., σελ. 55-57.

²⁴⁶ Και νωρίτερα πάντως είχαν εκδηλωθεί εσωκομματικές αντιδράσεις, καμία όμως δεν έφτασε την ίδια ένταση. Ο δημοσιογράφος Pierre Daix είχε εκφράσει αντιρρήσεις για τη στάση του κόμματος τον Μάη, ενώ στην ΚΕ του PCF στις 15 Μαΐου 1968 κριτική στη στάση του Μαρσαί άσκησαν ο Αραγκόν και ο Roland Leroy, χωρίς όμως οι αντιδράσεις να έχουν σοβαρό αντίκτυπο, βλ. Maud Anne Bracke, «The PCF in May 1968. The Impossible Revolution?», M. Klimke, J. Pekelder, J. Scharloth (επιμ.), *Between Prague Spring and French May*, Berghahn Books, Ν. Υόρκη & Οξφόρδη 2011, σελ. 71-79.

²⁴⁷ 19e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 199-220.

3.6. Οι κομμουνιστές το Μάη: η ετεροχρονισμένη περίπτωση της Ελλάδας

Μετά τη διάσπαση του 1968, το ανανεωτικό τμήμα του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος περνούσε, και πάλι ετεροχρονισμένα, φάσεις που τα αδελφά ΚΚ είχαν περάσει νωρίτερα. Είναι ωστόσο αναγκαία εδώ μια αναφορά, για να αναδειχθεί ανάγλυφα η αναλογία της αντίδρασης των ελλήνων κομμουνιστών της ανανέωσης με τους γάλλους κυρίως ομολόγους τους, αλλά όχι μόνο, ωστόσο με μια χρονική υστέρηση πέντε ετών. Πολύ πριν την εξέγερση του Πολυτεχνείου, το νεότευκτο ΚΚΕ εσωτερικού γνωρίζει έναν εσωτερικό διχασμό, όπου αλληλοδιαπλέκεται ο διαγκωνισμός δύο ηγετικών ομάδων και δύο διαφορετικών αντιλήψεων για τις δυνατότητες δράσης στο πλαίσιο της δικτατορίας. Η σύγκρουση συμπυκνώνεται στο δίλημμα ανάμεσα σε μια τακτική σύγκρουσης με τη χούντα ή στην αξιοποίηση των περιθωρίων ελευθερίας που δημιουργούσαν αιτήματα ή κινήσεις φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος. Τηρουμένων των αναλογιών, επρόκειτο για κάτι σαν τη σύγκρουση του Καρίγιο με τους Κλαουδίν-Σεμπρούν, που είχε παραδόξως, όπως είδαμε, οδηγήσει στη διαγραφή των τελευταίων αλλά και στην επιβεβαίωση εν τέλει της γραμμής τους περί αξιοποίησης των περιθωρίων ελευθερίας και περί μακροπρόθεσμης, όχι άμεσης, σύγκρουσης με το καθεστώς.

Στην ελληνική περίπτωση, ήταν το παράνομο κομματικό κέντρο της Αθήνα που προήγαγε τη γραμμή αξιοποίησης της «φιλελευθεροποίησης». Υπό τον Τζεφρώνη αρχικά και, μετά τη σύλληψή του, υπό τον Κύρκο, το παράνομο κέντρο διεκδικούσε την πρωτοκαθεδρία εντός του κόμματος, διαμορφώνοντας (μαζί με τον Ηλιού και την ΕΔΑ, αλλά και με τη σύμπραξη των φυλακισμένων ηγετών Δρακόπουλου, Παρτσαλίδη, Φιλίνη)²⁴⁸ μία γραμμή που θεωρούσε ότι οποιοδήποτε μέτρο χαλάρωσης του καθεστώτος, οποιαδήποτε διαδικασία σχετικά δημοκρατικής και σχετικά νομιμοποιημένης εκπροσώπησης, διευκόλυνε τη συγκρότηση αντιστάσεων, τη στιγμή που η σχετική οικονομική σταθερότητα δεν έδειχνε προοπτικές άμεσης ανατροπής της χούντας. Στην άλλη πλευρά, το Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής, που λειτουργούσε στο εξωτερικό (Ρώμη και Παρίσι) με βασικούς εμψυχωτές τον Νίκο Καρρά και τον Αντώνη Μπριλλάκη, επέμενε σε μια αδιάλλακτη γραμμή ενάντια στη στρατηγική των εκλογών και τη «θεωρία των ρωγμών», εμμένοντας στη θέση ότι η ανατροπή θα προέλθει από τους μαζικούς αγώνες. Σε θεωρητικό επίπεδο, οι δύο γραμμές θα συγκρουστούν στον διάλογο Κύρκου-Μπριλλάκη στην *KOMEΠ* το 1972, ενώ σε κομματικό θα κορυφωθεί η σύγκρουση στις λεγόμενες «διαδικασίες» για την εκλογή νέας ηγεσίας, όπου στη νέα 30μελή ΚΕ του κόμματος δεν θα εκλεγεί ούτε ένα στέλεχος από όσα δρούσαν στο εξωτερικό και ανήκαν στον πρώην Γραφείο της ΚΕ (ούτε καν ο Α. Μπριλλάκης).²⁴⁹

²⁴⁸ Βλ. Α. Κύρκος, *Ανατρεπτικά. Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, ό.π., σελ. 199-200 και Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 188-193, 210-211.

²⁴⁹ Τάκης Μπενάς, ό.π., σελ. 208 και Ε. Ολυμπίτου, «Α. Μπριλλάκης. Σχεδιάγραμμα βιογραφίας», Ηλ. Νικολακόπουλος, Ε. Ολυμπίτου (επιμ.), *Αντώνης Μπριλλάκης. Διαδρομές και αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον εμφύλιο*, Λιβάνη/ΑΣΚΙ, Αθήνα 2010, σελ. 87-90. Μια «πρώτη ήττα της

Το ΚΚΕ εσωτερικού θα υποδεχθεί την κυβέρνηση Μαρκεζίνη, τον Οκτώβριο του 1973, με μια δήλωση του Δρακόπουλου, που απορρίπτει την προσπάθεια του καθεστώτος να «καλυφθεί με κοινοβουλευτικό μανδύα» αλλά ταυτόχρονα θεωρεί την εξέλιξη αποτέλεσμα της «λαϊκής αντίθεσης» και σημείο διεύρυνσης των δυνατοτήτων του αγώνα «για την αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας». Και ενώ ο παλιός πολιτικός κόσμος, αλλά και το δογματικό ΚΚΕ, αποκλείουν κάθε συμμετοχή σε εκλογές, τόσο ο Δρακόπουλος όσο και ο Ηλιού (στις 4 Νοεμβρίου 1973) τάσσονται κατά της αποχής. Πολύ σύντομα, η εξέγερση του Πολυτεχνείου θα ανατρέψει και την πολιτική της φιλελευθεροποίησης αλλά και την επιλογή του ΚΚΕ εσωτερικού, που ανεξάρτητα εάν αποτέλεσε ή όχι «πολιτικό λάθος»,²⁵⁰ δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή έξω από το ανέκδοτο της συγκυρίας αλλά και το πλαίσιο που υποδείκνυαν παραπλήσιες εμπειρίες, σαν του ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος που είδαμε παραπάνω.

Έξω από αυτό το πλαίσιο, και βέβαια έξω από τις προηγούμενες εξεγερσιακές εμπειρίες του 1968, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή ούτε η αμηχανία που προκάλεσε στο ΚΚΕ εσωτερικού (στο οποίο η θεωρία των ρωγμών είχε η ίδια επιφέρει ρωγμές στη σχέση ηγεσίας-νεολαίας νωρίτερα) αλλά και στο ορθόδοξο ΚΚΕ η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η σύγκρουση γραμμών εντός της: από τη μια, τα δύο ΚΚ που επιλέγουν μια χαμηλής έντασης αντιπαράθεση, από την άλλη οι δυνάμεις της «επαναστατικής Αριστεράς» που βλέπουν στην κατάληψη τη δυνατότητα μιας μετωπικής σύγκρουσης και με το καθεστώς και με τις καπιταλιστικές σχέσεις. Αν και τελικά οι δυνάμεις των δύο κομμουνιστικών κομμάτων προσχώρησαν στην εξέγερση, δεν έλειψαν οι συστάσεις της καθοδήγησης, ορθόδοξου και ανανεωτικού ΚΚ, απέναντι στους κινδύνους «προβοκάτσιας».²⁵¹ Παρότι το ΚΚΕ εσωτερικού θα χαρακτηρίσει τελικά το Πολυτεχνείο «αυθόρμητο λαϊκό ξεσκήωμα κατά της δικτατορίας»,²⁵² είναι εμφανές ότι ενόψει της βασικής στόχευσης για «πλατειά αντιδικτατορική συσπείρωση», που χρονολογούνταν από την αρχή της δικτατορίας, η συγκράτηση απέναντι στο «ξέκομμα από την πραγματικότητα» της γραμμής που ακολουθούσαν «οι διάφορες αποχρώσεις του τροτσκισμού και μερικές αριστεριστικές

ανανέωσης», το χαρακτηρίζει η Ολυμπίτου. Ενδεχομένως· ας μην ξεχνάμε ωστόσο ότι η ανανέωση περνούσε από σκόλιους δρόμους, όπως δείχνει το παραπλήσιο παράδειγμα του ισπανικού PCE.

²⁵⁰ Όπως υποστηρίζει ο Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 177-187.

²⁵¹ Ο Α. Υφαντόπουλος αναφέρει τη χαρακτηριστική μαρτυρία του Γιώργου Φιλιππάκη: «Έρχεται η δική μου καθοδήγηση και μου λέει: Μην μπειτε μέσα, είναι προβοκάτσια. Τους λέμε εμείς, άντε γαμηθείτε, και μπήκαμε. Το ίδιο έκανε και η Καρυσιάνη από τη Νομική, το ίδιο από τη ΦΜΣ αλλά και όλου», βλ. Αργ. Υφαντόπουλος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού και ο ΡΦ στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης», *Δοκίμες*, τχ. 13-14, Άνοιξη 2005, σελ. 241 αλλά και 222-223.

²⁵² Ανακοίνωση του ΚΚΕ εσωτερικού στους ανταποκριτές ξένου Τύπου στην Αθήνα (*ΚΟΜΕΠ* Σεπτέμβρης-Νοέμβρης 1973), η αναφορά στο Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 177-187.

ομάδες» ούτε καινούρια ήταν²⁵³ αλλά ούτε και εξαίρεση στον κανόνα των αμήχανων αντιδράσεων των ΚΚ απέναντι στα ριζοσπαστικά ρεύματα του Μάη.

Πάντως, το νέο πλέον Γραφείο, με την πένα του Λεωνίδα Κύρκου, θα «διαβάσει» την εξέγερση του Πολυτεχνείου με τρόπο πολύ γνώριμο: τον Απρίλη-Μάη του 1974, θα δει τη δημοσιότητα το κείμενο «Μαθήματα από το λαϊκό ξεσκήκωμα του Νοέμβρη και τα καθήκοντα του κόμματος σήμερα» ως σχέδιο θέσεων²⁵⁴ – και βέβαια δεν είναι συμπτωματικό εάν θυμίζει εκπληκτικά τα «Μαθήματα του Μάη-Ιούνη» του Βαλντέκ Ροσέ. Οι ομοιότητες φυσικά δεν σταματούν στον τίτλο. Όπως και στην προαναφερθείσα ανακοίνωση του κόμματος, τα γεγονότα αναγνωρίζονται ως «λαϊκό ξέσπασμα» που όμως ταυτόχρονα οδήγησε σε σκληρή αντίδραση της δικτατορίας και σε επιδείνωση των όρων της λαϊκής πάλης. Το κόμμα καλείται να βγάλει τα αναγκαία συμπεράσματα: η «σημερινή νεολαία» είναι ριζοσπαστικοποιημένη, δημοκρατική, βγαλμένη από την κρίση του ιμπεριαλισμού, τους αγώνες του αντιπολεμικού κινήματος και του γαλλικού Μάη· η ριζοσπαστικοποίηση αγγίζει ευρύτερα στρώματα της εργαζόμενης νεολαίας, των φοιτητών, αλλά και της μικρο-μεσο-αστικής ακόμη νεολαίας. Στα γεγονότα που αποτέλεσαν την κορυφή αυτού του κύματος, το κόμμα, και ο Ρήγας Φεραίος, αποτέλεσαν «σοβαρό παράγοντα» απέναντι στα «σεχταριστικά και λαθεμένα» συνθήματα μιας μειοψηφίας αριστερίστικων στοιχείων, αλλά και απέναντι σε «προβοκατόρικά στρατοκρατικά στοιχεία» που παρεισέφρησαν». Και εδώ, ακόμη μια φορά, γίνεται αντιπαράθεση ανάμεσα στην εξύμνηση του αυθόρμητου κινήματος και στον αναγκαίο ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος. Καθήκον του ΚΚΕ εσωτερικού είναι συνεπώς να διαμεσολαβήσει τη λαϊκή και νεολαιίστικη έκρηξη, να καθοδηγήσει την αντίδραση σε αγώνες οικονομικούς, πολιτικούς (εκδημοκρατισμός), στη βάση ενός κοινού προγράμματος με τις άλλες αντιδικτατορικές δυνάμεις. Βέβαια, απέναντι στην επίσημη θέση, αναδύθηκαν και οι διαφοροποιήσεις, με βασικό εκφραστή τον Νίκο Καρρά:²⁵⁵ η γνώριμη, θερμότερη δεξίωση της «αγωνιστικής πρωτοπορίας» που ανέδειξε ο φοιτητικός αγώνας, παρά τη σχετική ανωριμότητα και τον αυθορμητισμό· η προηγούμενη σύγκρουση γραμμών όσον αφορά τη βασική αντίθεση της δικτατορίας, θα αναδιπλαισιάζοταν τώρα με αφορμή τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Ήταν καιρός να σχηματισθούν στο ΚΚΕ εσωτερικού δύο, τουλάχιστον, εσωτερικές τάσεις, μία αριστερή και μία δεξιά. Χωρίς όμως αναγκαστικά να είναι ορθός ο παραλληλισμός τους με αυτό που έχει ονομαστεί αριστερός και δεξιός ευρωκομμουνισμός,²⁵⁶ τουλάχιστον υπό την έννοια ότι τα

²⁵³ Ενδεικτικό το κείμενο ενός από τους πρωτοπόρους της «ανανέωσης», του Πάνου Δημητρίου, «Ο αντιδικτατορικός αγώνας και η πάλη για τη δημοκρατική αλλαγή» (που χρονολογείται «αρχές Δεκεμβρίου 1967»), στο Πάνος Δημητρίου, *Παραλείπόμενα της διάσπασης*, Ηριδανός, Αθήνα [1975;], σελ. 11-12.

²⁵⁴ «Μαθήματα από το λαϊκό ξεσκήκωμα του Νοέμβρη και τα καθήκοντα του κόμματος σήμερα», Σχέδιο θέσεων του Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, στην *ΚΟΜΕΠ* αλλά και στην εκδιδόμενη στην Ιταλία διμηνιαία έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού *Διάλογος (για την ενότητα των ελλήνων κομμουνιστών)*, τχ. 9-10, Απρίλης 1974.

²⁵⁵ Βλ. λ.χ. Ν. Καρράς, «25 Νοεμβρίου: μια νέα μα όχι η τελευταία φάση», *Διάλογος (για την ενότητα των ελλήνων κομμουνιστών)*, τχ. 9-10, Απρίλης 1974.

²⁵⁶ Η συσχέτιση στο Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68*, ό.π., σελ. 273-278.

«Μαθήματα από το λαϊκό ξεσκήκωμα του Νοέμβρη και τα καθήκοντα του κόμματος σήμερα» δεν απέχουν από τη βασική γραμμή που ακολούθησαν απέναντι στα εξεγερσιακά γεγονότα του 1968 όλα τα μετέπειτα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, ανεξαρτήτως αριστερής ή δεξιάς κλίσης.

3.7. Οι κομμουνιστές το Μάη: Ιταλία

Επιστρέφοντας στη συγχρονία του 1968, διαπιστώνουμε ότι οι εσωκομματικές κρίσεις ήταν κανόνας που εκδηλώθηκε με διαφορετικές μορφές. Στην ιταλική περίπτωση, η βασικότερη εκδήλωση ήταν η υπόθεση της ομάδας του *Μανιφέστο*, εκείνης της πτέρυγας δηλαδή του PCI που δεξιώθηκε με τη μεγαλύτερη θερμή το ρεύμα της νεανικής εξεγερσιακότητας και τις ριζοσπαστικές τάσεις που ενέπνεε η κινεζική πολιτιστική επανάσταση. Η σύγκρουση με την ομάδα έφτασε μέχρι τον εξοστρακισμό της από το κόμμα, τον Νοέμβριο του 1969, με την κατηγορία της απειθαρχίας. Ωστόσο, ήταν ένα μάλλον βελούδινο διαζύγιο,²⁵⁷ χωρίς τις πολιτικές και ηθικές καταδίκες των αποσυνάγωγων, όπως θα συνέβαινε σε παλαιότερες φάσεις του κομμουνιστικού κινήματος, και το *Μανιφέστο* συνέχισε να συνοδοιπορεί κριτικά προς το PCI, αποτελώντας ένα είδος ριζοσπαστικής συνείδησης ενός κόμματος που την επόμενη δεκαετία θα εμπέδωνε όλο και περισσότερο την κυβερνητική του κλίση.

Η συζήτηση ήταν έντονη, καθόλου τυχαία στο πλαίσιο του 12ου Συνεδρίου του 1969, του συνεδρίου δηλαδή που είχε ως αιχμή την απόφαση το PCI να μεταφράζει την κοινωνική ριζοσπαστικότητα σε αγώνα για εθνικής εμβέλειας διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Εκεί, ήταν ο ίδιος ο Μπερλινγκουέρ²⁵⁸ που ανέλαβε να επιτεθεί στις απόψεις που εξέφραζε ο Λουίτζι Πίντορ, μέλος της ΚΕ και από τα βασικά μέλη της ομάδας μαζί με τη Ροσάνα Ροσάντα, ανασύροντας την τοποθέτηση του Τολιάτι στο 8ο Συνέδριο, για να στηρίξει τη θέση ότι η δράση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να εξαντλείται στα κινήματα «από τα κάτω». Η ομάδα που τελικά εξέδωσε το περιοδικό *Il Manifesto* συγκροτήθηκε σε σύγκρουση με τις βασικές αιχμές του 12ου Συνεδρίου, εν ολίγοις δηλαδή με τη μετάφραση και ερμηνεία του 1968 από το κόμμα.

Τα ζητήματα που τίθονταν, ωστόσο, ήταν πολλαπλά. Ο Paolo Bufalini, στη *Rinascita*, υπενθύμιζε τη διαφοροποίηση της ομάδας του *Μανιφέστο* από τις συνεδριακές αποφάσεις, αλλά και από την κεντρική επιλογή του PCI να προωθήσει μια πολιτική συμμαχιών με σοσιαλιστές και καθολικούς –ως βήμα απομάκρυνσης του κόμματος

²⁵⁷ Giovanni Russo, «Il compromesso storico: the Italian Communist Party from 1968 to 1978», Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979, σελ. 74-75.

²⁵⁸ Συμπεράσματα της συζήτησης πάνω στο πρώτο σημείο της ημερήσιας διάταξης του 12ου συνεδρίου του PCI, Μπολόνια 15-2-1969, Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, ό.π., σελ. 47.

από την επαναστατική μήτρα– αλλά και την αντισοβιετική στάση, σε αντίθεση με την πλήρη αποδοχή της κινεζικής πολιτιστικής επανάστασης ως παράγοντα ανανέωσης του κομμουνιστικού κινήματος. Ταυτόχρονα, όμως, ο Bufalini προειδοποιούσε τους συντρόφους που εξέδιδαν το νέο περιοδικό ότι οι διαφοροποιήσεις τους θα έπρεπε να εκφράζονται πρωτίστως στα κομματικά όργανα· το κόμμα και το κομματικός Τύπος έδιναν δυνατότητες άρθρωσης διαφορετικών απόψεων, ωστόσο κανείς δεν έπρεπε να ξεχνάει ότι το PCI «είχε απορρίψει μια εσωτερική λειτουργία που να βασίζεται σε ομάδες, ρεύματα, φράξιες».²⁵⁹ Στην απάντησή της, η Ροσάντα Ροσάντα²⁶⁰ υπερασπιζόταν την απομάκρυνση από το σοβιετικό πλαίσιο και την προσέγγιση στα παραδείγματα της πολιτιστικής επανάστασης ή της Λατινικής Αμερικής ως μια «επιβεβαίωση της επαναστατικής υποκειμενικότητας [και] επιλογή της δημοκρατίας από τα κάτω». Η Ροσάντα διεκδικούσε ρητά, για λογαριασμό της τάσης στην οποία εντασσόταν, μια ορισμένη γκραμισιανή παράδοση, αντιθετικά προς την ερμηνεία του Γκράμσι που έκανε το κόμμα, καταφεύγοντας στον βολонταρισμό του νεαρού Γκράμσι και σε κείμενα όπως το περίφημο «Η επανάσταση ενάντια στο κεφάλαιο».²⁶¹ Υπό αυτό το πρίσμα, διεκδικούσε μια διαφορετική, μαοϊζουσα εννοιολόγηση του 1968, σύμφωνα με την οποία «ο σοσιαλισμός δεν μπορεί πλέον να διδαχθεί αλλά βιώνεται από τις μάζες». Το κόμμα δεν μπορεί να είναι πλέον παιδαγωγική πρωτοπορία, αλλά μάλλον η σχέση έχει αντιστραφεί, όπως έγραφε μια άλλη εκπρόσωπος των ριζοσπαστικών τάσεων εντός του PCI στην αλληλογραφία της – διόλου τυχαία!– με τον Λουί Αλτουσέρ: «οι μάζες είναι τρομερά πιο μπροστά από εμάς»!²⁶² Οπτική που υπονοούσε, όταν δεν το έλεγε ευθέως, ότι αυτό που φάνηκε το 1968 ήταν ότι οι «μάζες» είχαν ξεπεράσει τα ΚΚ, είχαν ριζοσπαστικοποιηθεί πολύ πέρα από τα όρια που υποδείκνυε η κοινή συγκρατημένη στάση των κομμουνιστών. Συνεπώς τα ΚΚ θα έπρεπε να ανακτήσουν την επαφή τους με τις πρωτοπόρες μάζες, διαμορφώνοντας τους όρους μιας νέας πολιτικής πρωτοπορίας – προφανώς μακριά από τον «ελεκτοραλισμό» και την υποκατάσταση του μαρξισμού από τις «διαρθρωτικές αλλαγές».²⁶³

Η οπτική της ομάδας του *Μανιφέστο* απορρίφθηκε, με σχετικά βίαιο τρόπο, από το κόμμα, για έναν διπλό λόγο, που αποκαλύπτει και τις αντιφάσεις της διαδικασίας ανανέωσης του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος και μάλιστα στην πιο προωθημένη εκδοχή του. Ο πρώτος λόγος ήταν ότι η Ροσάντα, στην παραπάνω επιστολή της, και η ομάδα του *Μανιφέστο* ζητούσαν «διαύλους μη ομοφωνίας» μέσα

²⁵⁹ Paolo Bufalini, «Su una nuova rivista», *Rinascita*, 4-7-1969.

²⁶⁰ Επιστολή της Ρ. Ροσάντα, στη *Rinascita*, 25-7-1969.

²⁶¹ Κείμενο του Γκράμσι στην *Ordine Nuovo*, 24-11-1917, στο Α. Γκράμσι, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα*, Στοχαστής, Αθήνα 1982.

²⁶² Η Maria-Antonietta Macciocchi, δημοσιογράφος στο Παρίσι και υποψήφια του PCI στη Νάπολι, στις εκλογές του 1968, δημοσίευσε την αλληλογραφία της προς τον Αλτουσέρ σε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο που δείχνει τις παράλληλες γραμμές αναζήτησης μιας υπό άλλους όρους πρωτοπορίας από εκείνα τα τμήματα των κομμουνιστών που ενστερνίζονταν τα προτάγματα της πολιτιστικής επανάστασης και τα εξεγερσιακά σκιρτήματα, βλ. Maria-Antonietta Macciocchi, *Lettres de l'intérieur du parti*, Maspero, Παρίσι 1970, σελ. 20.

²⁶³ Maria-Antonietta Macciocchi, *ό.π.*, σελ. 17 και 20.

στο κόμμα. Το κόμμα όμως, παρότι από το 1964 και το θάνατο του Τολιάτι είχε πλέον μία σαφώς διαμορφωμένη, πλην όχι αναγνωρισμένη, αριστερή και μία δεξιά πτέρυγα, δεν επρόκειτο να υποχωρήσει σε αυτό το αίτημα, τουλάχιστον όχι ακόμα. Και μάλιστα ενόψει μιας οπτικής που αμφισβητούσε «ριζικά» τη γραμμή του κόμματος και του συνεδρίου αλλά και τη «συνοχή και οργανικότητα της σχέσης δημοκρατία-συγκεντρωτισμός» για την κομμουνιστική αντίληψη.²⁶⁴ Ο δεύτερος λόγος όμως αφορούσε τη βασική στρατηγική επιλογή του PCI ως προς τις κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες και τη διαμόρφωση μιας βαθιάς μεταρρυθμιστικής πολιτικής εθνικής εμβέλειας. Για την ομάδα του *Μανιφέστο*, το PCI θα έπρεπε να σφυρηλατήσει μια ενωτική πλατφόρμα με τις δυνάμεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς παρά με τους Σοσιαλιστές ή τους καθολικούς, να απορρίψει την πολιτική των μεταρρυθμίσεων. Αλλά το PCI είχε αλλιώς εννοιολογήσει τη ριζοσπαστικοποίηση των χρόνων 1968-1969, θεωρώντας ότι η «επαναστατική διαδικασία σε μια χώρα σαν την Ιταλία»²⁶⁵ δεν μπορούσε να επιλέγει τον κινηματικό ριζοσπαστισμό σε βάρος μιας πολιτικής που παίρνει στα σοβαρά τις πολιτικές διαμεσολαβήσεις, τις σχέσεις εκπροσώπησης, τις συμμαχίες και τους θεσμούς. Σε τελευταία ανάλυση, όπως σημείωνε το 1971 ο Λουτσιάνο Γκρούπι, εκείνο που έμοιαζε να έχει ηττηθεί δεν ήταν οι αγώνες του 1968-1969 αλλά η ανάλυση των ριζοσπαστών για τους αγώνες εκείνους. Η πορεία του PCI επιβεβαίωνε, τουλάχιστον στα επόμενα χρόνια, την αφοριστική διατύπωσή του.

3.8. Μπορεί η διαλεκτική να σπάσει τούβλα; Ανάμεσα σε «παλιά» και Νέα Αριστερά

Nouvelle Gauche, New Left, Neue Linke· το 1968 ήταν η θρυαλλίδα για μια έκρηξη που μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, το ίδιο και οι νέες μορφές ριζοσπαστισμού που γέννησε και που συμπυκνώθηκαν υπό τον τίτλο Νέα Αριστερά – προφανώς σε όλες τις βασικές ευρωπαϊκές γλώσσες. Ένας ορμητικός παραπόταμος που διακλαδίστηκε από τη μεγάλη κοίτη των παραδοσιακών εργατικών και αριστερών κομμάτων.

Φαινόμενο εκρηκτικό αλλά όχι ενιαίο. Θα ήταν ακριβέστερο να μιλάμε στον πληθυντικό για Νέες Αριστερές, όπως έχει σημειώσει προσφυώς ο Massimo Teodori, κάνοντας μια περιοδολόγηση του φαινομένου.²⁶⁶ Η Νέα (πληθυντική) Αριστερά αναδύεται τη δεκαετία 1956-1966. Γεγονότα όπως το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, η

²⁶⁴ Βλ. την έκθεση του Αλεσάντρο Νάτα στην ΚΚ του PCI (30-31 Ιουλίου 1969) σχετικά με το ζήτημα του *Μανιφέστο*, «La concezione del partito e i problemi posti dalla rivista Il Manifesto», *Rinascita*, 22-8-1969.

²⁶⁵ Luciano Gruppi, «La crisi del Manifesto», *Rinascita*, 12-11-1971.

²⁶⁶ Massimo Teodori, «The New Lefts in Europe», Seweryn Bialer, Sophia Sluzar (επιμ.), *Strategies and Impact of Contemporary Radicalism*, τόμ. 3, Westview Press, Κολοράντο 1977, σελ. 202-212.

κρίση του Σουέζ, η ουγγρική επανάσταση, το αντιπολεμικό και αντιπυρηνικό κίνημα, ζωογονούν ομάδες και περιοδικά διανοομένων όπως το *Socialisme ou barbarie* του Καστοριάδη και του Λεφόρ, το *Temps modernes* του Σαρτρ, η επιθεώρηση *Arguments* του Εντγκάρ Μορέν, οι Καταστασιακοί· μεταφράσεις και επανεκδόσεις συγγραφέων όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ, ο Κορς, ο Λούκατς, ο κύκλος της Σχολής της Φρανκφούρτης, και η ανάδυση νέων διανοομένων με αυξανόμενη επιρροή, όπως ο Μαρκούζε· νεολαιίστικες εξεγέρσεις, αγγλική αντικουλτούρα, το κίνημα *Jalците* στη Γαλλία, στην Ολλανδία οι *Provos* και οι *Kabouters*· νέες ομαδώσεις, όπως οι *Sozialistischer Deutscher Studentbund (SDS)*, ιδίως σε πανεπιστήμια και διανοούμενους, που κινούνται γύρω από το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα και εμπνέονται από τη Σχολή της Φρανκφούρτης, οι λέσχες *New Left* και το περιοδικό *New Left Review* στην Αγγλία, αυτόνομα δίκτυα στη Γαλλία όπως το *Jeanson*, το *PSU* το 1961 και η *UNEF*, παρεκκλίνοντες μαρξιστές όπως ο αλτουσεριανός κύκλος της οδού Ουλμ, ιταλικά περιοδικά όπως τα *Quaderni rossi*, *Classe operaia*, *Quaderni piacentini* αλλά και, από το 1964, το *PSIUP* (Σοσιαλιστικό Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας), που δεν αποδεχόταν καμία συνεργασία της Αριστεράς με τη Χριστιανοδημοκρατία.

Η τομή του 1968 στάθηκε το *big bang* που γέννησε ή ανέδειξε ένα ολόκληρο σύμπαν πολιτικών ομάδων, κινήσεων και κινημάτων. Από τη μια μεριά, πολλαπλασιάστηκαν εκθετικά τα ριζοσπαστικά μικρά κόμματα και γκρουπούσκουλα: στη Γαλλία, η *Union des Jeunes Communistes Révolutionnaires*, ακολούθησε η μαρξιστική-λενινιστική *Gauche Proletarienne* και η *Ligue Communiste* του Αλαίν Κριβίν, παράλληλα με την *Alliance des Jeunes pour le Socialisme* και την *Lutte Ouvrière*· στη Γερμανία, η ομάδα «Σπάρτακος» μαζί με διάφορα μαρξιστικά-λενινιστικά κόμματα· στην Ιταλία, μαρξιστικές-λενινιστικές ομάδες αλλά και περισσότερες στην παράδοση του εργατισμού, όπως η *Potere Operaio* και αργότερα η *Lotta Continua*, η *Avanguardia Operaia*, καθώς και η ομάδα του *Μανιφέστο*· στην Αγγλία, ο κύκλος του *New Left Review* και το περίφημο «Μανιφέστο της 1ης Μάη», που όμως επισκιάστηκαν από τους τροτσκιστές. Από την άλλη, άνθισαν κινήματα που ήδη έθεταν ζητήματα μετα-υλιστικού προσανατολισμού: κινήματα για ζητήματα ορίων δημόσιου-προσωπικού, όπως το κίνημα για το διαζύγιο στην Ιταλία, κινήματα καταλήψεων αλλά και κινήματα νεανικής ή σεξουαλικής απελευθέρωσης σε Αγγλία, Γερμανία, Γαλλία και Ιταλία.

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά αυτού του νεφελώματος της Νέας Αριστεράς; Η Ingrid Glicher-Holtey σημειώνει σχετικά τα βασικά μοτίβα.²⁶⁷ Το πρόταγμα της ανθρώπινης χειραφέτησης, αλλά με διαφορετικές προκείμενες. Η έμφαση περνά από τον Μαρξ της πολιτικής οικονομίας στον νεαρό Μαρξ, η αλλοτρίωση αντικαθιστά την εκμετάλλευση ως κεντρικό αναλυτικό πρίσμα, ώστε αντίστοιχα η έμφαση περνά από

²⁶⁷ Ingrid Glicher-Holtey, «La contribution des intellectuels de la Nouvelle Gauche à la définition du sens de mai 68», Geneviève Dreyfus-Armand, Robert Frank, Marie-Françoise Levy, Michelle Zancarini-Fournel et al., *Les années 68. Le temps de la contestation*, ό.π., σελ. 89-97.

τις προϋποθέσεις της κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης (εθνικοποίηση-κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, ανάληψη της εξουσίας) στα προαπαιτούμενα της απελευθέρωσης του ανθρώπου από την καθημερινή αλλοτρίωση, από τα ποικίλα δεσμά που υφαίνουν οι κοινωνικές ιεραρχίες και εξουσιαστικές σχέσεις στην οικογένεια, στη σεξουαλικότητα κλπ. Υποκείμενο του μετασχηματισμού δεν είναι πλέον η προλεταριακή μάζα, αλλά το απελευθερωμένο από την καθυποταγή στο συλλογικό άτομο· είναι οι νέοι διανοούμενοι, τα νέα, μορφωμένα στρώματα, η εξεγερμένη νεολαία. Η Νέα Αριστερά αυτοκατανοήθηκε «μάλλον ως κίνημα παρά ως κόμμα». Αυτή η νέα διαλεκτική θα απειλούσε ευθέως τα δομικά υλικά των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων.

Παρ' όλα αυτά, τα κομμουνιστικά κόμματα παρέμειναν οι βασικοί φέροντες οργανισμοί της αριστερής πολιτικής. Ταλαντεύτηκαν αλλά δεν κλονίστηκαν από τον γαλαξία που άνθιζε στα αριστερά τους. Θα δούμε στη συνέχεια γιατί και πώς κατόρθωσαν όχι μόνο να αντέξουν αλλά να μετατρέψουν σε ισχυρό τους όπλο τη ριζοσπαστική έκρηξη που αρχικά αντιμετώπισαν με επιφύλαξη. Ταυτόχρονα, όμως, δεν θα μπορούσαν να αντέξουν χωρίς να αλλάξουν. Το κύμα του ριζοσπαστισμού άφηνε βαθειά ίχνη πάνω τους. Και αν χάριζε στα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης μια νέα κοινωνική ορμή, νέες πολιτικές δεξαμενές αλλά και μια ανακαίνιση της επαναστατικής ιδέας, την ίδια στιγμή αναδείκνυε θεματικές και προσανατολισμούς που οι κομμουνιστικοί κομματικοί οργανισμοί δεν θα μπορούσαν πλέον να παρακάμψουν.

Η συγκυρία του 1968, ας το επαναλάβουμε, παρά την προφανή αρχική αμηχανία, στάθηκε τελικά ένα αρχιμήδειο σημείο για κρίσιμες, αντιφατικές κι ωστόσο καταλυτικές, μεταστροφές στα κομμουνιστικά κόμματα. Ακόμη και για το λιγότερο ευέλικτο γαλλικό, θα πρέπει να σχετικοποιηθεί η εκτίμηση ότι αρνήθηκε να ξανασκεφτεί ριζικά την παραδοσιακή του αντίληψη για την επανάσταση (δηλαδή ένα μείγμα μεταρρυθμιστικής κοινοβουλευτικής στρατηγικής και λενινιστικής κομματικής οργάνωσης) στον απόηχο των γεγονότων του Μάη και ότι απλώς επιχειρούσε να διασώσει το γαλλικό κράτος και τους θεσμούς του.²⁶⁸ Θα ήταν ακριβέστερο να ειπωθεί ότι εμφανιζόμενο ως εγγυητής, πράγματι, των θεσμών της Γαλλικής Δημοκρατίας, επιχειρούσε να επανατοποθετηθεί με τρόπο ουσιαστικά νέο εντός τους. Και πολύ περισσότερο, να κατοχυρώσει ένα νέο positioning στον κομματικό ανταγωνισμό: εμφανιζόμενο ως προνομιακός διερμηνέας της νέας ριζοσπαστικότητας, επιχειρούσε να έλξει τον σοσιαλιστικό χώρο προς τις δικές του θέσεις, μακριά από μια ορισμένη «αστική» κοινωνιολογική αφήγηση περί ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης, κυριαρχίας των μεσαίων στρωμάτων και υποχώρησης της ταξικότητας. Το κυριότερο είναι ότι το PCF ανανέωνε τη λαϊκομετωπική του στρατηγική, απορρίπτοντας ρητά την «ιδέα του μοναδικού κόμματος» και αναζητώντας μια «κοινή εργασία» με το Σοσιαλιστικό Κόμμα – την ώρα που παραλλήλως τις απεργίες του Μάη με τις εκλογικές επιτυχίες των ιταλών

²⁶⁸ Maud Anne Bracke, «The PCF in May 1968. The Impossible Revolution?», *ό.π.*, σελ. 64-79.

συντρόφων,²⁶⁹ προετοιμάζοντας το προφίλ ενός κόμματος αγώνα και εξουσίας, ικανού να κινητοποιεί τις καθόλου αποπολιτικοποιημένες μάζες σε μια προοπτική εθνικής πολιτικής.

Ακόμα πιο καθαρά μοιάζουν τα πράγματα στην περίπτωση του PCI, καθώς εκεί αναδύεται με ευκρίνεια η πίεση που υπέστη το κόμμα, η αξιολόγηση των κινδύνων που έκανε αλλά και εν τέλει οι κρίσιμες επιλογές του. Τα κινήματα αμφισβήτησης, αμφισβητούσαν ταυτόχρονα την ίδια την αλλοτινή πρωτοπορία του εργατικού κινήματος, το κομμουνιστικό κόμμα. Η αποθέωση του αυθόρμητου κινήματος, ο «αριστερισμός», σήμαινε, αντιστρόφως, μια «ριζική άρνηση» των ιστορικών θεσμών της εργατικής τάξης και της δυνατότητάς τους να διαμεσολαβούν πολιτικά την κοινωνική ζωή, να ασκούν ηγετικό ρόλο.²⁷⁰ Οι κίνδυνοι ήταν πολλαπλοί: τα κομμουνιστικά κόμματα κινδύνευαν να απομονωθούν από τις νέες κοινωνικές δυνάμεις, ιδίως τους φοιτητές· απειλούνταν ιδεολογικά από την άνθιση μιας κουλτούρας της αλλοτρίωσης και της επιστροφής σε ρομαντικίζοντα σχήματα, η οποία θεωρούσε ότι το άλλοτε προνομιακό υποκείμενο της επαναστατικής προόδου, η εργατική τάξη, είχε πλέον ενσωματωθεί από τον βιομηχανικό καπιταλιστικό πολιτισμό έτσι ώστε μόνο ένα νέο υποκείμενο, οι νέοι διανοούμενοι λ.χ., θα μπορούσε πλέον να αμφισβητήσει τις ενσωματωτικές δυνατότητες του καπιταλισμού.

Αυτή η νέα κοινωνιολογική αφήγηση, γκουρού της οποίας ήταν ο Μαρκούζε,²⁷¹ που συγκέντρωνε άλλωστε τα πυρά των θεωρητικών του PCI, πήγαινε μαζί με τη διεκδίκηση μιας νέας ατομικότητας, η οποία αφενός ανάγκαζε τους ιταλούς κομμουνιστές να ξανασκεφτούν τη «μονοδιάστατη αντίληψη» των παλαιότερων γενεών ότι μόνο συλλογικά λύνονται τα ατομικά προβλήματα και τη συγκρότηση μιας νέας σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού αλλά αφετέρου τους φόβιζε καθώς συχνά εκτρεπόταν σε μια συνολική απόρριψη της «μαζικής διάστασης της πολιτικής» – όταν δεν παρεκτρεπόταν στην τρομοκρατία.²⁷² Και ακόμη, οι τάσεις αυτές, μαζί με τη θεμελιακή αμφισβήτηση των προκείμενων του δυτικού (καπιταλιστικού) κόσμου, αναδείκνυαν εν είδει παραδείγματος ανανέωσης του επαναστατικού προτάγματος εμπειρίες από την περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματος, όπως η κινεζική, η κουβανική, η λατινοαμερικανική, που και έρχονταν σε ρήξη με το ασφαλέστερο σοβιετικό παράδειγμα αλλά και αποτελούσαν μια δέσμη θεωρητικοποιήσεων

²⁶⁹ Χαρακτηριστικό δείγμα, το κείμενο του Georges Cogniot, «Social-démocratie et léninisme, les deux lignes du mouvement ouvrier au XXe siècle», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1968.

²⁷⁰ Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα συνέντευξη Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 50-53.

²⁷¹ Τα «τεθλιμμένα κοινωνιολογικά δόγματα των οποίων σύμβολο έχει γίνει ο Μαρκούζε», όπως σημείωνε εξόχως επιθετικά ο Luca Pavolini λίγες μέρες μόνο μετά τα γεγονότα του παρισινού Μάη, Luca Spavolini, «Francia all' opposizione», *Rinascita*, 7-6-1968· περισσότερο νηφάλιες, αλλά με την ασφάλεια της χρονικής απόστασης, οι εκτιμήσεις του Ινγκράο για τον Μαρκούζε και το 1968, στο Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, Πολύτυπο, Αθήνα 1983.

²⁷² Πιέτρο Ινγκράο, ό.π., σελ. 31-32.

«τριτοκοσμικής»²⁷³ ποιότητας που απομακρύνονταν –όχι λιγότερο απ’ ό,τι η σοβιετική εμπειρία– από τις ιδιαίτερες συνθήκες της ευρωπαϊκής Δύσης.

Ήταν, λοιπόν, από την πρώτη στιγμή επιτακτικό τα ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης, το ιταλικό και το γαλλικό κυρίως, να επανεξετάσουν τις θέσεις τους υπό το νέο φως των γεγονότων του 1968, χωρίς ωστόσο να παρασυρθούν από την «επαναστατική φρασεολογία» και τις περιπέτειες της αυθορμησίας (*avventurismo*), αποκαθιστώντας όμως μια «μοντέρνα μορφή πρωτοπορίας» μέσα από μια «ορθή σχέση»²⁷⁴ με τα κοινωνικά κινήματα. Και κυρίως, εννοιολογώντας εκ νέου την επανάσταση. Όχι ως μια κατάσταση «μέγιστης κοινωνικής έντασης» που προκαλεί κενό εναλλακτικής πολιτικής στο οποίο η εξουσία τρέχει στους δρόμους και αρκεί ένα πρωτοποριακό επαναστατικό υποκείμενο για να την αδράξει,²⁷⁵ αλλά ως μια *διαρκή διαδικασία*²⁷⁶ –σύμφωνα και με τη μαρξική σκέψη– που συναρθρώνει *αναγκαστικά* τον αγώνα για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό με την αξιοποίηση των δημοκρατικών θεσμών και των κοινωνικών συμμαχιών.

Περισσότερο ακόμη, η επανάσταση ως διαδικασία έχει την έδρα της όχι αποκλειστικά στο κοινωνικό πεδίο, στο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά στο πεδίο της αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων, εν ολίγοις στο πεδίο του πολιτικού αγώνα για ανανέωση και μετασχηματισμό του κράτους που είναι «το κεντρικό σημείο κάθε επανάστασης».²⁷⁷ Θέλουμε δεν θέλουμε, γράφει ένας από τους ηγέτες του PCI, ο Λουτσιάνο Μπάρκα, στο σημαντικό βιβλίο που κυκλοφορεί το 1968,²⁷⁸ και ενάντια στις προσδοκίες «μη ενσωμάτωσης» που γεννούσε ο ριζοσπαστισμός τύπου Μαρκούζε ή Ντούτσκε, είμαστε όλοι ενσωματωμένοι, βρισκόμαστε μέσα στον *ενιαίο μηχανισμό* (*meccanismo unico*) που συνιστά ο όλο και ισχυρότερος δεσμός ανάμεσα στην οικονομική-παραγωγική και την πολιτικο-κρατική στιγμή. Υλική βάση της κοινωνίας, πολιτική κοινωνία και κοινωνία πολιτών, σημειώνει με εμφανώς γκραμισιανή έμπνευση ο Μπάρκα, συμφύονται υπό την αιγίδα του ολοένα και αυξανόμενου, και πιο παρεμβατικού, ρόλου που παίζει το κράτος στις σύγχρονες ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Συνεπώς, η επαναστατική οπτική μπορεί να διασωθεί μόνο ως διαρκής –και όχι στιγμιαία– πάλη πολυεπίπεδων συσχετισμών στο εσωτερικό του ενιαίου μηχανισμού και όχι από μια θέση ριζικής εξωτερικότητας. Αυτή η εννοιολόγηση δικαιούμαστε να θεωρήσουμε ότι βρίσκεται στον πυρήνα της μεταρρυθμιστικής στρατηγικής που υιοθετούσε το PCI, όντας πια, εκλογικά και

²⁷³ Η απόκρουση του «τριτοκοσμισμού» γίνεται εξίσου από την αριστερή και από τη δεξιά πτέρυγα του PCI, βλ. αντίστοιχα Πιέτρο Ινγκράο, *ό.π.*, και Giorgio Napolitano, *La politica del PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, *ό.π.*

²⁷⁴ Luca Spavolini, «Francia all’ opposizione», *Rinascita*, 7-6-1968.

²⁷⁵ Alessandro Natta, «Respingere analisi e scelte schematiche e settarie, per fare avanzare I nuovi processi unitari», έκθεση στην ΚΕ του ΙΚΚ για το «ζήτημα του *Μανιφέστο*», Οκτώβριος 1969, στο Pietro Valenza (επιμ.), *Il compromesso storico*, Newton Compton, Ρώμη 1975.

²⁷⁶ Luciano Barca, *Il meccanismo unico*, Riuniti, Ρώμη 1968, σελ. 108-120.

²⁷⁷ Alessandro Natta, «Respingere analisi e scelte schematiche e settarie, per fare avanzare I nuovi processi unitari», *ό.π.*

²⁷⁸ Luciano Barca, *Il meccanismo unico*, *ό.π.*.

κοινωνικά, μια κραταιά πολιτική δύναμη σε μια από τις ισχυρότερες χώρες της καπιταλιστικής Ευρώπης.²⁷⁹

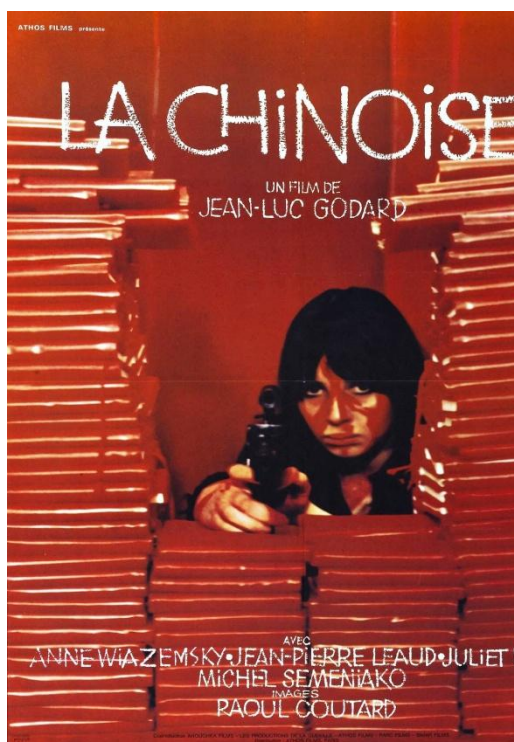
3.9. Σύνοψη

Κλείνοντας το μέρος που αφορά την «προϊστορία» του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, θα λέγαμε ότι η απαρχή της ιστορίας του ήταν ακριβώς η διπλή κρίση του 1968. Ήταν η στιγμή που άνοιξε διάπλατα το παράθυρο ευκαιρίας της προηγούμενης περιόδου αλλά και ταυτόχρονα η στιγμή που εντάθηκαν οι παράγοντες απειλής για τα κομμουνιστικά κόμματα. Γεγονότα και εξελίξεις έμοιαζαν ταυτόχρονα ως ευκαιρίες και ως απειλές.

Η κρίση του σοβιετικού μπλοκ, όπως εκδηλώθηκε στην Τσεχοσλοβακία, την ίδια στιγμή αποσταθεροποιούσε το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, το απορφάνιζε έτι περαιτέρω, αλλά και έδινε μια έξοχη αφορμή στα ευρωπαϊκά ΚΚ να απογαλακτιστούν από ένα παράδειγμα αριστερής πολιτικής που έμοιαζε όλο και πιο απαρχαιωμένο, μιλιταριστικό, αποστεωμένο. Από την άλλη μεριά, η βαθιά κρίση της Δύσης ήταν εκείνο το στοιχείο που επέτρεπε στους κομμουνιστές να διεκδικήσουν την πολιτική πρωτοβουλία μέσα από τη διαμεσολάβηση της ριζοσπαστικής δυναμικής. Αν όμως ήθελαν να το πετύχουν, ήταν εναγκασμένοι να προσαρμοστούν στα νέα χαρακτηριστικά μια εξέγερσης μάλλον «πολιτισμικής» και λιγότερο ανταποκρινόμενης στα κλασικά μαρξιστικά σχήματα.

Ακόμη περισσότερο, η ενδόρρηξη του αριστερού γαλαξία αναδείκνυε τα κινήματα και τα μορφώματα της Νέας Αριστεράς ως μια ανανεωτική και εξ αριστερών απειλή για τα «βαρεια» κομμουνιστικά κόμματα. Όμως αυτή η νέα πολλαπλότητα, χαλάρωνε τους άλλοτε σφιχτούς ιδεολογικούς και πολιτικούς περιορισμούς, επιτρέποντας στους κομμουνιστές μεγαλύτερα περιθώρια πολιτικής ελευθερίας, ευελιξίας και πραγματισμού. Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, αυτά ακριβώς τα στοιχεία που συναντάμε στην αφετηρία του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου θα αποδειχθούν καθοριστικά για την εξέλιξή του. Οι ευρωκομμουνιστές θα εκματελλευθούν ευκαιρίες ώστε να εδραιώσουν τη θέση τους στο αριστερό σύμπαν, έναντι της Νέας Αριστεράς, και να εμφανιστούν ως δυνάμεις ανανέωσης μέσα στην κρίση των δυτικών κοινωνιών, βάζοντας σε κίνηση έναν ευρύ μετασχηματισμό του κομμουνιστικού προφίλ. Στη συνέχεια θα δούμε διαφορετικές εκδοχές αυτής της κοινής επιλογής, που αποτέλεσε και τον πυρήνα του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου.

²⁷⁹ Τις θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες αυτής της διαμορφούμενης οπτικής θα ξανασυναντήσουμε σε πλήρη ανάπτυξη στο κεφάλαιο 7 «Κράτος, φιλελευθερισμός, δημοκρατία» αναφορικά με το δίλημμα μαρασμός ή μετασχηματισμός του κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ο πυρήνας του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου: 1973-1979

4.1. Εισαγωγή

Εμείς έχουμε τώρα την κυβέρνηση. Αργότερα θα πάρουμε και την εξουσία.

Σαλβαδόρ Αλιέντε, στον απεσταλμένο του γαλλικού περιοδικού *L'Express* Εντουάρ Μπαλμπύ, Μάιος 1971

Ο όρος «ευρωκομμουνισμός» δεν επινοήθηκε από τα κόμματα που συναποτελέσαν το ομώνυμο πολιτικό ρεύμα. Το πιθανότερο είναι ότι για πρώτη φορά καταγράφεται από τον Αρίγκο Λέβι στην ιταλική εφημερίδα *La Stampa* για να περιγράψει όμως ένα υπαρκτό φαινόμενο που αναζητούσε όνομα – αν και δεν λείπουν υποθέσεις σαν του υπεύθυνου εξωτερικής πολιτικής του ΚΚΣΕ Βλαντιμίρ Ζαγκλάντιν, ότι ο όρος χαλκεύθηκε από τον Ζμπίγκνιου Μπρεζίνσκι, σύμβουλο τότε του Τζίμι Κάρτερ.²⁸⁰ Ακόμη περισσότερο, για τον σκληροπυρηνικό Τσεχοσλοβάκο Vasil Bilak ο ευρωκομμουνισμός ήταν «ισοδύναμος με προδοσία» και για τον Βούλγαρο Τοντόρ Ζίφκοφ ένα τείχος που έστηναν οι αντιδραστικοί ανάμεσα στα κόμματα της σοσιαλιστικής Ανατολής και σε εκείνα της Δυτικής Ευρώπης.²⁸¹

Αρχή σοφίας η των ονομάτων επίσκεψις. Αν όμως το όνομα έπεται του φαινομένου, εάν οι πρωταγωνιστές το αποδέχθηκαν εκ των υστέρων για να ονοματιστεί το πολιτικό τους σχέδιο, ποιο ήταν το περιεχόμενο που κωδικοποιήθηκε υπό τον όρο ευρωκομμουνισμός; Ήταν άραγε ένα μάλλον «άμορφο δόγμα» και «ετερογενές φαινόμενο», όπως έχει γραφεί, που το συνέιχε η απόπειρα κατάκτησης της εξουσίας;²⁸² Ήταν μια απόπειρα όχι για ένα νέο κομμουνιστικό κέντρο ή για μια κοινή πολιτική γραμμή αλλά για να αναζητηθούν παρόμοιες απαντήσεις σε ανάλογα προβλήματα; Ήταν ένα συνεκτικό πολιτικό πρόταγμα με βαθιές ιστορικές ρίζες, που διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε με διαφορετικούς τρόπους στις διαφορετικές χώρες όπου αναδύθηκε; Μέσα στην πολλαπλότητα των εθνικών εμπειριών, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τα ενοποιητικά στοιχεία, τον ειδοποιό πυρήνα του ευρωκομμουνισμού – μια εκδοχή των οποίων ήταν ο συνδυασμός «διαρθρωτικές

²⁸⁰ Annie Kriegel, *Un autre communisme?*, ό.π., σελ. 21.

²⁸¹ Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism*, ό.π., σελ. 464-468.

²⁸² Ronald Kowalski, *European Communism. 1848-1991*, ό.π., σελ. 151 και 163.

μεταρρυθμίσεις + δημοκρατικός δρόμος προς έναν πλειοψηφικό σοσιαλισμό + ειρηνικός δρόμος και άρνηση των ψυχροπολεμικών μπλοκ»;²⁸³

Προσπαθήσαμε μέχρι εδώ να δείξουμε τα ιστορικά «προαπαιτούμενα» του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Εκκινώντας, όχι τυχαία, από τη διπλή μήτρα, τη «βασική επιλογή» στην οποία αναφέρεται ο Ιμάνουελ Βαλερστάιν, της στρατηγικής των Λαϊκών Μετώπων και της Αντίστασης. Μια επιλογή που ευνόησε τη μαζικοποίηση ορισμένων δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων, ιδίως στη Γαλλία και την Ιταλία, τα οποία κατέκτησαν ένα σημαντικό μέρος του εκλογικού κοινού «αρκετό για να μην μπαίνουν σε περιπέτειες αλλά όχι αρκετό για να πάρουν την εξουσία».²⁸⁴ Χρησιμοποιώντας μια άλλη ορολογία, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα κόμματα αυτά «stuck-in-the-middle», ανάμεσα δηλαδή στη μαζικοποίηση με αφετηρία την έκφραση της κοινωνικής διαμαρτυρίας και στο κατώφλι της εξουσίας. Η απάντηση που επιχείρησαν να δώσουν σε αυτό το πρόβλημα ήταν άραγε ένα κοινό στρατηγικό στοιχείο καθοριστικό για την ευρωκομμουνιστική ταυτότητα;

Η υπόθεση εργασίας μας είναι ότι το «ζήτημα της εξουσίας», ακριβέστερα το ζήτημα της ουσιαστικής, νομιμοποιημένης συμμετοχής με καθοριστικό τρόπο και με πλειοψηφική κλίση στους θεσμούς μιας δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, είναι σημείο-κλειδί για την ανάλυση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Και βέβαια, υπερβαίνει κατά πολύ το ζήτημα απλώς της άσκησης ή μη εξουσίας, όπως υπαινίσσεται και η απάντηση του Αλιέντε στον γάλλο ανταποκριτή που προτάξαμε εισαγωγικά. Σε ένα καταστατικό κείμενο του ευρωκομμουνισμού, ο Σαντιάγο Καρίγιο έθετε τον πυρήνα του προβλήματος: αφενός να καταδειχθεί ότι η ιστορική συνάρθρωση δημοκρατίας και καπιταλισμού δεν είναι η μόνη δυνατή, σύμφυτη ή αναπόφευκτη, αφετέρου, και κυρίως, το συναφές πρόβλημα δεν είναι «πώς να φτάσεις κανείς στην κυβέρνηση [αλλά] πώς να μετασχηματίσει τον μηχανισμό του κράτους [χωρίς να το καταργεί]».²⁸⁵ Μαζί με μια σειρά άλλα χαρακτηριστικά που συνθέτουν έναν ενδιαφέροντα πολιτικό πίνακα: την αναγνώριση της «αστικής» δημοκρατίας ως το πεδίο της πολιτικής πάλης και όχι πια ως «τυπικής» δημοκρατίας, την αναγνώριση των «αδυναμιών» του σοσιαλισμού στις σοσιαλιστικές χώρες με την

²⁸³ Όπως τον περιγράφει, για παράδειγμα, ο Ζαν Καναπά σε ένα σχετικό σεμινάριο στην περίφημη Sciences Po του Παρισιού το 1977, βλ. Σχέδιο ομιλίας του Ζαν Καναπά, Νοέμβριος 1977, Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Fonds Jean Kanapa, κ. 317 φ. J 19, «Eurocommunisme».

²⁸⁴ Immanuel Wallerstein, “Eurocommunism: its roots in European working-class history”, *Contemporary Marxism*, vo 2, 1980, περιέχεται στο Immanuel Wallerstein, *The Politics of the World Economy*, Cambridge University Press / Editions de la maison des Sciences de l’Homme, Λονδίνο / Παρίσι 1984, σελ. 118-119. Είναι ενδιαφέρον ότι η μαζικοποίηση του γαλλικού και του ιταλικού ΚΚ είχε οδηγήσει αμερικανικές διπλωματικές πηγές, για παράδειγμα, να υπερεκτιμήσουν την εκλογική δυναμική των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων στην Ισπανία και την Ελλάδα. Ωστόσο, όπως γνωρίζουμε, οι εκτιμήσεις για 21% στην Ισπανία και 15% στην Ελλάδα (αλλά και 23% στην Πορτογαλία) στις πρώτες εκλογές υπό δημοκρατικό καθεστώς δεν επαληθεύτηκαν. Βλ. σχετικά Neil McNnes, *The Communist Parties of Western Europe*, Oxford University Press / The Royal Institute of International Press, Λονδίνο 1975, σελ. x.

²⁸⁵ Σαντιάγο Καρίλιο, «Ευρωκομμουνισμός» και κράτος, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ. 51-52 και 68.

ταυτόχρονη αναγνώριση της κρίσης της καπιταλιστικής εξέλιξης, την αποδέσμευση από τον «μαρξισμό των εγχειριδίων» κ.ο.κ.²⁸⁶

Ας κρατήσουμε ως σημείο εκκίνησης δύο ιδρυτικά κείμενα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος: τις κοινές διακηρύξεις του ιταλικού με το ισπανικό και με το γαλλικό ΚΚ αντίστοιχα, αμφότερες εντός του 1975.²⁸⁷ Στις 11 Ιουλίου 1975, στο Λιβόρνο, μια από τις «κόκκινες πόλεις» της Τοσκάνης, οργανώθηκε μια συγκέντρωση στην τεράστια Πιάτσα Ρεπούμπλικα με ομιλητές τον Καρίγιο και τον Μπερλινγκουέρ. Την επομένη, PCI και PCE διακήρυσσαν από κοινού ότι η ευρωκομμουνιστική στρατηγική πεποίθηση ερχόταν σε απάντηση της «αδυναμίας του καπιταλισμού να απαντήσει στις γενικές ανάγκες της κοινωνίας [...] με βαθιές διαρθρωτικές αλλαγές». Παρουσίαζαν ταυτόχρονα τις ψηφίδες που συνέθεταν το ευρωκομμουνιστικό ψηφιδωτό: ατομικές και συλλογικές ελευθερίες, απόκρουση κάθε «κρατικής» ιδεολογίας, δημοκρατικός πλουραλισμός, συνδικαλιστική ανεξαρτησία, δημόσιος αλλά και ιδιωτικός δημοκρατικός σχεδιασμός στην οικονομία. Μερικούς μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1975, παρουσιαζόταν η κοινή διακήρυξη PCI-PCF, αυτή σε μάλλον περισσότερο παραδοσιακή κομμουνιστική γλώσσα. Εδώ, πέρα από την επαναβεβαίωση της προσήλωσης στον πλουραλισμό, τη δημοκρατία και τον δημόσιο έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής, ήταν παρούσα και η καταγγελία του ιμπεριαλισμού, ωστόσο μαζί με μια δέσμευση στην οικοδόμηση μιας «δημοκρατικής, ειρηνικής και ανεξάρτητης Ευρώπης» και στον εκδημοκρατισμό «των προσανατολισμών και της λειτουργίας της ΕΟΚ».

Στο παρόν κεφάλαιο, θα εξετάσουμε την υπόθεση που έχουμε διατυπώσει αναζητώντας συνεκτικά στοιχεία μέσα από τις πολιτικές στρατηγικές που ανέπτυξαν τα τέσσερα κόμματα που μας ενδιαφέρουν στα χρόνια που αποτέλεσαν τον σκληρό ιστορικό πυρήνα του ευρωκομμουνισμού, δηλαδή τη δεκαετία του '70, μετά την τομή του 1968 και γύρω από το έτος-κορύφωση 1975. Στρατηγικές διαφορετικές, που εκτυλίχθηκαν σε διαφορετικά εθνικά συγκείμενα, από κόμματα που κυμαίνονταν από μικρές ακτινοβόλες δυνάμεις μέχρι δυνάμεις κυρίαρχες στο πολιτικό και εκλογικό σκηνικό.

²⁸⁶ Όπως γράφει ο Άγγελος Διαμαντόπουλος, σε ένα από τα πρώτα κείμενα στον ελληνικό χώρο με ρητή αναφορά στον όρο ευρωκομμουνισμός, βλ. Α. Διαμαντόπουλος, «Ευρωκομμουνισμός και Ελλάδα», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 18, Μάης-Ιούνης 1977, σελ. 44-45.

²⁸⁷ Μπορεί κανείς να τις αναζητήσει ως Παράρτημα στο Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Εκλογικά αποτελέσματα κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ευρώπη (1965-1990)

Εκλογικά αποτελέσματα κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ευρώπη (% σε εθνικές εκλογές, 1965-1990)																
	ΚΡΒ-PCB (Βέλγιο)	PCP (Πορτογαλία)	PCF	PCE / IU	PCI	VKP (Σουηδία)	SKP (Φινλανδία)	DKP (Δανία)	SF (Δανία)	WP (Ιρλανδία)	KPL (Λουξ.)	CPN (Ολλανδία)	PSP (Ολλανδία)	SDLP (Αγγλία)	ΚΚΕ	ΚΚΕ εισπ. / ΣΥΝ
1965	4,6															
1966							21,1		10,9							
1967			22,5									3,6				
1968	3,3		20		26,9	3			6,1							
1969											15,5					
1970						4,8	16,6									
1971	3,2								9,1			3,9	1,4			
1972					27,1		17					4,5	1,5			
1973			21,4			5,3		3,6	6							
1974	3,2										10,5			0,5	5,2	3,3
1975		12,5					19	4,2	5							
1976		14,39			34,37	4,8										
1977	2,7			9,4				3,7	3,9			1,7	0,9		9,4	2,7
1978	3,3		20,6													
1979		18,9		10,8	30,38	5,6	17,9		5,9		5,8			0,5		
1980		16,75														
1981	2,3		15,48						11,3	1,7		2,1	2,1		10,9	1,4
1982				4,1		5,6				3,1		1,8	2,3			
1983		18,07			29,19		13,4							0,5		
1984									11,5		5					
1985	1,1	15,49				5,4									9,9	1,84
1986			9,69	4,6									1,2			
1987	0,9	12,2			26,61		13,7		14,6	3,8				0,5		
1988			11,32			5,8			13							
1989				9,05							5,1					11
1990																10,3

Πηγές: Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *West European Politics*, τόμ. 18, vo. 1, Ιανουάριος 1995· Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2012· www.cevipol.com

4.2. Η ιταλική πρωτοπορία

Η ιταλική περίπτωση θα είναι εδώ οδηγός. Όχι μόνο επειδή το PCI χρονικά πρώτο ενεπλάκη στο ζήτημα της διακυβέρνησης μιας από τις κομβικές χώρες της Ευρώπης, αλλά και επειδή επιπλέον ενεπλάκη ως μείζων και ηγεμονικός πόλος – ούτε καν σε συμμαχία με τους Σοσιαλιστές, όπως συνέβη στη Γαλλία. Συμπυκνώνοντας την εμπειρία από τη «μεταβατική» περίοδο 1964-1968 και κυρίως τις εξελίξεις που

ακολούθησαν την έκρηξη του 1968, το 13ο Συνέδριο του κόμματος, το 1972, έθετε πλέον τους προγραμματικούς άξονες για μια «κυβέρνηση δημοκρατικής στροφής».²⁸⁸

Επιχειρώντας μια υπέρβαση των ασταθών κυβερνήσεων του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς στην Ιταλία του '60, το PCI χαράζει μια γραμμή δημοκρατικού προγραμματισμού με μεταρρυθμίσεις που λίγο θυμίζουν ένα κλασικό κομμουνιστικό πρόγραμμα και περισσότερο μια μείξη στοιχείων σοσιαλδημοκρατικής ρύθμισης, πραγματισμού αλλά και θεσμοποίησης στοιχείων δημοκρατικής συμμετοχής που προέρχονταν από τη δυναμική του 1968. Πλήρης απασχόληση και ρύθμιση του εργασιακού περιβάλλοντος, υπέρβαση των ανισοτήτων και των ανισορροπιών ιδίως μεταξύ βορά και νότου, ικανοποίηση των βασικών αναγκών (εκπαίδευση, υγεία, μεταφορές, στέγαση, περιβάλλον), αποκέντρωση και περιφερειακή αυτονομία, ψήφος στα 18, αλλά και λειτουργική δημόσια διοίκηση χωρίς σπατάλη και διαφθορά, μαζί με ένα πρόταγμα δημοκρατικού μετασχηματισμού της ΕΟΚ. Και όλα αυτά ενταγμένα σε μια στρατηγική ενότητας της Αριστεράς που υπερβαίνει και τον «ψευδοεπαναστατικό μαξιμαλισμό» αλλά και την ιστορική εμπειρία του «μετωπισμού» (frontismo). Η επιλογή ευρύτερων συμμαχιών παραμένει, αλλά σε ένα πλαίσιο συνεκτικό, δηλαδή πραγματιστικό και με κυβερνητική κλίση.

Το PCI επιτίθεται ανοιχτά πια στο μπλοκ της Χριστιανοδημοκρατίας και των συμμάχων της, που «πολιτικά στηρίζεται» στις ψήφους του νεοφασιστικού MSI, χαράζοντας το ίδιο σαφείς διαχωριστικές γραμμές από τον «εξτρεμισμό της Αριστεράς».²⁸⁹ Πατώντας στην κρίση εμπιστοσύνης και πολιτικής εκπροσώπησης του χριστιανοδημοκρατικού μεταπολεμικού συστήματος –που δεν παρήγαγε πλέον συναίνεση, ιδίως ανάμεσα στους νέους, επιτρέποντας στο PCI να διεκδικεί το ρόλο της «πολιτισμικά ηγεμονεύουσας δύναμης»²⁹⁰– οι ιταλοί κομμουνιστές αυτοπαρουσιάζονταν ως μια ήρεμη θεσμική δύναμη έτοιμη να αναλάβει τα ηνία της χώρας, ως μια από τις «πρωταρχικές και καταγωγικές δυνάμεις»²⁹¹ της ιταλικής Δημοκρατίας.

Το απόγειο του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος συμπίπτει, και πώς θα ήταν διαφορετικά, με το αποκορύφωμα της εκλογικής, ιδεολογικής και θεσμικής επιρροής του PCI και με τη διεξόδυσή του σε κοινωνικά στρώματα όπως οι διανοούμενοι αλλά και οι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες. Μετά το 14ο Συνέδριο του κόμματος, το 1975, ο

²⁸⁸ Βλ. *XIII Congresso del PCI*, Riuniti, Ρώμη 1972 και Πολιτική Απόφαση του 13ου Συνεδρίου του PCI, *Politica ed economia*, τχ. 3, Ιούνιος 1972, σελ. 166-168.

²⁸⁹ «I comunisti per un nuovo modo di governare», Απόφαση της Διεύθυνσης του PCI (9 Μαΐου 1973), *Politica ed economia*, τχ. 3, Ιούνιος 1973, σλ. 180-181.

²⁹⁰ Όπως παραδεχόταν μετά τις εκλογές του 1975 ένας από τους δημοφιλέστερους χριστιανοδημοκράτες, ο βουλευτής του Μιλάνου Massimo de Carolis, «The Christian Democratic Party Today», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978, σελ. 150-151.

²⁹¹ Προφίλ που επικυρώθηκε πανηγυρικά όταν ο Πιέτρο Ινγκράο εξελέγη πρόεδρος της ιταλικής Βουλής το 1976, σχεδόν τρεις δεκαετίες αργότερα ο Ουμπέρτο Τερατσίνι είχε εκλεγεί στο ίδιο αξίωμα στις 8 Φεβρουαρίου 1948, βλ. Paolo Spriano, «Pietro Ingrao presidente», *Rinascita*, 9-7-1976.

Μπερλινγκουέρ και η Γραμματεία ενισχύονται καθοριστικά.²⁹² Τα συνθήματα αιχμής του κόμματος είναι πλέον η «καλή διακυβέρνηση» (ενάντια στο χριστιανοδημοκρατικό «malgoverno»), η «δημοκρατική εναλλακτική», το διώνυμο κίνημα-διακυβέρνηση. Την κυβερνητική κλίση του PCI επικυρώνουν οι εκλογές του 1976. Η Χριστιανοδημοκρατία, αποδυναμωμένη, σχηματίζει την κυβέρνηση Αντρεότι, έχει όμως πια απόλυτη ανάγκη την κοινοβουλευτική ανοχή²⁹³ των κομμουνιστών και των σοσιαλιστών, σοσιαλδημοκρατών, φιλελεύθερων και ρεπουμπλικάνων. Είναι η εποχή της «δημοκρατικής / εθνικής αλληλεγγύης» – οι κομμουνιστές βρίσκονται ουσιαστικά εντός της κυβερνώσας πλειοψηφίας. Ο χρόνος πυκνώνει. Αμέσως αρχίζει η σκοτεινή περίοδος της έντασης και το PCI δέχεται επιθέσεις από εξτρεμιστικές ομάδες της Αριστεράς, που συχνά φτάνουν και στην άσκηση φυσικής βίας. Μια πτέρυγα της Χριστιανοδημοκρατίας, υπό τον Άλντο Μόρο, επιχειρεί να πείσει για την αναγκαιότητα της ουσιαστικής συμμετοχής των κομμουνιστών στην κυβέρνηση, τη στιγμή που κομμουνιστές συνδικαλιστές, με προεξάρχοντα τον Λουτσιάνο Λάμα, υιοθετούν μια μετριοπαθή γραμμή αποδοχής των αναγκαίων θυσιών χάριν της υπέρβασης της οικονομικής κρίσης που μαστίζει τη χώρα.

Το PCI επεξεργάζεται και παρουσιάζει στα μέσα του 1977 ένα κοινό πρόγραμμα διακυβέρνησης με τη Χριστιανοδημοκρατία, τους Σοσιαλιστές και άλλα κόμματα (PSDI, PRI, PLI). Το πρόγραμμα²⁹⁴ ενσωματώνει ουσιαστικές παραχωρήσεις από την πλευρά του PCI, εν είδει προγράμματος εθνικής διάσωσης μπροστά στις απειλές που δέχονται οι δημοκρατικοί θεσμοί (από τον αριστερό και τον νεοφασιστικό εξτρεμισμό) και η εθνική οικονομία. Ακόμη περισσότερο, το πρόγραμμα συμβαδίζει με τους όρους που η Ιταλία έχει ήδη συμφωνήσει για τη δανειοδότησή της από τον ΔΝΤ (με το σχετικό Letter of intent): αντιμετώπιση των ανεπαρειών του δημόσιου τομέα, μετακύλιση πόρων από την κατανάλωση στην παραγωγή και την επένδυση, μείωση του κόστους παραγωγής προϊόντων κ.ο.κ. Σε αντίθεση με τις προγραμματικές συμφωνίες κομμουνιστών και σοσιαλιστών στη Γαλλία, το PCI δεν εμμένει σε ένα πρόγραμμα εθνικοποιήσεων. Η προγραμματική συμφωνία προέβλεπε την ενίσχυση του δημόσιου παρεμβατικού ρόλου, με χρηματοδοτήσεις και επενδύσεις για την αύξηση της απασχόλησης ιδίως στο νότο, αλλά με εξορθολογισμό παρά με επέκταση. Στον πυρήνα της προγραμματικής συμφωνίας βρισκόταν η εξυγίανση των δημοσιονομικών, η επαναξιολόγηση των δημοσίων δαπανών, η αύξηση των εσόδων αλλά και η συγκράτηση του κόστους εργασίας – εν ολίγοις, το ίχνος των καταναγκασμών της διεθνούς θέσης της χώρας και των δεσμεύσεων μιας συμμαχικής κυβέρνησης με τον μεγάλο αντίπαλο.

²⁹² Giovanni Russo, «Il compromesso storico: the Italian Communist Party from 1968 to 1978», *ό.π.*, σελ. 83 και 88.

²⁹³ Ή όπως ονομάστηκε, την «μη μη-εμπιστοσύνη» (not no-confidence).

²⁹⁴ Βλ. «L'accordo programmatico tra i partiti», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1977, σελ. 146-154.

Ωστόσο, η γραμμή της «ανοχής» δέχεται πιέσεις και στο κοινωνικό πεδίο. Στα τέλη του 1977, μια σειρά μαζικές διαδηλώσεις και απεργίες σχετίζονται εμφανώς με μια αδιανόητη έως τότε πρωτοβουλία του PCI: το αίτημα για παραίτηση της κυβέρνησης Αντρεότι. Το PCI από τη μία εμφανίζεται να αφουγκράζεται τις κοινωνικές πιέσεις, από την άλλη πιέζει και το ίδιο για την υιοθέτηση της γραμμής Μόρο από τη Χριστιανοδημοκρατία. Η ανοχή δεν αρκεί πια, το κόμμα διεκδικεί την ουσιαστική συμμετοχή του στην κυβερνητική πλειοψηφία – και η Χριστιανοδημοκρατία μοιάζει να μην μπορεί να το αποφύγει. Όλα ανατρέπονται στις 16 Μαρτίου 1978: τη μέρα που η κυβέρνηση θα έπαιρνε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, οι Ερυθρές Ταξιαρχίες απάγουν τον Άλντο Μόρο.

Η Ιταλία συνεχίζει να μοιάζει ακυβέρνητη πολιτεία. Ο Μπερλινγκουέρ επιμένει, από το βήμα του 15ου συνεδρίου, την άνοιξη του 1979, ότι «χωρίς τους κομμουνιστές δεν υπάρχουν κυβερνήσεις που να κυβερνούν πραγματικά», την ίδια στιγμή που το PCI, όπως και οι Χριστιανοδημοκράτες, αποχαιρετά τη γραμμή Μόρο, καθώς η χριστιανοδημοκρατική πλειοψηφία σκληραίνει τον ιδεολογικό και κυβερνητικό της διαχωρισμό από τους κομμουνιστές.²⁹⁵ Καθώς στο συνέδριο της Χριστιανοδημοκρατίας κυριαρχούσε η δεξιά πτέρυγα, που απέκλειε την κυβερνητική συμβίωση με τους κομμουνιστές, στο 15ο Συνέδριο του PCI οι berlingueriani έκλειναν την περίοδο της κυβερνητικής εμπειρίας με ένα άνοιγμα προς την αριστερή πτέρυγα του Ινγκράο. Ο Ιστορικός Συμβιβασμός επαναδιατυπωνόταν ως «Αριστερή Εναλλακτική»: κυβέρνηση του PCI με τους Σοσιαλιστές, με τη Χριστιανοδημοκρατία στην αντιπολίτευση. Στις 28 Νοεμβρίου 1980, από το Σαλέρνο όπου ο Τολιάτι είχε εισηγηθεί 36 χρόνια πριν τη γραμμή της εθνικής ενότητας με τη Στροφή του Σαλέρνο, ο Μπερλινγκουέρ κήρυξε επισήμως το τέλος της περιόδου της Δημοκρατικής Αλληλεγγύης. Μεγάλα τμήματα του κόμματος ένιωθαν ανακουφισμένα.²⁹⁶

4.3. Η ιταλική πρωτοπορία, από τη ριζοσπαστική αντι-ηγεμονία στον μετριοπαθή εθνικό ρόλο

Αποκαλυπτικό για την ιταλική περίπτωση είναι το πρίσμα της στρατηγικής του PCI μπροστά στην οικονομική αλλά και θεσμική κρίση που διήλθε η Ιταλία στη δεκαετία του 1970. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε να εντοπίσουμε μια από τις μεγαλύτερες καινοτομίες που εισήγαγε με πρωτοποριακό τρόπο για κομμουνιστικό κόμμα το PCI. Στις αρχές της δεκαετίας, το κόμμα απέκρουε, στο όνομα της εργατικής τάξης, μια νομισματική πολιτική υποτίμησης που συμπίζε το εργατικό εισόδημα και οδηγούσε σε στασιμότητα και ανεργία, προτάσσοντας μια επεκτατική πολιτική ιδίως στην

²⁹⁵ Adalberto Minucci, «Dal Congresso alla battaglia elettorale», κύριο άρθρο, *Rinascita*, 6-4-1979 και Massimo Ghiara, «Linea Moro, addio», *Rinascita*, 27-4-1979.

²⁹⁶ James Ruscoe, *The Italian Communist Party, 1976-1981. On the Threshold of Government*, MacMillan, Λονδίνο 1982, σελ. 183-188 και 216.

παραγωγική βάση, απαιτώντας «παραγωγική επέκταση» (*espansione produttiva*) με πλήρη σεβασμό στα εργατικά δικαιώματα.²⁹⁷ Στα τέλη της δεκαετίας, ο Μπερλινγκουέρ αναζητούσε, όπως άλλοτε ο Τολιάτι, έναν «νέο δρόμο για την οικονομική ζωή» που όμως τώρα επερωτούσε όχι μόνο το «πόσο παράγουμε» αλλά και το «τι και γιατί». Πηγαίνοντας δηλαδή από έναν κλασικό παραγωγισμό της αριστερής παράδοσης σε μια επαναδιαπραγμάτευση του μοντέλου ανάπτυξης, όπου η «παρέμβαση της εργατικής τάξης» εκδηλώνεται «όχι μόνο στη διανομή του εισοδήματος αλλά και στη μορφή και ποιότητα της κατανάλωσης» και της ίδιας της παραγωγής του πλούτου.²⁹⁸ Τι είχε μεσολαβήσει και είχαν αλλάξει οι βασικές μέριμνες ενός κομμουνιστικού κόμματος από τα στοιχειώδη της ανασυγκρότησης και των δικαιωμάτων για το εργατικό κίνημα στον μεταπόλεμο έως την αντιμετώπιση νέων ερωτημάτων σχετικά με το «γιατί της εργασίας» (αλλοτρίωση) ή το είδος και την ποιότητα της παραγωγικής διαδικασίας;

Είχε μεσολαβήσει η ανανεωτική δυναμική του παγκόσμιου 1968, που όμως ενείχε όψεις που, για το PCI και όχι μόνο για αυτό, κινδύνευαν να εκτρέψουν τη «νόμιμη δυσaréσκεια» των *outsiders* του συστήματος, των «άνεργων και των απογοητευμένων», σε μια κρίση ηθικο-πολιτική, σε μια «οργίλη και μη εποικοδομητική κίνηση διάσπασης και απομόνωσης»²⁹⁹ – αλλά και μια ανοιχτή πολιτική, οικονομική και πολιτισμική κρίση του καπιταλιστικού παραδείγματος, στην οποία οι «τεχνοκρατικές λύσεις» δεν αποτελούσαν παρά μια «ανορθολογική» απάντηση.³⁰⁰ Μπροστά σε αυτές τις προκλήσεις, το κόμμα έκανε τη στρατηγική επιλογή να αναλάβει, όπως όριζε μια ορισμένη γκραμσιανή παράδοση, τον παιδαγωγικό, διαπλαστικό του ρόλο στη διαμεσολάβηση των κοινωνικών τάσεων. Και ενάντια στις κεκτημένες πολιτικές συνήθειες δεκαετιών, ανέλαβε με εντυπωσιακή αποφασιστικότητα μια όλως ασυνήθιστη, για κομμουνιστικό φορέα, απάντηση στην κρίση: την προώθηση ενός «νέου οικονομικού και ηθικού προτύπου» που σε πρώτη φάση τουλάχιστον θα βασιζόταν σε αυτό που ονομάστηκε «λιτότητα [ως] ευκαιρία για τον μετασχηματισμό της Ιταλίας».³⁰¹ Ο μετασχηματισμός της Ιταλίας ήταν βέβαιο ότι θα περνούσε διά πυρός και σιδήρου. Το ασυνήθιστο είναι ότι ένα κομμουνιστικό κόμμα δήλωνε έτοιμο να ηγηθεί αυτής της πορείας στην έρημο, προωθώντας μια λιτότητα που «ακόμα κι αν εμπεριέχει θυσίες, μπορεί να δημιουργήσει ευρύτερες συναινέσεις» υπό τον όρο «το έθνος [να] κατανοεί τους λόγους πίσω από αυτήν». Το δύσκολο αυτό καθήκον δεν μπορούσε να επιτελέσει η

²⁹⁷ Απόφαση της Διεύθυνσης του PCI μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Rumor (8 Ιουλίου 1970), *Politica ed economia*, τχ. 2, Σεπτέμβριος 1970, σελ. 167-168.

²⁹⁸ Enrico Berlinguer, «Il compromesso nella fase attuale», *Rinascita*, 24-8-1979.

²⁹⁹ Giorgio Amendola, «Un compito nostro che non lasciamo a nessuno», *Rinascita*, 27-4-1973.

³⁰⁰ Βλ. στο πλαίσιο της αποτίμησης του αποτελέσματος των εκλογών του 1975, Umberto Cerroni, «Riflessioni sulla nostra strategia», *Rinascita*, 1-7-1975.

³⁰¹ Βλ. το ομώνυμο βιβλίο του Enrico Berlinguer, *Austerità, occasione per trasformare l'Italia*, Riuniti, Ρώμη 1977, αλλά και την έκθεση του ιδίου στην ΚΕ του PCI, «Νέες απαντήσεις στην κρίση» (Δεκέμβριος 1974), στο Donald Sassoon, *The Italian Communists speak for themselves*, Spokesman, Νότινγχαμ 1977, σελ. 92-96.

Χριστιανοδημοκρατία χωρίς να αποδυναμώσει το ήδη αποδιαρθρωμένο σύστημα εξουσίας της. Έπεφτε στο PCI το ιστορικό βάρος να προωθήσει κάτι λιγότερο και πιο μετριοπαθές από ένα πρόγραμμα μετάβασης σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, που όμως οδηγούσε σε μια νέα ηθική (*moralità nuova*). Με τα λόγια του Μπερλινγκουέρ: να παράγουμε περισσότερα, να σπαταλούμε λιγότερα, με αφοσίωση στο έθνος και στο κράτος, με αποτελεσματικότητα και τιμιότητα, ενάντια σε κάθε μορφή εγωισμού και ατομικισμού – εν ολίγοις, με μια νέα εξ αριστερών εννοιολόγηση του δημόσιου πράγματος.³⁰²

Ήταν η ιστορική στιγμή που το PCI επέλεγε με σαφήνεια να περάσει από την αντιπροσώπευση της αντι-ηγεμονίας σε ένα πρόταγμα διεύθυνσης των εθνικών πραγμάτων, μάλιστα σε μια φάση οικονομικού και πολιτικού αδιεξόδου, κάνοντας πολιτική «ενάντια στην αυθόρμητη πορεία των πραγμάτων».³⁰³ Ασκώντας τον κοινωνικά διαπλαστικό ρόλο του κόμματος, ενάντια στην κινηματική αυθορμησία του αριστερού εξτρεμισμού αλλά και επιχειρώντας έναν ορθολογικό έλεγχο και σχεδιασμό ενάντια στις αυθόρμητες τάσεις του τεχνοκρατικού καπιταλισμού της αγοράς.

Το PCI επιχείρησε να οργανώσει μια διαφορετική ανάγνωση της κρίσης και να προσελκύσει σε αυτήν δυνάμεις και κόμματα που θα μπορούσαν να συγκροτήσουν ένα προοδευτικό μπλοκ. Ένα από τα χαρακτηριστικά ντοκουμέντα επ' αυτού είναι η «έκθεση για την οικονομία» που προέκυψε από τη σύνθεση των εργασιών ενός συνεδρίου που οργάνωσε το ινστιτούτο οικονομικής πολιτικής του κόμματος CESPE με συμμετοχή ευρύτερων δυνάμεων, το 1976.³⁰⁴ Εκεί υποστηρίζεται ότι τα προβλήματα της Ιταλίας είναι διαρθρωτικά και δεν σχετίζονται μόνο με την αύξηση της τιμής του πετρελαίου, δηλαδή τον εισαγόμενο πληθωρισμό. Η ενσωμάτωση της ιταλικής οικονομίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο δεν είχε συνοδευθεί με έναν παραγωγικό εκσυγχρονισμό παρά μόνο συνέχιζε να βασίζει την όποια ανταγωνιστικότητα στους χαμηλούς μισθούς – ενώ ο εξωτερικός δανεισμός απλώς επέτεινε το πρόβλημα και η πολιτική υποτίμησης κατέτρωγε το εισόδημα των λιγότερο προστατευμένων ομάδων. Η Ιταλία είχε ακολουθήσει τον «εύκολο δρόμο»: ύφεση και υποτίμηση, περισσότερο κόστος και λιγότερη αποτελεσματικότητα, ένταση εργασίας αντί για παραγωγική αναδιάρθρωση. Κανείς δεν υποστήριζε ότι ήταν δυνατό να μην θιγούν καθόλου οι μισθοί, ούτε ότι ήταν δυνατή η επιστροφή σε ένα πλαίσιο προστατευτισμού. Όμως

³⁰² Η επίδραση των οικονομικών κρίσεων της δεκαετίας του 1970 θεωρούμε ότι επέδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη αλλά και στην υποχώρηση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, και σίγουρα στη χάραξη των στρατηγικών του επιλογών. Τη θέση αυτή θα εξετάσουμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 13 «Η κρίση του '70: κατάρρευση ή μετασχηματισμός του παγκόσμιου καπιταλισμού; Η ευρωκομμουνιστική απάντηση». Υπό αυτή την έννοια, τα δύο κεφάλαια μπορούν να διαβαστούν συμπληρωματικά.

³⁰³ E. Berlinguer, *Austerità, occasione per trasformare l'Italia*, ό.π., σελ. 14-15.

³⁰⁴ CESPE, «Έκθεση για την οικονομία», *Rinascita*, νο. 32, 6 Αυγούστου 1976. Στο συνέδριο συμμετείχαν μεταξύ άλλων οι Λούτσιο Μπάρκα, Τζ. Ναπολιτάνο και Μπρούνο Τρεντίν από το PCI, σοσιαλιστές οικονομολόγοι όπως οι Sylos-Labini, Giorgio Ruffolo, και πολιτικοί όπως ο Antonio Giolitti, καθώς και ανεξάρτητοι συνεργαζόμενοι στα ψηφοδέλτια του PCI όπως ο Αλτιέρο Σπινέλι και ο καθηγητής πολιτικής οικονομίας Λουίτζι Σπαβέντα.

αυτό έπρεπε να γίνει προς όφελος ενός αναπροσανατολισμού της Ιταλίας προς την αύξηση της παραγωγικότητας και των εξαγωγών.

Η οπτική αυτή εξειδικευόταν πια στο εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος για τις κρίσιμες εκλογές του 1976. Το PCI δεν θα υποσχόταν «εύκολα πράγματα», δημαγωγικά, αλλά μια περίοδο «σχετικής λιτότητας» με τη μέγιστη «δικαιοσύνη στην υιοθέτηση των αναγκαίων μέτρων».³⁰⁵ Δύο ήταν οι βασικοί πυλώνες του προγράμματος. Αφενός το φρένο στην αύξηση του δημόσιου χρέους, όχι με μια επέκταση του «ήδη αρκετά ευρύ» δημόσιου τομέα αλλά με μια αναδιοργάνωσή του, που μεταφραζόταν σε μια σειρά καθόλου αυτονόητων μέτρων πολιτικής: περιορισμός των υψηλότερων και προστασία των χαμηλότερων εισοδημάτων ως απάντηση στην πελατειακή μισθολογική πολιτική της Χριστιανοδημοκρατίας στον δημόσιο τομέα (τη λεγόμενη «ζούγκλα των αμοιβών»), με περιορισμό της σπατάλης και ακόμη κατάργηση αχρείαστων οργανισμών του δημοσίου, περιορισμό της μισθολογικής δαπάνης με κινητικότητα και αξιολόγηση των δημοσίων υπαλλήλων, εξυγίανση του τομέα της δημόσιας υγείας κ.ο.κ. Αφετέρου, το PCI δήλωνε αντίθετο στις «λογικές αυτάρκειας» και υπέρ του ανοίγματος της χώρας στον διεθνή ανταγωνισμό, ωστόσο, με ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας μέσα από επενδύσεις στην έρευνα, στην κατάρτιση του εργατικού δυναμικού και στον εξορθολογισμό της παραγωγής, και όχι μέσα από μια υπέρμετρη συμπίεση των μισθών.

Το κόμμα ζητούσε τη συνδρομή των ίδιων των εργαζομένων και των εκπροσώπων τους. Εάν η αποδοχή μιας ορισμένης λιτότητας ήταν αναγκαία για τη διατήρηση της απασχόλησης, ήταν επίσης ένας τρόπος να αποκρουστεί η πολιτική μιας «φτηνής» ανάπτυξης βασισμένης στην υποτίμηση και τον πληθωρισμό. Το κόμμα ζητούσε από τα συνδικάτα, στο υψηλότερο επίπεδο εκπροσώπησης μέσω του συνδικαλιστή ηγέτη Λουτσιάνο Λάμα,³⁰⁶ συναίνεση, εθνική συνείδηση και αλληλεγγύη, μια «θέση ευθύνης» του μαζικού εργατικού κινήματος απέναντι στην κρίση, ώστε πέρα από τον καταστροφισμό ή τον φαταλισμό, να εντοπιστούν τα «ισοδύναμα», θετικά μέτρα μιας εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής που δεν αναλαμβάνει υποσχέσεις τις οποίες δεν μπορεί να τηρήσει.

Μοιάζει εντυπωσιακό ότι το PCI εκφέρει με τον πιο επίσημο τρόπο διατυπώσεις όπως ότι «η λιτότητα δεν έχει εναλλακτική».³⁰⁷ Κι ωστόσο, την εννοιολογεί όχι ως ένα «ιδανικό ένδειας» αλλά ως έναν από τους μοχλούς αναδιοργάνωσης της ατομικής και συλλογικής ζωής σε μια νέα λογική (*razionalità*) συνειδητής διεύθυνσης της οικονομίας και της κοινωνίας. Μια λογική που προκύπτει από ένα κράτος δημοκρατικό, πλουραλιστικό, το οποίο αναγνωρίζει χώρο στους ιδιώτες οικονομικούς

³⁰⁵ «Για μια ενωτική κυβέρνηση σωτηρίας και αναγέννησης της χώρας», εκλογικό πρόγραμμα, *Politica ed economia*, τχ. 2-3, Ιούνιος 1976, σελ. 185-199.

³⁰⁶ Luciano Lama, «Parliamo chiaro ai lavoratori», *Rinascita*, 12-11-1976.

³⁰⁷ Βλ. το κείμενο *Proposta di progetto a medio termine*, Riuniti, Ρώμη 1977, που ετοίμασε η ΚΕ του κόμματος με τη συμμετοχή υψηλόβαθμων στελεχών (Μπάρκα, Ντ'Αλέμα, Macaluso, Minocci, Napolitano, Occhetto, Perna, Reichlin, Andrianna Seroni, Tortorella, Zangheri).

παίκτης και επιλέγει να αντιμετωπίσει την προσοδοθηρία χάριν της υπεύθυνης επιχειρηματικότητας, δίνει χώρο στην «καπιταλιστική επιχείρηση που ενδιαφέρεται για ανάπτυξη και τεχνική» τη στιγμή που επιδιώκει να περιορίσει τις στρεβλώσεις και τα αφόρητα κόστη ενός «κράτους φιλανθρωπίας» προς όφελος ενός κράτους πρόνοιας. Αυτό όμως που επιτρέπει στο PCI να προωθεί μια τέτοια, ετερόδοξη για την παράδοσή του ατζέντα, είναι ακριβώς το βαθύ του ρίζωμα στην ιταλική κοινωνία. Όχι απλώς με όρους εκλογικής επιρροής δυνάμει πλειοψηφικής, αλλά και με την ηγεμονική του παρουσία στα συνδικάτα, τη συναίνεση των οποίων διεκδικούσε για την εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος. Και ακόμη περισσότερο διότι επιχειρούσε προγραμματικά να υιοθετήσει και να θεσμοθετήσει στοιχεία από τα κινηματικά ρεπερτόρια που από το 1968 συγκλόνιζαν (όχι μόνο) την Ιταλία: θεσμοί δημοκρατικής συμμετοχής σε όλα τα επίπεδα, εργατική συμμετοχή εντός της επιχείρησης, αποκέντρωση, ενίσχυση των τοπικών κοινωνιών αλλά και των περιφερειών ως ενδιάμεσων επιπέδων διαχείρισης, δημοκρατία στο σχολείο ή στη γειτονιά, εκδημοκρατισμός του σκληρού πυρήνα του κράτους, ενίσχυση του κοινοβουλίου, περιορισμός της εκτελεστικής εξουσίας, διαφάνεια στην οικονομική πολιτική κ.ο.κ.³⁰⁸

Αν όμως η διαχείριση της ιταλικής οικονομικής κρίσης βρισκόταν στο επίκεντρο στη δεκαετία του 1970, δεν ήταν ωστόσο το μόνο καθοριστικό ζήτημα. Εξίσου, αν όχι περισσότερο καθοριστική ήταν η δίδυμη πολιτική κρίση: κρίση κυβερνησιμότητας της Χριστιανοδημοκρατίας αλλά και κρίση εμπιστοσύνης προς το πολιτικό σύστημα, μαζί με την ανάδυση νέων αξιακών διακυβευμάτων. Κομβικό ζήτημα στον ανακαθορισμό του πολιτικού τοπίου της χώρας είχε αναδειχθεί ένα εκ πρώτης όψης «δευτερεύον» ζήτημα, πολιτισμικής τάξης: το δημοψήφισμα για το διαζύγιο. Εκεί συμπυκνώθηκαν οι πολιτικές και πολιτισμικές διχοτομίες της ιταλικής κοινωνίας, η επαναδιαπραγμάτευση του άξονα Αριστερά-Δεξιά και των συναφών κομματικών στρατηγικών.

Ήδη από τις εκλογές του 1972, η Χριστιανοδημοκρατία επιχειρούσε να το αναδείξει σε μείζον ζήτημα, επιχειρώντας μια συσπείρωση του κεντροδεξιού φάσματος εν είδει αντεπίθεσης μετά τα θερμά χρόνια που ακολούθησαν το 1968. Το PCI διείδε σε αυτό το πρόβλημα, και στη στρατηγική της έντασης που ήδη εκδιπλωνόταν, μια προσπάθεια της Χριστιανοδημοκρατίας να στρέψει τον άξονα της εθνικής πολιτικής ζωής προς τα δεξιά, με ανοίγματα στα συντηρητικά καθολικά ακροατήρια και στις νεοφασιστικές δυνάμεις ακόμη.³⁰⁹ Αρχικά δίστασε να σηκώσει το γάντι σε ένα ζήτημα που ενδεχομένως δεν αποτελούσε ευνοϊκό πεδίο, εξού και η στάση του ήταν να αποφευχθεί η κάθετη διαίρεση της ιταλικής κοινωνίας σε δύο αντιθετικά μπλοκ σε ζητήματα σαν το διαζύγιο³¹⁰ – επιχειρώντας ταυτόχρονα να διατηρήσει γέφυρες

³⁰⁸ *Proposta di progetto a medio termine*, ό.π., σελ. 97-114.

³⁰⁹ «Perché è ripsresa la strategia di tensione», *Rinascita*, 9-2-1973.

³¹⁰ Giorgio Amendola, «Elezioni politiche e crisi economica», *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Απρίλιος 1972, σελ. 3. Βλ. και Giovanni Russo, «Il compromesso storico: the Italian Communist Party from 1968 to 1978», ό.π., σελ. 81-82.

επικοινωνίας με τις προοδευτικότερες πτέρυγες της Χριστιανοδημοκρατίας. Καθώς όμως οι χριστιανοδημοκράτες έβλεπαν ότι το στοίχημα δεν «έβγαινε», έχοντας ίσως υποτιμήσει τις τεκτονικές εκσυγχρονιστικές αλλαγές στο υπόστρωμα της ιταλικής κοινωνίας, και έτειναν προς τη γραμμή «αποδραματοποίησης» του Φορλάνι,³¹¹ τόσο το PCI ανέβαζε τους τόνους.

Το δημοψήφισμα διεξήχθη τελικά το 1974. Η στροφή της Χριστιανοδημοκρατίας προς συντηρητικά στρώματα και προς τους νεοφασίστες του MSI, μέσα από μια αντικομμουνιστική κατά βάση εκστρατεία, δεν ευοδώθηκε· το PCI, κάνοντας μια φορτισμένη εκστρατεία πάνω στα θέματα της ελευθερίας της συνείδησης, των δικαιωμάτων της μειοψηφίας, της αυτονομίας κράτους και εκκλησίας και της ουδετεροθησκείας, έβγαινε σαφώς κερδισμένο (με συσχετισμό 60%-40%).³¹² Διαρρήγνυε τις προς τα δεξιά συμμαχίες της Χριστιανοδημοκρατίας, απέκρουσε την αντικομμουνιστική διαίρεση και συγκροτούσε έναν προοδευτικό, αξιακά, πόλο στην ιταλική πολιτική ζωή. Έναν χρόνο αργότερα, το κόμμα διαπίστωνε³¹³ ότι η σημαντική νίκη του στις τοπικές εκλογές του 1975 οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο ότι κατόρθωσε να αποκρούσει «το χαρτί του αντικομμουνισμού» που είχε παίξει η Χριστιανοδημοκρατία.

4.4. Ιστορικός Συμβιβασμός, συνδετικός ιστός

Δεν ήταν ο Μπερλινγκουέρ που πρώτος λάνσαρε την έννοια του Ιστορικού Συμβιβασμού. Όπως συμβαίνει συχνά, κάποιος άλλος ανέλαβε να προετοιμάσει το έδαφος για την καινούρια ιδέα. Δεν ήταν άλλος από τον Romano Ledda, που καθ' όλη τη διάρκεια του 1973 έστελνε ανταποκρίσεις από τη Χιλή ως απεσταλμένος της *Rinascita*.³¹⁴ Μια σειρά ανταποκρίσεις μετρημένες, που σημείωναν τις εσωτερικές αντιφάσεις στο πλουραλιστικό μέτωπο δυνάμεων της Unidad Popular αλλά και τις δυσκολίες της οικονομίας («il deterioro», την επιδείνωση λόγω πληθωρισμού κλπ). Κυρίως όμως, οι ανταποκρίσεις του Λέντα δεν έκρυβαν αυτό που για τους Ιταλούς θεωρήθηκε, και θεωρητικοποιήθηκε, ως η μείζονα ανεπάρκεια του χιλιανού πειράματος: παρά το κοινωνικό και πολιτικό του εύρος, το μπλοκ της Λαϊκής

³¹¹ Ο οποίος ήταν ο ίδιος που, ως εκπρόσωπος της τάσης Φανφάνι, είχε ζητήσει τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. βλ. Paolo Bufalini, «Sul referendum non si facciano illusioni», *Rinascita*, 28-1-1972.

³¹² Βλ. τις εκτιμήσεις του ίδιου του Μπερλινγκουέρ, «Il referendum sul divorzio» (5-4-1974) στο Enrico Berlinguer, *La crisi italiana. Scritti su Rinascita, Unità, Póμη* 1985, αλλά και την αποτίμηση που κάνει ο Λουτσιάνο Γκρούπι στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης του Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, ό.π., σελ. 18.

³¹³ «La direzione del PCI sul voto del 15 giugno», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1975, σελ. 142-144.

³¹⁴ Αρχής γενομένης από το Romano Ledda, «Le difficoltà e la forza del governo popolare», *Rinascita*, 2-3-1973, και κυρίως το πολύ σημαντικό άρθρο-ανταπόκριση Romano Ledda, «Prime riflessioni sull'esperienza cilena», *Rinascita*, 21-9-1973.

Ενότητας δεν είχε κατορθώσει να κατακτήσει τα μεσαία στρώματα. Και αυτό για δύο παραπληρωματικούς λόγους. Αφενός διότι επιβίωνε ένας εξτρεμιστικός αριστερός «παιδισμός» που επέμενε σε πρακτικές διπλής εξουσίας, τη στιγμή που η Unidad Popular ασκούσε εξουσία και αναγκαζόταν να προασπίζεται το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο ως πεδίο συγκλίσεων και όχι να δημιουργεί θεσμούς αντι-εξουσίας «από έξω» και σε ρήξη με τους πρώτους. Αφετέρου, διότι δεν λυνόταν ο κόμπος (il nodo) των πολιτικών σχέσεων με τη Χριστιανοδημοκρατία, σε μια χώρα όπου το 90% του πληθυσμού ήταν καθολικοί.

Ο Μπερλινγκουέρ θα πάρει τη σκυτάλη δυο μήνες πριν το πραξικόπημα στη Χιλή, όταν τον Ιούλιο του 1973 σε μια εισήγησή του προς την ΚΕ του PCI θα παρουσιάσει τον «Ιστορικό Συμβιβασμό» *avant la lettre* –που θα εισαχθεί ως έννοια στο κομματικό λεξιλόγιο λίγους μήνες αργότερα– με μια καταρχάς επιθετική μορφή εγκυλώντας τη Χριστιανοδημοκρατία, τις «πιο υπεύθυνες δυνάμεις» της, να σεβαστούν τους δημοκρατικούς κανόνες και να υπερβούν την αντικομμουνιστική εμμονή. Ο Μπερλινγκουέρ θα παρουσιάσει τον Ιστορικό Συμβιβασμό σε τρία άρθρα του στη *Rinascita* με τίτλο «Σκέψεις πάνω στην Ιταλία μετά τα γεγονότα της Χιλής».³¹⁵ Εκεί ξεκαθαρίζει οριστικά ότι το PCI αποδέχεται το γεγονός ότι η Ιταλία ανήκει στο δυτικό μπλοκ. Εντός αυτού όμως, δεν επιδιώκει μια «κάθετη διαίρεση της χώρας», αλλά διεκδικεί έναν εθνικό, κοινοβουλευτικό δρόμο· στρατηγική του PCI, λέει ο Μπερλινγκουέρ, είναι η «δημοκρατική εναλλακτική» και όχι μια «αριστερή εναλλακτική». Επιχειρεί δηλαδή να αποφύγει το πρόβλημα που δεν απέφυγε η Unidad Popular: να μην αποξενώσει αλλά να προσελκύσει τη μεσαία τάξη και τα ενδιάμεσα στρώματα, στο Νότο, τις γυναίκες και τις νεολαιίστικες μάζες, τις «δυνάμεις της επιστήμης, της τεχνικής, του εκπολιτισμού». Είναι καθοριστικό, για την ανάλυση αυτή, αυτές οι δυναμικές και εκσυγχρονιστικές κοινωνικές κατηγορίες να προσανατολίζονται προς την εργατική τάξη και όχι να πολωθούν εναντίον της. Το ίδιο ισχύει για τις καθολικές μάζες, εξού και επιλογή του PCI ήταν να μην χαριστούν σε μια «οργανική συγκόλληση» ενός κληρικο-φασιστικού τύπου μετώπου. Από εδώ προκύπτει και η σημασία του ανοίγματος προς τις προοδευτικές δυνάμεις εντός της Χριστιανοδημοκρατίας, όχι τόσο με την έννοια της στρατηγικής συμμαχίας όσο με την προοπτική της ειρηνικής συνύπαρξης και όχι της κάθετης πόλωσης, που δεν θα ευνοούσε ούτε το PCI ούτε τη χώρα. Οι μνήμες από τη φασιστική επέλαση είχαν εμφανώς το βάρος τους.

Η γραμμή του ιστορικού συμβιβασμού δεν πέρασε χωρίς αντιδράσεις. Είτε μέσα στο ίδιο το PCI, από μερίδες του κόμματος που θεωρούσαν ότι το άνοιγμα στην Χριστιανοδημοκρατία αναιρούσε την προώθηση μιας ενότητας της Αριστεράς,³¹⁶ είτε σε άλλες πτέρυγες της ευρύτερης Αριστεράς, όπως εκφράστηκαν για παράδειγμα από

³¹⁵ «Σκέψεις πάνω στην Ιταλία μετά τα γεγονότα της Χιλής» (28 Σεπτεμβρίου και 5 και 9 Οκτωβρίου 1973), Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, ό.π.

³¹⁶ Αντιδράσεις που εκφράστηκαν και στο επίπεδο της Κεντρική Επιτροπή, όπως περιγράφονται π.χ. στο Gerardo Chiaromonte, «Fin da oggi», *Rinascita*, 2-11-1973.

τον γερουσιαστή των Σοσιαλιστών (και άλλοτε υπέρμαχο της σύγκλισης με τους κομμουνιστές) Pietro Nenni, ο οποίος εγκαλούσε το PCI ότι αναζητεί έναν στρατηγικό εταίρο στη Χριστιανοδημοκρατία και όχι στον σοσιαλιστικό χώρο.³¹⁷ Ωστόσο, η αριστερή πτέρυγα του κόμματος στήριζε τη νέα στρατηγική να αποφευχθεί μια κάθετη πόλωση αριστερού-δεξιού μπλοκ, ανακαλώντας μάλιστα, όχι τυχαία, μνήμες από το φασιστικό παρελθόν της Ιταλίας και από τη μεσοπολεμική επιλογή του κομμουνιστικού κόμματος για κάθετη σύγκρουση, επιλογή που πληρώθηκε με βαρύ τίμημα.³¹⁸ Ωστόσο, η αμφιθυμία παρέμενε εντός του κόμματος, έστω σε χαμηλή ένταση, εξού και το σύνθημα που υιοθετήθηκε ήταν διττό: «κόμμα αγώνα και κόμμα εξουσίας».

Το PCI σαφώς επέλεγε να ποντάρει όχι σε μια «εξ αριστερών» διάσπαση της Χριστιανοδημοκρατίας, που θα οδηγούσε σε περαιτέρω αποσταθεροποίηση όλο το πολιτικό σύστημα και θα συσπείρωνε την καθαρή Δεξιά, αλλά στη συνολική της μετατόπιση σε πιο φιλικές προς το PCI θέσεις. Ήταν ο τρόπος να διευκολυνθεί η «νομιμοποίηση» του PCI σε ευρύτερα στρώματα της ιταλικής κοινωνίας, αλλά και να ακυρωθεί η στροφή της Χριστιανοδημοκρατίας προς τα δεξιά που είχε αρχίσει το θερμό 1969,³¹⁹ με τον Αντρεότι, τη στρατηγική της έντασης, τα ανοίγματα στους νεοφασίστες. Πράγματι, η Χριστιανοδημοκρατία ουσιαστικά άναψε το πράσινο φως για συμμετοχή του PCI, για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες, στη διακυβέρνηση των ιταλικών πραγμάτων. Το 1976, ζητά τη συνδρομή του PCI για το κυβερνητικό πρόγραμμα και ο Πιέτρο Ινγκράο ορίζεται πρόεδρος του Κοινοβουλίου. Η ψήφος ανοχής του PCI γίνεται ουσιαστική συμμετοχή στην πεντακομματική κυβέρνηση (pentapartito) του 1977, μάλιστα υπό τον Τζούλιο Αντρεότι. Η κυβέρνηση παραιτείται τον Ιανουάριο του 1978, υπό την πίεση των συνδικάτων ενάντια στη λιτότητα αλλά και του PCI για μεγαλύτερη συμμετοχή στην κυβέρνηση. Το PCI είναι πλέον το πλειοψηφικό κόμμα αλλά δεν κατακτά την ουσιαστική συμμετοχή. Οι κρίσεις είναι συνεχείς, το PCI δεν αποδέχεται ενδιάμεσες λύσεις με κυβερνητικό σχήμα τεχνοκρατών, και ο Αντρεότι σχηματίζει Τρίτη κατά σειρά κυβέρνηση οδηγώντας τη χώρα στις εκλογές του 1979, όπου τα εκλογικά αποτελέσματα του PCI είναι για πρώτη φορά μετά από καιρό πτωτικά.

Την τριετία 1976-1979 φαινόταν ότι η Χριστιανοδημοκρατία δεν μπορεί πλέον να κρατά μόνη της την εξουσία. Η συμμετοχή του PCI ήταν ο μόνος τρόπος να μην γίνει η Ιταλία ένα ακυβέρνητο καράβι εν μέσω φουρτούνας. Το PCI στήριζε νομοθετικά σημαντικά νομοθετήματα, μετά από διαπραγματεύσεις στο παρασκήνιο και στην ημι-θεσμική επιτροπή των γραμματέων των κομμάτων που αναδεικνυόταν στο πραγματικό κέντρο συντονισμού της κυβέρνησης, ενώ τα συνδικάτα υπό την επιρροή του αποδέχονταν τα μέτρα λιτότητας με μεταρρυθμιστικά ανταλλάγματα. Ωστόσο, το

³¹⁷ Paolo Bufalini, «Risposta a Nenni sul 51%», *Rinascita*, 16-11-1973.

³¹⁸ Βλ. την τοποθέτηση του Alfredo Reichlin, της αριστερής πτέρυγας του PCI, στο Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, Christian Bourgois, Παρίσι 1977, σελ. 149-151.

³¹⁹ Hugues Portelli, «La voie nationale du PCF et du PCI», *ό.π.*, σελ. 664-665.

PCI δεν βγήκε κερδισμένο από την κυβερνητική του εμπειρία. Ο Sidney Tarrow³²⁰ το αποδίδει σε δύο παράγοντες. Αφενός, το PCI υπερεκτίμησε την οργανική κρίση του ιταλικού καπιταλισμού στη δεκαετία του 1970, καθώς και την πολιτική κρίση της Χριστιανοδημοκρατίας, η οποία ωστόσο διατηρούσε τα βασικά της ερείσματα (καθολικός κόσμος, δεσμοί με ΗΠΑ, διαπλοκή τους κράτους με τους επιχειρηματίες, πελατειακές σχέσεις). Αφετέρου, αν και ήταν ο μεγαλύτερος παίκτης στον κυβερνητικό συνασπισμό, ωστόσο χρεωνόταν την εφαρμογή πολιτικών οι οποίες δεν ανταποκρινόταν στους συγκεκριμένους πολιτικούς όρους που θα μπορούσε να θέτει με βάση τον στρατηγικό του προσανατολισμό. Από τα ένδον του κόμματος, οι αναστοχαστικές προσεγγίσεις εστίαζαν σε διαφορετικά σημεία, ανάλογα με την πολιτική τους ευαισθησία. Για τον Lucio Magri,³²¹ για παράδειγμα, εκπρόσωπο των τάσεων της Νέας Αριστεράς, το πρόβλημα συμπυκνώθηκε στο ότι το PCI διαλύθηκε μέσα σε έναν κυβερνητικό συνασπισμό, επιλέγοντας την εικόνα της «υπεύθυνης δύναμης» αντί για την ενσωμάτωση των πιο προωθημένων πολιτικών μορφών που ξεπήδησαν από τη μήτρα του 1968-1969. Από άλλες όχθες, ο Μάσιμο Σαλβαντόρι σημείωνε, πολύ αργότερα, ότι ο Μπερλινγκουέρ είχε δώσει μια απάντηση «σημαντική αλλά ανεπαρκή» στο πρόβλημα της μετεξέλιξης του PCI από μια «απολιθωμένη παράδοση» σε ένα σύγχρονο μεταρρυθμιστικό κόμμα της ευρωπαϊκής Αριστεράς. Και άλλοι, σαν τον Τζουζέπε Βάκκα, υπογράμμιζαν ότι το PCI ανέστειλε το εναλλακτικό στοιχείο της πολιτικής και προγραμματικής του ταυτότητας αλλά και εγκλωβίστηκε σε μια στατική ανάγνωση της οικονομικής και πολιτικής κρίσης της Ιταλίας του 1970, ενώ ταυτόχρονα μοιραζόταν την κεντρική αμηχανία κάθε συνιστώσας της παγκόσμιας Αριστεράς: επεδίωκε ένα σχέδιο «εθνικού μεταρρυθμισμού» τη στιγμή που παγκοσμίως άρχιζε το τέλος του «μεταρρυθμισμού σε μια χώρα».³²² Το βέβαιο είναι ότι η συμμετοχή στη διακυβέρνηση της Ιταλίας ήταν σημείο καμπής, κορύφωση αλλά και όριο του ιταλικού ευρωκομμουνισμού.

³²⁰ Sidney Tarrow, «Italy: Crisis, Crises or Transition?», P. Lange, S. Tarrow (επιμ.), *Italy in Transition*, Frank Cass, Λονδίνο 1980, σελ. 181-182· Sidney Tarrow, «Historic compromise or bourgeois majority? Eurocommunism in Italy 1976-1979», Howard Machin (επιμ.), *National Communism in Western Europe: a Third Way to Socialism?*, Methuen, Λονδίνο & Ν. Υόρκη 1983, σελ. 140-144. Στη δεύτερη εκτίμηση, σχετικά με την αδυναμία προγραμματικής εξειδίκευσης και διαπραγμάτευσης της συμφωνίας PCI-Χριστιανοδημοκρατίας, συνηγορεί και ο Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 190-191.

³²¹ Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, ό.π., σελ. 188 και 194.

³²² Για τις δύο αυτές παρατηρήσεις, βλ. «Tra compromesso storico e alternativa democratica» (στρογγυλό τραπέζι με τους Giuseppe Vacca, Massimo Salvadori, Pietro Scoppola), *Berlinguer oggi*, Dal convegno «L'eredità morale e politica di E. Berlinguer», Centro Culturale Lucio Lombardo Radice, Brescia, 30-31 Ιανουαρίου 1987, σελ. 142-152 (Βάκκα) και 154-157 (Σαλβαντόρι).

4.5. Γαλλία: ένας αδύνατος ιστορικός συμβιβασμός της Αριστεράς

Στη Γαλλία, αντιθέτως, η (ευρω)κομμουνιστική στρατηγική συνάντησε τα όριά της πριν ακόμη τη συμμετοχή των κομμουνιστών στη διακυβέρνηση της χώρας. Επίσης, αντίθετα πάλι με την ιταλική περίπτωση, εδώ το στοίχημα της ηγεμονίας παίχτηκε και χάθηκε εντός του ευρύτερου πόλου της Αριστεράς. Οι ζυμώσεις είχαν αρχίσει από την επαύριο σχεδόν του 1968 και ιδίως από την αποχώρηση του Ντε Γκωλ από την πολιτική σκηνή. Τον Δεκέμβριο του 1969 συναντώνται αντιπροσωπείες του κομμουνιστικού (Μαρσαί, Λερούα, Φιζμπίν) και του σοσιαλιστικού (Μπερεγκοβουά) κόμματος, για να καταλήξουν στην κοινή διαπίστωση ότι «μόνο η Αριστερά θα μπορούσε να αποτελέσει μια προοπτική αντικατάστασης της συμμαχίας των συντηρητικών του Κέντρου και της Δεξιάς».³²³ Η ενότητα σφυρηλατείται σταδιακά, ανάμεσα σε ένα κυρίαρχο κομμουνιστικό κόμμα, που όμως δεν έχει την πρόσθετη δυναμική που θα του έδινε ένα προφίλ κυβερνησιμότητας, και σε ένα σοσιαλιστικό που ανασυγκροτείται σχεδόν από το μηδέν. Η ενότητα είναι μια μάχη, όπως θα πει προσφυώς ο κομμουνιστής Ετιέν Φαζόν, σε ένα κομματικό σεμινάριο στη Μασσαλία τον Μάιο του 1975.³²⁴ Μια μάχη για τη συγκρότηση ενός ηγεμονικού πόλου της Αριστεράς και ταυτόχρονα μια μάχη ανάμεσα στις δύο συνιστώσες της, με διαρκή αμοιβαία καχυποψία. Για τους κομμουνιστές, το Σοσιαλιστικό Κόμμα, ήδη από την εποχή του Λαϊκού Μετώπου, είναι ένα κόμμα των μεσαίων στρωμάτων, άρα «ευάλωτο στη διείσδυση της αστικής ιδεολογίας» και ευεπίφορο σε πολιτικές «ταξικής συνεργασίας» και «συμφιλιωτισμού» με το αστικό μπλοκ, όπως υπενθυμίζει ο Φαζόν. Για τους Σοσιαλιστές, υπήρχε ο διακηρυγμένος από τον ίδιο τον Μιτεράν στόχος, την επαύριο της υπογραφής του Κοινού Προγράμματος, να επαναπατριστούν τα 3 από τα 5 εκατομμύρια ψήφους του PCF στον σοσιαλιστικό χώρο.

Το 1972 τα δύο κόμματα υπογράφουν το περίφημο Κοινό Πρόγραμμα. Η θέση ισχύος των κομμουνιστών είναι εμφανής. Η ίδια η δομή του κειμένου είναι ίδια με το Πρόγραμμα του PCF του 1971, με μικρές αλλαγές στους τίτλους και βέβαια στο περιεχόμενο.³²⁵ Πρόκειται για ένα πρόγραμμα επεκτατικής οικονομικής πολιτικής, με έντονες αιχμές κοινωνικής πρόνοιας αλλά και με τρεις βασικούς πυλώνες που ενσωματώνουν στοιχεία αναφοράς των δύο κομμάτων. Το πρώτο είναι η αυτοδιαχείριση, το σύνθημα που γεννήθηκε στη μήτρα του Μάη και υιοθετήθηκε βασικά από τους Σοσιαλιστές – στο Κοινό Πρόγραμμα ενσωματώνεται η «δημοκρατία στην επιχείρηση» και η «δημοκρατική διαχείριση του δημόσιου τομέα». Το δεύτερο είναι βέβαια η κόκκινη γραμμή των κομμουνιστών: ένα «ελάχιστο όριο εθνικοποιήσεων» σε τομείς κλειδιά της οικονομίας. Και το τρίτο, ένας αέρας προστατευτισμού, με μέτρα όπως ο έλεγχος στις κινήσεις κεφαλαίων (και

³²³ Κοινή δήλωση, *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1970.

³²⁴ Εισαγωγή του Ετιέν Φαζόν, «Η ενότητα είναι μια μάχη». Εκπαιδευτικό σεμινάριο του PCF (Μασσαλία, 12-5-1975), στο Etienne Fajon, *L'union est un combat. Textes et documents de Thorez, Rochet, Marchais*, Editions sociales, Παρίσι 1975, ιδίως σελ. 19-24.

³²⁵ *Programme commun de gouvernement du parti communiste et du parti socialiste*, éditions sociales, Παρίσι 1972.

πρωτοβουλίες για επέκταση του ελέγχου κεφαλαίων στην Κοινή Αγορά), περιορισμοί στις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις κλπ.

Η ενότητα ήταν μία μάχη. Στη μάχη αυτή, το PCF συγκέντρωνε τα πυρά του στην προώθηση μιας μάλλον παραδοσιακής οικονομικής και συμβολικής ατζέντας, οικονομίστικης στον πυρήνα της: την εθνικοποίηση των στρατηγικών τομέων της οικονομίας και την προώθηση μέτρων προστατευτισμού, με ανοιχτή εχθρότητα προς την ευρωπαϊκή διάσταση. Στην έκθεσή του προς την ΚΕ του κόμματος, στις 29 Ιουνίου 1972,³²⁶ ο ίδιος ο Μαρσαί προσδιόριζε τα δύο βασικά πεδία διαπραγμάτευσης της ένωσης. Το μεγαλύτερο βάρος το έδινε στο ζήτημα των εθνικοποιήσεων, στο «ζήτημα των ζητημάτων» για το PCF, εγκαλώντας τους Σοσιαλιστές ότι παρά τις αριστερίστικου τύπου διακηρύξεις τους περί κοινωνικοποίησης, εκλάμβαναν το «ελάχιστο κατώφλι εθνικοποιήσεων» του Κοινού Προγράμματος ως ένα «ανώτατο» όριο (*seuil minimum / maximum*). Δεύτερον, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, εγκαλούσε τους Σοσιαλιστές ως προσκολλημένους στην Ατλαντική Συμμαχία και στη «μικρή δυτική Ευρώπη». Το PCF, παρότι επί της αρχής είχε ήδη από το 1967 αναγνωρίσει ότι η ΕΟΚ είναι μια πραγματικότητα, ωστόσο αρνήθηκε κατηγορηματικά να βρίσκεται ανάμεσα στα θέματα αρχής της ενότητας το ζήτημα της συμμετοχής της Γαλλίας στην ΕΟΚ.

Τα θέματα αυτά θα είναι μέχρι την εκλογική νίκη του 1981 το θερμόμετρο της σχέσης των δύο συνιστωσών του αριστερού πόλου. Στις θερμές φάσεις, το PCF θα δηλώνει ανοιχτά ότι η δική του δράση και οι λαϊκές πιέσεις απομακρύνουν τους Σοσιαλιστές από τη διαχρονική τους κλίση προς την πολιτική ταξικής συνεργασίας· στις φάσεις ψυχρότητας, οι κομμουνιστές θα εγκαλούν και πάλι το Σοσιαλιστικό Κόμμα για εκλεκτικισμό που οδηγεί στην ανάκαμψη της ιδεολογίας «ταξικής συνεργασίας» και για αποδοχή της λιτότητας και των θυσιών, όπως συμβαίνει με τους σοσιαλδημοκράτες σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως του βορά.³²⁷ Το 1977, το PCF δημοσιεύει την μπροσούρα του Pierre Juquin με τίτλο *Κοινό Πρόγραμμα: επικαιροποίηση με ανοιχτά χαρτιά*, όπου περιγράφονται οι συνεχείς συναντήσεις εργασίας μεταξύ των δύο κομμάτων για την επικαιροποίηση της κοινής πλατφόρμας.³²⁸ Στην μπροσούρα περιγράφονται οι αντιδράσεις Σοσιαλιστών και Ριζοσπαστών σε σημεία που για το PCF ήταν καθοριστικής σημασίας: στον ελάχιστο

³²⁶ Βλ. Etienne Fajon, *L'union est un combat*, ό.π., σελ. 95-97 και 101-109.

³²⁷ Ενδεικτικά για τις θερμές φάσεις, βλ. René Piquet, «Crise: causes et solutions», *Cahiers du communisme*, vo. 12, Δεκέμβριος 1974, και André Lajoinie, «Les garants de l'union pour un véritable changement», *Cahiers du communisme*, vo. 3, Μάρτιος 1977· για τις ψυχρές, βλ. Etienne Fajon, «Stratégie et politique. L'union et la différence», *Cahiers du communisme*, vo. 7-8, Ιούλιος-Αύγουστος 1976.

³²⁸ Pierre Juquin, *Programme commun: l'actualisation à dossiers ouverts*, éditions sociales, Παρίσι 1978. Το 1972, τα κόμματα του Κοινού Προγράμματος (κομμουνιστές, σοσιαλιστές και ριζοσπάστες) είχαν ιδρύσει σε εθνικό επίπεδο μια Επιτροπή συνεχούς επαφής. Το 1975, η Επιτροπή είχε σχηματίσει τρεις ομάδες εργασίας: για την οικονομική πολιτική, τις ελευθερίες και τα διεθνή. Στην ομάδα εργασίας, εκ μέρους του PCF συμμετείχαν οι: Σ. Φιτερμάν, Φ. Ερτζόγκ, Π. Ζυκίν, Ζ. Καναπά, Πολ Λοράν, Maxime Gremetz, Anicet le Pors, André Lajoinie, Georges Gosnat.

μισθό (2.220 φράγκα), στη μέση αύξηση μισθών και στα οικογενειακά επιδόματα, αλλά κυρίως στις εθνικοποιήσεις. Το σημείο αντιπαράθεσης ήταν μια παράδοξη αριθμητική: οι Σοσιαλιστές θεωρούσαν αρκετή την εθνικοποίηση 9 μεγάλων ομίλων, δηλαδή 227 επιχειρήσεων, ενώ οι Κομμουνιστές επέμεναν ότι θα πρέπει να εθνικοποιηθούν όχι μόνο οι μητρικές αλλά και οι θυγατρικές εταιρείες, ανεβάζοντας έτσι τον συνολικό αριθμό σε 1.008 επιχειρήσεις! Αυτό ήταν ένα σημείο μείζονος εμπλοκής στις διαπραγματεύσεις (τον Σεπτέμβριο του 1977), τόσο που το PCF έθετε το ερώτημα εάν η εθνικοποίηση σήμαινε πια μια «καθαρή» εθνικοποίηση ή απλώς τη συμμετοχή του κράτους, δηλαδή ένα μοντέλο μεικτής οικονομίας – αφήνοντας αιχμές ότι κάτω από τη στροφή των Σοσιαλιστών κρυβόταν το ενδεχόμενο να προσφέρουν στήριξη σε μια αποδυναμωμένη Δεξιά του Βαλερί Ζισκάρ ντ'Εσταίν.

Τα στοιχεία της ατζέντας αυτής αναπτύσσονται ήδη από τα πρώτα μεγάλα κείμενα του PCF στη δεκαετία του 1970. Στο πρόγραμμα του 1971, όπως και στις αποφάσεις του 20ού συνεδρίου το 1972,³²⁹ είναι παρούσα μια έντονα προστατευτική οπτική της εθνικής οικονομίας, υπό το πάγιο αντιμονοπωλιακό πρίσμα της κομμουνιστικής αφήγησης (περνώντας από τις «200 οικογένειες» σε «καμιά δεκαριά μόνο βιομηχανικά και χρηματοπιστωτικά γκρουπ [που] κυριαρχούν στην εθνική οικονομία»). Συνυπάρχει όμως με θέσεις θεσμοποίησης αιτημάτων και νέων αξιακών περιεχομένων που αναδύθηκαν μαζί με την έκρηξη του 1968: συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων αλλά και ψήφος στα 18, νέα γενιά δικαιωμάτων όπως το δικαίωμα στην ενημέρωση, αναλογικό εκλογικό σύστημα και περιορισμός των υπερεξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας κ.ο.κ.

Στο ίδιο διάστημα, ανασυγκροτείται ο σοσιαλιστικός χώρος, με το περίφημο συνέδριο του Επινέ το 1972. Το νέο κόμμα που προέκυπτε βασιζόταν βέβαια στο δίκτυο των ήδη εκλεγμένων της SFIO αλλά στο ιδεολογικό επίπεδο ήταν σαφής η κυριαρχία του μόνου σχετικά οργανωμένου πόλου, του αριστερόστροφου CERES, που διαμόρφωσε και την πλατφόρμα του συνεδρίου (στην οποία προσχώρησαν ο Φρανσουά Μιτεράν, ο Γκαστόν Ντεφέρ και ο Πιερ Μωρουά). Το πρόγραμμα συνέθετε θέματα της μαρξιστικής βουλγακάτας με θεματικές της «Νέας Αριστεράς» σε ένα εκλεκτικιστικό patchwork. Οι τέσσερις βασικοί πυλώνες του ήταν: εθνικοποίηση, σχεδιασμός, αποκέντρωση, αυτοδιαχείριση.³³⁰ Στρατηγικά όμως, ήταν σαφές ότι οι Σοσιαλιστές θεωρούσαν πως μεγάλο τμήμα του κομμουνιστικού ακροατηρίου δεν ήταν πραγματικά κομμουνιστικό αλλά διαμαρτυρόμενο, και ο τρόπος για να επαναπατριστεί ήταν το Σοσιαλιστικό Κόμμα να κόψει τους δεσμούς του με τη Δεξιά. Η ρητορική του CERES, και σύντομα η υπογραφή του Κοινού Προγράμματος, ήταν οι πρώτοι βασικοί μοχλοί αυτής της μετατόπισης. Κάπως έτσι, τα δύο κόμματα έφτασαν στη διαμόρφωση μιας κοινής προγραμματικής πλατφόρμας. Το PCF

³²⁹ *Changer de cap. Programme pour un gouvernement démocratique d'union populaire*, éditions sociales, Παρίσι 1971, και 20e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1973.

³³⁰ Gilles Martinet, *Une certaine idée de la gauche (1936-1997)*, éditions Odile Jacob, Παρίσι 1997, σελ. 165-171.

ειδικότερα, έχοντας περάσει από τα στάδια της «ενότητας στη βάση» (συσπείρωση γύρω από τον κομματικό πόλο, 1958-1962) και του «προσκλητηρίου/συνεννόησης» με τα λοιπά οργανωμένα τμήματα της Αριστεράς (1962-1968), κατέληγε στην «ενότητα των δημοκρατικών κομμάτων γύρω από ένα κοινό πρόγραμμα».³³¹ Το πρώτο πεδίο δοκιμής της κοινής πορείας ήταν οι δημοτικές εκλογές του 1971, με κοινές λίστες, εγκαινιάζοντας για τα επόμενα χρόνια μια πρακτική συνύπαρξης αλλά σε ένα κλίμα αβεβαιότητας και καχυποψίας. Όπως δείχνει ο Denis Lacorne,³³² ο ενωτικός κανόνας παρέμενε υπέρτατος νόμος, ωστόσο στο τοπικό επίπεδο τουλάχιστον μεθερμηνευόταν ανάλογα με τους εκάστοτε συσχετισμούς και τακτικούς στόχους: από την πλειοδοσία (σύνηθες για το σχετικά αδύναμο Σοσιαλιστικό Κόμμα) μέχρι την υπερβολική προσήλωση στις προγραμματικές συμφωνίες (συνηθέστερο για τους κομμουνιστές), περνώντας από στάδια όπως η αδιαλλαξία, οι απειλές αποχώρησης, οι αμοιβαίες υποχωρήσεις ή ανταλλαγές κλπ.

Το PCF είχε βέβαια υπόψη του τη στρατηγική των Σοσιαλιστών, γι' αυτό και ήδη από το 1974 επιχειρούσε να προσδιορίσει κυριαρχικά το περιεχόμενο της ενότητας (όσο το δυνατόν πιο «προωθημένο») και τους στόχους της (όσο το δυνατόν πιο «καθαρούς»)³³³ Στην ουσία, πίεζε διαρκώς τους Σοσιαλιστές να επιβεβαιώνουν την προσήλωσή τους στο Κοινό Πρόγραμμα, την επιλογή τους να αποφύγουν συμμαχίες με τη Δεξιά αλλά και την εγγύηση ότι μπορεί να επιδιώκουν να ενισχυθούν, αλλά όχι σε βάρος των κομμουνιστών. Όσο όμως οι Σοσιαλιστές ενισχύονταν, το PCF ταλαντευόταν αμήχανο προς τον αλλοτινό πόλο της διαμαρτυρίας και κρύβοντας τις έστω λίγες καινοτόμες προγραμματικές του αιχμές πίσω από τον ασφαλή μανδύα του μιζεραμπιλισμού. Στο συνέδριο του 1976,³³⁴ το βλέπουμε να επαναφέρει μια ρητορική που διακηρύσσει ότι στο πλαίσιο του κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού, «πίσω από την επιφάνεια της ευημερίας υπάρχει μια σύγχρονη μιζέρια που κρύβεται»· την επόμενη χρονιά, μία από τις σημαντικότερες δημόσιες παρεμβάσεις είναι η εκστρατεία για τη συλλογή μαρτυριών σε εθνικό επίπεδο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Τετράδια της δυστυχίας και της ελπίδας»!³³⁵ Αυτός ήταν ο τρόπος του PCF να αντιταχθεί στην πολιτική λιτότητας που επέβαλλε το σχέδιο «Ζισκάρ ντ'Εσταίν & Ρεημόν Μπαρ» και ταυτόχρονα να ενισχύσει τη θέση του στη διαπραγμάτευση με τους Σοσιαλιστές για τη διαρκή επικαιροποίηση του Κοινού Προγράμματος.

³³¹ Dominique Labbé, *Essai d'approche de l'idéologie au travers du discours politique: Le PCF de 1962 à 1968*, Thèse de doctorat d'Etat, IEP de Paris, 1975 (directeur: G. Lavau), σελ. 242-243.

³³² Denis Lacorne, *Les notables rouges*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1980, σελ. 166-179.

³³³ XXIIe Congrès extraordinaire du PCF, Union du peuple de France pour le changement démocratique, *Cahiers du communisme*, vo. 11, Νοέμβριος 1974, Έκθεση της ΚΕ του PCF (Ζ. Μαρσαί), σελ. 39-51.

³³⁴ XXIIe Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo 2-3, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1976, σελ. 14-18.

³³⁵ Ένα εντυπωσιακό σύνολο από περίπου 2.500 «τετράδια», ήτοι περίπου 16.000 χειρόγραφες μαρτυρίες που συντάσσονται αυθόρμητα είτε στη βάση προκαθορισμένων ερωτηματολογίων. Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Αρχείο PCF, Archives de la section de propagande et de communication, «Cahiers de la misère et de l'espoir», 1977, κ. 261 φ. J 18/ 1-114.

Στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου 1978, οι σοσιαλιστές υπερακοντίζουν για πρώτη φορά το PCF. Είναι το τίμημα που πληρώνει για την επιλογή του να υπονομεύσει την ενωτική δυναμική μπροστά στο ενδεχόμενο της περαιτέρω ισχυροποίησης του σοσιαλιστικού αντιπάλου.³³⁶ Και ταυτόχρονα, για την στρατηγική αμηχανία του, που αποδεικνύεται άλλωστε και από τις εσωτερικές αναταράξεις που σημειώνονται την ίδια χρονιά, ιδίως στο επίπεδο των διανοουμένων του κόμματος, από διαφορετικές οπτικές γωνίες ωστόσο: το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα (Ζαν Ελενστάιν, Ζαν Ρονύ, A. Spire, M. Goldring) αντιδρά στην υπαναχώρηση του κόμματος στον μίζεραμπλισμό και στην αδυναμία να ανοιχτεί στα νέα μισθωτά στρώματα· οι «γκραμισιανοί» αριστεροί ευρωκομμουνιστές (Μπυσί-Γκλυκσμάν, Υβ Ρουκότ, περιοδικό *Dialectiques*) απορρίπτουν τις όψεις κοινοβουλευτικού γκραντουαλισμού, αναζητώντας μορφές αυτοοργάνωσης από τα κάτω· οι αλτουσεριανοί, αντίστροφα από τους ευρωκομμουνιστές, αποδίδουν την υποχώρηση στην εγκατάλειψη της εργατικής τάξης και στην παρόξυνση των ρεφορμιστικών τάσεων.³³⁷ Στο συνέδριο του 1979 πια, το PCF κάνει μία εντυπωσιακή εθνική αναδίπλωση, αφιερώνοντας μόλις τρεις παραγράφους από την έκθεση της ΚΕ στον ευρωκομμουνισμό αλλά ένα μεγάλο μέρος της στην υπεράσπιση του εθνικού κράτους και στην πρόταση ότι η διαχείριση της κρίσης είναι πάνω από όλα εθνική.³³⁸ Όσον δε αφορά την υπόθεση της ενότητας της Αριστεράς, το PCF εγκαλεί πλέον ανοιχτά το Σοσιαλιστικό Κόμμα ότι αθέτησε τις συμφωνίες, και βάζει πια σε απόλυτη προτεραιότητα την «ενότητα στη βάση». Είναι σαφές ότι υποχωρεί από το επίπεδο συνεννόησης κορυφής, μετά την ισχυροποίηση των Σοσιαλιστών, και φτιάχνει τις προϋποθέσεις για μια «αντιπολιτευτικού τύπου» συμμετοχή στην ενδεχόμενη κυβέρνηση μαζί τους – δηλαδή από μία θέση που παραδοσιακά το PCF γνώριζε καλά και εν τέλει αποδεχόταν ότι δεν μπορούσε να υπερβεί.

Στην κρίσιμη περίοδο, που και στην περίπτωση του PCF είναι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, και ιδίως τα χρόνια 1977-1978, όπως σημειώνει η Κριστίν

³³⁶ Michel Dreyfus & Bruno Groppo, «Τα ΚΚ της Γαλλίας και της Ιταλίας», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001, σελ. 415.

³³⁷ Στα περιοδικά του χώρου σημειώνονται μαζικές αποχωρήσεις: από τη *Nouvelle Critique* αποχωρούν οι Κατρίν Κλεμάν, Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, από το *France Nouvelle* μεταξύ άλλων ο Ζαν Ρονύ κλπ. Η «μόλυνση» μεταδίδεται και στο Centre d'études et de recherches marxistes (CERM) που διευθύνει ο Ελενστάιν, στην επιθεώρηση *Dialectiques* που ιδρύσαν οι «νορμαλιέν» του κόμματος, όπως και στην Ένωση Κομμουνιστών Φοιτητών. Βλ. Jean Beaudoin, «Les phénomènes de contestation au sein du PCF (avril 1978 – mai 1979)», *Revue française de science politique*, 30e année, vo. 1, 1980.

³³⁸ XXIIIe Congrès du PCF, Pour une avancée démocratique, *Cahiers du communisme*, vo 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1979, ιδίως σελ. 19-20. Στη δεκαετία του 1980 πια, οι σύντομες αναφορές στον ευρωκομμουνισμό θα εκλείψουν εντελώς (Ζ. Μαρσαί, «Espoir et combat pour l'avenir», Έκθεση της ΚΕ, 25e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος 1985) ενώ η Δυτική Ευρώπη δεν θεωρείται πια δυνάμει πεδίο ανάπτυξης ενός έστω ιδιόμορφου επαναστατικού μοντέλου (Ζ. Μαρσαί, «Construire le socialisme aux couleurs de la France», Έκθεση της ΚΕ, 24e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo 2-3, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1982, σελ. 71-72).

Μπυσί-Γκλνκσμάν³³⁹ από θέσεις μιας εξ αριστερών κριτικής, το γαλλικό κόμμα έκανε τις βασικές «ευρωκομμουνιστικές» επιλογές αλλά κράτησε μια στάση ουσιωδώς αντιφατική προς αυτές. Η αργοπορημένη μετάπλαση των συνεπειών του 1956 και του 1968 εγκλώβισε το PCF σε σταλινικές επιβιώσεις (καθυστερημένη εγκατάλειψη της δικτατορίας του προλεταριάτου, μόλις το 1976) και στον γνώριμο κρατισμό του γαλλικού εργατικού κινήματος. Η Γκλνκσμάν αποκρούει αυτό που αποκαλεί «φιλελεύθερο ευρωκομμουνισμό», δηλαδή το ιταλικό παράδειγμα στο οποίο, αμήχανα, προσχώρησε εν μέρει το PCF: την ταύτιση με το πρότυπο της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας και με το υπάρχον κράτος. Η αντιπρότασή της³⁴⁰ ήταν ο «δημοκρατικά συνεπής ευρωκομμουνισμός», κάτι δηλαδή λιγότερο ριζοσπαστικό από τις τάσεις της Νέας Αριστεράς αλλά και κάτι περισσότερο, τουλάχιστον από τη σκοπιά της δημοκρατικής και κοινωνικής συμμετοχής (νέα κοινωνικά κινήματα), σε σχέση με την «κυβερνητική» προσέγγιση που τελικά κυριάρχησε. Έχει σημασία πάντως ότι ακριβώς σε εκείνη τη «στιγμή» (1977-1978), το διακηρυγμένο σχέδιο του Σοσιαλιστικού Κόμματος να μπει τέλος στην κυριαρχία του PCF στην Αριστερά είχε πια σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας. Η αμηχανία του PCF, η επάνοδός του σε παλαιότερες στάσεις, η απόσταση που κράτησε από την κυβερνητική εμπλοκή ελπίζοντας (και υπερεκτιμώντας) ότι η όξυνση της κρίσης θα του επέτρεπε να συνδεθεί καθοριστικά με την κοινωνική κινητοποίηση. Τίποτε από αυτά δεν έγινε. Αλλά σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι έτσι, ισχύει στο ακέραιο αυτό που σημειώνει ο Σασούν:³⁴¹ το PCF, αν κέρδισε κάτι, ήταν το «πιο άπιαστο από τα πολιτικά εμπορεύματα». Δεκαετίες μετά, οι γάλλοι κομμουνιστές κέρδιζαν και πάλι την αναγνώρισή τους ως νόμιμο κυβερνητικό κόμμα.

4.6. Ο ισπανικός συμβιβασμός στη συναινετική μετάβαση

Η περίπτωση της Ισπανίας επικαθορίζεται από τη διαδικασία της δημοκρατικής μετάβασης. Μετάβαση που ξεκίνησε όταν το καθεστώς συνάντησε τα πολιτικά του όρια και εσωτερικές δυνάμεις προχώρησαν σε μια αυτο-αναδιάρθρωση, σε μια «regime-initiated transition» υπό την πίεση της κοινωνίας, όπως έχει προσφυώς χαρακτηριστεί από τους Linz και Stepan.³⁴² Reforma pactada (συμφωνημένη μεταρρύθμιση) και ruptura negociada (ρήξη κατόπιν διαπραγμάτευσης) ήταν το διώνυμο μιας βελούδινης μετάβασης. Ο μετριοπαθής ρόλος του βασιλιά και η στάση σχεδόν όλων των παικτών, από τον Καρίγιο μέχρι τον ηγέτη της Καθολικής Εκκλησίας Καρδινάλιο Tarazon και από τον αρχηγό του στρατού Στρατηγό

³³⁹ Christine Buci-Glucksmann, «Pour un eurocommunisme de gauche», O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, PUF, Παρίσι 1979, σελ. 128.

³⁴⁰ Christine Buci-Glucksmann, *ό.π.*, σελ. 134-145.

³⁴¹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 138.

³⁴² Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1996, σελ. 88.

Gutierrez Mellado μέχρι φυσικά την ηγεσία του Αντόλφο Σουάρες στην κεντριστική κυβέρνηση που καθοδήγησε τη μετάβαση, ήταν καθοριστικά. Ο Σουάρες βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις με την αντιπολίτευση, με τον ίδιο τον Γκονζάλες από το καλοκαίρι του 1976, και συναντήθηκε με τον Καρίγιο μόλις αυτός αποφυλακίστηκε τον Ιανουάριο του 1977, λίγους μήνες πριν από τη νομιμοποίηση του PCE. Τον Ιούνιο του 1977 έγιναν οι πρώτες εκλογές και το νέο Σύνταγμα εγκρίθηκε με δημοψήφισμα το 1978.³⁴³

Το PCE είχε ήδη μετά το 1968 διακηρύξει τη δική του εκδοχή Ιστορικού Συμβιβασμού, το «Σύμφωνο για την Ελευθερία». Στο δρόμο προς τη Δημοκρατία, στις 30 Ιουλίου 1974, το κόμμα ανακοινώνει, στη Μαδρίτη και στο κέντρο των εξόριστων κομμουνιστών, στο Παρίσι, τη δημιουργία ενός ευρύτερου δημοκρατικού μετώπου, της Junta Democratica, που ζητά τα θεμελιώδη του εκδημοκρατισμού: αμνηστία για τους πολιτικούς κρατούμενους, προσωρινή κυβέρνηση, νομιμοποίηση των κομμάτων, ελευθερίες, διαχωρισμό κράτους-εκκλησίας, φυσικά εκλογές αλλά και την ενσωμάτωση της Ισπανίας στη ΕΟΚ! Στον συνασπισμό συστεγάζονται οι κομμουνιστές με τα συνδικάτα τους, το Σοσιαλιστικό Λαϊκό Κόμμα του καθηγητή Tierno Galvan, μικρά φιλελεύθερα και αριστερά κόμματα, το Καρλιστικό Κόμμα του πρίγκιπα Κάρλος Ούγο, προσωπικότητες από βιομηχανικούς και επιχειρηματικούς κύκλους, ακόμη και προερχόμενοι από τον μοναρχικό χώρο και το Opus Dei.³⁴⁴ Νωρίτερα, το κομμουνιστικό κόμμα είχε χαράξει πορεία: μπροστά στην ανοιχτή κρίση καθεστώτος, το PCE δεν θα αναζητούσε να αδράξει την εξουσία στον δρόμο. Βέβαια, δεν θα «έθαβε» την ταξική πάλη, αλλά το πρωτεύον στη φάση αυτή ήταν «να υπερβούμε τον εμφύλιο» και να γίνει το PCE ένας από τους βασικούς πυλώνες της νέας πολιτικής σκηνής της χώρας.³⁴⁵ Ακόμη περισσότερο, ο ίδιος ο Καρίγιο³⁴⁶ διακήρυξε ότι η μετωπική Junta Democratica αποτελούσε μια «σύγκλιση ανάμεσα στην Αριστερά και στη Δεξιά για το πέρασμα σε δημοκρατικό καθεστώς», ώστε να αποφευχθεί μία συνέχιση ουσιαστικά του καθεστώτος με μόνο κέρδος κάποια περιθώρια δημοκρατικής έκφρασης (αυτό που στα ισπανικά ονομαζόταν «continuidismo»). Το PCE ακολουθούσε ιδιαίτερα μετριοπαθή γραμμή – εξάλλου παρέμενε σε καθεστώς παρανομίας μέχρι το 1977. Και μέχρι τότε τουλάχιστον, στήριξε πλήρως την πολιτική Σουάρες στο σκέλος που αφορούσε τον σταδιακό μεταρρυθμιστικό εκδημοκρατισμό. Η διαχωριστική γραμμή στην Ισπανία, για τους κομμουνιστές, ήταν ανάμεσα στους νεοφρανκιστές και στις δημοκρατικές

³⁴³ Juan Linz και Alfred Stepan, *ό.π.*, σελ. 92-96.

³⁴⁴ Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», *ό.π.* σελ. 170-171, και Santiago Carrillio, «La situación política en España y la aparición de la Junta Democratica», *Nuestra Bandera*, vo. 76, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1974.

³⁴⁵ Διακήρυξη της Ολομέλειας της ΚΕ του PCE, *Nuestra Bandera*, vo. 73, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974.

³⁴⁶ Santiago Carrillio, «La situación política en España y la aparición de la Junta Democratica», *ό.π.*

δυνάμεις.³⁴⁷ Το κομμουνιστικό κόμμα έπαιρνε μια στρατηγική θέση που έμοιαζε το αντεστραμμένο είδωλο της θέσης του στον ισπανικό Εμφύλιο.

Ταυτόχρονα, το PCE δήλωνε έτοιμο να εγκαθιδρύσει σχέσεις με το PSOE, όπως αρμόζει ανάμεσα σε δύο εργατικά κόμματα.³⁴⁸ Ωστόσο, την πρώτη εκείνη περίοδο, το PSOE φρόντιζε να πάρει αποστάσεις από τους κομμουνιστές, επιχειρώντας να καθιερωθεί αυτό ως ο βασικός πόλος με κυβερνητική κλίση στα αριστερά αλλά και ταυτόχρονα διαμορφώνοντας ένα πιο ριζοσπαστικό προφίλ συγκριτικά με τη συναινετική στάση του PCE – παραπέμποντας στο προφίλ του γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, με αναφορές σε έναν «αυτοδιαχειριστικό σοσιαλισμό» (socialismo autogestionario). Οι Σοσιαλιστές προχώρησαν στη δημιουργία του δικού τους, ξεχωριστού δημοκρατικού μετώπου, της Plataforma de Convergència Democràtica, που ωστόσο το 1976 πια συνενώθηκε με το σχήμα των κομμουνιστών σε ένα μόρφωμα που ονομάστηκε Platajunta.

Ωστόσο, οι κομματικές στρατηγικές ήταν αποκλίνουσες. Όπως υποστηρίζει ο Σασούν,³⁴⁹ το PCE ακολουθούσε τη γαλλική μάλλον παρά την ιταλική τακτική: με στόχο την ενότητα της Αριστεράς, προσπαθούσε να προσελκύσει τους Σοσιαλιστές σε μια οριστικά αριστερόστροφη πορεία, πιέζοντάς τους και ιδεολογικά αλλά και εκλογικά. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν υποχρεωμένο σχεδόν να ακολουθεί μια ιδιαίτερα μετριοπαθή πορεία σε μια αμοιβαίως επωφελή σχέση με το υπό διαμόρφωση δημοκρατικό καθεστώς: η δημοκρατία δεν μπορούσε να διατηρεί το κομμουνιστικό κόμμα υπό καταστολή,³⁵⁰ χρειαζόταν τη συνεργασία του για μια ομαλή μετάβαση, αλλά και το κόμμα χρειαζόταν να αναγνωριστεί ως νόμιμος και θεσμικός παίκτης της νεογέννητης δημοκρατίας. Οι Σοσιαλιστές, για τους οποίους δεν υπήρχαν ζητήματα νομιμοποίησης, είχαν όλη την άνεση να υπερτονίζουν τα ριζοσπαστικά τους χαρακτηριστικά, σφυροκοπώντας την κυβέρνηση Σουάρες, υπερβαίνοντας –και επαναπολιτικοποιώντας– τις διαχωριστικές γραμμές τύπου «νεοφρανκιστές vs δημοκρατικές δυνάμεις» στις οποίες είχε καθηλωθεί το PCE.

Το απόγειο αυτής της παράδοξης «διαπραγματευθείσας ρήξης» ήταν οι συμφωνίες του κυβερνητικού μεγάρου Μονκλόα ανάμεσα στις βασικές πολιτικές δυνάμεις της δημοκρατικής μετάβασης. Οι συμφωνίες έθεταν σε κίνηση μια σειρά μετριοπαθείς δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις, που απαιτούσαν όμως κοινωνική ειρήνευση και μια

³⁴⁷ Pilar Brabo, «De la reforma Suarez a la legalización del Partido», *Nuestra Bandera*, vo 86, Μάρτιος-Απρίλιος 1977.

³⁴⁸ Παρουσίαση της Διακήρυξης της Ολομέλειας της ΕΕ του PCE, *Nuestra Bandera*, vo. 78, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1975.

³⁴⁹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 245.

³⁵⁰ Και επειδή η δημοκρατική καταγραφή των δυνάμεών του θα ήταν λιγότερο «επώδυνη» από τη γιγάντωσή του σε συνθήκες παρανομίας σε μια δημοκρατική πολιτεία, όπως υποστηρίζουν οι Linz και Stepan, χαρακτηρίζοντας όμως μάλλον υπερβολικά το PCE ως «εξτρεμιστικό» κίνημα, βλ. Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, ό.π., σελ. 96-97.

ορισμένη «απο-κινητοποίηση»³⁵¹ των μαζών. Σε αυτό το πλαίσιο, το PCE μετείχε στη διαπραγμάτευση ζητώντας από την «μονόχρωμη» κυβέρνηση μέτρα πολιτικής σε αντιστάθμισμα για τις θυσίες που υφίστατο η πλειονότητα των Ισπανών και προκειμένου η εργατική τάξη να μην σφίξει κι άλλο το ζωνάρι.³⁵² μια προοδευτική φορολογία, δημόσιες επενδύσεις για την αντιμετώπιση της ανεργίας, διατήρηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, συμμετοχή της κοινωνίας στους μετασχηματισμούς, αλλά «εντός της οικονομίας της αγοράς» καθώς προς το παρόν δεν ήταν δυνατό να εκβιαστεί μια γρήγορη μετάβαση στον σοσιαλισμό.³⁵³ Η οπτική αυτή επιβεβαιώθηκε στο πρώτο σε συνθήκες νομιμότητας συνέδριο του PCE, το 1978.³⁵⁴ Ο ισπανικός κομμουνιστικός συμβιβασμός ήταν ένα μεγάλο *quid pro quo*: οι εργαζόμενες τάξεις και τα συνδικάτα αποδέχθηκαν τη μη βελτίωση των βιοτικών τους προσδοκιών που προέκυπτε από τις συμφωνίες της Μονκλόα, με αντάλλαγμα μια πολιτική που θα έβαζε φρένο στον πληθωρισμό και την προώθηση «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων» που, για το PCE, σήμαιναν μια αναδιαπραγμάτευση του ρόλου του δημόσιου τομέα στην εθνική οικονομία (π.χ. εθνικοποίηση του τομέα της ενέργειας αλλά απαγκίστρωση της γεωργίας από τον κρατικό, και μονοπωλιακό, εναγκαλισμό). Στο συνέδριο επισφραγίστηκε το μετριοπαθές προφίλ του κόμματος,³⁵⁵ πολλώ δε μάλλον που από τα βασικά προσδιοριστικά στοιχεία του κόμματος (μαρξιστικό, δημοκρατικό, επαναστατικό) απουσίαζε πια ο προσδιορισμός «λενινιστικό».³⁵⁶ Με αυτό το προφίλ επιχειρούσε τη σύγκλιση με το «ελεκτοραλιστικό» αλλά φίλιο PSOE.

Οι πρώτες εκλογές, του 1977, επικύρωσαν το πέραςμα στη δημοκρατία (αν και υπολείπονταν κάποια επεισόδια) αλλά και πέρα από τη δημοκρατική μετάβαση επανεπιβέβαιωναν την ιστορική ανθεκτικότητα της διαίρεσης Αριστερά-Δεξιά, μια κάποια συνέχεια με τα *cleavages* του Εμφυλίου. Τα δύο μπλοκ είχαν αθροιστικά ισοδύναμο σκορ: 45% για τη Δεξιά και 44% για την Αριστερά. Εντός αυτού του αθροίσματος, διαμορφωνόταν ένας «πολωμένος πολυκομματισμός», με δύο βασικούς παίκτες, το UCD στα δεξιά και το PSOE στα αριστερά, που όμως δεν υπερέβαιναν το

³⁵¹ Miguel Martinez Lucio, «Trade Unions and Communism in Spain: The Role of the CCOO in the Political Projects of the Left», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 6, vo. 4, Δεκέμβριος 1990, σελ. 88-89.

³⁵² Santiago Carillo, «La Moncloa, el Eurocomunismo, el Partido...», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977.

³⁵³ Βλ. τις εκτιμήσεις του οικονομικού εγκεφάλου του κόμματος, Ramon Tamames, «Los comunistas y los acuerdos de la Moncloa», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977.

³⁵⁴ Βλ. Σαντιάγο Καρίγιο, Έκθεση της KE, *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, Madrid 19-23 abril 1978, Ediciones PCE, Μαδρίτη 1978.

³⁵⁵ Όχι χωρίς να οδηγήσει σε μια «απομάγευση» των υποστηρικτών του. Το 1981 πια, για παράδειγμα, η πλειονότητα σχεδόν των κομμουνιστών συνδικαλιστών στα εργοστάσια της Βαρκελώνης (68%) και της Μαδρίτης (40%) θεωρούσαν ότι είχε χαθεί μια ιστορική ευκαιρία για μια πιο προωθημένη δημοκρατία με πολιτικές ρήξεις, βλ. Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, ό.π., σελ. 91, υποσημ. 9.

³⁵⁶ Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», ό.π., σελ. 183-184.

66,3% των ψήφων.³⁵⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, το PCE αναζητούσε τη θέση του, ισορροπώντας ανάμεσα στα αντιφατικά του χαρακτηριστικά και επιχειρώντας να τα υπερβεί προτάσσοντας την ευρωκομμουνιστική ταυτότητα. Οι κομμουνιστές είχαν κατορθώσει να καθιερωθούν ως νόμιμο κόμμα, να υπερβούν αποκλεισμούς δεκαετιών ακόμη και από τους κρατικούς μηχανισμούς – συναντώντας ακόμη όμως αντιστάσεις ιδίως στις περιοχές της αγροτικής Ισπανίας με κυριαρχία των μικρομεσαίων αγροτών, ωστόσο έχοντας σημαντική διείσδυση σε αγροτικά ακροατήρια, στην Καταλωνία αλλά και στις «κόκκινες ζώνες», όπως γύρω από τη Μαδρίτη.

Το PCE συμπιεζόταν ανάμεσα σε τρεις παράγοντες. Αφενός είχε στα αριστερά του έναν σχετικά ισχυρό (σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες) πόλο ριζοσπαστικής Νέας Αριστεράς,³⁵⁸ που δυσχέραινε τις μετριοπαθείς τοποθετήσεις. Από την άλλη, το ίδιο το PCE αποδεικνυόταν ένα κόμμα που είχε κατορθώσει να ανανεωθεί και να παρακολουθήσει τις εξελίξεις της ισπανικής κοινωνίας,³⁵⁹ διατηρώντας όμως χτυπητές αμφισημίες όπως η φιλοσοβιετική στάση της Πασιονάρια – τη στιγμή που το PSOE έβρισκε έναν φωτογενή, διεισδυτικό 34χρονο ηγέτη στο πρόσωπο του Γκονζάλες, καλλιεργούσε έναν ευέλικτο, σοσιαλδημοκρατικό μαρξισμό, ήταν ανοιχτά φιλοευρωπαϊκό και απολάμβανε της στήριξης του SPD και άλλων ευρωπαίων Σοσιαλιστών.³⁶⁰ Η ευρωκομμουνιστική ταυτότητα, συνεπώς, μεταφραζόταν σε μια προσπάθεια του PCE να νομιμοποιηθεί ως θεσμικός παίκτης της νέας ισπανικής Δημοκρατίας, να αποκρούσει τα «σεχταριστικά κατάλοιπα» που αρνούνταν τον μετριοπαθή προσανατολισμό, να αποσείσει την ιστορική του ταύτιση με τη Σοβιετική Ένωση (και το «δικτατορικό» της σύστημα) επιχειρώντας ταυτόχρονα ένα σαφές άνοιγμα προς τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, ώστε η Ισπανία να κατορθώσει το αναγκαίο catch-up με την Ευρώπη.³⁶¹

Το «Σύμφωνο για την Ελευθερία» του PCE, που είχε αντικαταστήσει την εθνική απεργία ως στρατηγικός στόχος του κόμματος, ήταν δεδηλωμένα η ισπανική εκδοχή

³⁵⁷ J.M. Maravall, «Political Cleavages in Spain and the 1979 General Election», *Government and Opposition*, τόμ. 13, νο. 3, καλοκαίρι 1979, σελ. 300-302 και 316.

³⁵⁸ Στις εκλογές του 1977, το PCE συγκέντρωνε 9% και το σύνολο των μικρών ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων 1,5%, ενώ στις εκλογές του 1979 στο 10,8% του PCE αντιστοιχούσε ένα 3% των ριζοσπαστών. Βλ. Juan J. Linz, «A Sociological Look at Spanish Communism», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism: The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, European Studies no. 7, Aldwych Press, Λονδίνο 1981, σελ. 236-237.

³⁵⁹ Η σύνθεση της πρώτης ΚΕ του κόμματος σε συνθήκες νομιμότητας ήταν ενδεικτική: νεότερη από το αναμενόμενο (μέρος όρος ηλικίας 45 ετών), εκ των 133 μελών τα 57 ήταν εργάτες, τα 22 υπάλληλοι, τα 54 διανοούμενοι και ελεύθεροι επαγγελματίες. Βλ. Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», *ό.π.*, σελ. 177.

³⁶⁰ Eusebio Mujal-Leon, *Communism and Political Change in Spain*, Indiana University Press, Bloomington 1983, σελ. 163-164.

³⁶¹ Εφόσον «η Ισπανία έχει μια τεράστια καθυστέρηση σε σχέση με την Ευρώπη σε ό,τι αφορά τους υλικούς όρους, την εκπαίδευση, την υγεία, την αστική ζωή κλπ», βλ. Manuel Azcarate, «Nace una democracia», *Nuestra Bandera*, νο. 87, Μάιος-Ιούνιος 1977.

του ιστορικού συμβιβασμού. Ένας «πολιτικός συμβιβασμός ιστορικής υπέρβασης», ρητά εμπνευσμένος από την εμπειρία της Λαϊκής Ενότητας στη Χιλή (δημοκρατική νομιμότητα, πλουραλισμός, διεκδίκηση των μεσαίων στρωμάτων «με σεβασμό την ιδιοκτησία»)³⁶² Ήταν μια στρατηγική ενδιάμεση στο ιταλικό και το γαλλικό παράδειγμα – και πολύ παραπλήσια με την ελληνική ΕΑΔΕ. Το PCE επέλεξε να προσανατολιστεί κυρίως στον συμβιβασμό με τη Δεξιά, όντας όμως ένα κόμμα πολύ μικρότερου βεληνεκούς από το PCI, και να σπρώξει προς αυτή την κατεύθυνση και τους Σοσιαλιστές, παρά προς τη δημιουργία ενός πόλου της Αριστεράς. Αυτό το επιχείρησε σε δεύτερη φάση, όταν διαπίστωνε ότι ο ριζοσπαστισμός του PSOE ανέπτυξε δυναμική και ο συμβιβασμός με τη Δεξιά έχανε τη δυναμική του εκδημοκρατισμού. Το PCE αναδείχθηκε σε «πρωταθλητή της συνεργασίας», όπως σημειώνει ο Κλαουδίν.³⁶³ Ο ισπανικός συμβιβασμός είχε εν τέλει μια ουσιώδη διαφορά από τον ιταλικό. Η ισπανική Δεξιά αποτελούνταν κατά βάση από φρανκιστές που δεν ήρθαν σε ρήξη με το παρελθόν τους αλλά καθοδήγησαν μια βελούδινη μετάβαση, και η συναίνεση και συγκατάθεση που προσέφερε το PCE στην περίοδο της μετάβασης του ανταπέδωσε βέβαια τη νομιμοποίηση ως πυλώνα του συστήματος, αλλά ταυτόχρονα αποδείχθηκε υπερβολική και καθοριστική για την «απομάγευση» των μαζών όσον αφορά τις προσδοκίες τους και από τη δημοκρατία και από το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα.

4.7. Το ευρωκομμουνιστικό παράδοξο στην ελληνική Μεταπολίτευση

«Εκείνο το βράδυ του θριάμβου του ΠΑΣΟΚ», διηγείται ο Λεωνίδας Κύρκος αναφερόμενος στις εκλογές του 1981, «είχαμε χάσει τη μοναδική μας έδρα στη Βουλή [...] Κανείς μας δεν περίμενε τέτοιο αποτέλεσμα. Έξω όμως χαλούσε ο κόσμος. Πήρα κι εγώ την κόκκινη σημαία μας και μαζί με καμιά πενηνταριά ρηγάδες και ρήγισσες ανταμώσαμε κάνοντας τον γύρο της Ομόνοιας με τον κόσμο που πανηγύριζε. Δεν μετείχαμε στον θρίαμβο ενός άλλου κόμματος. Δεν ήμασταν όμως ξένοι από τη χαρά του λαού για την πτώση της Δεξιάς».³⁶⁴ Με το εκλογικό αποτέλεσμα του 1981 έκλεινε ένας ολόκληρος κύκλος για τη δημοκρατική μετάβαση στην Ελλάδα και για το ΚΚΕ εσωτερικού, για την ενδιαφέρουσα και αντιφατική πορεία του στην ελληνική Μεταπολίτευση.

Όχι πολύ διαφορετικά από το ομόλογό του ισπανικό κόμμα, το ΚΚΕ εσωτερικού επιχείρησε, στο ρευστό περιβάλλον του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος,

³⁶² Διακήρυξη της ΕΕ του PCE, «Huelga nacional y pacto para la libertad», και συνέντευξη με τον Σαντιάγο Καρίγιο, «La experiencia de Unidad Popular en Chile» *Nuestra Bandera*, vo. 68, πρώτο τρίμηνο 1972.

³⁶³ Fernando Claudin, «The Recent Evolution of Eurocommunism», *Contemporary Marxism*, vo. 2, 1980, σελ. 19-25.

³⁶⁴ Λ. Κύρκος, *Ανατρεπτικά. Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, ό.π., σελ. 91.

να κατοχυρώσει μια ταυτότητα μετριοπαθούς πόλου εντός της οικογένειας της Αριστεράς. Το ΚΚΕ εσωτερικού μοιάζει ένα κόμμα καινοτόμο για τα ελληνικά δεδομένα, ιδεολογικά λαμπερό αλλά χωρίς αντίστοιχη εκλογική επιρροή. Πάντως είναι κόμμα μοντέρνο: ριζώνει βασικά στα μεγάλα αστικά κέντρα, προσελκύει περισσότερες γυναίκες απ' ό,τι άντρες, τις ηλικίες 18-34, καθώς και κοινωνικά στρώματα και κατηγορίες με σχετικά υψηλό μορφωτικό και εισοδηματικό επίπεδο. Ήδη δηλαδή μπαίνοντας στη Μεταπολίτευση, το ΚΚΕ εσωτερικού δεν είναι ένα κλασικό κομμουνιστικό κόμμα. Ωστόσο, έχει σωστά σημειωθεί³⁶⁵ ότι δεν αξιοποίησε πλήρως τις δυνατότητές του αυτές να απευθυνθεί σε ευρύτερα ακροατήρια. Το ΚΚΕ εσωτερικού αντλούσε και αυτό, όπως τα άλλα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, έμπνευση από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του χιλιανού παραδείγματος. Πλουραλισμός, δημοκρατικές ελευθερίες, μετριοπάθεια ήταν βασικές γραμμές για το νεότευκτο κόμμα.³⁶⁶ Δεν υιοθέτησε ούτε τον αντιδυτικό, τριτοκοσμικό και λαϊκιστικό ριζοσπαστισμό του ΠΑΣΟΚ, ούτε τον πολιτικό εξτρεμισμό που αναδύοταν και στην Ελλάδα από τη μήτρα της Νέας Αριστεράς (και του Πολυτεχνείου).³⁶⁷ Οι κομμουνιστές της «ανανέωσης» επέλεξαν, ίσως μονοδρομικά, τις συμμαχίες παρά τις ρήξεις. Σε εθνικό επίπεδο, θεωρούσαν ότι πρέπει πάση θυσία να προστατευθεί «ο δεσμός της αντιδικτατορικής ενότητας» που υπερέβαινε το σχίσμα Αριστερά-Δεξιά, τόσο βαθύ στην προδικτατορική περίοδο.³⁶⁸ Στο εσωτερικό της αριστερής οικογένειας, διεκδικούσαν τα κομμουνιστικά σύμβολα και ακροατήρια από το ορθόδοξο ΚΚΕ, που είχε τις ευλογίες της Μόσχας, επιδεικνύοντας όμως ενωτικό πνεύμα όπως με την κοινή κάθοδο με ΚΚΕ και ΕΔΑ στις εκλογές του 1974 (ωστόσο με πολύ άσχημα αποτελέσματα για το ΚΚΕ εσωτερικού).³⁶⁹

Το πρώτο συνέδριο του κόμματος, το 1976, στάθηκε αναστοχαστικά στο «πρόχειρο κατασκεύσμα» της Συμμαχίας του 1974, που «δεν πρόφτασε να πείσει και να εξαλείψει τα αρνητικά της».³⁷⁰ Παρ' όλα αυτά, παρέμενε εν ισχύ η γραμμή για δημοκρατική συνεργασία της πλειονότητας των πολιτικών δυνάμεων με στόχο τη στερέωση της ομαλότητας στη χώρα. Όπως οι ισπανοί σύντροφοι απέναντι στην

³⁶⁵ Sterios Varvaroussis, «Le PCG de l'interieur», *Communisme*, vo 17, α' τρίμηνο 1988, σελ. 93-98.

³⁶⁶ Ν. Φραγκοζίδης, «Μερικές σκέψεις πάνω στα δραματικά γεγονότα της Χιλής», *Διάλογος (για την ενότητα των ελλήνων κομμουνιστών)*, διμηνιαία έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, τχ. 9-10, Απρίλης 1974, σελ. 130-139.

³⁶⁷ Βλ. συνέντευξη Τύπου του Μπ. Δρακόπουλου, *Αυγή*, 4-8-1974, όπου αντικρούεται η περίφημη αποστροφή του Α. Παπανδρέου περί «αλλαγής [νατοϊκής] φρουράς», και για τον εξτρεμισμό τα διδάγματα που αντλούνται από το παράδειγμα της Πορτογαλίας, «Μαθήματα από τη Λισαβόνα», *Αυγή*, 8-8-1974.

³⁶⁸ Κύριο άρθρο, *Αυγή*, 5-10-1974.

³⁶⁹ Ανάμεσα στις αιτίες της οποίας βρίσκονται και μακροϊστορικές, σχεδόν ανθρωπολογικές σταθερές. Ο Ν. Μπίστης περιγράφει την απάντηση που εισέπραξε ο Σταύρος Καρράς όταν επιχειρούσε να πείσει μια οικογένεια της Κοκκινιάς να στηρίξει ΚΚΕ εσωτερικού και όχι ΚΚΕ: «Δεν γίνεται, Σταύρο μου, έχουμε εκτελεσμένους στην οικογένεια», βλ. Νίκος Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, Πόλις, Αθήνα 2010, σελ. 534.

³⁷⁰ Χαρακτηριστική η αποστροφή της ομιλίας του Μπάμπη Δρακόπουλου, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, 1ο-9ο Συνέδριο, Ιούνιος 1976, κουτί 4, φάκελος 12.

κυβέρνηση Σουάρες, έτσι και το ΚΚΕ εσωτερικού κρατούσε αποστάσεις από την πόλωση και δήλωνε ρητά ότι δεν αποσκοπούσε στην ανατροπή της κυβέρνησης της ΝΔ «εφόσον δεν υπάρχει εναλλακτική λύση». Ο ίδιος ο Λεωνίδας Κύρκος παραδεχόταν ότι το Γραφείο Εσωτερικού δεν είχε καταφέρει να προσδώσει στο κόμμα αιχμηρά ιδεολογικο-πολιτικά χαρακτηριστικά στην κρίσιμη περίοδο 1972-1973, αλλά υπερασπιζόταν την οπτική της μετριοπάθειας, που εκκινούσε από τη γραμμή υπέρ της φιλελευθεροποίησης του 1972 και απέληγε στην επαναβεβαίωση της στρατηγικής της Εθνικής Αντιδικτατορικής Ενότητας (ΕΑΔΕ) – εφόσον για την ανάλυση του κόμματος, βασική διαχωριστική γραμμή παρέμενε η αντίθεση ανάμεσα στον λαό και τα εγχώρια και ξένα μονοπώλια, ανάμεσα στις «εθνικές αντιδικτατορικές» και τις «φιλοδικτατορικές αμερικανόδουλες» δυνάμεις.³⁷¹

Στις εκλογές του 1977, το ΚΚΕ εσωτερικού επιλέγει την αυτόνομη κάθοδο, σε συμμαχία με μικρότερους σχηματισμούς. Πέρα από τον ανεδαφικό, όπως αποδείχθηκε, στόχο του 10%, έχει ενδιαφέρον η σχετική στροφή απέναντι στην κυβέρνηση της ΝΔ: στόχος, για το κόμμα, θα ήταν να μειωθεί η δύναμη της ΝΔ, να απωλέσει την αυτοδύναμη πλειοψηφία, και να ενισχυθεί το σύνολο της «δημοκρατικής αντιπολίτευσης».³⁷² Η ρητορική του κόμματος αποκτούσε αιχμές που διαρρήγνυαν την προηγούμενη στρατηγική του επιλογή για ένα αρραγές μέτωπο όλων των δημοκρατικών δυνάμεων. Ταυτόχρονα, επιχειρούνταν η διαμόρφωση μιας συνεκτικής ταυτότητας, μέσω της πλήρους προσχώρησης στο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα: στο φεστιβάλ της *Αυγής* προσκαλούνταν οι θεωρητικοί του ευρωκομμουνισμού (Ζαν Ελενστάιν και Λουτσιάνο Γκρούπι το επισκέφθηκαν το 1978), το ΚΚΕ εσωτερικού προχωρούσε σε κοινό ανακοινωθέν με το ισπανικό κόμμα, ενώ εγκαινίαζε επαφές και με τους γάλλους Σοσιαλιστές.³⁷³

Μετά και τις απογοητευτικές εκλογές του 1977, το 2ο συνέδριο επιχειρεί μια διόρθωση της κεντρικής γραμμής του κόμματος. Στην πολιτική εισήγηση του Μπάμπη Δρακόπουλου αναπτύσσεται μια πιο αιχμηρή εκδοχή της κεντρικής αντίθεσης στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Από τη μια οι «αμερικανόδουλες δυνάμεις» ομού με μια «αντιδραστική» κυβέρνηση της ΝΔ, σφραγισμένη από τον ατλαντισμό, τον «πατερναλιστικό και αυταρχικό εκσυγχρονισμό» του Καραμανλή, και από την άλλη ένα μπλοκ δυνάμεων της «προόδου» υπέρ μιας «ταχύρρυθμης δημοκρατικής οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής ανάπτυξης για να προσεγγίσει η Ελλάδα τα πρότυπα των ανεπτυγμένων χωρών». Αναγνωρίζεται πια ρητά ότι η ΕΑΔΕ «έδινε μεγαλύτερη έμφαση από όσο έπρεπε στο αντιδικτατορικό σκέλος»· τώρα ενισχύεται «το μέτωπο προς την κυβέρνηση της ΝΔ» και στο μπλοκ των προοδευτικών δυνάμεων χωρά πια και το ΠΑΣΟΚ ως «ιδιότυπο σοσιαλιστικό

³⁷¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, 1ο-9ο Συνέδριο, Ιούνιος 1976, κουτί 4, φάκελος 1 και 12.

³⁷² «Για την εκλογική στρατηγική μας», Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, 26-6-1977, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 40.

³⁷³ Βλ. αντίστοιχα, Κοινό ανακοινωθέν ΚΚΕ εσωτερικού και ΡΕΕ, Γραφείο Τύπου ΚΚΕ εσωτερικού, 28-10-1977, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 20, φ. 1, και για τις διεθνείς επαφές, ΑΣΚΙ, αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 20, φ. 2.

κόμμα» που ωστόσο είναι «δύναμη αλλαγής» με την οποία επιδιώκεται ισότιμη συνεργασία.³⁷⁴

Η γραμμή της ΕΑΔΕ είχε δεχθεί πυρά κυρίως εξ αριστερών. Κατ' αναλογία με τις κριτικές που ασκήθηκαν προς τον «δεξιό», «φιλελεύθερο ευρωκομμουνισμό» (με την ορολογία της Μπυσί-Γκλυκσμάν, όπως είδαμε νωρίτερα), τα πυρά που στράφηκαν ενάντια στην ΕΑΔΕ την θεωρούσαν μια πολιτική εκ των άνω, «χωρίς πρωτοβουλίες στο επίπεδο των μαζών» και με μια υπερβολική κλίση προς την ενότητα, είτε με τις δεξιές δυνάμεις είτε με το ΚΚΕ (στη φάση της Ενωμένης Αριστεράς, στις εκλογές του 1974).³⁷⁵ Στο βάθος της, αυτή η κριτική αφορούσε τον ίδιο τον χαρακτήρα του κόμματος. Θεωρούσε ότι στη ρίζα του προβλήματος του ΚΚΕ εσωτερικού βρισκόταν μια υπαρξιακού τύπου επιλογή: η παραίτηση από τη διεκδίκηση του χώρου του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (ακόμη και η εγκατάλειψη του τίτλου ΚΚΕ και η αντικατάστασή του με το ΚΚΕ εσωτερικού, όπως και η εγκατάλειψη των λοιπών σημάτων κατατεθέντων, του *Ριζοσπάστη* και της *ΚΟΜΕΠ*) ή, με άλλα λόγια, η υποστολή της ιδεολογικοπολιτικής σημαίας της ανανέωσης και του «εργατικού, κομμουνιστικού χαρακτήρα του κόμματος».³⁷⁶ Για την ανάγνωση αυτή, το ΚΚΕ εσωτερικού διαλυόταν σε μια υπερταξική «ευρύτητα» και σε μια θολή αντιπολιτευτική τοποθέτηση – σε εντυπωσιακή, προφανώς, αντίστιξη με την τακτική του ΠΑΣΟΚ.

Αντίστροφες θεωρήσεις δεν έλειπαν, ωστόσο με λιγότερη ένταση. Είναι μια από τις πιο χαρακτηριστικές –αλλά και παρασιωπημένες– όψεις του ελληνικού ευρωκομμουνιστικού κινήματος η δημόσια παρέμβαση του οργανικού διανοούμενου του ΚΚΕ εσωτερικού Νίκου Πουλαντζά, λιγότερο στην *Αυγή* και περισσότερο στον Τύπο της κεντρίας παράταξης (στα *Νέα* και στο *Βήμα*).³⁷⁷ Ο Πουλαντζάς, αναπτύσσοντας μια έκκεντρη σε σχέση προς την κομματική γραμμή σκέψη, εκκινεί από την κριτική στήριξη της κυβέρνησης Καραμανλή υπό το πρίσμα της ΕΑΔΕ, ασκεί κριτική στο ΚΚΕ εσωτερικού επειδή άργησε να διαμορφώσει μια αυτόνομη ιδεολογική ταυτότητα διεκδικώντας το «χρίσμα» της ΕΣΣΔ και να αποστασιοποιηθεί από μια συντηρητική ουσιαστικά πολιτική κουλτούρα, του ΚΚΕ. Τελικά, ο Πουλαντζάς, υπό το φως της Ένωσης της Αριστεράς στη Γαλλία –αλλά όχι «ως συμμαχία κορυφής» όπως τονίζει– εισηγείται τη δημιουργία ενός αντι-δεξιού μπλοκ

³⁷⁴ Πολιτική εισήγηση, *ΚΚΕ εσωτ.*, 2ο (10ο) Συνέδριο, Απρίλιος 1978, σελ. 32-37, 39-41 και 58-62.

³⁷⁵ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εκφοράς μιας τέτοιας κριτικής ο Α. Μπριλλάκης και ο Σταύρος Καρράς, βλ. αντίστοιχα Ε. Ολυπίτου, «Α. Μπριλλάκης. Σχεδιάσμα βιογραφίας», *ό.π.*, σελ. 90-91, και Σταύρος Καρράς, *Ιδεολογία και πολιτική στο ΚΚΕ εσωτερικού*, Οδυσσέας, Αθήνα 1978, σελ. 18-20.

³⁷⁶ Και πάλι αντίστοιχα Σταύρος Καρράς, «Μερικά βασικά προβλήματα» (άρθρο στην *Αυγή*, 9 και 13-5-1976, ενόψει του 1ου συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού), *Ιδεολογία και πολιτική στο ΚΚΕ εσωτερικού*, *ό.π.*, και Ε. Ολυπίτου, «Α. Μπριλλάκης. Σχεδιάσμα βιογραφίας», *ό.π.*, σελ. 94-96.

³⁷⁷ Ας επιτραπεί η παραπομπή στο Γιάννης Μπαλαμπανίδης, «Πολιτική εκπροσώπηση και πολιτικές συμμαχίες: ο Πουλαντζάς στην ελληνική μεταπολιτευτική συγκυρία», *Ο Πουλαντζάς σήμερα*, Νήσος / Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2012. Στο ίδιο και στοιχεία για τη σύγκρουση του Πουλαντζά με τη γραμμή της έντονης κριτικής στον πασοκικό λαϊκισμό που εξέφραζε εντός της ελληνικής ανανεωτικής Αριστεράς ο Άγγελος Ελεφάντης και ο κύκλος του περιοδικού *Ο πολίτης*.

δυνάμεων (του ΚΚΕ εσωτερικού, του ΠΑΣΟΚ και αρχικά, αλλά στη συνέχεια όχι πια, του ΚΚΕ) σε μια στρατηγική «ρήξης και μετωπικής αντιπαράθεσης», εν είδει «ενότητας των δυνάμεων της αλλαγής».³⁷⁸

Μέχρι τις εκλογές της «Αλλαγής» πια, το 1981, ο βασικός στόχος του ΚΚΕ εσωτερικού έχει γίνει η «ήττα της Δεξιάς». Ήταν όμως αργά. Όσο και να φώναζε το ΚΚΕ εσωτερικού ότι το πρότυπο είναι η συνεργασία Σοσιαλιστών-Κομμουνιστών στη Γαλλία και ότι δεν χρειάζονται ηγεμονισμοί και αυτοδυναμία («τι γίνηκε η αυτοδυναμία του 1964-1965;»), το «ποπολιστικό» ΠΑΣΟΚ είχε πράγματι καταφέρει να συγκροτήσει στην Ελλάδα ένα σοσιαλιστικό κόμμα με μαζική βάση.³⁷⁹ Θα κέρδιζε με άνεση την αυτοδυναμία χωρίς να χρειάζεται, ή να επιδιώκει, στο ελάχιστο τη συνδρομή του μικρού ΚΚΕ εσωτερικού. Το κόμμα πλέον μπορούσε μόνο να αρκестεί στο να χαιρετίσει τον σχηματισμό μιας προοδευτικής κυβέρνησης, τον «τερματισμό της κυριαρχίας της Δεξιάς», και να κάνει προτάσεις «για τη στερέωση και τη διεύρυνση της Αλλαγής», διαρθρωτικές αλλαγές και πέρασμα από τον αποκρυσταλλωμένο τρικομματισμό στον «αληθινό πλουραλισμό».³⁸⁰ Ήταν σαφές ότι το ΚΚΕ εσωτερικού κατόρθωσε λιγότερο από όλα τα ομόλογά του κόμματα να ριζώσει κοινωνικά, να επιτύχει εκλογικά και συνεπώς να βαρύνει στην υπόθεση της διακυβέρνησης της χώρας στη φάση της δημοκρατικής μετάβασης. Παρέμενε μια ενδιαφέρουσα κι ωστόσο μικρής επιρροής δύναμη «ηθικής συνείδησης» της ηγεμονικής Αριστεράς, του ΠΑΣΟΚ.³⁸¹

Στο πολωτικό μοντέλο της μεταπολιτευτικής κομματικής δημοκρατίας, όπως το αποκαλεί ο Γ. Βούλγαρης,³⁸² το ΚΚΕ εσωτερικού επέλεγε μια κουλτούρα που δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει. Ήταν το αντιπαράδειγμα, η άλλη όψη που παρέμεινε στη σκιά του παραδείγματος του ΠΑΣΟΚ, το οποίο πετύχαινε μια εκρηκτική άνοδο στην εξουσία μέσα από τη «δομική» αντιπολίτευση και τη συγκρότηση μιας ισχυρής ταυτότητας κυρίως μέσα από το όριο φίλου-εχθρού που κατασκεύαζε, αξιοποιώντας μακρο-ιστορικά και κοινωνικά αντανakλαστικά της ελληνικής μεταπολεμικής κοινωνίας. Το «διαλογικό μοντέλο» που επιδίωκε το ΚΚΕ εσωτερικού ως κουλτούρα της Μεταπολίτευσης (αυτόνομη κοινωνία πολιτών, συνθέσεις και ευρύτερες συναινέσεις των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, ανοιχτότητα προς την Ευρώπη και τα σύγχρονα πολιτισμικά ρεύματα) θα παρέμενε δραματικά μειοψηφικό – αν και

³⁷⁸ Χαρακτηριστικά Ν. Πουλιαντζάς, «Μπορεί να γίνει η ενότητα των δυνάμεων της αλλαγής;», *Τα Νέα*, 12 και 13-4-1978.

³⁷⁹ Βλ. στο προεκλογικό τεύχος της *ΚΟΘΕΠ* τα κείμενα Λ. Κύρκος, «Ισχυρό ΚΚΕ εσωτερικού σε ισχυρή πλειοψηφία αλλαγής», Βαγγέλης Σακελλάρης, «Οι εκλογές, το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ εσωτερικού», και Απ. Παπανδρέου, «Το δίδαγμα από τις προεδρικές εκλογές στη Γαλλία», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 39, Μάης-Ιούνης 1981.

³⁸⁰ Πολιτική απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, «Να προχωρήσει η Αλλαγή με τόλμη και σταθερότητα» (23-24 Οκτωβρίου), και Λ. Κύρκος, «Πέντε προτάσεις για τη στερέωση και τη διεύρυνση της Αλλαγής – ή από την πατερναλιστική Αλλαγή στην Αλλαγή με τη συμμετοχή», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 41, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981.

³⁸¹ Sterios Varvaroussis, «Le PCG de l'interieur», *ό.π.*, σελ. 98.

³⁸² Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

όχι χωρίς επιρροή σε κρίσιμους θύλακες που παρενέβαιναν ουσιαστικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας.

4.8. Σύνοψη

Η αποστροφή του Αλιέντε που παραθέσαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου δεν επιβεβαιώθηκε για τους ευρωκομμουνιστές. Κανένα κόμμα δεν έφτασε να «έχει» την κυβέρνηση, τουλάχιστον όχι με τους όρους που θα επέτρεπαν να εφαρμόσει την πολιτική του, και πολύ περισσότερο κανένα δεν κατάφερε τελικά να πάρει και την εξουσία. Ωστόσο, το χιλιανό πείραμα, και η χιλιανή τραγωδία, μοιάζει να έθεταν πράγματι το κεντρικό πρόβλημα που επιχείρησε να απαντήσει ο ευρωκομμουνισμός: μπορεί ένα κομμουνιστικό κόμμα να διεκδικήσει την εξουσία ή έστω τη συμμετοχή στη διακυβέρνηση μιας χώρας που ανήκει στον Δυτικό κόσμο; Μπορεί ένας μοντέρνος κομμουνισμός να είναι κάτι παραπάνω από ένα πολιτικό εργαλείο που δίνει φωνή στην κοινωνική δυσαρέσκεια; Ή έστω, μπορεί να διεκδικεί «νόμιμα» έναν τέτοιο ρόλο;

Στο κεφάλαιο αυτό προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι ο ιταλικός Ιστορικός Συμβιβασμός, το γαλλικό Κοινό Πρόγραμμα, η στάση των ισπανών κομμουνιστών μέσα στη βελούδινη μετάβαση, η ελληνική ΕΑΔΕ, ήταν βαριάντες μιας κοινής στρατηγικής επιλογής που βρισκόταν στην καρδιά του ευρωκομμουνιστικού σχεδίου. Οι ευρωκομμουνιστές επιχείρησαν να εκμεταλλευθούν το «συγκριτικό πλεονέκτημα» της κομμουνιστικής πολιτικής, την ικανότητα δηλαδή κινητοποίησης των μαζών και πολιτικής έκφρασης του κοινωνικού ριζοσπαστισμού, που μετά το 1968 έμοιαζε σαν κύμα που αναζητούσε πολιτική δίοδο, για έναν διπλό σκοπό. Αφενός για να αποκτήσει σχήμα η ανανέωση του κομμουνιστικού κινήματος στις δυτικές χώρες, που εδώ και μερικά χρόνια είχε μπει σε κίνηση ανιχνεύοντας τα νέα της χαρακτηριστικά. Αφετέρου, για να «θεραπευτεί» η ιστορική απώλεια (μεταπολεμικά) των ευρωπαίων κομμουνιστών της δυνατότητας ή της νομιμοποίησης να μετέχουν στην εθνική πολιτική ζωή ως δυνάμει ηγετικοί παίκτες.

Αυτή, υποστηρίζουμε, ήταν η κεντρική στρατηγική επιλογή του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά, την ιδεολογική και προγραμματική της επένδυση (δημοκρατικός δρόμος, διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις κ.ο.κ.), τις κοινωνιολογικές της παραμέτρους θα τις αναλύσουμε στο Β' μέρος αυτής της εργασίας. Προς το παρόν, ας κρατήσουμε την ιδέα ότι στο ιστορικό απόγειο του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, κοινό και ειδοποιό στοιχείο ήταν το εγχείρημα της ανανέωσης διά του ριζοσπαστισμού και της διεκδίκησης εθνικού ρόλου διά της θεσμοποίησης του ριζοσπαστισμού.

Οι ευρωκομμουνιστές εμφανίζονταν ως δυνάμεις ανανέωσης των πολιτικών συστημάτων των χωρών τους καθώςον εκφραστές των μοντέρνων κοινωνικών τάσεων της εποχής – χαρακτηριστική περίπτωση το PCI που ερχόταν να ανανεώσει το σκουριασμένο χριστιανοδημοκρατικό *malgoverno*. Ταυτόχρονα όμως, η αποδοχή και η νομιμοποίηση ήταν αναγκαία για κόμματα που είχαν αποκλειστεί από τον σκληρό πυρήνα της εθνικής πολιτικής ζωής με την απαρχή του ψυχροπολεμικού κύκλου. Έτσι, η έκφραση του ριζοσπαστισμού είχε ένα όριο: το κόμμα έκανε πολιτική ενάντια στο αυθόρμητο, έπαιζε ρόλο διαπλαστικό για τις αυθόρμητες κοινωνικές τάσεις. Το όριο αυτό ήταν κοινό για κάθε εκδοχή του ευρωκομμουνιστικού φαινομένου, όπως κοινή ήταν και η εξ αριστερών κριτική που δέχθηκε σε καθεμιά από τις τέσσερις περιπτώσεις η στρατηγική μετριοπάθεια του κόμματος.

Μετριοπάθεια και ευρύτερες συμμαχίες ήταν αναγκαίες προϋποθέσεις του εθνικού ρόλου. Στην Ιταλία αυτό μεταφράστηκε ως «κομμουνιστική λιτότητα» και συμβιβασμός με τον μεγάλο αντίπαλο, τη Χριστιανοδημοκρατία, στη Γαλλία σε κοινή δράση με τους Σοσιαλιστές, στην Ισπανία σε συμμετοχή στην εθνική διαπραγμάτευση της μετάβασης, στην Ελλάδα σε μια νηφάλια πλην χωρίς αιχμές πολιτική εθνικής συνεννόησης, ξένη με το πνεύμα της εποχής. Οι κομμουνιστές ήταν σχεδόν καταδικασμένοι να υιοθετήσουν αυτά τα χαρακτηριστικά, εφόσον έκαναν αυτήν και όχι κάποια άλλη στρατηγική επιλογή. Αυτό ακριβώς όμως επέτρεψε στους Σοσιαλιστές, που δεν είχαν ανάγκη «νομιμοποίησης», να υπερκεράσουν σε ριζοσπαστικό δυναμισμό τους κομμουνιστές και στη Γαλλία και στην Ισπανία και στην Ελλάδα. Παρομοίως, η αναγκαστική συμβίωση με τη Χριστιανοδημοκρατία οδήγησε ενδεχομένως σε αποτυχία την κυβερνητική εμπειρία του PCI, που ήταν άλλωστε και το κρίσιμο στοίχημα που όμως χάθηκε νωρίς.

Στη συνέχεια, θα δούμε ιδιαίτερες όψεις της ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής. Έχοντας όμως υπόψη πάντα το επιχείρημα που αναπτύξαμε εδώ, ότι δηλαδή αυτός ο μεγάλος μετασχηματισμός της κομμουνιστικής ταυτότητας είχε στο επίκεντρό του το πρόβλημα της νομιμοποίησης και της εξουσίας. Και αυτό το πρόβλημα συνεπαγόταν ορισμένες μεγάλες επιλογές αλλά και ορισμένα ιστορικά όρια για το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα. Προτού προχωρήσουμε, θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο την ευρωκομμουνιστική στιγμή μετά το απόγειό της και το πέρασμα από τον μετασχηματισμό στην απέκδυση της κομμουνιστικής φυσιογνωμίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας

5.1. Εισαγωγή

*Κάποιος ήταν κομμουνιστής γιατί είχε μια πολύ καθολική εκπαίδευση...
γιατί το σινεμά το απαιτούσε, το θέατρο το απαιτούσε, η λογοτεχνία το απαιτούσε...
γιατί ο Μπερλινγκουέρ ήταν ένας καλός άνθρωπος και ο Αντρεότι δεν ήταν καθόλου
καλός άνθρωπος...
γιατί είχε γοητευθεί τόσο από τους εργάτες που ήθελε να είναι σαν αυτούς...
γιατί δεν άντεχε πια να είναι εργάτης...
γιατί: «η αστική τάξη, το προλεταριάτο, η ταξική πάλη, το κέρατό μου»...
για να τσαντίσει τον πατέρα του...
γιατί ονειρευόταν μια ελευθερία διαφορετική από της Αμερικής*

Giorgio Gaber, μονόλογος «Qualcuno era comunista», 1991

Ο David Kertzer αφηγείται μια ωραία ιστορία. Στις 6 Μαρτίου 1990, ένας νεαρός γκρουμ σε κάποιο ξενοδοχείο της Μπολόνια βοηθούσε έναν ηλικιωμένο πελάτη με τις βαλίτσες του. «Είστε στην πόλη για το συνέδριο του PCI;» (το 19ο και τελευταίο του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος), ρώτησε ο νεαρός. Ο ηλικιωμένος πελάτης απάντησε καταφατικά, ρωτώντας τον νεαρό πώς το κατάλαβε. «Επειδή μοιάζετε με κομμουνιστή, του απάντησε εκείνος. Για να πω την αλήθεια, αυτός είναι ένας από τους λόγους που το κόμμα σας έχει προβλήματα. Μπορείς να ξεχωρίσεις έναν κομμουνιστή από την εμφάνιση». Τότε ο ηλικιωμένος, σχεδόν απελπισμένος, μονολόγησε: «Τότε δεν αρκεί να αλλάξουμε όνομα, πρέπει να αλλάξουμε και φάτσα».³⁸³

Ο ευρωκομμουνισμός ήταν μια προσπάθεια του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος, ή ενός μέρους του, να «αλλάξει φάτσα». Από τη στιγμή που ξεκίνησε όμως, έπρεπε να αλλάζει συνεχώς. Μέχρι που τη δεκαετία του 1980 θα αναγκαζόταν να αλλάξει τόσο ριζικά φάτσα που στο τέλος της μόνο ένα από τα τέσσερα κόμματα που εξετάζουμε εδώ, το γαλλικό, θα διατηρούσε στην πρόσοψή του τον τίτλο «κομμουνιστικό». Ήταν άραγε ο οριστικός συμβιβασμός των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων και των ηγεσιών τους, όπως θα έλεγε μια εξ αριστερών κριτική; Ήταν η

³⁸³ David Kertzer, «The 19th Congress of the PCI: the Role of Symbolism in the Communist Parties», Robert Leonardi & Fausto Anderlini, Istituto Cattaneo, *Italian Politics: A Review*, τόμος 6, Pinter Publishers, Λονδίνο 1992, σελ. 69.

τελική απόδειξη ότι η κομμουνιστική πολιτική δεν ήταν συμβατή με τις δυτικές κοινωνίες, όπως θα υποστήριζαν εκ δεξιών σχολιαστές;

Υποστηρίζουμε ότι περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ήταν η μείζονα συνέπεια του εγχειρήματος προσαρμογής και ανανέωσης στο οποίο προέβησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα. Μάλιστα, οι ενδογενείς παράγοντες βάρυναν περισσότερο από τους εξωγενείς, εάν σκεφτούμε ότι η υπέρβαση της κομμουνιστικής φυσιογνωμίας για τους Ισπανούς και τους Έλληνες ευρωκομμουνιστές είχε συντελεστεί (και για τους Ιταλούς είχε δρομολογηθεί) πριν από την κατάρρευση του 1989. Η κρίση του σοβιετικού κόσμου είχε βέβαια τις επιδράσεις της, αλλά εν προκειμένω υποστηρίζουμε ότι βάρυναν καθοριστικά οι αδυναμίες και τα όρια του μεγάλου μετασχηματισμού που επιχείρησαν οι ευρωκομμουνιστές, τα στοιχήματα που παίχθηκαν και χάθηκαν, οι κυβερνητικές εμπειρίες (που στη γαλλική περίπτωση οδήγησαν, αντιθέτως, στην επάνοδο σε μια κομμουνιστική ταυτότητα) και κοινωνικές εξελίξεις που δεν μπορούσαν να αγνοηθούν.

Εν ολίγοις, το μονοπάτι ανανέωσης που είχαν επιλέξει οι ευρωκομμουνιστές οδηγούσε όλο και πιο μακριά από τα γνώριμα στοιχεία της κομμουνιστικής φυσιογνωμίας. Κάποια βήματα αυτής της πορείας απομάκρυνσης θα διερευνήσουμε εδώ, μέσα από τρεις άξονες που θεωρούμε ότι την επικαθόρισαν:

1. Τη ριζική αλλαγή του κομματικού-οργανωτικού χαρακτήρα υπό το πρίσμα του ανοίγματος στις πολιτικές της ταυτότητας
2. Την τελευταία τεκτονική αλλαγή που προκάλεσε στον κομμουνιστικό κόσμο το πείραμα ανανέωσης του Γκορμπατσώφ
3. Την ολοένα και ισχυρότερη πρόσδεση στην Ευρώπη και το πέρασμα από τον ευρωκομμουνισμό στην ευρωπαϊκή Αριστερά.

5.2. Ένα βήμα προς τις πολιτικές ταυτότητας (και ένα βήμα πίσω;)

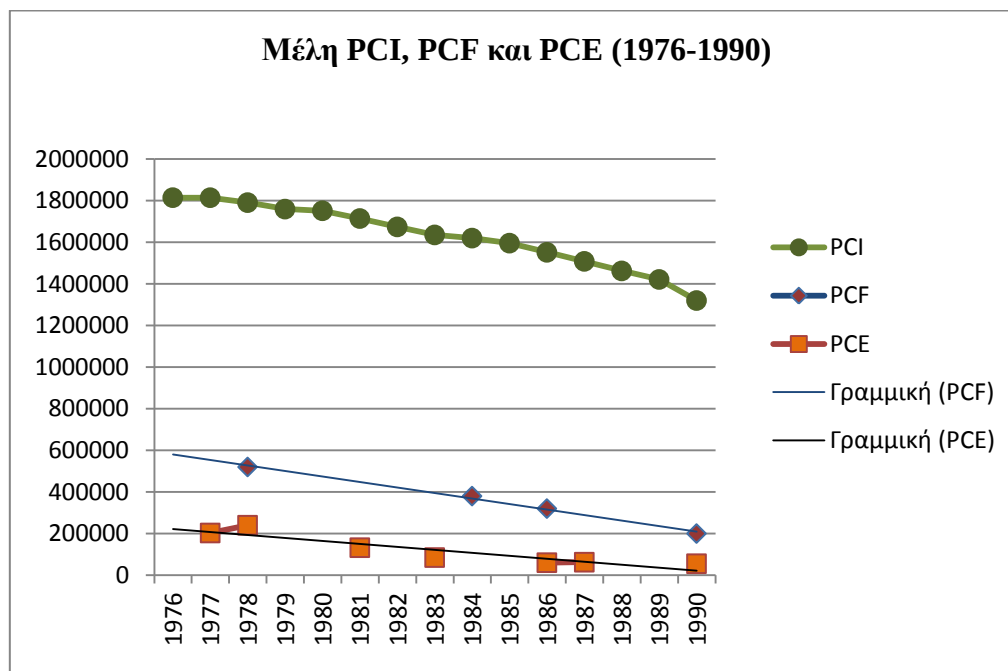
Ο Έρικ Χόμπσμπομ,³⁸⁴ και όχι μόνο αυτός, εντόπιζε στη δεκαετία του 1980 μια μακρο-ιστορική αλλαγή μεγάλου βεληνεκούς: η εργατική τάξη, άλλοτε σκληρός πυρήνας όλων των εργατικών κομμάτων, σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών, συρρικνωνόταν, κι έτσι αποδυναμωνόταν η εσωτερική τους συνοχή. Αντίθετα, στο πλαίσιο μιας βαθιάς κρίσης του παγκόσμιου καπιταλισμού, από τις αρχές του '70, η Αριστερά κατήγαγε αναμφισβήτητες νίκες μόνο σε νεωτερικά, αν και επιμέρους πεδία: στο αντιπυρηνικό κίνημα, στο οικολογικό, στο κίνημα ειρήνης. Τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα βρίσκονταν μπροστά σε ένα νέο κύμα ριζοσπαστικοποίησης,

³⁸⁴ Eric Hobsbawm, «Le jeu et le terrain ont changé», *Politique aujourd'hui*, vo. 3, Δεκέμβριος 1983 - Ιανουάριος 1984, σελ. 42-44.

με διαφορετικά χαρακτηριστικά από το 1968. Έπρεπε να αποφασίσουν εάν και με ποιους τρόπους θα προσπαθούσαν να ξαναπιάσουν ένα νήμα που σε πολλές περιπτώσεις είχε χαλαρώσει, στο πλαίσιο και της «ενσωμάτωσής» τους σε κυβερνητικά σχήματα.

Η κοινωνική απεύθυνση ήταν ένα κεντρικό πρόβλημα διότι είχε και πολύ εμφανείς επιπτώσεις. Ένας βασικός δείκτης της ήταν ο αριθμός μελών των κομμάτων. Στο παρακάτω διάγραμμα, βλέπουμε ότι η οργανωτική συρρίκνωση των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων είχε ήδη δείξει τα πρώτα σημάδια στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970. Κανείς βέβαια τότε δεν μπορούσε να γνωρίζει ότι η πτωτική τάση θα ήταν όλο και πιο έντονη και αδιάπτωτη μέχρι τα 1990.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1 Μέλη PCI, PCF και PCE (1976-1990)

Πηγές: Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *West European Politics*, τόμ. 18, νο. 1, Ιανουάριος 1995 και Gianfranco Pasquino, «Mid-Stream and under Stress: The Italian Communist Party», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988, Appendix, Πίνακας 2.1

Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι για το PCI η συζήτηση αυτή τίθεται με έμφαση από τον ίδιο τον Μπερλινγκουέρ λίγο καιρό μετά τη λήξη της τριετούς κυβερνητικής εμπειρίας του 1976-1979. Τον Δεκέμβριο του 1981, αρθρογραφώντας στη *Rinascita*,³⁸⁵ ο ιταλός ηγέτης θα αναφερθεί στα ζητήματα που αναδεικνύονται από τα νέα κινήματα: όχι μόνο η ειρήνη αλλά και η οικογένεια, η ζωή του ζευγαριού, η σεξουαλικότητα, η μητρότητα, ο ελεύθερος χρόνος, η ποιότητα ζωής. Έχουμε ξαναδεί ότι για το PCI τα ζητήματα ποιότητας ζωής (στέγαση, υγεία, κοινωνικές υπηρεσίες για νέους ή ηλικιωμένους) ήταν κάθε άλλο παρά δευτερεύοντα. Τώρα όμως αποκτούσαν ξανά ιδιαίτερο βάρος. Μάλιστα, ο Μπερλινγκουέρ υπενθύμιζε τον θρίαμβο του κόμματος στο δημοψήφισμα για την άμβλωση, το 1974, μια αξιακή νίκη του PCI που συντονίστηκε με τη «μαζική βούληση της χώρας» να μην αφήνει το κράτος τους πολίτες μόνους μπροστά σε ανθρώπινα προβλήματα.

Το PCI όφειλε να παρακολουθήσει και πάλι τα κοινωνικά ρεύματα, να ανανεωθεί χωρίς να χάσει τον κομμουνιστικό του πυρήνα. Κατά τρόπο ομόλογο με την μετά το 1968 περίοδο, η οπτική υπαγόρευε: μας αφορούν οι νέες ανάγκες, οι νέες αντιλήψεις για τον τρόπο ζωής, για ζητήματα «ταυτότητας», υπό τον όρο ότι δεν θα περιορίζονται σε «ρομαντικά όνειρα», όπως το οικολογικό κίνημα όταν στρέφεται ενάντια στην τεχνική και την επιστήμη, αλλά θα εντάσσονται στο πλαίσιο μιας μαζικής κουλτούρας που θα προωθεί συγκεκριμένες πολιτικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις.³⁸⁶

Στο τελευταίο πριν από το θάνατο του Μπερλινγκουέρ συνέδριο, τέθηκε μετ' επιτάσεως και με νέους όρους το ζήτημα των κοινωνικών ερεισμάτων και ανοιγμάτων.³⁸⁷ Για πρώτη φορά αναγνωριζόταν ρητά ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων δεν ανήκει πια στην εργατική τάξη αλλά στον τριτογενή τομέα: σε στρώματα εργαζομένων όπως οι τεχνικοί και τα μεσαία στελέχη, οι εκπαιδευτικοί και ερευνητές, όσοι απασχολούνται σε υπηρεσίες, στην ενημέρωση, στα μίντια και την κουλτούρα. Σε μια κοινωνία ανεπτυγμένη και «πολιτικά πλουραλιστική», τα στρώματα αυτά είναι πολιτικώς καθοριστικά. Επείγει λοιπόν η μετατόπισή τους προς τα αριστερά, όπως άλλοτε ήταν επείγουσα η μετατόπιση προς τα αριστερά των καθολικών Ιταλών. Το κοινωνικό υποκείμενο στο οποίο πλέον απευθυνόταν το PCI ήταν ένας αστερισμός αρθρωμένος γύρω από την ευρύτερη έννοια των εργαζομένων: ήταν το γυναικείο κίνημα, τα νέα κοινωνικά κινήματα (μειονότητες, συμμετοχική δημοκρατία, ποιότητα ζωής, περιβάλλον), η νεολαία και η οικολογία στην αυτονομία της.

³⁸⁵ Enrico Berlinguer, «Rinnovamento della politica e rinnovamento del PCI», *La crisi italiana. Scritti su Rinascita*, Unità, Ρώμη 1985.

³⁸⁶ *Rinascita*, 4-2-1983, Αφιέρωμα του ένθετου «Il Contemporaneo» στα νέα κοινωνικά κινήματα (με συνεντεύξεις και άρθρα των Alberto Melucci, Alain Touraine, Πιέτρο Ινγκράο κ.ά.).

³⁸⁷ *L'alternativa democratica*. Documento approvato dal 16o Congresso del PCI (Μιλάνο, 2-6 Μαρτίου 1983), σελ. 17-32. Ανάλογες θέσεις, στην ευρωπαϊκή τους μάλιστα διάσταση, αποτυπώνονταν και ενόψει του 17ου συνεδρίου του 1986, βλ. *Tesi, programma, statuto. I documenti approvati dal 17o Congresso del Pci*, σελ. 28.

Το κόμμα διαπίστωνε ότι έπρεπε να ανανεώσει το κοινωνικό του ρίζωμα. Πολύ περισσότερο που οργανωτικά γερνούσε και δυσκολευόταν να παρακολουθήσει μετασχηματισμούς όπως η άνοδος των νέων μεσαίων στρωμάτων ή μετασχηματισμούς στο περιφερειακό επίπεδο.³⁸⁸ Το κόμμα περιοριζόταν και σε μέλη και σε αριθμό οργανώσεων. Επιχειρούσε λοιπόν να προσαρμοστεί. Στο συνέδριο του 1986 προχώρησε σε μια συνολική οργανωτική μεταρρύθμιση. Οι κάθετες δομές βάσης (κυρίως δηλαδή στους χώρους εργασίας) συνδέονταν με ενισχυόμενες θεματικές δομές, για το περιβάλλον, την εκπαίδευση κλπ. Και πλάι σε αυτές τις δομές, ιδρύονταν τα κέντρα πολιτικής πρωτοβουλίας (*centri di iniziativa politica*), στην παράδοση των κοινωνικών κέντρων του ιταλικού εργατικού κινήματος. Κέντρα που ευνοούσαν την αυτόνομη παρέμβαση σε νέα θεματικά πεδία.³⁸⁹

Μια αντίστοιχη κρίση αντιμετώπιζε και το PCF. Η κρίση της εργατικής τάξης ένεκα αποβιομηχάνισης (1,2 εκατομμύρια χαμένες θέσεις στη βιομηχανία της Γαλλίας το 1975-1985, ενώ το 60% της εργατικής δύναμης ήταν πια οι απασχολούμενοι στον τριτογενή τομέα) συναντούσε την κρίση της στρατηγικής ενότητας με τους Σοσιαλιστές και την αμφισβήτηση της ηγεσίας του PCF.³⁹⁰ Στο PCF, η περίοδος κρίσης εντοπίζεται στην τριετία 1978-1980, ανάμεσα στην κρίση της Ενότητας της Αριστεράς και στην κυβερνητική εμπειρία του 1981. Εκεί συμπυκνώνονται όλοι οι κόμποι και οι αντιφάσεις του κόμματος. Οι ευρωκομμουνιστές όπως ο Ελλενστάιν καταγγέλλουν τον μιζεραμπιλισμό του κόμματος και την αδυναμία του να συνδεθεί με τα νέα μισθωτά στρώματα· οι «γκραμισιανοί», αριστεροί ευρωκομμουνιστές (Μπυσί-Γκλυκσμάν) αρνούνται τον κοινοβουλευτικό γκραντουαλισμό και ζητούν επανασύνδεση με τις μάζες· οι αλτουσεριανοί, αντιθέτως, εντοπίζουν την αδυναμία του κόμματος στη διείσδυσή του όχι στα ενδιάμεσα στρώματα αλλά στην εργατική τάξη, όπως και στην αποκαθήλωση της δικτατορίας του προλεταριάτου. Η κρίση του 1978, μετά το κακό αποτέλεσμα των εκλογών, ήταν βασικά μια κρίση των «διανοομένων» του κόμματος. Όχι απλώς οι οργανικοί διανοούμενοι του κόμματος επιχειρούσαν να υπερβούν τη συμβολική τους λειτουργία και να «κάνουν πολιτική» μέσα στο κόμμα.³⁹¹ αλλά αυτή τους η κίνηση δεν θα λάμβανε χώρα εάν δεν ερειζόταν

³⁸⁸ Προς το 17ο Συνέδριο του PCI, συνέντευξη με τον Αλεσάντρο Νάτα, «I nuovi contenuti della politica», *Rinascita*, 23-11-1985.

³⁸⁹ Όπως το Centro Frontiera Verde στο Μπάρι, όπου συγκεντρώνονταν οι δραστηριότητες των «Γυναικών για το περιβάλλον», μια ανοιχτή δομή χωρίς τυπικές διαδικασίες εγγραφής, ή το κέντρο «Il giardino dei ciliegi» (Ο κήπος με τις κερασιές) στη Φλωρεντία, επίκεντρο πολιτιστικών εκδηλώσεων σε θεματικές όπως η σεξουαλική διαφορετικότητα ή η ποιότητα ζωής στην πόλη. Βλ. σχετικά την πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα της εσωτερικής οργάνωσης και κοινωνιολογίας του PCI στα τέλη της δεκαετίας του 1980, *Viaggio nel cuore del PCI*, *Rinascita*, Ρώμη 1990, και εν προκειμένω το κείμενο της Luana Benini, «Nasce la post-sezione?».

³⁹⁰ Βλ. και St. Courtois, D. Peschanski, «From Decline to Marginalization: the PCF Breaks with French Society», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988, σελ. 57-66.

³⁹¹ Stéphane Courtois, Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, PUF, Παρίσι 1995, 382-386.

σε μια ευρύτερη εξέλιξη, στο ότι η εργατίστικη ταυτότητα του κόμματος ήταν πια εμφανές ότι δεν συμβάδιζε με τις κοινωνιολογικές εξελίξεις της γαλλικής κοινωνίας, όπου τα μεσαία «διανοούμενα» στρώματα διεκδικούσαν ισχυρότερη εκπροσώπηση σε όλα τα επίπεδα, επομένως και εντός του PCF.

Υπό αυτή την έννοια, ήταν αποκαλυπτική η υπόθεση της κομματικής οργάνωσης (ομοσπονδίας) του Παρισιού και του γραμματέα της Henri Fizbin. Η κομματική οργάνωση Παρισιού ήταν μια ιδιαίτερη αλλά ενδεικτική οργάνωση. Το 1978 αριθμεί 31.000 μέλη, με επίπεδο ανανέωσης 80% μετά το 1968. Το 1977, το 48% των μελών της είναι μεσαία-ανώτερα στελέχη και ελεύθεροι επαγγελματίες, ενώ 1 στους 4 είναι εκπαιδευτικοί. Οι εργάτες είναι μόλις το 13%.³⁹² Ο γραμματέας της, ο Α. Φισμπίν (1973-1979), ήταν ένας εκπρόσωπος της εργατικής τάξης: τορναδόρος, στέλεχος του κόμματος από το 1957, δημοτικός σύμβουλος στο Παρίσι, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής το 1967-1979 και το 1977 υποψήφιος δήμαρχος Παρισιού κόντρα στον Ζακ Σιράκ.

Ο γραμματέας εξέφραζε έγκαιρα τις τάσεις που το κόμμα επέμενε να παραβλέπει. Το 1977 γράφει στα *Cahiers du communisme*: «για να χτίσουμε την αλλαγή, πρέπει να ξεκινήσουμε από τον κόσμο έτσι όπως είναι» (tel qu'il est). Και ο κόσμος «έτσι όπως ήτανε» στα τέλη της δεκαετίας του 1970 έδειχνε ότι το κόμμα όφειλε να δώσει σημασία σε ένα φαινόμενο παριζιάνικο που όμως αναγόταν σε εθνική κλίμακα: η σημαντική ώθηση του τριτογενούς τομέα, που καθιστούσε πια απαγορευτική την αναδίπλωση στο «εργατικό οχυρό».³⁹³ Ο Φισμπίν και η οργάνωση Παρισιού διαπίστωναν, μετά τις κακές για το κόμμα εκλογές του 1978, ότι έπρεπε να πάψουν να ονειρεύονται έναν κοινωνιολογικό πληθυσμό όπως τον ήθελαν και να ριχτούν στις μάζες έτσι όπως ήταν, επί ποινή εξαφάνισης του κόμματος. Έτσι, όταν ο Μαρσαί στην Κεντρική Επιτροπή της 26-27 Απριλίου, αποτιμώντας το αποτέλεσμα των εκλογών, αρνείται να δει αυτή την πραγματικότητα και αντ' αυτού επιτίθεται στους διανοούμενους του κόμματος («είναι πιο εύκολο να μονολογεί κανείς καθισμένος στο γραφείο του»), τον Ελενστάιν, τον Αλτουσέρ και εν γένει τη «διανόηση», ο εργάτης Ανρί Φισμπίν³⁹⁴ (μαζί με τον François Hincker) αποκρούει αυτή την ανάλυση. Το κόμμα αντεπιτίθεται, και η Κεντρική Επιτροπή της 12-13 Δεκεμβρίου 1978 επιρρίπτει στην οργάνωση Παρισιού τις κατηγορίες του «οπορτουνισμού» και της «έλλειψης ιδεολογικής αυστηρότητας». Η κρίση της οργάνωσης Παρισιού συμπύκνωνε όλες τις δυσκολίες της ανανέωσης (mise à jour) του κόμματος αλλά και τις πιέσεις που δεχόταν από την ίδια την αλλαγή της γαλλικής κοινωνίας. Ήταν ένα κομβικό σημείο, ενδεικτικό των διακυβευμάτων για το μέλλον, τις συμμαχίες και την κουλτούρα του κόμματος.

³⁹² Ο.π., σελ. 382-386.

³⁹³ Henri Fizbin, «Classe ouvrière et union du peuple de France à Paris», *Cahiers du communisme*, vo. 6, Ιούνιος 1977.

³⁹⁴ «Εσύ μπορείς να τα πεις αυτά, είσαι εργάτης», θα του πει μια υψηλά ιστάμενη συντρόφισσά του στο κόμμα, με προφανώς διαφορετικό προφίλ, βλ. Henri Fizbin, *Les bouches s'ouvrent. Une crise dans le PCF*, Grasset, Παρίσι 1980, σελ. 42-44.

Τα άλλα δύο κομμουνιστικά κόμματα κινήθηκαν στο ιταλικό μονοπάτι. Το πρωτοπόρο, τουλάχιστον ρητορικά, στον ευρωκομμουνιστικό δρόμο PCE επαναβεβαίωνε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 την ευρωκομμουνιστική επιλογή ως μια «επανάσταση της πλειοψηφίας», σε ρήξη με τα λενινιστικά σχήματα της πρωτοπορίας.³⁹⁵ Το PCE αναγνώριζε ανοιχτά την «κρίση εποχής» (crisis epocal) του κομμουνιστικού κινήματος. Το κόμμα δεν μπορούσε πια να διατηρήσει αμόλυντο τον ταξικό του χαρακτήρα αλλά και ούτε έπρεπε να μετατραπεί σε ένα λαϊκιστικό ασπόνδυλο μόρφωμα. Ήταν αναγκασμένο να γίνει κόμμα «εργατικό, όχι εργατίστικο» (obrero, no obrerista).³⁹⁶ Ο Καρίγιο, λίγο πριν δώσει αυτοβούλως τη σκυτάλη του κόμματος στον Gerardo Iglesias, σημείωνε ότι ο «νέος πολιτικός σχηματισμός» όφειλε να ενσωματώνει οργανικά τα μαζικά κινήματα, τα παραδοσιακά και τα νεότερα, αλλά και να κάνει τον μαρξισμό τη βάση μιας νέας κουλτούρας, διατηρώντας τον ωστόσο ως μια φιλοσοφία ανάμεσα σε άλλες. Ο νέος γραμματέας επιβεβαίωνε το αναγκαίο άνοιγμα του κόμματος, τον εκδημοκρατισμό της εσωτερικής ζωής του (αν και χωρίς να αποδέχεται –ακόμα!– τις οργανωμένες τάσεις εντός κόμματος), για την ανανέωση της παραδοσιακής αγωνιστικής ένταξης (militancia).³⁹⁷

Αναλόγως, στο ελληνικό ΚΚΕ εσωτερικού, η νέα προβληματική εισαγόταν, με καθοριστικό, και επίμονο, φορέα ιδίως τον Κώστα Φιλίνη, που συνέβαλε σημαντικά στην κατεύθυνση αυτή. Μιλώντας για την υπέρβαση του λαϊκομετωπικού, δηλαδή εν τέλει ταξικού, σχήματος, ο Φιλίνης σε πολλές ευκαιρίες έκανε λόγο για τον μετασχηματισμό του κόμματος σε εκφραστή και πυκνωτή ενός πλουραλισμού πολιτικών υποκειμένων.³⁹⁸ Στον πλουραλιστικό αστερισμό θα έβρισκαν τη θέση τους τα νέα κινηματικά ρεπερτόρια, το άνοιγμα και ο εκδημοκρατισμός της κομματικής ζωής και ένταξης, οι νέες πολιτικές θεματικές. Αυτό θα σήμαινε μια μακροπρόθεσμη ανανέωση του χώρου της ανανεωτικής Αριστεράς.

³⁹⁵ Βλ. Φάκελος «Ευρωκομμουνισμός» (με παρεμβάσεις των Javier Perez Royo, Manuel Azcarate, Julio Segura, J.L. Malo de Molina, Ernest Garcia, Pilar Brabo), και ειδικότερα Javier Pérez Royo, «Revolución de la mayoría. Tres tesis» και Pilar Brabo, «Eurocomunismo y partido», *Nuestra bandera*, vo. 106, Φεβρουάριος 1981.

³⁹⁶ Κύριο άρθρο, «La crisis del partido se resuelve en la sociedad», *Nuestra bandera*, vo. 110, Ιανουάριος 1982.

³⁹⁷ Αντίστοιχα, Santiago Carrillo, «La nueva formación política», *Nuestra bandera*, vo. 111, Μάρτιος 1982, και Gerardo Iglesias Arguelles, «Adecuar el partido a la estrategia», *Nuestra bandera*, vo. 118-119, 1983 (τεύχος αφιέρωμα στον Μαρξ).

³⁹⁸ Ενδεικτικά, Κ. Φιλίνης, «Σκέψεις γύρω από ένα σύνθημα: Δημοκρατική εξουσία των εργαζομένων», *Αριστερά σήμερα*, τχ. 8, Σεπτέμβριος 1984, σελ. 14.

5.3. Ο καταλύτης Γκορμπατσώφ

Τον Απρίλιο του 1987, μόλις το 45% των γάλλων κομμουνιστών θεωρούσαν ότι ο συνολικός απολογισμός του σοβιετικού πειράματος είναι θετικός (όπως δήλωνε το 1979 ο Μαρσαί). Το 1968, το 30% των ιταλών κομμουνιστών θαύμαζαν την ΕΣΣΔ περισσότερο από κάθε άλλη χώρα, ενώ το 1985 το αντίστοιχο ποσοστό έπεφτε μόλις στο 15%.³⁹⁹ Ενώ το PCF διατηρούσε την εκτίμηση περί θετικού απολογισμού της ΕΣΣΔ, για το PCI, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο κομμουνισμός έχανε την ιστορική προωθητική του δύναμη. Δύο διαφορετικές μακρο-ιστορικού τύπου εκτιμήσεις, που απέκλιναν και στην υποδοχή του πειράματος Γκορμπατσώφ.

Ο berlingueriano βουλευτής Giuseppe Chiarante έγραφε,⁴⁰⁰ θυμίζοντας αντεστραμμένη την περίφημη διατύπωση των γάλλων συντρόφων, για τη «συνολικά θετική» υποδοχή από τη Δύση της ανόδου του Γκορμπατσώφ στην ηγεσία του ΚΚΣΕ. Το γεγονός αυτό έκλινε τον κύκλο φθοράς και αστάθειας με την ασθένεια του Μπρέζνιεφ, έδινε ελπίδες για μια σταθεροποίηση στις σχέσεις των δύο υπερδυνάμεων αλλά κυρίως για ένα αντιστάθμισμα απέναντι στην επιθετική πολιτική του Ρήγκαν. Οι Ιταλοί επένδυαν σημαντικές προσδοκίες στη στροφή αυτή, αναμένοντας το 27ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1986 ως ένα συνέδριο που θα μπορούσε να αποδειχθεί εξίσου ιστορικής σημασίας με το 20ό του 1956. Ανέμεναν μια «νέα ΝΕΠ» από τον Γκορμπατσώφ, που θα επέλυε το πρόβλημα «μεταρρυθμισιμότητας» (riformabilità) του σοβιετικού μοντέλου.⁴⁰¹ Μπορούσε άραγε να μεταρρυθμιστεί το σοβιετικό μοντέλο; Τα μηνύματα που έρχονταν από τη Μόσχα, και γίνονταν δεκτά με θέρμη στην Ιταλία, έδειχναν σε αυτή την κατεύθυνση: υιοθέτηση στοιχείων ιδιωτικής οικονομίας, ως υπέρβαση της ταύτισης του σοσιαλισμού με την κρατικοποίηση, που για τους Ιταλούς έμοιαζε αναχρονιστική όχι μόνο στις χώρες της Ανατολής αλλά και σε εγχειρήματα όπως το γαλλικό Κοινό Πρόγραμμα.

Είχαν βέβαια προηγηθεί τα γεγονότα της Πολωνίας, που αποδείχθηκαν μείζονος βαρύτητας και μέσω αυτών επερωτήθηκε η σχέση σοσιαλισμού και δημοκρατίας, το πολιτικό καθεστώς των ανατολικών χωρών αλλά και ο κρατικοποιημένος, γραφειοκρατικός και ιεραρχικός τύπος οργάνωσης των κομμουνιστικών κομμάτων. Για τους ιταλούς, τους ισπανούς, τους έλληνες κομμουνιστές της ανανέωσης, η πολωνική κρίση έφερνε μετωπικά απέναντι το σοβιετικό μοντέλο, ενώ ταυτόχρονα το κίνημα της «Αλληλεγγύης» (*Solidarność*) αναδείκνυε, απέναντι στο «κρατικό»

³⁹⁹ Marc Lazar, «Communism in Western Europe in the 1980s», *ό.π.*, σελ. 250-254.

⁴⁰⁰ Βλ. Κύριο άρθρο, Giuseppe Chiarante, «Gorbaciov e l'Europa», *Rinascita*, 23-3-1985, και Giuseppe Chiarante, «Il congresso di Krusciov e quello di Gorbaciov» (κύριο άρθρο ενόψει του 27ου Συνεδρίου του ΚΚΣΕ), *Rinascita*, 22-2-1986.

⁴⁰¹ Andriano Guerra, «In attesa di una NEP politica» (ανταποκρίσεις από την ΕΣΣΔ), *Rinascita*, 6-12-1986. Παρόμοιες αναμονές είχαν και οι ισπανοί σύντροφοι. Η σχεδιασμένη οικονομία είχε συναντήσει τα όριά της, έπρεπε να μπολιαστεί με στοιχεία όπως η ευελιξία, τα κίνητρα, η καινοτομία, η ανεξαρτησία, η υπευθυνότητα. Βλ. Julián Cooper, «Cómo cambia la economía soviética», *Nuestra Bandera*, vo. 132, Δεκέμβριος 1985.

κόμμα, ένα νέο υπόδειγμα λαϊκής κινητοποίησης, με στοιχεία αυτονομίας, συμμετοχής, που έφερναν στη γλώσσα των κομμουνιστών μια πρόγευση –όχι όμως ακόμα την ίδια τη λέξη– της κοινωνίας των πολιτών.⁴⁰²

Ξεκινώντας από τα πολωνικά και φτάνοντας στο πείραμα Γκορμπατσώφ το 1985-1986, αναθερμαίνονται οι αποκλίσεις που διαίρεσαν το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα στα τέλη της δεκαετίας του 1970⁴⁰³ – αυτή τη φορά, χωρίς επιστροφή. Οι Ιταλοί, οι Ισπανοί και οι Έλληνες χαιρετίζουν την Περεστρόικα ως μια τομή που θα ανανεώσει τη σοσιαλιστική επαγγελία και θα ενισχύσει, αυτή τη φορά, την «ευρωπαϊκή Αριστερά» στο σύνολό της. Οι Γάλλοι χαιρετίζουν και αυτοί την περεστρόικα, αλλά από μια διαφορετική οπτική γωνία. Για το PCF, η περεστρόικα μπορεί να αναδείξει και πάλι την ΕΣΣΔ σε εργαστήριο για τον παγκόσμιο σοσιαλισμό, σε χώρα-φάρο που ξαναβρίσκει τη λάμψη της, επαναβεβαιώνοντας το ρήγμα σοσιαλισμού-καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι Γάλλοι αναζητούν μια ανανεωμένη σχέση με την τροφό και σύντομα, αν όχι ταυτόχρονα, επανέρχονται πλήρως στην εθνοκεντρική τους παράδοση. Οι λοιποί συγγενείς διαβάζουν καλύτερα την επιδίωξη του Γκορμπατσώφ να αμβλύνει τις διαφορές με τη Δύση και προσχωρούν στην ιδέα μιας ευρωπαϊκής Αριστεράς, την οποία οι Γάλλοι δεν θα αποδεχθούν.

5.4. Ένα βήμα από τον ευρωκομμουνισμό προς την ευρωπαϊκή Αριστερά, και ένα πίσω

Οι γαλλικές εκλογές του 1981 διαβάστηκαν διαφορετικά από τις ίδιες τις δυνάμεις της ευρωκομμουνιστικής τάσης. Για τους γάλλους κομμουνιστές, η κυβερνητική συνεργασία με τους Σοσιαλιστές αποτελούσε ένα εθνικό στοίχημα –με το πρόγραμμα εθνικοποιήσεων στον πυρήνα του – που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια αλλαγή παραδείγματος, μέσα και ενάντια στη «μικρή Ευρώπη» της γερμανικής κυριαρχίας και της αμερικανικής κηδεμονίας. Για τους ιταλούς του PCI, η οπτική διέφερε ριζικά: το γαλλικό πείραμα θα αποτελούσε όχι μόνο μια κυβερνητική εναλλακτική προς το μπλοκ της Δεξιάς αλλά και μια αλλαγή πορείας απέναντι στις υπερσυντηρητικές τάσεις που έρχονταν στην ηπειρωτική Ευρώπη από την Αγγλία και τις ΗΠΑ. Καθώς ο «ρηγκανισμός» εμφανιζόταν όχι ως αναπαλαίωση αλλά ως μια ιδεολογία αλλαγής και αποτελεσματικής υπέρβασης της κρίσης του 1970, χτίζοντας ένα ηγεμονικό μπλοκ δυνάμεων (παραδοσιακοί συντηρητικοί, big business, οικονομικά φιλελεύθεροι και αξιακά συντηρητικοί, η «Αμερική των καουμπόις, χωρίς πρόνοια

⁴⁰² Βλ. Κύριο άρθρο, «Polonia: Ya nada es igual que antes», *Nuestra Bandera*, vo. 110, Ιανουάριος 1982, και πιο χαρακτηριστικά ακόμα Κ. Φιλίνης, «Δεν έχουμε το δικαίωμα να επιτρέψουμε να δολοφονείται η ελπίδα των λαών στο σοσιαλισμό και την ειρήνη» (ομιλία στο θέατρο Ακροπόλ, 21-12-1981), *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 41, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1981.

⁴⁰³ Η ίδια ανάγνωση και στο *Mario Telò*, «Les partis communistes européens et l'URSS», *Revue politique et parlementaire*, vo. 932, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1987, σελ. 80-83.

και χωρίς συνδικάτα»), το γαλλικό στοίχημα αφορούσε όχι μια εθνική υπόθεση αλλά ολόκληρη την –υπό συγκρότηση;– ευρωπαϊκή Αριστερά.⁴⁰⁴ Σε πλήρη αντίθεση, δηλαδή, με το PCF, που είχε πια επικυρώσει την εθνική στροφή του. Όπως έγραφε ο Μαρσαί το 1980,⁴⁰⁵ «δεν υπάρχει υπερεθνικός δρόμος για τον σοσιαλισμό». Το γαλλικό έθνος ήταν το «καλύτερο πλαίσιο» για τον σοσιαλισμό στη Γαλλία, υπέρτατος κανόνας ο σεβασμός της (εθνικής) κυριαρχίας. Η καταφυγή στον ευρωκομμουνισμό –αποδυναμωμένη και εντός ολίγου προς απόσυρση– μεταφραζόταν στην απόκρουση της προοπτικής προσχώρησης των κομμουνιστικών κομμάτων σε μια «ευρωαριστερά» που θα τα οδηγούσε, διά της διολίσθησης, σε ένα δυτικοευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό μπλοκ.

Η απόκλιση γινόταν όλο και πιο εμφανής. Κάθε πόλος εννοιολογούσε, και επένδυε πολιτικά, τον ευρωκομμουνισμό με εντελώς διαφορετικές συνδηλώσεις και προοπτικές. Στο 16ο του συνέδριο, το 1983, το PCI συνέδεε τον ευρωκομμουνισμό με έναν νέο διεθνισμό, με έναν τρίτο δρόμο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που ως αντεπίθεση στον ρηγκανισμό όφειλε να ενσωματώσει νέα προγραμματικά περιεχόμενα. Οι στρατηγικές αναδιανομής της σοσιαλδημοκρατίας έφταναν στα όριά τους: η νεοφιλελεύθερη επίθεση (με τα συναφή αξιακά χαρακτηριστικά της: υπερ-ατομικισμός, επιθετική ανταγωνιστικότητα, καταναλωτισμός⁴⁰⁶) υποχρέωνε σε μια επαναφορά της εστίασης στην παραγωγή του πλούτου, στον «έλεγχο των διαδικασιών συσσώρευσης», πέρα από μοντέλα κρατικιστικά και γραφειοκρατικά αλλά με την ενίσχυση της «ατομικής ευθύνης σε ένα πλαίσιο οικονομικής δημοκρατίας».⁴⁰⁷ Γι' αυτό, ο πόλος που είχε ως επίκεντρο το PCI (και παίκτες τους ισπανούς ή τους έλληνες κομμουνιστές) διάβασε την αποχώρηση του PCF από την κυβερνητική πλειοψηφία και τελικά την ήττα της γαλλικής Αριστεράς το 1986, αφενός ως ένα πείραμα που δεν στηρίχθηκε επαρκώς από τις δυνάμεις μιας ευρωπαϊκής Αριστεράς και αφετέρου ως μια άρνηση των γάλλων κομμουνιστών να κάνουν πολιτική (*fare politica*), μια αναδίπλωση σε παραδοσιακά κοινωνικά ακροατήρια και ρόλους («προπαγάνδας και όχι διακυβέρνησης»), σε θέσεις μη ευρωπαϊστικές και ρήξης με τα σοσιαλιστικά κόμματα.⁴⁰⁸ Μάλιστα, σε μια συγκυρία όπου η συντηρητική

⁴⁰⁴ Βλ. κυρίως τις σχετικές αναλύσεις στο «φυτώριο» της μηνιαίας επιθεώρησης *Politica ed economia*, αναβίωση του άλλοτε Bollettino CESPE (1966-1969) μετά από πρωτοβουλία του προέδρου της Fondazione CESPE (Κέντρο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής) του PCI Τζ. Αμέντολα και του γραμματέα Eugenio Peggio, ο οποίος ήταν και διευθυντής της επιθεώρησης. Ενδεικτικά, Marcello Fedele, «Reaganismo: una nuova maggioranza alla prova della governabilità», *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1981· Suzanne de Brunhoff, «La Francia va a sinistra, la borsa a destra», *Politica ed economia*, τχ. 6, Ιούνιος 1981· Eugenio Peggio, «La sinistra francese alla prova del cambiamento», *Politica ed economia*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1981.

⁴⁰⁵ Georges Marchais, *L'espoir au présent*, éditions sociales, Παρίσι 1980, ιδίως σελ. 129-132 και 136-141.

⁴⁰⁶ Gerardo Chiaromonte, «La via europea che noi proponiamo» (Η παρέμβαση του ΙΚΚ στη Συνάντηση των Δυτικών ΚΚ στο Παρίσι), *Rinascita*, 22-6-1985.

⁴⁰⁷ *L'alternativa democratica*, ό.π., σελ. 93-102.

⁴⁰⁸ Gerardo Chiaromonte, «Per una politica di governo della sinistra in Europa», *Rinascita*, 12-4-1986.

διέξοδος από την κρίση στοχοποιούσε τον εργατικό μισθό⁴⁰⁹ και που οι ευρωκομμουνιστές οι οποίοι στοιχίζονταν στην προοπτική της Ευρωαριστεράς παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον την προσπάθεια του Βίλυ Μπραντ να επικαιροποιήσει τη σοσιαλδημοκρατική προγραμματική ατζέντα.

Οι διασταυρώσεις ήταν εμφανείς. Χαρακτηριστική καινοτομία ήταν ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας και η αναγνώριση της απώλειας κυριαρχίας του εθνικού κράτους· οικονομικός ρεαλισμός, που αναγνωρίζει τα όρια της αγοράς και καλεί σε μια «αυξημένη δημόσια υπευθυνότητα»· έμφαση στην ποιότητα της ανάπτυξης και σύνδεση της οικονομίας με τα οικολογικά προτάγματα.⁴¹⁰ Την ίδια στιγμή που οι προγραμματικές επεξεργασίες του PCI, για παράδειγμα,⁴¹¹ ενσωμάτωναν νέες κατευθύνσεις υπό το πρίσμα της μη ταύτισης δημόσιου-κρατικού, μπολιάζοντας την οπτική για το κράτος με έννοιες όπως αξιολόγηση και αποδοτικότητα, προσωπική υπευθυνότητα των εργαζόμενων (*responsabilizzazione*), επαγγελματισμό και υψηλή ικανότητα διεύθυνσης (λέξη άλλοτε απαγορευτική: *managerialità*).

5.5. Προς την απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας

Το συνέδριο του PCI το 1986 έβαζε στο τραπέζι τις νέες στρατηγικές και προγραμματικές κατευθύνσεις. Μια εξαιρετική συμπύκνωση των απαντήσεων στις «νεοσυντηρητικές πολιτικές» επιχειρήθηκε από το ινστιτούτο οικονομικής πολιτικής του κόμματος λίγο αργότερα, υπό το διπλό πρίσμα της κρίσης του φορντικού μοντέλου και της κρίσης του εθνικού πλαισίου που επέρχεται με την αύξουσα αλληλεξάρτηση των οικονομιών – η λέξη παγκοσμιοποίηση εισάγεται πια στο πολιτικό λεξιλόγιο.⁴¹² Η ανάδυση ενός νέου καπιταλιστικού υποδείγματος, ευέλικτου και διαφοροποιημένου, καθώς και τα νέα δεδομένα στην αγορά εργασίας (μαζική είσοδος γυναικών, νέα χαρακτηριστικά των νεότερων εργαζομένων), διαφοροποιούν ριζικά την οπτική των ιταλών κομμουνιστών. Η «δίκαιη λιτότητα» της δεκαετίας του 1970 επεκτείνεται σε ένα νέο deal, όπου η αύξηση των μισθών συνδέεται σταθερά με την αύξηση της παραγωγικότητας, με πρόνοια όμως για την επανακατάρτιση και στην

⁴⁰⁹ Βλ. την τοποθέτηση του Λεωνίδα Κύρκου, «Η προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στην Ευρώπη», *Η επικαιρότητα του μαρξισμού. Εκατό χρόνια μετά το θάνατο του Κ. Μαρξ*, Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών (ΚΜΑΣ), Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 125-128.

⁴¹⁰ Βλ. Mario Telò, «Nel cuore dell'Europa si rilancia la politica», *Rinascita*, 12-7-1986.

⁴¹¹ Βλ. την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εισαγωγή του Luigi Berlinguer στον τόμο πρακτικών της εθνικής συνδιάσκεψης του κόμματος που εκδόθηκε ως *Nuove regole per cambiare lo stato*, Convegno nazionale del PCI, «La responsabilità dell' amministrazione, i compiti della politica», *Rinascita*, Ρώμη 1988.

⁴¹² Βλ. Τον τόμο με υλικά της Συνδιάσκεψης που οργάνωσαν CESPE και CRS στις 3-4 Οκτωβρίου 1986, Fondazione CESPE / Associazione Crs, *Quali risposte alle politiche neoconservatrici*, ένθετο στο *Politica ed economia*, τχ. 1 Ιανουάριος 1987, και ιδίως το κείμενο του Silvano Andriani, «La sinistra e la crisi delle politiche neoliberiste».

αντιμετώπιση των ανισοτήτων. Το κράτος, «κόμβος» της συγκαιρινής κρίσης, δεν συνδέεται με την αγορά σε ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος (όπως στη νεοφιλελεύθερη αφήγηση), αλλά επανακάμπτει σε έναν ρόλο όχι πια σχεδιασμού, όπως το 1960, αλλά στρατηγικής διεύθυνσης της οικονομίας (*direzione strategica*) και μιας αγοράς που συντίθεται από όλο και πιο αυτόνομα (οικονομικά και παραγωγικά) υποκείμενα. Οι συνέπειες της ανάγνωσης αυτής είναι εμφανείς για το κοινωνικό υποκείμενο που περιγράφει πια το κόμμα: η για πάντα χαμένη κεντρικότητα του προλεταριάτου πρέπει τώρα να αντικατασταθεί από ένα «μεταρρυθμιστικό μπλοκ», που ακόμη όμως δεν περιγράφεται με σαφήνεια.

Όπως έχει σημειωθεί,⁴¹³ το PCI μοιραζόταν με τα άλλα μεγάλα κόμματα της ευρωπαϊκής Αριστεράς, τους άγγλους Εργατικούς ή τους γερμανούς Σοσιαλδημοκράτες, μια προγραμματική αμηχανία απέναντι στη διαμορφούμενη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Ο φορντικός κεϋνσιανός κύκλος του εθνικού κράτους πρόνοιας έκλεινε, ο παγκόσμιος καπιταλισμός άλλαζε, και τώρα πια η εναλλακτική, η νεωτερικότητα, η μοντερνικότητα, ενσαρκώνονταν από τα κόμματα της αναγεννημένης Δεξιάς. Οι ιταλοί κομμουνιστές θα άλλαζαν σύντομα ριζικά μαζί την εικόνα και την κοσμοεικόνα τους: στο επίκεντρο του νέου κομμουνισμού θα έμπαινε η προσπάθεια περιγραφής ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης υπό το πρίσμα της παγκοσμιοποίησης και των σχέσεων βορά-νότου σε παγκόσμια (όχι πια σε ιταλική) κλίμακα, η μέριμνα για την οικολογία αλλά και η αποφασιστική επαναξιοδότηση του ατόμου.

Οδεύοντας προς το 19ο συνέδριο, του 1990, ο Ακίλε Οκέτο προωθούσε την «αποτολαιοποίηση» του «νέου PCI». Πρόταγμα δεν ήταν πια η οικοδόμηση του σοσιαλισμού, με οποιαδήποτε μορφή, αλλά ενός «καπιταλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο».⁴¹⁴ Η μετάβαση δεν ήταν εύκολη ούτε ομόφωνη. Η Κεντρική Επιτροπή του κόμματος, στο δρόμο για το συνέδριο, τον Νοέμβριο του 1989 στη Ρώμη, άκουγε με κάποια έκπληξη την εισήγηση του Οκέτο να ενταχθεί το PCI στη Σοσιαλιστική Διεθνή. Εν τέλει, θα έκανε δεκτή την πρότασή του για μετεξέλιξη του κόμματος σε έναν νέο πολιτικό σχηματισμό (με 219 ψήφους υπέρ και 73 κατά). Το συνέδριο έγινε τελικά στη Μπολώνια με το κόμμα διαιρεμένο σε τρεις διαφορετικές πλατφόρμες: του Οκέτο, την πλατφόρμα Ινγκράο (και στελεχών όπως ο Λούτσιο Μάγκρι ή η Λουτσιάνα Καστελίνα) και των ηγετών του παλαιότερου κομματικού κέντρου (Νάτα, Τορτορέλα) για την «ανανέωση του PCI» με μετασχηματισμό αλλά όχι απώλεια του κομμουνιστικού στίγματος, και του Κοσούτα ενάντια στη «ρευστοποίηση» του κόμματος και του κομμουνιστικού του χαρακτήρα. Τα μέλη του κόμματος είχαν ήδη προκρίνει την πλατφόρμα Οκέτο, με μια αδύναμη ωστόσο πλειοψηφία: 65,8% έναντι 30,8% της πλατφόρμας Ινγκράο (και μόλις 3,3% του Κοσούτα, ο οποίος θα

⁴¹³ José Gotovitch, Pascal Delwit, Jean-Michel De Waelde, *L'Europe des communistes*, Editions Complexe, 1992, σελ. 308.

⁴¹⁴ Δήλωση του Οκέτο στην *Unità*, 18 Σεπτεμβρίου 1988, αναφέρεται στο Geneviève Bibes, «Itinéraire du communisme italien. Du Capitole à la roche tarpéienne?», *Études*, vo. 3, Μάρτιος 1989, σελ. 311.

προχωρούσε στην ίδρυση της *Rifondazione Comunista*). Η αμηχανία ήταν έκδηλη. Τον αμυντικό λόγο του Οκέτο (με αναφορές στο «κόκκινο χρώμα του εργατικού κινήματος», στην «ένδοξη κληρονομιά» και στο «ιστορικό πλαίσιο από το οποίο προερχόμαστε») διαδέχθηκε ο πύρινος λόγος του Ινγκράο, που έκλεισε με τους συνέδρους να τραγουδούν την Μπαντιέρα Ρόσα, όπως στο τέλος κάθε προηγούμενου συνεδρίου του PCI.⁴¹⁵ Θα ήταν όμως η τελευταία φορά.

Στο επόμενο συνέδριο, PCI δεν υπήρχε πια. Ήταν το πρώτο συνέδριο του *Partito Democratico della Sinistra* (PDS), στο Ρίμινι, το 1991. Ούτε σφυροδρέπανο υπήρχε πια, παρά μόνο στις ρίζες της βελανιδιάς που ήταν το νέο σύμβολο του κόμματος. Το μοντέλο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού έφτανε πια στο τέλος του, παρότι δεν υπήρχαν ακόμη οργανωμένες τάσεις αλλά «ευαισθησίες»: η κυρίαρχη, προεδρική, με τους Οκέτο και Ντ' Αλέμα, η αριστερόστροφη υπό τον Ινγκράο και η δεξιόστροφη υπό τον Ναπολιτάνο. Προς τα κάτω, οι παραδοσιακές τοπικές κομματικές δομές αντικαθίσταντο πια πλήρως από τις θεματικές οργανώσεις, που αντανakλούσαν και την κυριαρχία των *life politics* στην κομματική ατζέντα: περιβάλλον –με ιδιαίτερη παρουσία στα άλλοτε «κόκκινα» βιομηχανικά προπύργια όπως η Μπολόνια–, ατομικά δικαιώματα, σχέσεις των φύλων, προβλήματα της καθημερινότητας. Και πέρα από τη μετα-υλιστική ατζέντα, η κυρίαρχη οπτική των «νέων κομμουνιστών», του Οκέτο και περισσότερο ακόμη του Ναπολιτάνο, στα θέματα «σκληρής» πολιτικής, ήταν ο εκσυγχρονισμός του κράτους σε μια ρυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς.⁴¹⁶

Σε παράλληλες γραμμές κινήθηκε η μετεξέλιξη των άλλων δύο κομμάτων του ιταλικού «πόλου», σε Ισπανία και Ελλάδα. Μάλιστα, ο παραλληλισμός ήταν ακόμη πιο έντονος δεδομένου ότι ένας επιπλέον καταλυτικός παράγοντας, σε αυτές τις δύο περιπτώσεις, ήταν η αμφίσημη σχέση των δύο κομμάτων με τα αντίστοιχα –και ηγεμονικά πια– σοσιαλιστικά κόμματα. Αλλά με την κρίσιμη διαφορά ότι στην μεν ισπανική περίπτωση η διαπραγμάτευση του εγχειρήματος έγινε μέσα στα κομματικά όρια, ενώ στην ελληνική έγινε σε συνομιλία με το ορθόδοξο ΚΚΕ, οδηγώντας σε μια πρόσκαιρη επούλωση της διάσπασης του 1968.

Στην Ισπανία, το αποτυχημένο πραξικόπημα της 23-24 Φεβρουαρίου 1981, όταν ο συνταγματάρχης Τεχέρο και μέλη της εθνοφυλακής εισέβαλαν οπλισμένοι στην αίθουσα του Κοινοβουλίου αλλά αντιμετωπίστηκαν με στωικότητα (ο δε Καρίγιο, καπνίζοντας), ήταν μια ένδειξη ότι η δημοκρατική μετάβαση δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί. Το PCE παρέμενε προσηλωμένο στη γραμμή μιας εθνικής συνεννόησης, αλλά όλο και πιο αμήχανο απέναντι στην κυριαρχία του PSOE στο

⁴¹⁵ David Kertzer, «The 19th Congress of the PCI: the Role of Symbolism in the Communist Parties», *ό.π.*, σελ. 70-77.

⁴¹⁶ Βλ. την περιγραφή του Τζιανφράνκο Πασκουίνο, ανεξάρτητου συνεργαζόμενου με το PCI και υπέρμαχου της μετεξέλιξης του κόμματος, Gianfranco Pasquino, «Programmatic Renewal and Much more: From the PCI to the PDS», *West European Politics*, τόμ. 16, vo. 1, Ιανουάριος 1993, σελ. 156-163.

αριστερό τμήμα της πολιτικής σκηνής. Οι εκλογές του 1982 ήταν καταλυτικές, αναγκάζοντας το κόμμα να επανέρχεται για πολλά χρόνια στην ανάλυση των συνεπειών τους.⁴¹⁷ Διαβάστηκαν ως το αποκορύφωμα της «συμπεφωνημένης ρήξης» με το φρανκικό παρελθόν, δηλαδή, ταυτόχρονα, ως η ολοκλήρωση μιας περιόδου που υποδείκνυε και μια αναγκαία αλλαγή πορείας. Το PSOE είχε κυριαρχήσει δίνοντας ωστόσο εγγυήσεις μετριοπάθειας και «σοσιαλδημοκρατικοποίησης» στην ηγεμονική Δεξιά, κι ωστόσο το PCE, αμήχανο ανάμεσα σε διαφορετικά πολιτικά σχέδια (από δογματικώς επαναστατικά μέχρι τη σοσιαλδημοκρατικού τύπου πλαγιοκόπηση του PSOE και του ακροατηρίου του), κατέληγε ουσιαστικά να στηρίζει τους Σοσιαλιστές αδυνατώντας να διαχωριστεί από αυτούς. Όταν διαμόρφωνε μετριοπαθές προφίλ κατέληγε να διεκδικεί τον ίδιο πολιτικό χώρο και όταν αναβίβαζε τη ριζοσπαστική του ταυτότητα έχανε ένα μέρος του μετριοπαθούς του ακροατηρίου.

Στο μεταξύ, ο Καρίγιο είχε οργανώσει την εντυπωσιακή, καθότι οικειοθελή, αποχώρησή του, δίνοντας τη σκυτάλη στον Χεράρδο Ιγκλέσιας, από τη νεότερη γενιά. Προηγούμενως είχε συγκρουστεί, στο συνέδριο του 1981, με τους άλλοτε ευρωκομμουνιστές υποστηρικτές του, τους «ανανεωτές» (*renovadores*), διαγράφοντας μάλιστα στελέχη όπως ο Μανουέλ Αθκάρτε. Η ηγεσία του Καρίγιο αμφισβητούνταν, ιδίως μετά τις εκλογές του 1982. Ο ίδιος ακολουθούσε έναν μάλλον αυταρχικό και κυρίως αναποτελεσματικό τρόπο διεύθυνσης του κόμματος. Στα κομμουνιστικά κόμματα, είθισται ο «κεντρισμός» του ηγέτη και της ηγετικής ομάδας να εξισορροπεί τις αντίρροπες (άτυπες, ελέω δημοκρατικού συγκεντρωτισμού) τάσεις από τα αριστερά και τα δεξιά. Ο κεντρισμός του Καρίγιο, ωστόσο, είχε μια κρίσιμη διαφορά από τον αντίστοιχο, και επιτυχημένο, του Μπερλινγκουέρ. Ο ιταλός ομόλογός του «μετέφραζε» από κεντρώες θέσεις τις δεξιόστροφες τοποθετήσεις της «τάσης» Ναπολιτάνο στο αριστερόστροφο λεξιλόγιο της «τάσης» Ινγκράο, διασφαλίζοντας μια λειτουργική ισορροπία εντός του κόμματος αλλά και προς τα έξω. Ο Καρίγιο αποδυνάταν, αντίθετα, σε έναν εσωκομματικό διμέτωπο ενάντια και στους «ανανεωτές» και στους «δογματικούς»⁴¹⁸ – που μοιάζει να είχε δυσμενή αποτελέσματα για την έξωθεν εικόνα του κόμματος, και σίγουρα για την εσωτερική του ισορροπία.

Ο Ιγκλέσιας διέψευσε τις όποιες προσδοκίες του Καρίγιο ότι θα μπορούσε να τον ελέγχει. Ενστερνίστηκε το πρόγραμμα των «ανανεωτών», μάλιστα έκανε άνοιγμα σε

⁴¹⁷ Βλ. χαρακτηριστικά τον διάλογο για τις αιτίες της εκλογικής υποχώρησης του PCE, Héctor Maravall Gómez, Enedina Alvarez Gayol, «La dialectica reforma/rupture, el modelo bipartidista y el espacio del PCE», *Nuestra Bandera*, vo. 115, Δεκέμβριος 1982.

⁴¹⁸ Ας σημειώσουμε μια χαρακτηριστική αποστροφή του λόγου του λίγο πριν «παραδώσει» την ηγεσία του κόμματος στον Ιγκλέσιας. Λέει ο Καρίγιο σε συνέντευξή του στη Λιλύ Μαρκού: «Συζήτησα με τους ανανεωτές, τους έλεγα: “Ο συσχετισμός δυνάμεων στο κόμμα είναι τέτοιος που εάν εμείς, εγώ δηλαδή, σας αφήσουμε τη θέση μας, το κόμμα θα σας κυνηγήσει. Αυτοί που έρχονται είναι οι πιο σκληροί, οι δογματικοί. Εσείς είστε μια δεξιά τάση, δεν είστε κομμουνιστές, είστε σοσιαλδημοκράτες”. Αλλά πιστεύω ότι υπάρχει κοινό μέτωπο των ανανεωτών και των δογματικών εναντίον μας», στο Santiago Carillio, *Le communisme malgré tout*, ό.π., σελ. 147-148.

όσους από αυτούς είχαν αποβληθεί από τον Καρίγιο το 1981 (πολλοί εκ των οποίων τελικά θα μετακινηθούν στο PSOE, όπως ο Αθκάρτε αλλά και οι Pilar Bravo, Vincente Cazarra κ.ά.). Ο Καρίγιο αποχωρεί από το PCE καθώς ο νέος ηγέτης έρχεται σε ρήξη με τον εργατισμό του: ο Ιγκλέσιας πολύ σύντομα δίνει ένα στίγμα εκδημοκρατισμού στο κόμμα, υπέρβασης του συγκεντρωτικού μοντέλου, και συμμαχίας με τα νέα κοινωνικά κινήματα, τα κινήματα ειρήνης, οικολογικά, φεμινιστικά κ.ο.κ.⁴¹⁹ Το 1985 έχει πια ξεκινήσει στο κόμμα η σχετική συζήτηση, που θα καταλήξει στη μετεξέλιξη του PCE σε Izquierda Unida τον Απρίλιο του 1986. Όχι χωρίς απώλειες: ο αποχωρήσας Καρίγιο θα δημιουργήσει, το 1987, το ανταγωνιστικό κομμουνιστικό κόμμα Partido de los Trabajadores de España – Unidad Comunista, ενώ η ορθόδοξη, φιλοσοβιετική φράζια (των Gallego και Ballesteros) ιδρύει το καθαρά σοβιετόφιλο Partido Comunista de los Pueblos de España. Το PCE υπέστη μια μίνι διάσπαση, ακριβώς εκείνη που απέφυγε με το πρώτο σε δημοκρατικές συνθήκες συνέδριό του (το 9ο), αποφεύγοντας μια εξέλιξη α λα ελληνικά. Ήταν όμως μια σχεδόν ασήμαντη «διάσπαση», καθώς δεν προκάλεσε ούτε απώλειες ούτε σημαντικά ιδεολογικά ρήγματα στον συρρικνωμένο άλλωστε χώρο που ήλεγχε το PCE.

Ο δρόμος οδηγούσε πια στην υλοποίηση της πολιτικής σύγκλισης (politica de convergencia) ανάμεσα στο φιλογκορμπατιστικό πια PCE και σε άλλες μικρότερες ομάδες της Αριστεράς, όπως οι ομάδες των Ramon Tamames και Alfonso Puerta, το Partido Carlista, το Partido Humanista, και κυρίως επιμέρους κινηματικές και ακτιβιστικές εκφράσεις. Το συμμαχικό σχήμα, η Izquierda Unida, με μεγαλύτερη συνιστώσα το PCE που δεν αυτοδιαλύθηκε εντός του συνασπισμού, έδωσε την πρώτη του μάχη στις εκλογές του 1986. Με μια κίνηση, η ισπανική Αριστερά απαντούσε σε μια σειρά ερωτήματα: έδινε έναν αέρα ανανέωσης σε ιδέες, ανθρώπους, ρεπερτόρια και θεματικές· υπερέβαινε παλαιότερες εντάσεις στον ευρύτερο αριστερό χώρο (ας μην ξεχνάμε ότι το PCE ήταν το μόνο ευρωκομμουνιστικό κόμμα από όσα εξετάζουμε που είχε στα αριστερά του μια σχετικά ισχυρή, και εκλογικά, ριζοσπαστική Αριστερά)· προωθούσε ένα νέο, πιο χαλαρό μοντέλο ένταξης (militancia) σε μια χαλαρότερη «υπερκομματική» ολότητα· επέτρεπε μια στρατηγική στροφή προς μια ελεγχόμενη ριζοσπαστικότητα απέναντι στο υπερβολικά μετριοπαθές και «δεξιοποιημένο» πια (derechizado) PSOE.⁴²⁰ Πράγματι, η Izquierda Unida κατόρθωσε να αποκτήσει διείσδυση στο απογοητευμένο κοινό των Σοσιαλιστών (τους λεγόμενους «desencantados»), καθώς μέχρι τουλάχιστον το 1993 σημαντική μερίδα των ψηφοφόρων της προερχόταν από το PSOE. Είναι ενδεχομένως υπερβολική η εκ των υστέρων εκτίμηση ότι καθαυτός σκοπός της Izquierda Unida

⁴¹⁹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 250 επ., και Juan Botella, «Spanish Communism in Crisis: The Communist Party of Spain», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988, σελ. 69 και 81-83.

⁴²⁰ Πρβλ. τη σχετική ανάλυση του Daniel Kaplun, «Pasado inmediato, presente y future de la izquierda», *Nuestra Bandera*, vo. 135, Ιούνιος 1986.

ήταν η αποκομμουνιστικοποίηση.⁴²¹ Άλλωστε, αυτή άργησε κάπως: το 1991 ξέσπασε η συζήτηση περί διάχυσης του PCE στο συμμαχικό σχήμα, με την πλειονότητα των κομμουνιστών στελεχών και ηγετών να είναι αντίθετοι στην προοπτική αυτή. Στην πραγματικότητα, το ερώτημα ήταν όχι εάν αλλά πόσο γρήγορα θα γινόταν η μετάβαση. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι η σταδιακή αποκομμουνιστικοποίηση του PCE, όσο όμως και η ανανέωση και επιβίωσή του στις συνθήκες της εδραιούμενης ισπανικής δημοκρατίας, περνούσε μέσα από το συμμαχικό σχήμα και την πλαγιοκόπηση του σοσιαλιστικού χώρου, όχι όμως πλέον με το ευρωκομμουνιστικό ύφος.

Το ΚΚΕ εσωτερικού, στην Ελλάδα, είχε χαιρετίσει τη νίκη των προοδευτικών δυνάμεων στις εκλογές του 1981, εγκαλώντας όμως στη συνέχεια το ΠΑΣΟΚ για τη μονοπώληση της Αλλαγής. Δεν έλειψε η αυτοκριτική για την προηγούμενη πολιτική συμμαχιών του κόμματος στις εκλογές του 1974 και 1977 και για την αδυναμία της ηγεσίας να επιτύχει το ζητούμενο, την ανάδειξη του κόμματος σε έναν «αυτόνομο ανανεωτικό κομμουνιστικό φορέα».⁴²² Όμως ήταν σε πολλούς φανερό ότι το ΚΚΕ εσωτερικού είχε συναντήσει τα εκλογικά, και όχι μόνο, όριά του. Η κομμουνιστική ταυτότητα ήταν «τροχοπέδη», είχε άλλωστε χαθεί στον ανταγωνισμό με το ορθόδοξο ΚΚΕ. Οι ανανεωτικοί έστρεφαν με ελπίδα το βλέμμα στην Περestroίκα, υπολογίζοντας σε μια συνολική ανανέωση του κομμουνιστικού προτάγματος.⁴²³ Μετά τις εκλογές του 1985, αρχίζει και επισήμως η συζήτηση με το μέλλον του σχήματος. Στις σελίδες του περιοδικού *Αριστερά Σήμερα* βρίσκει κανείς τις πολλαπλές όψεις του διαλόγου: από την ανάγκη το ΚΚΕ εσωτερικού να διεκδικήσει έναν ρόλο μέσα στην «σταθερή προοδευτική δημοκρατική πλειοψηφία» που στην Ελλάδα προσανατολίζεται προς τα Αριστερά (Αγγελος Διαμαντόπουλος), και από την «αναβάθμιση» του κόμματος με προσήλωση ωστόσο στην ιστορία του κομμουνισμού, στις αρχές του «δημιουργικού μαρξισμού» και σε μια «ξεκάθαρα αντικαπιταλιστική» γραμμή (Αριστείδης Μπαλτάς, Αντώνης Μπριλλάκης), μέχρι την υπέρβαση του κομμουνισμού που «[σήμερα προσλαμβάνεται] ως πολιτική πρακτική της ΕΣΣΔ» μέσα από έναν νέο φορέα της ανανεωτικής Αριστεράς που θα συστεγάσει ευρωκομμουνιστές, σοσιαλιστές, αυτοδιαχειριστές, νέα κοινωνικά κινήματα κ.ο.κ. (συλλογικό κείμενο που υπογράφουν στελέχη όπως ο Σάκης Καραγιώργας, οι Μίμης και Αριστείδης Μανωλάκος, ο Στέφανος Στεφάνου κ.ά.).⁴²⁴

⁴²¹ Luis Ramiro Fernandez, «Electoral incentives and organizational limits. The evolution of the PCE and the IU», Institut de Ciencies Politiques I Socialis, Working Papers no. 209, Βαρκελώνη 2002, σελ. 6-7.

⁴²² ΚΚΕ εσωτερικού, 3ο-10ο συνέδριο, *Πολιτική Απόφαση*, Αθήνα, 22 Μάη 1982, ιδίως σελ. 16-17 και 26-27.

⁴²³ Αντίστοιχα, Ανταίος Χρυσοστομίδης, *Λεωνίδας Κύρκος. Η δυναμική της ανανέωσης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011, σελ. 110, και Λ. Μαυροειδής, *Αγωνιστές*, Προσκήνιο, Αθήνα 2002, συνέντευξη με τον Κώστα Φιλίνη, σελ. 219-221.

⁴²⁴ Τα κείμενα στο *Αριστερά Σήμερα*, τχ. 12-13, Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1985 («Διάλογος στην Αριστερά για την Αριστερά») και σε επόμενα τεύχη.

Στο δρόμο προς το συνέδριο που θα έλυνε οριστικά αυτά τα ζητήματα, διαμορφώνονται τρεις τάσεις, που αντιστοιχούν σε τρεις διακριτές πλατφόρμες – περίπου ανάλογες με τις πλατφόρμες στο τελευταίο συνέδριο του PCI. Η πλατφόρμα της ηγεσίας (Κύρκος) για τη «μετεξέλιξη» του κόμματος, η πλατφόρμα Μπανιά για την «αναβάθμιση» της κομμουνιστικής ταυτότητας και η πλατφόρμα Φιλίνη (ή «τρίτη άποψη») που τασσόταν υπέρ του περάσματος σε νέο κόμμα, με έμφαση σε νεωτερικά χαρακτηριστικά και στη σύνδεση με τα κοινωνικά κινήματα, εξού και είχε ιδιαίτερη διείσδυση στη νεολαία του Ρήγα. Η πλατφόρμα Μπανιά (και στελεχών όπως οι άλλοτε γραμματείς του «Ρήγα Φεραίου» Μπάμπης Γεωργούλας και Νίκος Βούτσης κ.ά.) δεν δεχόταν το πέραςμα σε νέο κομματικό φορέα, ενώ η ηγεσία όξυνε τη σύγκρουση θεωρώντας την αναβάθμιση «φραξιονιστική» διεργασία.⁴²⁵ Πάντως, η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ εσωτερικού, τον Νοέμβριο του 1986, στην «Προγραμματική συμφωνία» που αποφάσισε, δήλωνε με σαφήνεια ότι ο νέος πόλος της Αριστεράς, πέραν του ΠΑΣΟΚ, περνά μέσα από την «ίδρυση του νέου κόμματος της Αριστεράς».⁴²⁶ Η απόφαση αυτή επικυρώθηκε και στην επόμενη σύνοδο της Κ.Ε. (Δεκέμβριος 1986),⁴²⁷ στην οποία η επικράτηση της σύγκλισης Κύρκου-Φιλίνη σήμανε την περιθωριοποίηση της «αναβάθμισης».⁴²⁸ γινόταν δεκτή η πρόταση Φιλίνη για τον τίτλο του νέου φορέα (Νέα Ελληνική Αριστερά, με 41 ψήφους υπέρ και 28 κατά), η πρόταση Κύρκου-Φιλίνη για ύπαρξη τάσεων αλλά όχι οργανωμένων, η πρόταση Γιάνναρου να απαλειφθεί το σφυροδρέπανο από την *Αυγή* και να πάψει αυτή να είναι όργανο του κόμματος. Η πολιτική απόφαση της Κ.Ε. έδινε το στίγμα της μετεξέλιξης.

Το νέο κόμμα θα συνδύαζε τον ρεαλισμό με τη ριζοσπαστικότητα, θα έδινε έμφαση σε έναν «εθνικό δημοκρατικό προγραμματισμό» στην οικονομία, ανοιχτό στην αγορά, με αποφασιστικά ευρωπαϊκή διάσταση ώστε το κόμμα να αποτελέσει ένα «πείραμα» στις διαδικασίες συγκλίσεων «μέσα στην ευρωπαϊκή Αριστερά». Η προγραμματική διακήρυξη του ιδρυτικού συνεδρίου της ΕΑΡ (Ελληνική –και όχι Νέα, τελικά– Αριστερά), την άνοιξη του 1987,⁴²⁹ αποτύπωνε τα καινούρια ταυτοτικά στοιχεία. Η ΕΑΡ υιοθετούσε ως πρόταγμα έναν «πλουραλιστικό πολυκομματικό σοσιαλισμό με ελευθερία και αυτοδιαχείριση», απευθυνόμενη σε ένα πλουραλιστικό κοινωνικό υποκείμενο («δυνάμεις της εργασίας, του πολιτισμού, της οικολογίας, των γυναικών, των νέων»), ανιχνεύοντας έναν δρόμο πέραν του «κεφαλαίου» αλλά και του «κρατισμού». Η κεντρικότητα της τάξης εμπλουτιζόταν από τα νέα κοινωνικά

⁴²⁵ Θυμίζοντας ελαφρώς τον Καρίγιο, ο Λ. Κύρκος καταγράφει με αυτούς τους όρους τη θεώρησή του για τα «στελέχη της αναβάθμισης», βλ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, *Λεωνίδας Κύρκος. Η δυναμική της ανανέωσης*, ό.π., σελ. 112-113.

⁴²⁶ «Προγραμματική συμφωνία βάθους μεταξύ των προοδευτικών και αριστερών δυνάμεων», *Αυγή*, 6-11-1986.

⁴²⁷ Σύνοδος της Κ.Ε. του ΚΚΕ εσωτερικού, 12 έως 14-12-1986, ΑΣΚΙ, αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 75, φ. 1.

⁴²⁸ Στελέχη της «αναβάθμισης» (Α. Ρήγος, Ε. Πορτάλιου) πίεζαν τον Γ. Μπανιά να αυτονομηθεί από το κόμμα, όπως και συνέβη λίγο αργότερα, ο Ν. Βούτσης ανήγγειλε την έκδοση περιοδικού από την «αναβάθμιση» ενώ ο Ν. Μανιός αποχωρούσε από το κόμμα καταγγέλλοντας τον Κύρκο.

⁴²⁹ ΕΑΡ, *Ιδρυτικό Συνέδριο*, 22-26 Απριλίου 1986, ΣΕΦ, βλ. ιδίως σελ. 3-4 και 19-21.

κινήματα και για πρώτη φορά τη θέση του αλλοτινού προλεταριάτου έπαιρνε η «κοινωνία των πολιτών». Επίσης για πρώτη φορά στην ελληνική μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή έκανε την εμφάνισή του, ως μετεξέλιξη της ευρωκομμουνιστικής σταθεράς των «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων», ένα όρος που τα επόμενα χρόνια θα αναδεικνυόταν ηγεμονικός: ο «αριστερός, δημοκρατικός εκσυγχρονισμός».

Η δημιουργία της ΕΑΡ ήταν το ελληνικό βήμα σε μια, όπως είδαμε, κοινή πορεία των περισσότερων ευρωκομμουνιστικών κομμάτων προς την αποκομμουνιστικοποίηση και την ενσωμάτωση νέων ταυτοτικών στοιχείων, την ίδια περίοδο, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Υπό αυτή την έννοια, η ΕΑΡ δεν ήταν, όπως συχνά θεωρείται, τόσο ένα αναγκαίο βήμα για να υπηρετηθεί ο στόχος της επανένωσης των δύο κομματιών της κομμουνιστικής Αριστεράς, το 1989, είκοσι χρόνια μετά τη διάσπαση του 1968.⁴³⁰ Το ΚΚΕ εσωτερικού είχε παρακολουθήσει έναν προβληματισμό που υπερέβαινε τα ελληνικά όρια. Βεβαίως, διασταυρώθηκε με εγχώριους μετασχηματισμούς (η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έφθινε υπό το βάρος της διαφθοράς και του λαϊκισμού, αφήνοντας χώρο στην Αριστερά να διεκδικήσει μια ιστορική «ρεβάνς») αλλά και εξωγενείς (κυρίως τις μεγάλες αλλαγές που επέφερε το πείραμα Γκορμπατσώφ). Ενδεχομένως μάλιστα οι εξελίξεις στην ΕΣΣΔ να βάρυναν περισσότερο από τις ελληνικές, καθώς σημείωναν μια παγκόσμιας εμβέλειας στροφή για την Αριστερά.⁴³¹

Τον Μάρτιο του 1989, μια κοινή ομάδα εργασίας παρουσίαζε το Κοινό Πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ. Η ΕΑΡ έμοιαζε η μεγάλη κερδισμένη. Είχε καταφέρει να περάσει τα μείζονα θέματα της δικής της ατζέντας, έχοντας άλλωστε και την ιστορική εύνοια των εξελίξεων στο διεθνές αριστερό κίνημα: οι αλλαγές στην ΕΣΣΔ αναγνωρίζονταν ως «επαναστατικές», το κείμενο υιοθετούσε τον βαρύνοντα ρόλο των παραδοσιακών και νέων κοινωνικών κινήματων, ο προγραμματισμός της οικονομίας θα συνυπήρχε με την αγορά, ο κρατισμός εξοστρακιζόταν ρητά και ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας αναγνωριζόταν ως κάτι παραπάνω από «αναγκαίο κακό», ενώ η Ευρώπη αναγορευόταν σε «κοινό σπίτι των λαών».⁴³² Ανεπαρκές για τους προερχόμενους από την ΕΑΡ, πολύ προχωρημένο για τους προερχόμενους από το ΚΚΕ,⁴³³ το Κοινό

⁴³⁰ Το επιχείρημά μας συνηγορεί, δηλαδή, στην άποψη του Γ. Βούλγαρη ότι η ΕΑΡ ήταν αναγκαία συνθήκη για τη συνεργασία αλλά δεν δημιουργήθηκε επί τούτου, στο *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, ό.π., σελ. 328-329.

⁴³¹ Αυτό τουλάχιστον υποδεικνύει, εκ των υστέρων, ο Λ. Κύρκος. «-Έχει ειπωθεί ότι η μετεξέλιξη σε ΕΑΡ έγινε για να βρεθεί ένας τρόπος συνεννόησης με το ΚΚΕ [...] -Όχι, καθόλου, δεν ήταν αυτός ο λόγος που φτιάξαμε την ΕΑΡ [...] αν αργότερα έγινε ο ΣΥΝ, αυτό οφείλεται στις εξελίξεις στην ΕΣΣΔ», θα πει ο Κύρκος στον Ανταίο Χρυσοστομίδα σε μια συνομιλία του 2005, βλ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, *Λεωνίδας Κύρκος. Η δυναμική της ανανέωσης*, ό.π., σελ. 112-113. Βλ. επίσης Λ. Κύρκος, *Ανατρεπτικά. Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, ό.π., σελ. 209-210, όπου περιγράφει και την πρώτη επίσημη συνάντηση με τον Χαρίλαο Φλωράκη στις 21 Μαΐου 1988 και την πίεση του κόσμου της Αριστεράς «να τα βρούμε».

⁴³² Κοινό πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ, Μάρτιος 1989.

⁴³³ Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *Λεωνίδας Κύρκος. Εκ βαθέων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 30-31.

Πόρισμα αποτελούσε τελικά μια δυνάμει ενωτική και προωθητική πλατφόρμα για τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου. Ωστόσο, η εμπειρία της συμμετοχής του ΣΥΝ σε κυβερνητικά σχήματα εν μέσω ανοιχτής θεσμικής κρίσης και κυρίως η αποτυχία της Περεστρόικα που προκάλεσε μια αναδίπλωση του ΚΚΕ (στο 13ο συνέδριό του, το 1991, με την επικράτηση των σκληροπυρηνικών και την καθαίρεση της «ανανεωτικής» τάσης, αλλά και με την προηγούμενη άρνηση σε εισηγήσεις όπως του Γρηγόρη Φαράκου για εγκατάλειψη του μαρξισμού-λενινισμού και του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού), οδήγησαν τελικά στο ξήλωμα του ΣΥΝ, στον οποίο όμως παρέμειναν πολλά και κυρίως νεότερα στελέχη του ΚΚΕ.

Η δεύτερη απόκλιση εντός του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, αποκρυσταλλώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και συμβολικά επικυρώθηκε από το γεγονός ότι το γαλλικό PCF ήταν το μόνο από τα εν λόγω κόμματα που διατήρησε την κομμουνιστική του ταυτότητα, το όνομα και το σφυροδρέπανο στο έμβλημά του. Το PCF είχε αποσυρθεί από την κυβέρνηση το 1984 και έκτοτε μετακινούνταν στις προγενέστερες θέσεις του στο εκκρεμές διακυβέρνηση-διαμαρτυρία αλλά και σε μια επαναβεβαίωση του κομμουνιστικού παραδοσιακού, εργατίστικου προφίλ του. Την ίδια περίοδο, αναδύονται σχετικά συγκροτημένα ρεύματα εσωκομματικής αμφισβήτησης, όπως οι «ανανεωτές» (renovateurs) με τους Pierre Jouquin και Marcel Rigout, οι reconSTRUCTEURS και το 1989 οι refONdateurs υπό τον Charles Fiterman. Ομάδες περισσότερο παρά οργανωμένες τάσεις, ασκούν κριτική στους προσανατολισμούς της ηγεσίας και του Μαρσαί, ζητούν επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας του κόμματος, προσέγγιση με το ρεύμα Γκορμπατσώφ στη σοβιετική κοιτίδα. Ωστόσο, η γραμμή του κόμματος γίνεται όλο και πιο ανοιχτά εχθρική προς έναν Γκορμπατσώφ που αναγνωρίζει την ΕΟΚ και ανοίγεται σε δυνάμεις όπως οι ευρωπαίοι Σοσιαλδημοκράτες και Πράσινοι.⁴³⁴

Το κόμμα είναι πια σε διαφορετική τροχιά. Ενδεικτικό είναι το βιβλιαράκι που κυκλοφορεί υπό την επιμέλεια του Philippe Herzog *Un chemin pour sortir de la crise*, προϊόν συλλογικής δουλειάς του Οικονομικού Τμήματος του κόμματος.⁴³⁵ Αποτελεί τη συμπύκνωση των «διδασμάτων» που αντλεί το κόμμα από την κυβερνητική του εμπειρία της περασμένης τετραετίας. Ο απολογισμός δεν είναι ιδιαιτέρως θερμός. Η συμμετοχή του PCF ήταν βέβαια αναγκαία, εφόσον «ο λαός το θέλησε» (παρασιωπώντας χαρακτηριστικά ότι ίσως περισσότερο από τον λαό, το είχε επιδιώξει το ίδιο το PCF με τις στρατηγικές του επιλογές σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1970...), ωστόσο η κυβερνητική συμμετοχή «ενίσχυε τις αυταπάτες» ότι το κομμουνιστικό κόμμα θα μπορούσε να φέρει σε πέρας την πολιτική του με συμφωνίες κορυφής.

⁴³⁴ Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 176-178.

⁴³⁵ Philippe Herzog et. al., *Un chemin pour sortir de la crise*, Messidor / éditions sociales, Παρίσι 1985. Στην έκδοση συνεργάστηκαν ο περίφημος θεμελιωτής της θεώρησης του κόμματος περί Κρατικο-Μονοπωλιακού Καπιταλισμού Paul Boccara και οι Jean Brun, Martine Bulard, Michel Dauba, Jean-Marie Dano, Yves Dimicoli, Jacky Fayolle, Andre Ferron, Aime Halbeher, Catherine Luca, Jean-Christophe Le Duigou, Jean Lojkine, Bernard Marx, Monique Prim.

Οι ευθύνες αποδίδονται κατά κύριο λόγο στο Σοσιαλιστικό Κόμμα. Αυτό ήταν που υπέκυψε στις διεθνείς και εγχώριες πιέσεις επιλέγοντας τελικά μια «απίστευτη επίθεση» στους μισθούς και στην αγοραστική δύναμη των Γάλλων, ο Μιτεράν ήταν που υπαναχώρησε από την πρώτη ορμή εθνικοποιήσεων και νέων κοινωνικών ρυθμίσεων της πρώτης διετίας, αυτοί ήταν που ξέχασαν την αυτοδιαχείριση και τη «νέα ιδιότητα του πολίτη στις επιχειρήσεις» και αποκάλυψαν την «απάτη του εκσυγχρονισμού» της Γαλλίας, αποφεύγοντας να στραφούν σε παραγωγικές επενδύσεις, επιλέγοντας μια επίθεση στην αγορά εργασίας και υιοθετώντας τα συνθήματα της Δεξιάς (όταν ο εκσυγχρονισμός μεταφραζόταν σε θυσίες με το αιτιολογικό ότι η Γαλλία «ζούσε πάνω από τις δυνατότητές της»). Οι Σοσιαλιστές, τελικά, συναινούσαν με τη γαλλική Δεξιά σε μια πολιτική που έκλεινε το μάτι στην Ευρώπη, ενάντια στα κυριαρχικά δικαιώματα της Γαλλίας.

Η αφήγηση αυτή ακολουθούσε κατά πόδας την εισήγηση του Μαρσαί στο 25ο συνέδριο που είχε προηγηθεί, τον Φεβρουάριο του 1985. Εκεί, τα τρία χρόνια συγκυβέρνησης με τους Σοσιαλιστές ήταν αρκετά ώστε η ελπίδα να δώσει τη θέση της στη δυσaréσκεια και το κόμμα να επανεκτιμήσει ολόκληρη τη μετά το 1968 πορεία του. Ο απολογισμός μιας ολόκληρης περιόδου στρατηγικής εμβάθυνσης ήταν «μάλλον ισχνός» (*le bilan est bien maigre*,⁴³⁶ σε μια διατύπωση που κατά ειρωνικό τρόπο παρέπεμπε στη γνωστή διαπίστωση του PCF ότι ο απολογισμός της σοβιετικής εμπειρίας ήταν «globalement positif»). Το κόμμα διαπίστωνε ότι επί χρόνια υπέταξε τις επιδιώξεις του σε μια εν τέλει ματαιωμένη συμφωνία κορυφής με τους Σοσιαλιστές, οι οποίοι εκμεταλλεύθηκαν την κρίσιμη στιγμή τη «χρήσιμη ψήφο» σε βάρος του PCF. Το 1987-1988,⁴³⁷ όταν πια τα άλλα τρία κόμματα εμβάθυναν στην επιλογή μετεξέλιξής τους, το γαλλικό κόμμα επιχειρούσε μια επιστροφή, ένα καθαρό «recentrage» στην γνώριμη κοινωνική, συνδικαλιστική και πολιτική του ταυτότητα. Χάραζε ξανά σαφή όρια απέναντι στις δυνάμεις της σοσιαλδημοκρατίας και προωθώντας το πολιτικό σχέδιο μιας νέας πλειοψηφίας και μια κυβέρνησης (πραγματικής;) αλλαγής με κύριο, αν όχι μόνο, φορέα το ίδιο το PCF.

5.6. Σύνοψη

Ο μεγάλος κύκλος του ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού άνοιξε με το παράθυρο ευκαιρίας της περιόδου μετά το 1956, μπήκε σε πλήρη κίνηση με την καταλυτική τομή του 1968, γνώρισε την ακμή του στη δεκαετία του 1970 στις διάφορες εθνικές στρατηγικές παραλλαγές και γρήγορα μπήκε σε καθοδική τροχιά,

⁴³⁶ Στην έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής, διά στόματος Μαρσαί, «Espoir et combat pour l'avenir», 25e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., ιδίως σελ. 25-27.

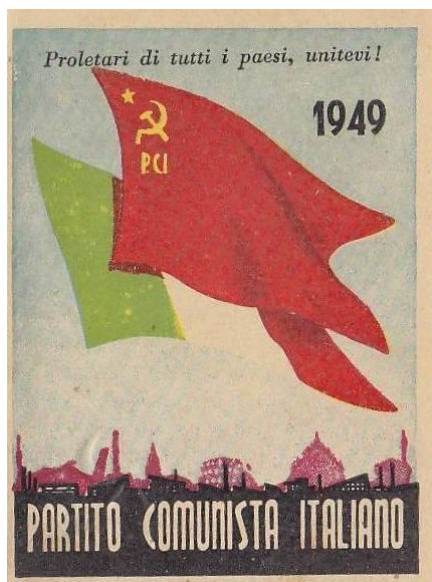
⁴³⁷ 26e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, Δεκέμβριος 1987 - Ιανουάριος 1988, σελ. 39-40 και 54-55.

με καταλύτη τώρα τις κυβερνητικές ή σχεδόν κυβερνητικές εμπειρίες. Ο κύκλος έκλεινε οριστικά μερικά χρόνια προτού ο σοβιετικός κόσμος καταρρεύσει με κρότο – ή με έναν λυγμό.

Υποστηρίζαμε ότι δεν επρόκειτο ούτε για μια «προδοσία» του κομμουνιστικού σχεδίου ούτε για μια απόδειξη της «ασυμβατότητάς» του με τις δυτικές κοινωνίες. Ήταν μάλλον ένα «φυσιολογικό» στάδιο στον ιστορικό κύκλο ενός ολόκληρου πολιτικού ρεύματος. Ένα στάδιο ριζικής και τολμηρής ανανέωσης, που μάλιστα πέτυχε να δώσει στα εν λόγω κόμματα πολιτικό βάρος, στρατηγική πρωτοβουλία, κοινωνική ορατότητα και ιδεολογική ακτινοβολία. Ως τέτοιο, είχε αρχή, μέση και τέλος. Το κυριότερο, είχε σημαντικές συνέπειες και μια καθοριστική κληρονομιά.

Η τελευταία πράξη παίχθηκε στη δεκαετία του 1980. Τότε, τα διαφορετικά κόμματα που εξετάζουμε απάντησαν με διαφορετικούς τρόπους σε νέα ερωτήματα. Τα περισσότερα, όπως είδαμε, μοιάζει να προχώρησαν στο δρόμο της ανανέωσης μέχρι τις ακραίες συνέπειές του. Προσπάθησαν να προσαρμοστούν στις νέες πολιτικές ατζέντες και να προσαρμόσουν τελικά και την ίδια την οργανωτική δομή τους στις κοινωνιολογικές εξελίξεις, παρακολούθησαν τις ανανεωτικές τάσεις στο σοβιετικό κέντρο, «εξευρωπαϊστήκαν» περαιτέρω περνώντας από τον ευρωκομμουνισμό σε μια δύναμη ευρύτερη ευρωπαϊκή Αριστερά, αναζητώντας γέφυρες με τις σοσιαλιστικές δυνάμεις, εν τέλει απαρνήθηκαν τα κομμουνιστικά σύμβολα. Υπήρχε βέβαια και ο αντίθετος δρόμος, που ακολούθησε κυρίως το γαλλικό κόμμα. Μια ορισμένη επιστροφή στο εθνικό πλαίσιο, μια απόπειρα επαναφοράς των ταξικών αιχμών, η υπεράσπιση της κομμουνιστικής ταυτότητας. Σημαίνει αυτό ότι το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα διαλυόταν στα εξ'ων συνετέθη;

Η απάντηση είναι ναι και όχι. Αν, όπως υποστηρίζαμε, ένας βασικός στόχος του ήταν να ξαναδώσει στο κομμουνιστικό κίνημα τη χαμένη του συνοχή, τότε πράγματι η κατάσταση στα τέλη της δεκαετίας του 1980 κάθε άλλο παρά συνεκτική έμοιαζε. Από την άλλη, οι διακριτές κομματικές στρατηγικές επιλογές πλέον δεν ήταν τόσο διαφορετικές όσο εκ πρώτης όψεως εμφανίζονταν. Αντίθετα, αναπτύσσονταν σε μια κοινή κοίτη που είχε χαράξει η ευρωκομμουνιστική «στιγμή», επαναχαράζοντας τα χαρακτηριστικά και τις παραμέτρους της ευρωπαϊκής πέραν της σοσιαλδημοκρατίας Αριστεράς. Αυτά τα ποιοτικά πια στοιχεία του ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού θα εξετάσουμε αναλυτικά στο μέρος που ακολουθεί.

Β' ΜΕΡΟΣ

Ο ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Στο μέρος αυτό ερχόμαστε στο επίκεντρο της έρευνάς μας: στη βασική υπόθεση εργασίας ότι η ευρωκομμουνιστική «στιγμή» συναποτελείται από μια σειρά μεταβάσεις που επαναχάραξαν τους δρόμους της ευρωπαϊκής Αριστεράς για το μέλλον. Στα κεφάλαια που ακολουθούν, θα προσεγγίσουμε τις πολλαπλές όψεις αυτού του μεγάλου μετασχηματισμού, συνδέοντας την καθεμιά με ειδικότερες υποθέσεις και ερωτήματα, είτε νέα είτε παλαιά που διατηρούν την αξία τους.

Ανάμεσα στις τρεις κύριες μεταβάσεις που ξεχωρίζουμε, η πρώτη είναι η «γεωγραφική», με μια διπλή έννοια. Καταρχάς, η γεωπολιτική απομάκρυνση από την ΕΣΣΔ – ή διαφορετικά, η υποχώρηση της ΕΣΣΔ. Η χαλάρωση των συνδετικών αρμών του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος συνεπαγόταν και την απώλεια οργανωτικών και στρατηγικών σημείων αναφοράς. Μπορεί έτσι το δυτικοευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα να έχανε σε συνοχή, ωστόσο ήταν αναγκαία προϋπόθεση ώστε να προχωρήσει, σχεδόν να εξαναγκαστεί, στο δεύτερο σκέλος αυτής της «γεωγραφικής» μετατόπισης: στην προσχώρηση στο δυτικό φιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο. Θα υποστηρίξουμε ότι αυτή η μετατόπιση ήταν ένα αρχιμήδειο σημείο από το οποίο μπήκαν σε κινήσεις περισσότερες μετατοπίσεις: μια σημαντική διεύρυνση της κοινωνικής απεύθυνσης των κομμουνιστικών κομμάτων, η διεκδίκηση από μέρους τους ενός εθνικού ρόλου και επίσης η οριστική απομάκρυνση από το επαναστατικό προς ένα προφίλ διακυβέρνησης μέσα από τη διαμεσολάβηση της κοινωνικής ριζοσπαστικότητας.

Δεύτερη μετάβαση: η κοινωνική-ιδεολογική. Πιάνοντας το νήμα από το προηγούμενο σημείο, θα εξετάσουμε εδώ εάν πράγματι τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ανταποκρίθηκαν στην κοινωνικά ριζοσπαστική συνθήκη της εποχής και εάν κατόρθωσαν να ενσωματώσουν ιδεολογικά και κοινωνικά αυτή τη δυναμική ή εάν οι δομικές τους αδράνειες εμπόδισαν την επιτυχία του εγχειρήματος. Το ερώτημα της ευελιξίας και προσαρμοστικότητας επεκτείνεται και στο πεδίο της ιδεολογίας. Εδώ θα ξανασυναντήσουμε την απώλεια συνοχής του διεθνούς κομμουνιστικού κόσμου και πάλι ως ένα σημείο που τελικά έδωσε έναν σημαντικό βαθμό ελευθερίας τους ευρωκομμουνιστές ώστε να προτάξουν τον πολιτικό πραγματισμό έναντι των αυστηρών περιορισμών της ιδεολογίας.

Τέλος, η προγραμματική σκοπιά. Τα κόμματα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος δεν θα μπορούσαν να αυτοσυστηθούν ως κόμματα εθνικού ρόλου και δύναμει κυβερνητικά εάν δεν είχαν προχωρήσει σε βαθιές τομές και στον προγραμματικό τους εξοπλισμό. Εδώ θα εξετάσουμε την υπόθεση ότι τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ήταν μάλλον δυνάμεις ανανέωσης παρά απειλής για τις δυτικές δημοκρατίες της Ευρώπης. Η θεσμοποίηση του ριζοσπαστισμού πήγαινε μαζί με μια δέσμη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που έφερναν έναν αέρα εκσυγχρονισμού σε πολιτικά συστήματα που αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα αξιοπιστίας και αποτελεσματικότητας. Η προγραμματική ανανέωση ήταν άλλωστε, θα υποστηρίξουμε, κομβική παράμετρος του ευρωκομμουνιστικού τρίτου δρόμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Ένας πολυκεντρικός κομμουνιστικός κόσμος: απειλή και ευκαιρία

6.1. Εισαγωγή

Με κάθε πλήγμα εναντίον της ΕΣΣΔ, ο παγκόσμιος φασισμός κερδίζει έναν πόντο. Με αυτή την έννοια, η ΕΣΣΔ έχει πάντα δίκιο

Pierre Courtade, *Essai sur l'antisovietisme*, 1946

Μία φράση του Henri Weber συνοψίζει με τον καλύτερο τρόπο την εξέλιξη του κομμουνιστικού κινήματος στη διεθνή του διάσταση στις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: «Το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα κερδίζει σε έκταση αλλά χάνει σε ομοιογένεια».⁴³⁸ Ο κομμουνισμός ως κίνημα μάλλον και σπανίως ως κυρίαρχη πολιτική οργάνωση κατόρθωνε να διαχυθεί στην περιφέρεια του καπιταλιστικού κοσμοσυστήματος, συνδεδεμένος με τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, την ίδια στιγμή όμως που, στο επίκεντρο του ανταγωνισμού, το σοβιετικό υπόδειγμα έμοιαζε να χάνει όλο και περισσότερο τη γοητεία του. Μαζί του, είναι σαφές ότι αποδυναμώθηκε σταδιακά και η κεντρικότητα του συγκεντρωτικού διεθνούς ιστού που υπήρξε άλλωστε η Κομμουνιστική Διεθνής. Το διεθνές κέντρο, η Μόσχα, ήταν ο ασθενής Πάπας μιας παγκόσμιας εκκλησίας που ανέπτυσσε ολοένα και περισσότερες φυγόκεντρες κινήσεις, δόγματα και ποιήματα.

Η πίεση του Ψυχρού Πολέμου, οι πολλαπλές κρίσεις του κομμουνιστικού κόσμου και οι εσωτερικές εντάσεις του, η ταυτόχρονη ενδοσκόπηση της Δύσης, ήταν οι αναγκαίες συνθήκες για την ανάδυση μιας νέας ισορροπίας, όπου πλέον περισσότερη σημασία είχε η πολλαπλότητα παρά η ενότητα. Σε αυτό το πλαίσιο θα αναπτύσσονταν ένα πλήθος επιμέρους εκδοχές, ανάμεσά τους και η μεταρρυθμιστική εκκλησία του ευρωκομμουνισμού. Σχεδόν αναπόφευκτα αναφύεται το ερώτημα εάν αυτή η εξέλιξη ήταν περισσότερο μια απειλή ή μια ευκαιρία για τα κομμουνιστικά κόμματα, ιδίως της Ευρώπης. Η απάντηση δεν είναι εύκολη, αν και θα προσπαθήσουμε να την προσεγγίσουμε. Το βέβαιο είναι ότι ήταν ο απορροφασμός ήταν μια σχεδόν αναγκαία συνθήκη για την ενηλικίωση του ευρωπαϊκού κομμουνισμού.

⁴³⁸ Henri Weber, «Où vont les PC eurocommunistes?», O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, PUF, Παρίσι 1979, σελ. 249-250.

Όπως και να 'χει, στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε αυτή τη σχέση του διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου με την πολλαπλότητα των κομμουνισμών που αναπτύσσονταν μέσα σε ένα διεθνές κίνημα που έμοιαζε όλο περισσότερο με νεφέλωμα παρά με δομημένο σύνολο. Και είναι αναγκαίο για να κατανοήσουμε πώς μέσα στο ίδιο κόμμα, το «σκληρό» PCF, διανύθηκε μια διαδρομή που το 1946 ανάγκαζε τον ορισμένο από τον Τορέζ διευθυντή του διεθνούς ρεπορτάζ της *Humanité* να διακηρύσσει «η ΕΣΣΔ έχει πάντα δίκιο» και το 1978 θα επέτρεπε στους διανοούμενους του κόμματος να υποστηρίζουν ανοιχτά ότι «η σοβιετική πραγματικότητα μοιάζει όλο και λιγότερο ως μοντέλο για τις γαλλικές λαϊκές μάζες».⁴³⁹

6.2. Η εποχή των συνδιασκέψεων

Το σημείο στροφής ήταν φυσικά το 1956. Χρονιά ορόσημο για το κομμουνιστικό κίνημα, που ξεκίνησε με το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ, απαρχή της αποσταλινοποίησης, και τελείωσε με την καταστολή, στην Ουγγαρία, της πρώτης σοβαρής αμφισβήτησης της σοβιετικής επικυριαρχίας στις ανατολικές χώρες. Οι πιο τολμηροί και οξύνοες ηγέτες θα αδράξουν αμέσως την ευκαιρία να βάλουν το ζήτημα στο τραπέζι: τον Δεκέμβρη του 1956, ο Τολιάτι, στο 8ο Συνέδριο του PCI, θα διατυπώσει τη θέση ότι η πορεία προς τον σοσιαλισμό πρέπει να γίνεται «ανάλογα με τις συνθήκες και τις οικονομικές, εθνικές και πολιτισμικές ιδιομορφίες της κάθε χώρας», σε ένα σύστημα «ανεξάρτητων» σοσιαλιστικών κρατών «όπου η εθνική κυριαρχία των μικρότερων χωρών δεν μπορεί να περιορίζεται και να αμφισβητείται με επεμβάσεις των ισχυρότερων κρατών».⁴⁴⁰

Το 1956 διαλύεται η Κομινφόρμ, η ψυχροπολεμική μορφή διεθνούς οργάνωσης που αντικατέστησε την Κομμουνιστική Διεθνή. Όπως σημειώνει η Lilly Marcou, στην οποία οφείλουμε μια σημαντική βιβλιογραφία για το θέμα, οι Διεθνείς και η διεθνής οργάνωση του κομμουνιστικού κινήματος δεν παύουν να πεθαίνουν και να αναγεννιούνται: Πρώτη Διεθνής Ένωση Εργατών (1864-1876), Β' Διεθνής (1889/1891-1914), «2μηση Διεθνής» ή Διεθνής της Βιέννης (1921-1923), Κομμουνιστική Διεθνής (1917-1943), Κομινφόρμ (1947-1956). Για την Marcou, το 1957 εγκαινιάζεται ένα νέο, διάδοχο σχήμα, η «εποχή των συνδιασκέψεων», που σταδιακά διαμορφώνει και νέα χαρακτηριστικά: πληθυντικότητα των σχέσεων ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα, εξειδίκευση του αντικειμένου κάθε συνδιάσκεψης, περιφερειοποίηση.⁴⁴¹

⁴³⁹ Εισαγωγή του Francis Cohen στο *L'URSS et nous*, Editions sociales, Παρίσι 1978, σελ. 10-22.

⁴⁴⁰ Εισήγηση του Τολιάτι 8ο Συνέδριο του PCI, Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, Ηριδανός, Αθήνα 1964, σελ. 31-32.

⁴⁴¹ Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», ό.π., σελ. 1054.

Στις δύο πρώτες συνδιασκέψεις, πάντως, διατηρείται διά της αδράνειας η οργανική αντίληψη που κυριαρχούσε στα προηγούμενα σχήματα, και επιβεβαιώνεται η αρραγής ενότητα του κομμουνιστικού κινήματος – ενώ όμως ταυτόχρονα εκδηλώνονται οι πρώτες σοβαρές ρήξεις. Η συνδιάσκεψη της Μόσχας, το Νοέμβριο του 1957, σηματοδύεται από τα εγκαίνια της σινοσοβιετικής διαμάχης, από τη δεύτερη ρήξη ΕΣΣΔ-Γιουγκοσλαβίας και από την «αυτονομιστική» στάση του γαλλικού και του ιταλικού ΚΚ. Ο Τολιάτι ήδη προωθεί την ατζέντα του «πολυκεντρισμού»: τέλος στο διευθυντικό σοβιετικό κέντρο, αυτονομία των κομμουνιστικών κομμάτων, θεσμοθέτηση της πολλαπλότητας, περιορισμός των διασκέψεων σε πολυμερή διάλογο χωρίς δεσμευτικές αποφάσεις, διεκδίκηση ενός ειδικού περιφερειακού ρόλου για τα δυτικοευρωπαϊκά κόμματα και θετικότερη στάσης απέναντι στη μη κομμουνιστική ευρωπαϊκή Αριστερά. Το 1960, τον Ιούνιο στο Βουκουρέστι και το Νοέμβριο στη Μόσχα, η σινοσοβιετική διαμάχη μετατρέπεται σε ανοιχτή ρήξη, οι γάλλοι κομμουνιστές στηρίζουν τους σοβιετικούς ενώ οι Ιταλοί, διά του Λουίτζι Λόνγκο (που αντικαθιστά τον Τολιάτι) απορρίπτουν τη φραξιονιστική στάση των Κινέζων αλλά ταυτόχρονα ζητούν την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας κάθε κομμουνιστικού κόμματος και τη μη καταδίκη των Γιουγκοσλάβων.

Οι μεγάλες ρήξεις (με την Κίνα και τη Γιουγκοσλαβία) ευνοούν την τάση αποκέντρωσης και τη διεκδίκηση περιφερειακού ρόλου ιδίως για τα δυτικοευρωπαϊκά κόμματα. Το PCI διατυπώνει με κάθε επισημότητα τη φόρμουλα της ενότητας μέσα στη διαφορετικότητα, το 1963. Το 1964, ο Τολιάτι επισκέπτεται το Βελιγράδι για να επισημοποιήσει την «αυτονομιστική» συμμαχία Ιταλίας-Γιουγκοσλαβίας με τη στήριξη της Ρουμανίας. Τον Ιούνιο του 1965 στις Βρυξέλλες και τον Μάιο του 1966 στη Βιέννη γίνονται δύο διασκέψεις με αντικείμενο περιφερειακά ζητήματα της Ευρώπης. Το PCI αναλαμβάνει πλέον κομβικό ρόλο στη διοργάνωση μιας σειράς περιφερειακών συνδιασκέψεων των ευρωπαϊκών μόνο κομμάτων.⁴⁴²

Την ίδια περίοδο, πυκνώνουν οι επαφές γάλλων και ιταλών κομμουνιστών, που ανάμεσα σε άλλα συζητούν τις αποκλίσεις και συγκλίσεις τους στο θέμα της μορφής και του περιεχομένου των συναντήσεων του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Οι Γάλλοι μοιάζουν περισσότερο αισιόδοξοι ότι οι συνδιασκέψεις μπορούν να ενισχύσουν την ενότητα, ενώ οι Ιταλοί δεν παύουν να υπενθυμίζουν τις σοβαρές αποκλίσεις που υπάρχουν πλέον και την ανάγκη η ενότητα να μην μεταφράζεται σε μια αντίληψη του κομμουνιστικού κινήματος «ως σέκτας, ως εκκλησίας που καλείται να διασώσει την αληθινή ιδεολογική καθαρότητα».⁴⁴³ Σε συνάντηση κορυφής, τον Ιούνιο του 1965, ο Λουίτζι Λόνγκο θέτει στον Βαλντέκ Ροσέ το ζήτημα μιας

⁴⁴² William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and Détente*, Council on Foreign Relations, New York University, Νέα Υόρκη 1978, σελ. 394, 397-412.

⁴⁴³ Απάντηση των Ιταλών στη *Rinascita* (24 Οκτωβρίου 1964) στις θέσεις που διατύπωσε ο Roland Leroy για το Μνημόνιο της Γιάλτας, Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Αρχείο Βαλντέκ Ροσέ, κ. 307 J φ. 103, Ιταλία, 1961-1970.

«ευρωπαϊκής Αριστεράς» και διατυπώνει τις ιταλικές επιφυλάξεις για μια διεθνή κομμουνιστική συνδιάσκεψη, ενώ ο Ροσέ απαντά ότι η γαλλική πλευρά είναι θετική επί της αρχής, εφόσον όμως η συνδιάσκεψη δεν σηματοδοτήσει τη διαίρεση.⁴⁴⁴ Όπως σημειώνει ο William Griffith,⁴⁴⁵ η προϊούσα ύφεση στον διπολικό ανταγωνισμό, και ταυτόχρονα η ανοιχτή ρήξη ΕΣΣΔ και Κίνας, έδινε περιθώρια ελευθερίας στα λιγότερο «σοβιετικά» κόμματα της δυτικής αλλά και της ανατολικής Ευρώπης (Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία), και κυρίως τη δυνατότητα να στηρίζουν την ΕΣΣΔ όχι πια απροϋπόθετα αλλά ζητώντας συγκεκριμένα ανταλλάγματα αυτονομίας.

Η συνδιάσκεψη των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων στο Κάρλοβυ-Βάρυ, τον Απρίλιο του 1967, με αντικείμενο την ευρωπαϊκή ασφάλεια, συγκεντρώνει μόνο 24 από αυτά, αποδεικνύοντας πια ότι η συμμετοχή όλων στην κοινή γραμμή είναι ανέφικτη. Κι ενώ, στη συνδιάσκεψη του 1960 για παράδειγμα, είχαν διαφανεί σαφείς διαφορές αντίληψης ανάμεσα στους «συγκεντρωτικούς» και στους «αυτονομιστές», τώρα νέες διαιρέσεις έρχονταν να προστεθούν, αυτή τη φορά με επίδικο ζητήματα ευρωπαϊκής πολιτικής. Η συνδιάσκεψη στρέφεται ανοιχτά εναντίον του NATO αλλά και της γερμανικής Οστροπολιτικής γραμμή που όμως αποξενώνει κόμματα σαν το PCI, το οποίο ανέπτυξε ήδη σχέσεις με το γερμανικό SPD και προωθούσε τον διάλογο με την υπόλοιπη Αριστερά της Ευρώπης, ή σαν το ρουμανικό ΚΚ, που επίσης ανέπτυξε διπλωματικές σχέσεις με τη Βόννη.⁴⁴⁶ Σε συνέχεια αυτής της συνδιάσκεψης, οι σοβιετικοί προωθούν μια παγκόσμια κομμουνιστική συνδιάσκεψη. Ωστόσο, οι Ιταλοί ιδίως έθεταν πλέον συγκεκριμένους όρους⁴⁴⁷ για την προετοιμασία της: η συνδιάσκεψη να έχει συμβουλευτικό και όχι δεσμευτικό χαρακτήρα, η αποδοχή της όποιας απόφασης να είναι προαιρετική και η συνδιάσκεψη να αποτελέσει θεμέλιο μιας νέας μορφής ενότητας και συνεργασίας.

6.3. Και πάλι το 1968: Τσεχοσλοβακία

Μέχρι την τελική διοργάνωση της παγκόσμιας συνδιάσκεψης, μεσολάβησαν τα καταλυτικά γεγονότα του 1968, και φυσικά η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία. Τώρα πια, ακόμη περισσότερα κόμματα της δυτικής Ευρώπης θα διατύπωναν με ακόμη περισσότερη τόλμη την αποστασιοποίησή τους από τη «συναισθηματική προσήλωση» στην ΕΣΣΔ που συχνά καταλήγει να είναι μια κομορμιστική

⁴⁴⁴ Ενημέρωση της ΚΕ του PCF από τον Ζακ Ντενί σχετικά με τη συνάντηση Β. Ροσέ και Λ. Λόνγκο, 8 Ιουνίου 1965, Ενημέρωση της ΚΕ του PCF από τον Ζακ Ντενί σχετικά με τη συνάντηση Β. Ροσέ και Λ. Λόνγκο, 8 Ιουνίου 1965.

⁴⁴⁵ William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», *ό.π.*, σελ. 387-393.

⁴⁴⁶ Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», *ό.π.*, σελ. 1056-1059· William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», *ό.π.*, σελ. 397-412.

⁴⁴⁷ William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», *ό.π.*, σελ. 397-412.

δικαιολογητική βάση όλων των «παραμορφώσεων».⁴⁴⁸ Η αναγνώριση της πολλαπλότητας, πάντως, θα ήταν διστακτική και θα διατυπωνόταν με πολλές προφυλάξεις απέναντι σε όσους «τρέφουν αυταπάτες για την εμφάνιση ενός νέου κομμουνισμού [...] ενός δυτικού κομμουνισμού».⁴⁴⁹

Όσο και αν η εμπειρία της Τσεχοσλοβακίας αποτελούσε ένα σημείο καμπής, ωστόσο μια επίσημη και ανοιχτή ρήξη με την ΕΣΣΔ, ακόμη και από τα πιο ισχυρά ευρωπαϊκά κόμματα, θα ενείχε πάντα σοβαρούς κινδύνους για απομόνωση ή ακόμη και για μια διάσπαση που θα μπορούσε να υποστηριχθεί από το σοβιετικό κέντρο.⁴⁵⁰ Και δεν ήταν μόνο το ρίσκο της «καταστολής». Η προσήλωση στο σοβιετικό πείραμα, στη σοβιετική καθοδηγητική γραμμή και πραγματικότητα, ήταν μια βαθιά ριζωμένη ιστορική, βιωματική και μνημονική πραγματικότητα για τους περισσότερους κομμουνιστές της εποχής, ακόμη και για αυτούς που σύντομα θα αναδεικνύονταν σε πρωτοπόρους του σχετικά αυτόνομου ευρωκομμουνιστικού ρεύματος.⁴⁵¹

Η παγκόσμια συνδιάσκεψη των κομμουνιστικών κομμάτων έγινε τελικά στη Μόσχα, τον Ιούνιο του 1969, σημειώνοντας τη δεύτερη μεγάλη τομή στην ιστορία των συνδιασκέψεων. Ήταν ίσως η πρώτη φορά που οι αντιπροσωπείες των επιμέρους κομμάτων μπορούσαν να εκφραστούν δημόσια, ενώ η πολλαπλότητα του διεθνούς κινήματος προσλάμβανε μια σχεδόν θεσμική μορφή. Η ιταλική θέση για ενότητα μέσα στη διαφορετικότητα κέρδιζε σημαντικούς πόντους, βρίσκοντας εύφορο έδαφος σε μια συγκυρία στην οποία έπεφταν ακόμη βαριές οι σκιές της σοβιετικής εισβολής στην Τσεχοσλοβακία. Οι Ιταλοί, άλλωστε, είχαν προσέλθει στη συνδιάσκεψη εξοπλισμένοι με τις θέσεις του καθοριστικού για τη φυσιογνωμία τους 12ου συνεδρίου: μετά την Τσεχοσλοβακία, δεν μπορούσε να γίνει ανεκτή η θεωρία της «μειωμένης κυριαρχίας» των επιμέρους κομμάτων σε κάθε χώρα, ούτε στις σοσιαλιστικές ούτε στις μη σοσιαλιστικές. Οι ιταλοί κομμουνιστές είχαν συνομολογήσει την άρνηση της έννοιας του κόμματος-οδηγού,⁴⁵² εξουσιοδοτώντας τον Μπερλινγκουέρ να θέσει το ζήτημα στη συνδιάσκεψη. Για το PCI, και για άλλα κόμματα, το ζήτημα δεν ήταν εάν ανήκει ή όχι «στο στρατόπεδο του σοσιαλισμού» και στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Αυτό ήταν πέραν πάσης αμφιβολίας, και

⁴⁴⁸ Όπως στην περίπτωση, εδώ, του ισπανικού ΚΚ, βλ. Nuria Pla, «Juventud: lo pro-sovietico y lo anti-sovietico», *Nuestra Bandera*, vo. 59, τρίτο τρίμηνο 1968, σελ. 29-31.

⁴⁴⁹ Με τα λόγια του ίδιου του Σαντιάγο Καρίγιο, βλ. «Περισσότερα προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα», *Nuestra bandera*, τχ. 59, τέταρτο τρίμηνο 1968, Σαντιάγο Καρίλιο, *Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα*, ό.π., σελ. 201-202.

⁴⁵⁰ Όπως σημειώνει ο Donald Blackmer, «The International Strategy of the Italian Communist Party», ό.π., σελ. 28.

⁴⁵¹ Όπως ο Λεωνίδας Κύρκος, που παρά την ασφάλεια της χρονικής απόστασης δεν δίσταζε να παραδεχθεί ότι ήταν «από τους πιο φιλοσοβιετικούς, βαθιά χρουστοφικός» και να δηλώσει ανοιχτά ότι ακόμη και σε ένα κόμμα σαν την ΕΔΑ, που «έκανε μια μοντέρνα πολιτική», όταν έπρεπε να ζυγιστούν τα πράγματα, πάντοτε υπερτερούσε συντριπτικά «η αφοσίωση στη Σοβιετική Ένωση, η αφοσίωση στο παρελθόν μας», Ανταίος Χρυσοστομίδης, *Λεωνίδας Κύρκος. Η δυναμική της ανανέωσης*, ό.π., σελ. 32-34.

⁴⁵² Luca Pavolini, «Le risposte del PCI», *Rinascita*, 21-2-1969.

δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, από τη μία διότι κανένα κόμμα δεν ήταν αρκετά ισχυρό για να μπορεί ακόμη να αποστεί από το δίκτυο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος χωρίς να φοβάται την απομόνωση και τη διάσπαση, αλλά και επειδή έπρεπε να είναι αρκετά ισχυρό ως μέλος ακριβώς αυτού του δικτύου για να μπορεί να θέτει το ερώτημα «πώς συμμετέχουμε σε αυτό το κίνημα».⁴⁵³

Δεν μπορούσαν να ειπωθούν όλα, αλλά τα μείζονα έπρεπε να ειπωθούν με συγκεκριμένο τρόπο. Η καταδίκη της εισβολής στην Τσεχοσλοβακία από τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα αναγκαστικά συνυπήρχε με την καταγγελία του αντισοβιετισμού ή άλλοτε και με την περισσότερο πρόθυμη αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου της ΕΣΣΔ παγκοσμίως,⁴⁵⁴ η καταγγελία της «φραξιονιστικής δράσης» των κινέζων κομμουνιστών συνυπήρχε με την αναγνώριση της επαναστατικής πραγματικότητας στην Κίνα.⁴⁵⁵ Όλα αυτά ήταν προαπαιτούμενα για να σχηματιστεί, με σοβαρές αντιστάσεις και δυσκολίες, μια οπτική της ενότητας που δεν θα βασιζόταν πια στην αναγκαστική ομοφωνία όλων με όλους – και κυρίως με τη Μόσχα. Και πράγματι, η τομή της συνδιάσκεψης του 1969 φαινόταν να είναι ακριβώς αυτή: για πρώτη φορά, η διακήρυξη, το τελικό κείμενο δηλαδή, δεν υπογράφηκε από όλα τα κόμματα.⁴⁵⁶ Η παλιά, λενινιστική παράδοση της ομοφωνίας στην Κομμουνιστική Διεθνή είχε υποστεί ένα σοβαρό πλήγμα.

6.4. Από την αυτονομία...

Ο απογαλακτισμός από το σοβιετικό κέντρο ήταν μια διαδικασία διαρκής, με τομές αλλά και αντιφάσεις, αποφασιστικές στροφές και πισωγυρίσματα αμνηχανίας. Και όσο περισσότερο προχωρούσε, καθώς προχωρούσε και η συγκρότηση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, τόσο η ένταση αλλά και οι αντιφάσεις γίνονταν πιο εντυπωσιακές. Για το PCF δε, εξαιρετικά γλαφυρές. Στο 20ό συνέδριο του Σαιντ-Ουέν, τον Δεκέμβριο του 1972, ο Ζαν Καναπά, στην τοποθέτησή του με τίτλο «Είμαστε οι ανυποχώρητοι υπερασπιστές της ανεξαρτησίας της Γαλλίας», επιχειρούσε να απαντήσει με ένταση στις κατηγορίες της Δεξιάς περί υποταγής στην

⁴⁵³ Όπως το έθετε ο Μπερλινγκουέρ στην τοποθέτησή του στη συνδιάσκεψη της Μόσχας, αναφέρεται στο Heinz Timmermann, «National Strategy and International Autonomy: The Italian and French Communist Parties», *ό.π.*, σελ. 274.

⁴⁵⁴ Ιδίως στην περίπτωση του PCF, που στο 19ο Συνεδριό του, λίγους μήνες μετά τη συνδιάσκεψη της Μόσχας, υιοθετούσε «πλήρως» τις εκτιμήσεις της, τόνιζε ότι «ο ιμπεριαλισμός χάνει την ιστορική πρωτοβουλία» και ότι ο σοσιαλιστικός κόσμος δεν χαρακτηρίζεται «από τις δυσκολίες και τα λάθη που εύλογα ένα παγκόσμιο σύστημα υπό διαμόρφωση μπορεί να εμπεριέχει», βλ. την έκθεση της ΚΕ από τον Μαρσαί, 19e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, *ό.π.*, σελ. 26-30.

⁴⁵⁵ Carlo Galuzzi, «Il PCI a Mosca», *Rinascita*, 20-6-1969.

⁴⁵⁶ Κούβα, Σουηδία, Νορβηγία και Αγγλία δεν υπέγραψαν, Ισπανία και Ρουμανία υπέγραψαν με επιφυλάξεις ενώ οι Ιταλοί και οι Αυστραλοί προσυπέγραψαν μόνο το αντιιμπεριαλιστικό σκέλος του κειμένου, βλ. William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», *ό.π.*, σελ. 397-412.

ΕΣΣΔ, καθώς μάλιστα το Κοινό Πρόγραμμα είχε υπογραφεί λίγους μήνες προηγουμένως, Η απαραίτητη αναφορά στην αντιστασιακή-αντιφασιστική μήτρα («το κόμμα μας είναι το κόμμα των εκτελεσμένων [ενν.: στην Αντίσταση]») δεν συμπληρώνεται τώρα από την τελετουργική υπενθύμιση του ρόλου της ΕΣΣΔ στον μεγάλο πατριωτικό πόλεμο, αλλά από τη δήλωση ότι «η αλληλεγγύη μας με την ΕΣΣΔ είναι ταξική και δεν θα την αρνηθούμε [...] αλλά καμία φεουδαλική υποταγή στη Μόσχα! Το κόμμα μας είναι κυρίαρχο [...] οι αποφάσεις δεν παίρνονται έξω».⁴⁵⁷ Από την άλλη, δυο χρόνια μετά, στο έκτακτο συνέδριο του Βιτρύ, θα είναι ο ίδιος ο γραμματέας που καταγγέλλοντας την παγκόσμια καπιταλιστική κρίση ως συστημική θα προχωρήσει σε μια εντυπωσιακή αντίστιξη: «Δεν υπάρχει κρίση στις σοσιαλιστικές χώρες». Σε αντίθεση με την ανεπτυγμένη Δύση, και τη Γαλλία εντός αυτής, οι οικονομίες του ανατολικού κόσμου παρουσιάζονται απρόσβλητες από την ύφεση, τη λιτότητα, την ενεργειακή εξάρτηση.⁴⁵⁸

Την ίδια χρονιά, πάντως, έχει προηγηθεί η «περιφερειακή» Συνδιάσκεψη των ΚΚ της Ευρώπης, στις Βρυξέλλες (Ιανουάριος 1974). Άλλος ένας σταθμός στη διαδρομή απομάκρυνσης από την οργανική καθολικότητα του διεθνούς συντονισμού του κομμουνιστικού κινήματος – μια συνδιάσκεψη που δεν παράγει ούτε ενότητα ούτε κοινή γραμμή.⁴⁵⁹ Αλλά ως τέτοια ακριβώς χαιρετίζεται από τους Ιταλούς: ως «πλούσια κληρονομιά» και κεκτημένο δημοκρατικής μεθόδου, ως δέσμευση σε μια «ενότητα δράσης» παρά σε μια οργανική και ιδεολογική-στρατηγική ενότητα.⁴⁶⁰ Χαιρετίζεται όμως και ως προς ένα σημείο τομής. Η σύνοδος των ΚΚ της «καπιταλιστικής Ευρώπης» έθεσε ζητήματα που τα κόμματα αυτά «ποτέ δεν είχαν αντιμετωπίσει», δηλαδή ζητήματα που αφορούν την Ευρώπη και την αναγκαία αυτονομία της απέναντι στην αμερικανική ηγεμονία. Ο Μπερλιγκουέρ θα το πει απερίφραστα: οι κομμουνιστικές δυνάμεις πρέπει να προωθήσουν μια πολιτική ώστε η Ευρώπη «να αναλάβει μια νέα λειτουργία στις διεθνείς σχέσεις».⁴⁶¹

Ο δρόμος είχε ανοίξει προς τη Συνδιάσκεψη του Βερολίνου, το 1976, που θα αποτελούσε μια καθαρή νίκη της ευρωκομμουνιστικής τάσης έναντι των Σοβιετικών. Προηγείται η προπαρασκευαστική συνδιάσκεψη της Βαρσοβίας (16-18 Οκτωβρίου 1974), με πρωτοβουλία των κομμάτων Ιταλίας και Πολωνίας. Το μπλοκ που συγκροτείται απέναντι στους Σοβιετικούς περιλαμβάνει κυρίως τους ιταλούς, ισπανούς και γιουγκοσλάβους κομμουνιστές. Οι όροι που θέτουν, και καταφέρνουν να επιβάλουν, είναι η συνάντηση να είναι ανοιχτή, να βάζει τις βάσεις για ένα νέο

⁴⁵⁷ 20e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 197-201.

⁴⁵⁸ Έκθεση της ΚΕ του PCF, παρουσίαση από τον Ζ. Μαρσαί, XXIe Congrès extraordinaire du PCF, ό.π., σελ. 17-21.

⁴⁵⁹ Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», ό.π., σελ. 1056-1059.

⁴⁶⁰ Angelo Oliva, «La Conferenza dei partiti comunisti dell'Europa capitalistica», *Politica ed economia*, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974, σελ. 78-81.

⁴⁶¹ «Perche il Vietnam ha vinto» (9-5-1975), Enrico Berlinguer, *La crisi italiana. Scritti su Rinascita*, ό.π.

πλαίσιο λειτουργίας του παγκόσμιου κινήματος που θα του επιτρέψει να προσεγγίζει στις συναντήσεις του ζητήματα που αφορούν και άλλες «προοδευτικές δυνάμεις», και τέλος οι όποιες αποφάσεις να παίρνονται με συναίνεση και το όποιο τελικό κείμενο να αποτελεί έναν ελάχιστο κοινό παρονομαστή, χωρίς κοινή γραμμή και με καταγραφή των σημείων διαφωνίας. Πράγματα πρωτόγνωρα δηλαδή για την προηγούμενη ιστορία των Διεθνών και των διεθνών διασκέψεων. Το 1975, το PCF, πιεζόμενο εκλογικά από τους Σοσιαλιστές και βλέποντας την ΕΣΣΔ να στηρίζει τον Ζισκάρ στις προεδρικές εκλογές, μετατοπίζεται αποφασιστικά στο μπλοκ των «αυτονομιστικών» ευρωπαϊκών ΚΚ. Στην επόμενη προπαρασκευαστική συνδιάσκεψη, στο Βερολίνο (9-10 Οκτωβρίου 1975), ο Ζαν Καναπά θα δηλώσει ότι «τα ΚΚ δεν θα έπρεπε να έχουν ούτε διεθνή οργάνωση ούτε διευθυντικό κέντρο» – ο ιταλός Τ.-Κ. Παγιέτα αρκείται να συμπληρώσει, τρόπον τινά, ότι «ο καιρός της “διεθνούς” ως ένα μοναδικό διεθνές κόμμα έχει περάσει».

Η ρευστότητα των συσχετισμών εντείνεται. Στις συνδιασκέψεις πλέον είναι λιγότερο τα «στρατόπεδα» που κυριαρχούν και περισσότερο ad hoc συμμαχίες πάνω σε συγκεκριμένα επίδικα. Το ιταλικό, το γαλλικό και το ισπανικό κόμμα σχηματίζουν έναν βασικό πυρήνα που ομοφωνεί στην άρνηση της απροϋπόθετης στήριξης της Σοβιετικής Ένωσης – με τη διαφοροποίηση του PCF που εμμένει στη διατήρηση του «προλεταριακού διεθνισμού». Στο μπλοκ προσεγγίζουν οι Γιουγκοσλάβοι και οι Ρουμάνοι, επιχειρώντας να κατοχυρώσουν την ανεξαρτησία τους απέναντι σε επεμβάσεις στα εσωτερικά τους, ενώ με διαφορετικούς τρόπους στηρίζουν τη συμμαχία τα ΚΚ Αγγλίας, Σουηδίας, Βελγίου, Ελβετίας και Νορβηγίας.⁴⁶² Το ελληνικό ΚΚΕ εσωτερικού, παρότι αποκλεισμένο («αυθαίρετα», όπως τονίζεται, δηλαδή κατόπιν των πιέσεων του ορθόδοξου ΚΚΕ) από τη συνδιάσκεψη, παρακολουθεί τις εξελίξεις με θερμό ενδιαφέρον – και παίρνοντας τη σκυτάλη από την *Unità*, διακηρύσσει τον αναχρονισμό που αποτελεί πια «κάθε ιδέα μονολιθικότητας του διεθνούς κινήματος».⁴⁶³

Εν τέλει, στη Συνδιάσκεψη του Ανατολικού Βερολίνου, τον Ιούνιο του 1976,⁴⁶⁴ το μπλοκ στον πυρήνα του οποίου βρίσκονται τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα θα καταγάγει μια πολυεπίπεδη νίκη. Καταρχάς, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα κατοχυρώνεται ως διακριτή εκδοχή, αν και όχι μοντέλο, στο διεθνές κίνημα. Είναι ο

⁴⁶² Για τα παραπάνω, βλ. κυρίως William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», *ό.π.*, σελ. 397-412, και Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», *ό.π.*, σελ. 1060-1076.

⁴⁶³ Μ., «Γύρω από τη συνδιάσκεψη των κομμουνιστικών και εργατικών κομμάτων της Ευρώπης», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 2, Απρίλιος 1975, σελ. 108-112. Βλ. και την απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού για τη συνδιάσκεψη του Βερολίνου, όπου σημειώνεται με ικανοποίηση ότι για πρώτη φορά «στην ιστορία των διεθνών κομμουνιστικών διασκέψεων απορρίφθηκε κάθε μορφή ευρωπαϊκού ή παγκόσμιου σώματος που επιβάλλει ιδεολογικές κατευθύνσεις ή δεσμεύσεις», Εκτιμήσεις για τη Διάσκεψη του Βερολίνου, Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 12, Ιούνιος-Ιούλης 1976.

⁴⁶⁴ Βλ. Lilly Marcou, *Les pieds d'argile. Le communisme mondial au présent, 1970-1986*, Editions Ramsay, Παρίσι 1986, σελ. 53-55, και Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», *ό.π.*, σελ. 1976-1078.

ίδιος ο Μπερλινγκουέρ⁴⁶⁵ που διεκδικεί ρητά έναν ηγετικό ρόλο για τη νέα κομμουνιστική τάση, σαν δρόμο πέρα από τη σοσιαλδημοκρατία αλλά πέρα και από τα υπάρχοντα σοσιαλιστικά μοντέλα της ανατολικής Ευρώπης – στο πλαίσιο μάλιστα μιας συνδιάσκεψης που οφείλει να είναι «ελεύθερη συνάντηση ανάμεσα σε αυτόνομα και ισότιμα κόμματα», ακόμη και χωρίς κανένα τελικό κείμενο και κυρίως χωρίς τις «ξεπερασμένες μεθόδους» των προηγούμενων ετών. Ο Μπερλινγκουέρ φτάνει να υποδείξει ότι ο ευρωκομμουνισμός, χωρίς να εγκαταλείπει τον εθνικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό, ενδέχεται να είναι και το έδαφος μια σύγκλισης των «μεγάλων ΚΚ σε χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ο σοσιαλισμός στις αντίστοιχες χώρες και γενικότερα στη Δυτική Ευρώπη». Ο ευρωκομμουνισμός, στη συνδιάσκεψη του Βερολίνου, θα εμφανιστεί ως περιφερειακό κομμουνιστικό ρεύμα, αλλά και κάτι παραπάνω: ως κοινή πρόταση (των τριών κομμάτων τουλάχιστον, Ιταλίας, Γαλλίας, Ισπανίας) που θα μπορούσε όχι μόνο να αποτελέσει πρότυπο προσαρμογής των κομμουνιστικών αρχών στη Δυτική Ευρώπη αλλά και, αντίστροφα πια, να «τροφοδοτήσει ανανεωτικές δυνάμεις» στις σοσιαλιστικές χώρες. Στο απόγειο της στρατηγικής του αυτοπεποίθησης, ο Μπερλινγκουέρ επιχειρεί να αντιστρέψει πια τους όρους συνύπαρξης και επιρροής στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, με πραγματικό πυρήνα όμως το ιταλικό παράδειγμα, που μετά τις εκλογές του 1976 μοιάζει να απογειώνεται: ένα κόμμα μαζών, όπως λέει, με δημοκρατική ζωή, ικανό για διαρκή ανανέωση και ικανό να «κάνει πολιτική και να μην περιορίζεται στην προπαγάνδα».

Πράγματι, η κατάληξη της συνδιάσκεψης είναι εντυπωσιακή. Τη θέση του «προλεταριακού διεθνισμού» παίρνει η χαλαρότερη έννοια της «διεθνιστικής αλληλεγγύης», ξεκαθαρίζεται ότι δεν θα υπάρξει ένα νέο διεθνές κέντρο που θα απειλεί τις επιμέρους αυτονομίες, ενώ αναγνωρίζεται ρητά η δυνατότητα ευρύτερων συμμαχιών για τα ΚΚ της καπιταλιστικής Ευρώπης. Από σημειολογική άποψη, έννοιες όπως «ενότητα», «συνοχή», δίνουν τη θέση τους σε έννοιες σαν τη «διαφορά», τη «διαφορετικότητα», την «αδιαιτερότητα», και από ιδεολογική άποψη, συστατικές έννοιες του λενινιστικού οπλοστασίου, όπως η δικτατορία του προλεταριάτου, ο πρωτοπόρος ρόλος της εργατικής τάξης, υποβαθμίζονται, ενώ αναγνωρίζονται ως όχι πλέον «τυπικές» ή «αστικές» οι ελευθερίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Και κυρίως, όλα αυτά αποτυπώνονται σε ένα τελικό κείμενο, που όμως δεν αποτελεί απόφαση, δεν είναι διακήρυξη ή ντοκουμέντο, αλλά ένα εμφανώς μη δεσμευτικό γενικό πλαίσιο συμφωνίας.

⁴⁶⁵ Για την παρέμβαση του Μπερλινγκουέρ στη Συνδιάσκεψη, βλ. *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1976, ιδίως σελ. 157-160, καθώς και Sergio Segre, «Lineamenti per una storia dell' "eurocomunismo"», Sergio Segre, *a chi fa paura l'eurocomunismo?*, ό.π., σελ. 19, 28 και 36.

6.5. ...στη σύγκρουση: Αφγανιστάν και Πολωνία

Την επόμενη χρονιά, η ΕΣΣΔ θα κορυφώσει την αντεπίθεσή της μέσα από μια σειρά αντι-συνδιασκέψεις, στη Βιέννη, στη Σόφια (που λειτούργησε μάλιστα ως αντι-σύνοδος στην «ευρωκομμουνιστική» συνδιάσκεψη της Μαδρίτης), την Πράγα και τέλος τη Μόσχα. Οι συνδιασκέψεις αυτές επιχειρούν να συσπειρώσουν τις χώρες της ΚΟΜΕΚΟΝ σε μια έμπρακτη, αν και άτυπη, καταδίκη της ευρωκομμουνιστικής συγκρότησης.⁴⁶⁶ Παρότι η στάση των χωρών αυτών δεν ήταν ομοιογενής (Βούλγαροι και Τσέχοι προσχωρούσαν σε μια σκληρή στάση, αντίθετα με τους Ούγγρους ή ιδίως τους Ρουμάνους), η ΕΣΣΔ προσπαθούσε να επιβάλει μια γραμμή υπεράσπισης της λενινιστικής θέσης και των βασικών χαρακτηριστικών του οκτωβριανού μοντέλου. Ωστόσο, η σοβιετική πίεση ήταν παρούσα και τα προηγούμενα χρόνια, και θα συνέχιζε να είναι, ως μια διαρκής υπενθύμιση ότι όσο και αν η σοβιετική επιρροή εξαντλούνταν, δεν έπαυε να αποτελεί ένα υποχρεωτικό σημείο αναφοράς αλλά και δύναμει παράγοντας εσωτερικής αποσταθεροποίησης για τα ΚΚ που απομακρύνονταν υπέρ το δέον από τις βασικές αρχές.

Η σύγκρουση είχε αποδειχθεί πολύ έντονη στην περίπτωση του PCE, του λιγότερο ισχυρού, και άρα πιο ευάλωτου, κόμματος από τα τρία του ευρωκομμουνιστικού πυρήνα, σε δύο στιγμές. Η πρώτη είχε αφορμή την έκθεση για τη διεθνή πολιτική που είχε καταθέσει (Σεπτέμβριος 1973) προς την ΚΕ του κόμματος ο Μανουέλ Αθκάρτε, υπεύθυνος διεθνούς πολιτικής και ιθύνων νους της ευρωπαϊκής κατεύθυνσης αυτονομής του κόμματος – όπως αντιστοίχως ο Σέρτζιο Σέγκρε στο PCI. Τον Φεβρουάριο του 1974, η Μόσχα, διά του περιοδικού *Partijnaja zizn* (*Η ζωή του κόμματος*) εγκალεί τον Αθκάρτε ως «παρεκκλίνοντα». Αλλά το PCE έχει πλέον διαβεί τον Ρουβίκωνα, μέσα από τη σύγκρουση με τη Μόσχα και τον Σουσιλώφ στα χρόνια που ακολούθησαν το 1968 και με την εκκαθάριση του κόμματος από τη φιλοσοβιετική πτέρυγα.⁴⁶⁷ Το κόμμα θα καλύψει απολύτως τον υπεύθυνο διεθνούς πολιτικής,⁴⁶⁸ αφενός ασκώντας κριτική στις σοσιαλιστικές δημοκρατίες για την κρατικοποίηση του καθεστώτος μέσα από τη σύμφυση κράτους-κόμματος, και αφετέρου αντιδρώντας στις προσπάθειες των Σοβιετικών να επιβάλουν συνδιασκέψεις που προαπαιτούν την ιδεολογική συνοχή. Η «αποκέντρωση» της διαδικασίας είναι αναγκαία, ώστε τα κόμματα που βρίσκονται «σε παρόμοιες συνθήκες», δηλαδή εν ολίγοις τα της Δυτικής Ευρώπης, να επεξεργαστούν ελεύθερα και από κοινού παρόμοιες στρατηγικές.

Η δεύτερη, και καθοριστικότερη, στιγμή είναι βέβαια η επίθεση των σοβιετικών *Νέων Καιρών* στον ίδιο τον Καρίγιο για το βιβλίο του *Ευρωκομμουνισμός και κράτος*. Όπως έχει σημειώσει ο Κλαουδίν, ακριβώς επειδή το PCE ήταν το λιγότερο ισχυρό

⁴⁶⁶ Lilly Marcou, *Les pieds d'argile*, ό.π., σελ. 420-423.

⁴⁶⁷ Βλ. κεφάλαιο 3 «1968: η τομή».

⁴⁶⁸ Για την Έκθεση του Αθκάρτε προς την ΚΕ του PCE για τη διεθνή πολιτική, βλ. B. Bosi, H. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au pouvoir*, Christian Bourgois, Παρίσι 1976.

στο εθνικό του πλαίσιο, και παρά την μετά το 1968 στάση του, παρέμενε για πολλούς συνδεδεμένο με τις ανατολικές χώρες, ο Καρίγιο χρειαζόταν μια θεαματική κίνηση για να υπογραμμίσει την ανεξαρτησία του από τη Μόσχα και την προσήλωσή του στο δημοκρατικό πλαίσιο.⁴⁶⁹ Η κίνηση ήταν η δημοσίευση του *Ευρωκομμουνισμός και κράτος*. Πολύ σύντομα, οι *Νέοι Καιροί* κατακεραύνωσαν το βιβλίο με το αιτιολογικό ότι προωθεί μια «αντισοβιετική πλατφόρμα» που οδηγεί στη διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος στην Ευρώπη μεταξύ ανατολικού και δυτικού σκέλους. Φυσικά, το PCE θα υπερασπιστεί τον ηγέτη του, και μαζί τη θέση ότι «δεν υπόκειται στην πειθαρχία κανενός διεθνούς κέντρου» αλλά και ότι ο ευρωκομμουνιστικός δρόμος είναι μια μοναδική, έγκυρη και «αυθεντικά επαναστατική» εναλλακτική για τον σοσιαλισμό στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁴⁷⁰ Η επίθεση των *Νέων Καιρών* δεν θα βρει εύκολα εύφορο έδαφος. Με την εξαίρεση των Τσέχων και των Βουλγάρων, οι υπόλοιποι σύμμαχοι δεν είναι πρόθυμοι: οι Κουβανοί δεν δημοσιεύουν καν το σοβιετικό άρθρο, οι Ρουμάνοι υπερασπίζονται τον Καρίγιο, όπως και οι Κορεάτες και οι Γιουγκοσλάβοι, ενώ τα μεγαλύτερα ΚΚ της Δύσης (σε Αγγλία, Βέλγιο, Σουηδία, Νορβηγία) είναι σαφώς υπέρ του ισπανού ηγέτη. Το ακόμη πιο αδύναμο ευρωκομμουνιστικό ΚΚΕ εσωτερικού θα υποστηρίξει σθεναρά τον Καρίγιο, όπως και μια σειρά άλλες περιπτώσεις σοβιετικών διώξεων, επιχειρώντας να νοσηματοδοτήσει τη νεότευκτη ταυτότητά του μέσα από ένα ρητό πια δίπολο «δογματισμός / δημιουργικός μαρξισμός».⁴⁷¹ Η σοβιετική επίθεση συναντούσε πια δυσκολίες να ευοδωθεί, αλλά ήταν σαφές ότι η αιχμή της προς το PCE ήταν παραδειγματικού χαρακτήρα. Πραγματικός στόχος ήταν το PCI και η σειρά αυτή των επιθέσεων και αντι-συνδιασκέψεων εντασσόταν στο πλαίσιο μιας νέας πολιτικής διεύθετης, όπου τα δύο διαπραγματευόμενα μέρη ήταν ουσιαστικά οι Σοβιετικοί και οι Ιταλοί. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι μετά την επίθεση προς τον Καρίγιο, αντιπροσωπεία του PCI συναντήθηκε στη Μόσχα με το ΚΚΣΕ για έναν αμοιβαία επωφελή συμβιβασμό: οι Σοβιετικοί θα σταματούσαν τις επιθέσεις εναντίον των ευρωκομμουνιστών, με την

⁴⁶⁹ Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 195-196.

⁴⁷⁰ Υπογραμμίζοντας μάλιστα με έμφαση ότι την απόφαση της ΚΕ του κόμματος συνυπογράφουν η Ντολότες Ιμπαρούρι, ο Ignacio Gallego και άλλα μέλη που πέρασαν πολλά χρόνια στην ΕΣΣΔ και την υπερασπίστηκαν από τη χιτλερική επίθεση, βλ. *Nuestra Bandera*, τχ. 87, Μάιος-Ιούνιος 1977.

⁴⁷¹ Ο Δρακόπουλος θα χαρακτηρίσει την επίθεση εναντίον του Καρίγιο «καθοδηγούμενη» και «συνέχεια άλλων επεμβάσεων», όπως π.χ. τις διώξεις εναντίον Τσεχοσλοβάκων κομμουνιστών και πολιτών για την υπογραφή τους στη Χάρτα 1977, βλ. αντίστοιχα τις ανακοινώσεις του Γραφείου Τύπου του ΚΚΕ εσωτερικού στις 26-6-1977 και 19-1-1977, σε ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 20, φ. 1. Η επίθεση στον Καρίγιο εντάσσεται σε μια σειρά επιθέσεων του δογματισμού ενάντια στις δυνάμεις του δημιουργικού μαρξισμού, όπως η διάσπαση που προκάλεσε το ΚΚΣΕ στο σουηδικό ΚΚ ή η επίθεση του Τσέχου Μπίλακ εναντίον του PCI, βλ. τη μπροσούρα *Η Ολομέλεια του Ιούνη της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού*, Ιούνιος 1977, σελ. 20-21. Φυσικά, η στάση και του ΚΚΕ εσωτερικού δεν διέφευγε από τον κανόνα των εσωτερικών αντιφάσεων και των αναγκαίων ισορροπιών, αφού, για παράδειγμα, ο Δρακόπουλος και πάλι, στην πολιτική εισήγηση στο 2ο (10ο) συνέδριο, αισθανόταν την ανάγκη να υπενθυμίσει ότι οι σοσιαλιστικές χώρες αντιμετωπίζουν βέβαια προβλήματα οικονομικά και κοινωνικά, αλλά διαφορετικού τύπου από τις εν κρίσει δυτικές χώρες, εφόσον «συνεχίζουν την ανοδική προοία τους στην παραγωγή και στην απασχόληση και στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων σε αντίθεση με τον καπιταλιστικό κόσμο όπου εξαιτίας της κρίσης το βιοτικό επίπεδο χειροτερεύει», Πολιτική εισήγηση, ΚΚΕ εσωτ., 2ο (10ο) Συνέδριο, Απρίλιος 1978, σελ. 8-9.

προϋπόθεση ότι η ευρωκομμουνιστική κριτική δεν θα εξικνούνταν μέχρι τη ριζική άρνηση του σοσιαλιστικού χαρακτήρα των σοβιετικών καθεστώτων.⁴⁷²

Περισσότερο αντιφατική και εντός ορίων ήταν η διαχρονική στάση του έτερου βασικού ευρωκομμουνιστικού πυλώνα, του PCF. Ακόμη και στη συγκυρία της συνυπογραφής του Κοινού Προγράμματος, ο Μαρσαί⁴⁷³ δεν μπορούσε να αρνηθεί τις «επιτεύξεις του σοσιαλισμού» στην οικονομική αποτελεσματικότητα και την αύξηση της παραγωγής, που εγγυώνται πραγματική ελευθερία, δηλαδή εργασία, περίθαλψη κ.ο.κ., ενώ ταυτόχρονα απέδιδε την παραβίαση της σοσιαλιστικής δημοκρατικής νομιμότητας στις «ευθύνες του Στάλιν» αλλά και στην πολιορκία της ΕΣΣΔ από τον «ξένο ιμπεριαλισμό» και τον χιτλερικό πόλεμο. Σταδιακά πάντως, το PCF θα «άνοιγε» το πεδίο κριτικής προς τη σοβιετική δημοκρατική πραγματικότητα, από το 1975 κυρίως, στηρίζοντας ανοιχτά αντιφρονούντες (όπως τον έγκλειστο σε ψυχιατρείο μαθηματικό Λεονίντ Πλιουτς), αναγνωρίζοντας τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, αλλά και με τη δημοσίευση του έργου του Ζαν Ελενστάιν *Histoire de l'URSS* και *Histoire du phénomène stalinien* (1976) που αναγνώριζε ημι-επισήμως τον σταλινισμό ως παραμόρφωση του σοσιαλισμού.⁴⁷⁴

Το σημαντικότερο βήμα όμως ήταν η έκδοση του συλλογικού έργου *L'URSS et nous* (*Η Σοβιετική Ένωση και εμείς*) το 1978, των κομμουνιστών διανοομένων Alexandre Adler, Francis Cohen, Maurice Decailot, Claude Frioux και Leon Robel. Στο έργο αυτό, που αυτοπαρουσιάστηκε ως «συλλογικός στοχασμός των κομμουνιστών, σύμφωνα με τις προοπτικές που ανοίχθηκαν στο 22ο Συνέδριο του PCF προς έναν σοσιαλισμό με γαλλικό χρώμα», οι συγγραφείς έκαναν τολμηρά βήματα στην αναγνώριση σταλινικών εγκλημάτων, για την ακρίβεια «λαθών» που πρέπει να κατανοηθούν, χωρίς ωστόσο να υιοθετούν τον όρο σταλινισμός ή μια οπτική «λαθολογίας». Στην εισαγωγή του Francis Cohen,⁴⁷⁵ πάντως, ο γάλλος αναγνώστης μπορούσε να διαβάσει ότι όσο και αν «η ΕΣΣΔ δεν είναι μια χώρα όπως όλες οι άλλες» αλλά έχει ιδιαίτερο βάρος σε μια οικουμενική διαδικασία, ωστόσο ούτε μοντέλο αποτελεί ούτε ένα κέντρο γύρω από το οποίο οι γάλλοι κομμουνιστές μπορεί πια να δορυφοροποιούνται. Υπήρχαν όμως όρια απαράβατα για το γαλλικό κόμμα. Η παραδοχή λαθών ή εγκλημάτων, η αναθεώρηση και η αυτοκριτική δεν μπορούσαν να περάσουν ορισμένες κόκκινες γραμμές. Αυτές που ανέλαβε την επόμενη χρονιά να χαράξει με σαφήνεια ο Μαρσαί στο 23ο συνέδριο. Ό,τι και να γινόταν, ό,τι και να λεγόταν, σε τελευταία ανάλυση, και όταν έμπαιναν τα κρίσιμα τελικά ερωτήματα, η απόκριση του PCF στο ερώτημα της σχέσης των σοσιαλιστικών χωρών με το σοσιαλιστικό κίνημα στην καθολικότητά του ήταν η περίφημη διατύπωση «ο

⁴⁷² Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 198-201 και 209.

⁴⁷³ Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, Ορίζοντες, Αθήνα 1975, σελ. 133-145.

⁴⁷⁴ Stéphane Courtois, Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, ό.π., σελ. 364-365.

⁴⁷⁵ *L'URSS et nous*, ό.π., σελ. 10-22.

απολογισμός των σοσιαλιστικών κρατών είναι συνολικά θετικός».⁴⁷⁶ Στα βιβλία εσόδων-εξόδων του PCF, το ισοζύγιο ήταν ζωτική ανάγκη να παραμένει θετικό.

Για τα υπόλοιπα κόμματα της ευρωκομμουνιστικής τάσης, τα πράγμα γίνονταν προϊόντος του χρόνου όλο και πιο σαφή. Συχνά το ισπανικό, και δευτερευόντως το ελληνικό ΚΚ έπαιρναν την ιταλική σκυτάλη, καθιστώντας όλο και σαφέστερη την επιλογή του ευρωπαϊκού εδάφους για την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης ποικιλίας κομμουνιστικής πολιτικής, όλο και μακρύτερα από το μοσχοβίτικο κέντρο. Ο άλλότε «παρεκκλίνων» Μανουέλ Αθκάρατε, σε μια σημαντική παρέμβασή του,⁴⁷⁷ προσδιόριζε ρητά πια τον ευρωκομμουνισμό ως έναν «τρίτο δρόμο» πέραν του σοσιαλδημοκρατικού και του σοβιετικού. Ακόμη περισσότερο όμως, συνέδεε το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα με τη διεκδίκηση μιας «πολιτικής Ευρώπης», το αγκύρωνε αποφασιστικά στο έδαφος της ΕΟΚ, αφήνοντας σαφείς αιχμές για τη στάση δυνάμεων όπως το PCF που αντιτίθονταν στην είσοδο στην ΕΟΚ της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ελλάδας.

Τον Δεκέμβριο του 1979, οι Σοβιετικοί εισέβαλλαν στο Αφγανιστάν, εγκαινιάζοντας έναν πόλεμο που έμελλε να διαρκέσει μια δεκαετία. Αν και χωρίς την ένταση που συνόδευε την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία το 1968, η νέα σοβιετική επέμβαση αποσταθεροποιούσε εκ νέου τα κομμουνιστικά κόμματα αλλά και ξεκαθάριζε τα μέτωπα. Στο ΚΚΕ εσωτερικού, για παράδειγμα, θα είναι ο Κώστας Φιλίνης, στέλεχος με ιδιαίτερο διανοητικό βάρος και ευαίσθητος δέκτης των νέων τάσεων και κινήσεων όπως το αντιπυρηνικό και το κίνημα ειρήνης, αυτός που θα αναλάβει να αποτιμήσει «τη διεθνή κατάσταση ύστερα από τη σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν».⁴⁷⁸ Αποτίμηση που θα πυροδοτήσει έναν βαρυσήμαντο διάλογο με τον ηγέτη της ελληνικής κομμουνιστικής ανανέωσης Λ. Κύρκο, ο οποίος αναγνωρίζοντας την ορθότητα της αποδοκιμασίας της σοβιετικής εισβολής, επιχειρεί ωστόσο να κρατήσει τη «σταθερή κριτική στάση» εντός ορισμένων ορίων, ώστε να μην περνάει στην όχθη του «αντισοβιετισμού».⁴⁷⁹ Όσο παράδοξο κι αν μοιάζει εκ πρώτης όψεως, αντανakλά τρία στοιχεία. Πρώτον, τη βαθιά ιστορική, σχεδόν ανθρωπολογική συγκράτηση των κομμουνιστών, ακόμη και των πρωτοπόρων της ανανέωσης, μπροστά στα περιθώρια κριτικής προς το σοβιετικό κέντρο. Δεύτερον, το γεγονός ότι η «μάχη» με το ορθόδοξο ΚΚΕ για τη διεκδίκηση του κόσμου, και των ψηφοφόρων, της ελληνικής Αριστεράς, για τους οποίους ο απογαλακτισμός από τη σοβιετική

⁴⁷⁶ «Le bilan des pays socialistes est globalement positif» ήταν η φράση στο Σχέδιο Απόφασης, βλ. XXIIe Congrès du PCF, Pour une avancée démocratique, ό.π., σελ. 42-46.

⁴⁷⁷ Manuel Azcarate, «España en la presente coyuntura europea e internacional» (Ομιλία του Αθκάρατε στο Club Siglo XXI, στις 25 Ιανουαρίου 1979), *Nuestra Bandera*, vo. 98, Φεβρουάριος 1979.

⁴⁷⁸ Με ομιλία στο θέατρο Ακροπόλ στις 21-1-1980, η οποία δημοσιεύεται στο τεύχος 30-31 της *ΚΟΘΕΠ*, Γενάρης-Φλεβάρης 1980.

⁴⁷⁹ Ο διάλογος Κύρκου («Σκέψεις γύρω από μερικά προβλήματα») - Φιλίνη («Μια απάντηση στις παραπάνω σκέψεις») βρίσκεται στο τχ. 30-31 της *ΚΟΘΕΠ*, Γενάρης-Φλεβάρης 1980, ενώ στο τχ. 35 της *ΚΟΘΕΠ*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1980, θα παρέμβει στη συζήτηση και ο Σταύρος Καρράς με το άρθρο «Συμβολή σε έναν διάλογο».

εμπειρία δεν ήταν καθόλου αυτονόητος. Τρίτο, ο διάλογος Κύρκου-Φιλίνη θυμίζει τρόπον τινά τη διάσταση των «ρόλων» που είχαν αναλάβει στην ιταλική περίπτωση ο Ινγκράο και ο Ναπολιτάνο. Ο ριζοσπάστης και «αριστερός» Ινγκράο δεν χρειαζόταν να αποδεικνύει την αριστεροφροσύνη του, πράγμα που τον απελευθέρωνε ως προς την κριτική απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, ενώ ο «δεξιός» Ναπολιτάνο ήταν υποχρεωμένος, για να προστατεύσει τις μεταρρυθμιστικές θέσεις του, να δείχνει διαρκώς την πιστότητά του προς ένα ορισμένο επαναστατικό πρότυπο, πράγμα που περιόριζε τις δυνατότητές του να κριτικάρει το κατεξοχήν επαναστατικό υπόδειγμα, το σοβιετικό.

Μετά και την επέμβαση στο Αφγανιστάν, το σοβιετικό κύρος μοιάζει να υποβαθμίστηκε ακόμη περισσότερο. Όχι μόνο θεωρήθηκε ότι η ΕΣΣΔ αναθέρμανε τη σύγκρουση ανάμεσα στα δύο ψυχροπολεμικά μπλοκ, επιχειρώντας μάλιστα μέσω του «υπαρκτού σοσιαλισμού» να ανακαινίσει την παλιά μορφή του διευθυντικού κέντρου, αλλά πλέον αρχίζει να υποστηρίζεται ρητά ότι η νομιμοποίηση του σοβιετικού (κρατικού) καθεστώτος από το επαναστατικό παρελθόν έχει εξαντληθεί⁴⁸⁰ – προοιωνίζοντας την περίφημη ρήση του Μπερλινγκουέρ, λίγο αργότερα. Στις δύο συνδιασκέψεις ευρωπαϊκών ΚΚ που προωθεί η Μόσχα μέσα στο 1980, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα αφίστανται. Στη συνδιάσκεψη του Παρισιού (Απρίλιος 1980) απουσιάζουν εντελώς, πλην του γαλλικού, ακριβώς για να αποφύγουν να συνυπογράψουν την τελική έκκληση ενάντια στην εγκατάσταση των Πέρσινγκ στην Ευρώπη. Ιταλοί και Ισπανοί (αλλά και Άγγλοι, Σουηδοί, Βέλγοι, Ελβετοί και Γιουγκοσλάβοι) επιθυμούσαν μια λογική ίσων αποστάσεων προς τα δύο μπλοκ, και συνεπώς απόρριψης και των Πέρσινγκ και των SS-20. Στη δε συνδιάσκεψη του Ανατολικού Βερολίνου (Οκτώβριος 1980), τα ευρωκομμουνιστικά υποβαθμίζουν την εκπροσώπησή τους (πλην των Ιαπώνων, που δεν παρίστανται καθόλου) και θέτουν ζητήματα όπως η καταδίκη της σοβιετικής εισβολής στο Αφγανιστάν, η έκκληση για δημοκρατική λύση στην κρίση της Πολωνίας αλλά και η ανίχνευση νέων μορφών συντονισμού, χωρίς δεσμευτικά κείμενα και με κινήσεις προσέγγισης πολιτικών δυνάμεων πέραν των κομμουνιστικών.⁴⁸¹

Και πάλι στα τέλη του 1981, η κήρυξη στρατιωτικού νόμου στην Πολωνία των μεγάλων κινημάτων της κοινωνίας πολιτών σήμανε το τελευταίο ίσως βήμα για την ψυχολογική και πολιτική απομάκρυνση από την ΕΣΣΔ. Τώρα πια η καταδίκη της ανακοπής της διαδικασίας εκδημοκρατισμού και της καταστολής των «αυτόνομων κινημάτων» πολιτών που θα μπορούσαν να αναζωογονήσουν τη δημοκρατία των σοσιαλιστικών χωρών είναι απερίφραστη – στην ελληνική περίπτωση δε, σε ανοιχτή σύγκρουση προς το δογματικό ΚΚΕ που την υποστήριξε. Ήταν και το τέλος της

⁴⁸⁰ Βλ. τον πρόλογο του Χάιμε Μπαλεστέρος και την παρέμβαση του Αθκάρτε («Juicio critic sobre el concepto de socialismo real») στο συνέδριο που οργανώθηκε στη Μαδρίτη (Οκτώβριος 1980) από τη Fundacion de Investigaciones Marxistas, *Vias democraticas al socialismo*, editorial Ayuso, Μαδρίτη 1980, σελ. XI-XVIII και 112-117 αντίστοιχα.

⁴⁸¹ Βλ. Lilly Marcou, *Les pieds d'argile*, ό.π., σελ. 77-80, και για την παρέμβαση της ισπανικής αντιπροσωπείας *Nuestra Bandera*, vo. 105, Δεκέμβριος 1980.

αυτοσυγκράτησης των κομμουνιστών λόγω του «ηθικού εκβιασμού» ότι κάθε καταγγελία της ΕΣΣΔ συνδράμει «αντικειμενικά» τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό.⁴⁸²

6.6. Σύνοψη

Καθώς η «εποχή των συνδιασκέψεων» όδευε και αυτή στο τέλος της, κόμματα όπως το ΚΚΕ εσωτερικού μπορούσαν πλέον ανοιχτά να χαρακτηρίζουν την παρουσία της ΕΣΣΔ στον κόσμο ως τουλάχιστον «αντιφατική»⁴⁸³ ή όπως το ΡΣΕ να διακηρύσσουν με τον πιο επίσημο τρόπο ότι το σοβιετικό σύστημα απέτυχε ιστορικά⁴⁸⁴ και μαζί του απέτυχε ένα ολόκληρο πολιτικό καθεστώς, ένα μοντέλο σοσιαλισμού και κομμουνιστικού κόμματος, έτσι που η νέα φάση του κομμουνιστικού κινήματος θα πρέπει να έχει την πολιτική της αναφορά σε «ευρωπαϊκή κλίμακα».⁴⁸⁵ Από την άλλη, κόμματα όπως το ΡΣΕ, θα επέμεναν να μην αμφιβάλλουν για τη φύση των σοσιαλιστικών χωρών: «τίποτα δεν μπορεί να τους αρνηθεί ότι οικοδομούν τον σοσιαλισμό».⁴⁸⁶

Ήταν πια εμφανές ότι καμία μορφή διεθνούς συντονισμού δεν συνέχιζε τη δράση των κομμουνιστικών κομμάτων, ιδίως των ευρωπαϊκών. Η εποχή των Διεθνών, η εποχή όπου η ΕΣΣΔ «είχε πάντα δίκιο» είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί. Μέσα σε αυτή τη διαδρομή, από τον απογαλακτισμό μέχρι και τη σύγκρουση, τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα όχι απλώς απομακρύνονταν από το σοβιετικό κέντρο αλλά ταυτόχρονα διαμόρφωναν κομβικά χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας τους, ξεκαθαρίζοντας και επανακαθορίζοντας τους ιστορικούς δεσμούς τους με τη Μόσχα αλλά και με το σοβιετικό παράδειγμα συνολικά. Επανατοποθέτηση διπλά λειτουργική: και στο επίπεδο του διεθνούς κομμουνιστικού στερεώματος αλλά και στο εσωτερικό των χωρών τους, απέναντι στο εθνικό ακροατήριο.

Φυσιογνωμία όμως ταυτόχρονα αντιφατική. Όχι μόνο επειδή ακριβώς η μετατόπιση αυτή περνούσε, όπως είδαμε, μέσα από μια αναπόφευκτη σειρά αντιφατικών στάσεων. Αλλά και επειδή η απόπειρα συγκρότησης ενός ρεύματος, του ευρωκομμουνιστικού, που θα υποκαθιστούσε τη χαμένη συνοχή σε περιφερειακό έστω επίπεδο, συναντούσε τα όριά της. Όρια που έθετε ο βαθμός και οι δυνατότητες

⁴⁸² Όπως σημείωνε ο Κ. Φιλίνης, σε μια ευθεία αναφορά στη διαμάχη του με τον Κέρκο για την εισβολή στο Αφγανιστάν, βλ. Κ. Φιλίνης, «Δεν έχουμε το δικαίωμα να επιτρέψουμε να δολοφονείται η ελπίδα των λαών στο σοσιαλισμό και την ειρήνη» (ομιλία στο θέατρο Ακροπόλ, 21-12-1981), *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 41, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1981, όπου και η ανακοίνωση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού για την πολωνική κρίση.

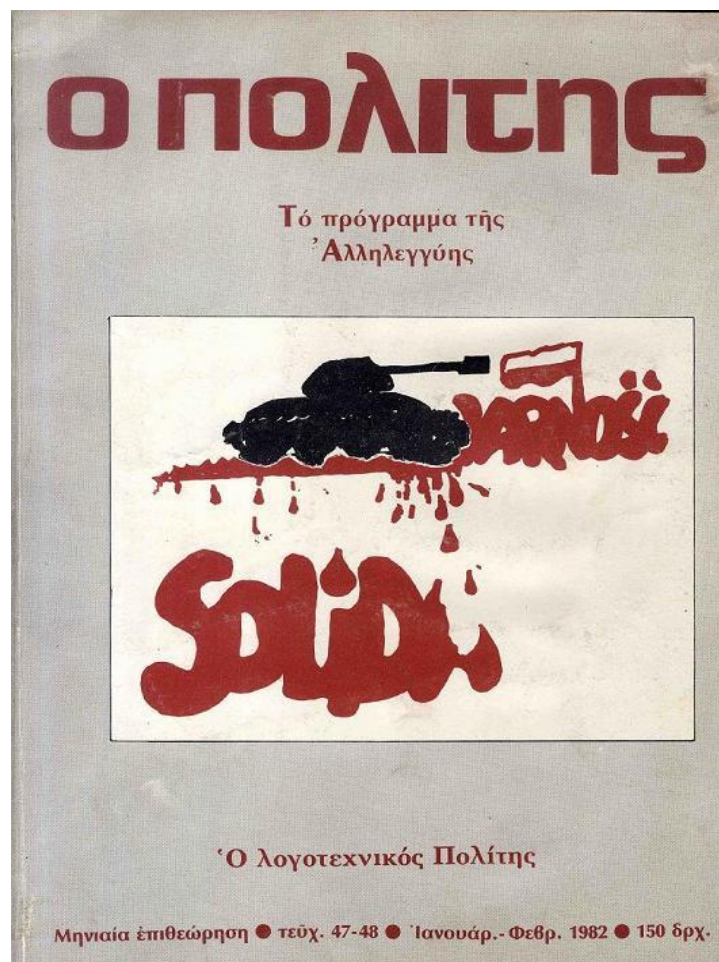
⁴⁸³ ΚΚΕ εσωτερικού, *3ο-10ο συνέδριο, Πολιτική Απόφαση*, Αθήνα, 22 Μάη 1982, σελ. 1-3.

⁴⁸⁴ Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, Argos Vergara, Βαρκελώνη 1982, σελ. 39-40.

⁴⁸⁵ Κύριο άρθρο, «Polonia: Ya nada es igual que antes», *Nuestra Bandera*, vo. 110, Ιανουάριος 1982.

⁴⁸⁶ Ζ. Μαρσαί, «Construire le socialisme aux couleurs de la France», Έκθεση της ΚΕ, 24e Congrès du PCF, ό.π., σελ. 62-75.

οριστικής απεμπλοκής από τη συσχέτιση με το σοβιετικό παράδειγμα, από μια βαριά κληρονομιά ιστορικών και οργανικών δεσμών, που ιδίως στη γαλλική περίπτωση αποδεικνύονταν μάλλον όχι πολύ ευρύχωρα. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η έστω αντινομική μετατόπιση ήταν πράγματι εκ των ων ουκ άνευ όρος για την ανάπτυξη των υπόλοιπων πυρηνικών χαρακτηριστικών του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Κράτος, φιλελευθερισμός, δημοκρατία

7.1. Εισαγωγή

Οι γάλλοι κομμουνιστές διηγούνται το εξής ανέκδοτο. Το παιδί ενός κομμουνιστή ρωτάει τον πατέρα του: «Μπαμπά, τι είναι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός;». «Άσε με ήσυχο», του απαντά εκείνος. «Μα, μπαμπά, τι είναι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός;», επιμένει το παιδί. Ο πατέρας, αποκαμωμένος, του λέει: «Κατέβα στην αυλή». Το παιδί κατεβαίνει τους πέντε ορόφους και πηγαίνει στην αυλή. Ο πατέρας βγαίνει στο παράθυρο και του πετάει έναν κουβά νερό. Το παιδί, μουσκεμένο, ρωτάει: «Μα, μπαμπά, αυτό δεν μου εξηγεί τι είναι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός». Και ο πατέρας απαντά: «Ε, λοιπόν, τώρα προσπάθησε αν μπορείς να μου πετάξεις εσύ το νερό».

O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, 1979

Ένα από τα μεγάλα ερωτήματα που έχουν τεθεί σχετικά με τα κεντρικά χαρακτηριστικά του ευρωκομμουνισμού, κάπου μεταξύ ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας και πολιτικής πολεμικής, είναι η σχέση του με τη δημοκρατία. Τη δημοκρατία γενικά ως αρχή οργάνωσης μιας πολιτείας, αλλά και τη δημοκρατία ειδικά και ιστορικά, νοούμενη ως τη φιλελεύθερη δημοκρατία όπως αναπτύχθηκε στον Δυτικό κόσμο σε αντίστιξη με τη «λαϊκή δημοκρατία» όπως αναπτύχθηκε στις Ανατολικές χώρες. Ερώτημα καίριο, και στη θεωρία («πόσο συμβατό είναι ένα κομμουνιστικό κόμμα που διακηρύσσει τη δικτατορία του προλεταριάτου με τα θεμελιώδη της φιλελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατίας;») αλλά και στην πολιτική συγκυρία («οι κομμουνιστές είναι στα πρόθυρα της εξουσίας σε χώρες-κλειδιά του καπιταλιστικού κόσμου, μπορούμε να τους εμπιστευθούμε τους δημοκρατικούς θεσμούς;»).

Σε συμπόσιο που συνδιοργάνωσαν το 1978 στην Ουάσινγκτον το American Enterprise Institute for Public Policy Research και το Hoover Institution on War, Revolution and Peace, αποτυπώθηκαν χαρακτηριστικά οι διαφορετικές απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Ο Joseph LaPalombara πήρε τη θέση ότι το PCI σέβεται απολύτως τους πολιτικούς θεσμούς της Ιταλίας, είναι σταθερός υποστηρικτής του Συντάγματος και μάλιστα εισηγείται θεσμικές μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση του περαιτέρω εκδημοκρατισμού. Ο Giovanni Sartori, απαντώντας, υποστήριξε ότι είναι λάθος η ανάλυση ότι το PCI έχει συμβάλει «επί δύο δεκαετίες» στον εκδημοκρατισμό των ιταλικών θεσμών. Αντίθετα, μεταφράζοντας τη γκραμσσιανή στρατηγική του πολέμου θέσεων ως «υπονόμευση και διείσδυση» με τελικό στόχο την «ηγεμονία επί της κοινωνίας πολιτών», ο Σαρτόρι σημείωσε ότι το PCI προχωρά

σε μια «αδυσώπητη διείσδυση στους θεσμούς» και κάθε άλλο παρά «παίζει έντιμα», όπως θεωρούσε ο Λα Παλομπάρα.⁴⁸⁷ Κι ωστόσο, ακριβώς από γκραμισιανή σκοπιά, ο Giuseppe Vacca, για παράδειγμα, αναλάμβανε να πείσει, διπλά, και τους «απ' έξω» αλλά και τους ίδιους τους συντρόφους του, ότι η στήριξη του PCI (αλλά και των άλλων ευρωκομμουνιστικών κομμάτων) στις αξίες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δεν είναι πρόσφατη αλλά εδράζεται σε μια μακρά θεωρητική και πολιτική παράδοση που εναντιώνεται σε εργαλειακές προσεγγίσεις του κράτους ή σε θεωρήσεις που υποδεικνύουν την αντικατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από ένα σύστημα σοβιέτ.⁴⁸⁸

Πράγματι, οι εντελώς διαφορετικές θεωρητικο-πολιτικές απαντήσεις, αλλά και η διαρκής προσπάθεια στελεχών και διανοουμένων όπως ο Βάκκα να περιγράψουν μια πειστική αφήγηση, εδράζονται σε αυτό που ο Bruno Groppo έχει αποκαλέσει «επαμφοτερίζουσα σχέση» των κομμουνιστικών κομμάτων με τη δημοκρατία. Μπορεί βέβαια στη μεγάλη μήτρα των Λαϊκών Μετώπων και της Αντίστασης να κυοφορήθηκε το πέρασμα από έναν αντιφασισμό που εξίσωνε φασισμό και αστική δημοκρατία σε έναν άλλο που διέκρινε σαφώς τα δύο,⁴⁸⁹ αλλά η υπεράσπιση της φιλελεύθερης δημοκρατίας συνέχιζε να συνυπάρχει, σε μια σχέση έντασης, με τους απώτερους επαναστατικούς στόχους. Πολύ περισσότερο που η επαμφοτερίζουσα αυτή σχέση είχε ακόμη βαθύτερες ρίζες, σε μια ιδρυτική αμφισημία που απαντάται στα γραπτά του Μαρξ και του Ένγκελς. Οι πατέρες του μαρξισμού, χωρίς ποτέ να εισηγηθούν μια ολοκληρωμένη θεωρητική προσέγγιση για το κράτος και τη δημοκρατία, μετεωρίζονταν στα πολιτικά γραπτά τους ανάμεσα σε μια οπτική καταστροφής του καπιταλιστικού κράτους (*18η Μπρυμαίρ*) και σε μια οπτική αξιοποίησης των θεσμών και των αρχών της αστικής δημοκρατίας στην πορεία προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο, Κριτική του προγράμματος της Γκότα*).⁴⁹⁰

Σε ό,τι ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα αρχικά ερωτήματα και να τεκμηριώσουμε τη θέση ότι παρά τους διαρκείς και αναπόφευκτους μετεωρισμούς, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ολοκλήρωσε τη στροφή προς την επαναξιοδότηση της φιλελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατίας –φτάνοντας μάλιστα να την υπερασπίζεται απέναντι σε συντηρητικές ποικιλίες φιλελευθερισμού– μέσα από μια εντυπωσιακή επαναθεμελίωση της οπτικής για το κράτος και έναν λιγότερο θαρραλέο ωστόσο εκδημοκρατισμό της εσωτερικής κομματικής ζωής. Θα παρουσιάσουμε τη θέση μας μέσα από αυτό το τριπλό πρίσμα, υποστηρίζοντας ακόμη ότι ήταν εν τέλει

⁴⁸⁷ Joseph LaPalombara, «The Italian Communist Party and Changing Italian Society», και Giovanni Sartori, «Calculating the Risk», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, ό.π., αντίστοιχα σελ. 107-108 και 170-172.

⁴⁸⁸ Giuseppe Vacca, «The “Eurocommunist” Perspective: the Contribution of the PCI», ό.π., σελ. 106-107 και 121.

⁴⁸⁹ Bruno Groppo, «Φασισμοί, αντιφασισμοί και κομμουνισμοί», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001, σελ. 697-700.

⁴⁹⁰ Όπως περιγράφεται και στο Ronald Kowalski, *European Communism. 1848-1991*, ό.π., σελ. 26-29.

ένα «έντιμο παιχνίδι» που διαπαιδαγώγησε το ακροατήριο των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων σε μια δημοκρατική οπτική δυτικού τύπου, χαράσσοντας μάλιστα ένα μονοπάτι για την ευρωπαϊκή (μετέπειτα ριζοσπαστική) Αριστερά που μέχρι σήμερα παραμένει περίπου υποχρεωτικό.

7.2. Το κράτος ως διακύβευμα στη θεωρία

Στη δεκαετία του 1970, το αποκορύφωμα της διαμόρφωσης του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος συμπίπτει με μια βαθιά οικονομική κρίση, με το τέλος ενός ολόκληρου (κεϋνσιανού) κύκλου επέκτασης παγκοσμίως και με μια βαθιά κρίση νομιμοποίησης του κράτους στον δυτικό κόσμο. Ο μεταπολεμικός κύκλος, που χαρακτηρίστηκε από την έντονη παρουσία του κράτους, έκλεινε με μια κρίση νομιμοποίησης που έχει περιγράψει στο ομώνυμο βιβλίο του ο Γιούργκεν Χάμπερμας.⁴⁹¹ Σύμφωνα με το επιχείρημα του Χάμπερμας, ο φιλελεύθερος καπιταλισμός θεμελιώνεται σε μια άνιση σχέση (μισθωτή εργασία και κεφάλαιο) την οποία όμως εμφανίζει μέσα από την αγορά ως οικουμενική, ανώνυμη και αποπολιτικοποιημένη. Εγκαλώντας γενικεύσιμα συμφέροντα, η αστική ιδεολογία αποκτά την αναγκαία νομιμοποίηση των άνισων θεμελίων της. Ωστόσο, στον προχωρημένο καπιταλισμό (advanced capitalism) το συμπλησίασμα οικονομικού και πολιτικού βίκοσμου επαναπολιτικοποίησε τη σχέση αυτή και αύξησε τις ανάγκες νομιμοποίησης. Η πολλαπλή κρίση του '70 υπέσκαψε τη νομιμοποίηση, και η απάντηση που ήρθε, στη θεωρία και στην πολιτική, ήταν μια απόπειρα να αποπολιτικοποιηθεί εκ νέου το «δημόσιο βασίλειο» είτε απομειώνοντας τη νομιμοποίηση σε μια θετικιστική πίστη στη νομιμότητα⁴⁹² είτε με μια αναζωογόνηση των προσεγγίσεων των δημοκρατικών ελίτ που απομειώνει τη δημοκρατία σε μια διαδικασία επιλογής των ηγετικών ελίτ.

Ακόμη περισσότερο, η δεκαετία του 1970 είναι η δεκαετία της αντεπίθεσης ενός ανανεωμένου, συντηρητικού νέου φιλελευθερισμού που εν τέλει απολήγει στο πρόταγμα του περιορισμού κράτους και πολιτικής. Εδώ συγκλίνουν τρία διακριτά θεωρητικο-πολιτικά παραδείγματα.⁴⁹³ Πρώτον, το «πολιτικό παράδειγμα» (η περίφημη έκθεση για την Τριμερή Επιτροπή, Michel Crozier, Samuel P. Huntington, Joji Watanuki, *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies*, 1975), που διασυνδέεται με τις θεωρίες των δημοκρατικών ελίτ, θεωρεί αιτία υπερφόρτωσης του συστήματος διακυβέρνησης ό,τι οι πλουραλιστικές θεωρίες έβλεπαν προηγουμένως ως στοιχεία σταθεροποίησης (μια πλουραλιστική κοινωνική οργάνωση, συμμετοχή, ανταγωνισμός πολλαπλών ομάδων)· η ριζοσπαστικοποίηση ευρύτερων στρωμάτων, η μαζικοποίηση της εκπαίδευσης, η επέκταση και

⁴⁹¹ Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, Polity Press, Cambridge 1997.

⁴⁹² Νοούμενη ως σεβασμός σε κανόνες, βλ. Niklas Luhmann, *Macht*, 1975.

⁴⁹³ Για μια κατατοπιστική επισκόπηση της συζήτησης, βλ. Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003.

μισθωτοποίηση της πνευματικής εργασίας επέφεραν μια συμμετοχική «υπερφόρτιση» που θα πρέπει να αποφορτιστεί μόνο με τον περιορισμό των αιτημάτων συμμετοχής, με μια επαναβεβαίωση των ελίτ και ένα μικρότερο αλλά ισχυρότερο κράτος. Δεύτερον, το «ηθικό παράδειγμα», μια ανακαίνιση ποικιλιών του συντηρητισμού, που προέκυπτε επίσης ως αντίδραση στην πολιτική και πολιτισμική έκρηξη της δεκαετίας του 1960 και τις αυξημένες (ηδονιστικές) πολιτικές και οικονομικές προσδοκίες. Τέλος, το «οικονομικό παράδειγμα», που συνέιχε τη μονεταριστική Σχολή του Σικάγου (Φρίντμαν), την Αυστριακή Σχολή (Χάγιεκ), τη Σχολή της Δημόσιας Επιλογής (J. Buchanan) και «αναρχικούς» νεοφιλελεύθερους σαν τον Νόζικ, υιοθετούσε πλήρως ένα μεθοδολογικό-ανθρωπολογικό παράδειγμα ατομισμού και οικονομισμού, καλώντας ευθέως στον εξοστρακισμό της πολιτικής και στην επαναφορά του κράτους στα μεγέθη του κλασικού φιλελεύθερου κράτους του 19ου μάλλον αιώνα. Από εκείνο το σημείο και μέχρι τη δεκαετία του 1980 πια, η σύγκλιση των ρευμάτων αυτών αποκτούσε το χαρακτήρα σταυροφορίας ενάντια στην παλιά σοσιαλδημοκρατική συναίνεση στο εθνικό κοινωνικό κράτος. Ταυτόχρονα, ήταν μια αντεπίθεση σε ένα πυρηνικό στοιχείο του Διαφωτισμού και του νεωτερικού ορθολογισμού. Με θεωρητική αιχμή τον Χάγιεκ, στόχος γινόταν η νεωτερική πεποίθηση ότι η κοινωνική ζωή και ένα φιλελεύθερο κράτος μπορεί να οργανωθούν με ένα συνειδητό ορθολογικό σχέδιο, με σχεδιασμό από τον ανθρώπινο νου. Η αυθόρμητη εξέλιξη, η αυθόρμητη τάξη διεκδικούσε να πάρει τη θέση του ορθολογικού σχεδιασμού.

Απέναντι σε αυτή τη θεωρητική αντεπίθεση, αναπτύχθηκε ένας αντικατοπτρικός στοχασμός στη μαρξιστική όχθη που επιχειρούσε να υπερβεί τα στενά όρια παλαιότερων εργαλειακών προσεγγίσεων – όπως κατεξοχήν η θεωρία του Κρατικο-Μονοπωλιακού Καπιταλισμού. Ο νεομαρξιστικός στοχασμός έμοιαζε να συγκροτεί κάτι που έλειπε από τον μαρξισμό: μια θεωρητική προσέγγιση του κράτους, προσέγγιση όμως όχι ενιαία αλλά πλουραλιστική. Η συζήτηση αναπτύχθηκε σε χώρες με ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα (Ιταλία και Γαλλία) αλλά και σε χώρες όπου ο μαρξισμός περιοριζόταν μάλλον σε ακαδημαϊκούς κύκλους (Γερμανία, ΗΠΑ). Παρά την πολλαπλότητα, οι οπτικές είχαν κοινή αφετηρία: την αντίθεση στη λενινιστική ανάγνωση, σύμφωνα με την οποία το κράτος είναι εργαλείο στα χέρια της αστικής τάξης.⁴⁹⁴ Είτε επικέντρωναν την προσοχή τους στον οικονομικό ρόλο και παρέμβαση του κράτους για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου (Claus Offe, Σχολή της λογικής του κεφαλαίου) είτε έδιναν έμφαση στις ιδεολογικές-κατασταλτικές όψεις του κράτους (Πουλαντζάς, Αλτουσέρ, αντλώντας από την γκραμσιανή κοίτη), ήταν κοινός τόπος ότι το κράτος βρίσκεται σε μια σχέση σχετικής αυτονομίας προς τις τάξεις, τις κοινωνικές ομάδες, τα μεμονωμένα κεφάλαια, τα επιμέρους συμφέροντα.

Το κράτος κυριαρχείται από την αστική τάξη αλλά δεν της ανήκει αποκλειστικά, είναι προϊόν και πεδίο εκτύλιξης της ταξικής πάλης. Και ως τέτοιο, είναι καθεαυτό πεδίο αγώνα για τις μάζες, τις υπάλληλες τάξεις και τους πολιτικούς τους

⁴⁹⁴ Βλ. επ' αυτού το κλασικό Martin Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990.

εκπροσώπους. Οι κρατικοί θεσμοί είναι διακύβευμα, όπως και η επέκτασή τους, το άνοιγμά των κρατικών και των αντιπροσωπευτικών θεσμών στις μάζες, στα κινήματα, στη συλλογική εξουσία (Ινγκράο). Για όλους τους θεωρητικούς, ανεξαρτήτως αποχρώσεων, κοινό σημείο ήταν η εργασία διεύρυνσης της εννοιολόγησης του κράτους, στη γραμμή που είχε χαράξει ο Γκράμσι μελετώντας την εκπληκτική αντοχή του καπιταλιστικού μεσοπολεμικού κράτους.⁴⁹⁵ Εφόσον το κράτος είχε και ιστορικά αναδειχθεί σε κινητήριο μοχλό των καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών, το νεομαρξιστικό θεωρητικό αίτημα ήταν διττό: αυξημένος συλλογικός έλεγχος των πόρων και της παραγωγής, αυξημένη παρουσία, συμμετοχή και εξουσία εν τέλει των μαζών μέσα από το δημοκρατικό παιχνίδι. Οι λαϊκές μάζες, σημείωνε προσφυώς ο Πουλαντζάς, εφόσον επιδιώκουν πολιτικούς σκοπούς δεν μπορεί πια να τοποθετούνται «εκτός του κράτους, ούτε πάντως εκτός εξουσίας, όπως θέλουν οι απλουστευτικές αυταπάτες για αντιθεσμική αγνότητα».⁴⁹⁶ Το ίδιο ίσχυε, πια, a fortiori, για τα κομμουνιστικά κόμματα που εμπνέονταν από αυτό τον θεωρητικό αστερισμό.

7.3. Το κράτος ως διακύβευμα στην πολιτική πρακτική

Όπως υποστηρίξαμε, καταλύτης για το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ήταν το 1968, η έκρηξη ριζοσπαστισμού και αιτημάτων συμμετοχής και μεταρρύθμισης που σηματοδότησε μια βαθιά κρίση εμπιστοσύνης και νομιμοποίησης για το κράτος και την πολιτική στις Δυτικές χώρες. Το PCI, για παράδειγμα, είχε ενσωματώσει στη ρητορική του τη στρατηγική των μεταρρυθμίσεων ως συνύφανση πολιτικών και οικονομικών αγώνων (8ο Συνέδριο, 1957) και την οπτική ενός ορισμένου ελέγχου του κράτους διά της «περικύκλωσης» από τις τοπικές αυτονομίες («αποκέντρωση», 9ο Συνέδριο, 1960) και περιθωριακά μόνο είχε προσχωρήσει στη φιλολογία περί Κρατικο-Μονοπωλιακού Καπιταλισμού (π.χ. στο 10ο Συνέδριο, 1962), ενώ ήδη από το 1969 έκανε λόγο για «ρωγμές και τροποποιήσεις στον μηχανισμό του κράτους».⁴⁹⁷ Σε ένα ερμηνευτικό σχήμα που μοιάζει αλλά και απέχει από τον «ΚΜΚ», ο Luciano Barca, σε ένα ιδιαίτερης σημασίας βιβλίο, υποστήριζε το 1968 ακριβώς ότι κράτος και οικονομία συμφύρονται σε έναν «ενιαίο μηχανισμό».⁴⁹⁸ Πολιτική για το PCI (*fare politica*) σημαίνει μέσα από αυτό το κράτος να «επιβάλουμε στην οικονομική βάση σκοπούς διαφορετικούς από τις τάσεις που εκφράζει». Εάν έτσι οριστεί η πολιτική, όμως, αυτό σημαίνει ότι «τοποθετούμαστε στο εσωτερικό» του κράτους.

⁴⁹⁵ Όπως σημειώνει μια επιφανής εκπρόσωπος των θεωρητικών τάσεων που συζητούμε, η Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 19-20 και 280.

⁴⁹⁶ Νίκος Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σελ. 220.

⁴⁹⁷ Luciano Barca, «La strategia delle riforme», *Rinascita*, 7-2-1969.

⁴⁹⁸ Luciano Barca, *Il meccanismo unico*, ό.π..

Για τους ιταλούς κομμουνιστές, το κράτος εννοιολογούνταν ως «έκφραση» και όχι ως «εργαλείο» της οικονομικής κυριαρχίας.⁴⁹⁹ Συνεπώς, η παλιά έννοια της «καταστροφής» του κράτους μεταφράζεται πια σε μια όχι στιγμιαία αλλά διαρκή διαδικασία, που μόλις ξεκινά με την κατάκτηση της εξουσίας. Ωριμάζοντας, η νέα εννοιολόγηση θα οδηγήσει στην καθαρή διατύπωση ότι το κράτος είναι μεν «φρούριο» αλλά με «ανοιχτές τις πόρτες του» στη διείσδυση του ταξικού ανταγωνισμού.⁵⁰⁰ Ανάγνωση που έρχεται σε σύγκρουση με οπτικές θεσμικής καθαρότητας και εξωτερικότητας της εργατικής τάξης ως προς το κράτος, όπως η αλτουσεριανή (με την οποία διαφωνεί ευθέως ο Ινγκράο⁵⁰¹), ή με τις τάσεις αριστερού ριζοσπαστισμού που αναδύονταν στην Ιταλία το θερμό 1968-1970 και προήγαγαν μια «αντι-εξουσία από κάτω» αντλώντας από την παράδοση των εργοστασιακών συμβουλίων αλλά και την μεσοπολεμική περίοδο του ιταλικού κομμουνισμού και τον «μπορντιγκιανό παιδισμό».⁵⁰² Πολύ περισσότερο, το PCI έβλεπε το κράτος όχι μόνο σαν ένα διακύβευμα στη μάχη για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, αλλά αναγνώριζε τη δημοκρατική του αυταξία ως μια προωθημένη μορφή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που «αφήνει περιθώρια για κατάκτηση σημαντικών επιπέδων ελευθερίας». Υπενθύμιζε, φυσικά, ότι το μεταπολεμικό ιταλικό κράτος και το Σύνταγμα του 1947 («από τα πιο προωθημένα στον δυτικό κόσμο») κατάγονταν από ένα μεγάλο λαϊκό κίνημα αντίστασης και όφειλαν πολλά στη συνέργεια των ίδιων των κομμουνιστών.⁵⁰³

Καθοριστική για τους ευρωκομμουνιστές ήταν και η εμπειρία της Χιλής. Πριν ακόμα την ανατροπή του Σαλβαδόρ Αλιέντε, η Λαϊκή Ενότητα ήταν το μοναδικό παγκοσμίως πείραμα μιας Αριστεράς που είχε κατακτήσει δημοκρατικά την εξουσία και βρισκόταν αντιμέτωπη με το πρόβλημα του μετασχηματισμού ενός κρατικού μηχανισμού που πλέον είχε στα χέρια της. Πηγή έμπνευσης⁵⁰⁴ αλλά και διαδικασία που έμεινε εκκρεμής. Όπως εκκρεμής ήταν συχνά και η ανανοηματοδότηση του κράτους στο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα. Ο Καρίγιο, για παράδειγμα, την ίδια ώρα που έγραφε, σε ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικο-πολιτικά κείμενα του ευρωκομμουνισμού, για το πρόβλημα του μετασχηματισμού του κράτους και ακόμη των πιο σκληρών του μηχανισμών (στρατός, αστυνομία) χωρίς την κατάργησή τους,⁵⁰⁵ δήλωνε ότι το «σημερινό κράτος» δεν είναι ουδέτερο αλλά ένα «κράτος της

⁴⁹⁹ Luciano Gruppi, *Rapporto tra democrazia e socialismo*, Lezioni all' Istituto Togliatti, 1973, σελ. 15-19.

⁵⁰⁰ Π.χ. στη προσούρα *La classe operaia e lo stato democratico*, 1978.

⁵⁰¹ Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, ό.π., σελ. 97-98.

⁵⁰² Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, «Εργατική τάξη και κοινωνικός συνασπισμός», *Rinascita*, 15-1-1971, στο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, ό.π., σελ. 75-76.

⁵⁰³ *La classe operaia e lo stato democratico*, ό.π..

⁵⁰⁴ Λ.χ. Συνέντευξη με τον Σαντιάγο Καρίγιο, «La experiencia de Unidad Popular en Chile», *Nuestra Bandera*, vo. 68, πρώτο τρίμηνο 1972, σελ. 27-35.

⁵⁰⁵ Εξοργίζοντας τους «δογματικούς», όπως λέει, Σαντιάγο Καρίλιο, «Ευρωκομμουνισμός» και κράτος, ό.π., σελ. 68.

κυρίαρχης τάξης». ⁵⁰⁶ Σε κάθε περίπτωση όμως, μετέφραζε τον μαρασμό του κράτους σε μαρασμό *αυτού* του κράτους, ανοίγοντας τη συζήτηση για το κεντρικό πρόβλημα της συγκαιρινής επανάστασης, δηλαδή το πρόβλημα της διαχείρισης της κρατικής εξουσίας. ⁵⁰⁷

Στη δε γαλλική εκδοχή, είναι φανερό ότι η προσήλωση στο θεωρητικό σχήμα του Κρατικο-Μονοπωλιακού Καπιταλισμού είχε χαράξει βαθιά στο ιδεολογικό σώμα του PCF τη θέση ότι το κράτος είναι εργαλείο κυριαρχίας της μονοπωλιακής αστικής τάξης. ⁵⁰⁸ Η μετατόπιση των γάλλων κομμουνιστών στο ζήτημα του κράτους έγινε σε ένα κάπως διαφορετικό έδαφος, στο πνεύμα ενός κρατισμού εν τέλει, εφόσον για το κόμμα βάραιναν προγραμματικά περισσότερο οι αιχμές των εθνικοποιήσεων και ενός λίγο πολύ κεντρικού σχεδιασμού της οικονομίας ενώ υποβαθμίζονταν τάσεις όπως της αυτοδιαχείρισης – όχι μόνο επειδή την είχε «πιστωθεί» το Σοσιαλιστικό Κόμμα αλλά και επειδή προερχόταν από «αναρχίζουσες χίμαιρες» που αναδύθηκαν με το 1968 και οι οποίες, για το PCF, αποτελούσαν την αδύνατη επαγγελία δημιουργίας «νησίδων σοσιαλισμού» μέσα στους νόμους του κυρίαρχου καπιταλισμού. ⁵⁰⁹ Τα πρωτεία είχε τελικά η βαθιά γαλλική, ιακωβινική παράδοση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους που προωθεί «από πάνω» τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Θα μπορούσαμε να αποδώσουμε δηλαδή την τροπή της μετατόπισης των γάλλων κομμουνιστών από τον μαρασμό του κράτους προς έναν νέου τύπου κρατισμό σε μια θεωρητική και πολιτική παράδοση που δεν ήταν μόνο δική τους αλλά ολόκληρου του έθνους. ⁵¹⁰

7.4. Από το κράτος στον φιλελευθερισμό

«Ο αγώνας εντός της δημοκρατίας είναι αναγκαστικά αγώνας για τις ενδιάμεσες τάξεις», έγραφε ο Όττο Μπάουερ, διατυπώνοντας έτσι μια από τις βασικές γραμμές του τρίτου δρόμου που αναζήτησε, χωρίς επιτυχία, ο αυστρομαρξισμός, ανάμεσα στον ρεφορμισμό της Δεύτερης και στον επαναστατικό δρόμο της Τρίτης Διεθνούς. ⁵¹¹ Ο ευρωκομμουνισμός, ξαναπιάνοντας το νήμα ενός προδρόμου του, ανήγαγε σε

⁵⁰⁶ Santiago Carillo, «La Moncloa, el Eurocomunismo, el Partido...», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977.

⁵⁰⁷ «Έγραψα το *Ευρωκομμουνισμός και κράτος* γιατί ήθελα να υπερασπιστώ την ιδέα ότι το ουσιώδες ζήτημα κάθε επανάστασης [...] είναι η κρατική εξουσία», θα δηλώσει αργότερα, Santiago Carillio, *Le communisme malgré tout*, ό.π., σελ. 101.

⁵⁰⁸ Ενδεικτικά στο περίφημο *Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'état*, éditions sociales, Παρίσι 1971, σελ. 83-84.

⁵⁰⁹ Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, ό.π., σελ. 89-93.

⁵¹⁰ «Στην ιστορία μας η οικοδόμηση ενός ισχυρού και ενοποιητικού κράτους υπήρξε ο μοχλός της επιβεβαίωσης του γαλλικού έθνους», βλ. 25e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 70-74.

⁵¹¹ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 159-163.

κεντρικό στοιχείο του την πολιτική της πλειοψηφίας. Εάν το κράτος δεν ήταν πια εργαλείο της αστικής τάξης αλλά διακύβευμα, και αν ο στόχος δεν ήταν ο μαρξισμός αλλά ο εκδημοκρατισμός του, τότε μια πολιτική δύναμη που αναλάμβανε το έργο αυτό ήταν αναγκασμένη να διασφαλίσει την υποστήριξη της πλειοψηφίας –και στην περίπτωση των «αντισυστημικών» κομμουνιστικών κομμάτων, και κάτι παραπάνω–, δηλαδή να χτίσει πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες παίζοντας κατά κεραία το δημοκρατικό παιχνίδι.

Αυτό σήμαινε συγκεκριμένα ανοίγματα. Το PCF ανοιγόταν, για παράδειγμα, στα νέα δυναμικά διανοούμενα στρώματα, στήνοντας ομάδες εργασίας με ειδικούς επιστήμονες, οικονομολόγους και τεχνοκράτες, είτε ακόμη ενσωματώνοντας φιλοσόφους ή ιστορικούς στη διεύθυνση του κόμματος, προχωρώντας δηλαδή σε μια οργανική ένταξη, με στόχο την ελεγχόμενη πάντως εξισορρόπηση του εργατιστικού χαρακτήρα του κόμματος. Το δε PCI, κρατώντας μια ιστορική συνέχεια που κρατά από τον φιλελευθερισμό της ηγεμονικής μορφής του Μπενεντέτο Κρότσε, διατηρούσε έναν σταθερό και οργανικό σύνδεσμο με τη φιλελεύθερη κουλτούρα.⁵¹² Δεσμός που του έδινε τη δυνατότητα να συμπράττει με επιφανείς προοδευτικούς φιλελεύθερους, που από μόνοι τους αποτελούσαν μια πρόσθετη απόδειξη ότι οι κομμουνιστές, λέγοντας ότι είναι δημοκράτες, το εννοούσαν. Μια τέτοια περίπτωση, ίσως η πιο χαρακτηριστική, ήταν ο Αλτιέρο Σπινέλι, που χαρακτηριστικά διαβεβαίωνε ότι δέχθηκε να συνεργαστεί με το κομμουνιστικό κόμμα καθώς είχε την εγγύηση «ότι το PCI είναι προσηλωμένο στη δημοκρατία, ότι εννοεί στα σοβαρά τον ιστορικό συμβιβασμό, ότι θα στηρίξει την ευρωπαϊκή ενοποίηση, ότι η θέση της Ιταλίας στην ισορροπία Ανατολής-Δύσης θα διατηρηθεί».⁵¹³

Όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, οι ευρωκομμουνιστές επέλεξαν να εργαστούν συστηματικά ώστε να πείσουν το εθνικό σώμα αλλά και να διαπαιδαγωγήσουν το δικό τους ακροατήριο ότι είναι προσηλωμένοι στις αρχές και διαδικασίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας, σε αντίθεση με τα αντι-φιλελεύθερα και αντι-πλουραλιστικά στοιχεία των σοβιετικών λαϊκών δημοκρατιών. Από την άλλη, η προσήλωση αυτή πήγαινε πιο πέρα από την εγκαθίδρυση μιας σχέσης πολιτικής εμπιστοσύνης. Ήταν μια επινοητική προσήλωση, με την έννοια ότι παρήγαγε επεξεργασίες που εμπλούτιζαν το περιεχόμενο της δημοκρατίας, χωρίς τις οποίες τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα δεν θα μπορούσαν να επικαιροποιήσουν την ταυτότητά

⁵¹² Marc Lazar, *Maisons Rouges*, ό.π., σελ. 256-257.

⁵¹³ «Οι ιταλοί κομμουνιστές είναι άνθρωποι που η βασική τους μέριμνα είναι το γενικό καλό του ιταλικού λαού, θέλουν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και είναι έτοιμοι προς αυτό να κάνουν συμμαχίες [...] είναι ένα κόμμα από εκατομμύρια κανονικών ανθρώπων, πεινασμένων για μεταρρυθμίσεις, και ο μηχανισμός στο επίπεδο της βάσης είναι πιο πολύ σοσιαλδημοκρατικός παρά μαρξιστικός ή λενινιστικός [...] Οι συζητήσεις στο PCI είναι εντελώς ελεύθερες, τόσο ελεύθερες όσο ας πούμε στο SPD», συνεχίζει ο Σπινέλι, εγγυώμενος τρόπον τινά ότι το PCI είναι ένα «κανονικό» δημοκρατικό κόμμα, βλ. Altiero Spinelli, «How European are the Italian Eurocommunists?», G.R. Urban, *Eurocommunism. Its roots and future in Italy and elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978, σελ. 180.

τους, υιοθετώντας στοιχεία identity politics. Ταυτόχρονα, κατέτασσε τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ανάμεσα στις δυνάμεις της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας Αριστεράς που επιχειρούσαν να «σηκώσουν το γάντι» σε μια από τις μείζονες ιδεολογικές μάχες του καιρού.

Οι ευρωκομμουνιστές, μεταξύ άλλων, επιχειρούσαν να επαναξιοδοτήσουν το κράτος ως πεδίο πολιτικής διαπάλης και ως μοχλό παρέμβασης στα ανθρώπινα πράγματα σε μια συγκυρία κρίσης νομιμοποίησης του δυτικού καπιταλιστικού κράτους αλλά και μια επερχόμενης νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, της οποίας οι διακριτές συνιστώσες συνέτειναν στον δραστικό περιορισμό του κράτους έναντι της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Αντίστοιχα, αναδυόταν μια σύστοιχη ποικιλία φιλελευθερισμού. Για την ακρίβεια, εκείνη που είχε τη γενέθλια πράξη της στη Société du Mont-Pelerin, τη δημιουργία του Χάγιεκ στο ομώνυμο ελβετικό χωριό το 1947. Ο νεοφιλελευθερισμός ύφαινε την αφήγησή του αξιοποιώντας παθολογίες του welfare φιλελευθερισμού της τελευταίας τριακονταετίας. Το κράτος, έλεγε, είχε γίνει μια μητέρα τροφός, πάροχος υπηρεσιών και αγαθών, που παθητικοποιούσε τους πολίτες προωθώντας μια κουλτούρα δικαιωμάτων άνευ υποχρεώσεων· προστάτευε υπέρμετρα τους «εντός» αδικώντας τους «εκτός» συστήματος· καλλιεργούσε επιτρεπτικότητα και έναν δικαιωματικό ηδονισμό. Αυτός ο νέος φιλελευθερισμός είχε την τάση να θυσιάζει όχι μόνο ολόκληρους τομείς του κράτους αλλά και ένα μέρος από τις τυπικές ακόμη ελευθερίες υπέρ της αποτελεσματικότητας της αγοράς.⁵¹⁴

Ο μεθοδολογικός ατομισμός α λα Χάγιεκ οδηγούσε στην απόφαση ότι όλα τα σχέδια ορθολογικής κατασκευής ή παρέμβασης στους κοινωνικούς κανόνες, είναι όχι μόνο ουτοπικά αλλά και δυνάμει ολοκληρωτικά. Συνεπώς, η υπεράσπιση μιας άλλης εκδοχής του φιλελευθερισμού ήταν για τους ευρωκομμουνιστές, και βέβαια για σημαντικές δυνάμεις της σοσιαλδημοκρατίας, ο τρόπος να πάρουν θέση στη μεγάλη αυτή σύγκρουση. Επρόκειτο για μια απόπειρα ανανέωσης και επικαιροποίησης εκείνης της ποικιλίας φιλελευθερισμού που θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στη φράση του Κένυς, το 1925 ήδη, σύμφωνα με την οποία φιλελευθερισμός είναι η μετάβαση «από την οικονομική αναρχία προς ένα καθεστώς που επιδιώκει *εμπρόθετα* να ελέγξει και να κατευθύνει τις οικονομικές δυνάμεις προς το συμφέρον της δικαιοσύνης και προς την κοινωνική σταθερότητα».⁵¹⁵ Στην απομείωση του κράτους, οι ευρωκομμουνιστές θα επιχειρούσαν να αντιπαραθέσουν την ανακαίνιση μιας οπτικής που δίνει προτεραιότητα στον διαπλαστικό ρόλο της πολιτικής παρέμβασης για την κοινωνία· στον περιορισμό των τυπικών ακόμη ελευθεριών, θα αντιπαρέβαλλαν νέες γενιές δικαιωμάτων και ελευθεριών. Κατά παράδοξο τρόπο, οι κομμουνιστές θα γίνονταν θερμοί κήρυκες ενός διαρκώς επεκτεινόμενου φιλελευθερισμού.

⁵¹⁴ Βλ. το εξαιρετικό βιβλίο της Catherine Audard, *Qu'est-ce que le libéralisme?*, Gallimard, Παρίσι 2009, σελ. 352-359

⁵¹⁵ Αναφέρεται στο Catherine Audard, *ό.π.*, σελ. 318.

Πρωτίστως όμως όφειλαν να δώσουν όλες τις απαραίτητες εγγυήσεις ότι η παρουσία των κομμουνιστών δεν θα παρέπεμπε σε μοντέλα πολιτειακής οργάνωσης που θα θύμιζαν σοβιετικές δημοκρατίες. Η στρατηγική επιλογή για τους ευρωκομμουνιστές ήταν αφενός εκούσια, για να επιβιώσουν και να διευρύνουν την επιρροή τους στις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες όπου ο αγώνας ήταν για τις «μεσαίες τάξεις», αφετέρου αναγκαστική, όσο αναγκαστική δηλαδή ήταν η διαφοροποίησή τους από το μονοκομματικό σοβιετικό μοντέλο. Ο δημοκρατικός δρόμος, που επέλεξαν να βαδίσουν, ήταν ο δρόμος προς έναν πλουραλιστικό κομμουνισμό.⁵¹⁶

Διστακτικά στην αρχή. «Μήπως γινόμαστε πολυκομματικοί;», αναρωτιόταν ο Ινγκράο το 1964, γράφοντας για τη διεύθυνση του νέου σοσιαλιστικού κράτους, για να απαντήσει: «με κανένα τρόπο». Με την ίδια κίνηση όμως, απέρριπτε και τη μετατροπή της κοινωνίας ολόκληρης σε έναν ενιαίο οργανισμό, σε έναν «κομματικό ολοκληρωτισμό».⁵¹⁷ Δέκα χρόνια αργότερα, στην κορύφωση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, το ιταλικό κόμμα δήλωνε πια δεσμευμένο στην αναγνώριση του πολιτικού πλουραλισμού⁵¹⁸ – εφόσον στις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού, η κοινωνική διαστρωμάτωση, και συνεπώς οι πολιτικές συμμαχίες, είναι κατά τι πιο πολύπλοκες από τη διαίρεση αστοί-προλετάριοι, άρα και από μια μετωπική αντιπαράθεση των κομμουνιστικών κομμάτων με τα αστικά. Η επίκληση της ιστορίας ήταν και πάλι ένα ισχυρό επιχείρημα. Στη μεταπολεμική μετάβαση από το φασιστικό στο δημοκρατικό καθεστώς, με το ενδιάμεσο στάδιο της Αντίστασης, το PCI είχε έμπρακτα τοποθετηθεί στην προοπτική ενός «ελεύθερου και πλούσιου δημοκρατικού πλουραλισμού».⁵¹⁹ Αυτή την παράδοση, και ιδίως τη συνεισφορά του PCI στον μεταπολεμικό συνταγματικό χάρτη της Ιταλίας, τον πλουραλισμό που ορίζεται στο Σύνταγμα, επικαλείται ο Ινγκράο συνομιλώντας, αυτή τη φορά, με τον Νορμπέρτο Μπόμπιο. Και η ίδια η στρατηγική του Ιστορικού Συμβιβασμού είναι η μείζων επικύρωση της προσήλωσης του PCI στον συνταγματικό πλουραλισμό.

Στο ίδιο μοτίβο, η Χριστιανοδημοκρατία είναι πολιτικός αντίπαλος αλλά όχι εχθρός. Μπορεί να εγκαλείται για τη διαφθορά, τον εκφυλισμό του συστήματος, το *malgoverno* και την υπονόμηση της δημοκρατίας, αλλά της αναγνωρίζεται μια κεντρική θέση στο ιταλικό πολιτικό σύστημα – και στις «υγιείς δυνάμεις» εντός της αναγνωρίζεται ακόμη και η δυνατότητα πολιτικής συνεργασίας με τους κομμουνιστές.⁵²⁰ Το PCI, στη στιγμή της μεγαλύτερης ενίσχυσής του, τότε ακριβώς

⁵¹⁶ Με τον όρο του Carl Boggs, «The Democratic Road: New Departures and Old Problems», Carl Boggs, David Plotke, *The Politics of Eurocommunism*, Black Rose Books, Μόντρεαλ 1980, σελ. 431.

⁵¹⁷ «Un primo dibattito sul pluralismo politico», *Rinascita*, τχ. 27, Απρίλης 1964, στο Πιέτρο Ινγκράο, *Μάζες και εξουσία*, ό.π., σελ. 72-73.

⁵¹⁸ G.C. Pajetta, «Per il socialismo in Europa», *Rinascita*, 28-11-1975.

⁵¹⁹ Επιχείρημα που ανασύρει ο Τζ. Ναπολιτάνο για να απαντήσει σε επίθεση της Χριστιανοδημοκρατίας, η οποία εγκαλούσε το PCI εάν συμφωνεί με πρακτικές των πορτογάλων κομμουνιστών που οδηγούσαν σε απαγόρευση χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων, βλ. Giorgio Napolitano, «L'internazionalismo del PCI», *Rinascita*, 4-4-1975.

⁵²⁰ Πιέτρο Ινγκράο, «Ένας πλουραλισμός για σήμερα: μια απάντηση στον καθηγητή Μπόμπιο», *La Stampa*, Οκτώβριος 1976, στο Donald Sassoon, *The Italian Communists Speak for Themselves*, ό.π.·

που διεκδικεί να γίνει το πρώτο κομμουνιστικό κόμμα εξουσίας στην Ευρώπη, ενσαρκώνει μια πλήρως φιλελεύθερη-δημοκρατική οπτική. Δεν επιχειρεί να συγκροτήσει κάθετες διαιρέσεις, συστημικά-αντισυστημικά μέτωπα, δεν αρνείται την πολιτική ύπαρξη του αντιπάλου. Τουναντίον, αναγνωρίζει τον αντίπαλο ως τέτοιο, ώστε και το ίδιο να αυτοπαρουσιαστεί ως μια νόμιμη, «κανονική» εναλλαγή στο πλαίσιο των βασικών αρχών του πλουραλισμού. Έτσι, ακόμη και μετά την εμπειρία της συγκυβέρνησης με τη Χριστιανοδημοκρατία, όταν το PCI αυτοπαρουσιάζεται πλέον ως η «δημοκρατική εναλλακτική» (*alternativa democratica*) και ο βασικός εκφραστής της ιταλικής προοδευτικής φιλελεύθερης διανόησης Ν. Μπόμπιο και σταθερός συνομιλητής του PCI το εγκαλεί ότι η «εναλλακτική» θυμίζει αλλαγή καθεστώτος και όχι κυβέρνησης, ο Τζουζέπε Βάκκα,⁵²¹ απαντώντας, αντλεί τα επιχειρήματά του από τις πρακτικές επιλογές, και όχι τη ρητορική απλώς, των κομμουνιστών στο πολύ πρόσφατο παρελθόν. Το PCI είναι πυλώνας του «συνταγματικού τόξου», έχει δείξει ότι μπορεί να συνυπάρχει σε ένα φάσμα πολιτικών δυνάμεων εφόσον συγκλίνουν σε ένα πρόγραμμα διακυβέρνησης, εξού και μπορεί με άνεση να προσκαλεί τον Μπόμπιο και μαζί τις «φιλελεύθερες-δημοκρατικές» δυνάμεις να επιλέξουν τη στράτευση σε ένα σχέδιο εκσυγχρονισμού της Αριστεράς παρά στο αναπτυσσόμενο «νεοφιλελεύθερο μέτωπο».

7.5. Εμβάθυνση του φιλελευθερισμού και πλουραλισμός

Η αποδοχή ενός πλουραλιστικού κομματικού τοπίου, χωρίς μηδενιστικές διαιρέσεις, ήταν κοινός τόπος για τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, όχι αποσυνδεδεμένος από τις στρατηγικές συμμαχιών ή από την αυτοτοποθέτησή τους στα αντίστοιχα κομματικά συστήματα. Για τους Γάλλους, για παράδειγμα, είναι προφανές ότι η καταστατική αποδοχή της πολλαπλότητας των κομμάτων (*pluralité*), των ρευμάτων ιδεών, με την ιδιοπροσωπία τους,⁵²² ήταν όρος αναγκαίος για να προχωρήσει το Κοινό Πρόγραμμα με τους Σοσιαλιστές. Δεν ήταν δυνατό να επαναληφθεί στις γαλλικές συνθήκες η επαναστατική εμπειρία της Ρωσίας, που οδήγησε στην κυριαρχία στο νέο κράτος ενός και μοναδικού κόμματος – χωρίς ωστόσο ταυτόχρονα να αποδοκιμάζεται η συγκαιρινή σοβιετική εμπειρία, εφόσον πρόκειται για μια κοινωνία όπου, υποτίθεται, οι ταξικές αντιθέσεις έχουν πλήρως εξαλειφθεί.⁵²³ Παρομοίως, και δη με εντονότερη κριτική στη σοβιετική πραγματικότητα, τοποθετούνταν το ισπανικό και το ελληνικό ευρωκομμουνιστικό κόμμα στο διαμορφούμενο πολιτικό σκηνικό των νεότευκτων

τοποθέτηση του Ν. Μπανταλόνι σε στρογγυλό τραπέζι ενόψει του 14ου συνεδρίου του PCI, «La politica del PCI per una nuova direzione di paese», *Rinascita*, 24-1-1975.

⁵²¹ Στον διάλογο μεταξύ Ν. Μπόμπιο και Τζ. Βάκκα, «E' possibile o no l'alternativa democratica?», *Rinascita*, 2-9-1983.

⁵²² Claude Poperen, «Aspects actuels de la situation politique», *Cahiers du communisme*, vo. 7-8, Ιούλιος-Αύγουστος 1974.

⁵²³ Ζωρζ Μαρσαί, Η δημοκρατική πρόκληση, ό.π., σελ. 112-113.

δημοκρατιών του Νότου. Η υπεράσπιση του πολυκομματισμού ήταν σχεδόν αυτονόητη για δύο κόμματα που γνώρισαν την πικρή εμπειρία του διά νόμου αποκλεισμού τους από τα κοινά πράγματα⁵²⁴ – πλήρως για το PCE επί φρανκισμού, κατά το ήμισυ για την μετεμφυλιακή ΕΔΑ (και βέβαια για το ΚΚΕ) και πλήρως επί δικτατορίας. Το ισπανικό PCE έκανε λόγο για «συνδιεύθυνση» (codirección) της διαδικασίας μετασχηματισμού της ισπανικής δημοκρατικής πια κοινωνίας, στο πλαίσιο ενός «οργανωτικού πλουραλισμού»⁵²⁵ σε κομματικό και συνδικαλιστικό επίπεδο. Το δε ΚΚΕ εσωτερικού έφτανε να ορίζει ως πρόταγμά του μια μακροσκελή διατύπωση: τον «πλουραλιστικό πολυκομματικό σοσιαλισμό με ελευθερία και αυτοδιαχείριση».⁵²⁶

Ταυτόχρονα με την καλλιέργεια της πολυκομματικής-πλουραλιστικής συνείδησης, οι ευρωκομμουνιστές προέβαιναν στη δύσκολη άσκηση που ήταν η εμβάπτιση και εμβάθυνση των κομμουνιστικών κομμάτων στο αξιακό και λειτουργικό πλαίσιο των άλλοτε «αστικών» ελευθεριών και δικαιωμάτων. Άσκηση που είχε ξεκινήσει ήδη από το κομβικό για τον επαναστατικό κόσμο έτος 1956. Τότε δηλαδή που μεταξύ άλλων, και μέσα στην αμήχανη υποδοχή των γεγονότων στη σοβιετική μητρίδα, ο Τολιάτι δήλωνε στο 8ο συνέδριο του PCI την αμφιβολία του εάν θα έπρεπε καν να αποκαλούνται «αστικές» οι ελευθερίες αυτές που κατακτήθηκαν μέσα σε μια πάλη της αστικής τάξης με το φεουδαρχικό *ancien régime* και με τη διαχρονική σύμπραξη των λαϊκών μαζών.⁵²⁷

Επόμενος σταθμός ήταν βέβαια το 1968, κυρίως στην ανατολική εκδοχή του. Τότε, για παράδειγμα, ο Ουμπέρτο Τσερόνι, διαδεχόμενος τον αποβιώσα φιλόσοφο Γκαλβάνο Ντελα Βόλπε στις στήλες της *Rinascita*, έγραφε για τα θεωρητικά προβλήματα που γεννούσε η περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας.⁵²⁸ Το τσέχικο δράμα μεγάλωνε την ψυχική, πολιτική και πολιτισμική ακόμη απόσταση των ευρωπαίων κομμουνιστών από τη σοβιετική κατάσταση πραγμάτων, έδειχνε μεγαλοπρεπώς ότι τα πολιτικά δικαιώματα δεν είναι «καπιταλιστική πολυτέλεια» και ότι η κατάκτηση ευρύτερης συναίνεσης είναι αναγκαίος όρος για κάθε πείραμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Και προς το τέλος της διαδρομής, στη δεκαετία του 1980 πια, η προσχώρηση των ευρωκομμουνιστών στη φιλελεύθερη οπτική δεν εστίαζε μόνο στην οργάνωση του κράτους και της κοινωνίας, αλλά συνδεόταν και με την προτεραιότητα στην επαναξιοδότηση του ατόμου, της ελευθερίας του και της ικανότητάς του για αυτοπραγμάτωση,⁵²⁹ μέσα στην ατζέντα των *life politics* που αναδυόταν δυναμικά πλέον στα κόμματα αυτά.

⁵²⁴ Π.χ. Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία*, ό.π., σελ. 125-126.

⁵²⁵ Βλ. Την παρέμβαση του ισπανού συνδικαλιστή ηγέτη των Comisiones Obreras Nicolas Sartorius, «Los sujetos de la revolucion y la politica de alianzas», στο συνέδριο *Vias democraticas al socialismo*, ό.π., ιδίως σελ. 222-223.

⁵²⁶ ΕΑΡ, Ιδρυτικό Συνέδριο, 22-26 Απριλίου 1986, ΣΕΦ, «Προγραμματική διακήρυξη», σελ. 3.

⁵²⁷ Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, ό.π., σελ. 114-115.

⁵²⁸ Umberto Cerroni, «Un nuovo partito per un nuovo stato», *Rinascita*, 13-9-1968.

⁵²⁹ *L'alternativa democratica*, Documento approvato dal 16o Congresso del PCI, ό.π., σελ. 93-102.

Ακόμη περισσότερο, η υιοθέτηση του φιλελεύθερου πλαισίου μετατρεπόταν σταδιακά σε επιθετική στρατηγική, απέναντι στην ανάδυση του νεοφιλελεύθερου ρεύματος που οδηγούσε σε μια συρρίκνωση κεκτημένων των τελευταίων δεκαετιών στο πεδίο των δικαιωμάτων και ελευθεριών. Για τους ευρωκομμουνιστές, οι αστικές, τυπικές ελευθερίες ήταν όχι μόνο προς υπεράσπιση αλλά και προς επέκταση και εμβάθυνση. Είναι ενδεικτικό ότι το PCF, που δεν φημιζόταν για την πρωτοπόρα ανάλυσή του στο πεδίο αυτό, είχε επιβάλει στο Κοινό Πρόγραμμα με τους Σοσιαλιστές μια σύγχρονη ατζέντα που εκκινούσε από την υπεράσπιση ατομικών και συλλογικών ελευθεριών και έφτανε στην κατάργηση του άρθρου 16 του γαλλικού Συντάγματος που έδινε υπερεξουσίες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, στην ενίσχυση του κοινοβουλίου,⁵³⁰ καθώς και στην εισαγωγή μιας νέας γενιάς δικαιωμάτων συνδεδεμένων με την αποκέντρωση, το δικαίωμα στην ενημέρωση κ.ά. Μάλιστα, στις 15 Μαΐου 1975, το PCF παρουσίαζε τη σημαντική του πρωτοβουλία για ένα σχέδιο διακήρυξης για τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες (*Projet de déclaration des libertés*), που φιλοδοξούσε να προστεθεί στην αρχή του γαλλικού Συντάγματος.⁵³¹ Εκεί, ο «αγώνας για την ελευθερία» εγγραφόταν «λογικά» στη δράση του PCF και σε μια γενεαλογία που ρίζωνε στη Γαλλική Επανάσταση περνώντας από τις κυβερνήσεις του Λαϊκού Μετώπου και τις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις με τη συμμετοχή των κομμουνιστών (υπενθυμίζοντας τα νέα δικαιώματα που αυτές είχαν καθιερώσει: επέκταση της ψήφου στις γυναίκες, ελευθερίες του Τύπου, κοινωνική ασφάλιση κλπ.), με μέτωπο προς την μεγαλοαστική «εκμεταλλεύτρια μειοψηφία» που επιτίθεται στις ελευθερίες και τις «αδειάζει από το θετικό τους περιεχόμενο» (με αιχμή την παντοδυναμία του Προέδρου και τη συρρίκνωση της νομοθετικής εξουσίας). Το Σχέδιο, που φρόντιζε να «καθησυχάζει» τους Γάλλους εγγυώμενο την προστασία της ιδιοκτησίας (και της κληρονομικής μεταβίβασης της περιουσίας), εισήγαγε καινοτομίες όπως ατομικές και συλλογικές ελευθερίες για τους ξένους που ζουν στη Γαλλία, προβλέψεις κατά των ρατσιστικών ή αντισημιτικών διακρίσεων, μια επέκταση των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων (κατοχύρωση του δικαιώματος στην εργασία, ίση αμοιβή ανδρών και γυναικών, απαγόρευση του λοκ άουτ, ανεξαρτησία των συνδικάτων έναντι του κράτους, ενημέρωση και διαπραγματεύση της επιχείρησης με τους εργαζόμενους πριν από απολύσεις ή κλείσιμο, δικαίωμα στην κατοικία) ή ακόμη δικαιώματα νέας γενιάς όπως το δικαίωμα στην πληροφόρηση, εφόσον το ράδιο και η τηλεόραση είναι δημόσια υπηρεσία και συνεπώς ιδιοκτησία του έθνους.

⁵³⁰ Με την πρόταση για ένα *Contrat de Legislature*, που υπήρχε και στο πρόγραμμα του PCF του 1971, βάσει του οποίου η κυβέρνηση δεσμευόταν αμοιβαία με το νομοθετικό σώμα με κριτήριο το πρόγραμμα με το οποίο εκλέχθηκε, βλ. *Programme commun de gouvernement du parti communiste et du parti socialiste*, ό.π.

⁵³¹ *Projet de déclaration des libertés*, édition de l'Humanité, 1975. Το σχέδιο ήταν προϊόν συλλογικής δουλειάς από μια επιτροπή που συνέστησε το PCF υπό τον Πιερ Λωράν της κεντρικής Επιτροπής, και με τη συμμετοχή στελεχών όπως οι Π. Μποκαρά, Κρ. Μπυσί-Γκλυκσμάν, Φιλίπ Ερτζόγκ, Πιερ Ζουκέν, Ανρί Κρασουκί, Αντρέ Λαζουανί.

Το ίδιο έτος, το 1975, στην Ελλάδα σχεδιάζεται το πρώτο μεταδικτατορικό Σύνταγμα, και το ΚΚΕ εσωτερικού, αποκρούοντας το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος (με το αιτιολογικό ότι δίνει αυξημένες αρμοδιότητες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και στην εκτελεστική εξουσία, περιορίζει το δικαίωμα απεργίας, εισάγει την κατάχρηση ατομικών δικαιωμάτων, δεν προβλέπει ψήφο στα 18 και δεν κατοχυρώνει την τοπική αυτοδιοίκηση), παρουσιάζει το δικό του «αντισχέδιο Συντάγματος», στη Βουλή.⁵³² Το αντισχέδιο Συντάγματος ενσωματώνουν στοιχεία εκσυγχρονισμού του ελληνικού θεσμικού πλαισίου, που τα επόμενα χρόνια θα αποτελούσαν αιχμές ενός προοδευτικού θεσμικού εξορθολογισμού – μεταξύ άλλων, η εισαγωγή νέων δικαιωμάτων (ελευθερία συνείδησης, δημοκρατικός έλεγχος στα ΜΜΕ, προστασία ιδιωτικής ζωής), το αχώριστο δικαίωμα στην εργασία, το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, στην περίθαλψη και στον χρόνο αναψυχής, η αναγνώριση της μητρότητας, η πλήρης εξίσωση ανδρών και γυναικών, αλλά και θεσμικές παρεμβάσεις που άλλες δικαιώθηκαν με το πέρασμα του χρόνου και άλλες όχι (κατοχύρωση Β' βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης, αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ, διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Βουλής και περιορισμός των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας). Μια δεκαετία αργότερα, η αποκομμουνιστικοποιημένη πια ΕΑΡ συνέχιζε με περισσότερη ένταση την παράδοση της εισαγωγής και διεκδίκησης νέων δικαιωμάτων και ελευθεριών – ενδεχομένως σε βάρος πια των υπόλοιπων προγραμματικών αξόνων του αλλοτινού ΚΚΕ εσωτερικού. Η Προγραμματική Διακήρυξη του νέου φορέα της ελληνικής ανανεωτικής Αριστεράς τοποθετούσε τα δικαιώματα στο επίκεντρο μιας ρητά αντι-κρατικιστικής πρότασης για έναν «αριστερό, δημοκρατικό εκσυγχρονισμό».⁵³³ Η αναβάθμιση των αντιπροσωπευτικών θεσμών παρέμενε ένα αδικαίωτο αίτημα, όπως και η περιφερειακή συγκρότηση του κράτους με ουσιαστικές αρμοδιότητες και πόρους στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, η αυτονομία των κοινωνικών οργανώσεων από το κράτος, μαζί με το αίτημα για απλή αναλογική και εισαγωγή δημοψηφισματικών διαδικασιών. Νέα πεδία δικαιωμάτων και ελευθεριών αποτελούσαν ο πλουραλισμός στα ΜΜΕ (πέραν των δημόσιων-κρατικών), η ριζική μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης με τη συμμετοχή των εργαζομένων, η προστασία του πολίτη από την αστυνόμευση, ο χωρισμός κράτους-Εκκλησίας, η διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων (με καθιέρωση ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος) και πλέον το αίτημα για εκδημοκρατισμό και ενίσχυση των θεσμών της ΕΟΚ (με αντίστοιχη προς την εθνική ενίσχυση της νομοθετικής εξουσίας και συντακτική εξουσία στο επόμενο ευρωκοινοβούλιο).

⁵³² «Ανακοίνωση του ΚΚΕ εσωτ.-ΕΔΑ για το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος» και «Για ένα δημοκρατικό σύνταγμα. Οι διαφορές μας από το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 1, Μάρτιος 1975.

⁵³³ ΕΑΡ, Ιδρυτικό Συνέδριο, 22-26 Απριλίου 1986, ΣΕΦ, «Προγραμματική διακήρυξη», σελ. 4.

7.6. Μπαμπά, τι είναι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός;

Είδαμε νωρίτερα⁵³⁴ ότι μια από τις μετατοπίσεις του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος ήταν η χαλάρωση της στράτευσης μαζί με την υποχώρηση της κεντρικότητας της εργατικής ταυτότητας. Με περισσότερο θεωρητικούς όρους, θα την περιγράψαμε ως σχετικοποίηση του «ολοκληρωτικού» (totalitaire) χαρακτήρα της κομματικής στράτευσης και ζωής, αν και δεν ήταν ακόμη ταυτόχρονα μια σαφής μετάβαση προς το μοντέλο του «εξειδικευμένου» (specialisé) κόμματος, σύμφωνα με τη λειτουργική διάκριση του Maurice Duverger.⁵³⁵ Ο όρος «ολοκληρωτικό» δεν συνδέεται εδώ με τη συζήτηση για τα πολιτικά καθεστώτα, αλλά με τους όρους και το βαθμό δέσμευσης των ανθρώπων στην κομματική ζωή. Τα κομμουνιστικά κόμματα (όπως και αρχικώς τα σοσιαλιστικά), ως κόμματα «ολοκληρωτικά», εμφανίζονται ως ομοιογενή, κλειστά, με σφιχτές διαδικασίες εισόδου-παραμονής-εξόδου, με ένα συγκροτημένο και αυστηρό πλαίσιο ερμηνείας του κόσμου, με τις ποικίλες κομματικές δραστηριότητες να πλαισιώνουν ολόκληρο το φάσμα της ιδιωτικής ακόμη ζωής του ατόμου. Κόμματα ταυτόχρονα λενινιστικά, ήτοι δομημένα με αυστηρές ιεραρχίες και πάνω από όλα με τους κανόνες του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού – ο οποίος όμως με το πέρασμα του χρόνου γινόταν όλο και περισσότερο εμπόδιο στον αναγκαίο εκδημοκρατισμό και στο άνοιγμα των κομμάτων σε κοινωνίες μετασχηματιζόμενες.

Γι' αυτό άλλωστε και όλη η προσπάθεια των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων να συντονιστούν με τις κοινωνίες στις οποίες δρούσαν μεταφραζόταν στο επίπεδο της εσωκομματικής ζωής σε μια σύγκρουση γύρω από το μοντέλο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Μοντέλο που θεωρητικά διασφάλιζε την ενιαία, συλλογική και άρα δημοκρατική έκφραση των μελών ενός εθελοντικού οργανισμού αλλά στην πράξη επέτρεπε συχνά τις πιο αντιδημοκρατικές, αντισυμμετοχικές συμπεριφορές. Όπως έχει σημειωθεί, άλλωστε, η απαγόρευση των τάσεων/φραξιών, δηλαδή των οργανωμένων ρευμάτων εντός του κόμματος, μπορούσε να σημαίνει ταυτόχρονα σεβασμό στις συλλογικές αποφάσεις αλλά και την παντοδυναμία της τάσης/φράξιας που έλεγχε το κόμμα και την ηγεσία του.⁵³⁶

Έχουμε αναφερθεί ξανά στην εισήγηση του Τολιάτι «Για ανανέωση και δυνάμωμα» στο 8ο συνέδριο του PCI το 1956, όπου με τρόπο εντυπωσιακό προειδοποιεί ενάντια σε «λαθραίες» αντιλήψεις για την διαμόρφωση εσωκομματικών τάσεων, «φιλελεύθερες» ή «κοινοβουλευτικές»⁵³⁷ όπως κατηγοριοποιήθηκαν στην κομμουνιστική ιδιόλεκτο. Καθώς διεύρυνε διαρκώς τους δεσμούς του με τις μάζες, το ιταλικό κόμμα επιχειρούσε να πείσει ότι αποδέχεται πλήρως τις αρχές του «πλουραλισμού» και σε ό,τι αφορά την εσωτερική του ζωή, ισορροπώντας μονίμως ανάμεσα στο αίτημα για συνθήκες δημοκρατίας και στο αίτημα για

⁵³⁴ Κεφάλαιο 5 «Η απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας»

⁵³⁵ Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1976, σελ. 182-192.

⁵³⁶ Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF ?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003, σελ. 28.

⁵³⁷ Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, ό.π., σελ. 94-95.

αποτελεσματικότητα.⁵³⁸ Ακόμη και στελέχη όπως ο Ινγκράο, κάνοντας λόγο για τη μετατροπή του PCI σε ένα κόμμα «αστερισμό» που θα συσπειρώνει ένα νεφέλωμα κοινωνικών, πολιτιστικών κλπ. οργανώσεων, χωρίς τη «σιδερένια πειθαρχία που επιβάλλεται από τα πάνω» και δεν είναι ελκυστική για τα μεσαία στρώματα, τους νέους ή τους διανοούμενους της μαζικής κοινωνίας,⁵³⁹ δυσκολεύονταν να αποδεχθούν τη σχετικοποίηση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Θα έπρεπε να φτάσουμε πια στη δεκαετία του 1980 ώστε το κόμμα να δηλώνει πια ρητά ότι η δημοκρατική συμμετοχή των πολιτών εντός του είναι πρωταρχικό στοιχείο της κομματικής ταυτότητας.⁵⁴⁰

Στο PCF τα όρια της μετατόπισης ήταν πιο ξεκάθαρα. Ήδη την επαύριο του 1968,⁵⁴¹ το κόμμα απέκρουσε την εξ αριστερών κριτική από τα ρεύματα της Νέας Αριστεράς σχετικά με τη γραφειοκρατική σκλήρυνση των κομματικών δομών, απέναντι και στις «όψεις αναρχισμού» αλλά και στις όψεις «δεξιού ομορτισμού» που θα σήμαινε η χαλάρωση της λενινιστικής οργάνωσης και πειθαρχίας. Στο βαρυσήμαντο έργο *Les communistes et l'État*, γίνεται οργανικό μέρος της κομμουνιστικής ανάλυσης ο αγώνας για μια «πλουραλιστική κοινωνία», την ίδια στιγμή που το πολιτικό υποκείμενο οφείλει, αντιθέτως, να είναι «μια επαναστατική δύναμη συμπαγής».⁵⁴² Και παρότι τα επόμενα χρόνια το κόμμα θα ήταν έτοιμο να κάνει παραχωρήσει στην έκφραση διαφορετικών «ευαισθησιών» (*sensibilités*)⁵⁴³ διά της εκπροσώπησής τους στα εκλεγμένα όργανα, εν τέλει αποδεικνυόταν ότι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός θα ήταν από τα τελευταία ισχυρά φρούρια της κομμουνιστικής «ολοκληρωτικής» (με την έννοια του Ντυβερζέ) παράδοσης.⁵⁴⁴

Οι ισπανοί κομμουνιστές, στις συνθήκες παρανομίας του φρανκικού καθεστώτος αναγνώριζαν το αναπόφευκτο του περιορισμού της εσωκομματικής δημοκρατίας, την ίδια στιγμή που προετοιμάζονταν για ένα κόμμα «βαθεία δημοκρατικό» στις νέες συνθήκες πολιτικής ελευθερίας.⁵⁴⁵ Η Κεντρική Επιτροπή της Ρώμης, το 1976 πια, αναγνώριζε ότι το κόμμα δεν μπορούσε πια να είναι ίδιο. Φράξιες δεν αναγνωρίζονταν, ωστόσο η κυκλοφορία των ιδεών θα έπρεπε να είναι ελεύθερη οριζόντια και κάθετα, και κυρίως το κόμμα έπρεπε να ανοιχτεί προς τα έξω, η

⁵³⁸ Βλ. παραδειγματικά την έκθεση του Τζ. Τσερβέτι, μέλους της Γραμματείας του κόμματος, στη σύνοδο της ΚΕ του PCI (Ρώμη, 13-14 Δεκεμβρίου 1976), Gianni Cervetti, *Partito di governo e di lotta*, Editori Riuniti, Ρώμη 1977, σελ. 4-5 και 24-36.

⁵³⁹ Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, ό.π., σελ. 102-107.

⁵⁴⁰ *L'alternativa democratica*. Documento approvato dal 16o Congresso del PCI, ό.π., σελ. 103-104.

⁵⁴¹ Waldeck Rochet, *Les enseignements de mai-juin 1968*, ό.π., σελ. 77-80.

⁵⁴² Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, éditions sociales, Παρίσι 1977, σελ. 229.

⁵⁴³ 25e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 78-80.

⁵⁴⁴ «Το να εξαλείψουμε την επαναστατική οργανωτική αρχή, τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, θα σήμαινε να εξαλείψουμε την επαναστατική φύση του κόμματος», θα πει ο Μαρσαί, 26e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 74.

⁵⁴⁵ *Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας*, ό.π., σελ. 54-55.

στράτευση στο κόμμα να «αποδραματοποιηθεί» και να «αποϊεροποιηθεί».⁵⁴⁶ Και το 1978, το κόμμα αναγνώριζε καταστατικά την «απόλυτη ελευθερία έκφρασης και κριτικής», παρότι η μειοψηφία όφειλε να αποδέχεται και να εφαρμόζει τις αποφάσεις της πλειοψηφίας και η πειθαρχία ήταν «υποχρεωτική για όλους».⁵⁴⁷ Ο ιστορικός ηγέτης, στη «βίβλο» του ευρωκομμουνισμού, έγκαιρα έγραφε ότι το κόμμα «δεν είναι στρατός».⁵⁴⁸ Πέρα από την πολιτική στράτευση, κάθε μέλος δικαιούται τις προσωπικές επιλογές και προτιμήσεις στη ζωή και στις προσωπικές σχέσεις, ακόμη και προτιμήσεις στο πεδίο της θεωρίας, της κουλτούρας, της τέχνης. Κληρονομιά που εμβάθυνε και ο επόμενος ηγέτης του PCE, όταν αναλαμβάνοντας τα ηνία του κόμματος δήλωνε ότι το μαζικό κόμμα και το μέχρι τότε μοντέλο στράτευσης (*militancia*) δεν ήταν πια ελκυστικά για τα νεότερα κοινωνικά στρώματα.⁵⁴⁹ Η ανάπτυξη μιας πιο συμμετοχικής και δημοκρατικής εσωτερικής ζωής έμοιαζε αναγκαίος όρος συμπόρευσης με την κοινωνία.

Πιο προωθημένη ακόμη, σε αυτό το πεδίο, έμοιαζε η ελληνική περίπτωση. Σύντομα μετά τη διάσπαση, χαράσσονται οι γραμμές ανανέωσης του ελληνικού μαρξιστικού-λενινιστικού κόμματος, με μια γνώριμη και από αλλού αντιφατικότητα. Η ανοιχτή καταγγελία και αναθεώρηση της σταλινικής σκλήρυνσης και μαζί η προηγούμενη καθοριστική εμπειρία της ΕΔΑ που «αποχτούσε τα χαρακτηριστικά ενός επαναστατικού κόμματος νέου τύπου» θα συγκρούονταν αναπόδραστα με την ταυτόχρονη υπεράσπιση των βασικών αρχών του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Ο αποκλεισμός των μέτρων καταναγκαστικού και διοικητικού χαρακτήρα σε βάρος των διαφωνούντων ήταν *sine qua non* σε ένα κόμμα που δημιουργήθηκε με πρωτεργάτες διαφωνούντες που υπέστησαν δίωξη από το ορθόδοξο ΚΚΕ. Η ελεύθερη αντιπαράθεση, η συστηματική πληροφόρηση των μελών, η λογοδοσία των καθοδηγητικών οργάνων, η καταπολέμηση της αντίληψης ότι κάθε διαφωνία συνιστά παρέκκλιση⁵⁵⁰ ήταν στοιχεία ταυτοτικά για την ανανεωτική εκδοχή του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, που εξαρχής θα έφερε τη σφραγίδα του τρόπου με τον οποίο έγινε η διάσπαση του 1968 – όσο και αν ο ίδιος χώρος, οι ίδιοι άνθρωποι συχνά, ήταν παράλληλα φορείς και μιας παράδοσης κομματικής δογματικής ακαμψίας και φίμωσης της διαφωνίας.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Jean Rony, *La lente rupture*, ό.π., σελ. 111-124.

⁵⁴⁷ Άρθρα 1, 3 και 10 του καταστατικού του PCE, βλ. *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, Madrid 19-23 abril 1978, Ediciones PCE, Μαδρίτη 1978, σελ. 432-443.

⁵⁴⁸ Σαντιάγο Καρίλιο, *Ευρωκομμουνισμός» και κράτος*, ό.π., σελ. 126.

⁵⁴⁹ Gerardo Iglesias Arguelles, «Adecuar el partido a la estrategia», *Nuestra Bandera*, vo. 118-119, 1983.

⁵⁵⁰ Βλ. τα γραπτά ενός από τους πρωτεργάτες της κομμουνιστικής ανανέωσης, που το 1968 είχε ο ίδιος υποστεί «διοικητικά μέτρα εναντίον των διαφωνούντων», «Για ένα ανανεωμένο και ισχυρό μαρξιστικό-λενινιστικό κόμμα» (Ιούλης 1971), Πάνος Δημητρίου, *Παραλειπόμενα της διάσπασης*, ό.π. σελ. 93-97.

⁵⁵¹ Μέρος της εμπειρίας της ΕΔΑ είναι, για παράδειγμα, εξίσου η δημιουργία της «αναθεωρητικής» *Επιθεώρησης Τέχνης* σε ένα πλαίσιο ελευθερίας έκφρασης αλλά και η δίκη που οργάνωσε το κόμμα κατά της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού το 1959 με αφορμή τη δημοσίευση του διηγήματος του σοβιετικού συγγραφέα Ντανιήλ Γκράνιν «Η σιωπή» – ανάμεσα στους «κατηγόρους» ήταν ο ίδιος

Οι συνθήκες γέννησης του κόμματος θα καθορίσουν την πορεία του, τουλάχιστον στο πεδίο της εσωκομματικής ζωής. Χωρίς να λείπουν όμως και οι ενίοτε εκκωφαντικές διαψεύσεις αυτής της αρχής. Χαρακτηριστικότερο συμβάν ήταν η μαζική καθαίρεση και διαγραφή από την ηγεσία του μεγαλύτερου μέρους της κομματικής νεολαίας του ΡΦ, όταν αυτή στο πλαίσιο της Β΄ πανελλαδικής Συνδιάσκεψης κορύφωσε την κριτική ενάντια στη μετριοπαθή και εν τέλει ανεπιτυχή εκλογική στρατηγική της Συμμαχίας το 1977. Αντίφαση εντυπωσιακή για ένα κόμμα που στο ιδρυτικό του συνέδριο, διά του Μπάμπη Δρακόπουλου, περιέγραφε μια πρωτόγνωρα ανοιχτή διαδικασία, ακόμη και για τα πιο πρωτοποριακά αδελφά ευρωκομμουνιστικά κόμματα: πλήρης δημοσιότητα και διακίνηση ιδεών γύρω από τα ντοκουμέντα του συνεδρίου, έκφραση διαφορετικής γνώμης στον κομματικό Τύπο κ.ο.κ.⁵⁵² Κι ωστόσο, το 1ο συνέδριο του 1976 δεν θα ξεφύγει ουσιωδώς από τον κανόνα. Δημοκρατικός συγκεντρωτισμός με «ανοιχτό μέτωπο» απέναντι σε «κάθε φαινόμενο ασυνέπειας και χαλάρωσης», ελευθερία γνώμης και συνειδητή πειθαρχία (άρθρο 3 καταστατικού), απαγόρευση ομάδων/φραξιών (άρ. 4 παρ. η΄) – την ίδια στιγμή που προβλεπόταν καταστατικά ότι οι μειοψηφίες έχουν δικαίωμα να διατηρούν τη διαφορετική τους γνώμη και να επαναφέρουν τα επίμαχα ζητήματα (άρ. 4).⁵⁵³

Μια δεκαετία αργότερα, η μετεξέλιξη του ΚΚΕ εσωτερικού, η ΕΑΡ, στην ιδρυτική προγραμματική της διακήρυξη, θα είναι το πρώτο από τα κόμματα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος που θα καθιερώσει νέους θεσμούς, στηριγμένο –με εμφανώς γκορμπατσοφικές επιρροές– «στις αρχές της δημοκρατίας, της διαφάνειας και της πολυφωνίας». Κυρίως δηλαδή, η καταστατική αναγνώριση, πλάι στον «δημοκρατικό κανόνα» (και όχι πια δημοκρατικό συγκεντρωτισμό) που υπαγορεύει την εφαρμογή των αποφάσεων της πλειοψηφίας, ότι οι μειοψηφίες μπορούν πια να μην εκπροσωπούν το κόμμα στην εφαρμογή αποφάσεων στις οποίες δεν συναινούν. Ακόμη περισσότερο, η καταστατική αναγνώριση εσωκομματικών τάσεων, υπό τον όρο ότι δεν έχουν δικές τους δομές, όργανα και πειθαρχίες αλλά δρουν φανερά, δημόσια «και μέσω του τύπου».⁵⁵⁴

ο Λεωνίδας Κύρκος. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση τέχνης*, Σοκόλη, Αθήνα 2006, και Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.

⁵⁵² Συνέντευξη με τον Μπάμπη Δρακόπουλο, «Τι περιμένουμε από το Συνέδριό μας», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 10, Απρίλης 1976.

⁵⁵³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κουτί 4 (1ο-9ο συνέδριο, 6-12 Ιουνίου 1976) φ. 1, Σχέδιο Καταστατικού του ΚΚΕ εσωτερικού.

⁵⁵⁴ ΕΑΡ, *Ιδρυτικό Συνέδριο*, 22-26 Απριλίου 1986, ΣΕΦ, «Καταστατικές αρχές της ΕΑΡ», σελ. 20-21.

7.7. Η πλειοψηφία κερδίζει

Στις 6 Αυγούστου 1975, η *Πράβδα* εξαπολύει μια έμμεση πλην σφοδρή επίθεση ενάντια στα προτάγματα των ευρωκομμουνιστών.⁵⁵⁵ Ο Κ. Ζαρόντωφ αναλαμβάνει να «υπενθυμίσει» την ορθή ανάγνωση της λενινιστικής θέσης ότι η επαναστατική στρατηγική πρέπει να στηρίζεται στην πλειοψηφία του λαού: πλειοψηφία νοούμενη εδώ όχι ως μια πλειοψηφία «αριθμητική» αλλά πλειοψηφία «επαναστατική», που μπορεί δηλαδή να σημαίνει την πρωτοπόρα δράση μιας επαναστατικής μειοψηφίας και όχι μια πλειοψηφία κατακτημένη μέσα στα αντιπροσωπευτικά εκλεγμένα όργανα – για την ακρίβεια, πλειοψηφία που παρακάμπτει τις «νόρμες [της] σύμφωνης με τις αστικές διατάξεις ζωής». Στον διάλογο που ξεσπάει, σύντομα συνδράμει και ο Α. Κοσίγκιν,⁵⁵⁶ μια από τις μάλλον φιλελεύθερες φωνές του ΚΚΣΕ, εγκalώντας τους «δεξιούς ομορτιστές» που εισάγουν καινά δαιμόνια στο κομμουνιστικό κίνημα υποκαθιστώντας το σοσιαλιστικό κράτος με τη «φιλελευθεροποίηση» του σοσιαλισμού και με την πλουραλιστική δημοκρατία, δηλαδή με «το ελεύθερο παιχνίδι των πολιτικών δυνάμεων και των κομμάτων της αντιπολίτευσης». Η επίθεση αυτή έχει αντίκτυπο και αναδεικνύει τους διχασμούς στα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα. Την ώρα που ο Αλβάρο Κουνιάλ απορρίπτει τη δυνατότητα ενός καθεστώτος «αστικής δημοκρατίας δυτικοευρωπαϊκού τύπου» για την Πορτογαλία, από την πλευρά των ευρωκομμουνιστών ανταποδίδουν τα πυρά στην *Πράβδα* ο Ζακ Σαμπά, από το PCF, αποκρούοντας την οπτική της «δρώσας μειοψηφίας» (και θυμίζοντας ότι το κόμμα την απέκρουσε στην κομβική στιγμή του 1968, όταν αυτή διακινούνταν με θέρμη από ριζοσπαστικές δυνάμεις εξ αριστερών), και ο Λουτσιάνο Γκρούπι, από το PCI, τονίζοντας ότι οι ιταλοί κομμουνιστές, λίγο μετά μάλιστα τις θριαμβευτικές εκλογές του Ιουνίου του 1975, δεν ήταν διατεθειμένοι να θυσιάσουν ό,τι είχαν χτίσει συμβάλλοντας οι ίδιοι στην μεταπολεμική «αστικοδημοκρατική επανάσταση» που είχε συντελεστεί στην Ιταλία, σε μια μακρά ιστορική εμπειρία διαφορετική από τη σοβιετική.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ Κ. Ζαρόντωφ, «Λενινιστική στρατηγική και τακτική της επαναστατικής πάλης», Ενρίκο Μπερλινγκουέρ κ.ά., *Σοσιαλισμός και δημοκρατία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1976, σελ. 12-13.

⁵⁵⁶ Α. Κοσίγκιν, «Το κράτος του ανεπτυγμένου σοσιαλισμού», *Πράβδα*, 26-9-1975, Μπερλινγκουέρ κ.ά., *Σοσιαλισμός και δημοκρατία*, ό.π., σελ. 40.

⁵⁵⁷ Βλ. αντίστοιχα τα κείμενα Αλβάρο Κουνιάλ, «Δεν θέλουμε να πληρώσει ο λαός τη συμφωνία μας με το Σοσιαλιστικό Κόμμα», Συνέντευξη στον Francis Pisani, *L'Unité*, 17-10-1975· Ζακ Σαμπά, «Λόγια και πραγματικότητα», *Humanité*, 2-9-1975· Λουτσιάνο Γκρούπι, «Απάντηση στην *Πράβδα* και στους σοσιαλιστές», *Rinascita*, τχ. 41, 17-10-1975, όλα στο Μπερλινγκουέρ κ.ά., *Σοσιαλισμός και δημοκρατία*, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Ικανοποίηση με τη λειτουργία της δημοκρατίας

Ικανοποίηση με τη λειτουργία της δημοκρατίας			
1973 (κλίμακα 1-4)		1975 (κλίμακα 1-11)	
Βέλγιο	2,7	Γερμανία	6,26
Λουξεμβούργο	2,66	Λουξεμβούργο	6,09
Ολλανδία	2,56	Βέλγιο	6,03
Ιρλανδία	2,49	Δανία	5,76
Γερμανία	2,38	Ολλανδία	5,67
Δανία	2,35	Ιρλανδία	5,11
<i>Γαλλία</i>	2,33	<i>Γαλλία</i>	4,8
Βρετανία	2,32	Βρετανία	4,66
<i>Ιταλία</i>	1,99	<i>Ιταλία</i>	2,83

Πηγή: Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977, σελ. 169

Οι σοβιετικές υποδείξεις για τη σωστή «γραμμή» ήταν πλέον αδύνατο να γίνουν αποδεκτές από τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα. Με όλες τις διαφοροποιήσεις τους ως προς τη σχέση τους με το σοβιετικό κέντρο, τα κόμματα αυτά θα υπερασπίζονταν μέχρι τέλους μια από τις μείζονες μετατοπίσεις που είχαν επιτύχει εντός της κομμουνιστικής παράδοσης, συχνά με μεγαλύτερο βάθος από τους σοσιαλδημοκράτες: την προσήλωση στην πολιτική δημοκρατία.⁵⁵⁸ Ήταν μια πολύτιμη κατάκτηση αλλά και πολιτικό αγαθό. Τους επέτρεπε να εμφανιστούν ως αξιόπιστες δυνάμεις δημοκρατικής ζωογόνησης σε χώρες που, όπως φαίνεται και στον παραπάνω Πίνακα 2, η ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας ήταν στα χαμηλότερα ευρωπαϊκά επίπεδα (κατά μείζονα λόγο το ίδιο ισχύει για την Ισπανία και την Ελλάδα του 1973-1975).

Γι' αυτό και μεθοδολογικά δεν έχει νόημα να εξετάσουμε εάν, όπως είδαμε να υποστηρίζει ο Σαρτόρι, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα «έπαιζαν έντιμα» ή όχι. Κρύφιοι στόχοι και προθέσεις είναι αδύνατο να ανιχνευθούν – η έρευνα αυτή θα

⁵⁵⁸ Για μια συγκριτική μελέτη της διαδικασίας προσαρμογής του γερμανικού SPD, του γαλλικού PS και του ιταλικού PCI στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, βλ. Ignacio Walker, «Socialism in Comparative Perspective», *Comparative Politics*, τόμ. 23, νο. 3, Ιούλιος 1991.

ανήκε σε άλλα επιστημονικά ή λιγότερο επιστημονικά πεδία. Αυτό που μπορούμε όμως να διαπιστώσουμε και να τεκμηριώσουμε είναι αυτό ακριβώς που τόνιζε ο Τζ. Ναπολιτάνο: το PCI, και όχι μόνο αυτό, είχε «διαπαιδαγωγήσει» τους ανθρώπους του, τα μέλη και τους ψηφοφόρους του, στην «πρακτική της δημοκρατικής ζωής».⁵⁵⁹

Κόμματα όπως το PCI είχαν συμβάλει στη στερέωση και εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις δεκαετίες του 1960-1970, στα δύσκολα χρόνια της ριζοσπαστικής αμφισβήτησης του πολιτικού πλαισίου της Ιταλίας, οι ιταλοί κομμουνιστές διείδαν το αναδύόμενο αίτημα συμμετοχής που προέκυπτε από τη διεύρυνση των εργαζόμενων τάξεων⁵⁶⁰ και τη ριζοσπαστικοποίηση νέων στρωμάτων του πληθυσμού, επιχειρώντας να τα διαπλάσουν πολιτικά. Ωστόσο, «προστατεύοντας» τους θεσμούς της ιταλικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από μια αντιπαράθεση, ή σύγκρουση, με τις «θολές», κατά Μπερλινγκουέρ,⁵⁶¹ θεωρίες άμεσης δημοκρατίας που κατακτούσαν σημαντικά ακροατήρια. Το PCI θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα των «διόδων της πολιτικής συμμετοχής» αναβαθμίζοντας την κεντρικότητα της πολιτικής αντιπροσώπευσης.⁵⁶² Ακόμη περισσότερο, θα πρότεινε την αναβάθμιση της ελεγκτικής και αντιπροσωπευτικής νομοθετικής έναντι της εκτελεστικής εξουσίας που έτεινε να κερματίζεται σε υπουργικά φέουδα, να γραφειοκρατικοποιείται ή να καταχράται τις κατεπείγουσες νομοθετικές διαδικασίες πέρα από τον έλεγχο του κοινοβουλίου. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσονταν προτάσεις για ένα μόνο νομοθετικό σώμα, θεωρώντας ότι ο ιταλικός bicameralismo (η ύπαρξη δύο αντιπροσωπευτικών σωμάτων) ενισχύει τον συντεχνιακό κερματισμό της πολιτικής αντιπροσώπευσης, ή για έναν εμπλουτισμό των απαραίτητων θεσμικών πυλώνων της δημοκρατίας, των κομμάτων, με έναν «κοινωνικό τομέα» μεταξύ κράτους και αγοράς, που παραπέμπει ευθέως στην ανάπτυξη μιας δημοκρατικής κοινωνίας πολιτών.

Αντίστοιχες θέσεις είχε και το ελληνικό ΚΚΕ εστερικού, το οποίο μετά την επτάχρονη δικτατορία και τη διάσπαση με το ορθόδοξο ΚΚΕ, επιχειρούσε να ξαναπιάσει το νήμα της προδικτατορικής ΕΔΑ. Η ΕΔΑ, στο πλαίσιο της μετεμφυλιακής «καχεκτικής δημοκρατίας», είχε αναγάγει σε βασική αιχμή της την προάσπιση και διεύρυνση των «αστικών» δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά και το κοινοβούλιο σε κάτι πολύ περισσότερο από βήμα κριτικής, σε «μέσο προώθησης της πάλης για την επίτευξη άμεσων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών

⁵⁵⁹ Giorgio Napolitano, *La politica del PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 117.

⁵⁶⁰ Umberto Cerroni, «Il marxismo e l'analisi del presente», ομιλία σε συνέδριο του Ινστιτούτου Γκράμσι στη Φλωρεντία (24-1-1974), *Politica ed economia*, τχ. 2-3, Μάρτιος-Ιούνιος 1974, σελ. 111.

⁵⁶¹ Enrico Berlinguer, *Unità del popolo per salvare l'Italia*, Riuniti, 1975, σελ. 78. Όπως σημειώνει ο Tony Judt, εδώ βρίσκεται και ένα απόηχος της ιστορικής σύγκρουσης των ιταλών κομμουνιστών με τους αναρχικούς, ιδίως στα πρώτα βήματα του επαναστατικού κινήματος της χώρας, που άφησε βαθιά σημάδια στο PCI – ένα από τα οποία φάνηκε και στη στάση του απέναντι στα (ημι)τρομοκρατικά κινήματα της δεκαετίας του 1970, Tony Judt, «The Spreading Notion of the Town...», ό.π., σελ. 1017.

⁵⁶² *L'alternativa democratica*. Documento approvato dal 16o Congresso del PCI, ό.π., σελ. 66-80.

κατακτήσεων».⁵⁶³ Με αυτό ως οδοδείκτη πορεύθηκε το ΚΚΕ εσωτερικού για να προσδιορίσει το ρόλο του στην οικοδόμηση της ελληνικής Δημοκρατίας μετά το 1974, εντάσσοντας την επαναξιοδότηση του κοινοβουλευτισμού στη στρατηγική οπτική της ΕΑΔΕ, της ελληνικής εκδοχής του δημοκρατικού, εκλογικού, κοινοβουλευτικού δρόμου προς τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Στο επίκεντρο της οπτικής του ΚΚΕ εσωτερικού, και αργότερα της ΕΑΡ, θα αγκυρωνόταν η κεντρικότητα του κοινοβουλίου ως «στίβου ταξικής πάλης», ως πεδίου διεκδίκησης νέου τύπου ελευθεριών και δικαιωμάτων (υγεία, εργασία, μόρφωση, κατοικία) και ως μοχλού αντίστασης στην τάση περιορισμού των αντιπροσωπευτικών θεσμών και ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας, που το ΚΚΕ εσωτερικού και οι θεωρητικοί του χρέωναν στην αστική τάξη.⁵⁶⁴ Το ΚΚΕ εσωτερικού είχε βέβαια και έναν επιπλέον λόγο να τοποθετεί στο επίκεντρο της στρατηγικής του την κοινοβουλευτική παρέμβαση. Η οργανωτική του καχεξία, η επικράτηση του ορθόδοξου ΚΚΕ στον χώρο της Αριστεράς, τα περιορισμένα εκλογικά αποτελέσματα καθιστούσαν την ολιγομελή αλλά πάντοτε εξαιρετικά δυναμική και ποιοτική (ευρω)κοινοβουλευτική εκπροσώπηση του ΚΚΕ εσωτερικού προνομιακό πεδίο για την εκδίπλωση της πολιτικής του ατζέντας.⁵⁶⁵

Αν το PCI ανήγαγε την επαναβεβαίωση των αντιπροσωπευτικών θεσμών ως αντίδοτο στην κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης αλλά και ως checks and balances στο διαβόητο ιταλικό malgoverno στο επίπεδο της εκτελεστικής εξουσίας, το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα επέλεγε την υπεράσπιση της θεσμικής και κυβερνητικής ακόμη σταθερότητας, με αναβαθμισμένη τη νομοθετική εξουσία (εθνοσυνέλευση που να προκύπτει από καθολική ψήφο) σε μια διαχρονική αντιπαράθεση με την πράγματι υπερενισχυμένη εξουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας που είχε εγκαθιδρύσει βοναπαρτιστικά σχεδόν ο Ντε Γκωλ με το Σύνταγμα του 1958. Το «προσωποκεντρικό» γκωλικό καθεστώς συμφυόταν με ή προσωποποιούσε το «κράτος των μονοπωλίων».⁵⁶⁶ Η ανάλυση των κομμουνιστών χρονολογούνταν από

⁵⁶³ Όπως σημείωνε μεταπολιτευτικά, στο περιοδικό της κομματικής νεολαίας, ο Α. Μπριλλάκης («Ο ρόλος της ελληνικής αριστεράς στους κοινοβουλευτικούς αγώνες», *Θούριος*, 8-11-1974), στο Ηλ. Νικολακόπουλος, Ε. Ολυμπίτου (επιμ.), *Αντώνης Μπριλλάκης. Διαδρομές και αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον εμφύλιο*, ό.π., σελ. 270.

⁵⁶⁴ Κατεξοχήν ο Ν. Πουλαντζάς, γράφοντας για την ανάδυση του «αυταρχικού κρατισμού». Βλ. εδώ ένα σημαντικό κείμενο του Λεωνίδα Κύρκου αναφορικά με την αντίληψη του ΚΚΕ εσωτερικού για την παρέμβαση στη Βουλή, Λεωνίδας Κύρκος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού και η Βουλή», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 25, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1978.

⁵⁶⁵ Στο προαναφερθέν κείμενο, ο Λ. Κύρκος καμαρώνει ότι η μόλις διμελής Κοινοβουλευτική Ομάδα του κόμματος είναι εκείνη που στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού ελέγχου «κατέθεσε τον μεγαλύτερο αριθμό ερωτήσεων σε λαϊκά προβλήματα», Λ. Κύρκος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού και η Βουλή», ό.π.. Παράδοση που θα συνεχιστεί και από την ΕΑΡ αλλά και από όλα τα μετέπειτα σχήματα μετεξέλιξης του ΚΚΕ εσωτερικού μέχρι σήμερα.

⁵⁶⁶ Από την περίοδο του Βαλντέκ Ροσέ, οι θέσεις αυτές αποτελούσαν ένα κόκκινο νήμα που συνέδεε όλα τα επίσημα κείμενα του PCF. Για του λόγου το αληθές, βλ. την έκθεση του Ροσέ στο 17ο συνέδριο του 1964, *Cahiers du communisme*, Dix Septième congrès du PCF, ό.π., σελ. 43-71· την έκθεση του Μαρσαί στο 19ο συνέδριο του 1970, όπου υποδεικνύεται η καθεστωτική συνέχεια από τον Ντε Γκωλ

την επαύριο της συνταγματικής αλλαγής του 1958, αλλά το 1968 ευθυγραμμίζονταν πλήρως με την κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης που έδειχνε και τα όρια του γκωλικού καθεστώτος.

Το PCF, με τρόπο ανάλογο με το PCI, ακριβώς τη στιγμή της πιο βαθιάς πολιτικής κρίσης, το 1968, θα επιλέξει να απαλείψει σχεδόν πλήρως τη δικτατορία του προλεταριάτου στο Μανιφέστο του Σαμπινύ, αφήνοντας μια μάλλον αμήχανη και σύντομη αναφορά σε μια «προσωρινή»,⁵⁶⁷ αμυντική δικτατορία του προλεταριάτου που όμως υποτάσσεται πια στην εκλογική –και αντιπροσωπευτική– οδό. Σε αντίθεση όμως με το ιταλικό κόμμα, το γαλλικό στάθηκε πιο αμήχανο και λιγότερο συστηματικό στην εις βάθος δημοκρατική διαπαιδαγώγηση του ακροατηρίου του. Η οριστική απαλοιφή της δικτατορίας του προλεταριάτου, το 1976, ήταν λιγότερο ο καρπός ενός μακρού θεωρητικο-πολιτικού διαλόγου⁵⁶⁸ και περισσότερο μιας εντυπωσιακής όσο και αιφνιδιαστικής κίνησης του Μαρσαί.⁵⁶⁹ Όπως και να έγινε πάντως, αυτό που περιέγραφε ο Μαρσαί⁵⁷⁰ θεμελιωνόταν στη μείζονα επιλογή της «μεγάλης πλειοψηφίας του λαού»: σε αυτήν (πρέπει να) ανήκει η εξουσία, στη βάση ελεύθερων επιλογών με καθολική ψηφοφορία, με σεβασμό στις δημοκρατικές επιλογές.

Στην περίπτωση του PCE η μετατόπιση ήταν ομαλότερη, σε πιο μακρύ χρόνο, και έγινε σταδιακά –και μάλιστα διά της θεωρίας των σταδίων– αλλά και σε συντονισμένο βήμα με τη δημοκρατική μετάβαση της Ισπανίας. Είναι χαρακτηριστικό το εννοιολογικό «γλίστρημα» των ισπανών κομμουνιστών. Ήδη το 1972,⁵⁷¹ για το PCE η δικτατορία του προλεταριάτου είναι πια όχι μόνο μια «μεταβατική κατάσταση» μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού αλλά και έχει η ίδια μετασχηματιστεί απεκδυόμενη καθετί που μπορεί να θυμίζει τη δικτατορία «με την τρέχουσα έννοια», ιδίως καθετί που μπορεί να παραπέμπει στο φρανκικό καθεστώς. Σταδιακά η δικτατορία του προλεταριάτου, έστω και ως μεταβατικό σχήμα, θα υποκατασταθεί από το «στάδιο της πολιτικής και κοινωνικής ή αντιμονοπωλιακής και

στον Πομπιντού, 19e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 35 και 39-40· 20e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 33-35 κ.ο.κ.

⁵⁶⁷ *Manifeste du PCF. Pour une démocratie avancée, pour une France socialiste!*, ό.π., σελ. 15-16.

⁵⁶⁸ Hugues Portelli, «La voie nationale du PCF et du PCI», ό.π., σελ. 670-671.

⁵⁶⁹ Στις 7 Ιανουαρίου, και στο πλαίσιο του προσυνεδριακού διαλόγου για το 22ο συνέδριο του κόμματος, η *Humanité* δημοσιεύει επιστολή του Georges Haddad, γραμματέα της κομματικής οργάνωσης «Π. Νερούδα» του Επιναιί-σου-Σενάρ, ο οποίος πρότείνει την απαλοιφή της αναφοράς στη δικτατορία του προλεταριάτου από το καταστατικό του κόμματος. Το βράδυ, ο Μαρσαί, σε τηλεοπτική εμφάνιση στο Antenne 2, σπεύδει να συμφωνήσει: «Σήμερα η λέξη δικτατορία δεν ταιριάζει σε αυτό που θέλουμε. Έχει μια ανυπόφορη σημασία, αντίθετη προς τις επιδιώξεις και τις θέσεις μας». Ανταπόκριση πράγματι πρωτοφανώς αστραπιαία για έναν γραμματέα κομμουνιστικού κόμματος, και δη του γαλλικού! Το περιστατικό περιγράφει η Annie Kriegel, *Un autre communisme?*, ό.π., σελ. 53-54.

⁵⁷⁰ XXIIe Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., «Το ζήτημα της “δικτατορίας του προλεταριάτου”», σελ. 42-51.

⁵⁷¹ Σαντιάγο Καρίγιο, Έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής, VIII Congreso del Partido Comunista de España, 1972, σελ. 81-82.

αντιτσιφλικάδικης δημοκρατίας»⁵⁷² ή ακόμη από το «ενδιάμεσο στάδιο της πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας».⁵⁷³ Η μετάβαση της Ισπανίας από τον φρανκισμό στη δημοκρατία θα έπιανε το νήμα όχι του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού αλλά της αστικο-δημοκρατικής επανάστασης που έμεινε εκκρεμής το 1936.

Το PCE έπαιξε κεντρικό ρόλο και τότε, επιχειρούσε να παίξει και τώρα. Και πράγματι, αναδεικνυόταν σε έναν από τους βασικούς πυλώνες θεσμικής σταθερότητας της νεότευκτης ισπανικής Δημοκρατίας – όπως άλλοτε το PCI στην Ιταλία. Πείθοντας ταυτόχρονα μια κρίσιμη λαϊκή μάζα που το ακολουθούσε ότι στη διαδικασία της μετάβασης, το πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας δεν είναι εμπόδιο για την έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας αλλά ένα αναγκαίο κατώφλι. Με τη διαφορά όμως ότι, όπως έδειχνε η κοντινή εμπειρία της Χιλής αλλά και της ίδιας της φρανκικής Ισπανίας, η σχέση καπιταλισμού-δημοκρατίας ήταν μια σχέση εύθραυστη, ιστορική και όχι αναγκαία.⁵⁷⁴ Όπως ο καπιταλισμός μπορούσε να σταθεί και χωρίς δημοκρατία, έτσι και ο σοσιαλισμός μπορούσε να υπάρξει χωρίς να μεταφράζεται στη σοβιετική κυριαρχία. Μάλιστα, ο ευρωκομμουνισμός έπρεπε να πάει ένα βήμα παραπέρα. Εφόσον ο καπιταλισμός είναι σχέση οικονομική και πολιτική, ο ευρωκομμουνισμός έπρεπε να βαδίζει πέρα από την οικονομίστικη αντίληψη ότι αρκεί το ξεπέρασμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής· η συλλογική ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου συνδέεται αναγκαστικά με τη δημοκρατική της οργάνωση.⁵⁷⁵ Το θεωρητικό αυτό βήμα είχε καθοριστικές συνέπειες. Εάν η σχέση καπιταλισμού-δημοκρατίας ήταν μια σχέση όχι αναγκαία, η σχέση σοσιαλισμού-δημοκρατίας, ακριβώς λόγω της φύσης του μετασχηματισμού που επιδίωκε, έπρεπε να είναι απαραίτητη.

7.7. Σύνοψη: Ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει

Όπως είδαμε σε αυτό το κεφάλαιο, μέσα από το τριπλό πρίσμα κράτος-φιλελευθερισμός-κόμμα, η δημοκρατική προσήλωση είχε αναδειχθεί σε κοινό γνώρισμα των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων. «Μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο, αναρωτιόταν ο Πέτρος Ανταίος το 1976, ότι τα τρία μεγαλύτερα κόμματα του καπιταλιστικού κόσμου, στις δυτικοευρωπαϊκές συνθήκες [χαράζουν] το δικό τους

⁵⁷² Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας, ό.π., σελ. 30-33.

⁵⁷³ Στο «Μανιφέστο-Πρόγραμμα» του PCE που υιοθετήθηκε από τη Β' Εθνική Συνδιάσκεψη το καλοκαίρι του 1975, όπως παρατίθεται στο B. Bosi, H. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au rounoir*, ό.π.

⁵⁷⁴ Σαντιάγο Καρίλιο, «Ευρωκομμουνισμός» και κράτος, ό.π., σελ. 51-52.

⁵⁷⁵ *Vias democraticas al socialismo*, ό.π. Συνέδριο που οργανώθηκε στη Μαδρίτη (Οκτώβριος 1980) από τη Fundacion de Investigaciones Marxistas, με τη συμμετοχή των Μ. Αθκάρατε, Κρ. Μπυσί-Γκλυκσμάν, Francis Cohen (από το PCF), Antonio Elorza, Π., Ινγκράο (από το PCI), Perez Royo, Nicolas Sartorius, Julio Segura, Jordi Sole-Tura, Aldo Zanardo, A. Τορτορέλα, Άνταμ Σαφ, βλ. ενδεικτικά το κείμενο του Φ. Κλαουδίν, «Socialismo real y socialismo», σελ. 142-143.

δρόμο για το σοσιαλισμό, διακηρύσσουν και ακολουθούν τις δημοκρατικές διαδικασίες;»⁵⁷⁶ Η δικτατορία του προλεταριάτου, η εργατική πρωτοπορία, είχαν δώσει τη θέση τους σε ένα διαφορετικό πλαίσιο πολιτικής στρατηγικής, όπου το κομμουνιστικό κόμμα διεκδικούσε πολιτική επιρροή μέσα από δρόμους κοινοβουλευτικούς, εκλογικούς, επιχειρώντας να πείσει και να κερδίσει το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών.

Ένα κοινό πράγμα, που περιγραφόταν με διαφορετικές λέξεις στο πλαίσιο κάθε ξεχωριστής εθνικής εμπειρίας. Οι Ιταλοί είχαν σφυρηλατημένη την έννοια της «ηγεμονίας» μέσα στη μακρά γκραμισιανή παράδοση. Οι Γάλλοι έκαναν λόγο για τον διευθυντικό πολιτικό ρόλο του κόμματος (*role politique dirigeant*).⁵⁷⁷ Οι Ισπανοί, μέσα σε ένα πολυκομματικό και δημοκρατικό πλαίσιο, διεκδικούσαν έναν «ηγετικό ρόλο» για το κόμμα τους – ηγετικό και όχι «κυρίαρχο», όχι δηλαδή με την έννοια του κόμματος που κατέχει την εξουσία χωρίς να τη μοιράζεται και κυριαρχεί ολοκληρωτικά στο κράτος.⁵⁷⁸

Με αυτή την έννοια, οι ευρωκομμουνιστές προσχωρούσαν στη λογική που άλλοτε είχαν διακηρύξει οι σοσιαλδημοκράτες. Καταπώς έλεγε ο Έντουαρντ Μπερνστάιν, ο σοσιαλισμός είναι «η δημοκρατία στις απώτερες λογικές της συνέπειες».⁵⁷⁹ Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, οι θεσμοί και οι δυνατότητες, οι ελευθερίες και τα δικαιώματα που θεμελιώνονταν ή διακυβεύονταν στο έδαφός της, γίνονταν μέσο ταυτόχρονα και σκοπός για την αλλαγή των κοινωνιών σε σοσιαλιστική κατεύθυνση. Συνεπώς, με αυτήν ακριβώς την έννοια, έγινε δυνατό να ειπωθεί σε όλες τις ευρωκομμουνιστικές γλώσσες η διασημότερη ίσως και πυκνότερη φράση που παρήγαγε αυτό το ρεύμα, χαράσσοντας ένα μονοπάτι από το οποίο σήμερα ακόμη η ευρωπαϊκή Αριστερά σπανίως παρεκκλίνει, αν όχι ποτέ.

«Ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει», έγραφε το 1979 στο περίφημο έργο του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* ο Νίκος Πουλαντζάς, συμπυκνώνοντας την πιο εμβληματική φράση που διαπαιδαγόησε εκείνες αλλά και τις μελλοντικές γενιές στελεχών, μελών, ψηφοφόρων και συμπαθούντων του χώρου της ανανεωτικής Αριστεράς. Δεν ήταν ο πρώτος, και βέβαια ούτε ο μόνος. Ολόκληρο το πλαίσιο ιδεών που περιγράψαμε προηγουμένως ήταν εκείνο που επέτρεπε στον Μαρσαί να πει την ίδια φράση το 1975 («η σοσιαλιστική Γαλλία θα είναι το

⁵⁷⁶ Πέτρος Ανταίος, *Για έναν ελληνικό σοσιαλισμό*, ό.π., σελ. 97-98.

⁵⁷⁷ Ο Ζωρζ Μαρσαί στο 22ο συνέδριο του 1976, XXIIe Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 42-51.

⁵⁷⁸ Όπως γράφει ο Καρίγιο, σημειώνοντας ότι χρησιμοποιεί τον όρο «ηγετικός» (σε αντίστιξη με το «κυρίαρχος») με δεδομένη τη «δυσκολία να βρεθεί ένας επαρκής όρος στην τρέχουσα μαρξιστική ορολογία», Σαντιάγκο Καρύλιο, *Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα*, ό.π., σελ. 102-103.

⁵⁷⁹ Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press / Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Καίμπριτζ / Παρίσι 1985, σελ. 15.

δημοκρατικό έργο της πλειοψηφίας του λαού μας ή δεν θα υπάρξει»),⁵⁸⁰ στον Καρίγιο να γράφει ήδη το 1974 ότι «ο σοσιαλισμός δεν νοείται χωρίς δημοκρατία»,⁵⁸¹ και φυσικά στους ιταλούς κομμουνιστές να διατυπώνουν την ίδια ιδέα σε απειράριθμες παραλλαγές. Η ιδέα αυτή, μεταφρασμένη σε διαφορετικές γλώσσες, θα ήταν με τη σειρά της αναγκαία προϋπόθεση για μια άλλη, καθοριστική μετάβαση του ευρωκομμουνιστικού ύφους στο φάσμα επανάσταση-διαμαρτυρία-κυβέρνηση, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

⁵⁸⁰ Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, ό.π., σελ. 116. Την ίδια έκφραση, σε παραλλαγή («ο σοσιαλισμός στη Γαλλία ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει»), συναντάμε και στο περίφημο έργο των Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, ό.π., σελ. 216-217.

⁵⁸¹ Ομιλία του Σ. Καρίγιο σε συνάντηση του PCE για την ελευθερία στη Γενεύη, *Nuestra Bandera*, νο. 75, Μάιος-Ιούνιος 1974.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση

8.1. Εισαγωγή

...όσο κι αν ποίκιλλαν τα συναισθήματά μας το βράδυ της 10ης Μαΐου του 1981, ο Φρεντερίκ Σανς είχε νιώσει, όπως όλοι μας, περήφανος βλέποντας τον Σαρλ, τον Ανισέτ, τον Μαρσέλ και τον Ζακ, τέσσερις κομμουνιστές, να γίνονται υπουργοί της κυβέρνησης, με σοσιαλιστή πρωθυπουργό, 34 χρόνια αφότου ένας πρόεδρος σοσιαλιστικού υπουργικού συμβουλίου είχε παύσει τον Τορέζ, τον Μπιγιού, τον Τιγιόν, τον Κρουαζά και τον Μαράν, τους πέντε κομμουνιστές της κυβέρνησής του.

François Salvaing, *Αποχαιρετισμός στο Κόμμα*, 2003

Η αναγκαία σύνδεση σοσιαλισμού-δημοκρατίας ήταν η πρώτη κίνηση μιας μείζονας στρατηγικής κίνησης. Η δεύτερη ήταν η μετατόπιση στο φάσμα επανάσταση-διαμαρτυρία-κυβέρνηση. Οι δύο κινήσεις ήταν συμπληρωματικές. Καμία δεν θα μπορούσε να σταθεί ανεξάρτητα από την άλλη. Και καμία δεν ήταν απλή, αφού και στις δύο περιπτώσεις τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα έπρεπε να λογαριαστούν με ιστορικές σταθερές του κομμουνιστικού κινήματος. Αλλά στη δεκαετία του 1970 έκλεινε πια ο μακρύς, υπερτριακονταετής ιστορικός κύκλος από την τελευταία φορά που κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης είχαν βρεθεί σε κυβερνητικές θέσεις.

Η μεταπολεμική εμπειρία ήταν σύντομη. Το PCF συμμετείχε στην Προσωρινή Κυβέρνηση του 1944, αλλά ο πρωθυπουργός Paul Ramadier της SFIO θα ανακαλέσει τους κομμουνιστές υπουργούς του στις 4 Μαΐου 1947 διότι καταψηφίζουν στο κοινοβούλιο την κυβέρνηση. Ο εξοστρακισμός θα γίνει μόνιμος, καθώς αρχίζει ο Ψυχρός Πόλεμος. Εξίσου σύντομη, αλλά με σημαντικότερες πολιτικές συνέπειες, ήταν η επίσης τριετής κυβερνητική «θητεία» των ιταλών κομμουνιστών. Έχει προηγηθεί η συμμετοχή στην Αντίσταση και η μαζικοποίηση του ιταλικού κόμματος, και εν τέλει η περίφημη στροφή του Σαλέρνο, το 1944. Οι κομμουνιστές αποφασίζουν, μετά από μακρόχρονη παρανομία, να γίνουν ένα κόμμα όχι πια σεχταριστικό αλλά μαζικό, δημοκρατικό, εθνικό, ένα partito nuovo κατά τον Τολιάτι. Και συμμετέχουν στην κυβέρνηση που στήνει το μεταπολεμικό ιταλικό κράτος, διότι μετά την οσοδήποτε απογοητευτική εν τέλει εμπειρία των λαϊκομετωπικών κυβερνήσεων στη Γαλλία και στην Ισπανία, αυτό που τίθεται σε αμφισβήτηση είναι

όχι πια επί της αρχής η συμμετοχή σε κυβερνήσεις αλλά οι τρόποι και οι μορφές μιας τέτοιας συμμετοχής.⁵⁸²

Εκείνη η κυβερνητική «στιγμή» έθεσε ερωτήματα που θα επανέρχονταν επίμονα στα επόμενα χρόνια. Το PCI, όσο και αν ήθελε να αναλάβει έναν ρόλο «partito di governo», κυβερνητικού κόμματος ή κόμματος διακυβέρνησης (εξουσίας), δεν ήταν εσωτερικά έτοιμο. Αλλά και οι εξωγενείς περιορισμοί ήταν ασφυκτικοί: έπρεπε να δράσει σε μια χώρα διαλυμένη από τον πόλεμο, που είχε διέλθει μια περίοδο βαθύτατου εκφασισμού του κοινωνικού ιστού. Ταυτόχρονα, ήταν σαφείς οι περιορισμοί που απέρρεαν από την αμερικανική επικυριαρχία στη δυτική σφαίρα επιρροής, ενώ οι ιταλικές ελίτ αλλά και τα μεσαία στρώματα επιθυμούσαν να αποφευχθούν νέες κοινωνικές αναταράξεις και έδιναν ψήφο εμπιστοσύνης στο σύμπλεγμα Χριστιανοδημοκρατία-Εκκλησία. Στον βιομηχανικό Βορρά το PCI κυριαρχούσε, μαζί με το σοσιαλιστικό PSIUP, αλλά ταυτόχρονα οι συσσωρευμένες εντάσεις, καθώς και οι μαξιμαλιστικές και εξτρεμιστικές τάσεις εντός του PCI, κινδύνευαν να οδηγήσουν σε μια βίαιη έκρηξη του κινήματος και να παρασύρουν το κόμμα σε μια περιπέτεια αλά ελληνικά: στον φτωχό Νότο, το πελατειακό πλέγμα της Χριστιανοδημοκρατίας ήταν σφιχτοδεμένο τόσο που κομμουνιστές και σοσιαλιστές δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν το 20%. Ακόμη περισσότερο, παρά τη μαζική εμπειρία της Αντίστασης, στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές, το 1946, το PCI κέρδιζε «μόλις» το 18,9% των ψήφων και ματαιωνόταν η προσδοκία να αναδειχθεί σε βασικό εκπρόσωπο της εργατικής τάξης.⁵⁸³

Στην Ιταλία και τη Γαλλία, οι κομμουνιστές είχαν την τύχη να δρουν σε συνθήκες πλήρους νομιμότητας μετά τον πόλεμο, σε αντίθεση με τους ισπανούς κομμουνιστές, που όπως σχεδόν με παράπονο λέει ο ίδιος ο Καρίγιο,⁵⁸⁴ βρέθηκαν στη δυστυχή θέση να λειτουργούν σε συνθήκες παρανομίας την εποχή που ο κομμουνισμός ήταν στο απόγειο του κύρους του στην Ευρώπη. Είχαν κατανοήσει ότι έπρεπε να αποφύγουν πάση θυσία έναν «ελληνικό δρόμο». Η στρατηγική επιλογή τους ήταν ότι η οποιαδήποτε ρήξη είχε ως όριο να μην προκληθεί ένας κάθετος διαχωρισμός που θα μπορούσε να ξαναρίξει τους κομμουνιστές στην παρανομία. Το μείζον ήταν να κρατηθούν όχι στην κυβέρνηση, πράγμα σχεδόν αδύνατο με τους ψυχροπολεμικούς συσχετισμούς, αλλά να κατοχυρώσουν μια θεσμική θέση μέσα στις μεταπολεμικές δημοκρατίες, ει δυνατόν σε θέση ισχυρής αντιπολίτευσης, διατηρώντας επομένως το προφίλ ενός «κόμματος εξουσίας» που θα εξέφραζε τα γενικά συμφέροντα της χώρας.⁵⁸⁵

Το μεγάλο ταμπού της συμμετοχής κομμουνιστικών κομμάτων σε κυβερνητικά σχήματα είχε σπάσει. Το ερώτημα είχε αλλάξει μορφή, στο εξής τα κομμουνιστικά

⁵⁸² Giorgio Amendola, *Gli anni della Repubblica*, Riuniti, Ρώμη 1976, σελ. 8-9.

⁵⁸³ Ο.π., σελ. 8-9, 21, 28-29.

⁵⁸⁴ Σε συνέντευξη με την Λιλύ Μαρκού, βλ. Santiago Carillio, *Le communisme malgré tout*, ό.π., σελ. 162-163.

⁵⁸⁵ Giorgio Amendola, *Gli anni della Repubblica*, ό.π., σελ. 34.

κόμματα θα ήταν υποχρεωμένα να διαχειριστούν τη φυσιολογία τους μέσα στο συνεχές επανάσταση-διαμαρτυρία-κυβέρνηση. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε αυτή ακριβώς την κίνηση, με βάση την υπόθεση ότι στην ιστορική φάση που οριστικά εγκαινιάζεται με το 1968, τα κομμουνιστικά κόμματα που μελετούμε επιχείρησαν και εν πολλοίς πέτυχαν να καβαλήσουν το κύμα του ριζοσπαστισμού, να ενσωματώσουν και να διαμεσολαβήσουν πολιτικά τη ριζοσπαστική δυναμική, με τέτοιο τρόπο που τους επέτρεπε να αποστούν οριστικά πια από τη θέση «επανάσταση» αλλά και να υπερβούν το κατώφλι της «διαμαρτυρίας» τείνοντας προς τη θέση «διακυβέρνηση». Στη θέση αυτή όμως είναι που αναδείχθηκαν και τα όρια της συνύπαρξης του ριζοσπαστικού και του κυβερνητικού προφίλ.

8.2. Ο πολιτικός ρόλος «διαμαρτυρία»

Ποιος ήταν ο μεταπολεμικός ρόλος των κομμουνιστικών κομμάτων στα πολιτικά συστήματα του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου; Πώς θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά αυτόν το μετεωρισμό ανάμεσα στην αντισυστημική κινητοποίηση και τη συστημική ενσωμάτωση, στην πολιτική άρθρωση των ρευμάτων διαμαρτυρίας και στην ηγεμονική έκφραση του γενικού συμφέροντος, μάλιστα από θέσεις (δυνάμει έστω) εξουσίας; Μία από τις γνωστότερες απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα είναι το σχήμα που έχει προτείνει ο Georges Lavau για το PCF, και κατ' επέκταση για τους κομμουνιστικούς σχηματισμούς μεγάλης εμβέλειας μέσα στις φιλελεύθερες δημοκρατίες της Δύσης.

Ο Lavau εκκινεί από το κεντρικό ερώτημα «είναι το PCF ένα αντισυστημικό κόμμα;», για να απαντήσει «όχι ακριβώς, αλλά ούτε ακριβώς συστημικό». Η λειτουργιστική οπτική δηλώνεται εξ αρχής: σε μια κοινωνία ιδεολογικά κερματισμένη και με βαθιές κοινωνικές διαιρέσεις, όπως η γαλλική, με μια εργατική τάξη που όχι σπάνια νιώθει τον πειρασμό της «επαναστατικής απόσχισης», το πολιτικό σύστημα είναι εγγενώς ασταθές και μπορεί να σταθεροποιείται με τρεις τρόπους. Να επιδιώκει μια αμοιβαία αναγνώριση και νομιμοποίηση με το «επαναστατικό» τμήμα της εργατικής τάξης και βέβαια με το κόμμα που κατεξοχήν το εκφράζει (*fonction de légitimation / stabilization*) ή/και να αναγνωρίσει στο κόμμα αυτό ένα στάτους που θα του επιτρέπει να διαδηλώνει την αντίθεση αιχμηρά πλην όμως νόμιμα (*fonction tribunitienne*) ή/και να του επιτρέπει να εμφανίζεται ως μια δύναμη έστω και κατ' επίφαση νόμιμης εναλλαγής προς τα κόμματα εξουσίας (*fonction de relève politique*).⁵⁸⁶

Στις τρεις αυτές λειτουργίες, το PCF ανταποκρίνεται με διαφορετικό τρόπο. Το σύστημα αναγνωρίζει νομιμοποίηση στο PCF και αυτό με τη σειρά του νομιμοποιεί τουλάχιστον τις βασικές δημοκρατικές αρχές και τους θεσμούς, όταν δεν συγκρατεί

⁵⁸⁶ Georges Lavau, *A quoi sert le PCF?*, ό.π., σελ. 35-36.

δυναμικές που θα απειλούσαν να τους ανατρέψουν (όπως το 1968). Ταυτόχρονα όμως αδυνατεί να αναδειχθεί σε «νόμιμη αντιπολίτευση»: όχι μόνο συναντά εξωτερικούς περιορισμούς επ' αυτού, αλλά αρνείται και αυτοβούλως να αναλάβει αυτόν το ρόλο. Το PCF, λέει ο Lavau, «δεν επιλέγει. Θέλει και την εξουσία, θέλει και κάτι άλλο». Κυρίως όμως θέλει να συντηρεί θερμό το φαντασιακό της επανάστασης, που άλλωστε αποτελεί και μια «θαυμάσια πηγή πόρων κινητοποίησης». Η στρατηγική του αγώνα, παρά της εξουσίας, είναι πιο «οικονομική» για το PCF. Του επιτρέπει να αποφεύγει τα ρίσκα και να διατηρεί μια πλατιά λαϊκή απεύθυνση, ενδύόμενο κατά βάση την τριβωνιανή λειτουργία, δηλαδή του συνηγόρου μιας δυνάμει απεριόριστης μάζας δυσαρεστημένων «πληβείων».⁵⁸⁷ Συνεπώς, ο Lavau αναθέτει εν τέλει στο PCF, και εν γένει στα κομμουνιστικά κόμματα, μια λειτουργία δημάρχου (tribun)-δημαγωγού υπερασπιστή του λαού, με δικαίωμα βέτο αλλά χωρίς θετικές εξουσίες. Έναν ρόλο, θα λέγαμε, λειτουργικού λαϊκισμού, που αποτελεί καλό αγωγό της αντισυστημικής δυσαρέσκειας χωρίς να απειλεί την ισορροπία του συστήματος.

Είναι σαφές ότι η ανάλυση αυτή είναι επηρεασμένη από το ρόλο του PCF στη στιγμή της έκρηξης του 1968 – όταν κατ' αναλογία οι πατρίκιοι, μπροστά στην έκρηξη της πλέμπας ανέθεσαν ένα αξίωμα λαϊκού συνηγόρου στο PCF και αυτό το αποδέχθηκε ασμένως. Οσοδήποτε εύστοχη η ανάλυση, θα πρέπει όμως να σχετικοποιήσουμε ορισμένες όψεις της, αντλώντας από διαφορετικά παραδείγματα ερμηνευτικών πλαισίων. Είναι σαφές ότι η αφήγηση του Lavau εντάσσεται στη φονξιοναλιστική προσέγγιση, που θέτει βασικά το ερώτημα «ποιες λειτουργίες επιτελούν / σε ποιες ανάγκες ανταποκρίνονται τα κόμματα σε ένα πολιτικό σύστημα». Όμως, την ίδια στιγμή, προϋποθέτει μια λειτουργική σταθερότητα των συστημάτων, ή έστω, όπως εδώ, ένα αμοιβαία επωφελές δούναι και λαβείν για την τοποθέτηση ενός εκάστου στον ρόλο που του αναλογεί. Η προσέγγιση αυτή μοιάζει μάλλον στατική και το κυριότερο αποσυνδέει τα κόμματα από τους πολιτικο-ιστορικούς λόγους της ίδιας της ύπαρξής τους, δηλαδή από την έκφραση, πλαισίωση και εν τέλει εκπροσώπηση βαθιών κοινωνικών διαιρέσεων και συγκρούσεων. Κάτι ανάλογο δηλαδή με τη στατικότητα που διακρίνει και τις νεο-ωφελιμιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες αποδίδουν ορθολογικούς ρόλους στα κόμματα (vote-seeking, office seeking, policy-seeking) υποβαθμίζοντας το ρόλο της σύγκρουσης,⁵⁸⁸ το θεσμικό περιβάλλον αλλά και τις εσωτερικές αντιθέσεις ή τους εσωτερικούς και εξωτερικούς περιορισμούς που ενυπάρχουν στα κόμματα ως παίκτες του πολιτικού παιχνιδιού.

Τα κομμουνιστικά κόμματα έχουν τη ληξιαρχική πράξη γεννήσεώς τους σε μια βαθιά ιστορική διχοτομία, που αφήνει απαράγραπτο το στίγμα της πάνω τους: τη ρήξη που επισυνέβη στο εργατικό κίνημα με την Οκτωβριανή Επανάσταση, με το γεγονός δηλαδή που, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ανανοηματοδότησε καθοριστικότερα από

⁵⁸⁷ Georges Lavau, *ό.π.*, σελ. 35-36, 273-275, 350.

⁵⁸⁸ Kaare Strom, «A Behavioral theory of Competitive political Parties», *American Journal of Political Science*, τόμ. 34, vo. 2, Μάιος 1990, σελ. 565-569.

κάθε άλλο τη διάκριση Αριστερά-Δεξιά, αλλά και την Αριστερά στο εσωτερικό της. Υπό αυτό το πρίσμα, και συγκλίνοντας με την οπτική του Lavan, είναι βέβαιο ότι τα κομμουνιστικά κόμματα, ως σημαντικοί παράγοντες κινητοποίησης, συνέβαλαν στην ενσωμάτωση μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων, εργατικής ταξικής τοποθέτησης, στη δομή της δυτικής πολιτείας και ταυτόχρονα στη διαχείριση της διαιρετικής τομής εντός της ίδιας πολιτείας σε μια κλίμακα πολλών βαθμών: από τη νομιμοποίηση (legitimation) του δικαιώματος της κριτικής μέχρι την ενσωμάτωση (incorporation) με την αναγνώριση ίσων πολιτικών δικαιωμάτων, κι από εκεί στην αντιπροσώπευση (representation) και δύναμη στο κατώφλι της πλειοψηφικής εξουσίας (majority power).⁵⁸⁹ Τα κομμουνιστικά κόμματα στις φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες, επομένως, από τη μία λειτούργησαν ως κόμβοι ενσωμάτωσης αλλά και εκπροσώπησης στρωμάτων που δεν εντάσσονταν αυτονόητα στις δομές της πολιτείας και από την άλλη ενσωματώθηκαν τα ίδια στο πολιτικό σύστημα. Ειδικά τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, διατηρώντας ως προς το πολιτικό τους πρόταγμα το ύφος ενός «κόμματος έξω από το σύστημα» αλλά επιχειρώντας να το υπερβούν ως προς τη συμμετοχή σε κυβερνητικά σχήματα,⁵⁹⁰ σε διαρκή σύγκρουση με εξωγενείς ή ενδογενείς περιορισμούς.

Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να «παγώσουμε» την εικόνα των κομμάτων αυτών αρχίζοντας και τελειώνοντας την ανάλυση στον ρόλο που τους «ανατέθηκε» και αυτά αποδέχθηκαν χάριν της διατήρησης μιας συστημικής ευστάθειας. Ο ρόλος και η λειτουργία που αναλαμβάνει ένα κόμμα στο πλαίσιο ενός πολιτικού συστήματος και μέσα στον κομματικό ανταγωνισμό είναι ένας ρόλος υπό διαρκή διακύβευση. Το κόμμα επαναδιαπραγματεύεται τον ρόλο του και στο εσωτερικό του, μέσα στις αντιθέσεις και τις διαφορετικές οπτικές και στρατηγικές που το διαπερνούν, αλλά και στο εξωτερικό του, σε σχέση με τα άλλα ανταγωνιστικά ή συμμαχικά κόμματα, ακόμη και σε σχέση με καταναγκασμούς ή δυνατότητες που συνδέονται με τη γεωπολιτική τοποθέτηση της χώρας κάθε στιγμή. Αυτή η εσωτερική και εξωτερική σύγκρουση πρέπει να είναι διαρκώς παρούσα σε κάθε ανάλυση, καθώς αποτελεί μέρος μιας ορισμένης «φύσης» του κομματικού φαινομένου.

Επιπλέον, τα κομμουνιστικά κόμματα θα πρέπει να εξετάζονται και υπό το πρίσμα μιας διπλής λογικής που διέπει τα κόμματα εν γένει: της λογικής των στόχων, που αφορά τους όρους ιστορικής ανάδυσης των κομμάτων, και της λογικής των μέσων, της μεταβλητής που εξαρτάται από τη δυναμική των πολιτικών θεσμών σε κάθε ιστορική συγκυρία. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα δεν μπορούμε να τα δούμε πέρα από τη συνεχή ένταση και τριβή αυτών των δύο λογικών. Η ιδρυτική, καταστατική τους συνθήκη επέβαλλε στοιχεία όπως η προνομιακή εκπροσώπηση της εργατικής τάξης, η επαναστατική ρήξη, ο διεθνισμός αλλά και μια προσήλωση στα πολιτικά

⁵⁸⁹ Κατά την κλασική πια τυπολογία του S.M. Lipset, St. Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction», S.M. Lipset, St. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, Ν. Υόρκη 1967, σελ. 4 και 26.

⁵⁹⁰ Daniel-Louis Seiler, *Partis et familles politiques*, PUF, Παρίσι 1980, σελ. 275-288.

μοντέλα που γέννησε η Οκτωβριανή Επανάσταση. Από την άλλη, η δυναμική των μεταπολεμικών πολιτικών θεσμών, αλλά και των κοινωνιών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, επέτρεψε ή/και επέβαλε προσαρμογές και επιλογές που επενεργούσαν ουσιαστικά στα πυρηνικά στοιχεία: εγκατάλειψη της λενινιστικής στρατηγικής και της δικτατορίας του προλεταριάτου, δημοκρατικός δρόμος, αποδοχή του πλουραλισμού, ευρωπαϊσμός.

Σε αυτό το ασταθές και δυναμικό σχήμα, είναι πιο χρήσιμος οδηγός για την εξέταση του «ρόλου» που επιτέλεσαν ή διεκδίκησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, ως κόμματα κομμουνιστικά αλλά δρώντα σε «αστικές» δημοκρατίες του δυτικού μπλοκ, μια περισσότερο θεσμική οπτική σαν αυτή που εισηγείται ο Daniel-Louis Seiler.⁵⁹¹ Σύμφωνα με αυτήν, κάθε κόμμα είναι μια οργάνωση που επιδιώκει να κινητοποιήσει τα άτομα με συλλογικό τρόπο, σε σύγκρουση με άλλες συλλογικές μορφές οργάνωσης, προκειμένου να αποκτήσει πρόσβαση στην άσκηση λειτουργιών διακυβέρνησης. Όρος απαράβατος, άσχετα εάν θα είναι επιτυχής ή όχι, είναι η διεκδίκηση να καθορίσει τα δημόσια πράγματα με μια ιδιαίτερη αντίληψη του γενικού συμφέροντος. Τριπλός δείκτης, επομένως, της κομματικής δράσης είναι (1) η λογική της οργάνωσης του ίδιου του κομματικού φορέα (2) η λογική της κινητοποίησης των κοινωνικών διαθέσιμων πόρων, μέσα από το πρίσμα μιας (3) λογικής του προτάγματος (projet), δηλαδή μιας επιδίωξης της εξουσίας στο όνομα μιας ιδιαίτερης κατανόησης του γενικού συμφέροντος.

Το εκκρεμές εντός του οποίου μετεωρίστηκαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα θα εξεταστεί υπό αυτό το πρίσμα. Δηλαδή ως μια επαναδιαπραγμάτευση του ρόλου των κομμουνιστικών κομμάτων στις φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες, μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Ας τροποποιήσουμε λοιπόν το αρχικό μας ερώτημα, υπό το φως της θέσης του Lavaud και της ανάλυσης που προηγήθηκε. Ας εστιάσουμε στο πώς τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, υπό αυτή την τριπλή λογική του κομματικού φαινομένου, επιχείρησαν να αρθρώσουν μια ιδιαίτερη κατανόηση του γενικού συμφέροντος στις χώρες τους, μια συνάρθρωση του κομμουνιστικού με το εθνικό πρόταγμα, κινούμενα πάντα μέσα στο εκκρεμές επανάσταση-διαμαρτυρία-εξουσία (ή ρήξη-αντίσταση-κυβέρνηση) και προσπαθώντας να υπερβούν παραδοσιακές ή παγιωμένες «θέσεις» και ρόλους στον πολιτικό καταμερισμό εργασίας.

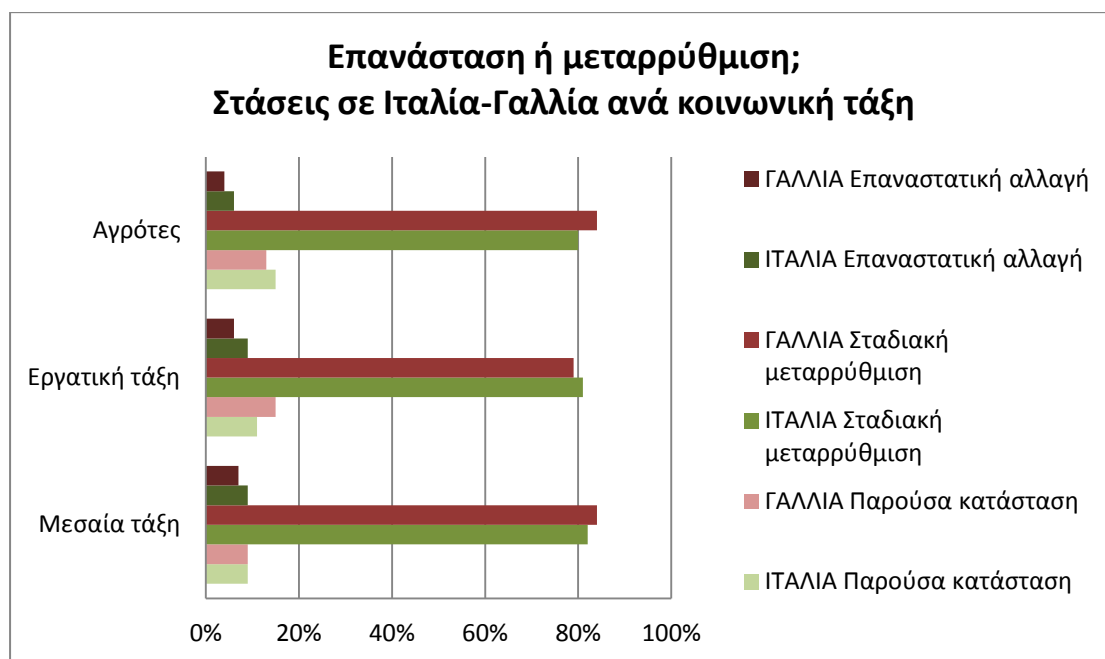
8.3. Επανάσταση ή μεταρρύθμιση;

Αν όμως τα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης επιδίωκαν να απεγκλωβιστούν από έναν στατικό ρόλο διαμαρτυρίας, θα όφειλαν να απαντήσουν με τόλμη στο αιώνιο

⁵⁹¹ Daniel-Louis Seiler, *ό.π.*, ιδίως σελ. 18-24.

ερώτημα: επανάσταση ή μεταρρύθμιση; Η απάντηση που είχε δοθεί στον Μεσοπόλεμο ήταν επανάσταση. Τώρα, η ίδια απάντηση δεν ήταν δυνατή. Όπως στη μία έτσι και στην άλλη περίπτωση, δεν ήταν μόνο θέμα πολιτικού βολонταρισμού αλλά θέμα που άπτεται της ίδιας της λογικής της πολιτικής εκπροσώπησης. Στις μεσοπολεμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες, με τη συγκεκριμένη κοινωνιολογική σύνθεση στο πλαίσιο ενός φορντικού καπιταλισμού που έκανε τα πρώτα του βήματα, με δεδομένες τις επιπτώσεις του Μεγάλου Πολέμου αλλά και με το φάντασμα της Οκτωβριανής Επανάστασης να πλανιέται στον αέρα, η επαναστατική επιλογή είχε λογική, έστω και αν ηττήθηκε κατά κράτος. Στις ευρωπαϊκές κοινωνίες της δεκαετίας του 1960-1970, όμως, εξελισσόταν μια «σιωπηρή επανάσταση», όπως την έχει αποκαλέσει ο Ronald Inglehart, στις πολιτικές αξίες και ταυτότητες. Μια επανάσταση που εκτός των άλλων, όπως δείχνουν οι παρακάτω πίνακες, μπορούσε πλέον να μετρηθεί και να τεκμηριωθεί.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2 Επανάσταση ή μεταρρύθμιση; Στάσεις σε Ιταλία-Γαλλία ανά κοινωνική τάξη

Πηγή: Ronald Inglehart, *The silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977, σελ. 231

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Υπέρ της παρούσας κατάστασης ή της επαναστατικής αλλαγής;

Υπέρ της παρούσας κατάστασης («ΠΚ») ή της επαναστατικής αλλαγής («ΕΑ»); Στάσεις ανά κοινωνική τάξη										
	ΓΑΛΛΙΑ		ΙΤΑΛΙΑ		ΓΕΡΜΑΝΙΑ		ΟΛΛΑΝΔΙΑ		ΒΕΛΓΙΟ	
	ΠΚ	ΕΑ	ΠΚ	ΕΑ	ΠΚ	ΕΑ	ΠΚ	ΕΑ	ΠΚ	ΕΑ
Μεσαία τάξη	9%	7	9	9	17	2	13	6	11	4
Εργατική τάξη	15	6	11	9	22	2	17	9	20	4

Πηγή: Ronald Inglehart, *The silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977, σελ. 231

Στη δεκαετία του 1970, στις χώρες της καρδιάς της Ευρώπης, η εργατική τάξη δεν τασσόταν με θέρμη υπέρ της επαναστατικής αλλαγής. Ενίοτε ήταν λιγότερο θερμή και από τη μεσαία τάξη (Πίνακας 3). Η επαναστατική αλλαγή, όπως και η διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης, ήταν δύο εξίσου μειοψηφικές στάσεις. Συντριπτικά υπερείχε, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, η τοποθέτηση υπέρ των σταδιακών μεταρρυθμίσεων (Διάγραμμα 2). Η ριζοσπαστική δυναμική του 1960 δεν είχε μεταφραστεί σε μια ριζική επαναστατική επιλογή, ωστόσο τροφοδοτούσε μια επιθυμία για σταδιακές αλλαγές. Σε ένα τέτοιο κοινωνικό και αξιακό συγκείμενο ήταν που έπρεπε να τοποθετηθούν οι κομμουνιστές με τρόπο που να μην προδώσουν τις ριζοσπαστικές τάσεις αλλά και να μην αγνοήσουν τη μεταρρυθμιστική πλειοψηφία.

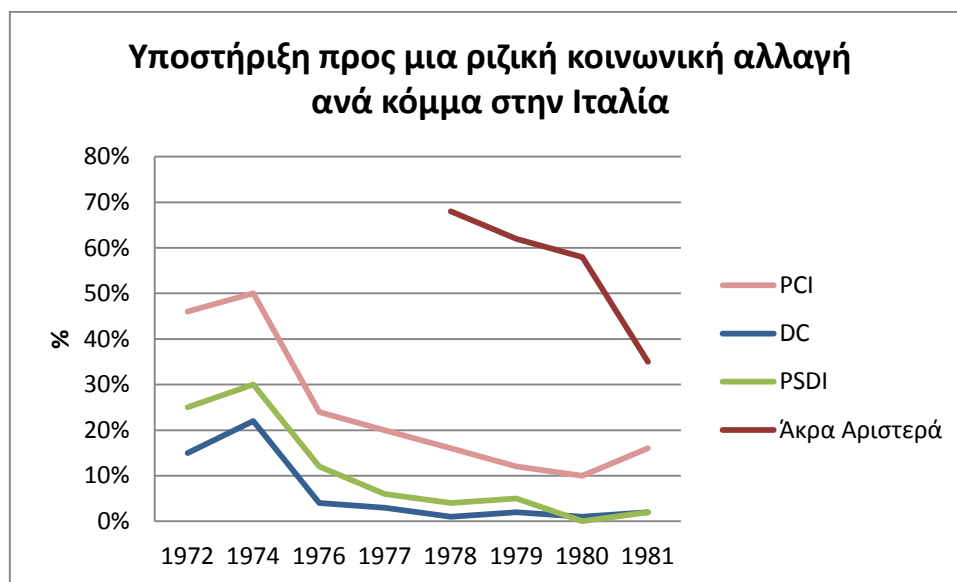
Για τους Ιταλούς, η ταλάντωση από το ένα άκρο του εκκρεμούς στο άλλο δεν θα ήταν τόσο ορμητική χωρίς την αποφασιστική κίνηση της ηγεσίας του Τολιάτι. Αυτός ήταν που στο ιστορικό συνέδριο του 1956⁵⁹² ξεκαθάριζε τους λογαριασμούς με τον «παλιό

⁵⁹² Εισήγηση στο 8ο Συνέδριο του PCI, Δεκέμβρης 1956, «Για ανανέωση και δυνάμωμα», Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, ό.π., σελ. 45.

δογματικό και ανίσχυρο σεχταρισμό» του μεσοπολεμικού PCI, υπέρ της «ρεαλιστικής πολιτικής κατεύθυνσης» που το ιταλικό κόμμα εξέφραζε μεταπολεμικά. Ο Τολιάτι θα αντικαθιστούσε το σύνθημα «να κάνουμε επανάσταση» με την προτροπή «να κάνουμε πολιτική» (*fare politica*). Το *fare politica* βρισκόταν στον αντίποδα της καταγγελτικής αυταρέσκειας και της ουτοπικής αυτάρκειας, αλλά και στον αντίποδα της πολιτικής αρχών.⁵⁹³ Χωρίς να φτάνει σε έναν σχετικιστικό πολιτικό εμπειρισμό, η τολιατική αρχή σήμαινε ότι η σοσιαλιστική επαγγελία έπρεπε να συναντήσει τον πολιτικό πραγματισμό.

Το τολιατικό *fare politica* δεν είχε μόνο αναδρομική χρησιμότητα αλλά ήταν επιχειρησιακό και συγχρονικό. Ειδικά μέσα στα μολυβένια χρόνια και στο μακρύ ιταλικό φθινόπωρο, ήταν η γραμμή άμυνας και αντεπίθεσης του PCI απέναντι στα κομματίδια και τις ομάδες της επαναστατικής τάσης που αναβίωνε. Απέναντι στην αυθορμησία (*spontaneismo*), την «εξτρεμιστική αγκιτάτσια και [τον] σεχταρισμό», την αμφισβήτηση της κεντρικότητας του κομμουνιστικού κόμματος, και του κόμματος εν γένει, το *fare politica* ήταν η σύγχρονη μετάφραση του Μακιαβέλι (τακτικοί χειρισμοί και στρατηγική) και της λενινιστικής συγκεκριμένης ανάλυσης της συγκεκριμένης κατάστασης: η χάραξη μιας πολιτικής γειωμένης στις «πραγματικές διαδικασίες, τις οικονομικές δομές, τις κοινωνικές δυνάμεις».⁵⁹⁴

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3 Υποστήριξη προς μια ριζική κοινωνική αλλαγή ανά κόμμα στην Ιταλία

Πηγή: Samuel Barnes, «Secular Trends and Partisan Realignment in Italy», R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck (επιμ.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Dealignment or Realignment?*, Princeton University Press, Πρίνστον 1984, σελ. 227

⁵⁹³ Alessandro Natta, *Togliatti e il partito nuovo*, ό.π., σελ. 11-13.

⁵⁹⁴ Alessandro Natta, «Intellettuale collettivo», *Rinascita*, 5-11-1971.

Όπως δείχνει το Διάγραμμα 3, η εκρηκτική δυναμική του '68 προκάλεσε ένα κύμα υποστήριξης της ριζικής κοινωνικής αλλαγής που διαπερνούσε όλα τα κόμματα, μη εξαιρούμενης της Χριστιανοδημοκρατίας, και το οποίο διήρκεσε μια πενταετία. Το κύμα αυτό αποκλιμακώνεται ταχύτατα το διάστημα 1974-1976, όχι τυχαία. Δεν είναι μόνο ότι εξαντλείται η ριζοσπαστική δυναμική και διοχετεύεται σε πιο μεταρρυθμιστικές στάσεις, αλλά είναι εξίσου ότι μετά το δημοψήφισμα του 1974 και μέχρι τη συμμετοχή του PCI στην κυβέρνηση το 1976, η κοινωνική ριζοσπαστικότητα έχει μεταπλαστεί πολιτικά, έχει βρει μια δίοδο εκπροσώπησης στην καρδιά του πολιτικού συστήματος. Εδώ, η εξέλιξη της τεκτονικής κοινωνικής δυναμικής και ο παιδαγωγικός ρόλος του κομμουνιστικού κόμματος μοιάζει να συμπορεύονται αδιαχώριστα.

Κάπως έτσι, η ρητορική αλλά και η σκόπευση του PCI μετατοπιζόταν σταδιακά, και αποφασιστικά, προς το κομβικό σημαίνον των «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων». Η στρατηγική μεταρρυθμίσεων γινόταν πλέον το επιθετικό όπλο ενάντια στη χριστιανοδημοκρατική ηγεμονία. Με αφετηρία το φθινόπωρο του 1969, το PCI και ο Μπερλινγκουέρ επιχειρούσαν να επερωτήσουν με τη σειρά τους την κεντρικότητα (centralità) της Χριστιανοδημοκρατίας ως εγγυητή της δημοκρατικής και πολιτειακής σταθερότητας. Η αδράνεια (immobilismo) της Χριστιανοδημοκρατίας, έλεγαν, μεταφέρει τη δική της κρίση στο ίδιο το κράτος και δεν διασφαλίζει τον ηγετικό ρόλο που απαιτεί η Ιταλία.⁵⁹⁵ Η χριστιανοδημοκρατική κυβέρνηση δεν διαθέτει «μια οργανική αντίληψη της πολιτικής μεταρρυθμίσεων», που για το PCI είναι αδιαχώριστα δεμένη με το θέμα της εξουσίας, ώστε οι εργαζόμενες μάζες να οδηγηθούν στη διεύθυνση του κράτους. Το κόμμα επιχειρούσε να αυτοσυστηθεί ως μια ώριμη κυβερνητική εναλλακτική λύση,⁵⁹⁶ ταυτόχρονα αμφισβητώντας την κυβερνητική επάρκεια της Χριστιανοδημοκρατίας αλλά και αποδεικνύοντας ότι το ίδιο είναι παράγοντας σταθερότητας και εγγυητής κράτους και πολιτείας. Είναι ενδεικτική η κοινοβουλευτική του στάση στη μεταπολεμική περίοδο: το PCI μάθαινε να διαπραγματεύεται μέσα στους θεσμούς χωρίς να τους μπλοκάρει, με αποτέλεσμα περί τα ¾ των νομοσχεδίων να εγκρίνονται και με τη δική του συναίνεση ανεξάρτητα από το κυβερνητικό σχήμα.⁵⁹⁷

Οι γάλλοι κομμουνιστές εξίσου αξιοποίησαν τον αριστεριστικό εξτρεμισμό ως ακρογωνιαίο λίθο της μετατόπισής τους προς πιο πραγματιστικές θέσεις. Η αντίστιξη γινόταν με τον πιο επίσημο τρόπο: «Ποτέ δεν είμασταν της άποψης όλα ή τίποτα που χαρακτηρίζει τον αριστερισμό», διακηρύσσει ο Μαρσαί στην εισαγωγή του στο

⁵⁹⁵ «Uscire dalla crisi», συνέντευξη με τον Ε. Μπερλινγκουέρ, *Rinascita*, 21-5-1971.

⁵⁹⁶ Pietro Ingrao, «Non è possibile una via indolore», *Rinascita*, 18-2-1972.

⁵⁹⁷ Ο Τζιανφράνκο Πασκουίνο σημειώνει σχετικά ότι στις κοινοβουλευτικές επιτροπές το ΙΚΚ ενέκρινε το 77% των νομοσχεδίων την περίοδο 1948-1968, ενώ ακόμη και στην Ολομέλεια, που συγκεντρώνει τα φώτα των κεντρικών πολιτικών συγκρούσεων, το PCI κατέληγε να στηρίζει το 41% των νομοσχεδίων, βλ. Gianfranco Pasquino, «The PCI: a Party with a Governmental Vocation», *ό.π.*, σελ. 20.

Κοινό Πρόγραμμα των κομμουνιστών με τους σοσιαλιστές.⁵⁹⁸ Κατά τρόπο ομόλογο με τους Ιταλούς, το PCF επιχείρησε να διαγράψει μια τροχιά που θα ξέφευγε από το βαρυντικό πεδίο μιας «δύναμης διαμαρτυρίας» (*contestataire*) για να προσεγγίσει σε εκείνο μιας δύναμης «δημοκρατικής αντιπολίτευσης», ουσιαστικά μιας πολιτικής δύναμει εναλλακτικής προς το γκωλικό μπλοκ – με κυρίαρχο ρόλο του PCF, μέσα στη συμμαχία του με τους αποδυναμωμένους Σοσιαλιστές.

Τα εχέγγυα που το PCI έδινε μέσα στο κοινοβούλιο, το PCF τα έδινε στις τοπικές κοινωνίες. Σε άλλη ιστορική φάση θα ακουγόταν ίσως παράδοξο από το στόμα ενός γραμματέα κομμουνιστικού κόμματος να λέει ότι «η ροπή μας να διαχειριστούμε τα δημόσια πράγματα, η αίσθησή μας για το κράτος, είναι αναγνωρισμένα από εκατομμύρια Γάλλους που βλέπουν τους κομμουνιστές επί τω έργω στις κοινότητες που διοικούν». Το PCF έδινε τις αποδείξεις που απαιτούνταν ότι δεν είναι αδιάφορο απέναντι λ.χ. στην αναγκαιότητα της εθνικής ανάπτυξης,⁵⁹⁹ ότι είναι παράγοντας μιας αξιόπιστης προοδευτικής εθνικής πολιτική. Ιταλοί και Γάλλοι μοιράζονταν ένα κοινό και κομβικό χαρακτηριστικό: τη θέση ότι «η επανάσταση είναι πολύ σοβαρό πράγμα για να αφεθεί στα χέρια των αναρχικών», των εξτρεμιστών κ.ο.κ., και κυρίως ότι «η επανάσταση στη Δύση θα είναι μια πολιτισμένη επανάσταση, χωρίς βία, θα συνίσταται σε μια σειρά μεταρρυθμίσεις».⁶⁰⁰ Μια εντυπωσιακή απόπειρα επανοριοθέτησης της σχέσης του φορέα της κομμουνιστικής πολιτικής και της εκπροσώπησης των κολασμένων της γης με την επαναστατική επαγγελία και τις συγκαρινές πολιτικές αναγκαιότητες. Μάλιστα, το επιχείρημα ήταν ισχυρό: οφείλεται στις μετριοπαθείς (αλλά «μόνο στην επιφάνεια»!) πολιτικές μας η εκλογική στήριξη που απολαμβάνουμε, η δύναμή μας στις τοπικές εκλογές και στα συνδικάτα.⁶⁰¹

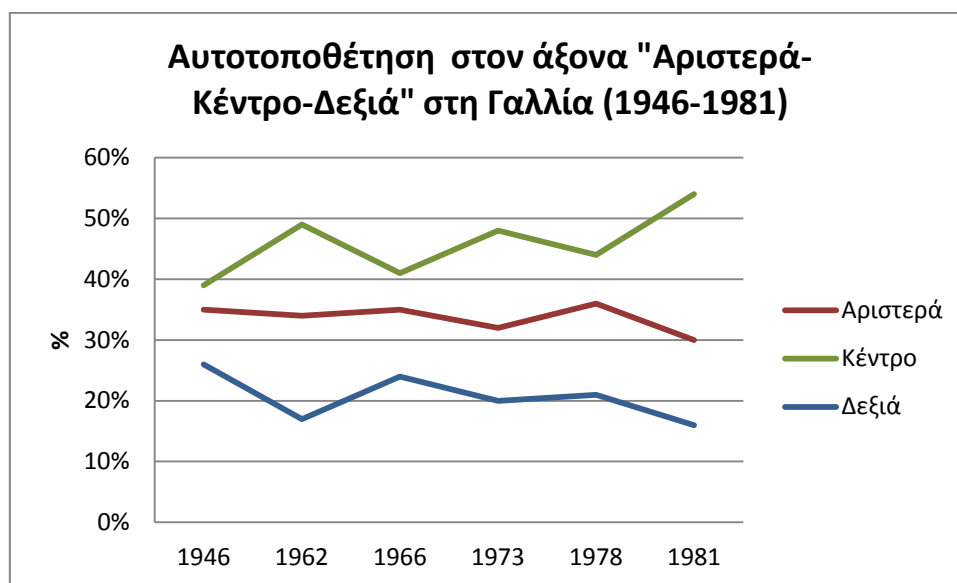
⁵⁹⁸ *Programme commun de gouvernement du parti communiste et du parti socialiste*, ό.π., σελ. 37.

⁵⁹⁹ Εισαγωγή του Μαρσαί στο κείμενο που ενέκρινε η ΚΕ του ΚΚΓ τον Οκτώβριο του 1971, *Changer de cap. Programme pour un gouvernement démocratique d'union populaire*, ό.π., σελ. 18-19.

⁶⁰⁰ Αντίστοιχα βλ. Lucio Lombardo Radice, «Communism with an Italian face?», και Jean Ellenstein, «The Skein of History Unrolled Backwards», στο G.R. Urban, *Eurocommunism. Its Roots and Future in Italy and Elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978, σελ. 54 και 90 αντίστοιχα.

⁶⁰¹ Εδώ ο Lucio Lombardo Radice, «Communism with an Italian face?», ό.π., σελ. 54.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4 Αυτοτοποθέτηση στον άξονα "Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά" στη Γαλλία (1946-1981)

Πηγή: Michael Lewis-Beck, «France: The Stalled Electorate», R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck (ed.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Dealignment or Realignment?*, Princeton University Press, Πρίνστον 1984, σελ. 440

Στρατηγική που μοιάζει σοφά επιλεγμένη, ιδίως αν σκεφτούμε ότι το PCF δεν είχε ακριβώς υπόψη του τα στοιχεία που τεκμηριώνονται στο Διάγραμμα 4. Η ριζοσπαστική δυναμική του Μάη ήταν ένα στοιχείο εξαιρετικά δυναμικό μεν αλλά υπάλληλο σε μια περισσότερο μακρά τάση της γαλλικής κοινωνίας, όπως εξελισσόταν μεταπολεμικά. Μια κοινωνία συνολικά περισσότερο προοδευτική παρά συντηρητική, περισσότερο αριστερή παρά δεξιά, στην οποία ωστόσο η θέση του «κέντρου» γινόταν όλο και ισχυρότερη (από λιγότερο του 40% αμέσως μετά τον πόλεμο σε αρκετά πάνω από το 50% των Γάλλων μετά τον θρίαμβο του Μιτεράν στις εκλογές του 1981). Οι γάλλοι κομμουνιστές όντως ανέβηκαν στο κύμα του ριζοσπαστισμού, με τρόπο ελεγχόμενο, χωρίς ποτέ να ξεχνάνε αυτή τη διαχρονική σταθερά της μεταπολεμικής Γαλλίας.

Οριοθέτηση απέναντι στις υπερεπαναστατικές τάσεις: αυτή ήταν μια κόκκινη κλωστή που συνέδεε τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα. Όταν το PCE παρουσίαζε τη μεταβατική στρατηγική του για το πέρασμα της Ισπανίας στη δημοκρατία, το «Σύμφωνο για την ελευθερία» (Pacto para la libertad), ως ένα πλαίσιο συναινετικής ρήξης με τη δικτατορία, με σεβασμό στους δημοκρατικούς θεσμούς και κανόνες «μέσα στους οποίους» το κόμμα θα έδινε τη μάχη του ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα, δεχόταν ισχυρές επιθέσεις από τους *izquierdistas* (αριστεριστές) με το αιτιολογικό ότι επέλεγε την αστική δημοκρατία από τον σοσιαλισμό. Το αντεπιχείρημα του PCE αντλούσε από το παρελθόν του ίδιου του κόμματος. Από την επαναστατική ταξική σκοπιά, θα πρέπει να είναι σαφής ο διαχωρισμός μιας

φασιστικής δικτατορίας και μιας αστικής δημοκρατίας. Το κόμμα αναστοχάζονταν το δικό του «αριστεριστικό» παρελθόν, τότε που «οι μάζες ζητούσαν δημοκρατία κι εμείς ζητούσαμε μόνο Σοβιέτ».⁶⁰²

Σε συνθήκες νομιμότητας πια, το PCE αυτοσυστήνεται ως «δύναμη υπεύθυνη, ευφυής και αποφασισμένη». Συμμετέχει στη διαπραγμάτευση του συναινετικού περάσματος σε μια δημοκρατική πολιτεία, και παρότι η απήχησή του δεν του επιτρέπει να διεκδικεί το ρόλο μιας εναλλακτικής εξουσίας (ρόλο που είχε κατοχυρώσει το PSOE με τον «ελεκτοραλισμό» και την «ψηφοθηρία» του), ωστόσο επιχειρεί να τοποθετηθεί στρατηγικά ανάμεσα στις δυνάμεις-εγγυητές του νεαρού πολιτεύματος, ώστε και να μην συντριβεί στο πλαίσιο ενός δικομματισμού. Ρητά το PCE τοποθετείται στην προοπτική των «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων», σε έναν αυξημένο ρόλο του δημόσιου τομέα στην οικονομία, υπό τον δημοκρατικό έλεγχο μιας ευρείας συμμαχίας δημοκρατικών δυνάμεων – και όχι πια μιας ταξικής σύγκρουσης.

Ο Καρίγιο θα διαβεβαιώσει ότι το PCE είναι, όπως άλλωστε και τα αδελφά κόμματα PCI και PCF, ένα κόμμα «επαναστατικό και υπεύθυνο», κόμμα αγώνα και διακυβέρνησης (*combate y gobierno*). Ο γραμματέας οφείλει να δώσει αμφίπλευρες διαβεβαιώσεις. Στους «απ' έξω» να δείξει ότι το κόμμα είναι δημοκρατικό, δεν είναι πια μονολιθικό, αλλά ένα «αυθεντικό ευρωκομμουνιστικό κόμμα»· στους «εντός», πολλοί από τους οποίους «φοβούνται ότι αλλάζουμε πάρα πολλά και χάνεται η ταυτότητα του κόμματος», ότι το κόμμα ταυτόχρονα διατηρεί τις βασικές του τις αρχές, τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, τον διεθνισμό, αρνούμενο μια σοσιαλδημοκρατική ελεκτοραλιστική γραμμή, την οποία αποδίδει στο PSOE.⁶⁰³ Μετά τις εκλογές του 1982, με τον θρίαμβο του Γκονζάλεζ και ένα πικρό αποτέλεσμα για τους κομμουνιστές, το κόμμα αναστοχάζεται το στίγμα του, καθώς οι αναταράξεις είναι ισχυρές. Παρ' όλα αυτά, το πρόταγμα των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων παραμένει επενδύόμενο με μια μάλλον τελικά ελεκτοραλιστική τακτική⁶⁰⁴ που πλέον έχει ως κύριο μέλημα τη διάσωση του κόμματος από τις μυλόπετρες του ισπανικού δικομματισμού και ως ορίζοντα τη δυνατότητα συμμετοχής στην κυβέρνηση των επόμενων εκλογών, του 1986.

Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπιζε και το ΚΚΕ εσωτερικού με τη συντριπτική αυτοδυναμία του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981. Με ισχνά εκλογικά ποσοστά, συνέχιζε να ελπίζει ότι θα μπορούσε να επιβιώσει ως συστατικό μέρος του μπλοκ της

⁶⁰² Από την Έκθεση της ΚΕ για το 8ο Συνέδριο του κόμματος, *VIII Congreso del Partido Comunista de España*, 1972, σελ. 26-36.

⁶⁰³ Για τα παραπάνω, βλ. την έκθεση του Καρίγιο και της ΚΕ στο 9ο Συνέδριο του κόμματος, *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 16, 24-25, 38-40. Η ευρωκομμουνιστική ταυτότητα επανεπιβεβαιώθηκε και στο επόμενο συνέδριο του 1980, βλ. «Hacia el X congreso», κύριο άρθρο, *Nuestra Bandera*, vo. 105, Δεκέμβριος 1980.

⁶⁰⁴ Με σαφήνεια στο άρθρο γραμμής ενόψει του 11ου συνεδρίου, Andréu Claret Serra, «Diez notas para un Congreso», *Nuestra Bandera*, vo. 120, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1983.

Αλλαγής, ως δύναμη «ανανέωσης και εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας» εντός μιας πολύχρωμης πλειοψηφίας που θα έπαιρνε τη θέση της σοσιαλιστικής αυτοδυναμίας.⁶⁰⁵ Προηγουμένως βέβαια, και παρότι ουδέποτε στις συνθήκες νομιμότητας δεν κατόρθωσε να κερδίσει υπολογίσιμη εκλογική δύναμη, ωστόσο είχε μάθει από τα αδελφά ευρωπαϊκά κόμματα –εν προκειμένω από τον Καρίγιο– να μιλάει «στο όνομα της τεράστιας πλειοψηφίας της κοινωνίας, στο όνομα του έθνους»⁶⁰⁶ και κυρίως να ανθίσταται στους «αριστεριστικούς πειρασμούς» υποστηρίζοντας με καθαρότητα ότι ο δημοκρατικός δρόμος είναι ο πιο επαναστατικός, τουλάχιστον για την Ελλάδα στη φάση της δημοκρατικής μετάβασης. Ο Λ. Κύρκος επεδίωκε επίμονα να διαπαιδαγωγήσει το κόμμα σε μια πολιτική εθνικού ακροατηρίου, όπως ονομάστηκε, κατά την οποία η εργατική τάξη θα αναγορευόταν σε ηγέτιδα τάξη διά της οποίας θα εκφράζονταν τα συμφέροντα του έθνους. Όχι όμως χωρίς εσωτερικές αμφισβητήσεις με ισχυρούς έκφραστες όπως ο Α. Μπριλλάκης, που αντέτειναν μια ριζοσπαστικότερη οπτική που επέλεγε την ταξική δεσπόζουσα ενάντια στις «δεξιές αντιλήψεις» περί εθνικής απεύθυνσης.⁶⁰⁷

8.4. Μεταρρύθμιση με δικτατορία του προλεταριάτου;

Η μετατόπιση των κομμουνιστών από το επαναστατικό στο κυβερνητικό άκρο του εκκρεμούς περνούσε αναγκαστικά από την αντιφατική έστω αναδιαπραγμάτευση κομβικών όρων του επαναστατικού παραδείγματος. Η δικτατορία του προλεταριάτου ήταν ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς οδοδείκτες που σταδιακά εγκαταλείφθηκαν. Όρος για τον οποίο οι γάλλοι κομμουνιστές δήλωναν το 1964 ακόμη ότι είναι μια κατάσταση «χίλιες φορές πιο δημοκρατική»⁶⁰⁸ από οποιοδήποτε αστικό καθεστώς. Λίγα χρόνια αργότερα, η δικτατορία του προλεταριάτου δεν θα βρισκόταν στη στρατηγική ατζέντα παρά μόνο ως ενδεχομενικότητα (*eventualité*)⁶⁰⁹ στην περίπτωση και μόνο που ο αντίπαλος κατέφευγε στη βία για να αποτρέψει τον σοσιαλιστικό –δημοκρατικό– μετασχηματισμό.

⁶⁰⁵ Συνέντευξη Λεωνίδα Κύρκου, «Οι δυνάμεις της Αλλαγής υπάρχουν», *Αριστερά σήμερα*, τχ. 3, Νοέμβριος 1983.

⁶⁰⁶ Η αναφορά στο *Ευρωκομμουνισμό και κράτος* του ισπανού ηγέτη, βλ. Λεωνίδα Κύρκου, «Σταθερή γραμμή. Όχι υποχωρήσεις σε αριστεριστικές ή δεξιές πιέσεις», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 33, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980.

⁶⁰⁷ Βλ. τον χαρακτηριστικό διάλογο Κύρκου-Μπριλλάκη στο θεωρητικό περιοδικό του κόμματος, Λ. Κύρκος, «Σταθερή γραμμή. Όχι υποχωρήσεις σε αριστεριστικές ή δεξιές πιέσεις», *ό.π.*, και Α. Μπριλλάκης, «Καίρια προβλήματα της κομμουνιστικής ανανέωσης», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 37-38, Μάρτης-Απρίλης 1981. Ο ίδιος ο Κύρκος περιγράφει ανάλογες αντιδράσεις και άλλων στελεχών: «Ο Λευτέρης Ελευθερίου π.χ. δεν σταματούσε να κανονιοβολεί εναντίον μου λέγοντας “Εσύ, Λεωνίδα, βλέπεις το εθνικό ακροατήριο, ενώ πρέπει να κοιτάζουμε το ταξικό”. Ο Μπριλλάκης ήταν της ίδιας λογικής, πίστευε ότι η αριστερά έχανε τον ριζοσπαστισμό της», Ανταίος Χρυσοστομίδης, *Λεωνίδα Κύρκος. Η δυναμική της ανανέωσης*, *ό.π.*, σελ. 85-86.

⁶⁰⁸ *Cahiers du communisme*, Dix Septième congrès du PCF, *ό.π.*

⁶⁰⁹ Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, *ό.π.*, σελ. 107.

Στις συνθήκες της ανεπτυγμένης φιλελεύθερης δημοκρατίας, ήταν πια δύσκολο να σταθεί ακόμη και μια εννοιολόγηση της δικτατορίας του προλεταριάτου ως «πλειοψηφική εξουσία, προσωρινά χωρίς πλειοψηφία».⁶¹⁰ Η εξουσία της εργατικής τάξης, και του κόμματός της, δεν μπορούσε πια να εννοιολογείται παρά ως ένας ρόλος διεύθυνσης, ηγεσίας της κοινωνίας – η γκραμισιανή ηγεμονία έμοιαζε, και ήταν, πολύ πιο συμβατή από την λενινιστική ορολογία. Η έννοια του «μπλοκ εξουσίας» και η δικτατορία του προλεταριάτου συνδέονταν πλέον διαζευκτικά παρά συμπλεκτικά, ακόμη και αν η πρώτη έπρεπε να επενδυθεί με λενινιστικές διατυπώσεις που σχετικοποιούσαν την ακαμψία της δεύτερης.⁶¹¹

Αλλά οι έννοιες και οι όροι μετασχηματίζονταν στο βαθμό που άλλαζε και ο στόχος, η στρατηγική που υπηρετούσαν. Και εκεί βρισκόταν η πραγματική τομή. Η «δικτατορία του προλεταριάτου» δεν υπήρχε ανεξάρτητα από τον στρατηγικό στόχο για «μαρασμό», για την πλήρη εκρίζωση του κράτους. Υπό αυτή την έννοια, όταν ο Ετιέν Μπαλιμπάρ εγκαλούσε το PCF ενόψει του 22ου συνεδρίου του ότι εγκαταλείπει τη δικτατορία του προλατεριάτου (και συνεπώς την ανάλυση περί δικτατορίας της αστικής τάξης) μαζί με τον στόχο να καταστραφεί το κράτος, ο Guy Besse⁶¹² απαντούσε ότι η συγκεκριμένη ανάλυση των συγκαιρινών συνθηκών, δηλαδή «η εξέλιξη του κράτους στη σημερινή Γαλλία», έθετε νέα ζητήματα στο εργατικό κίνημα, άλλα από εκείνα που αντιμετώπιζε στη λενινιστική φάση του. Σε μια ιστορική συγκυρία όπου το κράτος εμφανιζόταν πιο παρεμβατικό από ποτέ, ο δρόμος προς το κράτος των εργατών περνούσε μέσα από τον εκδημοκρατισμό, δηλαδή την με δημοκρατικά μέσα οικειοποίηση του κράτους, και όχι μέσα από τον μαρασμό του.

Ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα αυτής της θεωρητικής και στρατηγικής μετατόπισης είναι το βιβλίο που συνέγραψαν τρία μέλη της ΚΕ του PCF, ο οικονομολόγος Jean Fabre, ο ιστορικός François Hincker και ο φιλόσοφος Lucien Sève. Με τίτλο *Οι κομμουνιστές και το κράτος*, το βιβλίο αυτό επιχειρούσε να αναδείξει τις θεωρητικές αιχμές της στρατηγικής που προέκρινε το 22ο συνέδριο του κόμματος, το 1976, στο οποίο μεταξύ άλλων απαλείφθηκε εντελώς από το κομματικό οπλοστάσιο η δικτατορία του προλεταριάτου. Στο έργο αυτό, το κράτος προσεγγίζεται ως εξής: η μεγάλη αστική μονοπωλιακή τάξη κατέχει *latu sensu* την εξουσία (*pouvoir*) και μαζί τα μέσα παραγωγής· κυρίως όμως «κατέχει» την κυριότητα του κρατικού μηχανισμού, την άσκηση της κρατικής εξουσίας (*pouvoir d'État*). Το κράτος είναι που εγγυάται την ηγεμονία (*hégémonie*) επί της εθνικής συλλογικότητας, το κράτος είναι ο μηχανισμός (*dispositif*) μέσω του οποίου

⁶¹⁰ Η ευφυής διατύπωση στο Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *ό.π.*, σελ. 56.

⁶¹¹ Όπως ότι «η δικτατορία του προλεταριάτου κέρδισε επειδή συνδύασε τον εξαναγκασμό με την πειθώ», Luciano Gruppi, «Bloc du pouvoir et dictature du prolétariat», *Unità*, 3-2-1975, αναφέρεται στο B. Bosi, H. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au pouvoir*, *ό.π.*

⁶¹² Guy Besse, «Sur la dictature du prolétariat», *Humanité*, 23-1-1976, στο B. Bosi, H. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au pouvoir*, *ό.π.*

εφαρμόζεται η πολιτική που αντιστοιχίζεται με τα γενικά συμφέροντα (*intérêts globaux*) της κυρίαρχης τάξης, και οι άνθρωποι που βρίσκονται σε θέσεις-κλειδιά συνδέονται στενά με τους διευθύνοντες των μονοπωλίων ενώ η πολιτική εξουσία διαθέτει τη διοίκηση, τους μηχανισμούς καταστολής, έναν ολόκληρο κρατικό μηχανισμό (*appareil d'État*). Ταυτόχρονα όμως, ανάμεσα στις μερίδες του κεφαλαίου υπάρχουν συγκρούσεις συμφερόντων, τις οποίες το κράτος, με τη *σχετική αυτονομία* του (*autonomie relative*) υποτάσσει στα γενικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Το κράτος μεταφράζει τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων όχι μηχανιστικά αλλά διαμεσολαβώντας έναν συσχετισμό δυνάμεων (*rapport de forces*) που καθιστά εν τέλει το κράτος πεδίο όπου συμπυκνώνεται η ταξική πάλη (*expression condensée de la lutte des classes*).⁶¹³

Αν επιμένουμε στην αναλυτική αυτή περιγραφή, είναι διότι το έργο αυτό συμπεριλαμβάνει και συμπυκνώνει, εν είδει επιτομής, τις τρέχουσες και πιο προωθημένες θεωρητικές επεξεργασίες της εποχής, στο στρατόπεδο πάντα της κομμουνιστικής θεωρίας,⁶¹⁴ προσπαθώντας με αγωνία, και εμφανείς αντιφάσεις, να τις συνδυάσει με το στενό, ανελαστικό και εργαλειακό πλαίσιο της ανάλυσης του PCF για τον κρατικο-μονοπωλιακό καπιταλισμό. Ταυτόχρονα με την ανάλυση που καταγράψαμε παραπάνω, στο ίδιο έργο συνυπάρχει η θέση ότι στο πλαίσιο του ΚΜΚ «μονοπώλια και κράτος αποτελούν έναν ενιαίο μηχανισμό», θέση που συμπληρώνεται από τη διαπίστωση, που στη γαλλική παράδοση ανάγεται τουλάχιστον στην κομμουνιστική ρητορική των χρόνων του Λαϊκού Μετώπου, ότι «30 όμιλοι υποτάσσουν το κράτος και τη χώρα» (αντί των «200 οικογενειών» στην παλαιότερη εκδοχή). Η κρατική εξουσία είναι ενιαία, και της αντιστοιχεί ένας ενιαίος κρατικός μηχανισμός (με ετερογενείς υπο-οργανισμούς όπως η διοίκηση, η αστυνομία, ο στρατός κλπ.) που λειτουργεί «προς όφελος του μεγάλου κεφαλαίου». Την ίδια στιγμή όμως, ο μηχανισμός αυτός είναι σχετικά αυτόνομος, καθόσον διαπερνάται από την ταξική πάλη. Έτσι το βιβλίο φτάνει στην κορυφαία του αντίφαση, όπου το κράτος του ΚΜΚ ασκεί μια ταξική καταπίεση «σαν παράσιτο στο σώμα του έθνους» (δηλαδή με μια *σχέση εξωτερικότητας* προς την κοινωνία) και την ίδια ώρα βρίσκεται «στην καρδιά της κοινωνικής δραστηριότητας», διαπερνάται από τις κοινωνικές αντιθέσεις (*σχέση εσωτερικότητας*).⁶¹⁵ Αντίφαση ανεπίλυτη και απολύτως ενδεικτική των δύσκολων και επίπονων (και θεωρητικά) διεργασιών που έπρεπε να διέλθουν τα κομμουνιστικά κόμματα για να επανεπεξεργαστούν βασικές τους ορίζουσες.⁶¹⁶

⁶¹³ Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, ό.π., στην πυκνή «Εισαγωγή», ιδίως σελ. 12-13.

⁶¹⁴ Όπως μαρτυρά μια απλή ανάγνωση της βιβλιογραφίας που παρατίθεται στο τέλος, όπου περίοπτη θέση έχουν τα έργα του Αλτουσέρ, του Πουλαντζά, της Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, του Γκράμισι φυσικά κλπ.

⁶¹⁵ Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, ό.π., σελ. 117-120.

⁶¹⁶ Αντίφαση που αποτυπώνεται όχι μόνο θεωρητικά αλλά και στο επίπεδο της πολιτικής τακτικής και της τακτικής συμμαχιών με συγκεκριμένες ομάδες στην προοπτική άσκησης της κρατικής εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό, το PCF είχε επιχειρήσει μια συστηματική προσέγγιση με την ελίτ των ανώτερων

Το μείζον όμως είναι το –και πάλι εν μέρει συμβιβαστικό– πρόταγμα στο οποίο εκβάλλει η ανάλυση. Με όλα αυτά κατά νου, στόχος είναι πλέον ο μετασχηματισμός του κράτους μέσα από την «αλλαγή της ταξικής φύσης της εξουσίας». Με μια πιο ισχυρή ακόμη διατύπωση, «αυτό σημαίνει επανάσταση στη σημερινή Γαλλία»: όχι η διάλυση του κρατικού μηχανισμού αλλά ο μετασχηματισμός της σχέσης του με το σύνολο της κοινωνίας. Εφόσον η στρατηγική του κομμουνιστικού κόμματος δεν είναι πια μια στρατηγική εξωτερικότητας, επαναστατικής ανατροπής του συστήματος, στόχος είναι η αλλαγή των κοινωνικών συσχετισμών όπως αποτυπώνονται στο κρατικό πεδίο, εσωτερικά. Η αλλαγή αυτή έρχεται πια με βήματα δημοκρατικά και τελικά με την συναινετική άσκηση της εξουσίας από το κομμουνιστικό κόμμα.

8.5. Από την τοπική εξουσία στην εθνική

Τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα μπορεί να ήταν αποκλεισμένα από την κεντρική εξουσία από την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν αποκλεισμένα από την άσκηση εξουσίας εν γένει. Το πεδίο της τοπικής και περιφερειακής εξουσίας, της αυτοδιοίκησης, είχε αποδειχθεί πεδίο δόξης λαμπρό για τους κομμουνιστές. Η τοπική διακυβέρνηση αποτέλεσε ένα προνομιακό πεδίο δραστηριοποίησης και οργανωτικής συγκρότησης. Συνδεόταν άλλωστε ευθέως με δημοκρατικές μορφές που ανέδειξε πανευρωπαϊκά το αντιστασιακό φαινόμενο. Η είσοδος των μαζών στην πολιτική στη διάρκεια του παγκοσμίου πολέμου είχε εκδηλωθεί έντονα ιδίως στο πεδίο της αυτοδιοίκησης. Τα δημοτικά συμβούλια, για να παραδοξολογήσουμε, έμοιαζαν κατά κάποιον τρόπο να έχουν πάρει τη θέση των εργατικών συμβουλίων του Μεσοπολέμου ως ένας από τους κατεξοχήν χώρους της αριστερής πολιτικής δράσης. Και σε αντίθεση με τα «αντισυστημικά» εργατικά συμβούλια, οι θεσμοί της αυτοδιοίκησης επιδρούσαν ταυτόχρονα στην αντίληψη των κομμουνιστών για τους θεσμούς του αστικού κράτους. Όπως αναφέρει κάπου

κρατικών υπαλλήλων, σε ένα διάβημα αμοιβαίας αναγνώρισης και αποδοχής. Με τρόπο εξόχως αντιφατικό, όπως τον περιγράφει το βιβλίο του νεοσυντηρητικού –και στα νιάτα του στρουκτουραλιστή, συνεργάτη του περιοδικού *Dialectiques*– φιλοσόφου Yves Roucaute, *Le PCF et les sommets de l'État*, PUF, Παρίσι 1981. Ο Roucaute περιγράφει τα στάδια που πέρασε η προσέγγιση του PCF με τους αποφοίτους της περίφημης ENA, της Σχολής Δημόσιας Διοίκησης που στελεχώνει τις κορυφές του κράτους, ενίοτε και τα κυβερνητικά σχήματα στη Γαλλία. Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, από τη «φυσική» θέση δυσπιστίας προχωρά στη διαφοροποίηση ανάμεσα στους «κυνηλού επιπέδου υπαλλήλους» και σε μια «χούφτα τεχνοκράτες» που συμφύρονται στον ενιαίο μηχανισμό του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού. Με μια παράδοση υπεράσπιση της αναγκαίας γραφειοκρατικής ουδετερότητας των υπαλλήλων αυτών, την οποία καταλύουν τα μονοπώλια, το PCF, το 1975, εγγράφει στα στρώματα αυτά ότι μια ενιαία Αριστερά στην εξουσία δεν θα καταργήσει την ENA αλλά θα προχωρήσει στον εκδημοκρατισμό της (η *Humanité* φτάνει να καλύπτει με ρεπορτάζ δείπνα «γνωριμίας» στελεχών του κόμματος με εκπροσώπους των «*énarques*»). Ωστόσο, το 1977, στη φάση της ρήξης με το Σοσιαλιστικό Κόμμα, το PCF επανακάμπτει στη θέση περί κατάργησης της ENA.

χαρακτηριστικά ο Πιέτρο Ινγκράο, «από τα μέσα του '40 τα δημοτικά συμβούλια δεν είναι απλώς εξάρτητα του αστικού κράτους όπου οι αντιπρόσωποι παίρνουν αποφάσεις σε απόσταση από τις μάζες. Οι σύμβουλοι δεν ήταν “τεχνοκράτες” αλλά πολιτικά πρόσωπα, αγωνιστές...».⁶¹⁷

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, η παρουσία του γαλλικού και του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος στο αυτοδιοικητικό πεδίο ήταν εντυπωσιακή. Στη Γαλλία, το 3% από τις 37.000 κοινότητες είχε κομμουνιστή δήμαρχο, ποσοστό που στην Ιταλία εκτοξευόταν στο 10% (800 από τις 8.000). Η φυσιογνωμία των δύο κομμάτων αποτυπωνόταν με γλαφυρό τρόπο στον τρόπο που διοικούσαν τις τοπικές κοινωνίες. Όπως δείχνει ένα συλλογικό έργο με σημαντικές σχετικές έρευνες,⁶¹⁸ το μικρότερο σχετικά ποσοστό παρουσίας του PCF οφειλόταν όχι μόνο στο εκλογικό σύστημα και την καχυποψία των μη κομμουνιστικών κομμάτων, αλλά και στον εργατισμό του κόμματος, στην αντίστασή του σε διευρυμένες επαφές. Οι κομμουνιστές δήμαρχοι στη Γαλλία κινούνταν λενινιστικά, σύμφωνα με τις κομματικές επιταγές, και προνομιακοί τους συνομιλητές ήταν τα κομματικά στελέχη. Οι δήμαρχοι του PCI ήταν πιο ανοιχτοί σε επαφές πέραν του κόμματος, ενώ στις τοπικές οργανώσεις λίγα ήταν τα επαγγελματικά στελέχη ενώ η πλειονότητα ήταν εθελοντές «μερικής απασχόλησης».

Ειδικότερα, το PCI είχε αναπτύξει ιδιαίτερη επιρροή στις περιοχές της Τοσκάνης, της Εμίλια Ρομάνια και της Ούμπρια. Στις θριαμβευτικές αυτοδιοικητικές εκλογές του 1975, που αποτέλεσαν άλλωστε προάγγελο της μεγάλης επιτυχίας του PCI σε εθνικό επίπεδο έναν χρόνο αργότερα, προστέθηκαν το Πιεμόντε, η Λιγουρία και το Λάτιουμ. Τα στοιχεία είναι εντυπωσιακά: 24 από τις 47 πόλεις με πληθυσμό άνω των 100.000 έχουν σοσιαλιστική-κομμουνιστική διοίκηση (συμπεριλαμβάνουν το 54% του ιταλικού πληθυσμού!), μεταξύ αυτών σημαντικές πόλεις όπως το Μιλάνο, το Τορίνο, η Βενετία, η Γένοβα, η Φλωρεντία, η Νάπολι και η Ρώμη (από το 1976). 318 κομμουνιστές δημοτικοί σύμβουλοι σε σύνολο 1025, 925 κοινοτικοί σύμβουλοι σε σύνολο 2754 και 1250 δήμαρχοι σε σύνολο 8066· και βέβαια, το κόσμημα της κομμουνιστικής αυτοδιοικητικής τιάρας, η Μπολόνια, η μεγαλύτερη πόλη της Δυτικής Ευρώπης υπό κομμουνιστική διοίκηση (600.000 κάτοικοι). Το PCI άπλωνε τα δίκτυα επιρροής και ηγεμονίας του σαν ιστό σε ολόκληρη σχεδόν τη χώρα, ξεκινώντας από τα χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής διαχείρισης, με όχημα αυτό που ονομάστηκε μοντέλο της «πόλης πρόνοιας» (welfare city)⁶¹⁹ ή διαφορετικά το

⁶¹⁷ Συνέντευξη του Ινγκράο στο Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, ό.π., σελ. 160-161.

⁶¹⁸ Ειδικότερα, βλ. την έρευνα πεδίου με συνεντεύξεις κομμουνιστών δημάρχων σε Γαλλία και Ιταλία του Sidney Tarrow, «Party Activists in Public Office: Comparisons at the Local Level in Italy and France», καθώς και την έρευνα του Peter Lange, «The PCI at the Local Level: A Study of Strategic Performance» σε 41 οργανώσεις του PCI στο Μιλάνο, αμφότερα στο Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977.

⁶¹⁹ Gianfranco Pasquino, «The PCI: a Party with a Governmental Vocation», ό.π., σελ. 24-25.

«μοντέλο των κόκκινων δήμων της Εμίλια».⁶²⁰ Η εμπειρία του ιταλικού εργατικού κινήματος στο τοπικό επίπεδο, από τα χρόνια του φασισμού, είχε καλλιεργηθεί επιμελώς αξιοποιώντας τις κατακτήσεις του κοινωνικού κράτους. Οι κομμουνιστές, όλως πραγματιστικά, είχαν κατορθώσει να δώσουν στις πόλεις που διοικούσαν ένα αποτελεσματικό συγκοινωνιακό δίκτυο, υψηλά ποσοστά κάλυψης των βρεφονηπιακών σταθμών, σύστημα υγείας κ.ο.κ. Η αποδοτική κοινωνική πολιτική στο τοπικό επίπεδο είχε γίνει από τις βασικότερες προκλήσεις απέναντι στην κυριαρχία της Χριστιανοδημοκρατίας.

Στη Γαλλία, το μοντέλο ονομάστηκε «κόκκινη ζώνη» (*ceinture rouge*). Οι κομμουνιστές αιρετοί, ως διαχειριστές της εξουσίας σε μια ζώνη του γαλλικού εδάφους, λειτουργούσαν με τη συναίσθηση ότι έπρεπε να αναδειχθούν ακριβώς σε ικανούς διαχειριστές, να αντιμετωπίζουν πολλαπλά προβλήματα (σχολεία, δρόμους, στέγαση), να συνθέτουν αντικρουόμενες απαιτήσεις, χωρίς να τρέφουν ψευδαισθήσεις για το εύρος της κοινοτικής εξουσίας. Οι ρίζες της διαχειριστικής αυτής φιλοσοφίας βρίσκονταν στο Λαϊκό Μέτωπο και στη συμμαχία των κομμουνιστών με από ταξικής άποψης «εχθρικά» στρώματα μικρομεσαίων. Οι κομμουνιστές δήμαρχοι διαχειρίζονταν ήδη τους μετασχηματισμούς της αστικής ζωής αλλά και της κομμουνιστικής κοσμοαντίληψης. Η «κόκκινη ζώνη» του παρισινού προαστίου του Bobigny, για παράδειγμα, την περίοδο 1936-1939, ήταν σύμφωνα με το σλόγκαν «Une véritable ville où la population laborieuse se plaît à vivre».⁶²¹

Με την Αντίσταση και την Απελευθέρωση, ολοκληρώθηκε και βάθυνε η στρατηγική αυτή, η οποία επικαιροποιήθηκε πάλι μετά το 1968. Το PCF παρουσιάζει το 1971 το ντοκουμέντο του *Contrat Communal* (Κοινοτικό Συμβόλαιο), όπου δείχνει με έμφαση ότι σημαντικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να αρχίσουν πολύ πριν την εγκαθίδρυση σοσιαλιστικού κράτους – αρχής γενομένης από το τοπικό επίπεδο. Η σχετική παρουσίαση μάλιστα στα *Cahiers du communisme*, από τον Marcel Rosette, κάνει ευθεία αναφορά στον Μάη του 1968: «Οι μεγάλοι αγώνες του Μάη-Ιούνη 1968 [...] ανέπτυξαν περισσότερο το ζήτημα [της συμμετοχής των μαζών] στη διοίκηση των δημόσιων πραγμάτων». Όπως η εμπειρία της Αντίστασης βάθυνε και μετέπλασε τη στρατηγική της τοπικής εξουσίας, έτσι και ο Μάης έχει καταλυτική επίδραση. Η ίδια παρουσίαση συνεχίζει σημειώνοντας ότι «τα δημοτικά συμβούλια σήμερα είναι αντιμέτωπα με πιο πολύπλοκα ζητήματα [...] Για να πάρουν τις πιο ορθές αποφάσεις, χρειάζονται τη γνώμη δύο ειδών εταίρων: αφενός των τεχνικών και ειδικών κάθε είδους, αφετέρου των καταναλωτών και των αντιπροσώπων τους».⁶²² Η προσαρμογή

⁶²⁰ Συνέντευξη με τον Alessandro Natta, «1975-1985, Democrazia e potere locale», *Rinascita*, 26-1-1985.

⁶²¹ «Μια πραγματική πόλη όπου ο εργατικός πληθυσμός χαίρεται να ζει», όπως περιγράφει η Annie Fourcaut στο εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο *Bobigny, banlieue rouge*, Editions ouvrières et Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1986, βλ. σελ. 35-39 και 163-169.

⁶²² Η αναφορά στο Jerome Milch, «The PCF and Local Government: Continuity and Change», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977, σελ. 365-366.

είναι εντυπωσιακή. Μπορεί βέβαια η ειδοποιός διαφορά των κομμουνιστικών κοινοτήτων από τις συντηρητικές να είναι η έμφαση στις κοινωνικές δαπάνες και στις κοινωνικές πολιτικές και υπηρεσίες έναντι της δημοσιονομικής ανεξαρτησίας από το κεντρικό κράτος με πλεονάσματα (όπως η αντίστιξη ανάμεσα στα παρισινά προάστια του Villejuif και του Montrouge αντίστοιχα),⁶²³ ωστόσο οι κομμουνιστές αιρετοί σε γενικές γραμμές προσηλώνονται σε μια συνετή διαχείριση, προτιμώντας τη μέριμνα για τη στέγαση π.χ. του πληθυσμού παρά για την κινητοποίησή του, και επιλέγοντας την τοπική διακυβέρνηση ως ένα πεδίο απόδειξης της προσήλωσης του κόμματος στους δημοκρατικούς θεσμούς.

Η τοπική αυτοδιοίκηση ήταν το πεδίο στο οποίο ένα κομμουνιστικό κόμμα έδειχνε πώς θα λειτουργούσε εάν έπαιρνε την εξουσία στο κεντρικό επίπεδο. Η στρατηγική αυτή έφτασε στο απόγειό της και πάλι στην Ιταλία, στις εκλογές του 1975. Ήταν τότε που για πρώτη και μοναδική ίσως φορά η τοπική αυτοδιοίκηση αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος των κομμουνιστών για να απειλήσουν ευθέως την ηγεμονία μιας τόσο βαθιά ριζωμένης κυριαρχίας όπως της χριστιανοδημοκρατικής. Οι αιρετοί του PCI κυβερνούσαν τις τοπικές κοινωνίες με πραγματισμό, με διαφάνεια και χωρίς να προκαλούν με υποθέσεις διαφθοράς, αποδεχόμενοι ευρύτερες συμμαχίες,⁶²⁴ προωθώντας μια διακριτή ατζέντα πολιτικής για τις τοπικές κοινωνίες με σημαντικές μεταβιβάσεις πόρων προς το περιφερειακό επίπεδο, δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις για την προώθηση της απασχόλησης αλλά και της κοινωνικής πολιτικής, της πολιτικής στέγασης, συγκοινωνιών, εκπαίδευσης, καθώς και με αιχμές εξορθολογισμού και καταπολέμησης της γραφειοκρατίας.⁶²⁵

Η διακυβέρνηση των τοπικών πραγμάτων δεν ήταν απλώς ένα πεδίο δοκιμασίας της προσήλωσης αλλά και της αποτελεσματικότητας του κομμουνιστικού κόμματος στους δημοκρατικούς θεσμούς. Είχε ήδη γίνει το εφελτήριο υπέρβασης της αντικομμουνιστικής «υγειονομικής ζώνης». Κι ακόμη περισσότερο, ήταν ακριβώς μια αυτοδιοικητική εκλογή που καθιέρωνε το PCI ως αληθινή κυβερνητική εναλλακτική, ως δύναμη διακυβέρνησης (*forza di governo*), ως έναν «τρόπο διακυβέρνησης» που διοικητικά και ηθικά, αλλά και εισάγοντας νέα πεδία πολιτικής (περιβάλλον, μαζικές πολιτιστικές δραστηριότητες, κοινωνικές υπηρεσίες για νέους και ηλικιωμένους),

⁶²³ Jerome Milch, *ό.π.*, σελ. 352-354.

⁶²⁴ Όπως τονίζει ο Μπερλινγκουέρ σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Time* την επαύριο των εκλογών του 1975, βλ. Pietro Valenza (επιμ.), *Il compromesso storico*, *ό.π.*

⁶²⁵ Όπως συνοψίζει το παράδειγμα το ίδιο το PCI μετά τις εκλογές του 1975, «La direzione del PCI sul voto del 15 giugno», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1975, σελ. 142-144. Φυσικά, η ατζέντα αυτή ήταν κοινή, και με εξίσου σημαντικό βάρος, και σε κόμματα όπως το ισπανικό και το ελληνικό. Αρκεί για παράδειγμα μια ματιά στο αυτοδιοικητικό πρόγραμμα του ΚΚΕ εσωτερικού, *Το δημοτικό μας συμβόλαιο με το λαό*, Ιούλης 1978. Ο τίτλος παραπέμπει στο αντίστοιχο γαλλικό ντοκουμέντο του 1971, και οι προγραμματικές αιχμές του αφορούν τη δημιουργία Β΄ βαθμού αυτοδιοίκησης με αυξημένους πόρους και αρμοδιότητες, περιφερειακή ανάπτυξη μέσα από επιχειρηματικές πρωτοβουλίες ιδίως σε τομείς κοινής ωφέλειας, και έντονη παρεμβατικότητα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής (κατοικία, πολεοδομία, μεταφορές, τουρισμός, παιδεία).

ερχόταν σε σύγκρουση με τον χριστιανοδημοκρατικό τρόπο.⁶²⁶ Το PCI είχε επενδύσει στην τοπική διακυβέρνηση, και αυτή του ανταπέδιδε ένα πειστικό κυβερνητικό-διαχειριστικό προφίλ και ένα εργαλείο για να καθορίσει τις μεγάλες πολιτικές διαιρετικές τομές στην ιταλική σκηνή.

8.6. Από τις τάξεις στο λαό κι από το λαό στο έθνος

Η γαλλική ρεπουμπλικανική παράδοση, μαζί βέβαια με την εμπειρία του Λαϊκού Μετώπου, διευκόλυνε εξαιρετικά το PCF να περάσει από τη μεσοπολεμική αυστηρά ταξική οπτική σε νέες κεντρικές έννοιες του πολιτικού του λόγου. Σαν προέκταση του 1789, όταν «οι λαϊκές μάζες ξεσηκώθηκαν ενάντια στους αριστοκράτες», έτσι και «εδώ και μισό αιώνα, το PCF, ως το κόμμα της εργατικής τάξης, εκφράζει πάντοτε τα συμφέροντα του γαλλικού έθνους», διακήρυσσε το κόμμα λίγο μετά την εξέγερση του Μάη του 1968.⁶²⁷ Ενώ στην ιστορική φάση διαμόρφωσης του νεωτερικού εθνικού κράτους, τη διεύθυνση του αγώνα είχε στα χέρια της η αστική τάξη, στη σύγχρονη εποχή, και μέσα από το ιστορικό φίλτρο της αντιφασιστικής αντίστασης, η εργατική τάξη θα επιχειρούσε, μέσω φυσικά της εκπροσώπησής της από το κομμουνιστικό κόμμα, να πάρει τη σκυτάλη από τους αστούς και να επικαιροποιήσει τα επαναστατικά προτάγματα, έχοντας τώρα αυτή μια συνείδηση εθνικής τάξης.⁶²⁸

Συνείδηση εθνικής τάξης που αποκτούσε μια διπλή έννοια στα χρόνια του 1960-1970 πια. Στις χώρες εκείνες όπου ο εμφύλιος είχε διαρρήξει την ενότητα του εθνικού σώματος, στην Ισπανία και την Ελλάδα, και όπου το επείγον ήταν το πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία, η συνείδηση εθνικής δύναμης σήμαινε την υπέρβαση της εμφυλιακής μνήμης και της κατάστασης διάκρισης των πολιτών – ακόμη και αν αυτό σήμαινε τη μερική έστω υπέρβαση της ταξικής πάλης.⁶²⁹ Με μια άλλη έννοια, ιδίως στην ιταλική εκδοχή, το «δημοκρατικό και εθνικό [και επαναστατικό] κομμουνιστικό κόμμα αποκτούσε συνείδηση ηγέτιδας τάξης: δεν περιορίζεται σε θέσεις κριτικής και καταγγελίας, δεν ρέπει στον μιζεραμπιλισμό, αλλά «υποδεικνύει λύσεις για τα εθνικά προβλήματα».⁶³⁰ Ποντάρει όχι στην εξαθλίωση της εργατικής τάξης αλλά στην ανάπτυξη της πολιτικής της ισχύος και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής της, όπως άλλωστε αποδεικνύει στο επίπεδο της διακυβέρνησης των τοπικών πραγμάτων, καταπώς είδαμε αμέσως προηγουμένως.

⁶²⁶ Άρθρο του Enrico Berlinguer, «Il tentativo di restaurazione», 23-5-1980, στο Enrico Berlinguer, *La crisi italiana. Scritti su Rinascita*, ό.π.

⁶²⁷ Waldeck Rochet, *Les enseignements de mai-juin 1968*, ό.π., σελ. 62.

⁶²⁸ Emilio Sereni, «Insurrezione nazionale o rivoluzione proletaria?» (άρθρο σε *Rinascita – Il contemporaneo*, 29-1-1971), στο Pietro Valenza (επιμ.), *Il compromesso storico*, ό.π.

⁶²⁹ Βλ. πολύ χαρακτηριστικά τη διακήρυξη της Ολομέλειας της ΚΚ του PCE, *Nuestra Bandera*, vo. 73, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974.

⁶³⁰ Κλείσιμο του Τζ. Αμέντολα σε συνέδριο του Ινστιτούτου Γκράμσι, Istituto Gramsci, *Tendenze del capitalismo italiano*, Riuniti, Ρώμη 1962.

Η εθνικοποίηση της ταξικής οπτικής, ωστόσο, μας επαναφέρει σε ερωτήματα σαν αυτά που θέτει η προσέγγιση του Lavau. Η «τριβωνιανή» λειτουργία του κομμουνιστικού κόμματος, που περιγράφει, είναι κατ' ουσίαν μια λαϊκιστική λειτουργία που επιχειρεί να ενσωματώσει και να εκπροσωπήσει την κοινωνική διαμαρτυρία και απογοήτευση, με μια δόση δημαγωγίας, επαναδιοχετεύοντάς την όμως και πάλι μέσα στα όρια του πολιτικού συστήματος. Πράγματι, η μετάβαση από τις τάξεις στο έθνος είχε, και έχει, ένα ενδιάμεσο στάδιο-σκαλοπάτι: τον λαό.

Ο λαός, βγαλμένος από την αντιφασιστική αντιστασιακή μήτρα, είναι βέβαια, για την Αριστερά, ο εξιδανικευμένος λαός των εργατών και παραγωγών, των καλών και αγαθών ανθρώπων του μόχθου, που υφίστανται την καπιταλιστική εκμετάλλευση. Είναι ο λαός των «από κάτω» ενάντια στους «μεγάλους», ενάντια στους «gros» στη Γαλλία, ενάντια στο «palazzo» όπως έλεγε ο κομμουνιστής Παζολίνι στην Ιταλία. Βέβαια, η κομμουνιστική τάση διαθέτει ριζωμένα αντισώματα σε μια ολοσχερώς λαϊκιστική αφήγηση: ο θεμελιακός μαρξισμός και η ταξική αναλυτική κατηγορία δεν επιτρέπουν ποτέ μια πλήρως ομογενοποιημένη απεικόνιση του λαού χωρίς εσωτερικές αντιθέσεις. Η δομημένη ιδεολογία απομακρύνει τον κίνδυνο ιδεολογικών κολάζ και κοινωνιολογικών συμπλημάτων, ενώ η κομμουνιστική κομματική οργάνωση διαθέτει ισχυρούς ενδιάμεσους θεσμούς που δεν διευκολύνουν την αδιαμεσολάβητη συσχέτιση ηγέτη-λαού. Παρ' όλα αυτά, όπως έχει δείξει ο Marc Lazar σε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον κείμενο,⁶³¹ ο «λαϊκιστικός πειρασμός» είναι πάντα παρών για την κομμουνιστική Αριστερά – ιδίως αν σκεφτούμε τη βαθιά «αντισυστημική» και επαναστατική παράδοση καχυποψίας απέναντι στους «αστικούς» θεσμούς πολιτικής διαμεσολάβησης και εκπροσώπησης, και αντιστικτικά την άμεση δημοκρατία των σοβιέτ, ή την προσωπολατρεία του ηγέτη που συχνά, όπως ο Μωρίς Τορέζ, αυτοπαρουσιάζεται ως «το παιδί του λαού» (le fils du peuple).

Ο πειρασμός του λαϊκισμού είναι διαρκώς παρών για τα κομμουνιστικά κόμματα, χωρίς όμως ποτέ να γίνεται το κυρίαρχο εργαλείο και ύφος πολιτικής. Παροξύνεται στις φάσεις διεύρυνσης του κομμουνιστικού ακροατηρίου, σε περιόδους ανοίγματος όπως στη φάση των Λαϊκών Μετώπων, συναντώντας όμως πάντοτε εσωτερικά όρια. Η ρητορική του PCF, για παράδειγμα, που διαχρονικά, από το Λαϊκό Μέτωπο μέχρι την ευρωκομμουνιστική φάση, αντιπαραθέτει τον λαό στις «200 οικογένειες» που κυβερνούν τη Γαλλία στο πλαίσιο του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, συναντά διαρκώς το όριο του εργατισμού των γάλλων κομμουνιστών. Σε κόμματα όπως το PCI, οι εθνικές-λαϊκές ρίζες της κομματικής στρατηγικής, που αφορμάται από τις γκραμισιανές αναλύσεις, δεν επενδύονται κατά κανόνα με ένα λαϊκιστικό ύφος διότι πάντα υπάρχει η ιστορική μνήμη της καταξοχήν λαϊκιστικής φασιστικής εμπειρίας.⁶³²

⁶³¹ Marc Lazar, «Du populisme à gauche: le cas français et italien», *ό.π.*, ιδίως σελ. 207-209.

⁶³² Εξού και η κάθετη αντίθεση του PCI στο αντιδραστικό κίνημα του «qualunquismo» που στα 1944-1948 αναπτύχθηκε αξυνώνοντας τις αρετές του «απλού ανθρώπου», του «καθενός», που αδιαφορεί για την πολιτική, βλ. πάλι Marc Lazar, «Du populisme à gauche: le cas français et italien», *ό.π.*, σελ. 210-218.

Ακόμη περισσότερο, όταν ο λαϊκισμός γίνεται το κατεξοχήν ύφος της υπερεπαναστατικής αριστερίστικης δυναμικής στη δεκαετία του 1960 (ο λαός ενάντια στους «μεγάλους» και στο «κατεστημένο», τμήμα του οποίου εδώ γίνονται και τα κομμουνιστικά κόμματα!), όταν η άκρα Αριστερά αξιοποιεί τις «μαγικές» ιδιότητες του λαϊκιστικού ύφους (την απόρριψη της πολιτικής πολυπλοκότητας ή των εξωτερικών καταναγκασμών, την καχυποψία απέναντι στα συστήματα αντιπροσώπευσης, τις προσδοκίες για μια απλούστερη και αμεσότερη διακυβέρνηση⁶³³ που θα επιτρέψει στην πολιτική να «βγει πάλι στο φως»), τα κομμουνιστικά κόμματα υπερασπίζονται πια με σαφήνεια τους θεσμούς δημοκρατικής εκπροσώπησης, τις αρετές του αντιπροσωπευτικού συστήματος, απορρίπτοντας κάθε μινιμαλιστικό μήνυμα⁶³⁴ απόρριψης κάθε είδους διαμεσολάβησης και επαναστατικής αμεσότητας.

Για τους ιταλούς κομμουνιστές δεν υπήρχε ζήτημα επιμόλυνσης της ταξικής πάλης από τον εθνικό αγώνα, και αυτό ήταν το μεγάλο μάθημα από τον μεσοπολεμικό σεχταρισμό του κόμματος που πληρώθηκε από την εργατική τάξη με βαρείς όρους στις συνθήκες ζωής και εργασίας της.⁶³⁵ Μακροσκοπικά, για το PCI η ιταλική εργατική τάξη όφειλε να πάρει τη σκυτάλη της «εθνικά διευθυντικής λειτουργίας» εφόσον η αστική τάξη είχε αποτύχει δύο φορές στον ρόλο αυτόν: μία με την καταστροφή του φιλελεύθερου-δημοκρατικού κράτους του Risorgimento και βέβαια με την επικράτηση του φασισμού.⁶³⁶ Σταδιακά το PCI, κατοχυρώνοντας τον χαρακτήρα ενός μαζικού κόμματος με λαϊκές βάσεις, διαμόρφωνε το προφίλ του «κόμματος διακυβέρνησης και αγώνα» (*partito di governo e di lotta*). Δίνοντας όλο και περισσότερη έμφαση στο πρώτο σκέλος, εγγράφοντας καταστατικά έναν χαρακτήρα κόμματος με κυβερνητική κλίση, που δύναται να διασφαλίζει ευρύτερες συναινέσεις και να υποδεικνύει λύσεις στα μείζονα προβλήματα της χώρας.⁶³⁷ Φτάνοντας να δώσει προτεραιότητα, στη δεκαετία του 1980 πια, στην «κρατική αίσθηση»⁶³⁸ που οφείλει να έχει εάν θέλει να αποτελέσει μια αξιόπιστη εναλλακτική απέναντι στη Χριστιανοδημοκρατία – επιφυλάσσοντας πια για τον εαυτό του το ρόλο ενός «προγραμματικού κόμματος» (*partito programmatico*).⁶³⁹

⁶³³ Πυρηνικά στοιχεία του λαϊκιστικού ύφους, βλ. Paul Taggart, *Populism*, Buckingham, Open University Press, 2000, και Margaret Canovan, *Populism*, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London, 1981.

⁶³⁴ Pierre-André Taguieff, *L'illusion populiste*, Berg International, Παρίσι 2002.

⁶³⁵ Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, ό.π., σελ. 118.

⁶³⁶ Enrico Berlinguer, *Unità del popolo per salvare l'Italia* (έκθεση του Μπερλινγκουέρ στο 14ο Συνέδριο του PCI, 1975), ό.π.

⁶³⁷ Βλ. την εξαιρετικά διαφωτιστική, επ' αυτού, έκθεση του Τζιάνι Τσερβέτι, μέλους της γραμματείας του PCI, στη σύνοδο του PCI στη Ρώμη, 13-14 Δεκεμβρίου 1976, Gianni Cervetti, *Partito di governo e di lotta*, ό.π., σελ. 16-19.

⁶³⁸ «Senso nazionale e dello stato», βλ. το ντοκουμέντο του 16ου Συνεδρίου του κόμματος (2-6 Μαρτίου 1983), *L'alternativa democratica*. Documento approvato dal 16o Congresso del PCI, ό.π., σελ. 14.

⁶³⁹ *Tesi, programma, statuto. I documenti approvati dal 17o Congresso del Pci*, ό.π., σελ. 78-79.

Αν το PCI μοιάζει να έχει μια «φυσιολογική» εξέλιξη, αντίθετα πιο παράδοξη περίπτωση είναι το γαλλικό κόμμα. Ο μετεωρισμός του είναι διαρκής, η λαϊκιστική και η εργατιστική οπτική διαδέχονται η μία την άλλη ή ακόμη συγκατοικούν, σε διάφορες παραλλαγές που ενίοτε ακολουθούν τις συμμαχίες του κόμματος και την κυβερνητική του εμπειρία. Το PCF ουδέποτε αποδέχθηκε πλήρως το ιταλικό σχήμα του ιστορικού μπλοκ για να μιλήσει για την πολιτική συμμαχιών του. Αρνήθηκε σταθερά να βυθίσει την εργατική τάξη σε ένα «ετερογενές σύνολο» ώστε να χάσει τη διακριτότητά της και τον ρόλο πρωτοπορίας που διεκδικεί.⁶⁴⁰ Το εγχείρημα ήταν να οργανωθεί ένας αστερισμός συμμαχιών (παραδοσιακά μεσαία στρώματα, νεολαία, καθολικές μάζες κ.ο.κ.) γύρω από την εργατική τάξη και όχι παρατακτικά με αυτήν.

Το σχήμα αυτό της κοινωνικής συμμαχίας, την ίδια στιγμή, αντιπαρέθετε τη «χρηματιστική ολιγαρχία [στην] τεράστια πλειονότητα του πληθυσμού» (αν και όχι του «λαού»). Με τρόπο ακόμη πιο οξύ καθώς προχωρούσε η συμμαχία με το Σοσιαλιστικό Κόμμα, οπότε το PCF ένιωθε την ανάγκη να καταστήσει σαφέστερες τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο κόμματα που συγκροτούσαν πλέον μια πολιτική συμμαχία της Αριστεράς. Το κόμμα λανσάρει το σύνθημα «Union du peuple de la France» (Ένωση του λαού της Γαλλίας), πιέζοντας ταυτόχρονα τους Σοσιαλιστές να προσηλωθούν στους στόχους που έβαζε το Κοινό Πρόγραμμα, με καθαρότητα στόχων αλλά και συμμαχιών, χωρίς παρεκκλίσεις προς το πολιτικό Κέντρο. Έτσι, το PCF διακήρυσσε ότι «θέλουμε να πάμε πιο πέρα από το 1936 και το 1945» την ίδια στιγμή που επέστρεφε στα συνθήματα της εποχής, αντιπαρατιθέμενο σε «μια χούφτα φεουδάρχες της βιομηχανίας και του χρηματοπιστωτικού τομέα».⁶⁴¹

Στην ακμή του ευρωκομμουνιστικού κύματος, που συμπίπτει όμως με τις δυσκολίες της συμμαχίας Σοσιαλιστών-Κομμουνιστών, το PCF φτάνει στο απώγειο του μετεωρισμού του. Από τη μια, οξύνει στο έπακρο την καταγγελτική ρητορεία ενάντια στα «αφεντικά της Γαλλίας», περνώντας από τις «200 οικογένειες» στους «25 χρηματοπιστωτικούς και βιομηχανικούς ομίλους που κυριαρχούν στη γαλλική κοινωνία».⁶⁴² Η καταγγελία συνοδεύεται από την επιστροφή σε ένα από τα αγαπημένα θέματα των γάλλων κομμουνιστών, τον μιζεραμπιλισμό, την υπογράμμιση της «σύγχρονης μιζερίας» που κρύβεται πίσω από την επιφάνεια της καπιταλιστικής ευημερίας. Από την άλλη όμως, και καθώς αυτή η χούφτα εκμεταλλευτών έχει πια «οικειοποιηθεί το κράτος» και το μονοπωλεί –για να θυμηθούμε το *Οι κομμουνιστές και το κράτος* που προαναφέραμε–, είναι ανάγκη η

⁶⁴⁰ Έκθεση της ΚΕ (Ζ. Μαρσαί), 19e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 44 επ.

⁶⁴¹ Έκθεση της ΚΕ (Ζ. Μαρσαί) στο έκτακτο 21ο Συνέδριο του κόμματος στο Βιτρύ (24-27 Οκτωβρίου 1974), XXIIe Congrès extraordinaire du PCF, Union du peuple de France pour le changement démocratique, ό.π.

⁶⁴² Τις οποίες διευθύνουν μάλιστα «30 άνθρωποι». Οι εταιρείες κατονομάζονται μία προς μία: Συέζ, Παριμπά, Μισλέν, Πεζώ, Ντασώ, Ρότσιλντ – όπως και οι άνθρωποι: ο κύριος Jacques Fouchier, γενικός διευθυντής της Παριμπά, ταυτόχρονα διευθύνει τις Compagnie Bancaire, Thomson-CSF, BSN, Pechiney-Ugine-Kuhlmann, Rhone-Poulenc, Rank-Xerox κλπ. Βλ. Έκθεση της ΚΕ, «Ο σοσιαλισμός για τη Γαλλία» (Ζ. Μαρσαί), XXIIe Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 20-23.

Ένωση του Λαού, υπό την πρωτοπορία της εργατικής τάξης και με την «διευθυντική επιρροή» (*influence dirigeante*) του ίδιου του PCF, να υπερβεί τον χαρακτήρα μιας «συγκέντρωσης δυσαρεστημένων δίχως στόχους»⁶⁴³ και να αναλάβει να απελευθερώσει τη χώρα από τα δεσμά, σε συνεργασία με το Σοσιαλιστικό Κόμμα αλλά κυρίως έχοντας για πρώτη φορά μετά το 1947 κομμουνιστές στην κυβέρνηση. Αλλά, στην κυβέρνηση πια, είναι ενδιαφέρον ότι το PCF υιοθετεί με περισσότερη ευκολία τα ιταλογενή γκραμισιανά σχήματα «εθνικοποίησης» της εργατικής τάξης. Άλλωστε, είναι περισσότερο συμβατά με την ανάγκη του κόμματος να δείξει έμπρακτα πια ότι ένα υπαρκτό «εθνικο-λαϊκό κίνημα» αμφισβήτησε τον ηγετικό ρόλο της αστικής τάξης: «Έτσι, στη Γαλλία, μπορέσαμε να εθνικοποιήσουμε τα βασικά καπιταλιστικά μονοπώλια».⁶⁴⁴

Όσον αφορά τις άλλες δύο περιπτώσεις, την ισπανική και την ελληνική, εκεί οι κομμουνιστές προτού διεκδικήσουν ρόλους εθνικής διεύθυνσης έπρεπε να υπερβούν ιστορικά εμπόδια που είχαν διχάσει το εθνικό σώμα ή απέκλειαν ένα μέρος του από την πολιτική. Στην Ισπανία, ο Καρίγιο έγκαιρα προσδιόριζε το κοινωνικό υποκείμενο στο οποίο απευθυνόταν το PCE ως έναν συνασπισμό που άγγιζε τα μεσαία στρώματα, τη μικρή ή μεσαία αστική τάξη, ακόμη και τους «μη μονοπωλιακούς» βιομήχανους και εμπόρους, απέναντι στο κυρίαρχο μπλοκ της παραδοσιακής αντιδραστικής Δεξιάς και σε δυνάμει συμμαχία ακόμη και με εκσυγχρονιστικές ομάδες του καθεστώτος (όπως το Όπους Ντέι ή η φιλελευθερίζουσα και ευρωπαϊζουσα Νεοδεξιά). Ρητά διατυπωνόταν η προϋπόθεση οποιουδήποτε τέτοιου συνασπισμού ή συμμαχίας: «να συσπειρώσουμε όλες τις λαϊκές και πατριωτικές δυνάμεις, χωρίς να παίρνουμε υπόψη σε ποιο στρατόπεδο πολέμησαν το 1936-1939».⁶⁴⁵ Ανάλογο χαρακτήρα θα είχε και η βασική στρατηγική αιχμή του κόμματος για τη μετάβαση στη δημοκρατία. Η «εθνική απεργία» (*huelga nacional*) θα είναι ταυτόχρονα και το όχημα για να καλλιεργήσει το κόμμα έναν «εθνικό» χαρακτήρα, που συσπειρώνει έναν αντι-μονοπωλιακό συνασπισμό στο πλαίσιο του οποίου η εργατική τάξη συμπαρατάσσεται, χωρίς αξιώσεις πρωτοπορίας, με το φοιτητικό κίνημα, τις τάξεις των ελεύθερων επαγγελματιών, τα μεσαία στρώματα, μέρος τουλάχιστον των ενόπλων δυνάμεων κ.ο.κ. Το κυριότερο: ο ευρύς συνασπισμός που προωθεί η Εθνική Απεργία είναι ένα μπλοκ που διεκδικεί να διαμορφώσει τα πράγματα στη χώρα, να δρομολογήσει τη δημοκρατική μετάβαση, ως δύναμη πραγματιστικής διεύθυνσης της κοινωνίας – η εθνική απεργία «δεν είναι το αναρχικό όνειρο»,⁶⁴⁶ δεν είναι η γενική απεργία των αναρχοσυνδικαλιστών. Η υπέρβαση των εμφυλιακών διχασμών προϋποθέτει και την υπενθύμιση του υπεύθυνου ρόλου του PCE κατά τη διάρκεια της εθνικής περιπέτειας.

⁶⁴³ Έκθεση της ΚΕ, «Ο σοσιαλισμός για τη Γαλλία» (Ζ. Μαρσαί), XXIIe Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 52.

⁶⁴⁴ Félix Damette, Jacques Scheibling, «La structure nationale: hégémonie et consensus», *Cahiers du communisme*, vo. 9, Σεπτέμβριος 1983, και vo. 10, Οκτώβριος 1983.

⁶⁴⁵ Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία*, ό.π., σελ. 57.

⁶⁴⁶ Σαντιάγο Καρίγιο, Έκθεση της ΚΕ στο 8ο Συνέδριο του κόμματος, το τελευταίο σε συνθήκες παρανομίας, VIII Congreso del Partido Comunista de España, 1972, σελ. 43-44.

Αντίστοιχη λειτουργία είχε στην Ελλάδα η επιτυχημένη προσπάθεια του ΚΚΕ εσωτερικού να συστήσει ένα ευρύ αντιδικτατορική μέτωπο με τη συμφωνία ΠΑΜ-ΠΑΚ που συνυπέγραψαν ο Α. Μπριλλάκης και ο Α. Παπανδρέου. Σταδιακά προσεγγίζεται και η ΕΡΕ για έναν συντονισμό της δράσης, και από τις φυλακές Αβέρωφ, ο Κύρκος, ο Μπενάς και ο Πότης Παρασκευόπουλος δηλώνουν: «Η έφεση για αντίσταση αγκαλιάζει όλο το έθνος, από την αριστερά ως τη δεξιά».⁶⁴⁷ Το ΚΚΕ εσωτερικού βρισκόταν σε ευθεία συνέχεια με τη γραμμή της ΕΔΑ στην περίοδο της καχεκτικής δημοκρατίας του μετεμφυλιακού κράτους: την Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή, που είχε ως κύριο μοχλό της εργατική τάξη αλλά μέσα σε μια ευρεία συμμαχία που θα επιχειρούσε να προσεταιριστεί και την «εθνική αστική τάξη»⁶⁴⁸ στην προοπτική του εκδημοκρατισμού. Μετάπλαση της γραμμής αυτής ήταν η ΕΑΔΕ, η Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατική Ενότητα, με κύριο εκφραστή τον Λεωνίδα Κύρκο, θέτοντας τους «Στόχους του έθνους».

Στη φάση της δημοκρατικής μετάβασης, το ΚΚΕ εσωτερικού επέμεινε σχεδόν αποκλειστικά στην αιχμή της ΕΑΔΕ. Στο πρώτο του συνέδριο σε συνθήκες νομιμότητας μάλιστα, διακηρύχθηκε σε όλους τους τόνους ότι η ΕΑΔΕ μεταφράζεται σε μια συμμαχία όλων των εθνικών δημοκρατικών δυνάμεων, «αντιπολωτική και ανοικτή», που δεν θα θέτει ζήτημα ανατροπής της κυβέρνησης Καραμανλή «εφόσον δεν υπάρχει εναλλακτική λύση», προκειμένου να θεμελιωθεί η δημοκρατία όπως ήταν και το αίτημα του «ενωμένο[υ] πέρα από ιδεολογικές διαφορές λαο[ύ] μας».⁶⁴⁹ Το ΚΚΕ εσωτερικού είναι ίσως ανάμεσα στα κόμματα που εξετάζουμε εκείνο που με τον πιο έντονο τρόπο αυτοσυστήθηκε ως «κόμμα εθνικό»,⁶⁵⁰ υποτάσσοντας δηλαδή σχεδόν πλήρως τις ταξικές αναφορές σε εγκλήσεις ενός ενιαίου εθνικού συνόλου, ομογενοποιημένου απέναντι στις ενδεχόμενες αντιδημοκρατικές υποτροπές. Οι εθνικές αιχμές θα γίνουν σταδιακά ακόμη πιο πρόδηλες, έχοντας όμως εξαρχής συνδεθεί με το τραύμα της κυπριακής υπόθεσης.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Για την ανατροπή της δικτατορίας, για τη νίκη της δημοκρατίας. *Ντοκουμέντα της ΕΔΑ, 1967-1970*, ό.π., σελ. 43-44 (ανακοίνωση της ΕΔΑ, «Ζήτω η ενότητα των αντιδικτατορικών δυνάμεων», 6 Αυγούστου 1968) και 61-64.

⁶⁴⁸ Π.χ. βλ. το κλείσιμο του Α. Μπριλλάκη στο Β' Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ (8-15/12/1962), Ηλ. Νικολακόπουλος, Ε. Ολυμπίτου (επιμ.), *Αντώνης Μπριλλάκης. Διαδρομές και αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον εμφύλιο*, ό.π., σελ. 166.

⁶⁴⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 4 (1ο-9ο συνέδριο, 6-12 Ιουνίου 1976) φ. 1, Απόφαση του συνεδρίου.

⁶⁵⁰ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στη συζήτηση για το καταστατικό του κόμματος, στο συνέδριο του 1976 και σε συνθήκες πια νομιμότητας, είχε απορριφθεί η διατύπωση «Το ΚΚΕ εσωτερικού αγωνίζεται για να καταστεί/είναι η πρωτοπόρα πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης», και τελικά έγινε δεκτή η διατύπωση (του Τάσου Τρίκκα) «Το ΚΚΕ εσωτ. συγκεντρώνει όλες του τις δυνάμεις στην προσπάθεια να είναι πρωτοπόρα πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης και όλων των εργαζομένων, της πόλης και του χωριού, του χεριού και του πνεύματος», βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 5 (1ο-9ο συνέδριο, 6-12 Ιουνίου 1976) φ. 10, εργασίες συνεδρίου.

⁶⁵¹ Έτσι, στο δεύτερο συνέδριο του ΚΚΕ εσωτερικού συναντά κανείς την εντυπωσιακή διατύπωση «Το συνέδριο απευθύνεται σε όλο το έθνος με την πρόσκληση να ενωθεί γύρω από μια γραμμή που θα αποκλείει κάθε μειοδοσία στο Αιγαίο», βλ. ΚΚΕ εσωτ. / 2^ο (10^ο) Συνέδριο – Απρίλιος 1978, Πολιτική απόφαση, σελ. 29.

8.7. Διαιρετικές τομές στο σώμα του πολιτικού

Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα διεκδίκησαν, στο βαθμό που οι συνθήκες σε κάθε χώρα το επέτρεπαν, κάτι παραπάνω από έναν ρόλο κόμματος διαμαρτυρίας με ριζοσπαστική ατζέντα μέσα σε ένα ετερογενές θεσμικό και γεωπολιτικό περιβάλλον. Για να το επιτύχουν, έπρεπε να ανατοποθετηθούν τα ίδια στον άξονα επανάσταση-διαμαρτυρία-διακυβέρνηση αλλά και στον επάλληλο άξονα τάξη-λαός-έθνος. Ταυτόχρονα, έπρεπε να επανατοποθετηθούν και μέσα στις παγιωμένες διαιρετικές τομές που όριζαν τα συστήματα πολιτικού και κομματικού ανταγωνισμού μέσα στα οποία λειτουργούσαν τα ΚΚ σε αντιπαράθεση με τα «αστικά» κόμματα. Κατά την κλασική διατύπωση των Lipset και Rokkan, επρόκειτο για σχετικά μικρές πολιτικές δυνάμεις που όμως, μέσα στην πολλαπλή κρίση του ανατολικού και του δυτικού κόσμου, είχαν μπροστά μια δομή πολιτικής ευκαιρίας ώστε να μην αρκούνται πλέον σε μια λειτουργία έκφρασης επιμέρους κοινωνικών τάσεων αλλά να διεκδικήσουν αποφασιστική επιρροή διαρρηγνύοντας υπάρχουσες διαιρέσεις και εγκαθιδρύοντας κοινά μέτωπα με δυνάμει εχθρούς και αντιπάλους.⁶⁵²

Κατεξοχήν παράδειγμα είναι και πάλι εδώ το PCI. Ακριβώς για το λόγο ότι ήταν αναγκασμένο να δρα σε αυτό το περιβάλλον που ο ιταλός πολεολόγος Giorgio Galli έχει προσφυώς ονομάσει «ατελή δικομματισμό»: την κατάσταση δηλαδή όπου η Χριστιανοδημοκρατία παρέμενε σταθερά στην κυβέρνηση, με τη συνδρομή ελάσσονων δυνάμεων, ενώ το όλο και πιο ισχυρό και ηγεμονικό PCI ήταν αλυσοδεμένο σε θέσεις αντιπολίτευσης, καθώς η κυβερνητική εναλλαγή έμοιαζε αδιανόγητη στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο.⁶⁵³ Ήδη στο περίφημο 8ο συνέδριο του κόμματος, το 1956, ο Τολιάτι προειδοποιούσε ότι το PCI έπρεπε να σπάσει το μονοπώλιο της Χριστιανοδημοκρατίας και ο μόνος δρόμος ήταν να προσεταιριστεί εκείνες τις «ενδιάμεσες δημοκρατικές δυνάμεις» (όπως τις προοδευτικών προδιαθέσεων καθολικές μάζες)⁶⁵⁴ που διαφορετικά θα συντρίβονταν από τη χριστιανοδημοκρατική ηγεμονία – η οποία άλλωστε όριζε κυριαρχικά τη βασική τομή στη χώρα που διαχώριζε φιλοκομμουνιστικές και αντικομμουνιστικές δυνάμεις.

Στο εξής, το κόμμα θα αναζητούσε την επαναστατική οδό στην Ιταλία πάντοτε εντός του συνταγματικού πλαισίου, κατοχυρώνοντας καταρχάς το ρόλο μιας «συνταγματικής αντιπολίτευσης»⁶⁵⁵ αλλά χωρίς να αρκείται σε αυτόν. Έχοντας απορρίψει το δρόμο της ανάπτυξης μιας «αντι-εξουσίας από τα κάτω»,⁶⁵⁶ εξωτερικής ως προς το κράτος και τους υπάρχοντες θεσμούς, το PCI έβαζε στο επίκεντρο της

⁶⁵² S.M. Lipset, St. Rokkan, «Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction», *ό.π.*, σελ. 5.

⁶⁵³ Michel Dreyfus, Bruno Groppo, «Τα ΚΚ της Γαλλίας και της Ιταλίας», *ό.π.*, σελ. 414.

⁶⁵⁴ Π. Τολιάτι, Εισήγηση στο 8ο Συνέδριο του PCI, Δεκέμβρης 1956, «Για ανανέωση και δυνάμωμα», Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, *ό.π.*, σελ. 68 και 79.

⁶⁵⁵ Alessandro Natta, «Risposte agli interlocutori» (διάλογος για το 12ο συνέδριο του PCI, 8 Φεβρουαρίου 1969), *Rinascita*, 3-1-1969.

⁶⁵⁶ Enrico Berlinguer, «Classe operaia e blocco sociale», *Rinascita*, 15-1-1971.

στρατηγικής του την πολιτική-κρατική διάσταση και το ζήτημα της διακυβέρνησης με πρωτόγνωρη ένταση και συνέπεια ανάμεσα στα ΚΚ της Ευρώπης, με μια διπλή οπτική. Από τη μια, με έναν «μετωπισμό» (*frontismo*) που αντλούσε από τις τη λαϊκομετωπική παράδοση κι από την άλλη επιχειρώντας να προσεταιριστεί στην κατεύθυνση ενός κοινού κυβερνητικού προγράμματος τις πολιτικές εκφράσεις των περιφημών αυτών «ενδιάμεσων δημοκρατικών δυνάμεων» τις οποίες ο Τολιάτι δεν επιθυμούσε να χαρίσει στη Χριστιανοδημοκρατία – δηλαδή του Σοσιαλιστικού Κόμματος και του PSIUP.⁶⁵⁷ Το PCI θα επιχειρούσε να σπάσει το ταμπού που το απέκλειε από τη διακυβέρνηση, ωστόσο όχι υιοθετώντας έναν ορισμένο «κεντρισμό» αλλά επιχειρώντας μια μετωπική πολιτική διάκριση, και συνεπώς σύγκρουση, με τη Χριστιανοδημοκρατία, με παράλληλα ανοίγματα σε δυνάμει εταίρους σε μια λογική που πολύ απέχει από αυτήν του μοναδικού κόμματος.

Οι γάλλοι κομμουνιστές, από την άλλη, αφενός έρεπαν προς την τριβωνιανή εκπροσώπηση της διαμαρτυρίας, αφετέρου όμως επικροτούσαν ανοιχτά τη στρατηγική του PCI όταν ιδίως στις εκλογές του 1976 κέρδισε μια ψήφο όχι διαμαρτυρίας αλλά «εμπιστοσύνης».⁶⁵⁸ Έγκαιρα, πάντως, και το PCF επιχειρούσε να τοποθετηθεί στρατηγικά επηρεάζοντας τις βασικές διαιρετικές γραμμές στη γαλλική πολιτική σκηνή. Ελλείψει συγκροτημένου σοσιαλιστικού πόλου, ήταν οι κομμουνιστές που αναλάμβαναν το εγχείρημα της «ένωσης της Αριστεράς σε ένα κοινό πρόγραμμα» ήδη από τις προεδρικές εκλογές του 1965. Το κόμμα διακήρυσσε ότι η επιστροφή στο παρελθόν, στην προ του 1958 κατάσταση της διαίρεσης και του κερματισμού των «εργατικών και δημοκρατικών δυνάμεων» αλλά και «της περιθωριοποίησης του PCF», έπρεπε να αποφευχθεί.⁶⁵⁹ Η μέθοδος θα ήταν η ανάδειξη ενός κοινού υποψηφίου ενάντια στον «υποψήφιο της προσωπικής εξουσίας», τον στρατηγό Ντε Γκωλ. Αλλά και στη μετά Ντε Γκωλ εποχή, το PCF προωθούσε συστηματικά μία συσπείρωση του αριστερού πόλου του γαλλικού κομματικού συστήματος, υπό τη δική του πρωτοβουλία, συνδέοντας άρρηκτα το αναπόσπαστο της κομμουνιστικής παρουσίας για την πρόοδο και τη δημοκρατία στη Γαλλία με ένα εγχείρημα «μακράς πνοής» για την ενότητα της Αριστεράς «με κάθε τίμημα».⁶⁶⁰

Στην ισπανική, και πολύ περισσότερο στην ελληνική περίπτωση, τα κομμουνιστικά κόμματα, λόγω μικρότερου μεγέθους και επιρροής, αλλά και λόγω των ειδικών συνθηκών που επέβαλλε η παράνομη ή ημι-παράνομη λειτουργία τους τις προηγούμενες δεκαετίες, επιχείρησαν να τοποθετηθούν με διαφορετικό τρόπο σε άλλου είδους διαιρετικές γραμμές. Για τα δύο κόμματα, μείζονα προτεραιότητα ήταν η ενσωμάτωσή τους στον πολιτικό χάρτη της δημοκρατικής μετάβασης, και μάλιστα

⁶⁵⁷ Giorgio Napolitano, «I tre nodi della sinistra italiana», *Rinascita*, 4-2-1972.

⁶⁵⁸ Pierre Laroche, «Italie, l'intérêt national», *Cahiers du communisme*, vo. 9, Σεπτέμβριος 1976.

⁶⁵⁹ Βαλντέκ Ροσέ, Έκθεση της ΚΕ, *Cahiers du communisme*, Dix Septième congrès du PCF, ό.π.

⁶⁶⁰ Που άλλωστε αναγόταν, στην κομματική αφήγηση, στο Σύμφωνο Ενότητας Δράσης με τους Σοσιαλιστές το 1934, στην Αντίσταση και το Εθνικό συμβούλιο Αντίστασης κ.ο.κ., βλ. 20e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π.

με τους καλύτερους δυνατούς όρους ως πυλώνες σταθερότητας του δημοκρατικού καθεστώτος – ρόλο που το ιταλικό και το γαλλικό κόμμα έπαιζαν στις χώρες τους από την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Το PCE διαμορφώνει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους «νεοφρανκιστές» και στις «δημοκρατικές δυνάμεις» εν γένει, καθώς το νεαρό πολίτευμα μοιάζει, και είναι, ακόμη εύθραυστο. Κατά κάποιον τρόπο, συνεχίζει να επιτελεί το ρόλο που έπαιζε στο πλαίσιο της δικτατορίας, όταν πλαισίωνε πολιτικά τα μέρη του πληθυσμού που στερούνταν εκπροσώπησης, οργάνωνε πολιτικά τις περιθωριοποιημένες μάζες, ιδίως στο συνδικαλιστικό επίπεδο, διεκδικώντας –χωρίς να του αναγνωρίζεται– μια κατά Llavau τριβωνιανή λειτουργία.⁶⁶¹ Αρνείται να επιτεθεί μετωπικά σε μια κυβέρνηση στην οποία δεν μετέχει και η οποία άλλωστε ανήκει στην αντίπερα όχθη, αλλά επιλέγει να «κάνει πολιτική» (κατά την ιταλική φόρμουλα του *fare politica*) στο πλαίσιο των «συγκεκριμένων συμβιβασμών» που απαιτούνται για τη θεμελίωση του εκδημοκρατισμού.⁶⁶² Σε αυτό το έδαφος, το PCE επιχειρεί να διευρύνει τις κοινωνικές του συμμαχίες, επικαιροποιώντας το δόγμα της εργατοαγροτικής συμμαχίας σε μια συμμαχία «των δυνάμεων της εργασίας και της κουλτούρας», και ταυτόχρονα προωθώντας, κατά το γαλλικό παράδειγμα, μια συσπείρωση της ευρύτερης Αριστεράς, δηλαδή του PCE και του PSOE, με απώτερο στόχο ο συνασπισμός αυτός να ενσωματώνει και τις ισπανικές «ενδιάμεσες δημοκρατικές δυνάμεις» που μετεωρίζονταν μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, όπως τα «δημοκρατικά και ανανεωτικά στοιχεία του καθολικισμού» και η UOC (Χριστιανοδημοκρατική Ένωση).⁶⁶³

Ωστόσο, η στρατηγική πρόσδεση του PCE στην αιχμή της «συμφωνημένης ρήξης» με το δικτατορικό καθεστώς (*ruptura pactada*) είχε επιτρέψει στους Σοσιαλιστές να υπερακοντίσουν τους κομμουνιστές από ριζοσπαστικότερες θέσεις. Το PSOE, με την ουσιαστική στήριξη του γερμανικού SPD, αναδεικνυόταν σε πλειοψηφική δύναμη. Από την άλλη, το PCE κατήγγελλε τη «σοσιαλδημοκρατικοποίησή» του και επιχειρούσε να μην εγκλωβιστεί στον διαμορφούμενο δικομματισμό, να εμφανιστεί ως εγγυητής μιας πραγματικά «προωθημένης» σοσιαλιστικής κυβέρνησης, μετεωριζόμενο, ωστόσο, ανάμεσα σε διαφορετικά πολιτικά σχέδια (μια σοσιαλδημοκρατική ανάγνωση του ευρωκομμουνισμού, μια δογματική επαναστατική αντίληψη).⁶⁶⁴

⁶⁶¹ Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, ό.π., σελ. 163-164 και 178-179.

⁶⁶² Pilar Brabo, «De la reforma suarez a la legalización del Partido», *Nuestra Bandera*, vo. 86, Μάρτιος-Απρίλιος 1977.

⁶⁶³ Βλ. την *Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας*, ό.π., που αποτελεί το σχέδιο προγράμματος που εκπονήθηκε από επιτροπή ορισθείσα από το 7ο Συνέδριο του PCE το 1965. Βλ. επίσης Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία*, ό.π., σελ. 88-98.

⁶⁶⁴ «[N]α δημιουργήσουμε τις συνθήκες ώστε να μην εγκατασταθεί, μέσω της σοσιαλιστικής κυβέρνησης, στη Μονκλόα η αντιδραστική και συντηρητική Δεξιά αλλά μια επιλογή πιο προωθημένη», υποστηρίζει ο διάδοχος του Καρίγιο Gerardo Iglesias, σε συνέντευξη στην *Nuestra Bandera*, vo. 115, Δεκέμβριος 1982. Στο ίδιο τεύχος, βλ. τον ενδιαφέροντα διάλογο για τις αιτίες της

Με ομόλογο τρόπο επιχειρούσε να θέσει τα πολιτικά διλήμματα και το ΚΚΕ εσωτερικού: «στρατοκρατική δικτατορία ή δημοκρατία»; Και στο πλαίσιο των «αναγκαιών συμβιβασμών» μεταξύ των δημοκρατικών δυνάμεων που απαιτούσε το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος, το ΚΚΕ εσωτερικού επιχειρούσε να εμφανιστεί ως εγγυητής και ως «εθνική ηγετική δύναμη».⁶⁶⁵ Ωστόσο, αυτή η συναινετική προσέγγιση υπερκεράστηκε, τόσο στην Ισπανία όσο (και εντυπωσιακότερα) και στην Ελλάδα. Από τον ριζοσπαστισμό των ανερχόμενων σοσιαλιστικών κομμάτων του Γκονζάλες και του Παπανδρέου, που επέλεγαν τη σύγκρουση και την οξύτητα παρά τη συναίνεση, χωρίς βέβαια να αφίστανται του πλαισίου συνεννόησης για την εμπέδωση της δημοκρατίας. «Ψευδής» ή όχι,⁶⁶⁶ είναι βέβαιο ότι ο ριζοσπαστισμός των Σοσιαλιστών στις δύο χώρες επισκίασε την περισσότερο νηφάλια και διαλογική τακτική των δύο κομμουνιστικών κομμάτων, τα οποία ωστόσο δεν είχαν ιδιαίτερα περιθώρια οξύτερης στρατηγικής, δεδομένου ότι η θέση τους στο δημοκρατικό καθεστώς ήταν προς κατάκτηση.

8.8. Σύνοψη: Η αποτίμηση της κυβερνητικής εμπειρίας

Για να φτάσει εκείνο το βράδυ που περιγράφει ο François Salvaing, όταν οι κομμουνιστές ένιωθαν περήφανοι για τη συμμετοχή των «δικών τους» στην κυβέρνηση μετά από 34 χρόνια αποκλεισμού, χρειάστηκε το PCF, και όχι μόνο αυτό, να ξαναπιάσει όλα τα νήματα μιας συζήτησης που χρονολογείται από την εποχή του Λαϊκού Μετώπου. Το κόμμα είχε αρνηθεί τότε να συμμετάσχει με υπουργούς του στην κυβέρνηση, άρνηση απολύτως συνεκτική με το ιδεολογικό πλαίσιο του τότε εργατικού κινήματος: άρνηση του «κυβερνητισμού» (*ministerialisme*), καμία διαλεκτική όσμωση ανάμεσα στις συγκυριακές συμμαχίες και μια πολιτική στρατηγική συμμαχιών. Έκτοτε, το PCF «μεγάλωσε» και «έμαθε». Το επαναστατικό κόμμα έγινε «από τη φύση του κόμμα διακυβέρνησης».⁶⁶⁷ Χωρίς αντινομίες αλλά με την έννοια της παρέμβασης στη συγκεκριμένη συγκυρία και στους συγκεκριμένους

εκλογικής υποχώρησης του PCE, Héctor Maravall Gómez, Enedina Alvarez Gayol, «La dialectica reforma/rupture, el modelo bipartidista y el espacio del PCE».

⁶⁶⁵ Λεωνίδας Κύρκος, «Ποιος-ποιον; Η ΕΑΔΕ άξονας της πολιτικής του ΚΚΕ εσωτερικού», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 1, Μάρτιος 1975, σελ. 5-6 και 14.

⁶⁶⁶ «Ψευδοριζοσπαστισμός με κεντρικό εκφραστή τον Ανδρέα Παπανδρέου», όπως γλαφυρά λέει ο Λεωνίδας Κύρκος, ο οποίος αρνείται την άποψη ότι από την πολιτική του ΚΚΕ εσωτερικού έλειψε το στοιχείο της σύγκρουσης, στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *Λεωνίδας Κύρκος. Εκ βαθέων*, ό.π., σελ. 416-419. Βλ. όμως για μια ακριβή ανάλυση το Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, ό.π., σελ. 251-257.

⁶⁶⁷ Αυτά γράφονται στο θεωρητικό περιοδικό του κόμματος στη συγκυρία της εισόδου στην κυβέρνηση, το 1981, βλ. ενδεικτικά Laurent Salini, «Mais oui... des ministres communistes!», *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Ιούλιος-Αύγουστος 1981.

συσχετισμούς με στόχο την τροποποίησή τους⁶⁶⁸ – κάτι σαν γαλλική εκδοχή του *fare politica*. Ακόμη και αν η νίκη της Αριστεράς στη Γαλλία ήρθε σε μια φάση που η ενότητά της έτριζε, και η ευθύνη γι' αυτό πιστωνόταν από τους αδελφούς κομμουνιστές των άλλων χωρών στο PCF, ωστόσο η τομή ήταν σημαντική και επέτρεπε στα αδελφά κόμματα, κάνοντας τον απολογισμό των πρώτων χρόνων διακυβέρνησης, να μιλούν για ένα σημείο αναστροφής της τάσης επέλασης του θατσερικού μοντέλου.⁶⁶⁹

Όμως η συμμετοχή του PCF στην κυβέρνηση είχε έκτυπα όλα τα γνωρίσματα των εσωτερικών του αντιφάσεων, και συνέχισε να τα έχει καθ' όλη την περίοδο της διακυβέρνησης. Ήταν το ίδιο κόμμα που πρωτοστάτησε στην υπόθεση της ένωσης της Αριστεράς στη Γαλλία, από τη θέση ισχύος που είχε απέναντι στους Σοσιαλιστές στις αρχές τη δεκαετίας του 1970. Αλλά η συγκρότηση του σοσιαλιστικού πόλου, και η αντιφατική τακτική του PCF, σε διάστημα μιας δεκαετίας το έφεραν σε θέση άμυνας. Όχι μόνο με όρους εκλογικούς, που αποτυπώθηκαν στις εκλογές του 1981,⁶⁷⁰ αλλά και στρατηγικούς. Το κομμουνιστικό κόμμα είχε πυροδοτήσει μια ενωτική δυναμική η οποία τελικά το υπερέβη, ωθώντας σημαντικό μέρος των ίδιων των ψηφοφόρων του να προσηλωθούν στη δυναμική που έφτιαχνε η υποψηφιότητα Μιτεράν.⁶⁷¹

Έτσι, μετά τις εκλογές του 1981 –τη μέτρια επίδοση στις οποίες το κόμμα θα αποδώσει στον προεδρικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, στα αντικομμουνιστικά αντανakλαστικά και στην καθυστέρηση διαμόρφωσης μιας συνεκτικής συνεργασίας με τους Σοσιαλιστές⁶⁷²– το PCF βρίσκεται να συμμετέχει στην κυβέρνηση με 4

⁶⁶⁸ Και με επεξεργασίες συγκεκριμένης πολιτικής για τα κρίσιμα ζητήματα της χώρας. Ο Serge Wolikow εντοπίζει την απαρχή αυτής της οπτικής στον αναστοχασμό της εμπειρίας του Λαϊκού Μετώπου και της μη συμμετοχής στην κυβέρνηση, πρώτο δείγμα του οποίου ήταν η ιστορική καινοτομία για το PCF της παρουσίασης μιας πρότασης οικονομικής πολιτικής που επιδίωκε να εμφανίσει το κόμμα ως ένα κόμμα διακυβέρνησης. Η πρόταση αυτή εμπεριέχεται στην έκθεση του Ντυκλό στην Εθνική Συνδιάσκεψη του PCF στη Gennevilliers, στις 21-23 Ιανουαρίου 1939, βλ. Serge Wolikow, «1936-1939: genèse de la politique économique du PCF», *Cahiers de l'Institut Maurice Thorez*, vo. 17-18, γ' τρίμηνο 1976.

⁶⁶⁹ Ενδεικτικά, «La ruptura francesa: un aldabonazo para la izquierda europea», *Nuestra Bandera*, κύριο άρθρο, vo. 108, Ιούλιος 1981, και José Garcia Meseguer, «Francia, una experiencia inédita», *Nuestra Bandera*, vo. 112, Απρίλιος 1982.

⁶⁷⁰ Όπου το Parti Socialiste κατέκτησε το 37% των ψήφων έναντι 16% του PCF.

⁶⁷¹ Τον Ιανουάριο του 1981, το 69% των κομμουνιστών ψηφοφόρων δηλώνουν την πρόθεσή τους να ψηφίσουν στον δεύτερο γύρο Μιτεράν και το 76% εύχονται τη νίκη του. Το Φεβρουάριο του 1981, 61% των συμπαθούντων του PCF (έναντι 39% τον Οκτώβριο του 1980) εκφράζουν την άποψη ότι ο Μαρσαί πρέπει να δώσει γραμμή για ψήφιση Μιτεράν στον δεύτερο γύρο. Ακόμη πιο εκπληκτικό: η πρόθεση ψήφου για τον Μαρσαί είναι στάσιμη στο 16-17% την ώρα που το ¼ των ψηφοφόρων του PCF προτιμά την εκλογή του Μιτεράν. Βλ. Jérôme Jaffré, «De Valéry Giscard d'Estain à François Mitterrand: France de gauche, vote de gauche», *Pouvoirs*, τχ. 20, 1982, σελ. 10-11.

⁶⁷² Και ταυτόχρονα μια σημαντική, ιστορική καθυστέρηση να διαφύγει το κόμμα από ένα «μοντέλο σοσιαλισμού που δεν προσαρμοζόταν στη χώρα και στην εποχή», Ζ. Μαρσαί, «Construire le socialisme aux couleurs de la France», Έκθεση της ΚΕ, 24e congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 18-22.

υπουργούς σε σύνολο 44, κανέναν σε θέση-κλειδί, και δεσμευμένο να προωθεί την πολιτική του Μιτεράν.⁶⁷³ Αλλά μια σειρά μεταστροφές, και κυρίως ο εξαναγκαστικός προσηλυτισμός του Μιτεράν σε μια πολιτική λιτότητας αρχής γενομένης από την υποτίμηση του φράγκου και το πάγωμα μισθών τον Ιούνιο του 1982, θα προκαλέσουν τριβές που τελικά οδηγούν στην απόσυρση των κομμουνιστών από το κυβερνητικό σχήμα.

Ταυτόχρονα με τη σταθερή στήριξη του PCF στην κυβέρνηση, η αντίληψη του κόμματος για τη συμμετοχή ήταν τουλάχιστον αντιφατική. Οι όροι του κομματικού ανταγωνισμού στα αριστερά περίπου το επέβαλλαν. Οι Σοσιαλιστές είχαν ανάγκη, προκειμένου να σταθεροποιήσουν την πολιτική τους κυριαρχία, να ελέγξουν σημαντικό μέρος των μισθωτών στρωμάτων, συνεπώς να περιορίσουν την επιρροή του PCF στο κοινωνικό και συνδικαλιστικό πεδίο. Το PCF αντίστροφα, για να αντέξει, έπρεπε με κάθε τίμημα να προστατεύσει τις προσβάσεις του στις μάζες αυτές, δηλαδή να προστατεύσει το ρόλο του ως δύναμη κοινωνικής αντιπολίτευσης, ακόμη κι αν αυτό απέβαινε σε βάρος του κυβερνητικού του προφίλ.⁶⁷⁴ Έτσι, η φόρμουλα «κόμμα αγώνα και κόμμα διακυβέρνησης», απολύτως επιχειρησιακή σε προηγούμενες φάσεις, τώρα έμοιαζε να συμπυκνώνει όλες τις αντιφάσεις του κόμματος. Από τη στιγμή μάλιστα που το μερίδιο κυβερνητικής ευθύνης ήταν μάλλον περιορισμένο και συμβολικό, η κυβερνητική συμμετοχή αποδυναμωνόταν και έμοιαζε περισσότερο με μια συγκυριακή μεταβλητή – ενώ η κομματική σταθερά, κρίσιμη για την επιβίωση του κόμματος και του ακροατηρίου του, ήταν οι αγώνες. Σε μια πλήρη αντιστροφή της οπτικής που το κόμμα είχε χτίσει τα τελευταία χρόνια, ο Roland Leroy, διευθυντής της *Humanité*, έφτανε να δηλώνει ότι το κόμμα «συμμετέχει στην κυβέρνηση αλλά δεν είναι κόμμα κυβέρνησης».⁶⁷⁵ Ο μετεωρισμός του κόμματος είχε αγγίξει το άκρο της ταλάντωσης επανάσταση-διαμαρτυρία-διακυβέρνηση και τώρα επανερχόταν προς την ενδιάμεση θέση.

Το πείραμα της συμμετοχής στην κυβέρνηση οδήγησε, μετά το τέλος του, σε μια συνολική επανεξέταση της στρατηγικής της προηγούμενης 15ετίας. Ο απολογισμός ήταν πολύ φτωχός («le bilan est bien maigre», θα διαπιστώσει το 25ο Συνέδριο του 1985). Η διέξοδος που έδωσε το PCF στο μεγάλο κίνημα του 1968 εγκλωβίστηκε σε μια συμφωνία κορυφής με τους Σοσιαλιστές. Κλείνοντας έναν ιστορικό κύκλο, το κόμμα συνοψίζει την αυτοκριτική του στην κυριαρχία ενός πνεύματος «κυβερνητισμού», του *ministerialisme* δηλαδή που ξόρκιζε και στην περίοδο του Λαϊκού Μετώπου: «όλη η ουσία των αναγκαίων μετασχηματισμών χάθηκε διότι θέλαμε να σιγουρέψουμε τη νίκη, να σχηματιστεί μια κυβέρνηση με κομμουνιστές

⁶⁷³ Με μικρά περιθώρια διαφοροποίησης στο κοινοβούλιο, στο τοπικό επίπεδο κλπ, François Platone, «Les communistes au gouvernement: une expérience complexe et contradictoire», *ό.π.*, σελ. 33-34.

⁶⁷⁴ Jean Beaudoin, «L'échec communiste de juin 1981: recul électoral ou crise hégémonique?», *Pouvoirs*, τχ. 20, 1982, σελ. 50-53.

⁶⁷⁵ François Platone, «Les communistes au gouvernement: une expérience complexe et contradictoire», *ό.π.*, σελ. 40-44.

υπουργούς, και όλα θα έρχονταν μετά». ⁶⁷⁶ Παρ' όλα αυτά, το PCF διαβεβαιώνει ότι παραμένει ένα κόμμα διακυβέρνησης, που όμως δίνει πλέον σαφώς προτεραιότητα στο λαϊκό κίνημα.

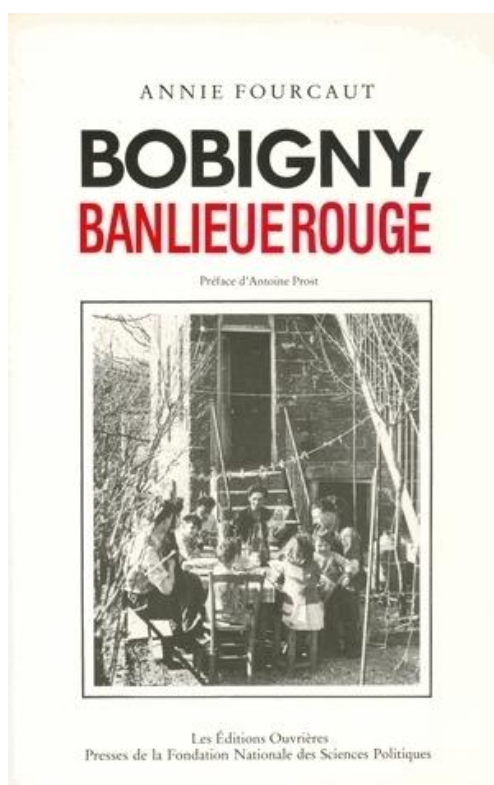
Ας κρατήσουμε για τη συνέχεια ένα ακόμη στοιχείο. Το 1985, οι συνεργάτες του Οικονομικού Τμήματος του PCF εκδίδουν ένα συλλογικό έργο αποτίμησης της εμπειρίας διακυβέρνησης, από την καθοριστική σκοπιά της οικονομικής πολιτικής. ⁶⁷⁷ Η στόχευση είναι διπλή, και διπλό το ενδιαφέρον της. Από τη μια, υπερασπίζεται τις μεταρρυθμίσεις που προώθησαν οι κομμουνιστές στο πλαίσιο της κυβερνητικής συνεργασίας: εθνικοποιήσεις, επέκταση των εργατικών δικαιωμάτων, αποκέντρωση. Και καταγγέλλει τον Μιτεράν, που από τη «ρήξη με τον καπιταλισμό» πέρασε στον «εκσυγχρονισμό» του, υιοθετώντας επιχειρήματα και πολιτικές της Δεξιάς, όπως την εξυγίανση και τη λιτότητα – ή ακόμα και την επιχειρηματολογία πολιτικών της Δεξιάς σαν τον Ρεημόν Μπαρ, που υποστήριζε ότι οι Γάλλοι «ζούσαν πάνω από τις δυνατότητές τους». Το PCF δεν κατόρθωσε να αποτρέψει τη σύγκλιση των Σοσιαλιστών με τις περιοριστικές πολιτικές που ανήκαν σε άλλο πολιτικό οπλοστάσιο. Από την άλλη, το βιβλίο καταγγέλλει την απόλυτη ταύτιση Σοσιαλιστών και Δεξιάς στο στόχο διαμόρφωσης μιας πολιτικής Ευρώπης «ενάντια στα κυριαρχικά δικαιώματα της Γαλλίας». ⁶⁷⁸ Τη στιγμή που οι γάλλοι κομμουνιστές εγκαλούσαν τον Μιτεράν ότι δεν παρέμεινε πιστός σε μια κατεύθυνση σοσιαλιστικών μετασχηματισμών σε μία χώρα αλλά ενέδωσε στην πολιτική λιτότητας χάριν του ευρωπαϊσμού, οι ιταλοί σύντροφοί τους, παρότι επίσης καταγγέλλουν τη στροφή του Μιτεράν σε θέματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής (αν και χωρίς να την ταυτίζουν με μια συντηρητική πολιτική), εστιάζουν στο γεγονός ότι η πολιτική του δεν υποστηρίχθηκε επαρκώς από τις δυνάμεις της ευρωπαϊκής Αριστεράς. Και ειδικότερα, ότι το PCF αναδιπλώθηκε στον εαυτό του, εγκαταλείποντας γρήγορα τον πραγματισμό του *fare politica*, και στο εθνικό πεδίο, κινδυνεύοντας να ξαναγίνει μια δύναμη «προπαγάνδας και όχι διακυβέρνησης», περιθωριακή και μειοψηφική, την ώρα που θα έπρεπε να είναι πιο «ευρωπαϊστική» από ποτέ. ⁶⁷⁹ Δύο αποκλίνουσες αντιλήψεις περί του χαρακτήρα ενός κομμουνιστικού κόμματος, περί της πρότασής του για βασικές πολιτικές και για την τοποθέτησή του στον ευρωπαϊκό χάρτη. Θα τις εξετάσουμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια.

⁶⁷⁶ Ζ. Μαρσαί, «Espoir et combat pour l'avenir», Έκθεση της ΚΕ, 25e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 25-27.

⁶⁷⁷ Philippe Herzog et al., *Un chemin pour sortir de la crise*, ό.π. Το βιβλίο είναι προϊόν συλλογικής δουλειάς των συνεργατών του Οικονομικού Τμήματος της ΚΕ του PCF, με επικεφαλής τον Φίλιπ Ερτζόγκ και με τη συνεργασία των Paul Boccara, Jean Brun, Martine Bulard, Michel Dauba, Jean-Marie Dano, Yves Dimicoli, Jacky Fayolle, André Ferron, Aime Halbeher, Catherine Luca, Jean-Christophe Le Duigou, Jean Lojkine, Bernard Marx, Monique Prim.

⁶⁷⁸ Philippe Herzog et al., ό.π., σελ. 35-38, 44-45 και 53-54.

⁶⁷⁹ Βλ. Για παράδειγμα Gerardo Chiaromonte, «Per una politica di governo della sinistra in Europa», *Rinascita*, 12-4-1986.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. Το ιδεολογικό *aggiornamento*

9.1. Εισαγωγή

-[Ο ανακριτής διαβάζει απόσπασμα από την ομολογία:] «Στην Αλμπαθέτε συνάντησα τον Ντάπσεβιτς, που ήταν τιτοϊκός...»

-Όχι. Δεν συνάντησα μόνο τον Ντάπσεβιτς αλλά και τον Λουίτζι Λόνγκο, τον Παγιέτα, τον Μαρτί [...] Ποτέ δεν είπα τη λέξη τιτοϊκός.

-Δεν είναι λέξη, είναι ένας πολιτικός προσδιορισμός που ορίζει τους εχθρούς μας.

-Το '37 στην Ισπανία υπήρχαν γιουγκοσλάβοι κομμουνιστές, δεν υπήρχαν τιτοϊκοί.

-Και ήσουνα και υφυπουργός! Αγνοείς τις βάσεις της διαλεκτικής. Οφείλουμε να κρίνουμε το παρελθόν υπό το φως της σημερινής αλήθειας του Κόμματος.

Κώστας Γαβράς, *L'aveu*, φιλμ, 1970

«Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει σα βραχνάς στο μυαλό των ζωντανών. Και όταν ακόμα οι ζωντανοί φαίνονται σαν να ασχολούνται να ανατρέψουν τους εαυτούς τους και τα πράγματα και να δημιουργήσουν κάτι που έχει προϋπάρξει, σε αυτές ακριβώς τις εποχές της επαναστατικής κρίσης επικαλούνται φοβισμένοι τα πνεύματα του παρελθόντος στην υπηρεσία του, δανείζονται τα ονόματά τους, τα μαχητικά συνθήματά τους, τις στολές τους για να παραστήσουν με την αρχαιοπρεπή αυτή, σεβάσμια μεταμφίεση και με αυτή τη δανεισμένη γλώσσα τη νέα σκηνή της παγκόσμιας ιστορίας». Αυτή η μεθοδολογική παρατήρηση, από τις οξυδερκέστερες, του Καρλ Μαρξ στην περίφημη *18η Μπρυμπαίρ*,⁶⁸⁰ είναι κρίσιμη για να κατανοήσουμε το ιδεολογικό και στρατηγικό *aggiornamento* που όπως υποστηρίζουμε επιχείρησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, κόμματα εμπνεόμενα από τον μαρξισμό, στη σύντομη σχετικά ιστορική «στιγμή» τους. Ο αργός μετασχηματισμός της βαριάς λενινιστικής δομής, οι μανούβρες παρέκκλισης από τα κλειδωμένα μονοπάτια του κομμουνιστικού κινήματος και ενός ιδεολογικο-πολιτικού συνόλου ίσως περισσότερο δομημένου και αυστηρού από κάθε άλλο συγκαιρινό του, αυτό που ο Τολιάτι συμπύκνωσε στη φόρμουλα «αλλαγή μέσα στη συνέχεια», απαιτούσε μια νέα γλώσσα ή ακριβέστερα περίτεχνες τροποποιήσεις και ανεπαίσθητες, αλλά καθοριστικές, μετατοπίσεις μέσα στο σώμα της υπάρχουσας

⁶⁸⁰ Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμπαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.

lingua franca του κομμουνιστικού κόσμου. Θυμίζοντας τον αρχάριο εκείνο που, καταπώς συνεχίζει ο Μαρξ, μαθαίνοντας μια ξένη γλώσσα «τη μεταφράζει πάντα στη μητρική του και μόνον όταν αρχίσει να χειρίζεται την ξένη γλώσσα χωρίς να θυμάται τη μητρική του, και μάλιστα να ξεχνά τη μητρική του γλώσσα, θα μπορέσει να αφομοιώσει το πνεύμα της καινούριας γλώσσας και να δημιουργήσει σε αυτήν».

Η ανανέωση του κομμουνιστικού προτάγματος στην Ευρώπη, που πέρασε μέσα από το φίλτρο του ευρωκομμουνισμού, προϋπέθετε μια επίπονη, συνεχή εργασία επανερμηνείας των κειμένων. Συχνά, με μια έννοια μάλλον απαξιωτική, τα κομμουνιστικά κόμματα παρομοιάζονται με την Εκκλησία: μια δομή απaráλλαχτη στους αιώνες, αυστηρά προσηλωμένη στα ιερά κείμενα, που αδυνατεί να ευθυγραμμιστεί με την εποχή μας.⁶⁸¹ Έχουμε υπόψη τουλάχιστον μία, λιγότερο επιφανειακή και μάλλον πιο παραγωγική, ανάγνωση, του Pierre Bourdieu και της Monique de Saint Martin, που παραλληλίζει τα κομμουνιστικά κόμματα με την Εκκλησία υποδεικνύοντας τους όρους σταθερότητας των δύο θεσμών μέσα στην πραγματική προσαρμογή τους στις διαρκώς ανανεούμενες συνθήκες. Όπως η Εκκλησία «είναι αιώνια ακριβώς επειδή, σε όλη την αιωνιότητα, έχει αλλάξει», έτσι και τα κομμουνιστικά κόμματα, έστω αυτά που μας αφορούν εδώ, κατόρθωσαν να επιβιώσουν μέσα στο όχι ευνοϊκό για αυτά πλαίσιο του Δυτικού κόσμου και δη να συγχρονιστούν με την εποχή τους, να γίνουν δυναμικά, μοντέρνα και τελικά δυνάμει πλειοψηφικά, έστω κι αν τελικά αναγκάστηκαν να υπερβούν την κομμουνιστική τους ταυτότητα. Τα κόμματα άλλωστε, όχι μόνο τα κομμουνιστικά, δεν έχουν την πολυτέλεια της Εκκλησίας να βαδίζουν μέσα στην ιστορία *sub specie aeternitatis*.

Ο Μπουρντιέ και η Σαιν Μαρτέν⁶⁸² δείχνουν ότι όπως οι θεολόγοι, έτσι και τα στελέχη των κομμουνιστικών κομμάτων, ιδίως όσα επιτελούν διανοητικές λειτουργίες, αναλαμβάνουν αυτό ακριβώς το έργο της συμβολικής διαχείρισης, την επιτέλεση και ταυτόχρονα τη διαρκή αναδιαπραγμάτευση και επανερμηνεία των δογμάτων, των ιεροτελεστιών, των γραπτών και των τρόπων σκέψης και έκφρασης, προκειμένου να επενδυθούν εκείνες οι αναγκαίες μετατοπίσεις ώστε ο φορέας (η Εκκλησία / το κόμμα) να πείθει ότι παρακολουθεί, και ενίοτε ότι προηγείται από τις διεργασίες που συνιστούν μια ευρύτερη κοινωνική αλλαγή. Τη σκυτάλη παίρνει ο Bernard Pudal, για να εφαρμόσει την ίδια οπτική στην κλασική εργασία του για την ιστορική κοινωνιολογία του PCF και τη συγκεκριμένη διεργασία ανανέωσης που το γαλλικό κόμμα επιχείρησε μέσα από τελετουργικές στιγμές που επικύρωναν την πιστότητά του στο ίδιο του το παρελθόν.⁶⁸³ Κάνει μάλιστα την εξής κρίσιμη παρατήρηση. Οι «κληρονόμοι» (κατά την μπουρντιεϊκή ορολογία) του συσσωρευμένου συλλογικού κεφαλαίου του κομμουνιστικού κόμματος, στην κρίσιμη φάση ανανέωσης του 1960-1970, δεν είχαν το εργατικό προφίλ των πρώτων

⁶⁸¹ Κάποιες περισσότερο εκλεπτυσμένες εκδοχές αυτής της οπτικής αναφέρθηκαν ήδη στο εισαγωγικό κεφάλαιο, του Σ.Μ. Λίπσετ ή του François Furet στο *Le passé d'une illusion*, ό.π.

⁶⁸² P. Bourdieu, Monique de Saint Martin, «La sainte famille», *Actes de recherche en sciences sociales*, 44-45, Νοέμβριος 1982, ιδίως σελ. 42-43.

⁶⁸³ Bernard Pudal, *Prendre parti...*, ό.π., ιδίως σελ. 310-313.

κομμουνιστών ιθυνόντων του Μεσοπολέμου. Το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα, η ίδια η προηγούμενη, ιδρυτική «εργατική» γενιά, επέλεξε να εμπιστευθεί το έργο αυτό σε ένα πολιτικό και διανοητικό προσωπικό που προερχόταν σε σημαντικό βαθμό από «μερίδες του πολιτισμικού και διανοητικού πεδίου», δυναμικές, μεσοστρωματικές και νεότερες, που προσέγγιζαν και ανανέωναν κοινωνιολογικά το κομμουνιστικό κόμμα μετά την τομή του 1968. Όχι χωρίς να ανακύπτουν τριβές και εντάσεις ανάμεσα στις διαφορετικές γενιές, στους διαφορετικούς τρόπους ένταξης και ενσωμάτωσης στο κομμουνιστικό σύμπαν, και φυσικά στους διαφορετικούς τρόπους κατανόησης της κομμουνιστικής ταυτότητας στον σύγχρονο κόσμο.

Η διεργασία αυτή της επανερμηνείας και της επανατοποθέτησης έπρεπε πριν από όλα να υπερβεί, χωρίς να την αναιρέσει, την ιστορική μήτρα του μεσοπολεμικού, λενινιστικού-σοβιετικού τύπου κομμουνισμού. Και βέβαια, την αναπόδραστη, υποχρεωτική για τους κομμουνιστές της γενιάς του 1930 και της Αντίστασης, σταλινική ταυτότητα. «Ήμασταν όλοι σταλινικοί», όπως γράφει ένας εκπρόσωπος της γενιάς αυτής, συνεργάτης και των δύο πρώτων μεγάλων ανανεωτών, του Τορέζ και του Τολιάτι, περιγράφοντας πραγματολογικά και χωρίς καμία αξιολόγηση μια υπαρκτή, κυρίαρχη ταυτότητα για μια ολόκληρη γενιά.⁶⁸⁴ Κληρονομιά βαριά, που μόνο η αμφιβολία, πόσο μάλλον η ρήξη με αυτήν, απαιτούσε τόλμη, χρόνο, μακρές διαδικασίες.⁶⁸⁵ Και προκαλούσε αναπόφευκτα μια σειρά αντιφάσεις, που τα κόμματα και ο κάθε ενταγμένος αγωνιστής ξεχωριστά προσπαθούσαν να διαχειριστούν. Όπως έχει παρατηρηθεί, και μοιάζει να επιβεβαιώνεται από τη συνολική εξέλιξη των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, ότι στα 1950-1960, αν όχι και αργότερα, πολλοί γάλλοι και ιταλοί, αλλά και ισπανοί και έλληνες κομμουνιστές, ήταν την ίδια στιγμή ρεφορμιστές στην πολιτική τους πρακτική και σταλινικοί στην κομματική οργάνωση.⁶⁸⁶

9.2. Ένας πιο ευέλικτος μαρξισμός

Ένας παράγοντας που συνέβαλε καταλυτικά στη διευκόλυνση στρατηγικών και ιδεολογικο-πολιτικών μετατοπίσεων για τα κόμματα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος ήταν η χαλάρωση και διεύρυνση ταυτόχρονα του κομμουνιστικού γαλαξία που επήλθε στα χρόνια του 1950-1960. Όπως δείξαμε ήδη,⁶⁸⁷ δύο μεγάλες τάσεις

⁶⁸⁴ Giulio Ceretti, *A l'ombre des deux T...*, ό.π., σελ. 363.

⁶⁸⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο γαλλικό PCF ο όρος «σταλινισμός» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά, αυτοκριτικά, από επίσημα χείλη από τον ίδιο τον Μαρσαί στην Κεντρική Επιτροπή της 27-28 Μαΐου 1975, όπως παραθέτουν οι Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF ?*, ό.π.

⁶⁸⁶ Η αντιστροφή, όπως βιτριολικά προσθέτει ο Tony Judt, παλαιο-σταλινικοί στις ιδέες τους αλλά υπέρ περισσότερης δημοκρατίας στο κόμμα, όπως ο Αλτουσέρ στα τέλη του '70, βλ. Tony Judt, «The Spreading Notion of the Town...», ό.π., σελ. 1018.

⁶⁸⁷ Στα κεφάλαια 6 «Ένας πολυκεντρικός κομμουνιστικός κόσμος» και 3 «1968: η τομή».

συνθέτουν αυτό το διπλό φαινόμενο: από τη μία, η υποχώρηση της κεντρικότητας του σοβιετικού κέντρου (μετά την τομή του 1956 και περισσότερο στην κρίση του 1968), που μαζί με τη σινο-σοβιετική ρήξη έδινε περιθώρια ελευθερίας για την ανάπτυξη εθνικών δρόμων στα επιμέρους κομμουνιστικά κόμματα, και από την άλλη η έκρηξη μιας πολλαπλότητας νέων ριζοσπαστικών προσεγγίσεων, που πήραν οργανωτικές και ιδεολογικές μορφές στη δεκαετία του 1960 και κωδικοποιήθηκαν υπό τον όρο Νέα Αριστερά. Αυτή η ενδόρρηξη, χαλάρωση και μαζί επέκταση του κομμουνιστικού αστερισμού είχε την αντανάκλασή της και στη θεωρία – στο πλαίσιο ερμηνείας και κατανόησης των «ιερών κειμένων» του μαρξισμού.

Πρόκειται για αυτό που ο Πέρυ Άντερσον έχει ονομάσει δυτικό μαρξισμό,⁶⁸⁸ περιγράφοντας μια διαδικασία πολλαπλών μετατοπίσεων. Καταρχάς, μετατόπιση γεω-πολιτική: από την πρώτη γενιά μαρξιστών, διαδόχων άμεσων του Μαρξ και του Ένγκελς, που έδρασε στις περιοχές της ανατολικής ή νότιας Ευρώπης και ήταν όλοι συνδεδεμένοι με τα τότε σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα των χωρών τους (Λαμπριόλα, Μέρινγκ, Κάουτσκι, Πλεχάνοφ, Μπερνστάιν) στη δεύτερη γενιά μαρξιστών, που προέρχονταν όλοι από περιοχές ανατολικά του Βερολίνου και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ηγεσία των κομμουνιστικών κομμάτων (Λένιν, Λούξεμπουργκ, Τρότσκι, Χίλφερντινγκ, Μπάουερ, Μπουχάριν, Πρεομπραζένσκι), κι από εκεί στην τρίτη γενιά που έδρασε βασικά σε Γερμανία, Γαλλία και Ιταλία, με θεωρητικούς που παίζουν ηγετικό ρόλο στα αντίστοιχα ΚΚ (Λούκατς, Κορς, Γκράμσι) και άλλους που παρεκκλίνουν από τον κανόνα (Μπένγιαμιν, Χορκχάιμερ, Ντελλα Βόλπε, Μαρκούζε, Λεφέβρ, Αντόρνο, Σαρτρ, Γκολντμάν, Αλτουσέρ, Κολλέτι).

Δεύτερη μετατόπιση, θεωρητικο-πολιτική, προς ένα ευρύ πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν διακριτές σχολές, από την περίφημη Σχολή της Φρανκφούρτης μέχρι τη σχολή του αλτουσεριανού δομικού μαρξισμού, από την γκραμισιανή κληρονομιά και τους διανοούμενους περί το PCI μέχρι τον υπαρξισμό του Σαρτρ – και ένας αντίστοιχος πλουραλισμός στις σχέσεις των δυτικών μαρξιστών με τα κομμουνιστικά κόμματα.⁶⁸⁹ Είναι αυτό που ο Έρικ Χόμπσμπομ ονόμασε νέο μαρξιστικό πλουραλισμό.⁶⁹⁰ η υπονόμευση της αναγνωρισμένης συναίνεσης ως προς το τι συνιστά «νόμιμη» ερμηνεία του μαρξισμού, η αποστασιοποίηση των «θεωρητικών» από την κομματική πρακτική, η επανεπίσκεψη ή συχνά η απόρριψη ολόκληρων τομέων της μαρξιστικής γραμματείας (όπως η άρνηση της θεωρίας της αξίας, του μαρξιστικού χαρακτήρα των μαρξικών γραπτών πριν το 1882, η απόρριψη του Ένγκελς κ.ο.κ.).

⁶⁸⁸ Πέρυ Άντερσον, *Ο δυτικός μαρξισμός*, Κέδρος, Αθήνα 2005.

⁶⁸⁹ Ο Λούκατς, ο Γκράμσι, ο Αλτουσέρ ήταν σημαίνοντα μέλη των εθνικών τους ΚΚ, αν και όχι χωρίς εντάσεις, ο Κορς έκλινε προς τον συμβουλευτικό κομμουνισμό, οι θεωρητικοί της Φρανκφούρτης προς την πολιτική αποχή, πλην του Μαρκούζε που αναδείχθηκε σε γκουρού της Νέας Αριστεράς του '60, ο Σαρτρ και ο Λεφέβρ ήταν κοντά στο γαλλικό ΚΚ αλλά ήρθαν σε σύγκρουση με αυτό.

⁶⁹⁰ Eric Hobsbawm, *How to Change the World...*, ό.π., σελ. 370-381.

Τρίτη μετατόπιση, συνδεδεμένη με τη δεύτερη: η μετατόπιση του κέντρου βάρους του ευρωπαϊκού μαρξισμού από τις οικονομικές ή πολιτικές δομές προς τη φιλοσοφία, η «μετανάστευση» στα πανεπιστήμια.⁶⁹¹ Η άκαμπτη ντετερμινιστική διάσταση της επικρατούσας εκδοχής του ιστορικού υλισμού, η πίστη στους «αντικειμενικούς οικονομικούς νόμους», έδινε τη θέση της σε μια ανθρωπιστική οπτική της γνώσης, ένα ειδικό ενδιαφέρον για ζητήματα κουλτούρας και ιδεολογίας, και ταυτόχρονα μια εννοιολογική επέκταση της έννοιας του «εποικοδομήματος» μέσα από την ερμηνεία των πολιτισμικών και ιδεολογικών φαινομένων. Καθώς μάλιστα η μαρξιστική παραγωγή μετά το 1950 όλο και περισσότερο προέρχεται από τα ριζοσπαστικοποιημένα μεσοστρώματα των διανοούμενων, γίνεται όλο και πιο ακαδημαϊκή. Και καθώς οι «παραγωγοί» διανοούμενοι της Νέας Αριστεράς προέρχονταν από μεσαία στρώματα, απέκρουαν με μεγαλύτερη ευκολία την κεντρικότητα της εργατικής τάξης στο κομμουνιστικό σύμπαν.

Εν ολίγοις, ο δυτικός μαρξισμός, όπως συνοψίζει ο Άντερσον, γεννήθηκε από την αποτυχία των προλεταριακών επαναστάσεων στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες, αναπτύχθηκε σε ένα πλαίσιο πολλαπλών ρηγμάτων μέσα στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, και όλως αντιφατικώς λειτούργησε ως μοχλός απεγκλωβισμού από τα δεσμά του οικονομισμού, διευρύνοντας τη μαρξιστική οπτική, την ίδια στιγμή που την στένευε ξανά, καθώς απομακρυνόταν από την πολιτική πρακτική. Ήταν ακριβώς αυτός ο πλουραλιστικός, χαλαρός και μάλλον ακαδημαϊκός μαρξισμός που επέτρεπε στα κομμουνιστικά κόμματα να διατηρούν μια οργανική σχέση με τη διανοήση που παρήγαγε ένα πλαίσιο ερμηνείας αρκετά ευρύ ώστε να χωράει πια ένα πλήθος δυνατοτήτων για στρατηγικές μετατοπίσεις, την πρωτοβουλία των οποίων είχαν πλέον τα κόμματα, κάνοντας πολιτική (*fare politica*, για να θυμηθούμε και πάλι τους Ιταλούς) χωρίς βαριές θεωρητικές «δουλείες».

9.3. Ο βαθμός μηδέν της αναθεώρησης: η διαλεκτική

Κατεξοχήν παράδειγμα για τα παραπάνω ήταν και πάλι το PCI, εξού και η προηγούμενη αναφορά στο διαχρονικό μότο του κόμματος *fare politica*. Συμπύκνωνε μια ολόκληρη πολιτική μεθοδολογία: την κατασκευή ενός «νέου κόμματος», όπως το ήθελε ο Τολιάτι, με τη σύστοιχη φόρμουλα της ανανέωσης μέσα στη συνέχεια,⁶⁹²

⁶⁹¹ Πέρυ Άντερσον, *Ο δυτικός μαρξισμός*, ό.π., σελ. 87· J.G. Merquior, *Western Marxism*, Paladin, Λονδίνο 1986, σελ. 2· Eric Hobsbawm, *How to Change the World...*, ό.π., σελ. 364-367.

⁶⁹² Αν και ορισμένοι αναλυτές θεωρούσαν ότι η συνέχεια υπερτερούσε της αλλαγής, όπως ο Donald Blackmer, «Continuity and Change in Postwar Italian Communism», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977, σελ. 21. Δεν θα συμφωνούσαμε με αυτή την εκτίμηση, αν και σε κάθε περίπτωση σημασία έχει πρωτίστως η ίδια η φόρμουλα και δευτερευόντως τα στοιχεία της «δοσολογίας».

μαζικού, ριζωμένου στην κοινωνία, προστατευμένου από τον «ιδεολογισμό»,⁶⁹³ και συνεπώς από μια υπερπολιτικοποίηση, χάρις στην προστατευτική ασπίδα που έδινε το πρωτείο στην πολιτική πρακτική, σε έναν διαρκή και ευέλικτο πραγματισμό. Δεν πρέπει βέβαια να προκαλεί έκπληξη η αντιφατικότητα του «νέου κόμματος». Ο ίδιος ο Τολιάτι προειδοποιούσε ενάντια στην υπερβολική χαλάρωση της εσωκομματικής ζωής (λ.χ. στα αιτήματα για αναγνώριση εσωκομματικών τάσεων) ακριβώς τη στιγμή μιας ιστορικής τομής στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, το 1956.⁶⁹⁴ Ακόμη και λίγο πριν την οριστική απέκδυση του κομμουνιστικού του χαρακτήρα, το PCI θα δίσταζε να ολοκληρώσει τα βήματα προς μια δημοκρατική λειτουργία του κόμματος, πέρα από τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό και την καταγγελία των «φραξιονιστικών δραστηριοτήτων».⁶⁹⁵

Προχωρώντας πραγματιστικά, το PCI και τα υπόλοιπα ευρωκομμουνιστικά κόμματα εκπαιδεύονταν σε μια νέα γλώσσα, μεταφράζοντάς την στη μητρική τους. Τα όρια αυτής της γλώσσας ήταν και τα όρια του κομμουνιστικού κόσμου, τα όρια της κομμουνιστικής ταυτότητας. Ωστόσο, η ίδια αυτή ταυτότητα μετασχηματιζόταν, αργά αλλά ριζικά, με την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων και μέσα σε ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες που τα υπερέβαιναν. Μια ταυτότητα όχι υπερβατική, όχι ουσιοκρατική, αλλά ασταθής, ενδεχομενική, ποντισμένη στην ιστορικότητά της, για να χρησιμοποιήσουμε όρους του Ερνέστο Λακλάου.⁶⁹⁶ Ταυτότητα, δηλαδή, που όπως κάθε διαδικασία κοινωνικής παραγωγής νοήματος (και τέτοια είναι η διαδικασία παραγωγής μιας κομματικής-πολιτικής κοσμοαντίληψης) έχει αναγκαστικά την εσωτερική της συνοχή όσο και αναγκαστικά παραμένει μονίμως εκκρεμής, ανοιχτή, έχοντας πάντοτε κάτι έξω από αυτήν που την εμποδίζει να γίνει πλήρης, να κλείσει.

Παίζοντας με την έννοια του κομβικού σημείου (nodal point) του Λακλάου, που στην κάθε ιστορική συγκυρία συναρθώνει γύρω του τα ρευστά, κυμαινόμενα σημαίνοντα (floating signifiers) και ορίζει μια ταυτότητα και ένα νόημα, θα λέγαμε ότι αντίστοιχα υπάρχει και ένα κομβικό σημείο-κλειδί που συναρθώνει πολλές έννοιες αλλά ταυτόχρονα αποτελεί εκείνο το σημείο που εγγυάται την ανοιχτότητα του εννοιολογικού συστήματος. Είναι εκείνο το λακανικό point de capiton που ταυτόχρονα έχει την αναγκαία ελαστικότητα ώστε να γίνεται σημείο συνάρθρωσης διαφορετικών εννοιών ή διαφορετικών συναρθρώσεων, «ξεκλειδώνοντας» κάθε φορά τη δυνατότητα του εννοιολογικού συστήματος να μετασχηματίζεται χωρίς να χάνει τη

⁶⁹³ *L'alternativa democratica*, ό.π., σελ. 103-114.

⁶⁹⁴ Στην εισήγησή του με τίτλο «Για ανανέωση και δυνάμωμα» στο 8ο συνέδριο του PCI, Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, ό.π., σελ. 94-95.

⁶⁹⁵ Στο Καταστατικό του 1987 (άρθρο 8), βλ. *Tesi, programma, statuto. I documenti approvati dal 17o Congresso del Pci*. Ακόμη και για τον θεωρητικώς «υπεράνω υποψίας» ηγέτη της δεξιάς τάσης Τζ. Αμέντολα, δεν ήταν αυτονόητο, το 1978, ότι το κόμμα θα μπορούσε να επιτρέψει τη δημοσιότητα στις κομματικές διαδικασίες: «Μας ακούνε οι εχθροί», έλεγε προασπιζόμενος τη μη δημοσίευση των πρακτικών των συνεδριάσεων της ηγεσίας στη συνέντευξή του με τον Renato Nicolai, βλ. Giorgio Amendola, *Il rinnovamento del PCI*, Riuniti, Ρώμη 1978, σελ. 163.

⁶⁹⁶ Ιδίως, Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Νήσος, Αθήνα, 1997.

συνοχή του. Υποστηρίζουμε ότι στην περίπτωση της κομμουνιστικής κοσμοαντίληψης, και των μετασχηματισμών της στην ευρωκομμουνιστική εμπειρία, αυτό το σημείο συνάρθρωσης-αναδιάρθρωσης-μετασχηματισμού ήταν η έννοια της «διαλεκτικής».

Το πιο αφόρητο, ενδεχομένως, κλισέ της κομμουνιστικής ιδιολέκτου, αποδείχθηκε ωστόσο πολύτιμο εργαλείο για τους πιο βαθείς και τολμηρούς μετασχηματισμούς. Κάθε καινούρια ιδέα, κάθε νέα έννοια, γινόταν πολιτικά επιχειρησιακή αναβαπτιζόμενη στη δεξαμενή της διαλεκτικής. Ο Lucio Lombardo Radice το λέει εκπληκτικά: ο «διαρκής μας αναθεωρητισμός» (με την εγγεληνική έννοια του άλματος και της άρσης, του *aufheben*) δεν ήταν άλλο παρά «απλή διαλεκτική»!⁶⁹⁷ Μια λέξη με μαγικές ιδιότητες, που συνένδεε τους ζωντανούς με τις παραδόσεις των νεκρών γενεών, την καινούρια γλώσσα με την παλιά, ένας συντακτικός κανόνας που ξεκλείδωνε τη μετάφραση, το γλίστρημα ή το πέρασμα από το ταξικό στο λαϊκό κι από εκεί στο εθνικό και στο διεθνικό, από την επανάσταση στη διαμαρτυρία κι από εκεί στη διακυβέρνηση, από τη σοβιετική μήτρα στους εθνικούς δρόμους για τον σοσιαλισμό και από εκεί στην ευρωπαϊκή Αριστερά κ.ο.κ., μέσα στην ιστορικότητα, δηλαδή τη μεταλλαγή των πραγμάτων. «Ο μαρξισμός είναι ζωντανός ακριβώς επειδή η διδασκαλία του διαπερνάται πλήρως από τη διαλεκτική της ιστορίας», θα πει ο Τζιαν Κάρλο Παγιέτα σε μια κορυφαία στιγμή του *annus mirabilis* του ευρωκομμουνισμού, μετά τις κοινές διακηρύξεις PCI-PCE και PCI-PCF του 1975.⁶⁹⁸

Ο νέος μαρξιστικός πλουραλισμός που διαμορφωνόταν στο πεδίο της θεωρίας, όπως είδαμε, συνδεόταν –διαλεκτικά!– με ευέλικτες χρήσεις του μαρξιστικού εννοιολογικού πλαισίου στην πολιτική πρακτική, σε συνάφεια με κομβικές στρατηγικές τομές. Τα κείμενα του μαρξισμού, ο ίδιος ο Λένιν ακόμα, δεν πρέπει να διαβάζονται δογματικά, λέει ο Λουτσιάνο Γκρούπι σε ένα πρόγραμμα κομματικών μαθημάτων στο Ινστιτούτο Τολιάτι το 1972-1973.⁶⁹⁹ Και χρησιμοποιεί ένα πλήθος τσιτάτα του Λένιν ακριβώς για να δείξει, τοποθετώντας τα «στον χρόνο και σε σχέση με την πολιτική πρακτική», ότι η αστική δημοκρατία είναι η τυπική αναγνώριση της ισότητας των πολιτών, δηλαδή τυπική μεν πλην όμως αναγνώριση, άρα και «πλατφόρμα» για να πατήσει πάνω της το προλεταριάτο στη μάχη του ενάντια στο αστικό κράτος. Μια από τις μεγαλύτερες τομές που έκανε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, από τον μαρασμό του κράτους στην επαναξιοδότηση της αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας και στη διεκδίκηση του κράτους για τον μετασχηματισμό του, θεμελιώθηκε, μεταξύ άλλων, όπως λέει ο Γκρούπι, με ένα «τυπικό παράδειγμα διαλεκτικής σκέψης». Χωρίς να παραβλέπουμε βέβαια το ταυτόχρονο γεγονός ότι η ανανέωση δεν αφορούσε μόνο τις λέξεις, αλλά και τα πράγματα και τους ανθρώπους.

⁶⁹⁷ Lucio Lombardo Radice, «Communism with an Italian face?», *ό.π.*, σελ. 50.

⁶⁹⁸ G.C. Pajetta, «Per il socialismo in Europa», *Rinascita*, 28-11-1975.

⁶⁹⁹ Η διάλεξη «Το PCI μπροστά στα σημερινά προβλήματα της ιταλικής κοινωνίας και του κόσμου», στο πλαίσιο του τετράμηνου προγράμματος κομματικών μαθημάτων στο Ινστιτούτο Τολιάτι (Οκτώβριος 1972 - Φεβρουάριος 1973), στο Luciano Gruppi, *Rapporto tra democrazia e socialismo*, *ό.π.*, σελ. 7-10.

Το PCI προχωρούσε παράλληλα σε μια εντυπωσιακή και διαρκή ανανέωση της ηγετικής του ομάδας, στη διαρκή ανανέωση των κοινοβουλευτικών του εκπροσώπων, στην αλλαγή του 1/3 των βουλευτών και αιρετών του σε κάθε θητεία και στον εμπλουτισμό με «έκκεντρους» συνεργαζόμενους (όπως στις εκλογές του 1976 που εκλέγει 5 επιφανείς καθολικούς διανοούμενους και τον φιλελεύθερο φεντεραλιστή Αλτιέρο Σπινέλι), στην ανανέωση των ενδιάμεσων στελεχών.⁷⁰⁰

Παρόμοια εργαλεία χρησιμοποίησαν και οι γάλλοι ομόλογοι του PCI, προσπαθώντας να περάσουν από έναν δογματικό «παιδισμό» σε έναν μαρξισμό που «δεν κλείνεται» αλλά παραμένει ανοιχτός μπροστά στα νέα φαινόμενα ως θεωρία αδιαχώριστη από την (πολιτική) πρακτική. Έστω και αν αυτό ενίοτε περιλάμβανε περισσότερες αναφορές στον γνώριμο «διαλεκτικό υλισμό»⁷⁰¹ που για τους ιταλούς συντρόφους αποτελούσε αναφορά σαφώς σπανιότερη. Η «γόνιμη διαλεκτική» ήταν όχι μόνο το εργαλείο για την επανερμηνεία των κειμένων, αλλά και για την αναθεώρηση της σχέσης του κόμματος με εκείνους που θα συνέβαλλαν σε αυτήν,⁷⁰² τους διανοούμενους που, κατά την μπουρντιεϊκή έννοια, μοιράζονταν πια την κληρονομιά του συλλογικού κομματικού κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, βέβαια, που και το PCF διατηρούσε σχεδόν αναλλοίωτα τα μεταπολεμικά καταστατικά του κείμενα, μέχρι τουλάχιστον το 1979 οπότε και καταργείται κάθε αναφορά στη δικτατορία του προλεταριάτου, παρότι ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός, στην εσωκομματική ζωή, παραμένει, αν και ως «μέθοδος» πια παρά ως «αρχή» οργάνωσης.⁷⁰³

Μιλώντας όμως για αυτά, αξίζει να σημειώσουμε ότι μια από τις σημαντικότερες θεωρητικο-πολιτικές στροφές του PCF, η απαλοιφή ακριβώς του ορίζοντα της δικτατορίας του προλεταριάτου επενδύθηκε, τόσο στο συνέδριο του 1976 όσο και στο περίφημο βιβλίο *Les communistes et l'État* του 1977 που ανέλαβε να μεταφράσει στο επίπεδο της θεωρίας τη νέα γραμμή του 22ου συνεδρίου, με την καταφυγή στην «υλιστική διαλεκτική».⁷⁰⁴ Όπως είδαμε αναλυτικά,⁷⁰⁵ το έργο των τριών θεωρητικών

⁷⁰⁰ Όπως σημειώνει ο Gianfranco Pasquino, ανεξάρτητος συνεργαζόμενος γεροϋσιαστής ο ίδιος με το PCI, στις εκλογές του 1976 52 από τους 179 βουλευτές του PCI ήταν καινούριοι (ποσοστό 29%) όπως και 32 από τους 94 συγκλητικούς (34%), ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τη Χριστιανοδημοκρατία ήταν 18% για τους βουλευτές (49 νέοι από τους 266) και για το Σοσιαλιστικό Κόμμα μόλις 10% για τους βουλευτές (6 νέοι σε σύνολο 61). Επιπλέον, στα 4.000-5.000 επαγγελματικά ενδιάμεσα στελέχη με πλήρη απασχόληση προστίθονταν οι πολυπληθείς ακτιβιστές του κόμματος που από τα 1950 κινούνται γύρω στους 80.000, αποτελώντας έναν δυναμικό σύνδεσμο με το κοινωνικό ακροατήριο του κόμματος, βλ. Gianfranco Pasquino, «The PCI: a Party with a Governmental Vocation», *ό.π.*, σελ. 12-14.

⁷⁰¹ Ενδεικτικά, Etienne Fajon, «Marxisme et union du peuple de France», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1976.

⁷⁰² Βλ. το κάλεσμα που απευθύνει ο Μαρσαί, «Nous vivons l'époque des révolutions», ομιλία στην Mutualité (27 Νοεμβρίου 1979), σε συνέχεια και των αποφάσεων του 23ου συνεδρίου του κόμματος λίγους μήνες νωρίτερα, στο *Les intellectuels, la culture et la révolution*, Conseil National du PCF, 9-10 février 1980, éditions sociales, Παρίσι 1980, σελ. 35.

⁷⁰³ Marc Lazar, *Maisons Rouges...*, *ό.π.*, σελ. 230-233.

⁷⁰⁴ Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, *ό.π.*, σελ. 51 αλλά και σποράδην.

επιχειρούσε να συγκεράσει την προηγούμενη εργαλειακή οπτική του PCF για τον περίφημο κρατικο-μονοπωλιακό καπιταλισμό με τις καινοτόμες θεωρητικές προσεγγίσεις που υποδείκνυαν τη σχετική αυτονομία του κράτους ως μηχανισμού που διαπερνάται από την ταξική πάλη. Η θεωρητική κίνηση με την οποία υποδεικνυόταν η σχέση εσωτερικότητας κράτους και κοινωνικο-πολιτικών αντιθέσεων, στρώνοντας το δρόμο για τη μεγάλη μετάβαση από τον μαρασμό στον μετασχηματισμό του κράτους, θεμελιωνόταν μεθοδολογικά στο πολυχρηστικό εργαλείο της διαλεκτικής.

9.4. Διαλεκτική, πλουραλισμός, πραγματισμός

Αν αυτός ήταν ο ένας πυλώνας, ο άλλος ήταν το στοιχείο που περιγράψαμε νωρίτερα. Ένα ευέλικτο θεωρητικό πλαίσιο, ευρύχωρο και πλουραλιστικό, που άφηνε χώρο στη μαρξιστική θεωρία να αναπτυχθεί και να αναπνεύσει, άφηνε περίπου όλα τα λουλούδια να ανθίσουν, πλην όμως επέλεγε προσεκτικά εκείνα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να υπηρετήσουν τους στρατηγικούς σκοπούς της πολιτικής πρακτικής. Στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, το στοίχημα αυτό είχε παιχτεί από το 1966, στην περίφημη Κεντρική Επιτροπή του βορειοδυτικού παρισινού προαστίου της Αρζαντέιγ. Σε μια δημιουργική φάση, μια δεκαετία μετά το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ αλλά και δυο χρόνια πριν τον Μάη του 1968, το PCF ανιχνεύει νέους δρόμους στη σχέση του με τους διανοούμενους και στις κοινωνικές και πολιτικές του συμμαχίες. Αντικείμενο της «Κεντρικής Επιτροπής των φιλοσόφων» της Αρζαντέιγ θα είναι και τα δύο. Και θα σημαδεύει από τη μεγάλη κόντρα του Γκαρωντύ με την ομάδα Αλτουσέρ, του Αλτουσέρ απόντος. Ο αποφαιτικός τίτλος του σχεδίου απόφασης, που προετοιμάστηκε από επιτροπή με τη συμμετοχή των Γκαρωντύ, Αραγκόν, Jacques Chambaz, Lucien Sève και του «υπευθύνου διανοουμένων» του κόμματος Henri Krasucki, είναι ενδεικτικός του διακυβεύματος: «Υπάρχει μαρξιστικός ανθρωπισμός». Η σύγκρουση ήταν ανάμεσα στον μαρξιστικό ανθρωπισμό του Γκαρωντύ (Humanisme marxiste, στο ομώνυμο βιβλίο του 1957) και στον σκληρό δομισμό, τον θεωρητικό αντιανθρωπισμό του Αλτουσέρ. Κερδισμένος δεν θα μπορούσε παρά να είναι ο πρώτος, καθώς ο δεύτερος δεν έδινε θεωρητικά εργαλεία για αυτό που περιέγραφε ο Βαλντέκ Ροσέ αμέσως μετά τη σύνοδο της Αρζαντέιγ ως στρατηγική επιλογή του κόμματος, δηλαδή ένα «ευρύ άνοιγμα στις ιδέες, [έναν] διάλογο με τους σοσιαλιστές, τους χριστιανούς».⁷⁰⁶ Στο εξής,⁷⁰⁷ το κόμμα θα επέτρεπε στον «κομματικό διανοούμενο» Αλτουσέρ να μιλάει και να γράφει όσο θέλει, επιλέγοντας όμως σαφώς από τη διαθέσιμη παλέτα των μαρξιστικών

⁷⁰⁵ Κεφάλαιο 8, «Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση».

⁷⁰⁶ Για τα διακυβεύματα και τη συζήτηση της Αρζαντέιγ, βλ. το πολύ ενδιαφέρον βιβλίο του Robert Geerlandt, *Garaudy et Althusser. Le débat sur l'humanisme dans le PCF et son enjeu*, PUF, Παρίσι 1978.

⁷⁰⁷ Tony Judt, *Le marxisme et la gauche française*, ό.π., σελ. 202-203 και 236.

προσεγγίσεων διαφορετικές αποχρώσεις από εκείνες του ανιστορικού αλτουσεριανού δομισμού.

Για τους ισπανούς κομμουνιστές, καθώς συζητούσαν την «κρίση του μαρξισμού»,⁷⁰⁸ ήταν επίσης σαφές ότι ο ευρωκομμουνισμός όφειλε να υπερβεί τις «θεωρητικές και αφηρημένες» όψεις μια ορισμένης μαρξίζουσας γραμματείας και να προσπαθήσει να αναπλάσει θεωρητικά έννοιες όπως η δημοκρατία ή η ανανοηματοδότηση του ατόμου σε μια προοπτική «ανοιχτής κατασκευής του κομμουνισμού» – προχωρώντας, αναπόφευκτα ίσως, με τρόπο μάλλον «εμπειρικό» (και ενίοτε «ανεπαρκή»), δηλαδή ανασκευάζοντας τις θεωρητικές του προκείμενες μέσα από την πολιτική πρακτική. Άλλωστε, το πρώτο συνέδριο του PCE σε συνθήκες νομιμότητας, το 1978, είχε ήδη διακηρύξει τον μαρξιστικό, επαναστατικό και δημοκρατικό χαρακτήρα του κόμματος, προειδοποιώντας όμως ότι «δεν μπορεί πια να υποστηριχθεί η περιοριστική ιδέα ότι ο λενινισμός είναι ο μαρξισμός της εποχής μας».⁷⁰⁹ Η πρακτική φιλοσοφία του Λένιν, όπως στο *Τι να κάνουμε*, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί πια κατά γράμμα στις συνθήκες της δημοκρατικής μετάβασης, σημείωνε ο Καρίγιο.⁷¹⁰ Αν όμως κάτι έπρεπε να κρατήσει το κόμμα από τη λενινιστική μεθοδολογία, αυτό ήταν η συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης.

Σε αυτές τις βάσεις θα στηθούν οι πολιτικές επιλογές του PCE και η ανίχνευση του ευρωκομμουνιστικού του χαρακτήρα. Και σε αυτή την περίπτωση, το εργαλείο της διαλεκτικής θα αποδειχθεί πολύτιμο. Φυσικά στο κομβικό σημείο της αιτιολόγησης της στάσης του κόμματος στις συμφωνίες της Μονκλόα, που θεμελίωσαν το νέο δημοκρατικό καθεστώς, τη θέση του PCE στο νέο πολιτικό σύστημα, αλλά με τίμημα την αποδοχή δύσκολων θέσεων για ένα κομμουνιστικό κόμμα, όπως τις μισθολογικές θυσίες των εργαζόμενων τάξεων. Ταυτόχρονα, η επαναξιοδότηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όχι πια «τυπικής», έπαιζε καθοριστικό ρόλο για τη στερέωση του PCE ανάμεσα στις αναγνωρισμένες δυνάμεις της νεότευκτης ισπανικής Δημοκρατίας, ιδίως μάλιστα με τον χαρακτήρα του ως κόμματος αγώνα με κυβερνητικές ταυτόχρονα αξιώσεις. Το κόμμα αποδεχόταν την προσίδια «διαλεκτική» της «πολιτικής δημοκρατίας»⁷¹¹ ανάμεσα σε εκλογικούς στόχους, αξιώσεις διακυβέρνησης και ηγεμονίας των δυνάμεων της εργασίας και της κουλτούρας. Κατ' ανάλογο τρόπο, το PCE επιχειρούσε να επαναπροσδιορίσει βασικές έννοιες, όπως η δικτατορία του προλεταριάτου, αναγνωρίζοντας όχι την υπέρβαση αλλά τον

⁷⁰⁸ Βλ. τη σχετική συζήτηση που οργανώνει η *Nuestra Bandera*, στο πλαίσιο ενός αναστοχασμού που λαμβάνει υπόψη τις επεξεργασίες θεωρητικών όπως ο Λούκατς, η Άγκνες Χέλλερ και η Σχολή της Βουδαπέστης, ο Άνταμ Σαφ, ο Αλτουσέρ, ο ιταλικός μαρξισμός του Ντελα Βόλπε, του Τσερόνι και του Λουπορίνι κλπ. Στον διάλογο συμμετέχουν μαρξιστές και μη διανοούμενοι, όπως οι Manuel Ballester, Fernando Claudin, Jose-Maria Diez-Alegria, Emilio Lledo, Javier Perez Royo. Βλ. *Nuestra Bandera*, vo. 100, Αύγουστος-Οκτώβριος 1979.

⁷⁰⁹ Στο Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, ό.π., σελ. 58-64.

⁷¹⁰ Santiago Carillo, «La Moncloa, el Eurocomunismo, el Partido...», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977.

⁷¹¹ *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., Πολιτική Απόφαση, σελ. 353-356 και 363.

μετασχηματισμό της στις σύγχρονες συνθήκες. Η δικτατορία του προλεταριάτου δεν μπορούσε πια να ταυτιστεί με ένα «κυρίαρχο κόμμα [ούτε με] τις γραφειοκρατικές στρεβλώσεις» που ήταν πια εμφανείς στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Μπορούσε όμως να εννοιολογηθεί ως μια μεταβατική φάση προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, «διαλεκτικά» ταυτιζόμενη με την «πιο πλατιά δημοκρατία».⁷¹² Αντίστοιχα, η σταδιακή εμβάθυνση της εσωκομματικής δημοκρατίας θα προχωρούσε μέσα από τη διαρκή ένταση ανάμεσα στην ελευθερία κριτικής και διαλόγου και στην πολιτική ενότητα. Το PCE αντιμετώπιζε το δύσκολο έργο αναγνωρίζοντας τη δική του, εσωτερική «διαλεκτική αντίφαση»⁷¹³ ανάμεσα στον κομμουνιστικό, ταξικό, εργατικό αλλά και μαζικό του χαρακτήρα.

Στην περίπτωση του ΚΚΕ εσωτερικού, τα πράγματα ήταν από μια άποψη πιο δύσκολα και από μια άλλη πιο εύκολα, ακριβώς επειδή δεν ήταν ο μόνος παίκτης, ούτε καν ο ισχυρότερος, στο χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς μετά τη διάσπαση του 1968. Ήταν πιο δύσκολα διότι το νεαρό κόμμα όφειλε να μεταγλωττίσει νέες έννοιες στην παλαιά ορολογία δίνοντας ταυτόχρονα μία άνιση μάχη για την εκπροσώπηση της κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα με το ορθόδοξο ΚΚΕ, που εκτός των άλλων είχε το «χρίσμα» της Σοβιετικής Ένωσης και κεφαλαιοποιούσε ηγεμονικά την ιστορική κομμουνιστική ταυτότητα, τα σύμβολα και την κληρονομιά. Αλλά και πιο εύκολα, καθώς ήταν σαφέστερη η αντίστιξή του από τον πόλο του σοβιετικού δογματισμού, που συνομιλούσε αποκλειστικά με τα ομόλογα κόμματα των Ανατολικών χωρών παραμένοντας προσηλωμένο στο σοβιετικό μοντέλο.⁷¹⁴ Υπό αυτή την έννοια, το ΚΚΕ εσωτερικού είχε μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας να διαμορφώσει, σε αντιδιαστολή προς τη «δογματική ομάδα», τον δικό του «ανοιχτό κώδικα αρχών».⁷¹⁵

Αυτό το πρίσμα επικαθόριζε την αντιφατικότητα του ελληνικού ανανεωτικού κομμουνιστικού κόμματος από τα πρώτα του βήματα. Είναι ενδεικτικό ότι λίγο καιρό μετά τη διάσπαση, ένας από τους ανανεωτικούς πρωταγωνιστές της, ο Πάνος Δημητρίου, κατέγραφε με ακρίβεια τις εσωτερικές αντιφάσεις: ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός δεν μπορούσε παρά να διατηρηθεί ως βασική οργανωτική αρχή, κι ωστόσο ήταν αναγκαίο να ενισχυθεί η εσωκομματική δημοκρατία με συγκεκριμένους τρόπους, χωρίς διοικητικά μέτρα έναντι των διαφωνούντων, με πληροφόρηση των

⁷¹² Σαντιάγο Καρίγιο, Έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής στο *VIII Congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 81-82.

⁷¹³ Κύριο άρθρο, «La crisis del partido se resuelve en la sociedad», *Nuestra Bandera*, vo. 110, Ιανουάριος 1982.

⁷¹⁴ Εγκλωβισμένο και αυτό στις δικές του αντιφάσεις, καθώς την ώρα που διεκδικούσε ρόλο στην ελληνική δημοκρατική μετάβαση, δεν μπορούσε να ξεφύγει από αντιλήψεις όπως ότι «σε αντίθεση με την καπιταλιστική, στην σοσιαλιστική κοινωνία η αντιπολίτευση δεν αποτελεί αντικειμενικά αναγκαίο στοιχείο της δημοκρατίας», βλ. το σχετικό σχόλιο για το Δεκαήμερο Μαρξιστικής Σκέψης του Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών του ΚΚΕ, *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 18, Μάης-Ιούνης 1977, σελ. 9-11.

⁷¹⁵ Όπως, π.χ., ζητούσε ο Μανώλης Αναγνωστάκης, στο πλαίσιο της συζήτησης «Πολιτιστική ανάπτυξη και λαϊκή πρωτοβουλία», μαζί με τους Βάσσο Αντωνίου, Κίττυ Αρσένη, Τίτο Πατρίκιο, Τέλη Σαμαντά, Δημήτρη Σπάθη, *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 15, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1976.

μελών και λογοδοσία των οργάνων κ.ο.κ. Γενικότερα, το νεότευκτο κόμμα θα προχωρούσε στην «ανανέωση» της «θεωρίας και των αρχών του μαρξισμού-λενινισμού», αλλά σε διαλεκτική σχέση με τη διεκδίκηση ενός ρόλου «επαναστατικής πολιτικής πρωτοπορίας της εργατικής τάξης στην Ελλάδα». ⁷¹⁶ Επιχειρώντας μάλιστα να στήσει το δικό του Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, που θα συσπείρωνε τις θεωρητικές δυνάμεις και διαθέσιμότητες του χώρου, ⁷¹⁷ το ΚΚΕ εσωτερικού αντιπαρέβαλλε τον εγχώριο, «δικό μας» δογματισμό όπως είχε αναπτυχθεί στην ιστορία του ΚΚΕ, με την ανάγκη να διαμορφώσει τον «δικό του» (ανανεωτικό) μαρξισμό, ακολουθώντας άλλα κομμουνιστικά κόμματα (της Δυτικής Ευρώπης) που «υποχρεώνονται από τα πράγματα να σκέπτονται και να δρουν αυτόνομα». Η διάθεση ανάλυσης της συγκαιρινής συγκυρίας έξω από «προκατασκευασμένα δόγματα» ήταν εμφανής και σε δυο χαρακτηριστικές στιγμές, σε δύο συνέδρια που το Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών είχε οργανώσει στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ξαναπιάνοντας το νήμα των περίφημων προδικτατορικών Εβδομάδων Μαρξιστικής Σκέψης της ΕΔΑ το 1965 και 1966. Τότε οι θεωρητικές μέριμνες προέκυπταν από τις ωθήσεις της αποσταλινοποίησης και την ανάγκη να βγει ο μαρξισμός από την απομόνωσή του, τώρα αφορούσαν την ανάγκη εννοιολόγησης της σχέσης δημοκρατίας-σοσιαλισμού, της κυβερνητικής κλίσης των κομμουνιστικών κομμάτων, τη χάραξη της στρατηγικής του τρίτου δρόμου. ⁷¹⁸ Μέσα πια από ένα ευέλικτο, σχεδόν εκλεκτικιστικό μαρξιστικό πλαίσιο, το οποίο διαμορφωνόταν από το κόμμα, τους διανοούμενους αλλά και ένα πλήθος «πόλων» γύρω και σχετικώς αυτόνομα από τον κομματικό φορέα, ⁷¹⁹ με μια σχετική ανοικτότητα σε προσεγγίσεις πολύ πέρα από την παλαιότερη λενινιστική παράδοση.

⁷¹⁶ Πάνος Δημητρίου, *Παραλειπόμενα της διάσπασης*, ό.π., ιδίως το κείμενο «Για ένα ανανεωμένο και ισχυρό μαρξιστικό-λενινιστικό κόμμα» (Ιούλης 1971), σελ. 65-67 και 93-97.

⁷¹⁷ Έκθεση δράσης της ιδεολογικής επιτροπής του ΚΚΕ εσωτερικού (Λ. Ελευθερίου), στη σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής της 21ης Νοέμβρη 1979, για την ίδρυση, από το Φλεβάρη του 1980, του ΚΜΑΣ, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 48 φ. 7.

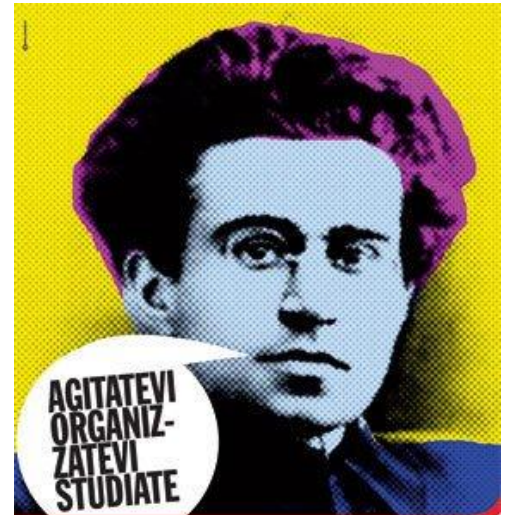
⁷¹⁸ Βλ. την εισαγωγική ομιλία του Γ. Βούλγαρη, εκ μέρους του ΚΜΑΣ, «Ανάγκη ανανέωσης στη μαρξιστική σκέψη», στον τόμο Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, Πάντειος 9-14 Φεβρουαρίου 1981, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

⁷¹⁹ Στις «εβδομάδες» του ΚΜΑΣ συναντά κανείς εκτός από ιταλούς οργανικούς διανοούμενους του PCI και νέους θεωρητικούς όπως ο Ε. Λακλάου και η Σ. Μουφ, που άλλωστε έβρισκαν υποδοχή στις σελίδες περιοδικών όπως τα *Σύγχρονα Θέματα* (που είχαν ιδρυθεί στο πλαίσιο της ΕΔΑ το 1962) ή στις επεξεργασίες του Κώστα Φιλίνη, ενός ευαίσθητου κομματικού δέκτη τάσεων όπως τα νέα κοινωνικά κινήματα· το περιοδικό *Αντί* εισάγει συστηματικά τη γκραμσσιανή σκέψη στο κοινό της ελληνικής ανανεωτικής Αριστεράς· οι *Θέσεις* εισάγουν τον σκληρό αλτουσεριανό δομισμό, αποτελώντας το θεωρητικό «όργανο» του νεολαιίστικου ριζοσπαστισμού της Β΄ Πανελλαδικής ενάντια στον «δεξιό ευρωκομμουνισμό» της ηγεσίας του ΚΚΕ εσωτερικού· ο *Πολίτης* συγκροτούσε έναν χώρο όπου συναντιόταν ο Αλτουσέρ με τον Μοισιόδακα, κάτι αδιανόητο για έναν «καθαρολόγο της Β΄ Πανελλαδικής», όπως σημειώνει ο Διονύσης Καψάλης, βλ. *Αυγή*, Ενθέματα, «Το περιοδικό *Ο Πολίτης*: ένα εργαστήριο αριστερών ιδεών και αισθημάτων» (συζήτηση με τους Δ. Καψάλη, Α. Μπαλτά, Π. Μπουκάλια), 6-6-2010.

9.5. Σύνοψη

Σε ό,τι προηγήθηκε, υποστηρίξαμε ότι ένα ερμηνευτικό κλειδί για τη μελέτη του ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού είναι οι προϋποθέσεις του ιδεολογικού *aggiornamento* που συνεπαγόταν. Η υποχώρηση της σοβιετικής σκιάς, η έκρηξη του 1968 και το νεφέλωμα πολιτικών και ιδεολογικών μορφών της Αριστεράς που την ακολούθησε ήταν ακριβώς οι όροι που επέτρεψαν στα ευρωκομμουνιστικά κόμματα να επικαιροποιήσουν τη γλώσσα τους, τα νοητικά τους εργαλεία και εν τέλει την πολιτική τους στρατηγική. Το πλουραλιστικό και ευέλικτο ιδεολογικό πλαίσιο, χωρίς τις βαριές δεσμεύσεις του παρελθόντος, δεν είχε μόνο αρνητικές συνέπειες για τη συνοχή του κομμουνιστικού κινήματος. Αντίθετα, είχε και σημαντικές όψεις ανανέωσης αλλά κυρίως επέτρεπε στα κομμουνιστικά κόμματα να δώσουν έμφαση στον πολιτικό πραγματισμό, να επανεπεξεργαστούν ευκολότερα και να μεταπλάσουν τους βασικούς νοητικούς χάρτες τους, με βάση τους οποίους πλοηγήθηκαν στα αχαρτογράφητα νερά ενός μοντέρνου κομμουνισμού.

Στη συνέχεια θα μελετήσουμε έναν δίδυμο αλλά διαφορετικής φύσης, καθοριστικό όμως, παράγοντα διαμόρφωσης του ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού, περνώντας από τις ιδεολογικές στις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις. Ειδικότερα, στον τρόπο με τον οποίο τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα κατάφεραν εν τέλει να ανανεώσουν την κοινωνική βάση στην οποία απευθύνονταν, ενίοτε με όρους μαζικότητας ή και πλειοψηφίας. Τρόπον τινά, τα δύο στοιχεία συνδέονται ευθέως. Χωρίς την ιδεολογική ευελιξία και τον πολιτικό πραγματισμό, το άνοιγμα σε νέα ακροατήρια, πολύ πέρα από την εργατική τάξη με τη γνώριμη έννοια, δεν θα ήταν ενδεχομένως εφικτό. Αντίστροφα, η κοινωνιολογική ανανέωση συνδεόταν διαλεκτικά, για να χρησιμοποιήσουμε εδώ αυτή την έννοια-κλειδί, με την ανανέωση του νοητικού σύμπαντος της νέας, ριζοσπαστικής, ευρωκομμουνιστικής Αριστεράς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. Η κοινωνιολογική προσαρμογή

10.1. Εισαγωγή

Μονάχα οι αναθεωρητές παίρνουν υπόψη τους την πραγματικότητα, οι επαναστάτες είναι αναγκασμένοι να την απαρνηθούν [...] γιατί η πραγματικότητα δεν είναι ποτέ επαναστατική.

Χόρχε Σεμπρούν, *Η επιστροφή του Νετσάγιεφ*, 1987

Θα ήταν δυνατό ένα κομμουνιστικό κόμμα να μην είναι εργατικό; Εργατικό όχι μόνο ως προς το ιδεολογικό του πλαίσιο αλλά και ως προς την κοινωνική του βάση, το κοινωνικό του ακροατήριο και τα μέλη του. Αυτό είναι ένα μείζον ερώτημα που τίθεται στην περίπτωση των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων. Η υπέρβαση της εργατικής –ενίοτε εργατίστικης– ταυτότητας ήταν ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά της στρατηγικής μετάβασης που επιχείρησε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα. Και ταυτόχρονα ένα από τα κεντρικά προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει, διεκδικώντας πολιτικό ρόλο σε κοινωνίες του Δυτικού κόσμου, κοινωνίες που άλλαζαν δραστικά ως προς την κοινωνική τους διαστρωμάτωση και την αξιακή τους πλαισίωση, ιδίως μετά τη δεκαετία του 1960 που οδήγησε σε μια νέα ριζοσπαστικοποίηση κοινωνικών κατηγοριών που θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στο εξής. Το ερώτημα είναι εάν και σε ποιο βαθμό τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα επιχείρησαν και κατόρθωσαν ή δεν κατόρθωσαν να παρακολουθήσουν τις διεργασίες αυτές.

Έχει διατυπωθεί, αν όχι κυριαρχήσει, η άποψη⁷²⁰ ότι τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα περίπου «απόδιωξαν» τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα, παραμένοντας προσηλωμένα στο παραδοσιακό προφίλ του χειρώνακτα εργάτη ή το πολύ σε ορισμένες πάλι παραδοσιακές κατηγορίες της μεσαίας τάξης (δάσκαλοι, δικηγόροι κλπ). Έχει ωστόσο διατυπωθεί και μια προσέγγιση που σχετικοποιεί την προηγούμενη θέση, υποστηρίζοντας ότι τα κομμουνιστικά κόμματα παρέμειναν «εργατικά» (με υπερεκπροσώπηση των εργατών, όπως φαίνεται παρακάτω στον Πίνακα 4) ωστόσο κατόρθωσαν να προσαρμοστούν καλύτερα απ' όσο θεωρείται συχνά στους κοινωνιολογικούς μετασχηματισμούς και βέβαια στην άνοδο του τριτογενούς τομέα και των κοινωνικών στρωμάτων που σχετίζονται με αυτόν.⁷²¹ Στην

⁷²⁰ Ενδεικτική αυτής της άποψης τοποθέτηση στο Neil McInnes, *The Communist Parties of Western Europe*, ό.π., σελ. 75.

⁷²¹ Εδώ, ο Marc Lazar, *Maisons Rouges...*, ό.π., σελ. 239-240.

πραγματικότητα, το ερώτημα είναι εάν και σε ποιο βαθμό τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ανταποκρίθηκαν στο ρεύμα του μετά το 1968 ριζοσπαστισμού όχι μόνο ιδεολογικά ή προγραμματικά αλλά και με όρους κοινωνικής απεύθυνσης, κοινωνιολογικής σύνθεσης του ακροατηρίου τους. Εάν εν τέλει κατάφεραν να προσελκύσουν τα αναδυόμενα δυναμικά στρώματα, τη ριζοσπαστικοποιημένη νεολαία, να τα εντάξουν οργανικά πλάι στην παραδοσιακή εργατική φυσιογνωμία τους. Εάν τελικά αποδείχθηκαν ή όχι πρόθυμα και ικανά να ενσωματώσουν τον ριζοσπαστισμό της εποχής (όπως αναρωτιέται μια εξ αριστερών κριτική τους) και να υπερβούν ή όχι την κλασική τους κοινωνιολογική κομμουνιστική ταυτότητα (όπως υποστηρίζει μια εκ δεξιών κριτική).

Σε ό,τι ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε το καίριο αυτό ερώτημα, κλίνοντας προς τη δεύτερη άποψη. Θα επιχειρήσουμε, μελετώντας και σχετικά διαθέσιμα στοιχεία όσον αφορά την κοινωνιολογική σύνθεση και απεύθυνση των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων σε συνάρτηση άλλωστε με τους κοινωνιολογικούς και αξιακούς μετασχηματισμούς των ευρωπαϊκών κοινωνιών, να υποστηρίξουμε τη θέση ότι πράγματι τα κόμματα αυτά προχώρησαν σε ένα σοβαρό εγχείρημα προσαρμογής του προφίλ τους. Προφανώς όχι χωρίς δυσκολίες και αντιφάσεις (σαν αυτές που είδαμε σε προηγούμενα σημεία, ιδίως στη χαρακτηριστική περίπτωση της Οργάνωσης Παρισιού του PCF⁷²²), αλλά πάντως με τρόπο πειστικό ως προς τη δυνατότητα ευθυγράμμισης των «αναθεωρητών» με μια πραγματικότητα που ήταν με πολλούς τρόπους ριζοσπαστική, ριζικά διαφορετική από το παρελθόν, αλλά μάλλον όχι επαναστατική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Μερίδιο εργατών και αγροτών στο ακροατήριο PCI-PCF (1954-1979)

Μερίδιο εργατών και αγροτών στο ακροατήριο PCI-PCF (1954-1979)								
	1954		1959		1966		1977	1979
	PCI	PCF	PCI	PCF	PCI	PCF	PCI	PCF
Βιομηχ. εργάτες	40%	40,1%	38,6%	40,3%	40%	43,4%	40,1%	30,8%
Εργάτες γης	17,8%	4,8%	16,6%	5%	10,5%	3,2%	5,3%	1,1%

Πηγή: Marc Lazar, *Maisons Rouges. Les partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*, Aubier, Παρίσι 1992

⁷²² Κεφάλαιο 5 «Η απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας».

10.2. Η ανάδυση ενός μετα-υλιστικού ατόμου

Έγκαιρα μέσα στη δεκαετία του 1960, ο ιταλός κοινωνιολόγος Alessandro Pizzorno κατέγραφε ορισμένες διεισδυτικές παρατηρήσεις σχετικά με την ανάδυση μιας «ατομιστικής κινητοποίησης» στην Ευρώπη.⁷²³ Κινητοποίηση που ανέκλυτε μέσα στο διπλό και αντιφατικό τοπίο μιας Ευρώπης που έβγαине τραυματισμένη από τις οδύνες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και ζούσε με νέα ορμή τις ωδίνες ενός καινούριου κόσμου – ανάμεσα στη βίαιη διάρρηξη των κοινωνικών σταθερών και στην αισιόδοξη δυναμική της ανασυγκρότησης, ανάμεσα στον συλλογικό ενθουσιασμό, που γρήγορα θα καταλάγιαζε, και την ασίγαστη επέλαση μιας νέας ιδέας της ατομικής ευτυχίας.

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά αυτών των νέων, ατομιστικών ευρωπαϊκών γενεών που εντόπιζε ο Pizzorno; Ήταν καταρχάς μάζες κινητικές. Στη γεωγραφική κινητικότητα, δηλαδή στα τεράστια μεταναστευτικά ρεύματα που είχε προκαλέσει ο πόλεμος σε όλα τα πλάτη της Ευρώπης και της ΕΣΣΔ, ερχόταν να προστεθεί η κοινωνική κινητικότητα που προκαλούσε ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας. Κινητικότητα τεράστιων μαζών εργατικής δύναμης από την ύπαιθρο προς την πόλη, από παραγωγικούς τομείς σε παρακμή προς νέους που άνθιζαν (από τον άνθρακα στη χημική βιομηχανία κ.ο.κ.), από μικρές επιχειρήσεις σε μεγάλους οργανισμούς. Νέες συνθήκες, νέες απαιτήσεις αλλά και νέες ευκαιρίες για μεγάλες μάζες εργαζομένων. Δίπλα στην κινητικότητα, η πρόσβαση –ή η διεκδίκηση πρόσβασης– σε νέους πόρους. Η πρόσβαση στη μαζική κατανάλωση αγαθών που άλλαζαν τον τρόπο ζωής (και μαζί με το κράτος πρόνοιας έδιναν μια νέα αίσθηση ατομικής και οικογενειακής ασφάλειας), αλλά και η πρόσβαση στην πολιτική και στην εξουσία. Η έντονη πολιτικότητα αλλά και η ισχυρή παρέμβαση στην οικονομία στη μεταπολεμική Ευρώπη άνοιγαν πρωτόγνωρους διαύλους πρόσβασης στην πολιτική, άρα και στη διαχείριση των κοινών πραγμάτων, άρα και στην εξουσία, ιδίως για όσους ανήκαν στις μεσαίες τάξεις και στα ανερχόμενα ενδιάμεσα στρώματα.

Ευρύτατες μάζες ατόμων κινητικών (εκουσίως ή όχι), με νέες γνώσεις και δεξιότητες, με μεγαλύτερη ατομική ασφάλεια συνεπώς και δυνατότητα διαχείρισης της ατομικής βιογραφίας, εν τέλει με αιτήματα πολιτικής εκπροσώπησης: αυτή η ανάδυση ενός μαζικού νέου κοινωνιολογικού υποκειμένου θα οδηγούσε τον Ronald Inglehart να διατυπώσει την περίφημη θέση του περί μιας «σιωπηλής επανάστασης» στην ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα.⁷²⁴ Η επανάσταση δεν συνίσταται παρά στην εν εξελίξει υποχώρηση της ταξικής-υλιστικής πολιτικής υπέρ των «new politics» που αναδύονται, υπέρ δηλαδή ενός πλαισίου πολιτισμικής πολιτικής που συνοδεύεται από αιτήματα συμμετοχής και νέες πολιτικές, μετα-υλιστικές θεματικές (ποιότητα ζωής, περιβάλλον, ισότητα των φύλων κλπ). Η επίτευξη υψηλών επιπέδων οικονομικής και

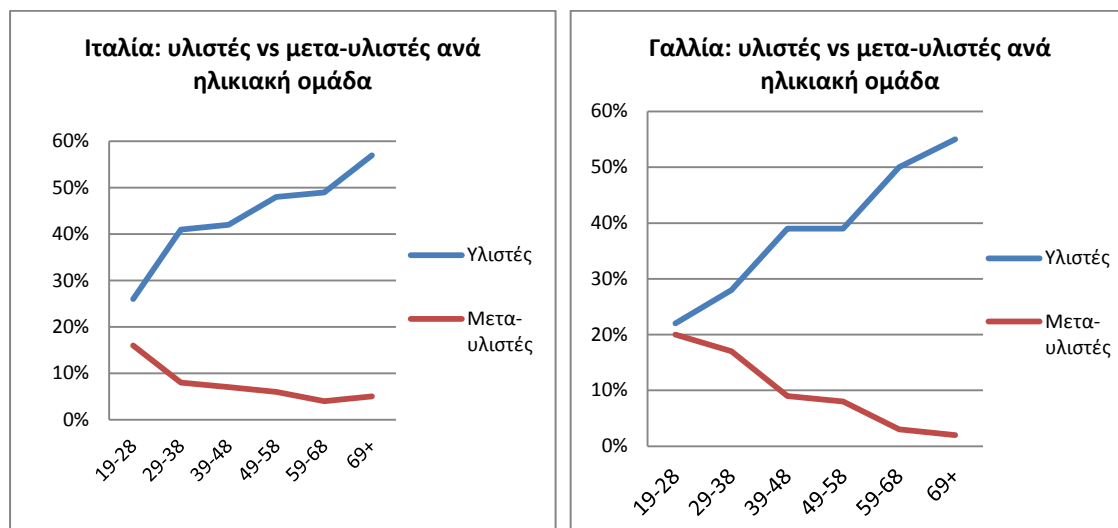
⁷²³ Alessandro Pizzorno, «The Individualistic Mobilization of Europe», *Daedalus*, τόμ. 93, νο. 1, χειμώνας 1964.

⁷²⁴ Ronald Inglehart, *The Silent Revolution...*, ό.π.

πραγματικής ασφάλειας στη Δύση, οδήγησε στην ανάδυση νέων, «επιπλέον» αιτημάτων και αναγκών αλλά και αξιακών πλαισιώσεων.

Οι δυτικές κοινωνίες παραμένουν κυρίαρχα υλιστικές, ωστόσο στις νεώτερες γενιές, συν τω χρόνω, τείνει να κυριαρχήσει το μετα-υλιστικό προφίλ. Αυτό το pattern, η «ψαλίδα» που ανοίγει ανάμεσα στις δύο κατηγορίες (υλιστές και μετα-υλιστές) ανάλογα με την ηλικία, εντοπίζεται και στις 11 χώρες για τις οποίες διαθέτει στοιχεία η έρευνα του Inglehart. Φυσικά ισχύει για την Ιταλία και τη Γαλλία που μας αφορούν εδώ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5 Ιταλία και Γαλλία: υλιστές vs μετα-υλιστές ανά ηλικιακή ομάδα

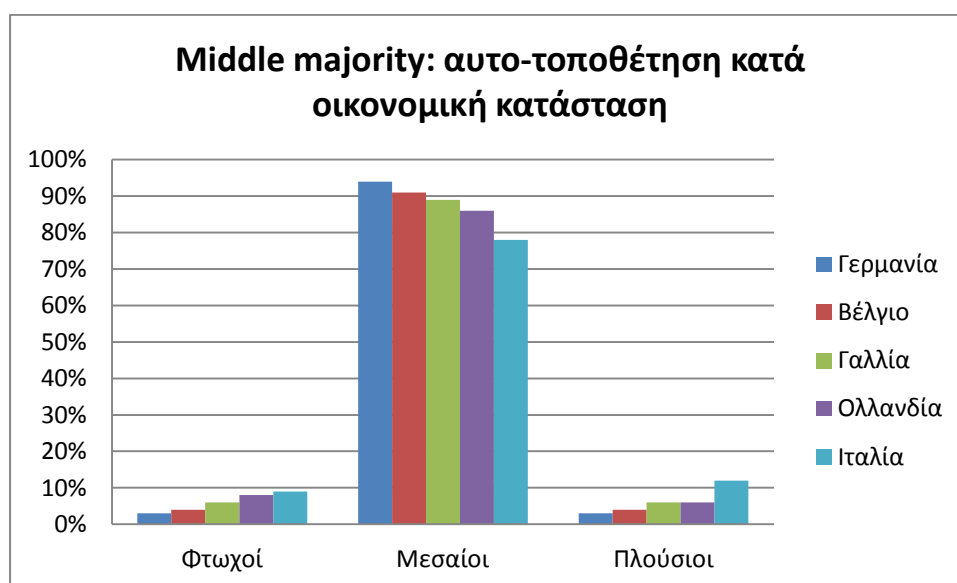
Πηγή: Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977, σελ. 36

Οι αναδύομενες μετα-υλιστικές γενιές είναι νεώτερες, πιο μορφωμένες, προέρχονται από ευπορότερα στρώματα κι ωστόσο δεν τείνουν να υποστηρίζουν συντηρητικά κόμματα αλλά να ψηφίζουν δυσανάλογα υπέρ κομμάτων της Αριστεράς. Το επιχείρημα του Inglehart λέει ότι, όπως δείχνουν οι έρευνες στη δεκαετία του 1970, η εργατική τάξη δεν είναι πια μια επαναστατική δύναμη (ενίοτε τείνει να υποστηρίζει περισσότερο την παρούσα κατάσταση απ' ό,τι οι μεσαίες τάξεις, όπως είδαμε και προηγουμένως⁷²⁵). Η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, ταυτόχρονα, αυτοτοποθετείται στον μεσαίο κοινωνιολογικό χώρο, σε μια «middle majority» που ακόμη και στην Ιταλία, τη χώρα με το εκτενέστερο φτωχό στρώμα πληθυσμού από όσες μελετά ο Inglehart, φτάνει στο 78%. Σε αυτόν ακριβώς τον μεσαίο χώρο που

⁷²⁵ Στο κεφάλαιο 8, «Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση».

κυριαρχεί, αναδύεται δυναμικά η μετα-υλιστική γενιά, με τα προσίδια χαρακτηριστικά της – και μάλιστα ριζοσπαστικοποιημένη μετά την τομή του 1968. Η ανάδυση αυτού του κομματιού της μεσαίας τάξης αποτελεί μια σημαντική κοινωνική και εκλογική εν τέλει ευκαιρία για την Αριστερά.⁷²⁶ Το ειδικότερο ερώτημα εδώ είναι εάν και πώς η ευρωκομμουνιστική εκδοχή της ευρωπαϊκής Αριστεράς πόνταρε σε αυτό το μείζον στοίχημα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6 Middle majority: αυτο-τοποθέτηση κατά οικονομική κατάσταση

Πηγή: Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977, σελ. 211

10.3. Προς ένα νέο κομμουνιστικό κοινωνιολογικό προφίλ: Ιταλία

Για το PCI, ο σχετικός προβληματισμός είχε ξεκινήσει νωρίς. Τον Μάιο του 1968, όταν το Παρίσι φλεγόταν, οι ιταλοί κομμουνιστές επιβεβαίωναν στις γενικές εκλογές (με 26,9%) τη συνεχή εκλογική τους άνοδο και την εγκαθίδρυσή τους ως δεύτερο κόμμα της χώρας. Πέρα από το περιρρέον κλίμα ριζοσπαστικοποίησης, οι Ιταλοί είχαν να αντιμετωπίσουν μια νέα πραγματικότητα που απέρρεε από τη σταθερή μαζικοποίηση του κόμματος. Σε αυτό το πλαίσιο, ήταν περίπου αναγκασμένοι να επαναξιολογήσουν, πέραν της καθοριστικής πλειονότητας της εργατικής τάξης, τη

⁷²⁶ Για τη στοιχειοθέτηση του επιχειρήματος βλ. Ronald Inglehart, *The Silent Revolution...*, ό.π., σελ. 60, 183, 206, 209-210 και 215.

σημασία της ψήφου και άλλων, λαϊκών και μεσαίων στρωμάτων.⁷²⁷ Η τομή που συνιστούσε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για την άμβλωση, το 1974, αποτυπώνοντας τάσεις αξιακού εκσυγχρονισμού της ιταλικής κοινωνίας που είχαν ευθυγραμμιστεί με την Αριστερά χαρίζοντάς της έναν σχεδόν ακούσιο θρίαμβο, άφηνε βαθύ αποτύπωμα στη στρατηγική του PCI. Το κόμμα στο εξής θα έπρεπε να πάρει σοβαρά υπόψη και τις αντιλήψεις αλλά και τα αιτήματα πολιτικής εκπροσώπησης που έφεραν μαζί τους οι αναδυόμενες νέες κοινωνικές δυνάμεις.⁷²⁸ Οι κατευθύνσεις αυτές αποτυπώθηκαν και στα επίσημα κείμενα του κόμματος: η διαρκής επικαιροποίηση της πολιτικής συμμαχιών επιχειρούσε να ενσωματώσει μια ολοένα και πιο περίπλοκη κοινωνική δομή στην οποία το βάρος του τριτογενούς τομέα έτεινε να ξεπεράσει εκείνο της εργατικής τάξης,⁷²⁹ καταλήγοντας σε έναν κοινωνικό συνασπισμό του οποίου αναπόσπαστο μέρος θα ήταν τα μεσαία στρώματα, οι διανοητικά εργαζόμενοι, η νεολαία αλλά και τα νέα κοινωνικά κινήματα.⁷³⁰ Αλλά πώς αποτυπώθηκε αυτό στο ίδιο το σώμα του PCI και στο κοινωνικό-εκλογικό ακροατήριο με το οποίο επικοινωνούσε;

Σε ένα κλίμα βαθειάς κρίσης πολιτικής εμπιστοσύνης προς το σύστημα εξουσίας της Ιταλίας, το PCI κατόρθωνε να διασφαλίζει μια διαρκή εκλογική άνοδο που πήγαινε χέρι-χέρι με την εκβιομηχάνιση και τον εξαστισμό. Όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, στις περισσότερες βιομηχανικές περιοχές και στα αστικά κέντρα, το PCI είχε ισχυρές δυνάμεις, εάν δεν κυριαρχούσε. Κυριαρχούσε στα αστικά κέντρα του κέντρου της Ιταλίας (με επιδόσεις σταθερά πολύ πάνω από τον εθνικό του μέσο όρο), είχε σημαντική διείσδυση στο βιομηχανικό τρίγωνο του Βορά αλλά και ισχνότερη παρουσία στον φτωχό Νότο και στα νησιά, όπου κυριαρχούσαν τα πελατειακά δίκτυα της Χριστιανοδημοκρατίας.

⁷²⁷ Analisi della vittoria, G. Napolitano, «Una realtà nuova», *Rinascita*, 24-5-1968.

⁷²⁸ Ενδεικτικά, Enrico Berlinguer, «Rinnovamento della politica e rinnovamento del Pci», *Rinascita*, 4-12-1981.

⁷²⁹ *L'alternativa democratica*, ό.π., σελ. 17-32.

⁷³⁰ *Tesi, programma, statuto*, ό.π., σελ. 46.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 PCI: γεωγραφική κατανομή ψήφου

PCI: γεωγραφική κατανομή ψήφου							
	1968	1972	1976	1979	1983	1984	1987
Βοράς	25,8%	26,4%	33,5%	30,5%	30,1%	32,2%	26,1%
Κέντρο	34,2%	34,4%	41,4%	37,8%	37,6%	41,5%	34,3%
Νότος	24,7%	24,4%	32,4%	26,4%	25,4%	30,2%	23,1%
Νησιά	22,8%	22,2%	29,5%	23,7%	23,4%	28,3%	21,3%
Σύνολο Ιταλίας	27,0%	27,2%	34,4%	30,4%	29,9%	33,4%	26,6%

Πηγή: Gianfranco Pasquino, «Mid-Stream and under Stress: The Italian Communist Party», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988, σελ. 45

Ταυτόχρονα όμως, ιδίως στα χρόνια της ακμής του, το PCI συνδεόταν με ένα εκλογικό σώμα βαθιά ανανεωμένο με ποιοτικούς όρους. Ένα εκλογικό σώμα καταρχάς νεανικό. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι το 1975 το δικαίωμα ψήφου πέφτει στα 18 έτη (κατόπιν και των πιέσεων που αναπτύσσονταν από το 1968 και μετά για να δοθεί δικαίωμα πολιτικής συμμετοχής στα νεότερα στρώματα του πληθυσμού) και αυτό σημαίνει μια σημαντική εκλογική ώθηση για την Αριστερά και κυρίως για το PCI, που το 1976 πετυχαίνει την καλύτερη εκλογική επίδοση της ιστορίας του σε εθνικές εκλογές (34,4% έναντι 38,7% της Χριστιανοδημοκρατίας).⁷³¹ Πολύ περισσότερο όμως, ένα εκλογικό σώμα που στη δεκαετία του 1970 συσχετίζεται θετικά με δείκτες κοινωνικού εκσυγχρονισμού: τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της ψήφου στο PCI, την τριακονταετία 1953-1983, συσχετίζονται όλο και πιο θετικά με δείκτες όπως το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, η θέση στην εργασία και στη βιομηχανική μισθωτή εργασία αλλά και πέραν αυτής, τα σχετικά πιο εύπορα και ενημερωμένα κοινωνικά στρώματα (νοικοκυριά που έχουν καλύτερο εισόδημα αλλά και τηλεόραση στο σπίτι).⁷³²

Η στροφή του PCI προς τα νέα μεσαία στρώματα, ήδη από τη δεκαετία του 1960, ευνοήθηκε και από την αριστερή πτέρυγα του κόμματος, που έτσι ερχόταν σε ευθεία σύγκρουση με αριστερίστικες-ριζοσπαστικές τοποθετήσεις, διάχυτες την εποχή, που

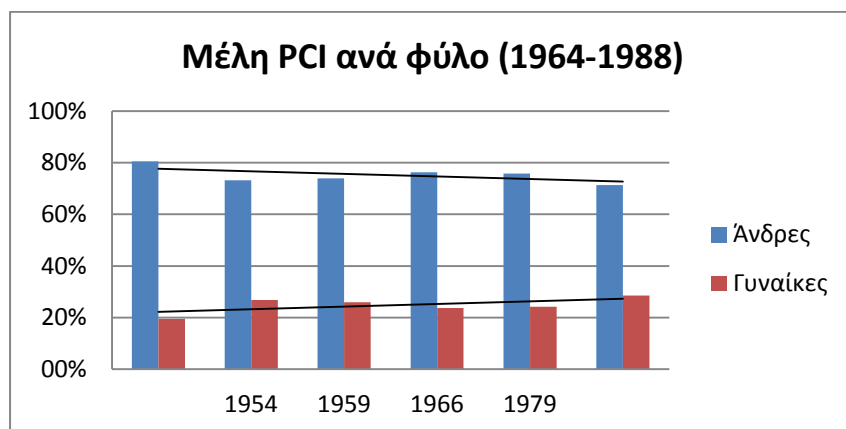
⁷³¹ Samuel Barnes, «Secular Trends and Partisan Realignment in Italy», *ό.π.*, σελ. 212-214.

⁷³² Εξόχως διαφωτιστικός είναι ο σχετικός πίνακας που παρατίθεται στο Renato Mannheimer, «Il voto comunista negli anni '70», *Politica ed economia*, vo. 2, Φεβρουάριος 1986, σελ. 40-41.

δεν ξέφευγαν από το παραδοσιακό πολωτικό σχήμα κεφάλαιο-εργασία.⁷³³ Διαθέτουμε στοιχεία σχετικά και με το πώς αποτυπώθηκε αυτή η επιλογή στο ίδιο το σώμα του κόμματος, δηλαδή στα μέλη που το στελέχωσαν διαχρονικά. Κορυφαία στιγμή είναι και πάλι εδώ το 1976, όταν το PCI, στο σημείο της ιστορικής ακμής του, αποκρυσταλλώνει τάσεις πάνω στις οποίες εργαζόταν τα προηγούμενα χρόνια και οι οποίες θα το καθορίσουν και για τα επόμενα – παρά τη σχετική παρακμή του κόμματος, σε όρους και αριθμητικούς. Το 1976 είναι το ορόσημο για την πολιτική στελέχωσης του PCI: το κόμμα ανοίγει τις λίστες των αιρετών του σε καθολικούς ή σε προσωπικότητες μη κομμουνιστικές αλλά με ορατότητα στην κοινωνία πολιτών, ανοίγει τις γραμμές του σε ομάδες και κινήματα, ενθαρρύνει αποφασιστικά τη γυναικεία παρουσία με απώτερο στόχο την ισάριθμη εκπροσώπηση των δύο φύλων στις κομματικές λίστες τουλάχιστον των τοπικών εκλογών.⁷³⁴

Στοιχεία όλα αυτά που μοιάζει να επιβεβαιώνουν μια εικόνα για το ιταλικό κόμμα που ανταποκρίνεται στη θέση περί μιας σχετικής ικανότητας προσαρμογής στους κοινωνιολογικούς μετασχηματισμούς.⁷³⁵ Το PCI ταυτόχρονα ενσωματώνει τα αιτήματα τους γυναικείου κινήματος αλλά και γίνεται το ίδιο ένα κόμμα λιγότερο «ανδρικό», δημιουργώντας μια τάση που θα το ακολουθεί μέχρι το τέλος του βίου του.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7 Μέλη PCI ανά φύλο (1964-1988)

Πηγή: Marc Lazar, Maisons Rouges. *Les partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*, Aubier, Παρίσι 1992, στοιχεία από τον Πίνακα, σελ. 236

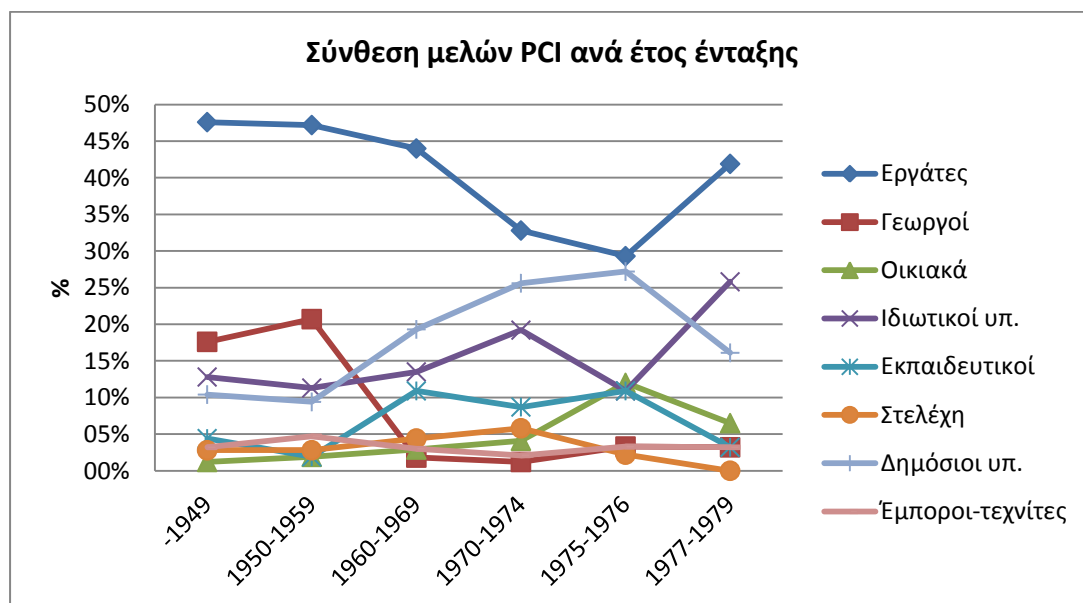
⁷³³ Ο Stephen Hellman φέρνει μάλιστα ως παράδειγμα τέτοιας οπτικής τον συνδικαλιστή ηγέτη Μπρούνο Τρεντίν, ένδειξη άλλωστε ότι το συνδικαλιστικό σκέλος του PCI είχε από νωρίς επιχειρήσει να απεμπλακεί από τον εργατισμό, βλ. Stephen Hellman, «The PCI's Alliance Strategy and the Case of the Middle Classes», *ό.π.*, σελ. 381-382.

⁷³⁴ Gianfranco Pasquino, «Mid-Stream and under Stress: The Italian Communist Party», *ό.π.*, σελ. 28.

⁷³⁵ Στοιχεία που αντλούμε, για τους πίνακες που ακολουθούν, από μια σημαντική έρευνα του ινστιτούτου CESPE σχετικά με την κοινωνιολογική σύνθεση του PCI, στο Aris Accornero (επιμ.), *L'identità comunista*, editori riuniti / Politica, Ρώμη 1983.

Ταυτόχρονα, γίνεται και λιγότερο «ανδρικό» με την έννοια του λιγότερο εργατικού. Οι «γενιές» που εντάσσονται στο κόμμα, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, είναι όλο και λιγότερο εργατικές στη σύνθεσή τους. Η απόλυτη κυριαρχία των εργατών μελών του PCI μειώνεται μέχρι το μίνιμουμ του 1976 (από 47,6% σε 29,3%) για να ανακάμψει σχετικά μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η συμμετοχή των αγροτών γίνεται σχεδόν ασήμαντη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ενώ αντίθετα ενισχύεται η παρουσία υπαλλήλων του δημόσιου αλλά και του ιδιωτικού τομέα (που φτάνουν να είναι η δεύτερη σε μέγεθος συνιστώσα στα τέλη του 1970), καθώς και εμφανίζεται μια σχετικά σημαντική παρουσία των διανοητικών επαγγελματιών και των στελεχών από τα τέλη του 1960 μέχρι τα μέσα του 1970. Είναι μάλλον εμφανής η τομή που επέρχεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960, σχετίζεται με την τομή του 1968 και διατηρεί πλήρως τη δυναμική της μέχρι τα χρόνια της ακμής και μέχρι την ολοκλήρωση της κυβερνητικής εμπειρίας του PCI (1979).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8 Σύνθεση μελών PCI ανά έτος ένταξης

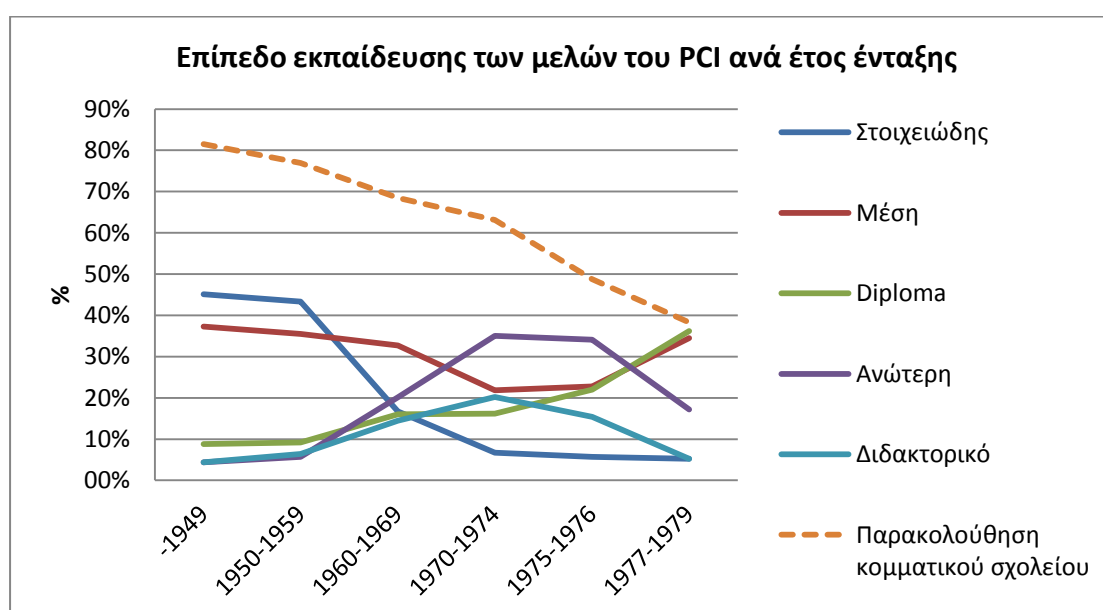

Πηγή: Aris Accornero (επιμ.), *L'identità comunista*, editori riuniti / Politica, Ρώμη 1983, σελ. 162

Οι μεταβολές αντικατοπτρίζονται και στο μορφωτικό επίπεδο των μελών που προσελκύει το PCI. Και πάλι φαίνεται ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μέχρι τα τέλη του 1970 περιορίζεται αισθητά το ποσοστό μελών στοιχειώδους

εκπαίδευσης και αυξάνονται σημαντικά εκείνα τα μέλη που έχουν μέση αλλά και παραπάνω από μέση εκπαίδευση. Ενδεικτικό πάντως των νέων πολιτισμικών χαρακτηριστικών των μελών που προσελκύονται από το PCI, αλλά και των όρων με τους οποίους το κόμμα επικοινωνεί μαζί τους, είναι η κατακόρυφη πτώση των μελών που έχουν παρακολουθήσει τα περίφημα «κομματικά σχολεία» – στοιχείο άλλοτε υποχρεωτικό σε ένα κομμουνιστικό κόμμα (και εδώ, πάνω από 80% των μελών που είχαν ενταχθεί μέχρι το 1949), που όμως πια στα τέλη του 1970 αποτελεί ένα μάλλον τυπικό πάρεργο που δεν αφορά ούτε τους μισούς.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9 Επίπεδο εκπαίδευσης των μελών του PCI ανά έτος ένταξης

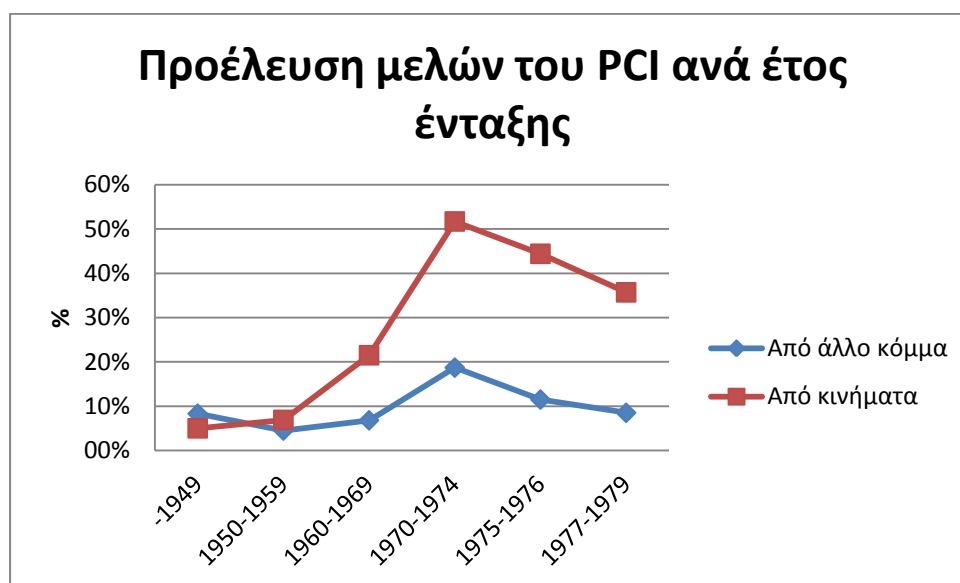
Πηγή: Aris Accornero (επιμ.), *L'identità comunista*, editori riuniti / Politica, Ρώμη 1983, σελ. 167

Ας σημειωθεί και ένα τελευταίο σχετικό στοιχείο. Από τα τέλη του 1960, και με αποκορύφωμα το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970, το PCI γίνεται πόλος έλξης όχι μόνο για ανθρώπους που προέρχονται από άλλα κόμματα αλλά, πολύ περισσότερο, από ανθρώπους που εντάσσονται στην εκρηκτική δυναμική των κοινωνικών κινημάτων που συντάραζε όχι μόνο την Ιταλία. Το PCI λειτούργησε ως πόλος ενσωμάτωσης και πολιτικής έκφρασης για τα φοιτητικά κινήματα και τα κινήματα της ριζοσπαστικής εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, αλλά και για καθολικές ομάδες, που την περίοδο 1970-1974 φαίνεται να τροφοδοτούν το κόμμα με το ήμισυ των νέων μελών του. Η τροφοδότηση αυτή είχε διπλή λειτουργία: αφενός επιβεβαίωνε την ικανότητα του PCI να προσαρμόζεται στις πολιτικές και κοινωνιολογικές εξελίξεις της ιταλικής κοινωνίας, να ευθυγραμμίζεται με τα αιτήματα και τις αξίες των νέων

δυναμικών ανερχόμενων στρωμάτων, προσαρμόζοντας το ίδιο τον προγραμματικό του λόγο, αλλά και αντίστροφα την ικανότητά του να προσφέρει πολιτική διέξοδο σε ευρύτερες μάζες που αναζητούσαν διαύλους μιας «κανονικής», θεσμικής πολιτικής εκπροσώπησης.

Η σχέση αυτή, επομένως, αφενός αναζωογονούσε το ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα αλλά και του επέτρεπε να παίζει έναν ρόλο σταθεροποίησης του εθνικού πολιτικού και δημοκρατικού συστήματος, νομιμοποιώντας το εθνικό και κυβερνητικό του προφίλ. Ωστόσο, αυτό το στοιχείο του προφίλ και της λειτουργίας του PCI, όπως και τα προηγούμενα που είδαμε μέχρι εδώ, μοιάζει να αλλάζει, και να μπαίνει σε μια σχετική παρακμή μετά την κυβερνητική εμπειρία των ετών 1976-1979. Στο εξής, στη δεκαετία του 1980 και μέχρι την οριστική απέκδυση του ευρω-κομμουνιστικού χαρακτήρα του κόμματος, το PCI θα χάσει αυτή την εκπληκτική ικανότητα προσαρμογής και ανταπόκρισης στα κοινωνικά ερεθίσματα που είχε επιδείξει στη δεκαετία του 1970.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10 Προέλευση μελών του PCI ανά έτος ένταξης

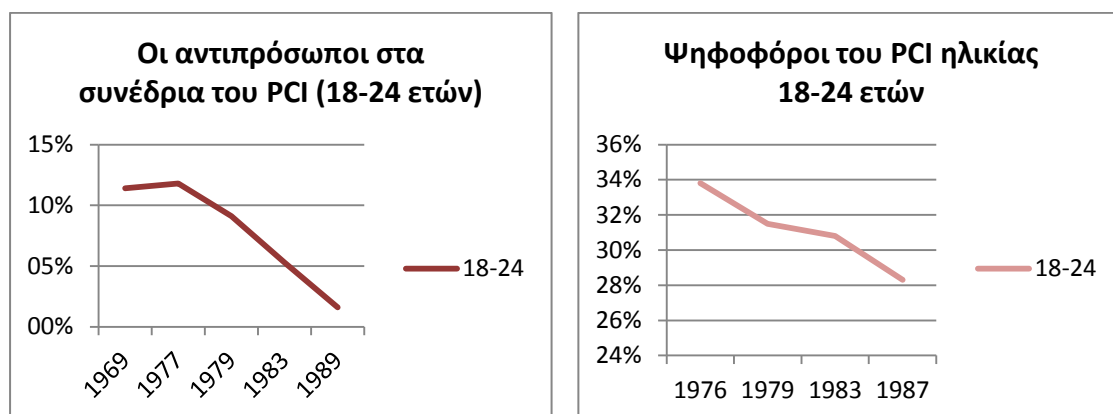

Πηγή: Aris Accornero (επιμ.), *L'identità comunista*, editori riuniti / Politica, Ρώμη 1983, σελ. 165

Μέχρι το 1990, που αλλάζει χαρακτήρα, το PCI θα συνεχίσει μια φθίνουσα πορεία. Όχι μόνο με όρους εκλογικούς ή με όρους συρρίκνωσης των μελών και των τοπικών οργανώσεών του. Αλλά περισσότερο λόγω της απώλειας εκείνης της κοινωνικής δυναμικής και προσαρμοστικότητας που στη δεκαετία του 1970 του είχε επιτρέψει να εκφράσει τα πιο δυναμικά στρώματα της ιταλικής κοινωνίας. Καθόσον παρουσίαζε

συρρίκνωση ιδίως στα αστικά κέντρα, όπου άλλοτε κυριαρχούσε,⁷³⁶ και πολύ περισσότερο είχε απολέσει την ικανότητα να συνδέεται με τα νεότερα στρώματα του πληθυσμού, στοιχείο απαραίτητο για την ουσιαστική ανανέωση ενός κόμματος που θέλει να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή μιας χώρας. Ίσως το πιο αρνητικό ποιοτικό στοιχείο του PCI στη δεκαετία του 1980 ήταν ότι είχε μπει σε μια τροχιά αναπότρεπτης γήρανσης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11 Αντιπρόσωποι στα συνέδρια και ψηφοφόροι του PCI (18-24 ετών)

Πηγή: Philippe Buton, «The Crisis of Communism and Trade Unionism in Western Europe since 1968», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 6, νο. 4, Δεκέμβριος 1990, σελ. 21-22

Πηγή: Geneviève Bibes, «Itinéraire du communisme italien. Du Capitole à la roche tarpèienne?», *Etudes*, νο 3, Μάρτιος 1989, σελ. 306, πίνακας 2

10.4. Προς ένα νέο κομμουνιστικό κοινωνιολογικό προφίλ: Γαλλία

Αν η ιταλική περίπτωση χαρακτηρίστηκε από τη διαρκή μαζικοποίηση του PCI και την ενσωμάτωση της δυναμικής των νέων κινημάτων σε μια κατεύθυνση που οδηγούσε σταθερά στην κυβερνητική προοπτική, η γαλλική σφραγίστηκε από τα κοσμογονικά γεγονότα του 1968. Βέβαια, όπως έχουμε δει και αλλού, το PCF ήδη νωρίτερα είχε αρχίσει να διαμορφώνει μια αρκετά ανοιχτή πολιτική κοινωνικών συμμαχιών και να ιχνογραφεί το πρόταγμα της ένωσης της Αριστεράς σε ένα κοινό πρόγραμμα. Στην περίοδο της μετάβασης, όπως την αποκαλέσαμε, το κόμμα επιχειρούσε να συνάψει οργανικούς δεσμούς της εργατικής τάξης με διανοητικά στρώματα (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί, στελέχη κ.ο.κ.) αλλά και να ευνοήσει την

⁷³⁶ Βλ. Ritanna Armeni, «Quota – 300.000» και Luana Benini, «Nasce la post-sezione?» στο *Viaggio nel cuore del PCI*, ό.π.

ενότητα με τους «χριστιανούς εργαζόμενους».⁷³⁷ Ανάμεσα στους μοχλούς αυτής της κίνησης ήταν το Centre d'études et de recherches marxistes με επικεφαλής τον Ροζέ Γκαρωντύ, τον διαμορφωτή, όπως είπαμε, ενός ανθρωπιστικού μαρξισμού που επέτρεπε στο κόμμα να θεμελιώσει το άνοιγμά του σε νέα ακροατήρια. Οι γάλλοι κομμουνιστές θα απέρριπταν ρητά ως «παιδισμό» έναν κάθετο αντικληρικαλισμό και, όπως με χαρακτηριστικό τρόπο θα το διατύπωνε ο Μαρσαί, δήλωναν πιο κοντά «σε έναν χριστιανό εργαζόμενο παρά σε έναν βολταϊρικό τραπεζίτη».⁷³⁸

Αυτές οι πρόδρομες εκδηλώσεις θα επιταχυνθούν με την έκρηξη του 1968, και μάλιστα πολύ πιο δραστικά απ' ό,τι αφήνει να διαφανεί η γνωστή αμηχανία και συγκράτηση του PCF στη συγκυρία του Μάη. Ένα από τα «μαθήματα»⁷³⁹ που θα πάρει το κόμμα από τον Μάη είναι η επαναξιολόγηση της συμμαχίας εργατικής τάξης και διανοομένων. Οι γάλλοι κομμουνιστές, όπως όλοι άλλωστε, καταλαβαίνουν πια ότι οι 600.000 φοιτητές που αριθμεί η Γαλλία, και συνολικά η μαζικοποίηση των «διανοομένων» κοινωνικών στρωμάτων, είναι ένα μέγεθος που κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει, καθώς διεκδικεί και αποκτά κοινωνική και πολιτική ορατότητα. Άλλωστε, η είσοδός τους στις σχέσεις παραγωγής ως μισθωτοποιούμενα στρώματα, τους καθιστά δυνάμει συμμάχους του κόμματος της εργατικής τάξης. Αμέσως μετά το Μάη, στο επίσημο κομματικό Μανιφέστο του Σαμπινύ, αναγνωρίζεται η ανάδυση ενός «νέου υποκειμένου»: της εργαζόμενης νεολαίας, με τα αιτήματά της για «απασχόληση, μόρφωση, ελεύθερο χρόνο, δικαίωμα λόγου»,⁷⁴⁰ αιτήματα υλικά, ποιότητας ζωής και πολιτικής εκπροσώπησης.

Γενικότερα, όσο και αν το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα αρνούνταν να υιοθετήσει θεωρητικο-πολιτικά σχήματα σαν το ιστορικό μπλοκ των ιταλών συντρόφων, ώστε να μην «βυθίζει» την εργατική τάξη σε ένα «ετερογενές σύνολο» (μαζί με τους διανοομένους κλπ) που θα της στερούσε το ρόλο της πρωτοπορίας,⁷⁴¹ ωστόσο στο εξής θα ελαστικοποιούσε τα δικά του στριφνά θεωρητικά σχήματα. Στη διατύπωση του μάλλον ανελαστικού σχήματος του Κρατικο-Μονοπωλιακού Καπιταλισμού,⁷⁴² αναγνώριζε ότι η ταξική πόλωση αφήνει όλο και περισσότερο χώρο για μια σειρά «ενδιάμεσων στρωμάτων» (μεσαία στρώματα των πόλεων, υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί

⁷³⁷ Βλ. ενδεικτικά την έκθεση που παρουσίασε ο Βαλντέκ Ροσέ στο συνέδριο του 1964, Dix Septième congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 82-89.

⁷³⁸ Η εκπληκτική αυτή διατύπωση στο Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, ό.π. (κεφάλαιο «Οι χριστιανοί κι εμείς»), σελ. 122-125. Για μια συνολικότερη διατύπωση της θέσης του PCF, βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα ομιλία του Μαρσαί στις 10 Ιουνίου 1976, στη Λυόν, σε μια συγκέντρωση κομμουνιστών και χριστιανών της περιοχής. Εκεί, ο Μαρσαί απευθύνθηκε στους χριστιανούς της Γαλλίας, εγγράφοντας την πολιτική που «τείνει το χέρι» στους χριστιανούς (la politique de la main tendue) σε μια ιστορική συνέχεια που φτάνει πίσω στον Τορέξ και στο 1936 – στο M. Thorez, W. Rochet, G. Marchais, *Communistes et chrétiens*, éditions sociales, Παρίσι 1976, σελ. 30 επ.

⁷³⁹ Στα περίφημα «μαθήματα του Μάη-Ιούνη 1968», δηλαδή στο Waldeck Rochet, *Les enseignements de mai-juin 1968*, ό.π., σελ. 63-70.

⁷⁴⁰ *Manifeste du PCF. Pour une démocratie avancée, pour une France socialiste!*, ό.π., σελ. 26-27.

⁷⁴¹ 19e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 44 επ.

⁷⁴² *Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'état*, ό.π., σελ. 197-247.

κ.ο.κ.) αλλά και «κοινωνικών κατηγοριών» (διανοούμενοι και γραφειοκρατία), που αν και δεν συνιστούν καθαυτές τάξεις ωστόσο είναι κοινωνικές μάζες που τείνουν να πολώνονται γύρω είτε από την εργατική είτε την αστική τάξη. Συνεπώς, η «πόλωση» γύρω από τον εργατικό πόλο αποτελούσε στο εξής διακύβευμα της ταξικής πάλης, αλλά και της πολιτικής πάλης του κόμματος. Αλλά πώς αποτυπώθηκε το διακύβευμα αυτό στην κοινωνιολογική σύνθεση των μελών και του ακροατηρίου του PCF;

Η περίοδος 1961-1978, ιδίως τα χρόνια της ευρωκομμουνιστικής φάσης, είναι περίοδος μαζικοποίησης για το γαλλικό κόμμα. Ο αριθμός των μελών του φτάνει στο απόγειο, σε αριθμούς συγκρίσιμους με τον καιρό της Απελευθέρωσης. Το PCF προσελκύει διαρκώς περισσότερα μέλη από όσα χάνει. Μέχρι τη στιγμή που οι Σοσιαλιστές παίρνουν το πάνω χέρι στη γαλλική Αριστερά, κυρίως στην περίοδο της συγκατοίκησης στην κυβερνητική εξουσία, οπότε και το ισοζύγιο για τους κομμουνιστές ξαναγίνεται αρνητικό, εγκαινιάζοντας πια τη φάση της συρρίκνωσης (Πίνακας 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 PCF: είσοδος - έξοδος μελών (1955-1994)

PCF: είσοδος - έξοδος μελών (1955-1994)			
Έτος	Είσοδος	Έξοδος	Ισοζύγιο
1955-1965	330.000	320.000	+10.000
1966-1975	531.000	407.000	+124.000
1976-1985	821.000	848.000	-27.000
1986-1994	375.000	480.000	-105.000

Πηγή: Roger Martelli, *Prendre sa carte, 1920-2009. Données nouvelles sur les effectifs du PCF*, Fondation Gabriel Péri / Département Seine Saint-Denis, 2010

Τι είναι όμως αυτοί οι άνθρωποι για τους οποίους το PCF γίνεται πόλος έλξης; Οι ερμηνείες δίστανται. Κατά μία άποψη,⁷⁴³ το γαλλικό κόμμα επιδεικνύει μια αδυναμία «συγχρονισμού» με την κρισιμότερη κοινωνικο-πολιτική τομή που επισυμβαίνει στη γαλλική κοινωνία το 1968, δεν καταφέρνει να ενσωματώσει τις κοινωνικές κατηγορίες που αναδύονται μαζί της (νέοι, γυναίκες, μεσαία στρώματα) ούτε να

⁷⁴³ Η θέση αυτή στο Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF ?*, ό.π., σελ. 92-108.

εκφράσει τα αιτήματά τους. Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση, όμως, το PCF, στο βαθμό που ανανεώθηκε μετά το 1968 και προσχωρώντας στην ευρωκομμουνιστική ταυτότητα, κατόρθωσε να γίνει μια δυνάμει δομή υποδοχής για αυτές ακριβώς τις κοινωνικές κατηγορίες.⁷⁴⁴ Ο Bernard Pudal δείχνει ότι το 1979, τα 2/3 των μελών του PCF είχαν ενταχθεί σε αυτό μετά το 1968· και αν ο εργατικός κόσμος παρέμενε ο κορμός του κομματικού σώματος, ωστόσο η πλειονότητα πια των «νέων κομμουνιστών» προερχόταν από τις μεσαίες τάξεις και από μερίδες με ισχυρό πολιτισμικό κεφάλαιο. Παραπέμποντας μάλιστα σε στοιχεία που έχει συλλέξει ο Στεφάν Κουρτουά σχετικά με τους εκπροσώπους στα κομματικά συνέδρια, από το 1956 μέχρι το 1986, καταλήγει ότι στη δεκαετία του 1970, στο πολιτικό προσωπικό του κόμματος οι εργάτες υποκαθίστανται από τους μη χειρώνακτες – αν και, όσο ανεβαίνουμε τις σκάλες της ιεραρχίας, το εργατικό στοιχείο μοιάζει αναλογικά ισχυρότερο.⁷⁴⁵

Αυτή τη διεύθυνση των νέων στρωμάτων, αλλά και τις τριβές που αναπτύχθηκαν με τον εργατικό-εργατίστικο χαρακτήρα του PCF, την είδαμε να αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στην κρίση της οργάνωσης Παρισιού του PCF, της μεγαλύτερης στη Γαλλία, στα τέλη της δεκαετίας του 1970.⁷⁴⁶ Τα σχετικά διαθέσιμα στοιχεία για την οργάνωση Παρισιού, που εδώ έχει νόημα να δούμε αναλυτικότερα (Πίνακας 7), είναι αποκαλυπτικά της τάσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 Οργάνωση Παρισιού PCF – Κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση & Μορφωτικό επίπεδο μελών

Οργάνωση Παρισιού PCF – Κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση		
	1975	1979
Έμποροι-τεχνίτες	7%	1%
Ελευθέρια επαγγέλματα και ανώτερα στελέχη	16%	25%
Μεσαία στελέχη	17%	29%
Υπάλληλοι	24%	27%
Εργάτες	22%	13%

⁷⁴⁴ Η ανάλυση αυτή είναι του Bernard Pudal, *Prendre parti...*, ό.π., ιδίως σελ. 294-296.

⁷⁴⁵ Το 1976, στο Πολιτικό Γραφείο το 52,3% είναι εργάτες, στις Ομοσπονδιακές Επιτροπές το 39,6% ενώ το 1982 το 59,2% των πρώτων γραμματέων ομοσπονδίας είναι και πάλι εργατικής προέλευσης, βλ. Bernard Pudal, ό.π., σελ. 294-296.

⁷⁴⁶ Στο κεφάλαιο 5 «Η απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας».

Οργάνωση Παρισιού PCF – Μορφωτικό επίπεδο μελών		
	1975	1977
CEP ή καθόλου	53%	11%
CAP	9%	11%
BEPC D τεχνικό	11%	20%
Μπακαλορεά	10%	16%
Ανώτερες σπουδές	16%	40%

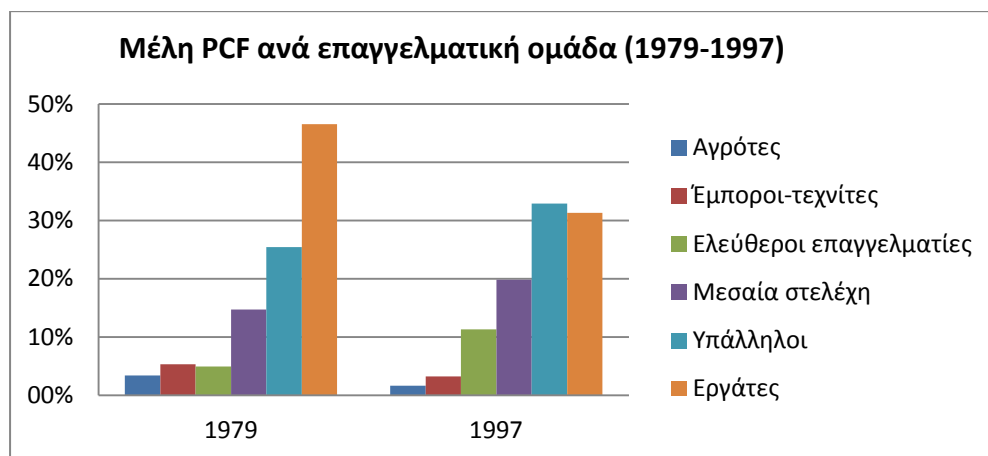
Πηγή: Bernard Pudal, *Prendre parti. Pour une sociologie historique du PCF*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1989

Η Οργάνωση Παρισιού ήταν ίσως η πλέον προχωρημένη περίπτωση, μάλιστα με υπερεκπροσώπηση των ελεύθερων επαγγελματιών και των μεσαίων στελεχών όχι μόνο σε σχέση με τα μέλη του κόμματος αλλά και με τον πληθυσμό της γαλλικής πρωτεύουσας! Σε κάθε περίπτωση, ήταν η ισχυρότερη ένδειξη μιας ευρύτερης τάσης: της σχετικής υποχώρησης των λαϊκών τάξεων και της σχετικής ενίσχυσης στρωμάτων και κατηγοριών όπως οι εργαζόμενοι στην υγεία και πρόνοια, οι υπάλληλοι, οι φοιτητές, οι διανοούμενοι ή οι εκπαιδευτικοί – που άλλωστε αποτελούσαν και έναν χώρο μαζικής και προνομιακής κοινωνικής ανόδου πια για ανθρώπους προερχόμενους από τις λαϊκές τάξεις.⁷⁴⁷ Τάση που καθόρισε το κοινωνιολογικό προφίλ του κόμματος, αρχής γενομένης από τα χρόνια του 1970 και για τις επόμενες δεκαετίες, και σε ό,τι αφορά τα μέλη του κόμματος⁷⁴⁸ (Διάγραμμα 12)...

⁷⁴⁷ Frederique Matonti, «Οι διανοούμενοι και το Κόμμα: η περίπτωση της Γαλλίας», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), ό.π., σελ. 569-570.

⁷⁴⁸ Αν και εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το 1979 οι εργάτες ακόμη υπεραντιπροσωπεύονταν με 46,5% παρουσία στον κομματικό μηχανισμό έναντι 36% στον πληθυσμό της Γαλλίας, ενώ οι υπάλληλοι υποεκπροσωπούνταν με 25,4% έναντι 28,5% στον γενικό πληθυσμό. Αλλά η τάση που είχε μπει σε κίνηση θα οδηγούσε, το 1997 πια, σε μια πολύ διαφορετική εικόνα: σχεδόν ισάριθμη εκπροσώπηση των εργατών στο PCF (31% έναντι 28% στη Γαλλία) και ελαφρά υπεραντιπροσώπηση των υπαλλήλων (με 32,9% στο PCF έναντι 30,2% σε εθνικό επίπεδο). Τα στοιχεία προέρχονται από δύο έρευνες, François Platone, Jean Ranger, «Les adhérents de l'apogée. La composition du PCF en 1979», *Communisme*, vo. 7, 1985 και François Platone, Jean Ranger, «Les adhérents du PCF en 1997», *Les cahiers du CEVIPOF*, vo. 27, Μάρτιος 2000, και παρατίθενται στο Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF ?*, ό.π., σελ. 50-54.

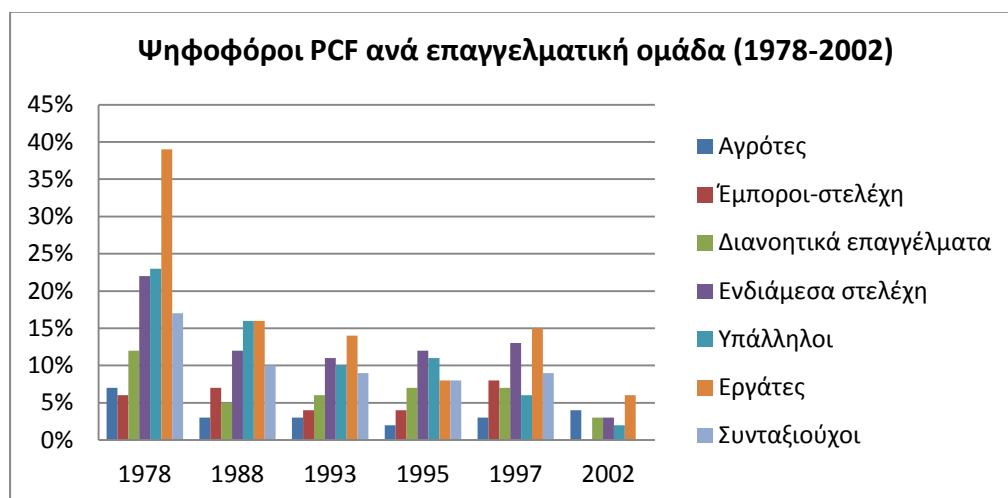
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12 Μέλη PCF ανά επαγγελματική ομάδα (1979-1997)

Πηγή: Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003

...αλλά και σε ό,τι αφορά τους ψηφοφόρους. Εδώ, μάλιστα, στο έτος 1978-1979, φαίνεται χαρακτηριστικά η παρουσία εργατών να είναι ποσοστιαία μικρότερη ανάμεσα στους ψηφοφόρους και μεγαλύτερη ανάμεσα στα μέλη του κόμματος (39% έναντι 46,5%, βλ. συνδυαστικά Διαγράμματα 12 και 13), υποδεικνύοντας μια διαφορά φάσης και μια καθυστερημένη προσαρμογή του κομματικού μηχανισμού στο κοινωνικό ακροατήριο του κόμματος.

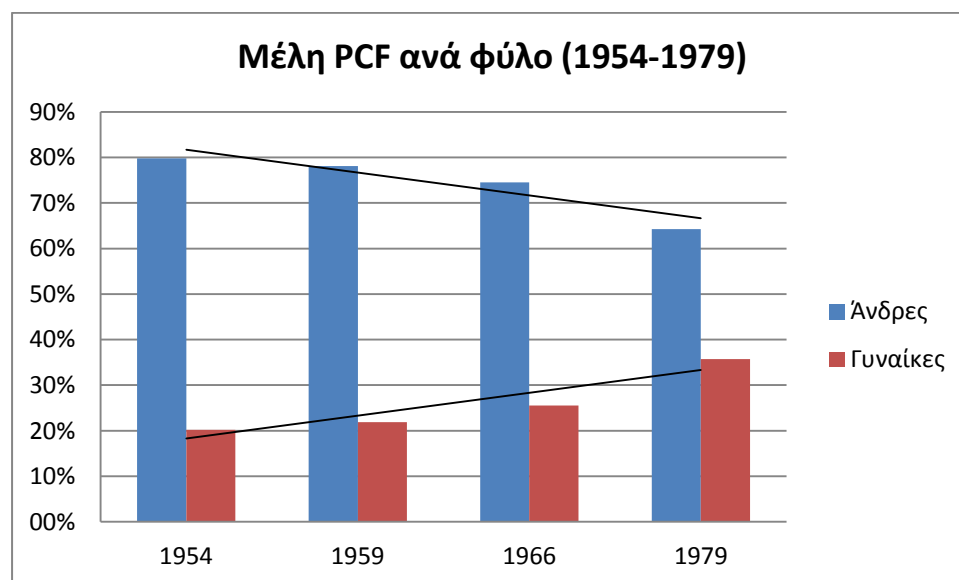
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13 Ψηφοφόροι PCF ανά επαγγελματική ομάδα (1978-2002)

Πηγή: Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003

Κατά τα λοιπά, το PCF μάλλον δεν τα είχε πάει εξίσου καλά με το άνοιγμά του προς τους θρησκευόμενους Γάλλους. Η συσχέτιση θρησκείας-ψήφου παρέμενε ισχυρή: ένας καθολικός *pratiquant* ήταν 4 φορές πιθανότερο να μην ψηφίζει τους κομμουνιστές.⁷⁴⁹ Τα πήγαινε όμως σαφώς καλύτερα ως προς τη σχετικοποίηση του εργατικού-«ανδρικού» του προφίλ, καθώς η συμμετοχή γυναικών έβαινε αύξουσα, και δη με μια τάση ισχυρότερη κι από εκείνη του PCI (Διάγραμμα 14, συγκριτικά με το αντίστοιχο για το PCI Διάγραμμα 7 παραπάνω). Όπως έχει σημειωθεί, το PCF αποδεικνυόταν ένα κόμμα στο οποίο η «feminization» ήταν πιο ισχυρή από οποιοδήποτε άλλο, τουλάχιστον στη Γαλλία.⁷⁵⁰

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14 Μέλη PCF ανά φύλο (1954-1979)

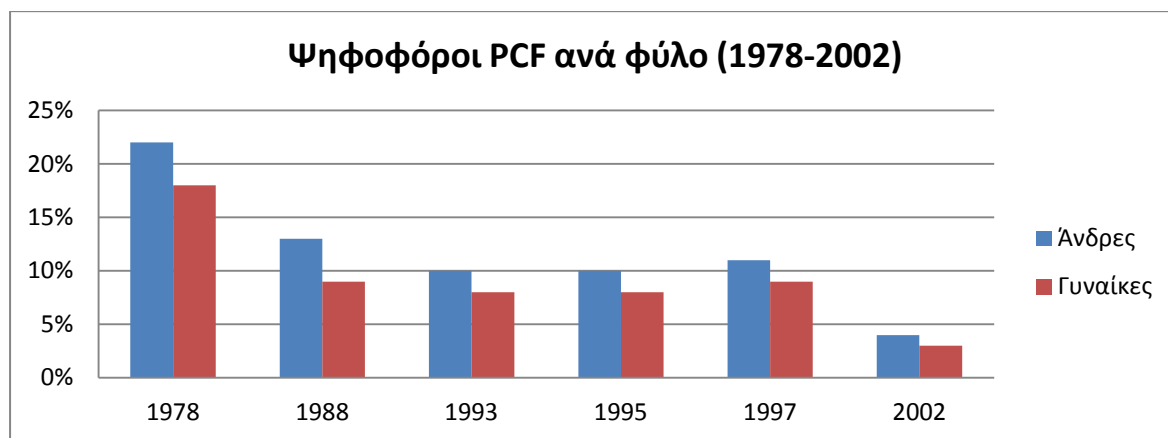
Πηγή: Marc Lazar, *Maisons Rouges. Les partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*, Aubier, Παρίσι 1992, Πίνακας σελ. 236

Αλλά και στο σώμα των ψηφοφόρων του κόμματος, η παρουσία των γυναικών ήταν αρκετά ενισχυμένη και πολύ κοντά στην ανδρική ψήφο (Διάγραμμα 15).

⁷⁴⁹ Michael Lewis-Beck, «France: The Stalled Electorate», *ό.π.*, σελ. 436-437.

⁷⁵⁰ Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF ?*, *ό.π.*, σελ. 50-54.

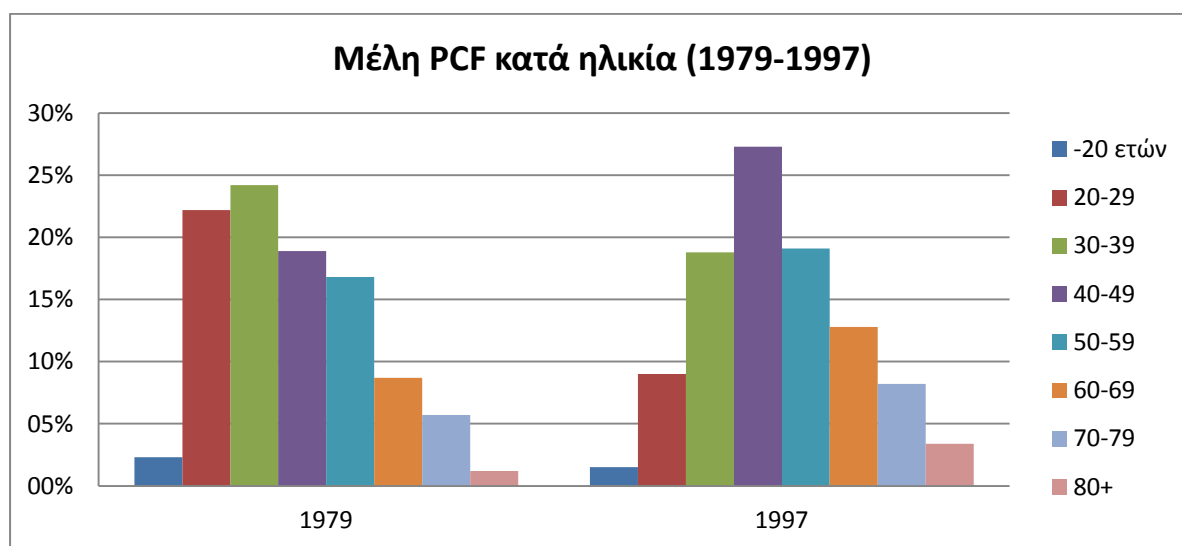
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 15 Ψηφοφόροι PCF ανά φύλο (1978-2002)

Πηγή: Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003

Τέλος, το PCF είχε καταφέρει, παρά τις περί του αντιθέτου υποθέσεις, να αποκτήσει ισχυρή διείσδυση στα νεανικά στρώματα. Ο κομματικός οργανισμός αποτέλεσε πόλο έλξης για τις ηλικίες που πολιτικοποιήθηκαν γύρω από την τομή του 1968. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 16, το 1979 τη δυναμικότερη παρουσία ανάμεσα στις «γενιές» μελών του PCF είχαν οι ηλικιακές ομάδες 20-29 και 30-39 ετών, δηλαδή οι ηλικίες που το 1968 ήταν έφηβοι και οπωσδήποτε όχι παραπάνω από 30 ετών.

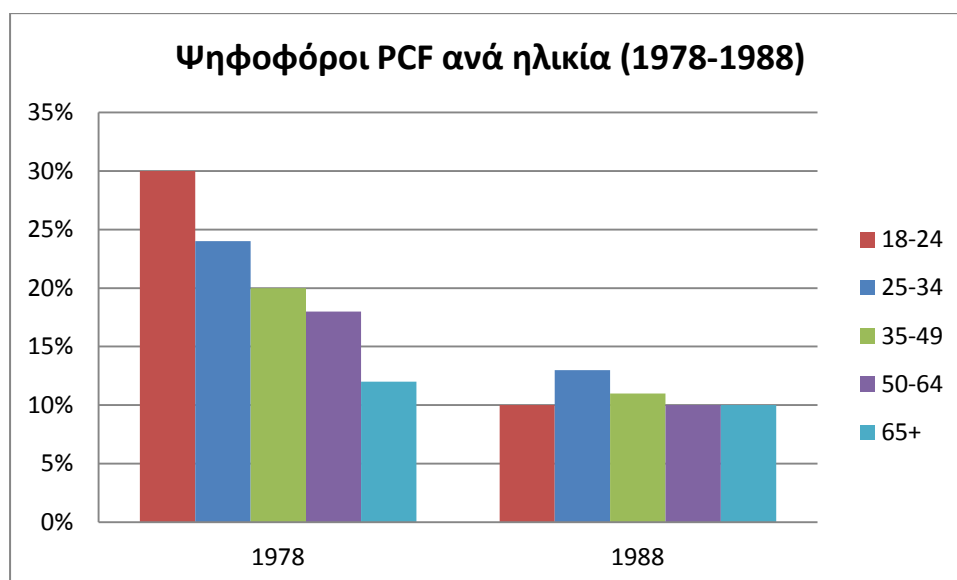
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 16 Μέλη PCF κατά ηλικία (1979-1997)

Πηγή: Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003

Στους δε ψηφοφόρους του PCF, συναντάμε το 1978 μια εντυπωσιακή αντεστραμμένη ηλικιακή πυραμίδα, που δεν απαντάται ποτέ ξανά μια δεκαετία αργότερα. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 17, στις ηλικιακές ομάδες 18-24 και 25-34, το κόμμα εμφανίζει ποσοστά πολύ υψηλότερα από το εθνικό εκλογικό του σκορ (30% και 24%, έναντι 20,6% που κατακτά στις εκλογές του 1978), ενώ το 1988, μόνο η ηλικιακή ομάδα 25-34 ετών θα υπερβαίνει, αν και ελαφρώς, το εθνικό σκορ του PCF (13% έναντι 11,3% των εκλογών).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 17 Ψηφοφόροι PCF ανά ηλικία (1978-1988)

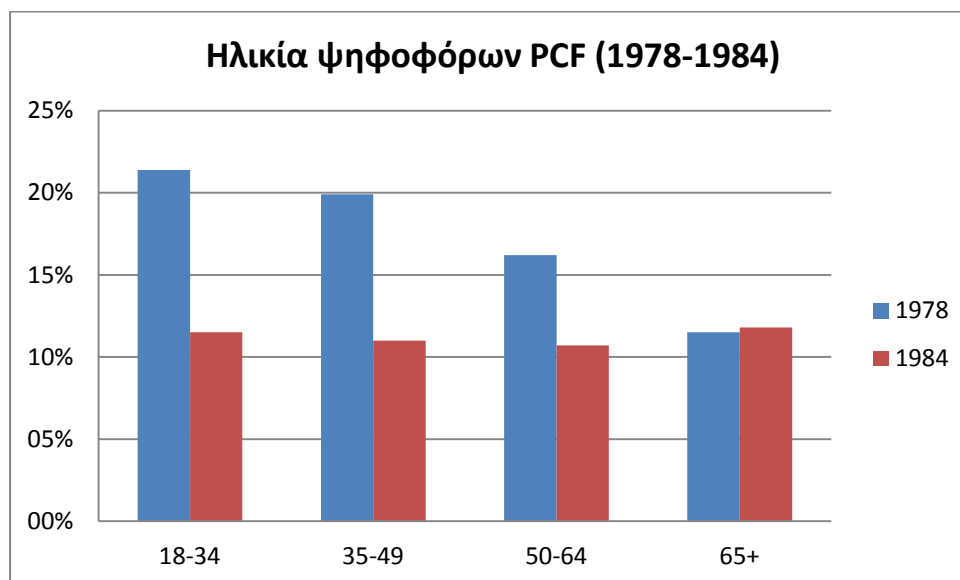

Πηγή: Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003

Συνεπώς, η υπόθεση ότι το PCF κατάφερε να ενσωματώσει σε σημαντικό βαθμό, και στο κομματικό σώμα αλλά και στο εκλογικό του ακροατήριο, τα πολιτικά υποκείμενα που αναδύθηκαν όπως περιγράψαμε στη δεκαετία του 1960 αλλά και του 1970, μοιάζει να επιβεβαιώνεται. Όπως όμως επιβεβαιώνεται επίσης και η τάση που συναντήσαμε και στο PCI της σταδιακής συρρίκνωσης και παρακμής από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 (στην περίπτωση του PCF, συνδυασμένη με την επιστροφή σε έναν ρόλο διαμαρτυρίας, που όμως δεν συντονιζόταν με ένα εξίσου θερμό κοινωνικό πεδίο όπως τα προηγούμενα χρόνια). Ήδη στις ευρωεκλογές του 1984, το

PCF αρχίζει να δείχνει την εικόνα ενός κόμματος που γερνάει και χάνει την προηγούμενη νεανική ορμή του (Διάγραμμα 18).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 18 Ηλικία ψηφοφόρων PCF (1978-1984)

Πηγή: Jean Ranger, «Le déclin du PCF», *Revue française de science politique*, 36ο έτος, vo. 1, 1986, σελ. 50

10.5. Προς ένα νέο κομμουνιστικό κοινωνιολογικό προφίλ: Ισπανία και Ελλάδα

Για τους ισπανούς κομμουνιστές, η ίδια προσαρμογή επιχειρήθηκε με μια διαφορά φάσης, που ενδεχομένως οφείλεται στο καθυστερημένο πέρασμα της Ισπανίας στη δημοκρατία και στην μέχρι τότε λειτουργία του PCE σε συνθήκες παρανομίας υπό το φρανκικό καθεστώς. Το PCE, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 επιχειρούσε να ανακαινίσει την «παλιά φόρμουλα της συμμαχίας εργατών και αγροτών», αντικαθιστώντας την με μια πολιτική κοινωνικών συμμαχιών ανάμεσα στις «δυνάμεις της εργασίας και της κουλτούρας».⁷⁵¹ Όπως για το PCI και το PCF, έτσι και για το PCE γινόταν σημείο-κλειδί στο δρόμο προς τον εκδημοκρατισμό η απεύθυνση και η προσέλευση των ανερχόμενων κοινωνικών δυνάμεων της διανοητικής εργασίας, της νεολαίας, των νέων μεσαίων στρωμάτων. Οι ισπανοί κομμουνιστές αναγνώριζαν τη σημασία των «διανοομένων» ως «μαζικής κοινωνικής κατηγορίας» (και όχι ως καθαυτής κοινωνικής τάξης), σε έναν ρητό διάλογο και με τη γαλλική εκδοχή του

⁷⁵¹ Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας [σχέδιο], ό.π., σελ. 52.

κατά Γκαρωντού μαρξιστικού ανθρωπισμού αλλά και με τις ιταλικές επεξεργασίες περί ιστορικού μπλοκ. Ταυτόχρονα επαναξιολογούσαν το κοινωνικό και πολιτικό βάρος των φοιτητών και των λεγόμενων «*professionales*», δηλαδή επαγγελματικών κατηγοριών όπως οι γιατροί, οι μηχανικοί, οι εκπαιδευτικοί και γενικά οι «δυνάμεις της κουλτούρας».⁷⁵² Ομάδες-στόχοι, στις οποίες, όπως είδαμε, θα προστεθούν σύντομα, ιδίως στις αρχές της δεκαετίας του 1980, τα νέα κοινωνικά κινήματα, για τη συγκρότηση τελικά ενός ιστορικού μπλοκ «με κουλτούρα ουμανισμού, ειρήνης και συνεργασίας».⁷⁵³

Τα διαθέσιμα στοιχεία για την κοινωνιολογική σύνθεση του κομματικού σώματος και του κομματικού ακροατηρίου δείχνουν ότι μάλλον αυτό το κοινό στα ευρωκομμουνιστικά κόμματα εγχείρημα ανανέωσης στην ισπανική περίπτωση εκδηλώθηκε σε μικρότερο βαθμό και λιγότερο εντυπωσιακά σε σχέση με τα άλλα δύο κόμματα που ήδη εξετάσαμε. Οι κοινωνιολογικοί μετασχηματισμοί στο υπόστρωμα της ισπανικής κοινωνίας βρίσκονταν σε μια σχέση ασυγχρονισμού με την πολιτική τους έκφραση κατά τη διάρκεια της μετάβασης. Ασυγχρονισμός που καθιστούσε ακόμη δυσχερέστερο το εγχείρημα του PCE, το οποίο άλλωστε διατηρούσε πολλές όψεις του σταλινικού του παρελθόντος με αποτέλεσμα να γίνεται λιγότερο ελκυστικό για τις κοινωνικές ομάδες που έβαζε στο στόχαστρο.

Πάντως, το πρώτο συνέδριο σε συνθήκες δημοκρατίας και διαφάνειας, παρουσίαζε την εικόνα ενός κόμματος εντυπωσιακά ανανεωμένου (Πίνακας 8). Οι 1.459 σύνεδροι είχαν μέση ηλικία μόλις 35,5 έτη.⁷⁵⁴ Η συμμετοχή των γυναικών ήταν ωστόσο πολύ περιορισμένη. Από την άλλη, ενώ οι εργατικής καταγωγής σύνεδροι κυριαρχούσαν ευλόγως, ωστόσο πολύ υψηλή αναλογία παρουσίαζαν στο αντιπροσωπευτικό σώμα οι υπάλληλοι και κυρίως η κατηγορία «επαγγελματίες και δυνάμεις της κουλτούρας».

⁷⁵² Όπως το διατυπώνει ο Καρίγιο, αν και με μια παράδοξη μείξη των αναφορών: «Οι διανοούμενοι δεν αποτελούν μια τάξη. Αλλά οι δυνάμεις της κουλτούρας αποτελούν μια μαζική κοινωνική πραγματικότητα. Είχαμε επεξεργαστεί τη θέση μας πριν ακόμη μιλήσει ο Γκαρωντού για το ιστορικό μπλοκ», στο Σαντιάγκο Καρίλιο, *Αύριο η Ισπανία...*, ό.π., σελ. 212 και 218.

⁷⁵³ Santiago Carrillo, «La nueva formación política», *Nuestra Bandera*, vo. 111, Μάρτιος 1982.

⁷⁵⁴ Στατιστικά στοιχεία του 9ου συνεδρίου του PCE, στο *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., Παράρτημα 9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 Σύνθεση των αντιπροσώπων στο 9ο Συνέδριο του PCE (1978)

Σύνθεση των αντιπροσώπων στο 9ο Συνέδριο του PCE (1978)	
Γυναίκες	12,7%
Άντρες	83,3%
Βιομηχανικοί εργάτες	34,6%
Αγρεργάτες	2,7%
Αγρότες	3,2%
Εργαζόμενοι στις υπηρεσίες	0,4%
Νοικοκυρές	1,3%
Υπάλληλοι	15,7%
Επαγγελματίες και δυνάμεις της κουλτούρας	31%
Φοιτητές	3,7%
Επιχειρηματίες	0,6%

Πηγή: *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, Madrid 19-23 Απριλίου 1978, Ediciones PCE, Μαδρίτη 1978, Παράρτημα 9⁷⁵⁵

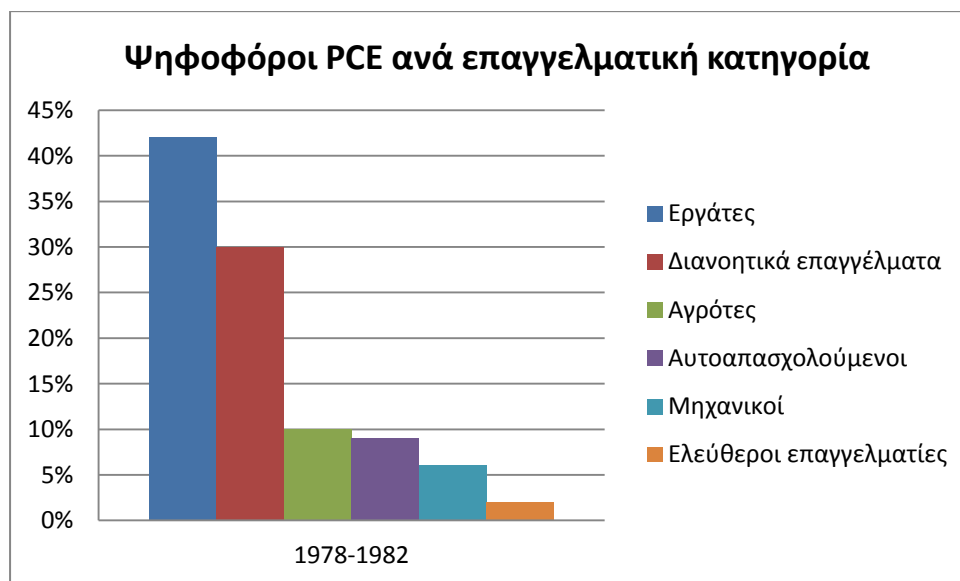
Καθώς ο Καρίγιο διατήρησε σε γενικές γραμμές τον εργατικό χαρακτήρα του PCE, το άνοιγμα σε νέα ακροατήρια συναντούσε τα όριά του. Την ίδια στιγμή όμως, ο ευρωκομμουνιστικός-δημοκρατικός χαρακτήρας που αποκτούσε το κόμμα, και κυρίως η ιδιαίτερη στρατηγική του τοποθέτηση σε ένα ευρύ μέτωπο θεμελίωσης της νεότευκτης δημοκρατίας, το καθιστούσε πόλο έλξης για κοινωνικές δυνάμεις για τις οποίες κυρίαρχο στοιχείο ήταν όχι μια κομμουνιστική αλλά η δημοκρατική-μετριοπαθής ταυτότητα.⁷⁵⁶ Πάντως, για την περίοδο 1978-1982 που έχουμε εντοπίσει

⁷⁵⁵ Ωστόσο, η εικόνα στο σύνολο του κόμματος ήταν διαφορετική. Αν οι αντιπρόσωποι στο συνέδριο έδιναν έναν αέρα ανανέωσης, τα μέλη του κόμματος συνολικά παρέπεμπαν σε μια περισσότερο γνώριμη σύνθεση. Η παρουσία των γυναικών ήταν ακόμη ισχνότερη (11,1%) και η κυριαρχία των εργατικής προέλευσης μελών πολύ ισχυρότερη (60%), βλ. *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., Παράρτημα 10.

⁷⁵⁶ Όπως αναφέρεται, σύμφωνα με έρευνες της εποχής, σχεδόν οι μισοί ψηφοφόροι του PCE μέχρι τουλάχιστον το 1982 δεν θεωρούσαν τον εαυτό τους κομμουνιστή αλλά αυτοτοποθετούνταν μάλλον προς το Κέντρο. Η ταύτιση με το PCE περνούσε λιγότερο από τον ιδεολογικό δίαυλο και περισσότερο από το κανάλι του αγώνα για τη δημοκρατία, βλ. Juan Botella, «Spanish Communism in Crisis: The Communist Party of Spain», ό.π., σελ. 80.

σχετικά στοιχεία, οι εργατικής προέλευσης ψηφοφόροι του PCE ήταν αναλογικά κυρίαρχοι (και δη ελαφρώς περισσότεροι απ' ό,τι στα PCI-PCF την ίδια περίοδο, υπερβαίνοντας σαφώς το 40%). Πάντως, σημαντική διείσδυση είχε το κόμμα στα διανοητικά επαγγέλματα, αν και μάλλον σε πιο «παραδοσιακές» κατηγορίες (εκπαιδευτικοί κλπ.) παρά στους «professionales», όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 19.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 19 Ψηφοφόροι PCE ανά επαγγελματική κατηγορία

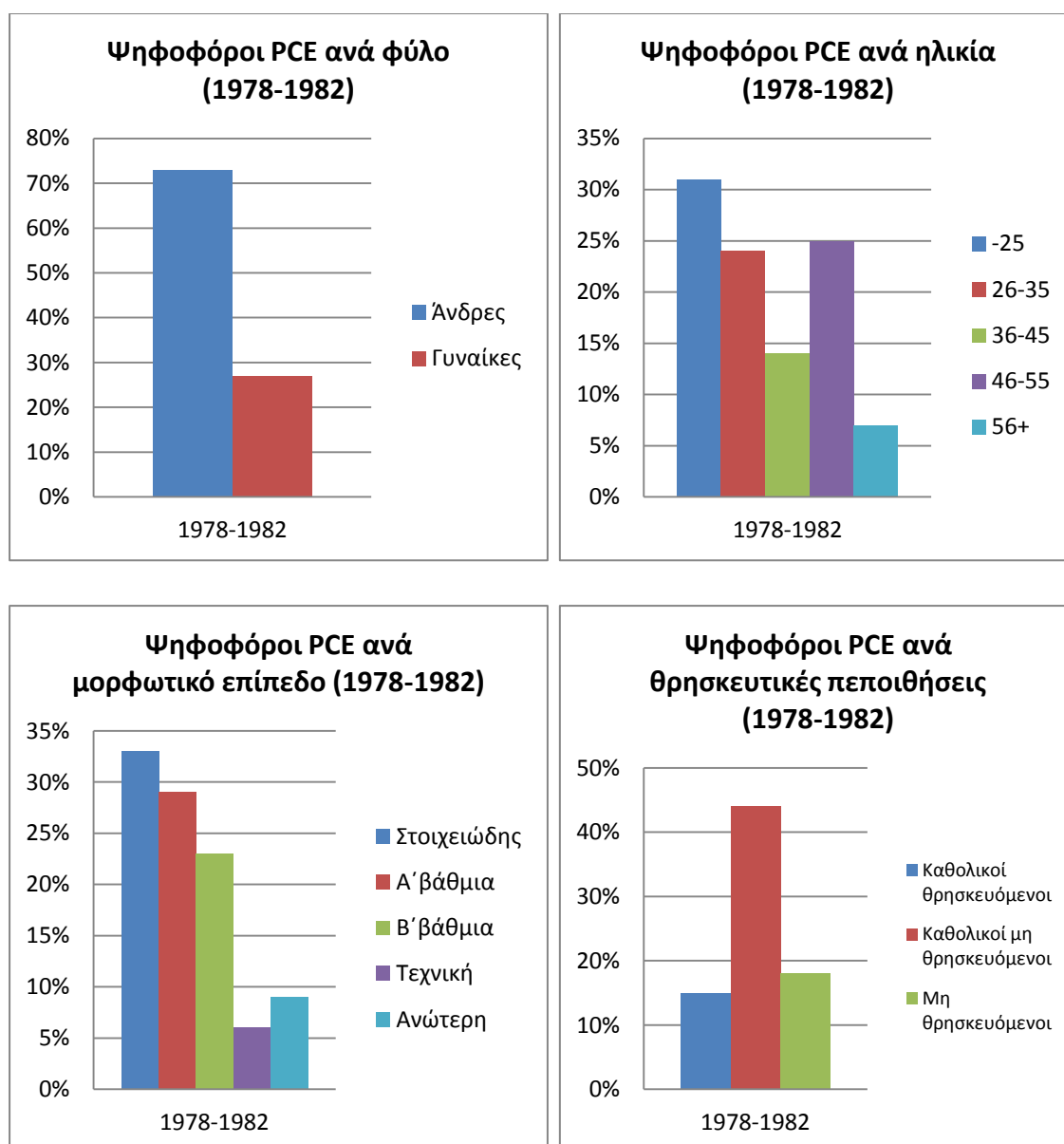
Πηγή: Juan Botella, «Spanish Communism in Crisis: The Communist Party of Spain», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988

Ως προς τα λοιπά ποιοτικά στοιχεία, η εικόνα είναι αντιφατική (Διάγραμμα 20). Η «γυναικεία» ψήφος προς το PCE μοιάζει περιορισμένη, αν και εμφανώς ισχυρότερη από την παρουσία γυναικών στο κομματικό σώμα (η αναλογία είναι περίπου 70-30%, ενώ στο κόμμα περισσότερο από 80-20%). Από την άλλη, η εντυπωσιακή ηλικιακή ανανέωση που είδαμε στο αντιπροσωπευτικό σώμα του 9ου συνεδρίου αντικατοπτρίζεται και στους ψηφοφόρους του κόμματος. Πάνω από το 1/3 των ψηφοφόρων ανήκει στην ηλικιακή ομάδα έως 25 ετών, και συνολικά πάνω από οι μισοί δεν ξεπερνούν τα 35 έτη. Ωστόσο, το PCE δεν παρουσιάζει την εντυπωσιακή ηλικιακή πυραμίδα που είδαμε στην περίπτωση του PCF, καθώς σημαντικό μερίδιο έχουν και οι ηλικίες 45-55.

Αντίστροφη είναι η εικόνα ως προς το μορφωτικό επίπεδο των ψηφοφόρων. Εκεί, το PCE αποδεικνύεται αδύναμο να διεισδύσει αποφασιστικά σε στρώματα με αυξημένο πολιτισμικό κεφάλαιο, εμφανίζοντας μια σύνθεση ψηφοφόρων που εκκινεί από τη σχετική πλειοψηφία των ψηφοφόρων στοιχειώδους εκπαίδευσης και «κατεβαίνοντας»

σταδιακά προς τα στρώματα ανώτερης εκπαίδευσης (εικόνα που, για παράδειγμα, δεν συναντάμε στην περίπτωση του PCI). Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι το ισπανικό κόμμα, παρά τα αντίστοιχα με του γαλλικού ανοίγματα προς τις καθολικές μάζες, είχε εξίσου αδύναμα αποτελέσματα ως προς τη διείσδυσή του στις κατηγορίες των *pratiquant* καθολικών της Ισπανίας. Πάντως, το γεγονός ότι η ψήφος αυτή αντιπροσώπευε το 15% της συνολικής ψήφου προς το PCE, ήταν ένδειξη ότι αν μη τι άλλο η ψήφος των πιστών καθολικών προς τους κομμουνιστές δεν ήταν ταμπού.

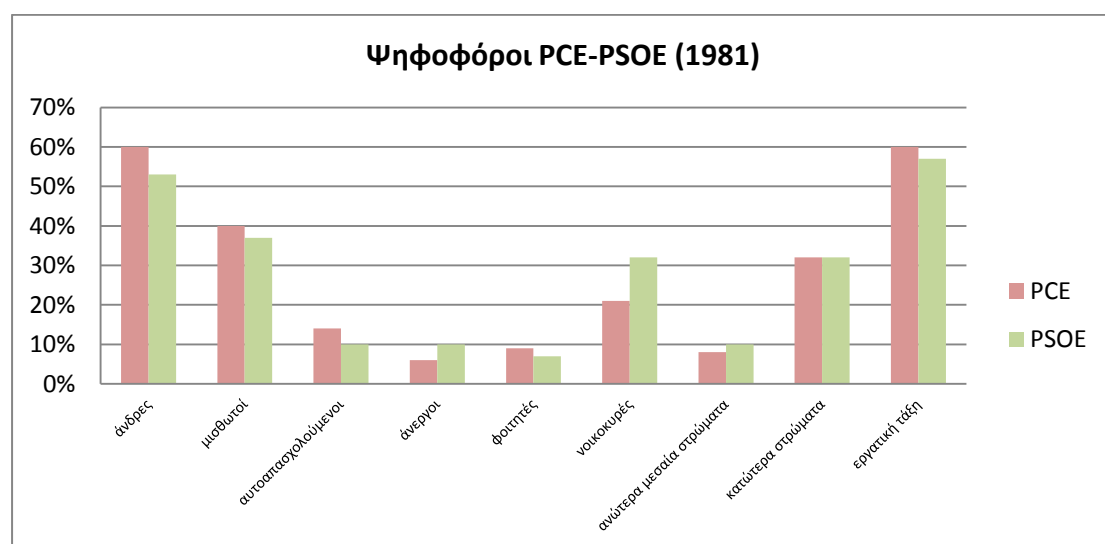
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 20 Ψηφοφόροι PCE ανά φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο και θρησκευτικές πεποιθήσεις (1978-1982)

Πηγή: Juan Botella, «Spanish Communism in Crisis: The Communist Party of Spain», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, N. Υόρκη 1988

Έχει πάντως ένα πρόσθετο ενδιαφέρον η σύγκριση του εκλογικού-κοινωνιολογικού προφίλ του PCE με το όμορο, και αντίπαλο, PSOE. Τα δύο κόμματα, που διαγκωνίστηκαν για το αριστερό ήμισυ του πολιτικού φάσματος, είχαν προφανώς μεγαλύτερο μερίδιο στην εργατική ψήφο απ' ό,τι το UCD και τα δεξιόστροφα, που στηρίζονταν περισσότερο στη μεσαία και ανώτερη τάξη.⁷⁵⁷ Αλλά εντός αυτού του πλαισίου, αναδεικνύονται ορισμένα σχετικά πλεονεκτήματα των Σοσιαλιστών σε σχέση με τους Κομμουνιστές ως προς την κοινωνιολογική σύνθεση του ακροατηρίου που τελικά κατόρθωσαν να προσελκύσουν (Διάγραμμα 21). Με όρους εκλογικής βάσης, το PSOE εμφανίζεται ως ένα κόμμα σχετικά πιο «γυναικείο», λιγότερο εργατικό, με μεγαλύτερη διείσδυση σε μεσαία και ανώτερα στρώματα, εν ολίγοις ένα κόμμα δυνάμει πιο «μοντέρνο» με όρους κοινωνιολογικής σύνθεσης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 21 Ψηφοφόροι PCE-PSOE (1981)

Πηγή: Juan J. Linz, «A Sociological Look at Spanish Communism», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism: The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, European Studies no 7, Aldwych Press, Λονδίνο 1981, σελ. 252-254

Κλείνοντας με την ελληνική περίπτωση, για το ΚΚΕ εσωτερικού δυστυχώς δεν διαθέτουμε επαρκή και αξιόπιστα σχετικά στοιχεία, είναι μια εργασία που μένει να γίνει. Οι μικρές εκλογικές επιδόσεις του κόμματος, άλλωστε, δύσκολα θα μπορούσαν να δώσουν αναλυτικά και έγκυρα ποιοτικά στοιχεία για την κοινωνιολογική του

⁷⁵⁷ Peter McDonough, Antonio Lopez Pina, «Continuity and Change in Spanish Politics», R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck (επιμ.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Dealignment or Realignment?*, Princeton University Press, Πρίνστον 1984, σελ. 387.

σύνθεση. Εμμέσως, όμως, μπορούμε να αντλήσουμε συμπεράσματα, τουλάχιστον για τα κοινωνικά ακροατήρια στα οποία στόχευε το κόμμα. Είδαμε ήδη και αλλού τις σημαντικές μετατοπίσεις και αναθεωρήσεις στις οποίες προέβη το ΚΚΕ εσωτερικού (και αργότερα η ΕΑΡ) που το οδηγούσαν (ίσως υπερβολικά) μακριά από ένα εργατικό προφίλ, στην ενσωμάτωση μιας ατζέντας που έδινε βάρος σε αιχμές *new politics* και σε αιτήματα που ανταποκρίνονταν σε ανάλογα αναδυόμενα στρώματα στην ελληνική μεταπολιτευτική κοινωνία.

Η νεολαία πάντως του κόμματος αποτέλεσε διαχρονικά ένα ενδεικτικό, και πρωτοποριακό, εργαστήρι διαμόρφωσης ενός σύγχρονου προφίλ, που μάλιστα καθόρισε τις επερχόμενες γενιές της ανανεωτικής Αριστεράς στην Ελλάδα. Ιδίως σε αντίστιξη με τη νεολαία του ορθόδοξου ΚΚΕ, που διατηρούσε ένα σφιχτό «λαϊκό» και εργατικό προφίλ, η νεολαία του ΚΚΕ εσωτερικού ήταν ο τόπος σφυρηλάτησης μιας νεανικής κομμουνιστικής ταυτότητας που ενσωμάτωνε τα πιο σύγχρονα, δυτικά πολιτισμικά ρεύματα,⁷⁵⁸ την φεμινιστική προβληματική («το προσωπικό είναι πολιτικό») και μια ευρύτερη μετα-υλιστική ατζέντα που γρήγορα κυριάρχησε. Η ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος είχε ήδη από το 1976 θέσει ως καταστατικές αρχές της μια ιδιαίτερη έμφαση στις διεκδικήσεις στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, υλικά αιτήματα για τη νεολαία αλλά και πολλά που ανάγονται στην ποιότητα ζωής ή την ενισχυμένη πολιτική της εκπροσώπηση (π.χ. το αίτημα για ψήφο στα 18 και δικαίωμα του εκλέγεσθαι στα 21 έτη), όπως και ένα διαρκές άνοιγμα στα κοινωνικά κινήματα με όρους αυτονομίας από το κομματικό επίπεδο.⁷⁵⁹

Ο ριζοσπαστισμός της νεολαίας την είχε φέρει, όπως είδαμε, σε ανοιχτή ρήξη και με την ηγεσία του κόμματος (Β' Πανελλαδική). Και στη συνέχεια όμως, ο Ρήγας Φεραίος δεν εγκατέλειψε τον ριζοσπαστισμό. Εμβάθυνε μάλιστα σε ζητήματα εκσυγχρονισμού στη σφαίρα του προσωπικού ή της ηθικής και πολιτιστικής ζωής, με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα δικαιωμάτων ίσης και ισότιμης συμμετοχής των νέων και των δύο φύλων στην πολιτική ζωή, στην πρόσβαση στην παιδεία, στη στάθμιση εργασιακής ασφάλειας και ποιότητας ζωής, στον εκδημοκρατισμό της στρατιωτικής θητείας κ.ο.κ. Κάπως έτσι, διαμορφωνόταν στο ΚΚΕ εσωτερικού ένας πόλος και μια παράδοση νεολαίας με προφίλ φιλελεύθερο, πλουραλιστικό, πολιτισμικά μοντέρνο. Παρότι δεν τα κατάφερνε καλά όσον αφορά τη συμμετοχή γυναικών στους κόλπους

⁷⁵⁸ Ν. Παπαδόγιαννης, «Η πολλαπλή υποδοχή της ροκ μουσικής από τις κομμουνιστικές οργανώσεις νεολαίας στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970», Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σελ. 328-330 και 344.

⁷⁵⁹ «Θέσεις της Α' Πανελλαδικής», *Ντοκουμέντα της Α' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης της ΕΚΟΝ ΡΦ* (Μάιος 1976), Θούριος, 1976. Όσον αφορά τα νέα κοινωνικά κινήματα, το ΚΚΕ εσωτερικού και η νεολαία του είχε εγκαινιάσει μια συνεχή αναζήτηση και επικοινωνία με τα αντίστοιχα παραδείγματα της Δυτικής Ευρώπης, από τα οποία και άρδευε ιδέες και ρεπερτόρια. Ενδεικτικά, ας αναφερθεί η παρουσία στο συνέδριο του Κέντρου Μαρξιστικών Σπουδών, το 1983, του Ζόζεφ Λάιντεν, μέλους της Γραμματείας για την οργάνωση των νέων κινήματων του SPD, βλ. Ζόζεφ Λάιντεν, «Νέα κινήματα και νέα υποκείμενα στη δράση για την ειρήνη, τη δημοκρατία και το σοσιαλισμό στην Ευρώπη», *Η επικαιρότητα του μαρξισμού. Εκατό χρόνια μετά το θάνατο του Κ. Μαρξ*, ό.π.

του, το μικρό κόμμα ωστόσο αποκτούσε έντονη παρουσία στα αστικά κέντρα και σε στρώματα της νεολαίας με υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο (υποβαθμίζοντας όμως αντίστοιχα την ενσωμάτωση εργατικής προέλευσης κοινωνικών στρωμάτων).⁷⁶⁰

10.6. Σύνοψη

Από τα σχετικά στοιχεία που κατορθώσαμε να συγκεντρώσουμε, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η υπόθεση ότι σημαντικό μέρος του ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού ήταν και η προσαρμογή των κομματικών οργανισμών στη νέα κοινωνική δυναμική όχι μόνο με όρους ιδεολογικούς και πολιτικούς αλλά και με όρους κοινωνικής απεύθυνσης και διείσδυσης. Πράγματι, στο πλαίσιο της θερμής δεξιάς της νέας ριζοσπαστικότητας, επιταχύνθηκαν στα κομμουνιστικά αυτά κόμματα εσωτερικοί μετασχηματισμοί που είχαν μπει σε κίνηση ήδη από τα προηγούμενα χρόνια.

Οι νέες γενιές που εισέρευσαν, οι εξεγερμένες γενιές των φοιτητών, τα μισθοτοποιούμενα μεσαία στρώματα της νέας διανοητικής εργασίας, που αναζητούσαν διαύλους πολιτικής εκπροσώπησης, προκάλεσαν βαθιές αλλαγές στο γνώριμο κομμουνιστικό προφίλ. Το κομμουνιστικό ακροατήριο γινόταν όλο και λιγότερο εργατικό, όλο και περισσότερο νεανικό, «γυναικείο», μεσοστρωματικό, όλο και λιγότερο πρόθυμο να παρακολουθήσει τις παλιές εσωκομματικές διόδους – χαρακτηριστικό παράδειγμα, κανένα νέο μέλος δεν δείχνει πρόθυμο να παρακολουθεί τα κομματικά «φροντιστήρια». Αλλά και παντού συναντάμε τη διαφορά φάσης, τη σχετική καθυστέρηση με την οποία ο κομματικός μηχανισμός προσαρμόζεται στη νέα σύνθεση του κοινωνικού ακροατηρίου των κομμάτων.

Ωστόσο, και στο επίπεδο αυτό, σημείο καμπής και πάλι μοιάζει να είναι η κυβερνητική «στιγμή». Γύρω από το έτος 1980, ιδίως τα δύο πρωτοπόρα κόμματα του ευρωκομμουνισμού, μοιάζει να χάνουν την ορμή και τη λάμψη τους για τα νεότερα, τα πιο μοντέρνα, τα πλέον «εκσυγχρονιστικά» κοινωνικά στρώματα. Η δεκαετία του '80, (και) από την άποψη αυτή, είναι η πορεία μια σταδιακής παρακμής. ακόμη κι έτσι όμως, τα κόμματα της ευρωπαϊκής Αριστεράς είχαν εισέλθει σε ένα νέο παράδειγμα. Στα επόμενα κεφάλαια, και κλείνοντας αυτό το μέρος, θα εξετάσουμε το ευρωκομμουνιστικό παράδειγμα από μία τελευταία σκοπιά: την προγραμματική.

⁷⁶⁰ Από τα λίγα ποσοτικά στοιχεία που εντοπίσαμε είναι η ταυτότητα των συνέδρων στο 1ο συνέδριο του Ρήγα Φεραίου, τον Ιούνιο του 1978. Εκεί βλέπουμε ότι η συμμετοχή γυναικών αποτυπώνεται σε ένα ισχνό 14%, οι φοιτητές συνιστούν συντριπτική πλειοψηφία με 55% (ενώ μόλις το ¼ των συνέδρων ήταν «εργαζόμενοι»), όπως και τα μέλη που προέρχονται από τις τρεις μεγάλες πόλεις της χώρας, Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη (με ισχνή παρουσία της «επαρχίας» με 24%). Για όλα αυτά, βλ. *Ντοκουμέντα – 1ο συνέδριο ΡΦ, Ιούνης 1978· 2ο συνέδριο ΡΦ, έκδοση Θούριος, νο. 126, Αύγουστος 1980· ΕΚΟΝ ΡΦ, Τα δικαιώματα της νέας γενιάς. Αγωνιστικό και ενωτικό πρόγραμμα πάλης. Ο Καταστατικός Χάρτης των δικαιωμάτων.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός στον ευρωπαϊκό Νότο

11.1. Εισαγωγή

Γύρω από το θέμα αυτό [ενν.: τον εκσυγχρονισμό] δόθηκε μια από τις σημαντικότερες μάχες της σημερινής Ελλάδας και σε μεγάλο βαθμό χάθηκε.

Λ. Κύρκος, *Ανατρεπτικά. Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, 1995

Το 1951, κυκλοφορεί ίσως το πρώτο βιβλίο μιας ανθηρής, στο εξής, εργογραφίας με αντικείμενο αυτό που περιγράφεται στον τίτλο του: ο κομμουνισμός στη Δυτική Ευρώπη. Στο βιβλίο αυτό, ο Mario Einaudi, γιος του πρώτου Προέδρου της (ψυχροπολεμικής) Ιταλικής Δημοκρατίας το 1948, ειδικός στη συγκριτική ευρωπαϊκή πολιτική, και από σαφώς αντικομμουνιστική οπτική, ανιχνεύει τα χαρακτηριστικά αλλά και τα αντίδοτα στην «κομμουνιστική συνωμοσία για την κατάκτηση του κόσμου».⁷⁶¹ Έχει καίρια σημασία μια παρατήρηση του Εϊνάουντι, πέρα από το ψυχροπολεμικό κλίμα του γραπτού του. Υποστηρίζει ότι ακόμη και αν εξαλειφθεί η στρατιωτική, η πολιτική ή η θεσμική απειλή που συνιστά ο κομμουνισμός, το φάσμα του θα εξακολουθεί να πλανιέται πάνω από την Ευρώπη όσο δεν αντιμετωπίζεται το οικονομικό και ιδίως το κοινωνικό ζήτημα που θέτει ο κομμουνισμός. Το μακροπρόθεσμο πολιτικό πρόβλημα παραμένει: η ανασυγκρότηση της διαλυμένης από τον πόλεμο Ευρώπης, η επούλωση των κοινωνικών ζητημάτων, η διαμόρφωση μιας μοντέρνας κοινωνίας είναι τα διακυβεύματα που παραμένουν ανοιχτά. Με τον τρόπο αυτό, ο ίδιος αναγνωρίζει εμμέσως ότι ο κομμουνισμός στη Δυτική Ευρώπη θα μπορούσε να αναδειχθεί σε ένα αντίπαλο σχέδιο εκσυγχρονισμού της μεταπολεμικής κοινωνίας και απάντησης στο κοινωνικό ζήτημα – συνεπώς, ο μόνος τρόπος να αντιμετωπιστεί είναι με ένα πειστικό, αντίρροπο εκσυγχρονιστικό σχέδιο.

Τις επόμενες δεκαετίες, αποδείχθηκε ότι το κομμουνιστικό πρόταγμα είχε τη δυνατότητα, σε κάποιες περιπτώσεις, να αναδειχθεί σε ένα πειστικό πρόγραμμα κοινωνικού εκσυγχρονισμού – περισσότερο από οπουδήποτε, στην ίδια τη χώρα του Μάριο Εϊνάουντι. Η εμπειρία του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, ιδίως στις χώρες του εν ευρεία εννοία ευρωπαϊκού «Νότου», η μαζικοποίηση των κομμάτων στις τρεις από τις τέσσερις χώρες-ατμομηχανές της ευρωπαϊκής καπιταλιστικής οικονομίας, αποδεικνύει πανηγυρικά ότι δεν υπάρχει καμία αναγκαία συσχέτιση του

⁷⁶¹ Mario Einaudi, Jean-Marie Domenach, Aldo Garosci, *Communism in Western Europe*, ό.π., σελ. 51-56.

κομμουνισμού με τη μιζέρια, την υπανάπτυξη, τα χαμηλά επίπεδα διαβίωσης.⁷⁶² Πέραν της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, υπήρχε πλέον ένα ακόμη υπόδειγμα πολιτικού ρεύματος, το ευρωκομμουνιστικό, που εκδίπλωνε την πολιτική του εντός του πεδίου των διαδικασιών οικονομικού, κοινωνικού, θεσμικού εκσυγχρονισμού των σύστοιχων κοινωνιών, που αναδυόταν ως πειστικός πόλος καθοδήγησης ή έστω συμμετοχής στις διαδικασίες αυτές. Οι δυτικοί κομμουνιστές έμοιαζε να έχουν εμπεδώσει ότι οι σύγχρονες επαναστάσεις γίνονται με το κράτος και τους θεσμούς και όχι εναντίον τους, μέσα σε μια «βαθμηδόν επανάσταση» (sliding revolution) που εκκινεί από συγκεκριμένα μεταρρυθμιστικά αιτήματα.⁷⁶³

Η μεταπολεμική ανοικοδόμηση της Ευρώπης, δια του σχεδίου Μάρσαλ άλλωστε, έβαλε όπως ξέρουμε στην ευρωπαϊκή μοίρα τη σφραγίδα ενός φορντικού καπιταλισμού, μιας δυναμικής εκβιομηχάνισης που βάδισε χέρι-χέρι με τον κορπορατισμό, μιας μαζικής παραγωγής αλλά και κατανάλωσης που διαμόρφωσαν κοινωνικές δομές και συλλογικές στάσεις. Ο Meindert Fennema έχει υποστηρίξει ότι αυτή η μορφή της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης απαιτούσε μια ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο πολιτικό σύστημα – στη μεριά της Αριστεράς, την επέτυχε η σοσιαλδημοκρατία (με το σοσιαλδημοκρατικό κορπορατιστικό μοντέλο) και όχι τα κομμουνιστικά κόμματα που έδρασαν στη Δυτική Ευρώπη.⁷⁶⁴ Παρατήρηση σημαντική, την οποία όμως θα επερωτήσουμε, έστω κατά το ήμισυ.

Θα διερευνήσουμε την υπόθεση εργασίας ότι κρίσιμες λειτουργίες της Σοσιαλδημοκρατίας στον ευρωπαϊκό Νότο αναλήφθηκαν, ή έστω επιχειρήθηκε να αναληφθούν, με διαφορετικό τρόπο και πολιτικό στυλ, από τα κόμματα ιδίως του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Στις χώρες του Νότου, σοσιαλδημοκρατία δεν υπήρχε, τουλάχιστον όχι με τη μορφή και την εμβέλεια που είχε κατακτήσει στις χώρες του Βορά. Ήταν άραγε ο ευρωκομμουνισμός, μεταξύ άλλων, μια προσπάθεια των κομμουνιστικών κομμάτων να «πάρουν τη θέση» της σοσιαλδημοκρατίας σε δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες χωρίς σοσιαλδημοκρατική παράδοση και ηγεμονία; Να αυτοπαρουσιαστούν ως δυνάμεις πολιτικής εκπροσώπησης της εργατικής τάξης και των αναδυόμενων νέων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά ταυτόχρονα και ως φορείς κοινωνικού εκσυγχρονισμού και πολιτικού και οικονομικού μοντερνισμού απέναντι στις «γερασμένες» κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις;

⁷⁶² Όπως διαπιστώνει χαρακτηριστικά, υπό το πρίσμα της θεωρίας εκσυγχρονισμού, ο Bernard Brown, «The European Left Confronts Modernity», *ό.π.*, σελ. 374-380.

⁷⁶³ Βλ. και πάλι τον Bernard Brown, *ό.π.*, ο οποίος παρά τον παράδοξο χαρακτηρισμό που αποδίδει στα ευρωκομμουνιστικά κόμματα («αυταρχικοί σοσιαλιστές»), ωστόσο τα διαχωρίζει από εκείνες τις τάσεις της Αριστεράς που ο ίδιος καταλογογραφεί ως «ελευθεριακό σοσιαλισμό» και εντάσσει σε μια μάλλον ρομαντική εκδοχή η οποία απορρίπτει το κράτος, τους θεσμούς, τη γραφειοκρατία, την ιεραρχία αλλά και τις επιστημονικές, τεχνολογικές και οικονομικές δομές των σύγχρονων κοινωνιών.

⁷⁶⁴ Meindert Fennema, «Conclusions», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, *ό.π.*, σελ. 250-251.

Και ακόμη περισσότερο, ήταν άραγε μια δυνατότητα που μπορούσε να αναπτυχθεί στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου όπου όχι μόνο απουσίαζε μια ισχυρή σοσιαλδημοκρατική παράδοση αλλά ταυτόχρονα υπήρχε και μια ιστορικά κληρονομημένη κοινότητα διαρθρωτικών προβλημάτων; Οι διαφοροποιήσεις ήταν σημαντικές, αν σκεφτούμε μόνο τις διαφορετικές χρονικότητες με τις οποίες εισήλθαν στην εκβιομηχάνιση οι χώρες αυτές (η Ισπανία μαζί με τη Γαλλία και την Αγγλία, η Ιταλία στη δεύτερη φάση μαζί με τη Γερμανία, και η Ελλάδα, όπως η Πορτογαλία, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο). Την ίδια στιγμή όμως, τα κοινά στοιχεία ήταν εντυπωσιακά, όπως η πελατειακή συγκρότηση του κράτους – αρκεί εδώ να δει κανείς το σημαντικό έργο των Ernest Gellner και John Waterbury, όπου αναλύεται επαρκώς το ισπανικό σύστημα πατρωνείας (ο λεγόμενος *caciquismo*, ιδίως στις φτωχότερες αγροτικές περιοχές) αλλά και το πελατειακό πλέγμα που είχε εγκαταστήσει ιδίως στο ιταλικό *mezzogiorno* η Χριστιανοδημοκρατία.⁷⁶⁵ Σε ό,τι ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν το ευρωκομμουνιστικό παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί και μια περίπου κοινή προγραμματική, μεταρρυθμιστική και εκσυγχρονιστική τελικά απάντηση των κομμουνιστών στη γενικευμένη κρίση πολιτικής εκπροσώπησης στο Νότο, σε πολιτικά συστήματα που είχαν πολύ πρόσφατες εμπειρίες δημοκρατικής αποσταθεροποίησης, αυταρχισμού ή κοινοβουλευτισμού με αποκλεισμούς (στον Μεσοπόλεμο, με τον ιταλικό φασισμό, τον ισπανικό φρανκισμό και τις δικτατορίες στην Ελλάδα).⁷⁶⁶

11.2. Ένα κοινό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα;

Οι βάσεις για τον μεταρρυθμισμό του PCI, ή για την ακρίβεια ό,τι το PCI διατεινόταν ότι θεμελιώνει τον μεταρρυθμισμό του εκείνη την εποχή, συχνά αναγόταν στο 10ο συνέδριο του 1963 και στην έννοια που εισήγαγε ο Τολιάτι: «βαθμιαία εξέλιξη».⁷⁶⁷ Μαζί βέβαια με τη διαβεβαίωση ότι η φόρμουλα αυτή δεν μεταφράζεται στη διστακτική μεταρρυθμιστική μερικότητα του κλασικού ρεφορμισμού, αλλά σε μια κατανόηση της επανάστασης ως διαδικασίας με βαθιές τομές και ενίοτε με άλματα-ρήξεις. Ακόμη περισσότερο, ο επαναστατικός ορίζοντας του λαϊκού κινήματος στην Ιταλία, καθ' όλη τη μεταπολεμική 30ετία, διερμηνευόταν ως ένας ορίζοντας μεταρρυθμιστικός (*riformatore*)⁷⁶⁸ σε όλα τα πεδία της δημόσιας πολιτικής – και δη

⁷⁶⁵ Βλ. αντίστοιχα, J. Romero-Maura, «Caciquismo as a political system» και Alan Zuckerman, «Clientelist politics in Italy», Ernest Gellner, John Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Duckworth, Λονδίνο 1977.

⁷⁶⁶ Όπως σημειώνει με συγκριτική διάθεση ο Guy Hermet, «L'exotisme superflu: réflexion sur les systèmes politiques de l'Europe du Sud», *Politique Etrangère*, vo. 1, 1979, σελ. 130-134.

⁷⁶⁷ Πρβλ. ενδεικτικά την παρέμβαση του Μπερλινγκουέρ στην Κ.Ε. του κόμματος στις 14-1-1970, στο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, ό.π., σελ. 55-56, αλλά και τη συνέντευξη του Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 43.

⁷⁶⁸ Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, ό.π., σελ. 225-226.

με ανοιχτό μέτωπο ενάντια την εξ αριστερών κριτική που έβλεπε την ερμηνεία αυτή σαν προδοσία του επαναστατικού προτάγματος.⁷⁶⁹

Υποβαθμίζοντας όλο και περισσότερο τις στιγμές της ρήξης και του άλματος, το PCI αναδείχθηκε σε μια από τις καινοτόμες και πρωτότυπες δυνάμεις εκφοράς μεταρρυθμιστικού λόγου στην Ευρώπη. Θα δούμε στη συνέχεια το οικονομικό πρόγραμμα που διαμόρφωνε εν μέσω της παγκόσμιας κρίσης του 1970,⁷⁷⁰ ως σημειώσουμε όμως προκαταβολικά ότι ο κορμός του δεν ήταν άλλο από ένα κεϋνσιανό μοντέλο με έμφαση στην ανάπτυξη με πλήρη απασχόληση και με επένδυση σε μια οικονομία γνώσης, στην υπέρβαση των δομικών ανισορροπιών της ιταλικής εθνικής οικονομίας, στη ρύθμιση της αγοράς εργασίας υπέρ των εργαζομένων αλλά με μια ταυτόχρονη προσπάθεια συμπερίληψης των (μετριοπαθών) συνδικάτων στον σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής. Ταυτόχρονα, το PCI ενσωμάτωνε προγραμματικές αιχμές που γεννήθηκαν από τα νέα κοινωνικά κινήματα του 1960 (ιδίως σε τομείς της κοινωνικής πολιτικής: σχολείο, υγεία, μεταφορές, περιβάλλον, στέγαση) ή νέες θεματικές που συνόδευαν την ανάδυση των ριζοσπαστικών μετα-υλιστικών ανησυχιών. Ανέπτυσσε ειδικότερες αιχμές που επιχειρούσαν να ενσωματώσουν τη ριζοσπαστικοποιημένη αλλά χωρίς πολιτική εκπροσώπηση νεολαία (με κορυφαία την πρόταση για ψήφο στα 18) ή αναδείκνυε στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο πολιτικές που οι κομμουνιστές αιρετοί ανέπτυσαν στην πράξη στο αποκεντρωμένο επίπεδο, σχεδιάζοντας μια στρατηγική περιφερειακής αυτονομίας έναντι ενός σχετικά αδύναμου και αναποτελεσματικού κεντρικού κράτους.⁷⁷¹

Πέραν αυτών, όμως, το PCI ανοιγόταν σε μια δέσμη πολιτικών εξορθολογισμού του ιταλικού κρατικού και θεσμικού οικοδομήματος που εκπλήσσουν προερχόμενες από ένα κομμουνιστικό κόμμα. Πάλι στην πάλη ενάντια στις ταξικές ανισότητες, θέμα κλασικό του κομμουνιστικού ρεπερτορίου, το ιταλικό κόμμα αναδείκνυε σε βασική προγραμματική αλλά και πολιτική του αιχμή την πάλη ενάντια στην πελατειακή μορφή που είχαν ενδυθεί οι κοινωνικές σχέσεις και οι σχέσεις εξουσίας στη

⁷⁶⁹ Όπως άλλωστε και η «εσωτερική» στο PCI κριτική που ασκούσε η ομάδα του *Manifesto*, και κατέληγε να απορρίπτει το ευρωκομμουνιστικό προφίλ και τις «αυταπάτες του γκραντουαλισμού» ως μια «αποπτωχευμένη» εκδοχή της γκραμισιανής αναζήτησης για επαναστατικές δυνατότητες στη Δύση και ως μια κάποιου είδους προδοσία του κοινωνικού μπλοκ που είχε ριζοσπαστικοποιηθεί μετά το 1968, βλ. την εισαγωγή της Rossana Rossanda στον τόμο *Il Manifesto, Pouvoir et opposition dans les sociétés postrévolutionnaires*, Seuil, Παρίσι 1978 – συνέδριο που διοργάνωσε το «Μανιφέστο» στη Βενετία, στις 11-13 Νοεμβρίου 1977, με τη συμμετοχή και πολλών συντρόφων από τις Ανατολικές χώρες, όπως οι Λεονίντ Πλιούσιτς (ΕΣΣΔ), Jiri Pelikan (Τσεχοσλοβακία), Ίσβαν Μεσζάρος (Ουγγαρία), Edmund Baluka (Πολωνία), Carlos Franqui (Κούβα), Jorgen Fuchs (Ανατολική Γερμανία) αλλά και των Σαρλ Μπετελέμ, Λούτσιο Μάγκρι, Μπρούνο Τρεντίν, Φερνάντο Κλαουντίν, Λουί Αλτουσέρ, Λούτσιο Λομπάρντο Ράντιτσε.

⁷⁷⁰ Κεφάλαιο 13 «Η κρίση του '70: κατάρρευση ή μετασχηματισμός του παγκόσμιου καπιταλισμού; Η ευρωκομμουνιστική απάντηση».

⁷⁷¹ Ενδεικτικά, βλ. το πρώτο ίσως δυνάμει κυβερνητικό πρόγραμμα του PCI, «Για μια κυβέρνηση δημοκρατικής στροφής», XIII Congresso del PCI, Riuniti, Ρώμη 1972.

χριστιανοδημοκρατική Ιταλία,⁷⁷² παράγοντας ανισότητες και αποκλεισμούς εξίσου σκληρούς με τους κλασικούς «ταξικούς». Μία από τις κεντρικές αιχμές στο πεδίο αυτό ήταν η διαβόητη «giungla retributiva» που το PCI ανέδειξε ιδιαίτερα στην «κυβερνητική» φάση του 1976-1979.⁷⁷³ Η «ανταποδοτική ζούγκλα», όπως θα μπορούσε άτεχνα να μεταφραστεί, δεν σήμαινε παρά τον πελατειακό κατακερματισμό της αγοράς εργασίας και του κοινωνικού κράτους – πλάι στον πελατειακό κατακερματισμό των πολιτικών σχέσεων. Οι μισθοί στον δημόσιο και κατ' επέκταση στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και οι κάθε είδους παροχές του κράτους προς τους πολίτες, διαμόρφωναν ένα τοπίο εξαιρετικά διαφοροποιημένο, με οξύτατες ανισότητες και δυσαναλογίες, που αντικατόπτριζαν κοινωνικές ομάδες με ισχυρές προσβάσεις στο κράτος και αυξημένη διαπραγματευτική δύναμη (insiders) και ομάδες σχετικά αποκλεισμένες (outsiders). Οι κομμουνιστές απέδιδαν ευθέως αυτή τη «ζούγκλα» στο στυλ διαχείρισης της εξουσίας εκ μέρους της Χριστιανοδημοκρατίας, και αναδεικνύοντάς την σε κεντρικό ζήτημα εκπλήρωναν με μια κίνηση πολλαπλούς πολιτικούς στόχους: να εμφανιστούν ως μια πολιτική δύναμη μοντέρνα σε αντίστιξη με την «παλαιοκομματική» Χριστιανοδημοκρατία, δύναμη θεμελιώδους εξορθολογισμού της Ιταλίας μέσα και από εξισωτικές πολιτικές ενάντια στις ανισότητες που δημιουργεί το πελατειακό σύστημα, δύναμη ενσωμάτωσης σε ένα πιο ορθολογικό θεσμικό και κοινωνικο-οικονομικό σύστημα των πιο αποκλεισμένων από τους πόρους ομάδων (ιδίως των νέων και των λιγότερο ευνοημένων κατηγοριών μισθωτών).

Μια άλλη μεταρρυθμιστική αιχμή του PCI ήταν η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης, καθόλου αυτονόητη για ένα κομμουνιστικό κόμμα που ωστόσο πλέον διακήρυσσε ότι η σύγχρονη επανάσταση γίνεται με το κράτος και όχι εναντίον του. Μεταρρύθμιση σύστοιχη με την προαναφερθείσα, με την οποία οι κομμουνιστές χαράζουν μια πολιτική εθνικής εμβέλειας, υπεράνω αυτή τη φορά όχι μόνο των πελατειακών δικτύων συναλλαγής αλλά και των στενών συμφερόντων των δημοσίων υπαλλήλων. Το PCI διατυπώνει τις θέσεις του υπό το πρίσμα των «γενικών συμφερόντων για το μέλλον της ιταλικής δημοκρατίας και κοινωνίας», με τη γκραμισιανή έννοια της ηγεμονίας που ορθώνεται πέρα από τα επιμέρους «συντεχνιακά» συμφέροντα και πείθει ότι εκπροσωπεί το καθολικό συμφέρον. Στο πλαίσιο αυτό, το PCI συνδέει τον εξορθολογισμό του κράτους με τον στρατηγικό

⁷⁷² Οι σχέσεις πατρωνείας ήταν ένα κομβικό στοιχείο του στυλ άσκησης εξουσίας που είχε καθιερώσει η Χριστιανοδημοκρατία. Οι εσωκομματικές ακόμα φράξιες του κόμματος αντιστοιχούσαν σε πολιτικές ομάδες που ήλεγχαν συγκεκριμένες περιοχές της χώρας: η φράξια του Colombo ήλεγχε την Potenza στον νότο, η φράξια Αντρεότι την περιοχή του Λάτσιο, ο Φανφάνι το Αρέτσο, ο Φορλάνι το Πέζαρο και την Ανκόνα, ο Ταβιάνι τη Γένοβα κ.ο.κ. Η ασταθής αλλά διαρκής παραμονή της Χριστιανοδημοκρατίας στην κυβέρνηση οφειλόταν στη συνεχή διαπραγμάτευση ισχύος ανάμεσα στις ομάδες αυτές, που εν τέλει ομονοούσαν προκειμένου να μην απολέσουν την εξουσία. Βλ. το διαφωτιστικό Alan Zuckerman, «Clientelist politics in Italy», Ernest Gellner, John Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, ό.π., σελ. 70-76.

⁷⁷³ Βλ. για παράδειγμα τη σύνοψη της σχετικής παρέμβασης του PCI στην κοινοβουλευτική επιτροπή που ασχολήθηκε με το θέμα στο Fernando Di Giulio, «La giungla retributiva», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1977.

ορίζοντα της αποκέντρωσης, επιφυλάσσοντας στην κεντρική διοίκηση έναν ρόλο επιτελικό και αποτελεσματικό· ρόλο αποδοτικό, μέσα από συγκεκριμένες κινήσεις εξορθολογισμού της ανορθολογικής κατανομής του προσωπικού στις διοικητικές μονάδες (μέσω της «Κινητικότητα») αλλά και με την απλοποίηση της εσωτερικής διάρθρωσης των ρόλων και λειτουργιών των δημοσίων υπαλλήλων (*qualifiche funzionali*) με στόχο τη μείωση των εσωτερικών ανισοτήτων αλλά και την επίτευξη βέλτιστης απόδοσης των υπηρεσιών.⁷⁷⁴

Αν το PCI ήταν ο πρωτοπόρος του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, το συνεκτικό μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα είναι ένα από τα βασικά στοιχεία στα οποία οφείλει αυτόν τον τίτλο. Πολύ περισσότερο που επιχείρησε αυτόν τον «εθνικό μεταρρυθτισμό» να τον αναδιπλασιάσει στο επίπεδο μιας ευρωπαϊκής προοπτικής,⁷⁷⁵ όσο και αν αυτό το διάβημα έμεινε ανολοκλήρωτο, αποτελώντας μια από τις βασικότερες αιτίες της ιστορικής του υποχώρησης. Και σε αυτά τα δύο σημεία ήταν που διέφερε χαρακτηριστικά από το γαλλικό αδελφό κόμμα: στη μεταρρυθμιστική έμπνευση και στο εθνικό –και πέραν του εθνικού– πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων.

Είναι βέβαια αναντίρρητο ότι και το PCF, με δεδομένες τις συναφείς στρατηγικές του επιλογές, είχε επιχειρήσει να αναπτύξει μια εκτενή μεταρρυθμιστική ατζέντα. Με κόστος μάλιστα απέναντι στις ριζοσπαστικές δυνάμεις που είχαν αναδυθεί στα αριστερά του το 1968, το κόμμα είχε αρνηθεί να επιλέξει μια «σοσιαλιστική επανάσταση χωρίς μετάβαση».⁷⁷⁶ Αντίθετα, και καθώς προωθούσε την υπόθεση της ένωσης με τους Σοσιαλιστές, έμοιαζε να διαμορφώνει ένα πρόγραμμα όλο και περισσότερο «μεταβατικό», όλο και πιο παραπλήσιο σε μια σοσιαλδημοκρατική ρεφορμιστική αντίληψη. Για το πρόγραμμα του 1971 «*Changer de cap*», πρόγραμμα ρητά προσανατολισμένο στη μετάβαση στον σοσιαλισμό, δηλωνόταν όχι απλώς ότι το πρόγραμμα «δεν είναι ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα», αλλά πολύ περισσότερο ότι ο σοσιαλισμός θα έρθει όχι διαμιάς αλλά στην πορεία (*en marchant*)⁷⁷⁷ – σαν μακρινός απόηχος του σοσιαλδημοκρατικού μόττο ότι σημασία δεν έχει ο στόχος αλλά το κίνημα προς αυτόν.

Η προγραμματική ατζέντα που ανέπτυξε το PCF σε όλη τη δεκαετία του 1970 ήταν ενδεχομένως η πληρέστερη στη γαλλική Αριστερά. Σε μια κρίση «συνολική» και εθνική,⁷⁷⁸ οικονομική και πολιτική, που διέβλεπε στη Γαλλία, το κόμμα ήταν έτοιμο να παρουσιάσει μια σειρά προτάσεις και να υπερκεράσει σε μεταρρυθμιστική πνοή

⁷⁷⁴ Χαρακτηριστική επ' αυτών η έκθεση της Επιτροπής Συντονισμού των Κομμουνιστών Δημοσίων Υπαλλήλων «*Per la riforma della pubblica amministrazione*», *Politica ed economia*, τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975.

⁷⁷⁵ Giuseppe Vacca, *Tra compromesso e solidarietà*, Riuniti, Ρώμη 1987, σελ. 14-15.

⁷⁷⁶ *Manifeste du PCF. Pour une démocratie avancée, pour une France socialiste!*, ό.π., σελ. 42-43.

⁷⁷⁷ Pierre Juquin, «Le programme de gouvernement et la transition au socialisme», *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1972.

⁷⁷⁸ *Changer de cap. Programme pour un gouvernement démocratique d'union populaire*, ό.π., σελ. 11-13.

τους ανασυγκροτούμενους Σοσιαλιστές. Άλλωστε, είδαμε ήδη ότι η ατζέντα του Κοινού Προγράμματος ανήκε προνομιακά στους κομμουνιστές παρά στο κόμμα του Μιτεράν. Δεν είχε πολλά να ζηλέψει από τους ιταλούς συντρόφους. Η παρουσία των κομμουνιστών στους δήμους τους είχε εξοπλίσει με ισχυρές απόψεις για την τοπική αυτοδιοίκηση και ένα αποκεντρωμένο κράτος. Στο ζήτημα των δικαιωμάτων και ελευθεριών, σε ζητήματα θεσμικά, το PCF ενίοτε αναδεικνυόταν σε πρωτοπόρο, τουλάχιστον όσον αφορά τις προτάσεις. Αλλά και στις νέες θεματικές που αναδύονταν μαζί με τα μεσαία στρώματα ή τα κοινωνικά κινήματα, το κομμουνιστικό κόμμα επεδείκνυε αξιοσημείωτα αντανakλαστικά.⁷⁷⁹

Ωστόσο, το PCF σε όλη αυτή την πορεία παγιδεύθηκε στον οικονομίστικο πυρήνα της πολιτικής του ατζέντας, πυρήνας ο οποίος δεν κατάφερε επί της ουσίας ποτέ να αποστεί από ένα μιζεραμπιλιστικό υπέδαφος και από την απομόνωση στο πεδίο της εθνικής –προστατευτικής– πολιτικής. Οι γάλλοι κομμουνιστές συχνά έμεναν στο επίπεδο της καταγγελίας της «σύγχρονης μιζέριας» και δεν παρακολουθούσαν τους μετασχηματισμούς του καπιταλισμού μέσα στην κρίση του. Εξ αυτού και εγκλωβίστηκαν σε μια όλο και λιγότερο επινοητική ατζέντα, που κατέληγε να έχει ως βασική αιχμή, όλο και λιγότερο αιχμηρή ωστόσο, το πρόγραμμα των «δημοκρατικών εθνικοποιήσεων»⁷⁸⁰ – ένα πρόγραμμα αυξημένης κρατικής παρεμβατικότητας στην οικονομία, χωρίς όμως την αντίστοιχη φαντασία ως προς το είδος αυτής της παρέμβασης και τους ποιοτικούς μετασχηματισμούς που απαιτούσε. Έτσι, ενώ το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα είχε κατορθώσει να εμφανίζεται ως μια δύναμη μοντέρνα, προγραμματικά και αξιακά καινοτόμα σε σχέση τουλάχιστον με το γηρασμένο και σε κρίση από το 1968 γκωλικό καθεστώς, έχασε τελικά το στοίχημα της μοντερνικότητας μέσα στη διαμάχη για την ηγεμονία της Αριστεράς, με αποκορύφωμα την ατυχή κυβερνητική συγκατοίκηση με τους Σοσιαλιστές.

Οι εκτεταμένες εθνικοποιήσεις (τραπεζών, χρηματιστικών μονάδων κλπ.) και κοινωνικοποιήσεις (μεγάλων μονοπωλιακών επιχειρήσεων) ήταν αρχικά στον πυρήνα της προγραμματικής αντίληψης και του PCE. Μέσα στο ασφυκτικό πλαίσιο της παρανομίας υπό το φρανκικό καθεστώς, η έμφαση των ισπανών κομμουνιστών στα ζητήματα οικονομικού μετασχηματισμού δινόταν σε μάλλον παραδοσιακούς τόπους της κομμουνιστικής ατζέντας, μαζί με τον ιδιαίτερο, για τις ισπανικές συνθήκες, τονισμό στον γεωργικό μετασχηματισμό (στο πλαίσιο της «αντιμονοπωλιακής και αντιτσιφλικαδικής» ή αργότερα «αντιλατιφουντιακής» δημοκρατίας που το κόμμα επαγγελλόταν), με την εισαγωγή συνεταιριστικών μεθόδων παραγωγής και την κατάργηση παρωχημένων μορφών όπως η εκμίσθωση γης για την καλλιέργειά της (κολλίγοι). Η δημόσια παρέμβαση ήταν και εδώ βασικός πυλώνας της οικονομικής

⁷⁷⁹ Για όλα αυτά, βλ. αντίστοιχα το κεφάλαιο 8 «Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση», το κεφάλαιο 7 «Κράτος, φιλελευθερισμός, δημοκρατία» και το κεφάλαιο 10 «Η κοινωνιολογική προσαρμογή».

⁷⁸⁰ Στοιχεία έκτυπα όχι μόνο στο Κοινό Πρόγραμμα αλλά και στις διαχρονικές προγραμματικές αιχμές του PCF, βλ. ενδεικτικά τα σχετικά σημεία της απόφασης του 24ου συνεδρίου, το 1982, εν τω μέσω δηλαδή της κυβερνητικής εμπειρίας του κόμματος, 24e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 22-42.

λογικής: ενίσχυση των δημοσίων εσόδων με ένα κλιμακωτό και προοδευτικότερο φορολογικό σύστημα, εγγύηση της απασχόλησης, κατώτατος εγγυημένος μισθός, και από την άλλη, διοχέτευση των δημοσίων πόρων σε δημόσιου χαρακτήρα επιχειρήσεις αλλά και στη «μη μονοπωλιακή βιομηχανία».

Ο δημοκρατικός προγραμματισμός αλλά και η δημόσια ενίσχυση αφορούσε και τις περιφέρειες, προκειμένου να διασφαλιστεί η αυτονομία τους και η ουσιαστική αποκέντρωση. Δίπλα στο πάγιο αυτό αίτημα όλων των κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς, για την Ισπανία ειδικά έμπαινε το ζήτημα της αναγνώρισης αυτοπροσδιορισμού στην Καταλωνία, τους Βάσκους και τη Γαλικία, δηλαδή μια ουσιαστικά ομοσπονδιακή δομή για ένα εθνικό κράτος που επιβαλλόταν αυταρχικά διατηρώντας μια εύθραυστη περιφερειακή ισορροπία. Πέραν αυτών, όμως, το παράνομο κομμουνιστικό κόμμα αναδείχθηκε σε μείζονα μαχητή του εκδημοκρατισμού: από τη δημοκρατία στους χώρους εργασίας, κλασική θεματική ενός «αυτοδιαχειριστικού» κομμουνιστικού προγράμματος (επιτροπές εργαζομένων και συμβούλια εργαζομένων σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις), μέχρι δικαιώματα για τους νέους και τους νέους εργαζόμενους ειδικότερα, ισότητα των φύλων αλλά και διαχωρισμός κράτους και εκκλησίας. Ο δε εκδημοκρατισμός αφορούσε όχι μόνο το εθνικό επίπεδο, δηλαδή την υπέρβαση του φρανκικού καθεστώτος, αλλά και τον «εκδημοκρατισμό της ΕΟΚ» στο ευρωπαϊκό επίπεδο πια.⁷⁸¹

Το πέραςμα στη δημοκρατία σήμανε μια τομή στην πολιτική του ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος. Στο εξής, δεσπόζουσα της στρατηγικής αντίληψης του PCE θα ήταν η εμβάθυνση της νεότευκτης δημοκρατίας, με μια μετριοπαθή συμμετοχή των κομμουνιστών στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της και με μια εντυπωσιακή απόφαση να στηρίζουν την πορεία σύγκλισης της Ισπανίας με την Ευρώπη με όρους ενός catch-up⁷⁸² όχι μόνο στη δημοκρατική συγκρότηση αλλά και στην οικονομία, την κοινωνική πολιτική, τις προνοιακές δομές, την ποιότητα ζωής. Οι προϋποθέσεις εξάλλου που έθετε το PCE για να συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στις εθνικές συμφωνίες του μεγάρου της Μονκλόα ήταν εξαιρετικά μετριοπαθείς – σε αντίθεση με τη σφοδρή κριτική που είχε ασκήσει στις προγραμματικές διακηρύξεις της κυβέρνησης το 1977. Ούτε πρόγραμμα εθνικοποιήσεων βρισκόταν ανάμεσα στους όρους των ισπανών κομμουνιστών, ούτε η έντονη δημόσια παρέμβαση στην οικονομία. Υπήρχαν όμως διαρθρωτικά αιτήματα, όπως η προοδευτικότερη φορολογία, η μεταρρύθμιση στη γεωργία και ο εκσυγχρονισμός του ισπανικού οικονομικού μοντέλου. Κυρίως όμως, υπήρχε το αίτημα για ενίσχυση της απασχόλησης με δημόσιους πόρους και για διατήρηση της

⁷⁸¹ Βλ. τα κείμενα του PCE στη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος: *Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας [σχέδιο]*, ό.π., σελ. 30-33, και Μανιφέστο-Πρόγραμμα του PCE που υιοθετήθηκε από τη Β' Εθνική Συνδιάσκεψη το καλοκαίρι του 1975, όπως παρατίθεται στο B. Bosi, H. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au pouvoir*, ό.π.

⁷⁸² Ρητά, π.χ., στην αποτίμηση των εκλογών του 1977 από τον Manuel Azcarate, «Nace una democracia», *Nuestra Bandera*, vo. 87, Μάιος-Ιούνιος 1977.

αγοραστικής δύναμης των μισθωτών σε αντιστάθμισμα της αποδοχής που το κόμμα και οι συνδικαλιστικές του δυνάμεις προσέφεραν στη λιτότητα με την οποία η Ισπανία θα αντιμετώπιζε την κρίση του 1970.

Το PCE, από τη μία, διαμόρφωνε έναν μεταρρυθμισμό που αποδεχόταν τους καταναγκασμούς της οικονομίας της αγοράς (και της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας), επιδιώκοντας μετασχηματισμούς εντός του πλαισίου της εφόσον δεν ήταν δυνατό «να εκβιαστεί μια γρήγορη μετάβαση στον σοσιαλισμό»· από την άλλη, όλη η προγραμματική ατζέντα του κόμματος ήταν πλέον υπάγωση στον στόχο της στερέωσης των ελευθεριών και της δημοκρατίας.⁷⁸³ Υπ' αυτή την έννοια, οι ισπανοί κομμουνιστές, παρά τη σταλινική σκουριά που τους βάραινε, έβρισκαν μια οδό ως ένα κόμμα σύγχρονο και ευθυγραμμισμένο με τις ιστορικές ανάγκες της ισπανικής κοινωνίας, εφόσον υπέτασσαν «παραδοσιακά» προγραμματικά τους στοιχεία στον μείζονα στόχο και προϋπόθεση κάθε άλλου εκσυγχρονισμού: τη στερέωση της δημοκρατικής μετάβασης. Οδό πειστική, στο βαθμό που οι κομμουνιστές θεωρούσαν αυτή τη δημοκρατική μετριοπάθεια ως περίπου αναγκαστική και πράγματι αναλάμβαναν την ευθύνη της, με κόστος ως προς τις ριζοσπαστικές πλευρές της φυσιογνωμίας τους.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για την περίπτωση του ΚΚΕ εσωτερικού. Έγκαιρα, στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, το νεαρό κόμμα διαμόρφωνε μια ταυτότητα που έπαιρνε αποστάσεις από την επαναστατική μεταφυσική του ορθόδοξου ΚΚΕ στα αριστερά του αλλά και από τη λαϊκιστική αμεσότητα του καλπάζοντος ΠΑΣΟΚ στα δεξιά του. Αν και εκλογικά ατροφικό, το ΚΚΕ εσωτερικού ήταν εκείνη η ελληνική πολιτική δύναμη που στο αριστερό τουλάχιστον φάσμα εμφανιζόταν ως μηχανή παραγωγής ιδεών για τις μεταρρυθμίσεις που απαιτούνταν στον δρόμο της Ελλάδας προς τη δημοκρατική σταθεροποίηση και τη σύγκλιση με τις περισσότερο ανεπτυγμένες, θεσμικά και οικονομικά, ευρωπαϊκές χώρες. Η στρατηγική κίνηση των ελλήνων ανανεωτικών κομμουνιστών ήταν η υιοθέτηση του ιταλικού συνθήματος για «διαρθρωτικές αλλαγές»⁷⁸⁴ ως φόρμουλα που συνδέει τον βαθμιαίο επαναστατικό μετασχηματισμό με τις ανάγκες εκσυγχρονισμού της νεότευκτης δημοκρατίας. Στην ατζέντα του ΚΚΕ εσωτερικού δεν βρήκε ποτέ εξέχουσα θέση η δεσπόζουσα της εθνικοποίησης σημαντικού μέρους της οικονομίας. Εγγύτερα στο ιταλικό μοντέλο, ενόψει ενδεχομένως και του οξύτατου κρατισμού του ΠΑΣΟΚ αλλά και της περίφημης «σοσιαλμανίας» της τότε

⁷⁸³ Βλ. χαρακτηριστικά την προσέγγιση του «οικονομικού νου» του κόμματος Ramon Tamames, «Los comunistas y los acuerdos de la Moncloa», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977, αλλά και την πολιτική απόφαση του 9ου συνεδρίου του PCE που επικύρωνε τους χειρισμούς στις συμφωνίες της Μονκλόα, *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 353-356.

⁷⁸⁴ Μία από τις πρώτες και πιο βασιρήμενες αναφορές στην έννοια αυτή βρίσκουμε στα κείμενα του οικονομικού εγκεφάλου του κόμματος Αιμίλιου Ζαχαρέα και του ιδιαίτερα ευαίσθητου στα θεωρητικά ρεύματα που έρχονταν από το εξωτερικό Κώστα Φιλίνη, βλ. αντίστοιχα Κ. Φιλίνη, «Εκσυγχρονισμός, διαρθρωτικές αλλαγές και επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας» και Αιμ. Ζαχαρέας, «Οι διαρθρωτικές αλλαγές και η επαναστατική διαδικασία», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 25, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1978.

κυβέρνησης Καραμανλή (με εκτεταμένες, σχετικώς, παρεμβάσεις του κράτους), το ΚΚΕ εσωτερικού ενσωμάτωνε στη μεταρρυθμιστική του πρόταση αιχμές μιας μάλλον μετριοπαθέστερης δημόσιας παρέμβασης στο παραγωγικό πεδίο. Ορισμένες από αυτές είναι πρωτοποριακές ακόμη και για τη σημερινή ελληνική πραγματικότητα, όπως η διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων με την καθιέρωση ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος.⁷⁸⁵

Η παλέτα του ΚΚΕ εσωτερικού περιείχε κι άλλες αποχρώσεις, οικείες και στα άλλα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, όπως η έμφαση την αυτονομία των τοπικών κοινωνιών και στην περιφερειακή συγκρότηση του κράτους, είτε γνώριμες από κάποια εξ αυτών, όπως η έμφαση σε μια μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης (η οποία ωστόσο δεν εξέλαβε ποτέ ένα ιδιαιτέρως εξειδικευμένο περιεχόμενο). Πάνω από όλα όμως, με τρόπο ομόλογο με το PCE, το ΚΚΕ εσωτερικού εμφανιζόταν ως μια δύναμη μετριοπαθής που αναβίβαζε σε πρωτεύοντα στόχο τη δημοκρατική σταθερότητα, και εδώ ως προαπαιτούμενο οποιασδήποτε άλλης μεταρρύθμισης. Είχε όμως και ένα επιπλέον διακριτό χαρακτηριστικό. Όπως θα δείξουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια,⁷⁸⁶ το ΚΚΕ εσωτερικού ήταν ίσως εκείνο το κόμμα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος που προήγαγε με το μεγαλύτερο πάθος τη σύγκλιση μιας μικρής περιφερειακής χώρας, επί δεκαετίες εμπλεκόμενης σε σχέσεις σχεδόν πλήρους εξάρτησης, της Ελλάδας, με το ευρωπαϊκό και κοινοτικό, εκείνη την εποχή, κεκτημένο και υπόδειγμα. Ο ευρωπαϊσμός αυτής της μικρής δύναμης, ιδίως σε αντίστιξη με τον βαθύ ευρωσκεπτικισμό της υπόλοιπης ελληνικής Αριστεράς, απέδιδε στο κομμουνιστικό κόμμα μια φυσιογνωμία νεωτεριστική, κοσμοπολίτικη, ευθυγραμμισμένη με ορισμένες από τις πιο δυναμικές και προωθημένες κοινωνικές ομάδες εκείνης της εποχής.

11.3. Ένας «μεσογειακός» κομμουνιστογενής μεταρρυθμισμός

Η κόκκινη κλωστή που συνδέει τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα είναι εν προκειμένω η κοινή απόπειρα, σε διαφορετικούς βαθμούς και από διαφορετικές οδούς, να αναδειχθούν σε κόμματα-προωθητικές δυνάμεις των διαδικασιών εκσυγχρονισμού των χωρών τους. Επιχείρησαν, εν τη απουσία ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού πόλου, να πείσουν για τη δυνατότητά τους να ενσωματώσουν κρίσιμες κοινωνικές μάζες (αποσπώντας τη συναίνεσή τους) στις διαδικασίες του κατά το μάλλον ή ήττον καπιταλιστικού διαρκούς εξορθολογισμού – ακόμη και να πρωτοστατήσουν, στις χώρες εκείνες όπου ο εξορθολογισμός ήταν ιστορικά άνισος και όπου επιβίωναν ισχυρές παραδοσιακές μορφές, όπως στην Ιταλία, την Ισπανία αλλά και την Ελλάδα: ισχυρή Εκκλησία, αγροτική κουλτούρα με βαθειές ρίζες και ενίοτε φεουδαρχικές

⁷⁸⁵ Αναφορά εδώ η προγραμματική διακήρυξη της ΕΑΡ, βλ. ΕΑΡ, *Ιδρυτικό συνέδριο*, ό.π.

⁷⁸⁶ Κεφάλαιο 14 «Ο “εξευρωπαϊσμός” του κομμουνιστικού κινήματος.

υπολειμματικές δομές, κυριαρχία μικρομεσαίων επιχειρήσεων, διαβρωμένος κρατικός μηχανισμός από σχέσεις πατρωνείας κ.ο.κ.

Σε χώρες όπου ο αστικός καπιταλιστικός μετασχηματισμός ολοκληρώθηκε ιστορικά περισσότερο (Γαλλία) ή λιγότερο (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα), νωρίτερα ή αργότερα, αλλά κυρίως βρισκόταν στις δεκαετίες του 1960-1970 σε μια κατάσταση ασταθούς νομιμοποίησης, τα κόμματα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος είδαν μία δίοδο στρατηγικής ανανέωσης στο ενδεχόμενο να εμφανιστούν ως φορείς ενός διπλού εκσυγχρονιστικού προτάγματος που ενυπάρχει θεμελιακά στο μαρξιστικό πρόγραμμα, μάλιστα υπό την έννοια της αποκορύφωσης της διαφωτιστικής ατζέντας. Το ένα σκέλος είναι ο οικονομικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός-εξορθολογισμός που σαρώνει παραδοσιακές επιβιώσεις (παρωχημένες παραγωγικές σχέσεις, πελατειακός παρασιτισμός κλπ)· το άλλο σκέλος είναι η χειραφετησιακή και απελευθερωτική όψη του μαρξισμού που εκφράζεται με τον ριζικό εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής. Αυτό το διττό πρόταγμα αποτέλεσε ένα ενιαίο αν και όχι εντελώς συντεκτικό, ωστόσο ανανεωτικό, πλαίσιο πολιτικής των κομμουνιστικών κομμάτων που δρούσαν σε χώρες με σχετικά κοινά χαρακτηριστικά και προβλήματα. Αποτέλεσε αυτό που ο Carl Boggs έχει εύστοχα ονομάσει μεσογειακό διαρθρωτικό μεταρρυθμισμό (*mediterranean structural reformism*).⁷⁸⁷

Δεν είναι βέβαια συμπτωματικό ότι η έννοια που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας παραπέμπει στο περίφημο μότο των ιταλών κομμουνιστών: «διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις». Οι Ιταλοί είχαν εμβαθύνει τις σχετικές επεξεργασίες τους, εκκινώντας ακριβώς από τη διαπίστωση, στη θερμή περίοδο 1968-1970, ότι η κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης και εκπροσώπησης, ιδίως απέναντι στην ανάδυση νέων κοινωνικών δυνάμεων και αιτημάτων, ισοδυναμεί με μια «κρίση του μεταρρυθμισμού»,⁷⁸⁸ ο οποίος δεν μπορεί πια να αποστεώνεται στις τυπικές κοινοβουλευτικές διαδικασίες αλλά χρειάζεται να επανασυνδεθεί με τις κοινωνικές διεργασίες. Δεξιοί και αριστεροί του PCI συνέδεαν ευθέως το σύγχρονο εργατικό διεκδικητικό κίνημα με μια εμπειρία αγώνων για μεταρρυθμίσεις.⁷⁸⁹ Και το κόμμα εργαζόταν σύμφωνα με τη θεωρητική «οδηγία» του Γκράμσι για την οικοδόμηση της ηγεμονίας: επιχειρούσε να σταθεί πέρα και πάνω από τα επιμέρους στενά οικονομικά συμφέροντα, πέρα και πάνω από τον συντεχνιακό κατακερματισμό της κοινωνίας⁷⁹⁰ (όπως είδαμε, μεταξύ άλλων, με την επίθεση στην «ανταποδοτική ζούγκλα» ή στην

⁷⁸⁷ Βλ. ιδίως Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, ό.π., σελ. x, 19-20, 32-38.

⁷⁸⁸ Pietro Ingrao, «Potere delle masse e ruolo del Parlamento», *Rinascita*, 30-5-1969.

⁷⁸⁹ Ο Ινγκράο στην προηγούμενη αναφορά, εδώ ο Giorgio Napolitano, «La sinistra e le riforme», *Rinascita*, 2-4-1971.

⁷⁹⁰ «Στον αιώνα μας διευρύνθηκε ο χώρος των κοινωνικών και εθνικών δυνάμεων που ξέφυγαν από μια κατάσταση παθητικότητας, διάλυσης και πελατειακούς κατακερματισμούς. Η διεύρυνση των συντεχνιακών οργανώσεων ήταν μια από τις μορφές με τις οποίες οι κυρίαρχες τάξεις απάντησαν σε αυτά τα νέα “εποχιακά” φαινόμενα, προσπαθώντας να αποφύγουν τον κίνδυνο να συσπειρωθούν οι δραστηριοποιημένες μάζες γύρω από μια νέα παραγωγική πρόταση», Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, ό.π., σελ. 48.

πελατειακή δομή του χριστιανοδημοκρατικού κράτους), να προωθήσει προγράμματα εξορθολογισμού του κράτους, της δημόσιας διοίκησης, της οικονομίας ή εκσυγχρονισμού των κοινωνικών σχέσεων,⁷⁹¹ ώστε να πείσει ότι εκπροσωπεί τα καθολικά συμφέροντα της συγκαρινής ιταλικής κοινωνίας. Το PCI επέλεγε να διεκδικήσει το ρόλο φορέα εκσυγχρονισμού (*modernizzazione*)⁷⁹² και νεωτερικότητας (*modernità*)⁷⁹³ για την Ιταλία, και κυρίως να διεκδικήσει τις έννοιες αυτές με εργαλείο έναν μεταρρυθμισμό όχι «χωρίς πρόταγμα» (*reformismo senza progetto*)⁷⁹⁴ αλλά ενταγμένο στην αφήγηση της κομμουνιστικής εν προκειμένω Αριστεράς, ιδίως απέναντι στην αντεπίθεση της Δεξιάς της ελεύθερης αγοράς που είχε εκδηλωθεί από την κρίση του 1970. Έναν μεταρρυθμισμό, εν ολίγοις, πολιτικοποιημένο, ενταγμένο στην αναζωογονημένη διάκριση Αριστερά-Δεξιά.

Κατά πόδας ακολούθησαν αυτά τα χνάρια οι Ισπανοί και οι Έλληνες ευρωκομμουνιστές. «Η επαναστατική δράση προϋποθέτει ότι αποδεχόμαστε και υλοποιούμε μεταρρυθμίσεις», θα γράψει ο Μανουέλ Αθκάρτε, που οδηγούν όμως σε ποιοτικές αλλαγές, σε ένα νέα παράδειγμα διάρθρωσης της κοινωνίας. Η επανάσταση δεν είναι μια «πράξη» (δηλαδή, πιο κοντά στην ιταλική ορολογία, μια στιγμή «ρήξης») αλλά μια «διαδικασία», θα δηλώσει ο συνδικαλιστής Nicolas Sartorius.⁷⁹⁵ Μοτίβα γνώριμα, που επέτρεπαν στους ισπανούς κομμουνιστές να μεταφράζουν τον μετασχηματισμό, και όχι την κατάργηση, ακόμη και των κατασταλτικών μηχανισμών του αλλοτινού «αστικού» κράτους σε ένα πρόγραμμα δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων.⁷⁹⁶ Πρωτίστως δημοκρατικών δηλαδή, από την περίοδο του Συμφώνου για την Ελευθερία και του στόχου για «Εθνική απεργία», κάτω από το φρανκικό καθεστώς και απέναντι στους *izquierdistas* που εγκαλούσαν το PCE ότι εγκαταλείπει τη μάχη για τον σοσιαλισμό και γίνεται ουρά της αστικής τάξης.⁷⁹⁷ Την περίοδο της εγκατάστασης της δημοκρατίας, το PCE επέλεγε όχι πια την κάθετη ταξική σύγκρουση αλλά την προώθηση «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων»⁷⁹⁸ μέσα από την πιο ευρεία δημοκρατική συμμαχία, με έναν μετριοπαθή κρατισμό (*moderated*

⁷⁹¹ Μερικά στοιχεία, ας πούμε, ορισμού της «προοπτικής του σοσιαλισμού» στο 16ο συνέδριο του κόμματος, το 1983, ήταν ο αντικρατισμός, η καταπολέμηση της γραφειοκρατίας, ο φιλελευθερισμός και η πραγμάτωση του ατόμου στο πλαίσιο μιας οικονομικής δημοκρατίας, *L'alternativa democratica*, ό.π., σελ. 93-102.

⁷⁹² *Tesi, programma, statuto*, ό.π., σελ. 34-35.

⁷⁹³ Giuseppe Chiarante, «L'eclisse del moderno riformismo», *Rinascita*, 13-4-1985.

⁷⁹⁴ Ό.π.

⁷⁹⁵ Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, ό.π., σελ. 42-44· Nicolas Sartorius, «Los sujetos de la revolucion y la politica de alianzas», *Vias democraticas al socialismo*, ό.π., σελ. 195-209.

⁷⁹⁶ Σαντιάγο Καρίλιο, «Ευρωκομμουνισμός» και κράτος, ό.π., σελ. 68.

⁷⁹⁷ Σαντιάγο Καρίλιο, Έκθεση της ΚΕ, *VIII Congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 35-36.

⁷⁹⁸ «Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις [...] ο ρόλος του δημόσιου τομέα στην οικονομία και η επέκταση της δημοκρατίας στη διαχείριση του δημόσιου τομέα [...] και όχι πια τάξη εναντίον τάξης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο πρώτο νόμιμο συνέδριο του κόμματος, *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 24-25.

statism)⁷⁹⁹ χωρίς εμμονή σε εθνικοποιήσεις, και βέβαια στο πλαίσιο της συμμετοχής του στην ιδρυτική στιγμή της νέας ισπανικής δημοκρατίας, στις συμφωνίες της Μονκλόα.

Αντίστοιχα, το ΚΚΕ εσωτερικού, ήδη στα πρώτα χρόνια της διαμόρφωσής του σε αντίθεση με το δογματικό ΚΚΕ του «επαναστατισμού» και της «μεγάλης προέλασης», τασσόταν με την «ανανεωτική αντίληψη» του εθνικού δρόμου και του «γκραντουαλισμού».⁸⁰⁰ Έτσι, το μικρό κόμμα της ανανεωτικής Αριστεράς θα τοποθετούσε στον πυρήνα της οπτικής του τις διαρθρωτικές αλλαγές μαζί με την έκφραση αιτημάτων «ποιότητας ζωής»⁸⁰¹ που αντικατόπτριζαν εκσυγχρονιστικές προσδοκίες των νεότερων και πιο δυναμικών κατηγοριών του πληθυσμού. Και από εκεί να περάσει στη μετριοπαθή διατύπωση θέσεων για τον εκσυγχρονισμό της χώρας, στο χώρο της υλικής παραγωγής και της διανομής όσο και στο επίπεδο της διακυβέρνησης.⁸⁰² Κατά ιστορικά παράδοξο τρόπο, ενώ ο συγκεκριμένος πολιτικός χώρος ήταν ο ανάδοχος της έννοιας «εκσυγχρονισμός», η οποία άλλωστε έγινε εξαιρετικά δημοφιλής στη φάση της πολιτικής κρίσης του 1989-1991, δεν κατόρθωσε ωστόσο ποτέ να κεφαλαιοποιήσει αυτή τη διαίσθηση (ως γνωστόν, η έννοια έγινε κεντρικός τόπος της ανανεωμένης ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ στα μέσα της δεκαετίας του 1990).

Το υπέδαφος μιας μεταρρυθμιστικής κοινότητας αντιλήψεων διαμορφωνόταν καθώς η εγγύτητα, γεωγραφική, πολιτισμική, πολιτική, επέτρεπε ή ωθούσε τα μεσογειακά αυτά κόμματα να αναπτύξουν μια κοινή περιφερειακή προοπτική που άγγιζε και ζητήματα διεθνούς πολιτικής. Το θέμα αυτό θα φωτιστεί ειδικότερα στο τρίτο μέρος αυτής της εργασίας.⁸⁰³ Θα ακολουθήσουμε και εκεί τη διεισδυτική παρατήρηση του Boggs, ως προς την οποία όμως ας επιτραπούν εδώ δύο ενστάσεις. Ο Boggs ορθά δείχνει⁸⁰⁴ ότι ο ευρωκομμουνιστικός διαρθρωτικός μεταρρυθμισμός υπερέβαινε τα κλασικά σοσιαλδημοκρατικά σχήματα της Β' Διεθνούς και του Κάουτσκι, που οσοδήποτε εξελικτικά, προϋπέθεταν πάντως μια περίπου καταστροφική κρίση του καπιταλισμού. Πράγματι, ο ευρωκομμουνισμός ούτε προϋπέθετε ούτε στην πραγματικότητα ενδιαφερόταν να προκαλέσει ή να οξύνει μια βαθειά καπιταλιστική

⁷⁹⁹ Κατά την εύστοχη ορολογία του Boggs, ο οποίος αναφερόταν στο PCI, βλ. Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, ό.π., σελ. 58-59.

⁸⁰⁰ Ακόμη για την αριστερή του πτέρυγα, όπως εδώ στο κείμενο του Σταύρου Καρρά του 1970, «Κατά του πολιτικού τυχοδιωκτισμού για την ενότητα του ΚΚΕ», Σταύρος Καρράς, *Πολιτικοί προβληματισμοί*, Κέδρος, Αθήνα [1975;], σελ. 19-20.

⁸⁰¹ ΚΚΕ εσωτερικού, *3ο-10ο συνέδριο, Πολιτική Απόφαση*, ό.π., σελ. 21-24.

⁸⁰² Με ένα ύφος συχνά ανοίκειο για τον κομμουνιστικό χώρο. «Χρόνια ολόκληρα περιέφερα το μήνυμα του ΚΚΕ εσωτερικού και της ΕΑΡ, που συναντούσε, πρέπει να πω, και εσωκομματικές αντιδράσεις: να μάθουμε να παράγουμε περισσότερα, καλύτερα, πιο ανταγωνιστικά, πιο κατάλληλα για τις καταναλωτικές απαιτήσεις», όπως γράφει χρόνια αργότερα, αλλά χαρακτηριστικά, ο Λ. Κύρκος, *Ανατρεπτικά*, ό.π., σελ. 46-50.

⁸⁰³ Κεφάλαια 13 «Η κρίση του '70: κατάρρευση ή μετασχηματισμός του παγκόσμιου καπιταλισμού; Η ευρωκομμουνιστική απάντηση» και 14 «Ο “εξευρωπαϊσμός” του κομμουνιστικού κινήματος».

⁸⁰⁴ Ιδίως στο μεταγενέστερο Carl Boggs, *The Socialist Tradition...*, ό.π., σελ. 113-119.

κρίση. Η στρατηγική επιλογή ήταν υπέρ μιας βαθμιαίας πορείας μετασχηματισμών εντός του καπιταλιστικού πλαισίου, του κράτους και της οικονομίας, σε μια οπτική της επανάστασης ως διαδικασίας περισσότερο παρά ως ρήξης.

Εκεί ακριβώς όμως ο Boggs, τοποθετούμενος κριτικά εξ αριστερών στο ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα,⁸⁰⁵ υποδεικνύει ότι το περίφημο γκραμσιανό εκκρεμές πολέμου θέσεων και πολέμου κινήσεων απομειώθηκε, κυρίως στην παράδοση του PCI, σε μια μονόδρομη έμφαση στην κατάκτηση θέσεων και στην εξάλειψη της στιγμής της «ρήξης» – με όποιο, ακαθόριστο πάντως, περιεχόμενο και αν την εννοεί. Ακόμη περισσότερο, οι ευρωκομμουνιστές εγκυβερνούν ότι έβαλαν στην άκρη τη ριζοσπαστική παράδοση, δεν θέλησαν να προκαλέσουν τη δομική βάση της ταξικής εξουσίας και απέτυχαν ή δεν θέλησαν να αγκαλιάσουν τον ακτιβισμό των κοινωνικών κινημάτων του 1970 και του 1980, καθώς επέλεξαν αντί της κινηματικής δυναμικής το «ανελαστικό πλαίσιο μιας εκλογικής πολιτικής».⁸⁰⁶ Θα λέγαμε, όμως, ότι στην πραγματικότητα δεν ήταν αυτό το πρόβλημα. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα πέτυχαν μια συχνά εντυπωσιακή μαζικοποίηση ενσωματώνοντας, παρά τις αρχικές αμηχανίες, τη δυναμική του ριζοσπαστισμού των δεκαετιών 1960-1970 και σε ανθρώπινους πόρους αλλά και με όρους θεματολογίας και προγραμματικών αιχμών. Είναι ακριβής η διαπίστωση ότι η στιγμή της ρήξης γινόταν όλο και λιγότερο ορατή στο λόγο και την πολιτική πρακτική των ευρωκομμουνιστών, αυτός όμως ήταν ο τρόπος να αναπτύξουν μια ιστορική πρωτοβουλία σε ιστορικά δεδομένες συνθήκες – ή με άλλα λόγια να διαχειριστούν μια δυναμική (εξουσίας) που είχαν αναπτύξει και που τους ανάγκαζε σε προσαρμογές τέτοιου τύπου.

Θα λέγαμε ακόμη ότι το στοίχημα για τους ευρωκομμουνιστές, τουλάχιστον για τους πιο προωθημένους (Ιταλούς και Γάλλους), παίχθηκε και χάθηκε στο στάδιο μετάβασης του διαρθρωτικού μεταρρυθμισμού στο κυβερνητικό επίπεδο. Εκεί, και το PCI και το PCF αντιμετώπισαν τον αμύχανο δυισμό που εντοπίζει και ο ίδιος ο Boggs και η Annie Kriegel ευκρινέστερα ως «βαριάντα της τεχνικής της διπλής εξουσίας». Αν και η φόρμουλα της διπλής εξουσίας ήταν πια παρωχημένη για τους ευρωκομμουνιστές, θεωρητικά και πρακτικά, ωστόσο επανερχόταν με μια επικαιροποιημένη, διαφορετική μορφή. Η ενσωμάτωση στις δυτικές φιλελεύθερες κοινωνίες, στις δομές της κοινωνίας πολιτών και εν τέλει στην κυβέρνηση με κάποια μορφή, βρισκόταν σε μόνιμη αντίθεση με την «ριζική εξωτερικότητα» που δεν μπορεί

⁸⁰⁵ Από αριστερή και αντι-γραφειοκρατική σκοπιά, ως ανήκων άλλωστε ο ίδιος σε αμερικανικούς ριζοσπαστικούς ακτιβιστικούς κύκλους όπως του Michael Albert και με αναφορές στον κύκλο του *New Left Review*.

⁸⁰⁶ Όπως αυτές που προωθούσαν οι θεωρητικοί της «αριστερής» πτέρυγας του ευρωκομμουνισμού (Κλαουδίν, Μάγκρι, Ροσάντα, Πουλαντζάς κλπ)· αντίθετα, κατά τη γνώμη του Boggs, επικρατούσε η «δεξιά» πολιτική στρατηγική. Βλ. Carl Boggs, *The Socialist Tradition...*, ό.π., σελ. 116-119, 124 και 137-138· Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, ό.π., σελ. 101.

να εξαλειφθεί εντελώς από ένα κομμουνιστικό κίνημα στο οποίο «ριζώνει η σοσιαλιστική κοινωνία του μέλλοντος».⁸⁰⁷

Αποκαλυπτική ως προς αυτό είναι η περίπτωση του γαλλικού κόμματος. Στη χρυσή εποχή της προώθησης του Κοινού Προγράμματος, προμετωπίδα των θέσεων του PCF μπορούσε ή επιβαλλόταν να είναι οι πολιτικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί (που «δεν περνούν αναγκαστικά από την κατάληψη των χειμερινών ανακτόρων»), οι «δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις», η σταδιακή «τροποποίηση των συσχετισμών υπέρ της εργατικής τάξης».⁸⁰⁸ Ακόμη και στην καρδιά της οριακής κυβερνητικής του εμπειρίας, το PCF αυτοπροσδιοριζόταν ως ένα κόμμα σαν όλα τα άλλα⁸⁰⁹ που αναλαμβάνει την ευθύνη να συμμετάσχει με τη μεταρρυθμιστική του ατζέντα στη διεύθυνση της χώρας. Όμως μετά τη ρήξη με τους Σοσιαλιστές και την αποχώρηση από τη «διεύθυνση της χώρας», το γαλλικό κόμμα δεν δυσκολεύθηκε να επανέλθει στην κατάσταση ενός ιδιαίτερου κόμματος, να επαναπροσδιοριστεί ως κόμμα πρωτοπορίας, επαναστατικό, αγκυρωμένο στα εργοστάσια κ.ο.κ. – εγκαλώντας μάλιστα το «μη επαναστατικό» πλέον PCI ότι έχει εγκαταλείψει την ταξική οπτική.⁸¹⁰

11.4. Σύνοψη

Η περίφημη φόρμουλα «κόμμα διακυβέρνησης και κόμμα αγώνα» συναντούσε εσωτερικά όρια και ο μέχρι εκείνο το σημείο επινοητικός και δημιουργικός διαρθρωτικός μεταρρυθμισμός δεν κατόρθωσε να περάσει το κατώφλι της μετουσίωσης σε εφαρμοσμένο πολιτικό πρόγραμμα. Κατά κάποιον τρόπο, ο ευρωκομμουνιστικός μεταρρυθμισμός έπεφτε θύμα της επιτυχίας του: έχανε την ορμή του ακριβώς τη στιγμή που είχε πείσει ότι μπορεί να υλοποιήσει ένα πρόγραμμα συνολικού εκσυγχρονισμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών στις οποίες απευθυνόταν.

⁸⁰⁷ Οι παρατηρήσεις είναι της Annie Kriegel, *Les communistes français, 1920-1970*, Seuil, Παρίσι 1985, σελ. 327. Βλ. και Carl Boggs, *The Socialist Tradition...*, ό.π., σελ. 122.

⁸⁰⁸ Αντίστοιχα, Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, ό.π., σελ. 156-158· René Piquet, «XXIe congrès extraordinaire du PCF. La France aujourd'hui», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1974· Francis Wurtz, «La France des années '80 sera-t-elle réformiste?», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1978.

⁸⁰⁹ «Σαν κάθε κόμμα επιδιώκουμε [...] να συμμετάσχουμε στη διεύθυνση της χώρας», Claude Poperen, «Une démarche politique constructive», κύριο άρθρο, *Cahiers du communisme*, vo. 11, Νοέμβριος 1983.

⁸¹⁰ Βλ. το κύριο άρθρο του Paul Laurent, «Au cœur du combat anti-crise, le parti révolutionnaire», *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1985, αλλά και τις εκτιμήσεις του υπεύθυνου του Τμήματος Εξωτερικής Πολιτικής του PCF με αφορμή το 17ο συνέδριο των ιταλών κομμουνιστών, Pierre Laroche, «La situation italienne: enjeux, perspectives, questions», *Cahiers du communisme*, vo. 7-8, Ιούλιος-Αύγουστος 1986.

Πώς όμως είχε καταφέρει να πείσει ότι κομμουνιστικά κόμματα θα μπορούσαν να εφαρμόσουν προγράμματα εκσυγχρονισμού από θέσεις κυβερνητικής ευθύνης; Μήπως έχει δίκιο ο Boggs όταν υποστηρίζει ότι οι ευρωκομμουνιστές είχαν καταλήξει σε έναν διαρθρωτικό μεταρρυθμισμό που είχε απεκδυθεί πια την έννοια της ρήξης; Μήπως, με διαφορετικά λόγια, ένα κομμουνιστικό κόμμα, με την ανεξάλειπτη σε έναν βαθμό «εξωτερικότητά» του προς το καθεστώς μιας καπιταλιστικής δημοκρατίας, ήταν αναγκασμένο για να επιτύχει κάτι τέτοιο να προσχωρήσει πλήρως στο πεδίο του μεταρρυθμισμού, απεκδυόμενο κάθε προσδοκία ριζικού μετασχηματισμού; Εν τέλει, μήπως τα ευρω-κομμουνιστικά κόμματα, στις συνθήκες των ευρωπαϊκών χωρών της ψυχροπολεμικής εποχής, ήταν αναγκασμένα να προσχωρήσουν στο πεδίο της σοσιαλδημοκρατίας εάν ήθελαν να διεκδικήσουν την ηγεμονία στο αριστερό σκέλος του πολιτικού φάσματος;

Στο επόμενο κεφάλαιο, θα διερευνήσουμε αυτά ακριβώς τα ερωτήματα. Θα εξετάσουμε εάν και πώς αυτός ο κοινός (μεσογειακός) διαρθρωτικός μεταρρυθμισμός που περιγράψαμε εδώ αποτελούσε το υπέδαφος μιας πολιτικής στρατηγικής Τρίτου Δρόμου που αναπόφευκτα συναντιόταν σε πολλά σημεία με τη σοσιαλδημοκρατική εκδοχή. Ακόμη περισσότερο, ήταν μια πολιτική στρατηγική που στην πράξη θα οδηγούσε (εφόσον υλοποιούνταν) σε ένα «καθεστώς» που θα παρέπεμπε περισσότερο στη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση παρά σε ιστορικά γνώριμες ποικιλίες κομμουνισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία

12.1. Εισαγωγή

[Ο Μπάραν ρωτούσε επίμονα τον Τολιάτι πώς συμβιβάζεται η εκλογική και κοινοβουλευτική τακτική του PCI με τη θεωρία περί κράτους και επανάστασης του μαρξισμού-λενινισμού. Ο Τολιάτι απάντησε:] Είναι καλό κι εύκολο εσύ, που ζεις στις ΗΠΑ, όπου δεν υπάρχει κανένα σημαντικό κόμμα της εργατικής τάξης, να μιλάς για επανάσταση. Αλλά τι θα έκανες αν ήσουν στη θέση μου, υπεύθυνος για ένα μαζικό κόμμα που οι εργάτες αναμένουν να εκπροσωπήσει τα συμφέροντά τους εδώ και τώρα;

Από συζήτηση του Τολιάτι με τον Πωλ Μπάραν, *Monthly Review*, 1962

Θεμελιώδη στοιχεία του Τρίτου Δρόμου που χάραξαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ήταν, όπως είδαμε μέχρι εδώ, η επιλογή της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η μετριοπάθεια, ο διαρθρωτικός μεταρρυθμισμός, το άνοιγμα σε κοινωνικά στρώματα πέραν της εργατικής τάξης, η επιδίωξη κυβερνητικής κλίσης. Σε τι διαφέρουν όμως στ' αλήθεια από τα βασικά συστατικά στοιχεία της σοσιαλδημοκρατίας; Αυτό το ερώτημα είναι παρόν όχι μόνο στη σχετική βιβλιογραφία αλλά με περισσότερη ίσως ένταση στην πολιτική και ιδεολογική διαμάχη της εποχής.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο αυτής της μελέτης, είδαμε ότι το φάσμα των απαντήσεων υπήρξε ευρύτατο: από τη θέση ότι οι ευρωκομμουνιστές ουδέποτε διέρρηξαν πραγματικά τους δεσμούς τους με τη σοβιετική ποικιλία του κομμουνισμού μέχρι την εξ αριστερών κριτική ότι σοσιαλδημοκρατικοποιήθηκαν, περνώντας από ενδιάμεσες θέσεις που υποστηρίζουν ότι το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα συνδυάζει στοιχεία και των δύο ρευμάτων.⁸¹¹ Εξίσου σκληρή ήταν η μάχη της εννοιολόγησης και στην πολιτική αρένα. Το διακύβευμα δεν είναι μόνο θεωρητικό, ερμηνευτικό, αλλά και πρακτικά πολιτικό, καθώς τα ερωτήματα συμπλέκονται αναγκαστικά: η ιδεολογική τοποθέτηση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος διασυνδέεται αξεδιάλυτα με την τοποθέτησή του στον πολιτικό ανταγωνισμό. Ήταν ο ευρωκομμουνισμός ένα ρεύμα αντιπαραθετικό ή συμπληρωματικό προς τη σοσιαλδημοκρατία; Επιχείρησε να την υποκαταστήσει αναλαμβάνοντας τον ρόλο της ή να την εξοβελίσει από ηγεμονεύουσα δύναμη στο αριστερό φάσμα της πολιτικής τοπολογίας;

Η γαλλική περίπτωση είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική από όλες. Εκεί, το κομμουνιστικό και το σοσιαλιστικό κόμμα λειτούργησαν ταυτόχρονα

⁸¹¹ Βλ. Γενική Εισαγωγή (μέρος 0.3 «Ερευνητικά ερωτήματα: Συνομιλώντας με τη βιβλιογραφία»).

συμπληρωματικά και αντιπαραθετικά. Η σύναψη της συμμαχίας τους υπό το Κοινό Πρόγραμμα ήταν όρος αναγκαίος και τελικά ικανός ώστε το μεν PCF να υπερβεί το κατώφλι που ήταν η νομιμοποίησή του ως κόμμα εξουσίας, το δε PS να ανασυγκροτηθεί μετά το Επινέ, και τα δύο μαζί να ρίξουν την γκωλική Δεξιά από το θρόνο της, μάλιστα με ένα προωθημένο αριστερό πρόγραμμα. Την ίδια στιγμή, το PCF «εκμεταλλεύθηκε» το PS, από θέση υπέρτερη, ώστε να κερδίσει νομιμοποίηση, αλλά και το PS αξιοποίησε την ανάγκη νομιμοποίησης του PCF ώστε να ανασυγκροτηθεί και τελικά να καταστεί αυτό ηγεμονική δύναμη της γαλλικής Αριστεράς.

Σχέση αγάπης και μίσους, δύο πολιτικοί κόσμοι αμοιβαία αποκλειόμενοι και ταυτόχρονα όμοροι, γειτονικοί, συμπληρωματικοί. Σε χρόνο ανύποπτο, πολύ πριν την άνθιση του ευρωκομμουνισμού στον ευρωπαϊκό Νότο, ο G. Almond διατύπωνε τη θέση ότι τα κομμουνιστικά κόμματα (της Δύσης) μπορούν να ευδοκιμήσουν εκεί όπου τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα είναι αναποτελεσματικά.⁸¹² Στη δεκαετία του 1970 και λιγότερο του 1980, όμως, έχει σημειωθεί ότι ευρωκομμουνιστές και αριστεροί σοσιαλιστές στην Ευρώπη καταλάμβαναν τον ίδιο πολιτικό χώρο, είχαν σε γενικές γραμμές τους ίδιους πολιτικούς στόχους, εν ολίγοις «λένε το ίδιο πράγμα» – χωρίς όμως να ταυτίζονται, εφόσον ο ευρωκομμουνισμός θεωρείται ότι παραμένει βασικά κομμουνιστικός αλλά με στοιχεία μιας ριζοσπαστικής κριτικής προς τη Σοσιαλδημοκρατία.⁸¹³

Η υπόθεση που θα διερευνήσουμε εδώ, υπό το πρίσμα αυτής της συζήτησης, οι ευρωκομμουνιστές είδαν ένα παράθυρο ευκαιρίας στον ευρωπαϊκό Νότο όπου η ισχνή παρουσία σοσιαλιστικών κομμάτων, που μάλιστα δεν είχε μεγάλη σχέση με τα κλασικά χαρακτηριστικά της βορειοευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας, οφειλόταν σε χαρακτηριστικά δομικού τύπου. Δεν υπήρχε, δεν είχε σταθεί δυνατό να οργανωθεί μια σοσιαλδημοκρατική δομή συνδεδεμένη με ένα κορπορατιστικό μοντέλο. Τα σοσιαλιστικά κόμματα ήταν μάλλον προσωποπαγή και συγκεντρωτικά, με ισχνούς δεσμούς με τα οργανωμένα κοινωνικά συμφέροντα. Με αυτή την έννοια, στον ευρωπαϊκό Νότο τουλάχιστον, τα σοσιαλιστικά κόμματα δεν είχαν τις προϋποθέσεις να θεμελιώσουν έναν συμβιβασμό σοσιαλδημοκρατικού τύπου.⁸¹⁴ Αυτό το έργο, σε παραλλαγή, επιχείρησαν να αναλάβουν οι ευρωκομμουνιστές.

⁸¹² G. Almond, *The Appeals of Communism*, Princeton University Press, Πρίνστον 1954, σελ. 386-388. Αλλά και αντίστροφα, για τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, η απουσία ενός ισχυρού ανταγωνιστή στα αριστερά τους ήταν αναγκαία συνθήκη για τη μετριοπάθεια, ενώ η παρουσία ενός ισχυρού κομμουνιστικού κόμματος πλάι τους ήταν σημαντικό εμπόδιο ή και παράγοντας αποτυχίας του κοινωνιολογικού ανοίγματος των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, βλ. Gerassimos Moschonas, *La social-démocratie de 1945 à nos jours*, Montchrestien, Παρίσι 1994, σελ. 56-57.

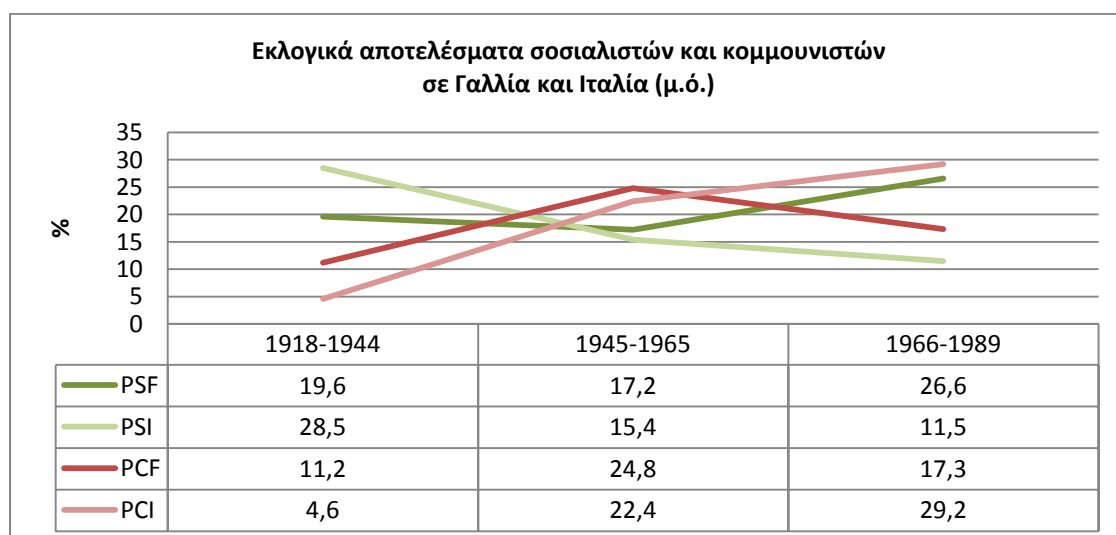
⁸¹³ Amen Antonian, *Towards a Theory of Eurocommunism*, ό.π., σελ. 11 και 171.

⁸¹⁴ Gérard Grunberg, «Existe-t-il un socialisme de l'Europe du Sud?», Marc Lazar (επιμ.), *La Gauche en Europe depuis 1945*, PUF, Παρίσι 1996, σελ. 493-495.

12.2. Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία: μια ανταγωνιστική συμβίωση

Κατά κάποιον τρόπο, το ευρωκομμουνιστικό πρόταγμα είχε πολλαπλούς στόχους, μεταξύ των οποίων όμως βασική θέση είχε το εξής ζεύγμα: ριζοσπαστική κριτική και ανταγωνισμός προς τη Σοσιαλδημοκρατία + διεκδίκηση νομιμοποίησης και ηγεμονίας μέσα από μια ορισμένη υποκατάσταση (ή κυριαρχική ανάληψη) του ρόλου που η νοτιοευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία δεν μπορούσε να παίξει. Σε μακρο-ιστορική οπτική, οι κομμουνιστές έπαιζαν ένα σημαντικό στοίχημα στο πεδίο του εκλογικού ανταγωνισμού (όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 22). Το ιστορικό σχίσμα σοσιαλιστών-κομμουνιστών, ένεκα της Ρωσικής Επανάστασης, είχε ως αποτέλεσμα, στη μεσοπολεμική Νότια Ευρώπη (1918-1944), την κυριαρχία των Σοσιαλιστών και την ισχνή παρουσία των Κομμουνιστών. Ωστόσο, μεταπολεμικά, οι κομμουνιστές σε κρίσιμες χώρες της Ευρώπης, με την ορμή και της Αντίστασης αλλά κυρίως με το ιδεολογικο-πολιτικό *aggiornamento* που επιχείρησαν, αντέστρεψαν την τάση. Με κορύφωση την ευρωκομμουνιστική περίοδο (συνυπολογίζοντας τη σημαντική κάμψη της δεκαετίας του 1980), τα ΚΚ του ευρωπαϊκού Νότου, όπως δεν συνέβη πουθενά αλλού στη Δυτική Ευρώπη, έπαιζαν και εν μέρει κέρδισαν ένα τολμηρό στοίχημα: να κυριαρχήσουν στο πολιτικό φάσμα της Αριστεράς, ιδεολογικά και εκλογικά, απέναντι στις κατά τα άλλα όμορες σοσιαλιστικές δυνάμεις. Το PCI κατάφερε να κυριαρχήσει απολύτως μέχρι τα τέλη του '80, μετασχηματιζόμενο όμως σε ένα όχι πια κομμουνιστικό κόμμα. Το PCF διατήρησε την κομμουνιστική ταυτότητα μέχρι τέλους, χάνοντας όμως το παιχνίδι της κυριαρχίας από τους Σοσιαλιστές του Μιτεράν.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 22 Εκλογικά αποτελέσματα σοσιαλιστών και κομμουνιστών σε Γαλλία και Ιταλία (μ.ό.)

Πηγή: Stefano Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2000 (Πίνακας 2.7)

Αυτή η μακρο-ιστορικής σημασίας εξέλιξη σφράγισε, αντιστρόφως, και τους σοσιαλιστές του ευρωπαϊκού Νότου. Η νέα άνθιση του σοσιαλιστικού ρεύματος στον Νότο περνούσε μέσα από τη ριζοσπαστική επανίδρυση των κομμάτων, σε ευθεία ρήξη με προηγούμενες φθίνουσες σοσιαλιστικές μορφές (όπως το PS στο συνέδριο του Επινέ, το PSOE, που με το συνέδριο του Suresnes το 1974 ήρθε σε ρήξη με τον παλιό εαυτό του, ή το ΠΑΣΟΚ σε ρήξη με την παλιά Ένωση Κέντρου). Όσο και αν στη συνέχεια ευθυγραμμίστηκαν εν πολλοίς με το βορειο-ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό παράδειγμα (μετριοπάθεια, προτεραιότητα των εκλογικών στόχων, συμβιβασμός με την οικονομία της αγοράς, απόρριψη της ρήξης),⁸¹⁵ ωστόσο τα κόμματα αυτά ήταν σχεδόν υποχρεωμένα να κλίνουν προς τη σαφώς ριζοσπαστικότερη ατζέντα των κομμουνιστών, οι οποίοι είχαν συντονιστεί καλύτερα με τις κοινωνικές δυναμικές της δεκαετίας του 1960 και 1970 και απειλούσαν ευθέως τους σοσιαλιστές με την ιστορική τους περιθωριοποίηση.

Η κατάληξη αυτού του ανταγωνισμού μάς είναι σήμερα γνωστή. Την εποχή εκείνη ωστόσο, την ευρωκομμουνιστική «στιγμή», η ισορροπία ήταν λεπτή και η έκβαση αβέβαιη, και για τους μεν και για τους δε. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι στην κορύφωση της ευρωκομμουνιστικής δυναμικής, ας πούμε το 1975, κομμουνιστές και σοσιαλιστές επιφύλασσαν οι μεν στους δε μια στάση αμοιβαίας συμπάθειας και μαζί καχυποψίας. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή, από θέση σχετικής αδυναμίας, οι Σοσιαλιστές ήταν θερμοί: ο Φραντσέσκο Ντε Μαρτίνο του ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, μετά τις εκλογές της 15 Ιουνίου, απηχούσε τη θέση της Ολομέλειας του κόμματος ότι η παλαιά γραμμή της κεντροαριστεράς ήταν νεκρή και υπήρχε πια η ανάγκη να συνδεθεί το PCI με την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο Μιτεράν αναγνώριζε ότι εφόσον «στις χώρες της Νότιας Ευρώπης –Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα και Γαλλία– συνυπάρχουν σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα ανόμοιας αλλά πραγματικής σημασίας» προκύπτει η ανάγκη μιας «μαχητικής συμμαχίας, τελείως διαφορετική[ς] από εκείνη που επικρατεί στις χώρες όπου κυριαρχούν οι σοσιαλδημοκράτες», καταλήγοντας ότι «ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να γνωρίσει μια ιδιόμορφη πρόοδο σε αυτή τη ζώνη του κόσμου». Ο Φελίπε Γκονζάλες δήλωνε ότι «η μακριά διαδικασία της “τήξης των πάγων” του Ψυχρού Πολέμου οδήγησε τα προοδευτικά ρεύματα της Αριστεράς (σοσιαλιστές, κομμουνιστές, σοσιαλδημοκράτες, χριστιανούς) σε μια αναθεώρηση της στρατηγικής τους [αναθεώρηση που είναι] ιδιαίτερα σημαντική για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης», προωθώντας ταυτόχρονα έναν «τίμιο ανταγωνισμό [σοσιαλιστών-κομμουνιστών] μέσα στον πλουραλισμό».⁸¹⁶

⁸¹⁵ Gérard Grunberg, «Existe-t-il un socialisme de l'Europe du Sud?», *ό.π.*, σελ. 481-484.

⁸¹⁶ Από συνεντεύξεις στον Claude Estier της εβδομαδιαίας επιθεώρησης του γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος *L'Unité*, αντίστοιχα: Φραντσέσκο Ντε Μαρτίνο, «Στον ιστορικό συμβιβασμό, κριτική σηκώνει ο ιστορικός του χαρακτήρας» (24 Οκτώβρη 1975)· Φρανσουά Μιτεράν, «Η εργατική τάξη θέλει την ένωση της αριστεράς» (31 Οκτώβρη 1975)· Φελίπε Γκονζάλες, «Το μέλλον της Ισπανίας είναι αναπόφευκτα σοσιαλιστικό» (10 Οκτώβρη 1975). Συγκεντρωμένες στο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ κ.ά., *Σοσιαλισμός και δημοκρατία*, *ό.π.*, σελ. 79-80, 100 και 118.

Όμως το 1975 ήταν μια «στιγμή» μέσα σε μια μακρά πολυκύμαντη σχέση. Στην Ιταλία, το 1935, ο σοσιαλιστής Πιέτρο Νέννι είχε υπογράψει συμφωνία με τους κομμουνιστές, μεταξύ άλλων βλέποντας ότι έχουν μεγαλύτερη, άρα απειλητική, διεισδυτικότητα στις εργατικές μάζες. Ο Σάραγκατ διέρρηξε αυτή τη συμμαχία το 1947, υπό το φως του Ψυχρού Πολέμου, αλλά τα επόμενα χρόνια οι σοσιαλιστές ηγέτες θα διεκδικούν τη γκραμισιανή κληρονομιά. Στα 1970, η φιλική επίθεση του PCI προς τους σοσιαλιστές να εγκαταλείψουν τη στρατηγική της κεντροαριστεράς συνυπήρχε με τη σύγκρουση Μπερλινγκουέρ-Κράξι, ενώ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, ο Μπετίνιο Κράξι επιχειρούσε πια ανοιχτά όσο και μάταια να κυριαρχήσει επί των κομμουνιστών, ακολουθώντας το παράδειγμα του Μιτερράν.⁸¹⁷ Δεν θα συμφωνούσαμε ωστόσο με την άποψη της Simona Colarizi ότι στα 1970 το PCI δαιμονοποιούσε τη σοσιαλδημοκρατία για να σαρώσει τις μαζικές βάσεις των σοσιαλιστών.⁸¹⁸

Υπάρχει βέβαια το εξής παράδοξο. Το PCI ήταν πειστικό απέναντι στους ιταλούς Σοσιαλιστές, προασπιζόμενο την κυρίαρχη θέση που είχε κατακτήσει στον αριστερό πόλο της εθνικής πολιτικής ζωής. Ήταν όμως ιδιαιτέρως ανοιχτό προς την ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία, την οποία παρακολουθούσε συστηματικά. Παρακολουθούσε τις ανανεωτικές τάσεις στα σοσιαλιστικά κόμματα της Σκανδιναβίας ή του Βελγίου, και επιχειρούσε να εκμεταλλευθεί τις εσωτερικές αντιθέσεις – όπως ανάμεσα στον Χέλμουτ Σμιτ όταν απηχούσε τη συντηρητικότερη γραμμή και στον νο 2 του ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος Φραντσέσκο Ντε Μαρτίνιο όταν εκείνος επέμενε στην υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος.⁸¹⁹ Ή άλλοτε, επικροτούσε τον αυστριακό Μπρούνο Κράισκυ και τον Βίλυ Μπραντ για τις θέσεις που διατύπωναν υπέρ μιας υπέρβασης της ψυχροπολεμικής συνθήκης και κυρίως όταν αναγνώριζαν τον ευρωκομμουνισμό ως μια τάση όχι δευτερεύουσας σημασίας, που θα μπορούσε να αναδιατάξει τη σοσιαλδημοκρατική ταυτότητα στη μεσογειακή Ευρώπη.⁸²⁰ Σταδιακά, οι ιταλοί κομμουνιστές, με εφалτήριο το πεδίο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, επιχειρούσαν να σταθεροποιήσουν τα ανοίγματά τους προς τους σοσιαλδημοκράτες στους κόμβους της Γερμανίας και της Σκανδιναβίας. Το Ευρωκοινοβούλιο θα

⁸¹⁷ Simona Colarizi, «I nemici riformisti. Gramsci e la “demonizzazione” della socialdemocrazia», Fabrizio Cicchitto (επιμ.), *L'influenza del comunismo nella storia d'Italia*, Rubbettino, Ρώμη 2008 (Πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε από τη Fondazione Magna Carta και το «L'Ircocervo», Ρώμη, 22 Μαρτίου 2007), σελ. 196-199· Tobias Abse, «From PCI to DS: how European integration accelerated the “social democratization” of the Italian Left», *Journal of Southern Europe and the Balkans*, τόμ. 3, νο. 1, 2001, σελ. 64.

⁸¹⁸ Γνωστή από τη συνέντευξη που πήρε από τον Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, ό.π. Βλ. Simona Colarizi, «I nemici riformisti. Gramsci e la “demonizzazione” della socialdemocrazia», ό.π., σελ. 196-199.

⁸¹⁹ Συνέντευξη με τον Τζιαν Κάρλο Παγιέτα με αφορμή τη Σύνοδο των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών και σοσιαλιστικών κομμάτων στη Δανία, «Uno spettro si aggira per l'Europa: la questione comunista», *Rinascita*, 23-1-1976.

⁸²⁰ Romano Ledda, «Novità e ritardi delle socialdemocrazie», *Rinascita*, 3-12-1976, με αφορμή το Συνέδριο της Σοσιαλιστικής Διεθνούς στη Γενεύη.

αποτελούσε έναν προνομιακό χώρο συσπειρώσεων για σοσιαλιστές και κομμουνιστές αλλά και συγκλίσεων μεταξύ των δύο χώρων που εκπροσωπούν «λαϊκές πραγματικότητες» σε ευρύτερες περιοχές της Ευρώπης,⁸²¹ ενώ σχέσεις θα μπορούσαν να αναπτύσσονται σε πολλαπλά επίπεδα.⁸²²

Στη δεκαετία του 1980, μέσα στη σύγκρουση με το ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα αλλά και στην πορεία του PCI προς την τελική απέκδυση του κομμουνιστικού του χαρακτήρα, το κόμμα διατηρούσε ανοιχτούς τους διαύλους με το σοσιαλιστικό ακροατήριο ή με τους συνδεδεμένους με αυτό διανοούμενους.⁸²³ Αναδεικνυόταν πια έκτυπη, και σε αυτό το επίπεδο, η διαφοροποίηση από το αδελφό γαλλικό κόμμα. Για τους ιταλούς κομμουνιστές, απέναντι πια στη «νεοφιλελεύθερη επίθεση από τις ΗΠΑ», αναδεικνυόνταν περιπτώσεις όπως η σουηδική σε «πεδία πειραματισμού νέων ισορροπιών ανάμεσα στην τεχνολογική πρόοδο και τη δημοκρατία». Η εκλογική νίκη των σοσιαλδημοκρατών του Ούλοφ Πάλμε αποκτούσε πρόσθετη σημασία λόγω της κυβερνητικής συμμαχίας τους με τους ευρωκομμουνιστές του VPK (με ποσοστά 44% και 5% αντίστοιχα). Οι σουηδοί ευρωκομμουνιστές αναδεικνύονταν σε καθοριστικό παράγοντα της εθνικής ζωής με το μικρό τους ποσοστό,⁸²⁴ σε αντίθεση τους γάλλους που έχοντας έρθει σε ρήξη με το κυβερνητικό σχήμα υπό τον Μιτεράν θεωρούσαν πια το Σοσιαλιστικό Κόμμα ως παρακολούθημα του νεοφιλελευθερισμού (αφήνοντάς το να συγκατοικεί με την κυβέρνηση Σιράκ, μετά την ήττα της Αριστεράς στις εκλογές του 1986), γραμμή που ωστόσο οδηγούσε στη δική τους απομόνωση, στον περιορισμό τους σε μια δύναμη προπαγάνδας και όχι διακυβέρνησης, μειοψηφική και επαρχιώτικη.⁸²⁵

Όμως οι γάλλοι κομμουνιστές ήταν πάντοτε καχύποπτοι απέναντι τόσο στους υπό ανασυγκρότηση Σοσιαλιστές του Μιτεράν όσο και απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία συνολικά. Το PCF ήταν, και παρέμεινε, ένα κόμμα κομμουνιστικό στον πυρήνα του. Οι όποιες παρεκκλίσεις προς έναν σοσιαλδημοκρατικό δρόμο ποτέ δεν θα ξέφευγαν

⁸²¹ G.C. Pajetta, «Il rispetto della diversità», *Rinascita*, 25-5-1979. Στο ίδιο τεύχος-αφιέρωμα στις ευρωεκλογές του Ιουνίου 1979, ο νικητής των αυστριακών εκλογών Μπρούνο Κράισκι (συνέντευξη, «Sinistra e sinistre in Europa») αναγνωρίζει ότι ο ευρωκομμουνισμός αποκτά σημαντικό βάρος σε χώρες όπου η παρουσία σοσιαλδημοκρατών είναι ισχνή.

⁸²² Όπως η συνέργεια των ερευνητικών κέντρων του PCI με αντίστοιχα άλλων ευρωπαϊκών κομμουνιστικών, σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, με ορίζοντα την επεξεργασία κοινών θέσεων «για μια νέα διεθνή οικονομική τάξη», βλ. Gerardo Chiaromonte, «Un governo all'altezza di una situazione drammatica», *Politica ed economia*, τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1979, σελ. 3-4.

⁸²³ Μαρτυρία η διαρκής συνομιλία με τον Ν. Μπόμπιο, όπως έχουμε δει και αλλού επανειλημμένα, ενδεικτικά Norberto Bobbio, «La democrazia italiana tra crisi e trasformazione» (συνέντευξη), *Politica ed economia*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1984, σελ. 6.

⁸²⁴ Mario Telò, «Perché la Svezia non si è omologata», *Rinascita*, 21-9-1985.

⁸²⁵ Όπως με οξύ τρόπο γράφει ο Gerardo Chiaromonte, «Per una politica di governo della sinistra in Europa», *Rinascita*, 12-4-1986, αλλά και «Tutti dobbiamo cercare vie nuove», *Rinascita*, 27-9-1986, όπου ο Κιαρομόντε απαντά ευθέως στον υπεύθυνο του Τμήματος Εξωτερικής Πολιτικής του PCF Pierre Laroche, ο οποίος εγκαλούσε το PCI ότι έχει εγκαταλείψει την ταξική οπτική (βλ. Κεφάλαιο 11 «Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός στον ευρωπαϊκό Νότο», υποσημ. 808).

από ορισμένα σαφή όρια. Άλλωστε η σχέση με τους Σοσιαλιστές, στο δρόμο που χάραζε το Κοινό Πρόγραμμα και θα κατέληγε στην κυβερνητική συγκατοίκηση, ήταν μια σχέση ανταγωνιστικής συμβίωσης. Εξαρχής οι κομμουνιστές ήταν καχύποπτοι απέναντι στις στοχεύσεις των Σοσιαλιστών και στην ευθραυστότητα της συμμαχίας μαζί τους.⁸²⁶ Η καχυποψία άλλωστε απέρρεε και από το γεγονός ότι το PS, ένα ρεφορμιστικό κόμμα στελεχωμένο όλο και λιγότερο από εργάτες και περισσότερο από τεχνοκράτες αναθρεμμένους «στην αγκαλιά της αστικής τάξης» και στο πνεύμα ενός «μοντερνιστικού τεχνοκρατισμού», ανήκε στη Σοσιαλιστική Διεθνή, την κυριαρχούμενη από το SPD του Βίλντ Μπραντ και του δεξιόστροφου Χέλμουτ Σμιτ.⁸²⁷ Μετά την κυβερνητική εμπειρία και τη ρήξη με τους Σοσιαλιστές, το PCF δεν δυσκολεύθηκε να επανεξετάσει συνολικά τη στρατηγική του Κοινού Προγράμματος, με ισχυρές δόσεις αυτοκριτικής. Εν ολίγοις, δήλωνε ότι υπέταξε στον στόχο της κοινής πορείας τον ορίζοντα του κοινωνικού μετασχηματισμού, ιδίως μετά το 1977 που οι Σοσιαλιστές «άδειασαν το Κοινό Πρόγραμμα από το μετασχηματιστικό του περιεχόμενο».⁸²⁸ Στον απολογισμό του, το κομμουνιστικό κόμμα υιοθετούσε τη θέση ότι το ίδιο είχε κάνει μάλλον περισσότερες παραχωρήσεις στον σοσιαλδημοκρατικό δρόμο απ' ό,τι έπρεπε, αλλά και ότι οι σύμμαχοι Σοσιαλιστές, αν και δεν ταυτίζονταν με τη Δεξιά, είχαν ωστόσο «συμβιβαστεί με το κεφάλαιο».⁸²⁹

Στην ισπανική περίπτωση, το κόμμα του Καρίγιο αντιμετώπιζε το σοσιαλιστικό κόμμα, στη φάση της δημοκρατικής μετάβασης και εδραίωσης, ως ένα ισότιμο εργατικό κόμμα.⁸³⁰ Οι κομμουνιστές αναγκάστηκαν νωρίς να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι στη νέα φάση της ισπανικής πολιτικής θα είχαν έναν σημαντικό αλλά δευτερεύοντα ρόλο στο αριστερό πολιτικό φάσμα. Ο ορίζοντας όμως της διακυβέρνησης της χώρας από αριστερές δυνάμεις ήταν υπαρκτός, και το PCE τοποθετούνταν σε μια θέση δύναμει συμμαχικής ριζοσπαστικής κριτικής προς τους Σοσιαλιστές του χαρισματικού Γκονζάλες, στο πλαίσιο όμως πάντα μιας υπέρβασης της διάσπασης κομμουνιστών-σοσιαλιστών.⁸³¹ Μόνο στη διάρκεια της κυβερνητικής θητείας του PSOE, που σήμανε και την κάμψη της αρχικής ριζοσπαστικής του λάμψης, οι ισπανοί κομμουνιστές θα υιοθετήσουν πλέον μια επιθετική γραμμή εγκαλώντας τη σοσιαλιστική κυβέρνηση ότι εγκατέλειψε την επιδίωξη κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών και προσχώρησε σε μια γραμμή «νεοφιλελεύθερης και συντηρητικής δράσης σαν επιλογή αναπόφευκτη»⁸³² – επιχειρώντας δηλαδή μια αντιστροφή: να είναι τώρα αυτοί, οι κομμουνιστές, εκείνοι που πιέζουν

⁸²⁶ XXIIe Congrès extraordinaire du PCF, ό.π., σελ. 39-51.

⁸²⁷ Ιχνογράφηση που περιέχεται μάλιστα στην κομματική έκδοση σχετικά με την επικαιροποίηση του Κοινού Προγράμματος, βλ. Pierre Juquin, *Programme commun...*, ό.π., σελ. 166-172.

⁸²⁸ 25e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 25-27.

⁸²⁹ Philippe Herzog et al., *Un chemin pour sortir de la crise*, ό.π., σελ. 9-12.

⁸³⁰ Διακήρυξη της Ολομέλειας της ΕΕ του PCE, *Nuestra Bandera*, vo. 78, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1975.

⁸³¹ Santiago Carrillo, «La nueva formación política», *Nuestra Bandera*, vo. 111, Μάρτιος 1982.

⁸³² Nicolás Sartorius, «Por que presentamos una alternativa economica», *Nuestra Bandera*, vo. 28, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985.

τους Σοσιαλιστές με μια ριζοσπαστική ατζέντα, ώστε να κερδίσουν τον χώρο που η σοσιαλιστική κυβερνητική μετριοπάθεια άφηνε ακάλυπτο στα αριστερά της.

Στην Ελλάδα, παρομοίως, το ΚΚΕ εσωτερικού, με δεδομένη την εκλογική του ισχύτητα, έπαιζε το ρόλο μιας «αριστερής συνείδησης» για το επελαύνον ΠΑΣΟΚ. Η μετωπική σύγκρουση με το ΠΑΣΟΚ σε κομβικά ζητήματα όπως το βάθος της δημοκρατικής μετάβασης («αλλαγή νατοϊκής φρουράς», για τον Α. Παπανδρέου) ή για την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, συμβάδιζαν με τη διαρκή παρακολούθηση αλλά και κριτική. Στις εκλογές του 1981, το ΚΚΕ εσωτερικού επιβεβαίωνε ότι η νίκη του ΠΑΣΟΚ σήμαινε μια ιστορικής εμβέλειας αλλαγή, την «απομάκρυνση της Δεξιάς» για πρώτη φορά μεταπολεμικά. Την ίδια στιγμή ωστόσο, χαρακτήριζε το ΠΑΣΟΚ ως κόμμα που «διαφέρει από τα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά της Δ. Ευρώπης», που δεν προέρχεται από το εργατικό κίνημα (αλλά έχει μάλλον ισχυρές ρίζες στις μικροαστικές τάξεις), που βασικό αναλυτικό του σχήμα είναι οι «μη προνομιούχοι», που διέπεται από συγκεντρωτικές-αρχηγικές δομές και απουσία δημοκρατικών διαδικασιών. Το ΚΚΕ εσωτερικού επιδίωκε να καταστεί ο πόλος διορθωτικής έλξης του ΠΑΣΟΚ προς πιο «κανονικές» σοσιαλδημοκρατικές θέσεις.⁸³³ Όπως συνέβη και στη Γαλλία και στην Ισπανία, το ΚΚΕ εσωτερικού υποδέχθηκε τη δεύτερη περίοδο της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης, τη μετριοπαθή στροφή του 1983-1985, με το δίλημμα «δεξιά στροφή ή αριστερή αυτοκριτική;».⁸³⁴

12.3. Ένας κομμουνισμός χωρίς ρήξεις;

Στην περίπτωση των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, το ερώτημα που τέθηκε είναι εάν από αυτή την «ανταγωνιστική συμβίωση» που περιγράψαμε παραπάνω διολίσθησαν σταδιακά σε μια απόπειρα υποκατάστασης της σοσιαλδημοκρατίας. Το θέμα αυτό, της «σοσιαλδημοκρατικοποίησης» του ευρωκομμουνισμού, τέθηκε κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, από θέσεις εξ αριστερών κριτικής. Μία από τις γνωστότερες είναι του τροτσικιστή Ερνέστ Μαντέλ στην περίοδο της ακμής του ευρωκομμουνιστικού εγχειρήματος. Για τον Μαντέλ, ο ευρωκομμουνισμός είναι η πεμπτουσία της στρατηγικής που εγκαινιάστηκε το 1935 με το 7ο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς: μια πολιτική «ταξικής συνεργασίας» που διέσωσε σε πρώτη φάση το καπιταλιστικό σύστημα σε Ιταλία και Γαλλία με τη λήξη του πολέμου και κατόπιν μεταμόρφωσε τα κομμουνιστικά κόμματα σε «παράγοντες τάξης». Το πολιτικό στοίχημα στην κρίση του αστικού κράτους αποκλείστηκε από τον ορίζοντα, επειδή θα απειλούσε τα κεκτημένα της εργατικής τάξης, μέχρι που ο Καρίγιο, στο *Ευρωκομμουνισμός και κράτος*, υποστήριξε ότι η επανάσταση είναι πια αδύνατη στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Η στρατηγική αυτή έλκει την καταγωγή της από

⁸³³ ΚΚΕ εσωτερικού, *3ο-10ο συνέδριο, Πολιτική Απόφαση*, Αθήνα, 22 Μάη 1982, σελ. 8 και 16-17.

⁸³⁴ Γ. Βούλγαρης, «Ο λαός μίλησε. Η Αριστερά θα ακούσει;», *Αριστερά Σήμερα*, τχ. 7, Ιούλιος 1984.

τον Κάουτσκυ και τη «στρατηγική της εξάντλησης» που διατύπωσε το 1910, ενώ οδήγησε, κατά τον Μαντέλ, στην ήττα στη Χιλή αλλά και στη στρατηγική αποτυχία του ΚΚ Πορτογαλίας.⁸³⁵ Η κριτική του Μαντέλ θεωρεί ότι ο ευρωκομμουνισμός έχει υποπέσει σε δύο στρατηγικά λάθη: αφενός συμερίζεται την ιδέα ενός «κοινού [: εθνικού] συμφέροντος» εργατικής και αστικής τάξης, σε μια «νεο-ρεφορμιστική κατεύθυνση» που διαστρεβλώνει τις περί ηγεμονίας επεξεργασίες του Γκράμσι,⁸³⁶ και αφετέρου σε επεξεργασίες (όπως των θεωρητικών του PCF στο *Les communistes et l'État*) που προσεγγίζουν το κράτος όχι πια ως ένα εργαλείο κυριαρχίας της αστικής τάξης.

Σε μια λιγότερο πολεμική κριτική προσέγγιση, ο Carl Boggs αποφεύγει να ταυτίσει τον ευρωκομμουνισμό με τη σοσιαλδημοκρατία, ανιχνεύοντας ωστόσο κρίσιμες συγκλίσεις μεταξύ των δύο ρευμάτων. Για τον ίδιο, πυρηνικό στοιχείο του ευρωκομμουνισμού είναι η προσήλωση σε μια δημοκρατική μετάβαση στον σοσιαλισμό μέσα από τους πολιτικούς θεσμούς του προχωρημένου καπιταλισμού (μέσα στο ή από το «progressively democratized bourgeois state»). Το ευρωκομμουνιστικό πλαίσιο ιδεών ακολουθούσε τα χνάρια του Κάουτσκυ, πρώτου θεωρητικού του κοινοβουλευτικού δρόμου για τον σοσιαλισμό, απορρίπτοντας ουσιαστικά το σενάριο ρήξης που ωστόσο υπήρχε λ.χ. στο Πρόγραμμα της Ερφούρτης του 1891 που συνέγραψαν Κάουτσκυ και Μπερνστάιν. Αντίθετα με τον Μπερνστάιν, ο Κάουτσκυ διατηρεί μια θεωρία κοινωνικών αντιθέσεων και ταξικών αγώνων, που βρίσκεται στην καρδιά του μαρξισμού. Ωστόσο, ενσωματώνει στοιχεία όπως η πρόοδος του σοσιαλισμού μέσα από την εξελικτική διεύρυνση των αστικών πολιτικών και κοινωνικών μορφών (δημόσιος τομέας, φιλελευθερισμός, μεσαία στρώματα) ενώ εγκαταλείπει τη λενινιστική ιδέα της μετωπικής επίθεσης στον αστικό κρατικό μηχανισμό, υιοθετώντας μια κρατο-κεντρική προοπτική πολύ κοντινή σε αυτή της σοσιαλδημοκρατίας.⁸³⁷

Πράγματι, ο ιδεολογικο-πολιτικός πυρήνας του ευρωκομμουνισμού, ως ιστορική μετεξέλιξη και κορύφωση της μεσοπολεμικής λαϊκο-μετωπικής στροφής των κομμουνιστών (και σε αυτό το σημείο έχει δίκιο ο Μαντέλ), αντλεί πολλά στοιχεία από τη μεταρρυθμιστική-εξελικτική γραμμή του μαρξισμού. Ο ευρωκομμουνισμός ήταν ένα πολιτικό πρόγραμμα πραγματιστικό. Μια επιδίωξη κοινωνικών μετασχηματισμών με βαθειά συνείδηση ωστόσο των ιστορικών ορίων – δηλαδή των ορίων στις χώρες του δυτικού, ανεπτυγμένου καπιταλισμού, που ανήκαν σαφώς στο

⁸³⁵ Εκτίμηση μάλλον άστοχη, καθόσον το ΚΚ Πορτογαλίας όχι μόνο δεν συντονίστηκε με τις βασικές αρχές του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος στη φάση της δημοκρατικής μετάβασης, αλλά η σύγκρουση με τους ευρωκομμουνιστές ήταν ανοιχτή. Βλ. τη σειρά άρθρων του Μαντέλ στο περιοδικό *IMPRECOR* που εκδόθηκαν ως Ernest Mandel, *Critique de l'eurocommunisme*, ό.π., ιδίως σελ. 39-41, 52-53, 102-110 και 194-235.

⁸³⁶ Επιστρέφοντας, όμως, για να υποστηρίξει την άποψή του στον «νεαρό» Γκράμσι των εργατικών συμβουλίων και της βολονταριστικής επανάστασης ενάντια στο *Κεφάλαιο* (1917-1920), όπως άλλωστε είδαμε να κάνουν και άλλοι εξ αριστερών κριτικοί προς το PCI, σαν την ομάδα του *Μανιφέστο*.

⁸³⁷ Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, ό.π., σελ. 5-8, 18 και 106-113.

αντι-κομμουνιστικό ψυχροπολεμικό μπλοκ. Αν έτσι ήταν τα πράγματα, τότε εύλογα οι ευρωκομμουνιστές, όπως άλλοτε ο Μπερνστάιν στην περίφημη διατύπωσή του, υπέτασσαν τον απώτερο στόχο (τον Endziel του σοσιαλισμού) στην άμεση, τωρινή πρόοδο της κοινωνίας, στη γενική κίνηση της κοινωνίας προς μία προοδευτική μετεξέλιξη. Ο σοσιαλισμός, η επανάσταση, περισσότερο από στόχος, ήταν μια διαδικασία. Και η διαδικασία είχε ως αναπόσπαστα στοιχεία μια σειρά παραδοχές: ότι η δημοκρατία είναι ένα «μεγάλο σχολείο συμβιβασμού», ότι ο σοσιαλισμός είναι «ο νόμιμος διάδοχος του φιλελευθερισμού», ότι χωρίς την εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών, η υλοποίηση του απώτερου στόχου, του σοσιαλισμού, είναι αδύνατη, ότι τέλος η σταδιακή μετάβαση προς τον σοσιαλισμό δεν σημαίνει μια «ταξική διακυβέρνηση» και πολύ περισσότερο μια «δικτατορία του προλεταριάτου» ούτε την άμεση κατάργηση των τάξεων, παρότι οι ταξικοί αγώνες είναι παρόντες στη μακρά διάρκεια της πορείας προς μια εν τέλει ουδέποτε κατακτημένη, οριστική ουτοπία.⁸³⁸

Αν όμως η πορεία προς την ουτοπία είναι μακρόσυρτη, αυτό συνεπάγεται και μια απόρριψη της βίαιης ρήξης με το υπάρχον – εν τέλει μια απόρριψη του καταστροφισμού του Λένιν, του Μπουχάριν, του Τρότσκι, ακολουθώντας τη θέση του Κάουτσκι στο *Die materialistische Geschichtsauffassung* (1927) ότι «όσο πιο πολύ αναπτύσσεται και εξαπλώνεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, τόσο καλύτερες είναι οι προοπτικές του σοσιαλιστικού καθεστώτος να πάρει τη θέση του».⁸³⁹ Υλική, θεσμική, αξιακή προϋπόθεση του σοσιαλισμού ήταν ένας προωθημένος, φιλελεύθερος, δημοκρατικός καπιταλισμός. Γι' αυτό είχε αναδειχθεί σε πυρηνικό στοιχείο του ευρωκομμουνισμού ένας ιδιότυπος «κεντρισμός» που παρέπεμπε στη θέση του Κάουτσκι που από το θάνατο του Μαρξ μέχρι το 1917 κυριαρχούσε στους μαρξιστές της Β' Διεθνούς και της Γερμανίας.

Ο Κάουτσκι ήταν υπέρμαχος μιας ασυμβίβαστης αντιπαράθεσης με το καθεστώς, ώστε να ενισχυθεί η ενότητα και η αυτοσυνείδηση του εργατικού κινήματος, αλλά και δεκτικός απέναντι στις μεταρρυθμίσεις που ενίσχυαν τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις δυνατότητες των εργατών περισσότερο απ' ό,τι στις επαναστατικές εξάρσεις. Θέση που επέτρεπε στον Κάουτσκι να είναι και επαναστάτης και ρεφορμιστής⁸⁴⁰ – όπως αργότερα θα επέτρεπε στα ευρωκομμουνιστικά κόμματα να αυτοσυστήνονται ως «κόμματα αγώνα και κόμματα διακυβέρνησης». Ο

⁸³⁸ Όπως γράφει ο ίδιος ο Μπερνστάιν, «Η θέση μου ότι “ο απώτατος στόχος του σοσιαλισμού δεν είναι τίποτα, η κίνηση [προς αυτόν] είναι το παν” συχνά έγινε αντιληπτή ως άρνηση κάθε οριστικού στόχου για το σοσιαλιστικό κίνημα [...] έγραφα αυτή τη φράση σκεπτόμενος βασικά αυτό που γράφει ο Μαρξ στο *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία* [= “Οι εργαζόμενες τάξεις δεν έχουν οριστικές και τέλειες ουτοπίες [...] ξέρουν ότι για να πετύχουν τη χειραφέτησή τους [...] πρέπει να περάσουν από μακρούς αγώνες, από μια σειρά ιστορικές διαδικασίες”]», βλ. Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*, B.W. Huebsch, N. Υόρκη 1911.

⁸³⁹ Massimo Salvadori, *Kautsky e la rivoluzione socialista*, Feltrinelli, Μιλάνο 1976, σελ. 319-323.

⁸⁴⁰ Όπως δείχνει ο John Kautsky, *Karl Kautsky. Marxism, Revolution & Democracy*, Transaction Publishers, Brunswick & Λονδίνο 1994, σελ. 161-177.

ευρωκομμουνιστικός Τρίτος Δρόμος μοιάζει να έπιανε το νήμα και της πρώτης συνειδητής προσπάθειας για έναν εθνικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό που επιχειρούσε να κινηθεί ανάμεσα στις δύο μεγάλες ιστορικές τάσεις: της επανάστασης και της μεταρρύθμισης, της Β' και της Γ' Διεθνούς. Πρόκειται βέβαια για το νήμα των αυστρομαρξιστών και της «2μηση Διεθνούς» του 1921, που παρά τον σύντομο βίο της χάραξε τον δρόμο της κατά Όττο Μπάουερ «αργής επανάστασης» (1919).⁸⁴¹ Με άλλα λόγια, τον δρόμο της σταδιακής μετάβασης στον σοσιαλισμό σε συνθήκες μιας προχωρημένης καπιταλιστικής χώρας μέσα και πέρα από τους δημοκρατικούς θεσμούς της.

Οι ευρωκομμουνιστές είχαν επιλέξει και εμβάθυναν στη στρατηγική της «αργής επανάστασης», η οποία όμως εμπεριείχε διαρκώς τον πειρασμό ή την απειλή της σοσιαλδημοκρατικοποίησης. Αυτό άλλωστε επισημαίνουν και οι ψυχραιμότερες κριτικές, συνήθως εξ αριστερών. Ο Ανρί Βεμπέρ, για παράδειγμα, επισημαίνει ότι η αποσταλινοποίηση, δηλαδή η υπέρβαση του σοβιετικού πλαισίου και μοντέλου, έγινε, τουλάχιστον στο ιταλικό κόμμα, από τα δεξιά, δηλαδή με την υιοθέτηση κλασικών θεμάτων της σοσιαλδημοκρατίας, χωρίς όμως να ταυτίζεται απολύτως. Το PCI, μας λέει ο Βεμπέρ, δεν απομειώθηκε σε μια συνδικαλιστική πλαισίωση και σε μια κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των μαζών, ενώ ακόμη διατήρησε μια οπτική αντίθεσης στην ιμπεριαλιστική διεθνή τάξη. Ωστόσο, δεν επιχείρησε να εκμεταλλευθεί με κλασικό κομμουνιστικό τρόπο την οξεία κρίση («προεπαναστατική κατάσταση», την ονομάζει, με μια τροτσικιστική αναλυτική υπερβολή, ο Βεμπέρ) της Ιταλίας στα 1968-1975. Μια δυνάμει επαναστατική κρίση σε ένα κράτος του ανεπτυγμένου καπιταλισμού τρόπον τινά καταλαγιάστηκε από τους ιταλούς κομμουνιστές, δηλαδή δεν εκπροσωπήθηκε εν τέλει η εκρηκτική κοινωνική δυναμική, χάριν του ιστορικού συμβιβασμού και της πορείας του κόμματος στην διά του κοινοβουλευτικού δρόμου κατάκτηση της εξουσίας.⁸⁴²

Κάτι παρόμοιο λένε η Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν και ο Γκέραν Θέρμπορν, δύο θεωρητικοί που διάβαζουν τη σοσιαλδημοκρατία υπό το πρίσμα του ευρωκομμουνισμού,⁸⁴³ υποστηρίζοντας ότι ο ευρωκομμουνισμός προσχώρησε σε έναν ορισμένο σοσιαλδημοκρατικό κρατισμό. Η ιδιότυπη σοσιαλδημοκρατική (εργαλειακή) χρήση του κράτους, το σύνθημα «όλα στο κράτος», σήμαινε μια

⁸⁴¹ Βλ. το ενδιαφέρον κείμενο Michel Charzat, «Actualité de l'austromarxisme», *Austriaca. Cahiers universitaires d'information sur l'Autriche*, vo. 15, Νοέμβριος 1982, σελ. 150-157 – από τα πρακτικά ενός σημαντικού όσο και σπάνιου συνεδρίου για τον αυστρομαρξισμό που έγινε στο Παρίσι το 1982, με την παρουσία του σοσιαλιστή Σεβενμάν εκ μέρους της αριστερής πτέρυγας του Σοσιαλιστικού Κόμματος, του CERES, σημάδι των θεωρητικο-πολιτικών προσεγγίσεων της εποχής (*L'Austromarxisme: nostalgie et/ou renaissance?*, Actes du colloque de Paris, 25-27 Φεβρουαρίου 1982).

⁸⁴² Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, ό.π., σελ. 25-26. Κάπως έτσι, λέει γλαφυρά ο Βεμπέρ, το ιταλικό κομμουνιστικό κίνημα βάδισε στο δρόμο του «μεγαλείου και της μιζέριας του γκραντουαλισμού».

⁸⁴³ Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, Γκέραν Θέρμπορν, *Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, ιδίως σελ. 14, 49-52, 109 και 132.

καθαρά θεσμική προσέγγιση της πολιτικής, με τρόπο ώστε τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα απομακρύνθηκαν από το ρόλο συνδέσμου μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών, μετατοπιζόμενα στο ρόλο κόμματος εξουσίας, κόμματος-κράτους, που διαμεσολαβεί από αυτή τη θέση τα κοινωνικά συμφέροντα. Ο κυρίαρχος «φίλελεύθερος-κυβερνητικός ευρωκομμουνισμός», λένε, υπέπεσε στο ίδιο αμάρτημα, κι έτσι αφυδατώθηκε από τη δημοκρατία στη βάση, από τη δυναμική των κοινωνικών κινήματων, δηλαδή από τις πηγές της ισχύος και της δυναμικής ενός κομμουνιστικού κινήματος σε μια εποχή ρήξεων και κοινωνικών αναταράξεων.

Αν όμως τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα μπήκαν στον πειρασμό της σοσιαλδημοκρατίας, χωρίς ωστόσο να ενδώσουν πλήρως, τότε για τι είδους κόμματα πρόκειται; Το PCI ήταν ένα κόμμα εργατικό-ρεφορμιστικό σταλινικής προέλευσης, τελικά εθνικό-κομμουνιστικό, όπως το χαρακτηρίζει ο Α. Βεμπέρ αποφεύγοντας έναν επιθετικό προσδιορισμό που να παραπέμπει στη σοσιαλδημοκρατία;⁸⁴⁴ Ή ένα κόμμα ριζοσπαστικό-δημοκρατικό και ρεφορμιστικό, που διατηρούσε τη μαρξιστική έμπνευση;⁸⁴⁵ Τι κόμμα ήταν το γαλλικό PCF, που από τη μία ενσωμάτωνε πολλά από τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν και την ίδια στιγμή εξοστράκιζε τον άλλοτε οργανικό του διανοούμενο Ροζέ Γκαρωντύ με την κατηγορία του σοσιαλδημοκράτη;⁸⁴⁶ Από τη σκοπιά αυτή, τι είδους κόμματα ήταν το ισπανικό PCE που αρνούνταν μια επιστροφή στον Μπερνστάιν, έβαζε δίπλα δίπλα τη Ρόζα, τον Μάο και «πάνω από όλα τον Γκράμσι», απέρριπτε τον αυτοπροσδιορισμό μαρξιστικό-λενινιστικό αλλά επέμενε να είναι κόμμα που «αντλεί από τον μαρξισμό»⁸⁴⁷ ή το ΚΚΕ εσωτερικού όταν αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως τον «ανανεωτικό χώρο» των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που χωρά κομμουνιστές και σοσιαλιστές του Τρίτου Δρόμου;⁸⁴⁸

Στοιχεία μιας απάντησης δίνουν καταρχάς οι ίδιοι οι ευρωκομμουνιστές. Ο Καρίγιο αναγνωρίζει την ανωτερότητα της σοσιαλδημοκρατίας στις ανεπτυγμένες χώρες: όταν τα κομμουνιστικά κόμματα, εγκλωβισμένα στο σχήμα της εφόδου στα χειμερινά ανάκτορα, περιορίζονται στη δουλειά προπαγάνδας, οι σοσιαλδημοκράτες παλεύουν για μεταρρυθμίσεις, όντας καλύτερα προσαρμοσμένοι στην πραγματικότητα της Δυτικής Ευρώπης.⁸⁴⁹ Ο Ινγκράο επιχειρεί να διακρίνει την ευρωκομμουνιστική στρατηγική από τη σοσιαλδημοκρατική πρακτική που απομειώνεται σε

⁸⁴⁴ Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, ό.π.

⁸⁴⁵ Wolfgang Berner, «Il PCI», Heinz Timmermann (επιμ.), *I partiti comunisti dell' Europa mediterranea*, Il Mulino, Μολόνια 1981, σελ. 59.

⁸⁴⁶ «Ο Γκαρωντύ θεωρεί προφανώς ότι ο στόχος δεν είναι τίποτα και το κίνημα είναι το παν», Philippe Fuchsman, «A propos du dernier livre de Roger Garaudy», *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1970.

⁸⁴⁷ Manuel Azcarate, «What is Eurocommunism», G.R. Urban, *Eurocommunism. Its Roots and Future in Italy and Elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978, σελ. 30.

⁸⁴⁸ Κ. Φιλίνης, «Σκέψεις γύρω από ένα σύνθημα: Δημοκρατική εξουσία των εργαζομένων», *Αριστερά σήμερα*, τχ. 8, Σεπτέμβριος 1984.

⁸⁴⁹ Σαντιάγο Καρίλιο, *Αύριο η Ισπανία...*, ό.π., σελ. 109-110.

συνδικαλιστικούς και εκλογικούς αγώνες.⁸⁵⁰ Ο ηγέτης της δεξιάς ιταλικής πτέρυγας Τζ. Αμέντολα δηλώνει: «Δεν είμαστε σοσιαλδημοκρατική δύναμη, αλλά κομμουνιστική», με την έννοια ότι το PCI δεν στοχεύει σε «περιθωριακές μεταρρυθμίσεις στη σφαίρα της αναδιανομής αλλά σε θεμελιακές μεταρρυθμίσεις στο πεδίο της παραγωγής».⁸⁵¹

Οι περίφημες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που βρίσκονταν στο πυρήνα του ευρωκομμουνισμού, στο επίκεντρο του «μεσογειακού κομμουνιστογενούς μεταρρυθμισμού» όπως τον αποκαλέσαμε παραπάνω, δεν ήταν παρά ο τρόπος που επινόησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα για να μεταφράσουν και να προσαρμόσουν στην εποχή τους και στις κοινωνίες τους το άλλοτε κομμουνιστικό πρόταγμα των οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, να διατυπώσουν τη στρατηγική της «αργής επανάστασης», της επανάστασης ως διαδικασίας, σε ένα ρεαλιστικό πολιτικό σχέδιο. Ήταν ο τρόπος να διεκδικήσουν όχι απλώς μια νομιμοποίηση στα πολιτικά συστήματα όπου εντάσσονταν, αλλά να διεκδικήσουν πολιτικό και κοινωνικό χώρο με όρους κυριαρχίας στο αριστερό φάσμα, μαζί και ενάντια στη σοσιαλδημοκρατία. Δεν επιχείρησαν απλώς να παίξουν τον ρόλο της «αριστερής συνείδησης», εγκαλώντας δηλαδή εξ αριστερών, τον σοσιαλιστικό χώρο που έχανε τις αιχμές του.⁸⁵² Περισσότερο αποπειράθηκαν να γίνουν, μέσω της στρατηγικής που περιγράψαμε, οι κύριες ενός ισχυρού μεταρρυθμιστικού προγράμματος για τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, ενός «ισχυρού μεταρρυθμισμού»,⁸⁵³ έναντι του αφυδατωμένου, υπερβολικά θεσμοποιημένου, σχεδόν κρατικοποιημένου μεταρρυθμισμού των σοσιαλιστών.

Η χάραξη αυτού του Τρίτου Δρόμου μεταξύ κομμουνισμού και σοσιαλδημοκρατίας, βασίστηκε σε μια μακρά διαδικασία σύνθεσης στοιχείων από τις διαφορετικές παραδόσεις της μαρξιστικής μήτρας. Υπό αυτή την έννοια, δεν είναι δυνατό να απαντηθεί μονολεκτικά το ερώτημα εάν το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα προσχώρησε στη σοσιαλδημοκρατία ή αν παρέμεινε βασικά κομμουνιστικό. Αποτέλεσε μάλλον ένα δημιουργικό παστίς, που μετέφραζε διαφορετικά στοιχεία σε μια νέα αφήγηση. Ο Ανρί Βεμπέρ περιγράφει το PCI ως το κόμμα που βάσισε την επιτυχία του στην ικανότητα της ηγεσίας, του Μπερλινγκουέρ, να ντύνει τον προσανατολισμό του «δεξιού» Αμέντολα με τον «αριστερό» λόγο του Ινγκράο.⁸⁵⁴ Αν προσπεράσουμε την κριτική στόχευση του Βεμπέρ, η διατύπωση μπορεί να εφαρμοστεί στο σύνολο του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Κόμματα «αγώνα και διακυβέρνησης» δεν θα

⁸⁵⁰ Συνέντευξη του Ινγκράο στο Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, ό.π., σελ. 172.

⁸⁵¹ Συνέντευξη του Αμέντολα στο Henri Weber, ό.π., σελ. 79.

⁸⁵² Ρόλο που, όπως είδαμε, έπαιζαν μετά το 1989 και παίζουν ακόμα σήμερα κόμματα της ριζοσπαστικής Αριστεράς έναντι των σοσιαλιστών σε πολλές χώρες της Ευρώπης, βλ. Γενική Εισαγωγή.

⁸⁵³ Strong reformism, έναντι ενός soft reformism, κατά η διάκριση που κάνει ο Richard Dunphy, *Contesting Capitalism? Left Parties and European Integration*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004.

⁸⁵⁴ Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, ό.π., σελ. 60.

μπορούσαν να στήσουν μια συνεκτική ταυτότητα χωρίς μια ορισμένη ικανότητα να μεταφράζουν αμοιβαία και αμφίπλευρα επαναστατικές παραδόσεις και μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα – μέθοδος που θα μπορούσε να παραπέμπει σε μια έννοια που ο Γκράμσι χρησιμοποίησε, σε διαφορετικό ωστόσο πλαίσιο, της «μεταφρασσιμότητας» πολιτικών ιδιωμάτων.⁸⁵⁵

Αν οι βασικές παραδόσεις του μαρξισμού είναι η ορθόδοξη-κεντρική (Κάουτσκι, Μπέμπελ, Αυστρομαρξιστές, SPD), η μεταρρυθμιστική-εξελικτική (Μπερνστάιν, Τουράτι), η πρωτοποριακή (Λένιν, Μπορντίγκα, πρώιμη Κομιντέρν), η ριζοσπαστική (Ρόζα, συμβουλιακός κομμουνισμός),⁸⁵⁶ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα στις γενικές του γραμμές ήταν ένα μείγμα τεσσάρων υλικών, με ενισχυμένη ίσως δοσολογία των δύο πρώτων σε βάρος των δύο τελευταίων. Και ταυτόχρονα, μια απόπειρα, όπως θα δείξουμε σε ό,τι ακολουθεί, να συγκροτηθεί όχι απλώς σε δύναμη κυβερνητικής κλίσης αλλά σε δύναμη μορφή διακυβέρνησης, ως μια παραλλαγή του σοσιαλδημοκρατικού κορπορατιστικού μοντέλου αλλά με χαρακτηριστικά προσίδια στη συγκυρία και στο ύφος των ευρωκομμουνιστικών δυνάμεων.

12.4. Μια κομμουνιστογενής μορφή διακυβέρνησης;

Συνεχίζοντας από την τελευταία παρατήρηση, είναι σκόπιμο να δούμε το ερώτημα της σοσιαλδημοκρατικοποίησης ή μη των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων από μια άλλη οπτική γωνία. Προηγουμένως, χρησιμοποιήσαμε έναν ορισμό της σοσιαλδημοκρατίας εγγύτερο στον «ευρύ» ορισμό του A. Crossland: φιλελευθερισμός + μεικτή οικονομία + κράτος πρόνοιας + κεϋνσιανή πολιτική οικονομία + πρόσδεση στην ισότητα. Τώρα ας δούμε έναν «στενό» ορισμό, σαν αυτόν που δίνει ο M. Winock: η σοσιαλδημοκρατία ως ειδική συγκρότηση, κομματική και συνδικαλιστική, του εργατικού κινήματος. Πυρηνικά στοιχεία εδώ είναι η οργανωμένη μαζική δομή, η διασύνδεση σοσιαλισμού και συνδικαλισμού (αλλά και θεσμών αντι-κοινωνίας, όπως οι συνεταιρισμοί, οι λέσχες κλπ), η διεκδίκηση πλειοψηφικής στήριξης ως κόμματα της εργατικής τάξης αλλά όχι ταξικά, αποδοχή των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ως «νόμιμων» κομμάτων, δηλαδή κομμάτων που μπορούν να κυβερνήσουν και δεν είναι πια outsiders του κυρίαρχου ιδεολογικού τόξου.⁸⁵⁷ Ακόμη περισσότερο, θα μας απασχολήσει εδώ ο κλασικός,

⁸⁵⁵ Η έννοια που χρησιμοποιεί ο Γκράμσι (traducibilità dei linguaggi scientifici e filosofici) αναφέρεται σε επιστημονικά και φιλοσοφικά ιδιώματα, Αντόνιο Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1973, σελ. 109-119.

⁸⁵⁶ Όπως τις συμπυκνώνει με ακρίβεια ο Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, ό.π., σελ. 5-8.

⁸⁵⁷ Για τους ορισμούς, βλ. Gerassimos Moschonas, *La social-democratie de 1945 a nos jours*, ό.π., σελ. 17-19, 25 και 52.

ίσως ο πιο προσφυής ορισμός της σοσιαλδημοκρατίας ως «καθεστώτος διακυβέρνησης», που έχει επιπλέον την αρετή να την τοποθετεί στο συγχρονικό πλαίσιο της κρίσης του 1970.

Οι Alain Bergounioux και Bernard Manin διερωτήθηκαν γιατί και πώς η σοσιαλδημοκρατία κατάφερε να αντιμετωπίσει με επιτυχία την κρίση του 1970 σε χώρες όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Σουηδία και η Νορβηγία, παρά τη γενικότερα παραδεδεγμένη ιδέα ότι απέτυχε παντού να διαχειριστεί τον κεϋνσιανό συμβιβασμό. Απαντούν υποδεικνύοντας μια κοινή στρατηγική: τα συνδικάτα αποδέχθηκαν μισθολογική συγκράτηση (*moderation salariale*) και οι κυβερνήσεις υποστήριξαν τη ζήτηση με μια δημοσιονομική πολιτική σχετικά επεκτατική, με κοινωνικές παροχές και αναδιανομή. Αυτό το *quid pro quo* στη Γερμανία κράτησε μια δεκαετία (1969-1979), στη Σουηδία αποτυπώθηκε στο Πλάνο 1982 (σε αντάλλαγμα για τη μισθολογική συγκράτηση η κυβέρνηση ενίσχυσε την απασχόληση με δημόσιες επενδύσεις) κ.ο.κ. Δεν θα ήταν όμως εφικτό εάν η σοσιαλδημοκρατία δεν ήταν κάτι παραπάνω από μια πολιτική (κεϋνσιανισμός), εάν δεν ήταν μια μορφή διακυβέρνησης. Ο σοσιαλδημοκρατικός συμβιβασμός ήταν ακριβώς ένας τριπλός δεσμός: ισχυρό εργατικό κίνημα, στενή σύνδεση κόμματος-συνδικάτου, αποδοχή της αγοράς με αντάλλαγμα μεταρρυθμίσεις (κοινωνική προστασία, μείωση ανισοτήτων, αντικυκλική πολιτική, αναδιανομή και δίκαιος επιμερισμός των βαρών).⁸⁵⁸

Για να περάσουμε από αυτή την ανυπέρβλητη, κατά τη γνώμη μας, προσέγγιση της σοσιαλδημοκρατίας στο προκείμενο που μας ενδιαφέρει, μπορούμε να θέσουμε το εξής ερώτημα, ελαφρώς διαφορετικό από αυτά που θέσαμε παραπάνω: τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, κυρίως τα μεγαλύτερα από αυτά, επιχείρησαν άραγε μέσα στη συμβιωτική-ανταγωνιστική σχέση τους με τα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα να θεμελιώσουν ένα έστω κομμουνιστογενές καθεστώς διακυβέρνησης που θα προσομοίαζε σε αυτό που οι Bergounioux και Manin ονόμασαν «σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς»; Άραγε ο μεσογειακός κομμουνιστογενής μεταρρυθμισμός των ευρωκομμουνιστών επιχείρησε να βρει το θεσμικό του συμπλήρωμα σε ένα τέτοιο καθεστώς, που άλλωστε δεν υπήρχε, όπως δεν υπήρχε και ισχυρή σοσιαλδημοκρατία, στις χώρες της μεσογειακής Ευρώπης;

Όπως φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα, η δεκαετία του 1960 και του 1970 ήταν καιρός πολιτικής και οικονομικής κρίσης, μαζικών κινημάτων και ενίσχυσης των συνδικάτων, θερμής κοινωνικής και εργατικής κινητοποίησης.

⁸⁵⁸ Alain Bergounioux, Bernard Manin, *Le régime social-démocrate*, PUF, Παρίσι 1989, ιδίως σελ. 139, 162-171 και 183-185. Παραπλήσια είναι η ανάλυση και τα συμπεράσματα μιας άλλης μελέτης που ερευνά την επιτυχία των ίδιων χωρών στην κρίση του '70 υπό το πρίσμα μιας θεσμικής (*institutionalist*) ανάλυσης της σχέσης κράτος-κυβέρνηση-συνδικάτα, Fritz Scharpf, *La sociale démocratie européenne face à la crise*, Economica, Παρίσι 1990.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 Απεργιακή δράση 1970-1988 (σε ημέρες απεργίας)

Απεργιακή δράση 1970-1988 (σε ημέρες απεργίας)			
	1970-1979	1980-1988	Λόγος '80/'70
Ιταλία	20.491	9.499	0,46
Γαλλία	3.559	1.199	0,34
Ισπανία	6.689	5.229	0,78

Πηγή: Philippe Buton, «The Crisis of Communism and Trade Unionism in Western Europe since 1968», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 6, νο. 4, Δεκέμβριος 1990

Στην Ιταλία, οι ώρες απεργίας το 1965 ήταν 55.943, το 1968 ήταν 73.918, ενώ το 1969 εκτινάχθηκαν στις 302.597 και το 1970 στις 146.212. Η θερμή περίοδος που είχε εγκαινιαστεί σήμαινε μια εκρηκτική αύξηση των κοινωνικών και εργασιακών κινητοποιήσεων μαζί με ποιοτικές αλλαγές στη δυναμική, στο ρεπερτόριο και τη μορφή των διεκδικήσεων. Μέσα στον πυρήνα της καπιταλιστικής παραγωγής, στο εργοστάσιο, αναπτύσσονταν διεκδικήσεις εξισωτικού χαρακτήρα, όχι απλώς για αυξήσεις μισθών αλλά με μια συνολική αμφισβήτηση του ιεραρχημένου συστήματος προσόντων και αμοιβών (ειδικευμένοι vs ανειδίκευτοι εργάτες), καθώς και εναντίωση στην εντατική εκμετάλλευση (μείωση των ωρών και ρυθμών εργασίας). Τα διεκδικητικά ρεπερτόρια γνώριζαν μια άνευ προηγουμένου διεύρυνση (δωρεάν συγκοινωνίες για τους εργαζόμενους, κοινωνικές διεκδικήσεις στην εκπαίδευση, την πρόνοια, την κοινωνική κατοικία, τις συνθήκες ζωής στα αστικά κέντρα). Αναπτυσσόταν μια κουλτούρα «εργατικής αυτονομίας», μια απόπειρα μη μεσολάβησης των εργασιακών κινημάτων από τις πολιτικές οργανώσεις ιδίως της Αριστεράς.⁸⁵⁹ Σε αυτό το κλίμα, το PCI ανέαβε να εκφράσει προνομιακά τις σαρωτικές εργατικές κινητοποιήσεις. Ο συνδικαλιστής Μπρούνο Τρεντίν, γραμματέας τότε του μεγάλου μεταλλεργατικού συνδικάτου FIOM, θα γράψει ότι στις μεγάλες απεργίες του φθινοπώρου του 1969 τα συνδικάτα δεν επρόκειτο να αναλάβουν ρόλο χωροφύλακα των απεργών, όπως ζητούσε η Confindustria (η ομοσπονδία των ιταλών βιομηχάνων). Την ίδια στιγμή όμως, καλούσε τα συνδικάτα να συνειδητοποιήσουν τη σχέση άμεσων στόχων και γενικής στρατηγικής και να μπουν στο δρόμο μιας δυναμικής μεν αλλά ρεαλιστικής διαπραγμάτευσης.⁸⁶⁰

⁸⁵⁹ Dominique Grisoni, Hugues Portelli, *Les luttes ouvrières en Italie 1960-1976*, Aubier Montaigne, Παρίσι 1976, σελ. 73 για τις ώρες απεργίας και 113-140 για τις ποιοτικές αλλαγές.

⁸⁶⁰ Bruno Trentin, «Il potere dei sindacati», *Rinascita*, 3-10-1969.

Αλλά διαπραγματευτική ισχύς σήμαινε όχι μόνο έντονη κινητοποίηση αλλά και συνδικαλιστική ενότητα. Αυτή, είτε προωθήθηκε από τα πάνω⁸⁶¹ είτε ήρθε ως αποτέλεσμα της πίεσης από τα κάτω,⁸⁶² προωθήθηκε πάντως με την πρωτοβουλία του κομμουνιστικού συνδικάτου της CGIL και κατέληξε το 1972 σε μια ενιαία ομοσπονδία με τις άλλες δύο μεγάλες συνδικαλιστικές οργανώσεις, τη χριστιανοδημοκρατική CISL και την UIL των σοσιαλιστών και των ρεπουμπλικάνων. Οι κομμουνιστές είχαν όχι μόνο την πρωτοβουλία αλλά και την αναγκαία προσαρμοστικότητα και τελικά την ηγεμονία στον συνδικαλιστικό χώρο. Το PCI, «ακούγοντας» την αναδυόμενη κουλτούρα της εργατικής αυτονομίας, τοποθετούνταν υπέρ της οργανικής ενότητας του συνδικαλιστικού κινήματος και της αποσύνδεσής του από τον ρόλο του κομματικού ιμάντα μεταβίβασης. Τον Μάρτιο του 1970, ο γενικός γραμματέας της CGIL, ο Agostino Novella, σε εφαρμογή αυτής της αντίληψης, παραιτείται από τη θέση αυτή διατηρώντας μόνο τη θέση του στη διεύθυνση του PCI. Τον διαδέχεται ο Luciano Lama, αφού προηγουμένως παραιτείται από την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος.

Σχετική αυτονομία από τη μια, ιδεολογική ηγεμονία των κομμουνιστών από την άλλη, που αποτυπωνόταν και στις προγραμματικές αιχμές των συνδικάτων, που προσομοίαζαν εξαιρετικά σε εκείνες του κομμουνιστικού κόμματος. Το μοντέλο που προωθούσαν τα συνδικάτα είχε άξονες τις κλαδικές πολιτικές, τις επενδύσεις στο Νότο (τις οποίες άλλωστε είχαν διεκδικήσει και συμφωνήσει με τη FIAT και τον όμιλο χημικών βιομηχανιών Montedison), ένα πρόγραμμα επενδύσεων με στόχο την ενίσχυση της δημόσιας και όχι μόνο της ιδιωτικής κατανάλωσης, έναν πιο ενεργό ρόλο του κράτους στον σχεδιασμό της οικονομίας και ένα πλαίσιο φορολογικής μεταρρύθμισης. Παράλληλα, υπήρξαν και σημαντικές κατακτήσεις. Αυξήσεις μισθών πάνω από την παραγωγικότητα, εβδομάδα 40 ωρών με έλεγχο στα ωράρια εργασίας, μείωση των ανισοτήτων και αποκλίσεων στους μισθούς, σημαντικά βήματα εξισωτισμού στις κατηγοριοποιήσεις των εργαζομένων, σύσταση ενός εθνικού ταμείου για την αναπλήρωση των μισθών όσων εργαζομένων βρίσκονταν προσωρινά εκτός εργασίας (Cassa Integrazione Guadagni / CIG) αλλά και θεσμικές καινοτομίες και κατακτήσεις όπως το Statuto dei diritti dei lavoratori (Χάρτης δικαιωμάτων των εργαζομένων, 1972) που προσδιόριζε τα συνδικαλιστικά και εργασιακά δικαιώματα σε εργοστασιακό επίπεδο, αλλά και την περίφημη Scala mobile (κλίμακα τριμηνιαίας προσαρμογής των μισθών στον πληθωρισμό, 1975).⁸⁶³

Αυτός ο ιδιότυπος καταμερισμός εργασίας λειτούργησε άψογα. Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970 οι σημαντικές κατακτήσεις των συνδικάτων και η εκλογική ακμή του PCI συμβάδιζαν. Σύντομα όμως οι κατακτήσεις αυτές ήρθαν σε σύγκρουση με

⁸⁶¹ P. Lange, G. Ross, M. Vannicelli, *Unions, Change and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945-1980*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1982, σελ. 131-137.

⁸⁶² Dominique Grisoni, Hugues Portelli, *Les luttes ouvrières en Italie 1960-1976*, ό.π., σελ. 184-185.

⁸⁶³ P. Lange, G. Ross, M. Vannicelli, *Unions, Change and Crisis...*, ό.π., σελ. 131-137· Bill Brierley, «Italian Trade Unions: from Unity to Disunity», William Brierley, *Trade Unions and the Economic Crisis of the 1980s*, Gower House, 1987, σελ. 32-33.

τους καταναγκασμούς της οικονομικής κρίσης – που όπως κάθε καπιταλιστική κρίση συνεπάγεται μεταξύ άλλων και μια συμπίεση της πλευράς της εργασίας. Για το PCI ήταν ένα ιστορικό σταυροδρόμι. Το προφίλ κυβερνητικού κόμματος που είχε με βεβαιότητα κατακτήσει δεν θα μπορούσε να μετουσιωθεί σε κυβερνησιμότητα και σε κυβερνητική συμμετοχή εάν δεν προσέφερε τρόπον τινά συνδικαλιστική μετριοπάθεια. Οι ιταλοί κομμουνιστές θα έπρεπε να συμπεριφερθούν ως εάν να ήταν αυτοί στην κυβέρνηση και να διαχειρίζονταν την κρίση. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να διαβαστεί και η περίφημη φόρμουλα του κόμματος για τη «δίκαιη λιτότητα». Το PCI, το μεγαλύτερο κομμουνιστικό κόμμα του δυτικού κόσμου, δεν μπορούσε να έρθει προφανώς σε σύγκρουση με τον κόσμο της εργασίας. Από την άλλη, είχε από καιρό επιλέξει έναν στρατηγικό δρόμο που δεν εμπεριείχε την επαναστατική ρήξη και την όξυνση της κρίσης. Η επιλογή που έκανε, εκτιμώντας ότι πλέον διέθετε και τις αναγκαίες ιδεολογικές, οργανωτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις, ήταν μια παραλλαγή του «σοσιαλδημοκρατικού καθεστώτος» όπως το είδαμε προηγουμένως.

Το PCI έπρεπε να συνδυάσει μια δίκαιη και αποτελεσματική μεταρρυθμιστική πολιτική λιτότητας εν μέσω κρίσης με την υποστήριξη μιας ριζοσπαστικοποιημένης εργατικής τάξης μέσα από ένα πολιτικό και οικονομικό *quid pro quo*.⁸⁶⁴ Το επιχείρησε. Με προσοχή, αναφορικά με την αυτονομία του συνδικαλιστικού κινήματος, οι κομμουνιστές ηγέτες το καλούσαν να προσαρμόσει τις μισθολογικές διεκδικήσεις στις «αντικειμενικές συνθήκες»⁸⁶⁵ μιας οικονομικής κρίσης που βασικό της χαρακτηριστικό ήταν ο στασιμοπληθωρισμός, ενώ και η αριστερή ακόμη πτέρυγα⁸⁶⁶ καλούσε το εργατικό κίνημα να μην περιοριστεί στις μισθολογικές μάχες αλλά να αναλάβει, προφανώς με ανταλλάγματα και διαπραγμάτευση, ενεργό ρόλο στις κεντρικές πολιτικές αποφάσεις που αφορούν την οικονομία.

Εάν τα συνδικάτα κατάφεραν ή όχι να υπερβούν το ρόλο της «συντεχνιακής», κατά Γκράμσι, προστασίας και να αναλάβουν ρόλο διαμόρφωσης της εθνικής οικονομικής πολιτικής είναι ίσως θέμα εκτίμησης,⁸⁶⁷ αν και η απάντηση μάλλον τείνει να είναι αρνητική. Το βέβαιο ωστόσο είναι ότι οι ιταλοί κομμουνιστές έπαιξαν και αυτό το στοίχημα. Στο συνέδριο της Ομοσπονδίας των ιταλικών συνδικάτων το 1977, η γραμμή ήταν εμφανώς διαφορετική από των άλλων δυνάμεων. Η χριστιανοδημοκρατική CISL απέκρουε μια δραστική κορπορατιστική στροφή, επιθυμώντας τα συνδικάτα να περιοριστούν στο ρόλο τους στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Αντίθετα, η CGIL τασσόταν υπέρ ενός διπλού ρόλου του

⁸⁶⁴ Peter Lange, «Crisis and Consent, Change and Compromise: Dilemmas of Italian Communism in the 1970s», P. Lange, S. Tarrow (επιμ.), *Italy in Transition*, Frank Cass, Λονδίνο 1980, σελ. 126-127.

⁸⁶⁵ Giorgio Napolitano, «Proposte per un confronto su un programma a medio termine», *Rinascita*, 26-9-1975.

⁸⁶⁶ Πιέτρο Ινγκράο, «Ένας πλουραλισμός για σήμερα: μια απάντηση στον καθηγητή Μπόμπιο» (*La Stampa*, Οκτώβριος 1976), Donald Sassoon, *The Italian Communists Speak for Themselves*, ό.π., σελ. 192.

⁸⁶⁷ Αρνητική απάντηση δίνει λ.χ. ο Gianfranco Pasquino, «Mid-Stream and under Stress: The Italian Communist Party», ό.π., σελ. 31.

συνδικάτου: οργανισμός διαπραγμάτευσης αλλά ταυτόχρονα και πολιτικός παίκτης με ρόλο στη διαμόρφωση μιας πολιτικής δημοκρατικού προγραμματισμού της οικονομικής ανάπτυξης, καταπολέμησης της ανισότητας κλπ.⁸⁶⁸ Είναι σε αυτή τη συγκυρία που ο ηγέτης του κομμουνιστικού συνδικάτου, ο Λουτσιάνο Λάμα, διαπίστωνε ότι ποτέ άλλοτε το εργατικό κίνημα δεν ήταν τόσο ικανό να βλέπει καθαρά «την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην πολιτική διαπραγματεύσεων και τα προβλήματα της ανάπτυξης». Ή ακόμη δήλωνε (*La Repubblica*, 24-1-1978) ότι το συνδικαλιστικό κίνημα έπρεπε να κινηθεί πέρα από τις κατακτήσεις αλλά και την κουλτούρα του «θερμού φθινοπώρου» αποδεχόμενο ότι ορισμένες θυσίες (μισθολογική συγκράτηση, κινητικότητα εργαζομένων, δικαίωμα απολύσεων για τις επιχειρήσεις) ήταν αναγκαίες για τους προγραμματικούς στόχους που έθετε η CGIL, όπως η πλήρης απασχόληση με δημόσιο έλεγχο των ιδιωτικών επενδύσεων και με δημόσιες επενδύσεις, ο εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής στο Νότο, η επιβολή ενός προοδευτικού φορολογικού συστήματος και δημόσιες δαπάνες για κοινωνική πρόνοια, υγεία, στέγαση και εκπαίδευση.⁸⁶⁹

Τα συνδικάτα εν τέλει αποδέχθηκαν την αναγκαιότητα μιας ορισμένης λιτότητας, χωρίς ταυτόχρονα να απεμπολούν την υπεράσπιση των προηγούμενων κατακτήσεων ούτε και την προοπτική να καταστούν παίκτες της εθνικής πολιτικής. Αυτό αποτυπώθηκε στη *Svolta dell'EUR* (Στροφή του EUR, από το όνομα του Κέντρου Συνδιασκέψεων της Ρώμης όπου έλαβε χώρα η συνάντηση των συνδικάτων τον Ιανουάριο του 1978). Πολύ κοντά στη γραμμή των κομμουνιστών, η Ομοσπονδία των συνδικάτων ως ανταλλάγμα για τη μετριοπάθεια ζητούσε μια σειρά διαρθρωτικού μάλλον χαρακτήρα ανταλλάγματα: πολιτική πλήρους απασχόλησης, δημοκρατικό προγραμματισμό της οικονομίας, αγροτική μεταρρύθμιση, μεταρρύθμιση της πολιτικής στέγασης, ενέργειας, φορολογίας, αλλά και εξορθολογισμό των δημόσιων οικονομικών (ένα πρωτόγνωρο αίτημα για συνδικαλιστικούς φορείς), εξορθολογισμό του πελατειακού κράτους, παραγωγικές επενδύσεις. Τα αιτήματα αυτά ήταν ταυτόχρονα ο τρόπος που πρότειναν τα συνδικάτα ώστε να ενσωματωθούν στην εθνική διαχείριση της οικονομίας, χωρίς να φτάνουν μέχρι ένα καθαρό κορπορατιστικό μοντέλο. Τα συνδικάτα (1) άρθρωναν λόγο για την ορθολογική διαχείριση των δημόσιων πόρων, (2) διατύπωναν άποψη για την αποτελεσματική αξιοποίηση των εργαλείων οικονομικής παρέμβασης του κράτους, χωρίς να τάσσονται υπέρ ενός σχεδίου καρικοποιήσεων και (3) εισηγούνταν έναν «αταλικό δρόμο για τη συνδιοίκηση στις επιχειρήσεις» βάσει του σχεδίου «*Piano d'impresa*» (Πλάνο για την επιχείρηση) που είχε αναπτύξει η CGIL και προέβλεπε ετήσιο πλάνο επενδύσεων σε κάθε επιχείρηση, κατόπιν διαβούλευσης με τις δημόσιες αρχές και με τους εργαζόμενους.⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ Bill Brierley, «Italian Trade Unions: from Unity to Disunity», *ό.π.*, σελ. 34-35.

⁸⁶⁹ P. Lange, G. Ross, M. Vannicelli, *Unions, Change and Crisis...*, *ό.π.*, σελ. 64-65 και 165-175.

⁸⁷⁰ Όπως όλα αυτά αποτυπώνονται στο τελικό επίσημο ντοκουμέντο της Συνδιάσκεψης της EUR, βλ. P. Lange, G. Ross, M. Vannicelli, *ό.π.*, σελ. 165-175· Bill Brierley, «Italian Trade Unions: from Unity to Disunity», *ό.π.*, σελ. 35-37.

Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν αποδέχθηκε την «προσφορά» των συνδικάτων στο 3ετές πλάνο του 1978, και ιδίως μετά τη διάλυση της πολυκομματικής κυβέρνησης στην οποία συμμετείχε το PCI. Από εκεί αρχίζει και η ανάστροφη πορεία. Η συνδικαλιστική ενότητα αρχίζει να έχει ρωγμές, και πρώτη απόδειξη ήταν η επιτυχής απόπειρα της FIAT να απολύσει μαζικά 14.000 εργαζόμενους τον Σεπτέμβριο του 1980. Το κύμα κινητοποίησης του κόσμου της εργασίας αποτραβιόταν και η συνδικαλιστική πυκνότητα μειωνόταν σταδιακά για όλες τις συνδικαλιστικές ενώσεις (το 1981-1983 τα μέλη της CGIL μειώθηκαν κατά 7,5%, της CISL 5%, της UIL 3%). Τον Φεβρουάριο του 1984, η κυβέρνηση του σοσιαλιστή Κράξι αναθεώρησε τελικά την τιμαριθμική προσαρμογή των μισθών, τη Scala mobile, που θεωρήθηκε βασική αιτία για τον πληθωρισμό. Το PCI ζήτησε να γίνει δημοψήφισμα για αυτή τη σημαντική απόφαση, το οποίο και έχασε με 45,7% τον Ιούνιο του 1985, καθώς ακόμη και οι Σοσιαλιστές ήταν υπέρ της αναθεώρησης.⁸⁷¹ Το δημοψήφισμα αυτό ήταν κάτι σαν ανάστροφος καθρέφτης του δημοψηφίσματος για τις αμβλώσεις του 1974. Με τις αμβλώσεις, ένα ζήτημα πολιτισμικό, το PCI επικύρωνε μια πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία στην ιταλική κοινωνία, ανοίγοντας διάπλατα το δρόμο για τη συμμετοχή του στην εθνική διακυβέρνηση. Με τη Scala mobile, ένα καθαρά υλικό-οικονομικό θέμα, επικυρωνόταν η εποχή της υποχώρησης για το PCI, μετά και την κυβερνητική του εμπειρία, η διάλυση της συνδικαλιστικής ενότητας και μαζί της η απόπειρα των κομμουνιστών να θεμελιώσουν ένα αποτελεσματικό «καθεστώς διακυβέρνησης» σε συνέργεια με το οργανωμένο εργατικό κίνημα.

Στη Γαλλία του Κοινού Προγράμματος, ενώ φαινομενικά οι προϋποθέσεις για ένα ανάλογο πείραμα ήταν ευνοϊκότερες, ωστόσο δεν ευοδώθηκε, αν υποθέσουμε ότι ένα τέτοιο στοίχημα παίχθηκε σοβαρά. Τα γαλλικά συνδικάτα ήταν βέβαια λιγότερο ισχυρά από τα ιταλικά σε όρους συνδικαλιστικής πυκνότητας, ήταν ωστόσο εξίσου διεκδικητικά και με πολλαπλάσιες από το μέγεθός τους δυνατότητες κινητοποίησης. Υπήρχε όμως πάντοτε το πρόβλημα της σύγκρουσης ανάμεσα στις συνομοσπονδίες και της απουσίας συνδικαλιστικής ενότητας, που στην ιταλική περίπτωση είδαμε ότι είχε επιτευχθεί έστω για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Στα χρόνια που ακολούθησαν το 1968, οι σχέσεις των αριστερών συνδικάτων πέρασαν από τη μη επικοινωνία σε μια φάση «συγκρουσιακής ενότητας». Καθώς όμως προχωρούσε το Κοινό Πρόγραμμα, προχωρούσε και μια συνεννόηση των δύο συνομοσπονδιών, της σοσιαλιστικής CFDT και της κυρίαρχης κομμουνιστικής CGT. Το κομμουνιστικό συνδικάτο, με το πρόγραμμα του 1977 (βάσει των αποφάσεων του συνεδρίου της CGT το 1975), απέκρουσε το μοντέλο της βιομηχανικής συγκέντρωσης και των ομίλων διεθνούς μεγέθους που είχε προωθηθεί από τη γκωλική εξουσία από τα 1960. Αφενός διεκδικούσε υλικά αιτήματα με αιχμή την αύξηση της αγοραστικής δύναμης, δηλαδή της «λαϊκής κατανάλωσης», τη μείωση του ΦΠΑ στα βασικά αγαθά, αυξήσεις μισθών αλλά και μικρότερη εβδομάδα εργασίας, χαμηλότερη ηλικία συνταξιοδότησης, μαζί με μια πολιτική δημοσίων

⁸⁷¹ Bill Brierley, *ό.π.*, σελ. 38-40.

επενδύσεων για τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Αφετέρου, στο μακροσκοπικό επίπεδο, διεκδικούσε μια «απεξάρτηση» των οικονομικών σχέσεων της Γαλλίας από τις ΗΠΑ και τη Γερμανία. Από την άλλη μεριά, η σοσιαλιστική CDFT, για παράδειγμα στην «Plate-forme» του 1977, παρουσίαζε τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά των αναγεννώμενων σοσιαλιστικών κομμάτων του ευρωπαϊκού Νότου: προσανατολισμός στον αυτοδιαχειριστικό σοσιαλισμό, καμία υποχώρηση σε θυσίες και λιτότητα, και πιο συγκεκριμένα αύξηση των ελάχιστων επιπέδων μισθού, περιορισμός της μισθολογικής ανισότητας-ιεραρχίας, δημιουργία 200.000 θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα, μείωση των ωρών εργασίας σε 40 κι έπειτα σε 35, ενίσχυση του ελέγχου των συνδικάτων πάνω στις συνθήκες εργασίας κ.ο.κ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και στα δύο συνδικάτα, βασική θέση ήταν η ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης και η ενίσχυση της «λαϊκής κατανάλωσης», ενώ περιθωριακά μόνο ασχολούνταν με διαρθρωτικές αλλαγές στη γαλλική παραγωγική δομή.⁸⁷² Επίσης, οι διεκδικητικοί και ριζοσπαστικοί τονισμοί εναλλάσσονταν και μεταλλάσσονταν παρακολουθώντας τους μαιάνδρους του ποταμού της Ενότητας της Αριστεράς. Με τη ρήξη του 1978, λ.χ., η σοσιαλιστική CFDT επιχειρεί ένα μεταρρυθμιστικό recentrage, παρακολουθώντας τη μετριοπαθή στροφή του ανερχόμενου και «κυβερνητικού» πια Σοσιαλιστικού Κόμματος, ενώ η CGT, όπως και το πιεζόμενο PCF, επανέρχεται στο ρόλο της «δύναμης αντιπολίτευσης» για να καταγγείλει το σοσιαλιστικό συνδικάτο για πολιτικές ταξικής συνεργασίας. Για λόγους θεσμικής ιστορικής εξέλιξης,⁸⁷³ τα γαλλικά συνδικάτα ήταν συνδικάτα συγκεντρωτικά δομημένα που λειτουργούσαν μέσα σε ένα συγκεντρωτικό κράτος, το οποίο εξάλλου συγκεντρωτικά και παρεμβατικά καθόριζε τις γενικές γραμμές της μισθολογικής πολιτικής. Χωρίς πολιτική νίκη, χωρίς την «κατάκτηση» του κράτους, δεν θα μπορούσε να υπάρξει αλλαγή στις σχέσεις κράτους-συνδικάτου ούτε οι συνδικαλιστικές ομοσπονδίες θα μπορούσαν να υπερβούν το στάδιο των υλικών αιτημάτων και να διεκδικήσουν δομικές μεταρρυθμίσεις ή λόγο στη συνολικότερη εθνική οικονομική πολιτική. Αν το συνδικαλιστικό κίνημα της Ιταλίας, για διαφορετικούς θεσμικούς υφής λόγους, διεκδίκησε έναν ρόλο παρέμβασης και διαβούλευσης εθνικής εμβέλειας, στη Γαλλία ο μόνος τρόπος να υπερβεί τον ρητορική μαξιμαλισμό του ήταν η κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας.

Όταν όμως έφτασε εκείνη η στιγμή, οι κομμουνιστές δρούσαν πλέον από θέση άμυνας απέναντι στους εταίρους τους, αναδιπλωμένοι ήδη σε έναν ρόλο περισσότερο αγώνα παρά διακυβέρνησης. Στην πρώτη φάση του 1981-1983, το κόμμα και το συνδικάτο είχαν ισχυρές προσβάσεις στην κυβέρνηση, ενώ ένας αριθμός κομμουνιστών συνδικαλιστών κατέλαβαν θέσεις σε υπουργεία και οργανισμούς. Μια σειρά εργασιακών νόμων έδειχνε να ενσωματώνει στην κυβερνητική πολιτική

⁸⁷² P. Lange, G. Ross, M. Vannicelli, *Unions, Change and Crisis...*, ό.π., σελ. 41-55.

⁸⁷³ Ό.π., σελ. 268-272.

σημαντικά προγραμματικά στοιχεία των συνδικάτων της Αριστεράς.⁸⁷⁴ Κι ακόμη, η περίφημη αγοραστική δύναμη, έστω του ελάχιστου μισθού, αυξήθηκε το 1981-1985 κατά 15,5%, οι συντάξεις κατά 25%, ενώ τον Ιανουάριο του 1982 πέρασε η εβδομάδα 39 ωρών και η 5η εβδομάδα πληρωμένων διακοπών (των περίφημων *congés payés*, μιας από τις μείζονες και ιστορικές κατακτήσεις της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου το 1936).

Ωστόσο, οι δεσμοί κράτους και συνδικάτων δεν είχαν αποκτήσει τη δέουσα οργανικότητα, το δε κομμουνιστικό κόμμα και η CGT δεν το διεκδίκησαν στα σοβαρά. Έτσι, όταν ήρθε η στροφή του 1983-1984, η στροφή στη λιτότητα, η δυσαρμονία των κυβερνητικών εταίρων οδηγήθηκε στην τελική ρήξη.⁸⁷⁵ Το PCF, ως ο πιο αδύναμος και «αντιπολιτευόμενος» πια εταίρος, δεν είχε ούτε την ισχύ ούτε τη βούληση να διεκδικήσει έστω μια πολιτική «δίκαιης λιτότητας» σαν εκείνη που το PCI είχε κάνει κτήμα του και διακήρυξε στην Ιταλία μερικά χρόνια νωρίτερα. Ούτε, συνεπώς, επιχείρησε να αξιοποιήσει τις δυνάμεις της συνδικαλιστικής του συνομοσπονδίας στο πλαίσιο ενός ενδο-κυβερνητικού δούναι και λαβείν, όπου η αποδοχή μιας κάποιας λιτότητας θα μπορούσε να έχει διαρθρωτικά ανταλλάγματα, προστασία της απασχόλησης κ.ο.κ. Άλλωστε, ο άλλοτε επικεφαλής της CGT, ο Georges Séguay, που είχε κάνει σημαντικά ανοίγματα στους σοσιαλιστές κατά την εξέλιξη της Ενότητας της Αριστεράς, είχε αντικατασταθεί ήδη από το 1981 από τον «σκληροπυρηνικό» Henri Krasucki, που ήταν βασικά αντίθετος με το πολιτικό σύμφωνο με τους Σοσιαλιστές. Με την κυβερνητική ρήξη, η CGT μπορούσε πλέον και αυτή να στέκεται ανοιχτά ενάντια στην κυβερνητική πολιτική. Κόμμα και συνδικάτο περνούσαν από το ρόλο του εγγυητή της κοινωνικής ειρήνης και μια στάση ανοχής μάλλον παρά συμμετοχής στην κυβέρνηση, σε έναν ρόλο ανυποχώρητου φρουρού της εργατικής τάξης απέναντι στον ταξικό συμβιβασμό των Σοσιαλιστών. Χωρίς, δηλαδή, να περάσουν στο μεταξύ από έναν ρόλο διαπραγμάτευσης και διαμόρφωσης τη κυβερνητικής πολιτικής, και στην πρώτη «φιλολαϊκή» περίοδο και στη δεύτερη περίοδο της λιτότητας και της διαχείρισης της οικονομικής κρίσης.

Η Ισπανία είναι μια μάλλον ενδιάμεση περίπτωση. Υπό το καθεστώς του φρανκισμού, τα συνδικάτα ήταν εκτός νόμου και οι απεργίες έγκλημα κατά του κράτους. Όσοι μετείχαν στην παραγωγή έπρεπε υποχρεωτικά να είναι μέλη των κάθετων συνδικάτων, των *sindicatos*, που ήταν ενιαίες κορπορατιστικές οργανώσεις εργατών και εργοδοτών υπό την αιγίδα του κράτους. Οι κομμουνιστές υιοθέτησαν την εκ πρώτης όψεως παράδοξη μέθοδο του εισοδισμού (*entrismo*): σε αντίθεση με τους σοσιαλιστές, ενθάρρυναν τα μέλη τους να οργανωθούν στοιχειωδώς στα

⁸⁷⁴ Νόμος 28-10-1982 για τη βελτίωση της εκπροσώπησης στους χώρους εργασίας, νόμος 13-11-1982 για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και την ενίσχυση των συνδικάτων, νόμος 28-12-1982 για τις επιτροπές υγείας και ασφάλειας και τις εργασιακές συνθήκες, νόμος 27-7-1983 για τον εκδημοκρατισμό του δημόσιου τομέα και νόμος 31-12-1985 για την επιμόρφωση των συνδικάτων.

⁸⁷⁵ Jeff Bridgeford, Peter Morris, «Labour Confederations and Socialist Governments in France, 1981-1986», William Brierley, *Trade Unions and the Economic Crisis of the 1980s*, ό.π., σελ. 51-60.

συνδικάτα, σε ομάδες εργατών που σταδιακά πολιτικοποιήθηκαν εκμεταλλευόμενες τα περιθώρια ελευθερίας που άφηνε το καθεστώς. Οι ομάδες αυτές έγιναν γνωστές σαν Εργατικές Επιτροπές (Comisiones Obreras ή CC.OO), που στα 1970 πια ήταν το μεγαλύτερο συνδικάτο της χώρας. Θα χρειαζόταν να περάσουν αρκετά χρόνια, και να φτάσουν οι Σοσιαλιστές του Γκονζάλες στα πρόθυρα της εξουσίας, προτού το σοσιαλιστικό συνδικάτο της UGT κερδίσει την πρωτοκαθεδρία στην εκπροσώπηση των οργανωμένων εργατικών συμφερόντων (βλ. Πίνακα 10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 Αποτελέσματα εκλογών στα ισπανικά συνδικάτα, 1978-1982

Αποτελέσματα εκλογών στα ισπανικά συνδικάτα, 1978-1982			
	1978	1980	1982
CC.OO	34,45%	30,86%	33,4%
UGT	21,7%	29,27%	36,7%

Πηγή: Richard Hawkesworth, Lluís Fina, «Trade Unions and Industrial Relations on Spain: the Response to the Economic Crisis», William Brierley, *Trade Unions and the Economic Crisis of the 1980s*, Gower House, 1987

Με το θάνατο του Φράνκο και την εφαρμογή περιοριστικών πολιτικών από την κυβέρνηση Ναβάρο, ξεσπούν μεγάλες απεργίες και το κύμα απεργιών συνεχίζεται στις αρχές του 1976. Οι CC.OO λειτουργούν με σχετικά μεγάλη αυτονομία από το κομμουνιστικό κόμμα, προωθώντας μάλιστα ένα μοντέλο συμβουλευτικού συνδικαλισμού. Όμως το 1977, οι Συμφωνίες της Μονκλόα, η ιδρυτική στιγμή της «ruptura negociada» στον ισπανικό δρόμο της δημοκρατικής μετάβασης, συνεπάγονταν μια θεσμική διαρρύθμιση που απαιτούσε χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής κινητοποίησης,⁸⁷⁶ εφόσον μάλιστα εμπεριείχε έναν ορίζοντα μη βελτίωσης των βιοτικών και μισθολογικών συνθηκών για τα επόμενα χρόνια. Καθώς στη διαπραγμάτευση της Μονκλόα δεν συμμετείχαν ούτε τα συνδικάτα ούτε οι ενώσεις εργοδοτών, τα πολιτικά κόμματα αναλάμβαναν έναν εκτεταμένο διαπραγματευτικό ρόλο.

Το PCE προσαρμόστηκε σε αυτόν το ρόλο, διεκδικώντας να γίνει ένας πυλώνας σταθεροποίησης της νεαρής δημοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, διαμόρφωνε μια νέα διεκδικητική-διαπραγματευτική κουλτούρα, που εμπεριείχε και μια νέα

⁸⁷⁶ Miguel Martínez Lucio, «Trade Unions and Communism in Spain: The Role of the CCOO in the Political Projects of the Left», *ό.π.*, σελ. 88-89.

«διαλεκτική»⁸⁷⁷ κόμματος και συνδικαλιστικής πολιτικής: το συνδικάτο παύει και ρητά πια να είναι μάντας μεταβίβασης του κόμματος, ενθαρρύνεται η συνδικαλιστική ενότητα τουλάχιστον με το σοσιαλιστικό συνδικάτο της UGT, και κυρίως διακηρύσσεται ότι ο ρόλος του συνδικάτου δεν θα πρέπει πια περιορίζεται στους διεκδικητικούς αγώνες αλλά να διεκδικεί συμμετοχή στις κοινωνικές και οικονομικές αποφάσεις ευρύτερης εμβέλειας. Στο εξής, οι ισπανοί κομμουνιστές θα επιχειρούν να εντάξουν τη μαζική συνδικαλιστική κινητοποίηση στο πλαίσιο της εθνικής πολιτικής ανασύνθεσης της παραγωγικής ισχύος της χώρας, αναπροσανατολισμού της αγοράς εργασίας, αύξησης της παραγωγικότητας και catch-up της περισσότερο προηγμένης Ευρώπης. Ο εκσυγχρονισμός της ισπανικής οικονομικής δομής απαιτεί μια «δυναμική διαπραγμάτευση» ανάμεσα στο εργατικό κίνημα και στους «πιο δυναμικούς τομείς του κεφαλαίου», μια διαρκή συνδιαλλαγή με συνεργασία στο μισθολογικό επίπεδο και με συγκεκριμένα «αντισταθμίσματα» προς τις δυνάμεις της εργασίας.⁸⁷⁸

Τις Συμφωνίες της Μονκλόα δεν προσυπέγραψε η ριζοσπαστικοποιημένη σοσιαλιστική UGT. Αντίθετα, οι CC.OO ήταν πιο ανοιχτές. Έχοντας αναδειχθεί στο ισχυρότερο, νόμιμο πια, συνδικάτο της Ισπανίας το 1978, οι CC.OO ήταν έτοιμες να μπουν στη διαπραγμάτευση που άνοιγε η κυβέρνηση με τα συνδικάτα για μονιμότερες ρυθμίσεις, ανοίγοντας όλη την ατζέντα – ενώ η UGT επιδίωκε να περιοριστούν τα προς συζήτηση θέματα στα μισθολογικά και τα εργασιακά. Τα υψηλά επίπεδα εργατικής κινητοποίησης του 1979 και η επικράτηση των CC.OO στο συνδικαλιστικό πεδίο οδήγησαν το 1980 στη συνυπογραφή από την UGT και την ένωση εργοδοτών (CEOE) του Acuerdo Marco Interconfederal / AMI. Οι CC.OO αρνήθηκαν να προσυπογράψουν όσο δεν έμπαινε η κυβέρνηση ως εγγυητής των συμφωνηθέντων, σε ένα κλασικότερο δηλαδή τριμερές κορπορατιστικό σχήμα, και όσο οι μισθολογικές αυξήσεις δεν συνδέονταν με τον προηγούμενο αλλά τον αναμενόμενο πληθωρισμό, με αποτέλεσμα να είναι μετριοπαθέστερες. Ωστόσο, η τακτική της UGT αποδεικνυόταν επιτυχημένη, και οι κομμουνιστές συνδικαλιστές τελικά προσυπέγραψαν το αντίστοιχο Acuerdo Nacional de Empleo / ANE, το 1982, που προέβλεπε μείωση των πραγματικών μισθών αλλά και εμπεριείχε, χάρις στην πίεση των CC.OO, ένα Σύμφωνο Αλληλεγγύης για την Απασχόληση που προέβλεπε τη δημιουργία 350.000 θέσεων εργασίας.

Συνολικά, η διαμόρφωση εργασιακής πολιτικής και ταυτόχρονα αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης στην Ισπανία πέρασε μέσα από μια διαδικασία διαρκούς συντονισμού συνδικάτων και εργοδοτών με μερική συμμετοχή της κυβέρνησης (που ονομάστηκε «κοινωνικός κορπορατισμός»), από το 1979 και εξής, και η οποία κατέληξε σε μια σειρά σύμφωνα για μισθολογικά και δευτερευόντως μη μισθολογικά

⁸⁷⁷ Έννοια-κλειδί για σημαντικές μεταβολές, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 9 «Το ιδεολογικό *aggiornamento*». Για τη συγκεκριμένη «διαλεκτική», βλ. Πολιτική απόφαση, *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 371.

⁸⁷⁸ Όπως γράφει ο συνδικαλιστής ηγέτης των κομμουνιστών Nicolás Sartorius, «El eurocomunismo y la crisis española», *Nuestra Bandera*, vo. 105, Δεκέμβριος 1980.

θέματα. Οι CC.OO συνυπέγραψαν συνολικά τα 4 από τα 6 αυτά σύμφωνα, κυρίως προς υπεράσπιση της ασφάλειας της απασχόλησης.⁸⁷⁹ Ωστόσο, καθώς η UGT, όπως και η εργοδοτική CEOE, ήταν καλύτερα οργανωμένες «από πάνω», προωθούσαν ένα μοντέλο διαπραγμάτευσης κορυφής με κεντρικές συμφωνίες, το οποίο οι «από τα κάτω» οργανωμένες, συμβουλευτικές CC.OO δύσκολα μπορούσαν να παρακολουθήσουν από τη θέση του ισχυρού παίκτη ενώ ταυτόχρονα, στο πλαίσιο της νέας «διαλεκτικής» αλλά και της κριτικής στήριξης που το PCE παρείχε αργότερα στην κυβέρνηση των Σοσιαλιστών, ήταν αναγκασμένες να αυτοπεριορίζονται ως προς την ένταση των συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων.

Σε αντίθεση με τη λογική διαπραγμάτευσης κορυφής που είχε υιοθετήσει το σοσιαλιστικό συνδικάτο, και αργότερα θα ήταν πλήρως συμβατό με την αυτοδύναμη κατάκτηση της εξουσίας από το PSOE, οι CC.OO υιοθετούσαν ένα μοντέλο «διαπραγμάτευσης ταυτόχρονα με την κινητοποίηση», κάτι ανάλογο δηλαδή με την ευρωκομμουνιστική φόρμουλα «κόμμα διακυβέρνησης και κόμμα αγώνα» αλλά τώρα στο συνδικαλιστικό επίπεδο.⁸⁸⁰ Ωστόσο, το PCE δεν κατάφερε να αρθεί σε μεγέθη ανάλογα με της συνδικαλιστικής του έκφρασης. Από νωρίς περιορίστηκε στον αδύναμο παίκτη του αριστερού φάσματος (αντίθετα με την κυριαρχία του PCI) και δεν συμπορεύθηκε καν με τους Σοσιαλιστές στο δρόμο προς την κυβερνητική εξουσία (όπως το PCF). Ενώ υιοθέτησε την οπτική μιας θεσμοποιημένης διαπραγμάτευσης, «προσφέροντας» τρόπον τινά μια συγκράτηση της κοινωνικής κινητοποίησης και μια συνδικαλιστική μετριοπάθεια, ωστόσο δεν κατόρθωσε να πάρει ως αντάλλαγμα τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που θα επιδίωκε, και κυρίως να συμβάλει στη θεσμοποίηση ενός μοντέλου που θα μπορούσε να υπερβεί τον «κοινωνικό κορπορατισμό». Διατήρησε όμως την ισχυρή παρουσία στον κόσμο της εργασίας και μια υψηλή δυνατότητα κινητοποίησης, που θα αποτελούσε ισχυρό όπλο στη νέα φάση της εξ' αριστερών και κοινωνικά «γειωμένης» πίεσης που θα ασκούσε ως Izquierda Unida πλέον στους κυβερνώντες Σοσιαλιστές.

12.5. Σύνοψη

Το παρόν κεφάλαιο, με το οποίο ολοκληρώνεται το Β' Μέρος της εργασίας αυτής, έθεσε το ερώτημα εάν και με ποια έννοια οι ευρωκομμουνιστές διεκδίκησαν την πολιτική ηγεμονία από τους σοσιαλιστές-σοσιαλδημοκράτες προσχωρώντας ωστόσο εν μέρει στο ιδεολογικό-πολιτικό πεδίο της σοσιαλδημοκρατίας. Η απάντηση που

⁸⁷⁹ Richard Hawkesworth, Lluís Fina, «Trade Unions and Industrial Relations on Spain: the Response to the Economic Crisis», *ό.π.*, σελ. 73-82.

⁸⁸⁰ Miguel Martínez Lucio, «Trade Unions and Communism in Spain: The Role of the CCOO in the Political Projects of the Left», *ό.π.*, σελ. 90.

δώσαμε ήταν ότι πράγματι, στις συνθήκες των δυτικών δημοκρατιών της εποχής, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ήταν περίπου αναγκασμένα να προσαρμόζουν τις δικές τους παραδόσεις σε πολιτικές σταθερές που προσομοίαζαν αν μη τι άλλο με τις σοσιαλδημοκρατικές. Μάλιστα, ήταν τόσο πιο αναγκασμένα όσο περισσότερο μαζικά και ισχυρά γίνονταν. Δεν επρόκειτο όμως για μια αντιγραφή. Υποστηρίξαμε ότι συνολικά ο ευρωκομμουνισμός επιχείρησε να προτείνει ένα κομμουνιστογενές «καθεστώς» διακυβέρνησης που θα μπορούσε να υποκαταστήσει τον ρόλο που δεν έπαιζαν οι σοσιαλιστικές δυνάμεις στον ευρωπαϊκό Νότο ωστόσο με τρόπο που αντλούσε από το κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα της Ευρώπης.

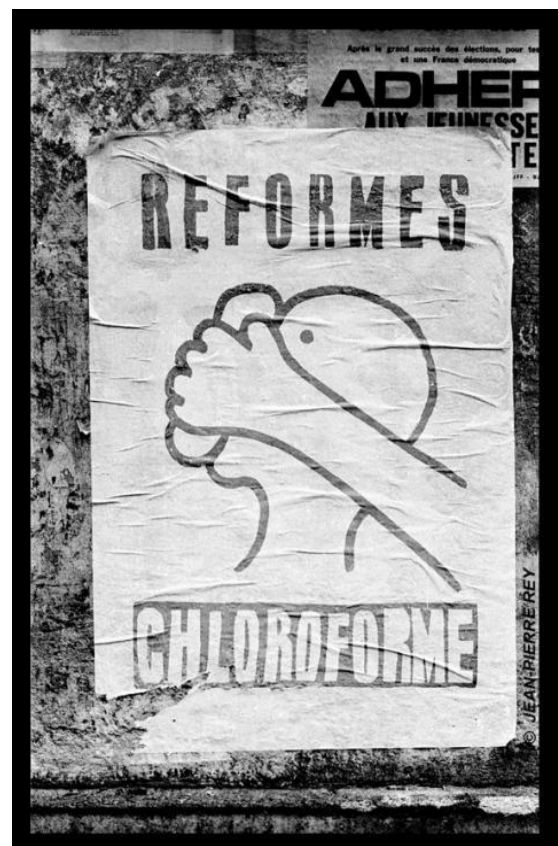
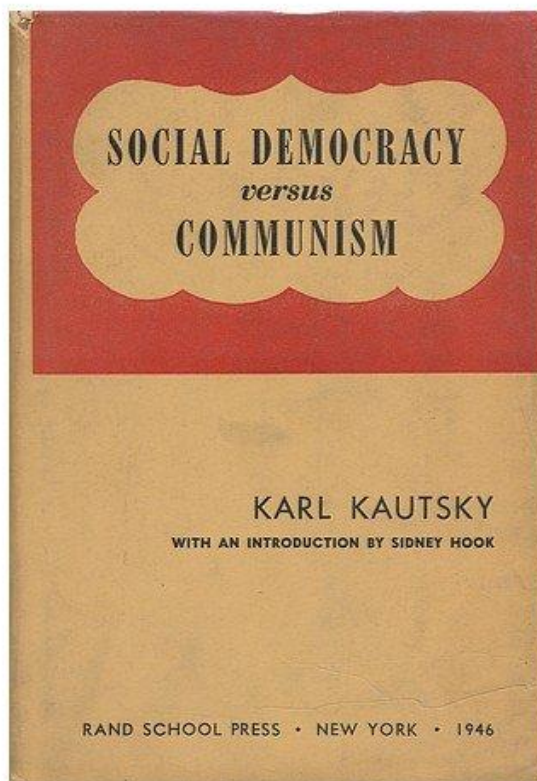
Γενικότερα όμως, στο Β' Μέρος παρουσιάσαμε αυτές που θεωρούμε ως κρισιμότερες όψεις του πολυεπίπεδου ευρωκομμουνιστικού μετασχηματισμού, του ιδεολογικού, πολιτικού, κοινωνιολογικού *aggiornamento* στο οποίο προχώρησαν τα κόμματα αυτά, όπως είδαμε εισαγωγικά στις βασικές μας υποθέσεις εργασίας. Είδαμε ότι μέσα σε έναν όλο και πιο πολυκεντρικό κομμουνιστικό κόσμο, και μέσα από τη ρήξη με το σοβιετικό κέντρο με αφορμή την Τσεχοσλοβακία και εν συνεχεία το Αφγανιστάν και την Πολωνία, οι ευρωκομμουνιστές επέλεξαν στο ιστορικό σταυροδρόμι την οδό της μετατόπισης προς το ευρωπαϊκό παράδειγμα. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα επέδειξαν έμπρακτη προσήλωση στο φιλελεύθερο δημοκρατικό πλαίσιο και ανάλογα διαπαιδαγώγησαν πολιτικά τους οπαδούς και τα στελέχη τους – αν και με σημαντική καθυστέρηση ως προς τον εσωτερικό εκδημοκρατισμό. Μετατοπίστηκαν καθοριστικά –και εν πολλοίς οριστικά– από τον πάλοι ποτέ πόλο της επανάστασης προς τον πόλο της διακυβέρνησης και της διεκδίκησης εθνικού ρόλου, νομιμοποίησης και τελικά εξουσίας σε ορισμένες από τις πιο προηγμένες χώρες του καπιταλιστικού κόσμου.

Ο σύγχρονος, ευέλικτος μαρξισμός στάθηκε ένα ευρύ πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ευρωκομμουνιστές επέλεξαν και κατόρθωσαν να δώσουν το πρωτείο στον πολιτικό πραγματισμό και να γίνουν ιδεολογικά και πολιτικά ελκυστικός πόλος για τις μάζες των ριζοσπαστικοποιημένων νέων και των αναδυόμενων μεσαίων στρωμάτων μετά το 1968. Το εγχείρημα να ενσωματώσουν και να μεταπλάσουν πολιτικά την κοινωνική ριζοσπαστικότητα και τις αναταράξεις του εκδημοκρατισμού ήταν σε γενικές γραμμές επιτυχές, τόσο που οι ευρωκομμουνιστές μπορούσαν να αυτοπαρουσιάζονται ως φορείς ενός μοντέρνου, μεταρρυθμιστικού προγράμματος για τις «σκουριασμένες» δημοκρατίες του ευρωπαϊκού Νότου.

Όλα αυτά είχαν ένα τίμημα. Οι ευρωκομμουνιστές ήταν υποχρεωμένοι να λογαριαστούν οριστικά με την προηγούμενη, μακρά ιστορική παράδοση του κομμουνιστικού κινήματος στη δυτική και την ανατολική Ευρώπη. Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών, ο ευρωκομμουνιστικός μετασχηματισμός ήταν η Βάδη-Γκόντεσμπεργκ του ευρωπαϊκού κομμουνισμού. Σε αυτή τη μικρή γερμανική πόλη, σήμερα προάστιο της Βόννης, οι γερμανοί σοσιαλδημοκράτες του SPD επικύρωσαν το 1959 το πρόγραμμά τους που θα σφράγιζε τη μεταπολεμική μοίρα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Ήταν ένα πρόγραμμα ριζικού εκσυγχρονισμού της σοσιαλδημοκρατίας και προσαρμογής στις νέες συνθήκες. Το SPD, και συνεκδοχικά

η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, προχωρούσε σε μια ιδεολογικο-πολιτική αποριζοσπαστικοποίηση, γινόταν οριστικά ένα κόμμα «ολόκληρου του λαού». Εγκατέλειπε και ρητορικά πια το ενδεχόμενο της χρήσης (επαναστατικής) βίας όπως και την ιδέα της κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, προσχωρώντας σε ένα παράδειγμα στο οποίο κυριαρχούσε η μεικτή οικονομία και η αναγκαία σύνδεση του σοσιαλισμού με την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Τα χρόνια του ευρωκομμουνισμού ήταν εκείνη η μακρά «στιγμή» που αποκρυστάλλωσε εξίσου τεκτονικές μετατοπίσεις για το ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα. Στο τελευταίο, Γ' Μέρος που ακολουθεί, θα εξετάσουμε τον μεγάλο μετασχηματισμό που περιγράψαμε εδώ υπό δύο ειδικότερες οπτικές γωνίες μέσα στην πολιτική και ιστορική συγκυρία της εποχής: την αντίδραση των ευρωκομμουνιστών απέναντι στη δομική καπιταλιστική κρίση του 1970 και την τοποθέτησή τους απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, με άλλα λόγια τη θέση του ευρωκομμουνισμού σε μια συγκυρία μετάβασης από το εθνικό στο υπερεθνικό.

Γ' ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΥΠΕΡΕΘΝΙΚΟΥ

Σε αυτό το τελευταίο μέρος του κορμού της εργασίας μας θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τον πολλαπλό ευρωκομμουνιστικό μετασχηματισμό που αναλύσαμε μέχρι εδώ υπό δύο ειδικότερα πρίσματα της ιστορικής συγκυρίας μέσα στην οποία ο μετασχηματισμός αυτός εκτυλίχθηκε. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο αυτές οπτικές γωνίες αφορούν δυο μακρές διαδικασίες διεθνοποίησης. Όπως υποστηρίξαμε ως τώρα, το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα ήταν ένα στρατηγικό, μακράς πνοής εγχείρημα ενός σημαντικού μέρους της ευρωπαϊκής Αριστεράς προκειμένου να ανανεώσει την ιστορική της παρουσία στις χώρες της ηπείρου αναλαμβάνοντας με ορμή νέες πολιτικές πρωτοβουλίες. Η ευρωκομμουνιστική «στιγμή» εκτυλίχθηκε σε πολλές χώρες και επηρέασε τα κόμματα της Αριστεράς σε άλλες τόσες. Υπό την έννοια αυτή, ήταν ένα εγχείρημα που δικαιολογούσε διπλά το πρώτο συνθετικό του τίτλου που του αποδόθηκε: ευρώ-. Ήταν ένα εγχείρημα που απομάκρυνε οριστικά την ευρωπαϊκή κομμουνιστική παράδοση από το σοβιετικό έδαφος αγκυρώνοντάς την στα θεμελιώδη στοιχεία της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά και ένα εγχείρημα με κοινά πυρηνικά στοιχεία που εξακτινώθηκαν και πλαισιώθηκαν σε διαφορετικές εθνικές συνθήκες και συγκυρίες, υφαίνοντας ένα πλέγμα από «διασταυρούμενες ιστορίες» σε δι-εθνικό επίπεδο.

Αυτό λοιπόν το πολιτικό ρεύμα που εκδιπλώθηκε σε επίπεδα πέραν του εθνικού, όχι τυχαία διασταυρώθηκε με τη σειρά του με μεγάλου βεληνεκούς διεργασίες που συντελούνταν την ίδια περίοδο, στο οικονομικό και στο πολιτικό-κοινωνικό επίπεδο, σημαίνοντας μια γενικότερη μετάβαση προς περισσότερο διεθνικές ή και υπερεθνικές μορφές. Η μία από τις διεργασίες αυτές ήταν η «διαρκής», δομική οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970, που εκδηλώθηκε σε δύο φάσεις, συντάραξε την παγκόσμια οικονομική διεύθυνση των μεταπολεμικών χρόνων και προκάλεσε τεκτονικές αλλαγές που άλλαζαν τον χάρτη των οικονομικών σχέσεων σε διεθνές επίπεδο. Στην ίδια ιστορική συγκυρία, μια άλλη υπερεθνική διεργασία, η ευρωπαϊκή, προχωρούσε σε βαθύτερες μορφές ολοκλήρωσης μέσα από τις ωδίνες διαδοχικών κρίσεων.

Τα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης, που ήδη ανίχνευαν ένα νέο παράδειγμα αριστερής πολιτικής, βρέθηκαν αναγκασμένα να συσχετίσουν το *aggiornamento* τους με διαδικασίες σαν αυτές που προφανώς τα υπερέβαιναν. Για τον επιπλέον λόγο ότι βρέθηκαν, κόμματα κομμουνιστικά, μπροστά σε μια βαθειά κρίση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και σε κρίσιμα μονοπάτια μιας διαδικασίας όπως η ευρωπαϊκή ενοποίηση που ιστορικά κινήθηκε από αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις. Στο μέρος αυτό θα υποστηρίξουμε ότι η αντίδραση των ευρωκομμουνιστών ήταν κάθε άλλο παρά αναμενόμενη. Στην καπιταλιστική κρίση δεν είδαν υποχρεωτικά το τέλος αλλά μάλλον τους μετασχηματισμούς του καπιταλισμού, ενώ στις διαδικασίες εξευρωπαϊσμού δεν έβλεπαν πια ένα απειλητικό, δομικά υπονομευμένο πλαίσιο αλλά ένα νέο πεδίο πάλης. Επιλογές που θα είχαν συγκεκριμένες συνέπειες για τους ευρωκομμουνιστές στη συγκυρία εκείνη αλλά και για την κληρονομιά της ευρωπαϊκής Αριστεράς στα χρόνια που θα έρχονταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13. Η κρίση του '70: κατάρρευση ή μετασχηματισμός του παγκόσμιου καπιταλισμού; Η ευρωκομμουνιστική απάντηση

13.1. Εισαγωγή

Αναρωτιέμαι μήπως οι δυνάμεις της Αριστεράς μπόρεσαν να κατακτήσουν τη δυνατότητα διαχείρισης του κράτους-έθνους ακριβώς τη στιγμή που τα εργαλεία του τελευταίου αχρηστεύονταν από τις νέες συνθήκες διάταξης στον κόσμο

Πιέτρο Ινγκράο, «Ευρωπαϊκή Αριστερά και προβλήματα ενός καινούριου διεθνισμού», 1984

Η παραπάνω εμβληματική φράση του Πιέτρο Ινγκράο αποτελεί το καθοδηγητικό νήμα και την κεντρική υπόθεση αυτού του κεφαλαίου. Εδώ, θα εξετάσουμε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα υπό το πρίσμα της ανταπόκρισής του σε μια μείζονα ιστορική στιγμή: την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1970 και τις πολλαπλές όψεις της και τους μετασχηματισμούς που επέφερε. Αν, όπως έχουμε υποστηρίξει μέχρι τώρα, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ήταν ένα ιστορικής εμβέλειας εγχείρημα ανανέωσης, στρατηγικής επανατοποθέτησης και πολιτικής πρωτοβουλίας για την ευρωπαϊκή κομμουνιστική Αριστερά, μία κομβική πλευρά του ήταν και ο ειδικός τρόπος με τον οποίο τοποθετήθηκε, αναλυτικά και πολιτικά, απέναντι στην κρίση της μεταπολεμικής συναίνεσης και των «ένδοξων τριάντα» χρόνων του ανεπτυγμένου εθνικού κράτους πρόνοιας.

Η ανάλυσή μας θα κινηθεί σε τρία αλληλένδετα επίπεδα, που θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως η περιγραφή μιας μείζονος ιστορικής στροφής που ωστόσο τελικά έμεινε ημιτελής. Σε μακρο-ιστορικό επίπεδο, θα υποστηρίξουμε ότι τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα κατόρθωσαν περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματικά, στο πλαίσιο της κρίσης του 1970, να υπερβούν το παράδειγμα που είχε διαμορφώσει η αντίδραση του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος στην προηγούμενη μεγάλη καπιταλιστική κρίση, του 1930. Στο συγχρονικό επίπεδο, το ευρωκομμουνιστικό πλαίσιο παρακολούθησε έως έναν βαθμό την κίνηση υπέρβασης του κοινού σε Δυτική και Ανατολική Ευρώπη μοντέλου του μεταπολεμικού σχεδιασμού, υιοθετώντας όχι σπάνια θέσεις και επεξεργασίες πρωτότυπες και ανανεωτικές ενός ευρύτερου προοδευτικού παραδείγματος – στο εθνικό αλλά και στο περιφερειακό επίπεδο του ευρωπαϊκού Νότου. Τέλος, συγχρονικά και μακροσκοπικά ταυτόχρονα, η θεωρητικο-πολιτική επινοητικότητα και ανανέωση συνάντησε τα όριά της με τον τρόπο που περιγράφει ο Π. Ινγκράο: τη στιγμή που κατάφερε να συνθέσει ένα

μοντέρνο πλαίσιο πολιτικής στο εθνικό επίπεδο, εν πολλοίς αποτύγγανε, όπως και η σοσιαλδημοκρατία άλλωστε, να ενσωματώσει και να μεταπλάσει τον μεγάλο μετασχηματισμό της κρίσης του 1970, τη μετάβαση από το εθνικό στο υπερεθνικό επίπεδο. Έργο που, με ηγεμονικούς όρους, κατάφερε μόνο η συντηρητική νεοφιλελεύθερη αντεπίθεση.

13.2. «We are all planners now»

Ο αφορισμός αυτός, των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, ανήκει στον νομπελίστα οικονομολόγο από τη Σάντα Λουτσία της Καραϊβικής Arthur Lewis. Κατά παράδοξο τρόπο, θυμίζει έναν αφορισμό που συναντήσαμε προηγουμένως αναφορικά με τους κομμουνιστές της ίδιας μεταπολεμικής περιόδου: «Ήμασταν όλοι σταλινικοί».⁸⁸¹ Προτού εξετάσουμε τη διαφοροποίηση των ευρωκομμουνιστών από τη στάση του κομμουνιστικού κινήματος στην κρίση του 1930 και την τοποθέτησή τους στην κρίση του 1970, είναι αναγκαίο να παρουσιάσουμε εισαγωγικά το ενδιάμεσο αυτό διάστημα της μεταπολεμικής συναίνεσης και ανάπτυξης, για να τοποθετηθούμε στο μεγάλο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικονομικής ιστορίας.

Το μεσοδιάστημα αυτό έχει το εξής παράδοξο χαρακτηριστικό. Η Ευρώπη είναι γεωπολιτικά διαιρεμένη στα δύο, σε Ανατολικό και Δυτικό μπλοκ. Από οικονομική άποψη, ωστόσο, η διαίρεση είναι λιγότερο βαθιά απ' ό,τι υποθέτει κανείς εκ πρώτης όψεως. Πράγματι, υπήρχε ένας συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα δύο σκέλη της Ευρώπης, τουλάχιστον στο ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης: σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, Ανατολικοί και Δυτικοί ήταν όλοι «planners». Και όλοι, Ανατολικοί και Δυτικοί, σταδιακά επιχείρησαν να υπερβούν το πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας.

Στο ανατολικό μπλοκ, διαμορφωνόταν ένα μοντέλο που δέσμευε αναπότρεπτα την οπτική όλων των ευρωπαϊών κομμουνιστών. Η ΕΣΣΔ προώθησε ένα μοντέλο ισχυρού κρατικού ελέγχου του οικονομικού και πολιτικού χάους που είχε προκαλέσει ο πόλεμος. Το σύστημα κεντρικού σχεδιασμού «εξήχθη» στην Ανατολική Ευρώπη· όλες οι χώρες (με πρώτες τη Γιουγκοσλαβία το 1947 και τη Βουλγαρία το 1949) υιοθέτησαν τα περίφημα πενταετή πλάνα. Οι ανατολικές οικονομίες βρέθηκαν σε μια κατάσταση «διαρκούς οικονομικού πολέμου», κατά τον πολωνό οικονομολόγο Oskar Lange,⁸⁸² με τη διαρκή και μαζική κινητοποίηση πόρων, εργασίας, πρώτων υλών για την επίτευξη του μέγιστου βαθμού και ρυθμού εκβιομηχάνισης. Μια οικονομία πολέμου, με συγκεντροποιημένη οργάνωση, αυστηρή πειθαρχία και ιεραρχία, υψηλό βαθμό γραφειοκρατικοποίησης αλλά και πολιτικού ελέγχου και κινητοποίησης, ικανή

⁸⁸¹ Κεφάλαιο 9 «Το ιδεολογικό aggiornamento».

⁸⁸² Κήρυκα ενός σοσιαλισμού με στοιχεία ελεύθερης αγοράς.

να δώσει προτεραιότητα και αποτελεσματικότητα σε τομείς αιχμής (βαριά βιομηχανία, μεταποίηση) αλλά συχνά με τη θυσία άλλων (όπως οι τομείς που συνδέονται με την ποιότητα ζωής).⁸⁸³

Σύντομα όμως, και παρά τις εντυπωσιακές κατά τα άλλα επιτεύξεις της, η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία άρχισε να δείχνει την αδυναμία της να διατηρήσει υψηλούς δείκτες ανάπτυξης, να βελτιώνει τις βιοτικές συνθήκες και να παράγει και να ενσωματώνει καινοτομία. Όπως έχει υποδειχθεί από οικονομολόγους προερχόμενους από χώρες της σχεδιασμένης οικονομίας, βασικές ανεπάρκειες του συστήματος ήταν: (α) από τη μεριά της προσφοράς και της παραγωγής, η αδυναμία ικανοποιητικής κατανομής των πόρων (λόγω και των γραφειοκρατικών δυσκαμψιών στις μεσαίες και χαμηλότερες βαθμίδες ή ακόμη και της διαστρέβλωσης των πληροφοριών από τους υπεύθυνους), η ανελαστικότητα της αυστηρά συγκεντρωτικής και γραφειοκρατικής μεθόδου, η απουσία μέριμνας για εξορθολογισμό και αποδοτικότητα από τη στιγμή που οι πόροι κατανέμονταν στις επιμέρους παραγωγικές μονάδες, η αντιμετώπιση ολόκληρων τομέων ως υπολειμματικών, ιδίως εκείνων που σχετίζονταν με κοινωνικές και δημόσιες υπηρεσίες, υπηρεσίες υγείας, στέγασης, εκπαίδευσης κ.ο.κ., και (β) από τη μεριά της ζήτησης και του καταναλωτή, η απουσία ποικιλίας και καινοτομίας, η χαμηλή ποιότητα των παραγόμενων αγαθών, η ανάπτυξη μιας παράπλευρης μαύρης οικονομίας που αναιρούσε ένα από τα βασικά αγαθά που παρείχε το σοσιαλιστικό σύστημα, την ισότητα.⁸⁸⁴

Έτσι, στη δεκαετία του 1960 ήδη, φύσηξε ένας άνεμος μεταρρύθμισης στις ανατολικές χώρες, μια νέα Νέα Οικονομική Πολιτική, που στόχο είχε τη μετατόπιση της έμφασης προς την οικονομική αποτελεσματικότητα, την ποσοτική αλλά και ποιοτική αποδοτικότητα των επιχειρήσεων, με εργαλείο την εισαγωγή στοιχείων ελεύθερης αγοράς στις σοσιαλιστικές οικονομίες. Στην Ουγγαρία, η οικονομική μεταρρύθμιση που ξεκινά το 1964 οδηγεί σε μερική απελευθέρωση τιμών, οικονομική αυτονομία των επιχειρήσεων· τον Ιούνιο του 1966, η Τσεχοσλοβακία προωθεί μια μεταρρύθμιση με στόχο τη μετάβαση σε μια σχεδιοποιημένη οικονομία της αγοράς, ενώ το 1968, λίγο πριν τη σοβιετική καταστολή, ο Ντούμπτσεκ διακηρύσσει ένα «καινούριο μοντέλο σοσιαλιστικής δημοκρατίας» που προσομοιάζει στο γιουγκοσλαβικό, με στοιχεία μεικτής οικονομίας και ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Ο «υπαρκτός σοσιαλισμός», που θα διακηρύξουν αντιπρόσωποι των κομμουνιστικών κομμάτων της Ανατολικής Ευρώπης στη Σόφια το 1972, θα είναι μια απόπειρα σύζευξης του κομμουνισμού με τον ορίζοντα της καταναλωτικής κοινωνίας.⁸⁸⁵ Μια απόπειρα οικοδόμησης της

⁸⁸³ Βλ. Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2007, σελ. 136· Tadeusz Kowalik, «Central planning», J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman (επιμ.), *Problems of the Planned Economy*, Norton and Company, N. Υόρκη και Λονδίνο 1990, σελ. 42-47.

⁸⁸⁴ Tadeusz Kowalik, *ό.π.*, σελ. 42-47.

⁸⁸⁵ Anthony Todorov, «Απόπειρες μεταρρύθμισης, αποτυχία και κατάρρευση στην Ανατολική Ευρώπη», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), *ό.π.*, σελ. 425-434.

σοσιαλιστικής κοινωνίας της αφθονίας, με χαρακτηριστικά διαφορετικά από την προηγούμενη φάση: παραγωγική εξειδίκευση στις Ανατολικές χώρες, ανάπτυξη ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών, αποτελεσματικότερη έμφαση στην κοινωνική πολιτική, χαλάρωση του αυστηρού και γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού – στοιχεία όλα αυτά που συνδέονται και με την χαλάρωση, την εισαγωγή στοιχείων πλουραλισμού, στο θεσμικό σύστημα των Ανατολικών δημοκρατιών.

Ωστόσο, για να περάσουν οι σχεδιασμένες οικονομίες σε μια σχετικά ανοιχτή καταναλωτική οικονομία, έτσι ώστε η βιομηχανία υποδημάτων της Ουγγαρίας λ.χ. να μην παράγει πια μόνο 16 τύπους παπουτσιών όπως στα 1950, προσέφυγαν σε εκτεταμένο δανεισμό από εμπορικές τράπεζες της Δύσης. Η οικονομική απελευθέρωση απειλούσε τα δύο βασικά θεμέλια σταθερότητας των σοσιαλιστικών οικονομιών και νομιμοποίησης των αντίστοιχων πολιτικών καθεστώτων: την εργασιακή ασφάλεια και τη σχετική έστω οικονομική ισότητα.⁸⁸⁶ Η διατήρηση της σταθερότητας αυτής ενόψει του ανοίγματος της οικονομίας απαιτούσε αυξημένους πόρους για την παραγωγή αγαθών. Οι πόροι προήλθαν από τις διεθνείς χρηματιστικές αγορές, από το Σίτυ του Λονδίνου και τη Γουόλ Στρίτ, ενώ χώρες του Ανατολικού μπλοκ, όταν δυσκολεύονταν να αποπληρώσουν, απευθύνθηκαν ακόμη και στην Παγκόσμια Τράπεζα και το ΔΝΤ.⁸⁸⁷ Ο υπαρκτός σοσιαλισμός υπερχρεώθηκε για να υποστηρίξει μια πλαστή αφθονία, και αυτό ήταν μια από τις αιτίες της τελικής κατάρρευσης. Στα 1970 πάντως, όταν ακόμη δεν είχε διαφανεί η αποτυχημένη κατάληξη του ανοίγματος, είναι γεγονός ότι ο «υπαρκτός» σοσιαλιστικός κόσμος επιχειρούσε να παρακολουθήσει τάσεις που πλέον υπερέβαιναν το μεταπολεμικό πρότυπο της σχεδιασμένης οικονομίας – που στη σοβιετική της εκδοχή είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της.

Η εικόνα στο Δυτικό μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου ήταν παρόμοια και διαφορετική μαζί. Στο μεταπολεμικό οικονομικό σύστημα, κεντρικό ρόλο έπαιξε ομοίως ο κρατικός παρεμβατισμός, που όμως δεν είναι πια συνώνυμος με τον προπολεμικό προστατευτισμό. Το νέο στοιχείο είναι ότι ο παρεμβατισμός τέθηκε στην υπηρεσία της ανταγωνιστικότητας και των νέων τομέων υψηλής τεχνολογίας, ενσωματωμένος σε ένα σύστημα ολοένα πιο ελεύθερου εμπορίου. Το κράτος είχε ενεργό ρόλο στη σταθερότητα και ολοκλήρωση της οικονομίας της αγοράς, ενώ ταυτόχρονα έπαιζε κομβικό ρόλο στη διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης, ως προνοιακό κράτος και κόμβος της νέας κοινωνικής διευθέτησης – του Sozialpartnerschaft, που σήμαινε την οικειοθελή συνεργασία συνδικάτων και εργοδοτών (νεο-κορπορατισμός) υπό κρατική επιδιαιτησία.⁸⁸⁸

⁸⁸⁶ Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, ό.π., σελ. 160-161.

⁸⁸⁷ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's 20th century*, ό.π., σελ. 367· Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, ό.π., σελ. 295-300.

⁸⁸⁸ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2006, σελ. 190-191 και 195. Ο Ιβάν Μπέρεντ, όπως σημειώνει ο Χόμπσμπωμ, ήταν ένας μεταρρυθμιστής κομμουνιστής που είχε αρνηθεί την προσφορά να γίνει υπουργός Παιδείας της χώρας

Η μεταπολεμική οικονομική τάξη πραγμάτων διαμορφώθηκε εξ αρχής υπό την ηγεσία των ΗΠΑ, στο πλαίσιο που όριζε το Μπρέτον Γουντς (1944), μήτρα άλλωστε των συναφών υπερεθνικών οικονομικών θεσμών όπως η Παγκόσμια Τράπεζα (Bank for Reconstruction and Development) και το ΔΝΤ. Οι ΗΠΑ εισέδυσαν στις κατεστραμμένες ευρωπαϊκές οικονομίες με το Σχέδιο Μάρσαλ, που αποτελούσε εξ αρχής όχι «φιλανθρωπική επιχείρηση [...] αλλά τον μόνο ειρηνικό τρόπο να απαντηθεί η κομμουνιστική πρόκληση»⁸⁸⁹ – και να ανασυγκροτηθεί ο έτερος πόλος του ανεπτυγμένου δυτικού κέντρου, η Ευρώπη.⁸⁹⁰ Ο παρεμβατισμός και ο μερικώς εθνικός έλεγχος της οικονομικής δραστηριότητας συνοδοιπορούσε με την καπιταλιστική οικονομία και ανάπτυξη, βάζοντας το κράτος επικεφαλής στις διαδικασίες ανοικοδόμησης και σε δεύτερη φάση τεχνολογικού και διαρθρωτικού εκσυγχρονισμού. Ταυτόχρονα, η ΕΟΚ έκανε φιλόδοξα βήματα προς το άνοιγμα της οικονομίας της, ιδίως τη δεκαετία που ξεκινάει το 1958-1959 με την πρώτη μείωση των δασμών κατά 10% και την αύξηση των ποσοστώσεων στις εισαγωγές κατά 20%, μέχρι τη δεκαετία του 1970 οπότε απελευθερώθηκαν πλήρως οι ροές των άμεσων ξένων επενδύσεων (ΑΞΕ).⁸⁹¹ Η δεκαετία 1958-1968 ήταν η άνοιξη της ανάδυσης της Ευρώπης στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, ενώ αμερικανικές επενδύσεις έρεαν στην Ευρώπη, φέρνοντας μαζί τους επιχειρηματική και τεχνολογική καινοτομία, και κινητήριος δύναμη της ανάπτυξης ήταν η προμήθεια πετρελαίου σε χαμηλές τιμές από τη Μέση Ανατολή, υπό τον έλεγχο κυρίως αμερικανικών αλλά και αγγλικών, γαλλικών και ολλανδικών εταιρειών.⁸⁹²

Η Ευρώπη αναδιάρθρωσε την παραγωγική της βάση εκ θεμελίων. Το «Σχέδιο Σουμάν» συνέδεε την οικονομία της Δυτικής Γερμανίας με τις γειτονικές της, «κλειδώνοντας» τις βιομηχανίες άνθρακα και χάλυβα (όπως και τα άλλα κλειδιά της ανασυγκρότησης: τον ηλεκτρισμό, τους σιδηροδρόμους, τη ναυπήγηση, την ατομική ενέργεια) σε ένα κοινό πλαίσιο. Η μείωση του αγροτικού πληθυσμού από 20-25% του ενεργού πληθυσμού το 1950 σε 10% στα 1970 συνοδεύθηκε από μια εκπληκτική αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας (2,5% κατά μέσο όρο ετησίως στη Δυτική Ευρώπη και 3% στη Μεσόγειο). Το μερίδιο του τομέα των υπηρεσιών έβαινε αυξανόμενο ενώ η παραγωγικότητα της εργασίας αυξανόταν εκθετικά μεταξύ 1950-1980 (3 φορές μεγαλύτερη στην Αγγλία, 4 φορές στην Ολλανδία, 5 σε Γαλλία,

του, της Ουγγαρίας. Υπήρξε εξάιρετος ιστορικός, Πρόεδρος της Ακαδημίας Επιστημών εν καιρώ κομμουνισμού, ενώ μετά την πτώση του καθεστώτος η αξία του αναγνωρίστηκε με την εκλογή του στη θέση του Προέδρου της Παγκόσμιας Επιτροπής Ιστορικών Επιστημών, βλ. Eric Hobsbawm, *Συναρπαστικά χρόνια. Μια ζωή στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σελ. 179-180.

⁸⁸⁹ Όπως γράφει γλαφυρά ο Allen Dulles, επικεφαλής της CIA την περίοδο 1953-1961, στο βιβλίο του *The Marshal Plan*, Berg, Providence USA 1993.

⁸⁹⁰ Οι ευρωπαϊκές οικονομίες, οι οποίες βγήκαν κατεστραμμένες από τον πόλεμο, ενώ το 1935-1938 αντιπροσώπευαν το 1/3 της παγκόσμιας πρωτογενούς παραγωγής και το 50% σχεδόν της βιομηχανικής παραγωγής. Βλ. William Wallace, *The Transformation of the Western Europe*, The Royal Institute of International Affairs, Pinter Publishers, Λονδίνο 1990, σελ. 38.

⁸⁹¹ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, ό.π., σελ. 205, 206, 218.

⁸⁹² William Wallace, *The Transformation of the Western Europe*, ό.π., σελ. 44-45.

Ιταλία, Νορβηγία και Ελλάδα, 6 σε Ισπανία, Πορτογαλία και Ιρλανδία), μεταβολή που οφειλόταν στην καλύτερη κατάρτιση και ευελιξία της εργατικής δύναμης, σε επαναστατικές αλλαγές στο μάνατζμεντ κλπ.⁸⁹³ Παράλληλα, όλες αυτές οι αλλαγές ήταν αιτία και αποτέλεσμα της αύξησης στην ιδιωτική κατανάλωση, που ευνοήθηκε και από την αύξηση της συσσώρευσης παρά τις μαζικές δημόσιες δαπάνες για το κράτος πρόνοιας. Στα 1960-1970, η ετήσια κατανάλωση των νοικοκυριών στις 10 πιο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης αυξήθηκε κατά 3% και στις λιγότερο ανεπτυγμένες (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα) κατά 5%. Η αύξηση της κατανάλωσης έδωσε ώθηση στη δυναμική ανάπτυξη της εξαγωγικής αγοράς για τις χώρες της Ευρώπης, που επωφελοόμενες από τη σταδιακή εξάλειψη των δασμών, επαναπροσανατόλισαν τις εξαγωγές τους όχι πια προς τρίτες χώρες αλλά στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής αγοράς.⁸⁹⁴

Ιδιαίτερα ο ευρωπαϊκός Νότος είναι ίσως ένα υποσύνολο εντός του ευρύτερου δυτικοευρωπαϊκού υποδείγματος. Αν υπάρχει ένα εντυπωσιακό κοινό στοιχείο, είναι η έντονη παράδοση κρατικής διεύθυνσης της οικονομίας (*dirigisme*) – και όχι τόσο ένα σχήμα κρατικής επιδιαιτησίας του συμβιβασμού των κοινωνικών εταίρων, όπως στην περίπτωση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης στις χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Στη Γαλλία, η δημόσια επένδυση ήταν ήδη από το 1949 πολύ υψηλή και συνοδευόταν από ένα κύμα εθνικοποιήσεων, ενώ παρότι δεν θεμελιώθηκε εν τέλει ένα τριμερές σχήμα διαχείρισης (συνδικάτα-καταναλωτές-κυβέρνηση), ωστόσο η εργατική εκπροσώπηση σε επίπεδο επιχείρησης κατοχυρώθηκε στο Σύνταγμα του 1946 με τα επιχειρησιακά συμβούλια (*comités d'entreprise*) με ενεργή ανάμειξη σε κοινωνικά προγράμματα μέσα στην επιχείρηση. Ο γκωλισμός ταυτίστηκε με την κρατική παρέμβαση και τη ριζική εθνικοποίηση (παραγωγή ενέργειας, τραπεζικός τομέας, εξόρυξη, αλλά και εταιρείες όπως η Air France, η Renault, η Gnome et Rhône κλπ.) – παράδοση που διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με έναν κρατικό τομέα που περιλάμβανε το 94% της ενέργειας, το 83% των τηλεπικοινωνιών, το 46% των μεταφορών, το 44% των τραπεζών. Ταυτόχρονα, η διεύθυνση της οικονομίας περνούσε μέσα από αλληλοδιάδοχα 4ετή πλάνα που έθεταν τις προτεραιότητες: από το πρώτο (1946-1950) που επικεντρωνόταν στους τομείς άνθρακα, χάλυβα, τσιμέντου, ηλεκτρισμού, μεταφορών και γεωργίας, μέχρι το ένατο (1984-1988) που εστίαζε στην έρευνα και ανάπτυξη. Στο διευθυντικό προσωπικό, η σύμφυση ανάμεσα στους υψηλόβαθμους γραφειοκράτες και τους οικονομικούς μάνατζερ, σχεδόν όλοι απόφοιτοι των *Grandes Ecoles*, ήταν υψηλή. Όμως από τη δεκαετία του 1960, με το περίφημο Σχέδιο Rueff, ξεκίνησε ένας κύκλος αντιμετώπισης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, με μείωση των δημοσίων δαπανών, περικοπή επιδοτήσεων για τις εθνικοποιημένες επιχειρήσεις κ.ο.κ., αλλά και από την άλλη μια ώθηση στις γαλλικές επιχειρήσεις να ανοιχθούν

⁸⁹³ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, ό.π., σελ. 242-245.

⁸⁹⁴ Ενώ το 1938 το 53% των εισαγωγών στις ευρωπαϊκές αγορές προέρχονταν από χώρες της Ευρώπης και το 64% των εξαγωγών προορίζονταν για χώρες εκτός Ευρώπης, το 1970-1972 τα αντίστοιχα νούμερα διαμορφώνονταν σε 72 και 75%, βλ. Ivan T. Berend, ό.π., σελ. 245-255.

στον εξαγωγικό τομέα, ώθηση που ωστόσο επίσης διήλθε από έναν «ενδεικτικό [κρατικό] σχεδιασμό» (indicative planning), με την κυβέρνηση να χρησιμοποιεί το ταμείο Fonds de développement économique et social για να ενισχύσει τις εξαγωγές.⁸⁹⁵

Σε Ιταλία και Ισπανία, η κρατική διεύθυνση δεν ήταν μεταπολεμική ανακάλυψη αλλά κρατούσε ήδη από το μεσοπολεμικό φασιστικό καθεστώς. Μεταπολεμικά, προσαρμόστηκε εξαιρετικά εύκολα στο νέο οικονομικό πλαίσιο. Στη μεν Ιταλία, βασικός μοχλός στάθηκε το προϋπάρχον Istituto per la Ricostruzione Industriale – IRI, καθώς και ο εκτενής κρατικός τομέας (AGIP, ANIC, STET, Finmare). Το κράτος δημιούργησε το Ταμείο Μηχανικής Βιομηχανίας το 1947, που διοχέτευσε 50 δις λίρες στον εκσυγχρονισμό της βιομηχανίας, ενώ πάνω από 120 δις λίρες επενδύθηκαν σε δημόσιες επιχειρήσεις, το μερίδιο των οποίων στη συνολική βιομηχανική επένδυση αυξήθηκε εντυπωσιακά από 19 σε 49% μεταξύ 1955-1961.⁸⁹⁶ Ιδίως για τον Νότο, που συγκέντρωνε δραστηριότητες με σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα και βασιζόταν στη γεωργία, από το 1950 υπήρχε 10ετές πλάνο ανάπτυξης, με κόμβο το αναπτυξιακό ταμείο Cassa per il Mezzogiorno. Η δημόσια επένδυση ήταν καθοριστική στην αναπτυξιακή προσπάθεια και για πολιτικούς λόγους: ενώ στο παρελθόν, οι γαιοκτήμονες ήταν αυτοί που μπορούσαν να εγγυηθούν την πολιτική διαμεσολάβηση και την κοινωνική ευταξία του Νότου για τις κυβερνώσες τάξεις του Βορά, τώρα ήταν η νέα τάξη των γραφειοκρατών που διαχειριζόνταν τη δημόσια δαπάνη.⁸⁹⁷

Χάρis σε αυτό το μοντέλο ταχείας εκβιομηχάνισης, η ιταλική οικονομία κατόρθωσε να κάνει σημαντικά βήματα σύγκλισης με τις οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης. Μείωσε την αγροτική απασχόληση, αύξησε το εξωτερικό της εμπόριο (από 11% του ΑΕΠ το 1950 σε 20% το 1973), ενώ συνολικά την περίοδο 1950-1973 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της προσέγγισε τα επίπεδα της Δ. Ευρώπης ενώ η παραγωγικότητα της εργασίας και η ανάπτυξη τα ξεπέρασε. Συνολικά κέρδισε έδαφος σε εξαγωγές προϊόντων έντασης τεχνολογίας, όπως ο ηλεκτρισμός, ο βιομηχανικός εξοπλισμός, τα αυτοκίνητα και οι ηλεκτρικές συσκευές, ενώ αντιστάθμιζε την υστέρησή της σε οικονομίες κλίμακας και τεχνολογία με υψηλή εξειδίκευση σε παραδοσιακές βιομηχανίες (ύφασμα, ρούχα, υποδήματα, κεραμικά).⁸⁹⁸

Στη δε Ισπανία, αντίστοιχος θεσμικός μοχλός ήταν το Instituto Nacional de Industria – INI, στα πρότυπα του ιταλικού IRI, που είχε ιδρυθεί το 1941 και σταδιακά ενσωματώθηκε στη μεικτή οικονομία. Ο κρατικός έλεγχος ήταν έντονος σε τομείς όπως ο άνθρακας, ο ηλεκτρισμός, οι μεταφορές, τα ναυπηγεία, οι τηλεπικοινωνίες

⁸⁹⁵ Ivan T. Berend, *ό.π.*, σελ. 216, 219 και 223-224· Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, *ό.π.*, σελ. 200.

⁸⁹⁶ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, *ό.π.*, σελ. 220, 225.

⁸⁹⁷ Robert Wade, «Fast Growth and Slow Development on South Italy», Dudley Seers, Bernard Schaffer, Maria-Liisa Kiljunen (επιμ.), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, Harvester Press, Σάσεξ 1979, σελ. 209-210.

⁸⁹⁸ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, *ό.π.*, σελ. 257-260.

αλλά και τα υφάσματα, τα χημικά και τα αυτοκίνητα, ενώ η Τράπεζα της Ισπανίας και άλλες 100 ήταν κρατικές. Και εδώ εφαρμόστηκαν αναπτυξιακά πλάνα (1964-1967, 1967-1971, 1972-1975) στη βάση της συντονισμένης δράσης (*acción concertada*) κράτους-επιχειρήσεων. Το catch-up της Ισπανίας με την ευρωπαϊκή νόρμα, το οικονομικό θαύμα του 1960, ήταν ωστόσο αρκετά διαφορετικής φύσης από το ιταλικό. Σημείο εκκίνησης είναι εδώ το Σταθεροποιητικό Πλάνο του 1959, όταν ο Φράνκο εγκαταλείπει τον απομονωτισμό και τις πολιτικές αυτάρκειας χάριν της μετάβασης από το καθεστώς *dirigisme* σε μια σύγχρονη, δυτική, μεικτή οικονομία, σχεδιασμένη, κατά τα γαλλικά πρότυπα. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε ένα ρεύμα ενδογενούς προώθησης εκσυγχρονιστικών τάσεων: οργανωτικό της δίκτυο ήταν το λαϊκό τάγμα καθολικών διανοουμένων *Opus Dei*⁸⁹⁹ (δύο μέλη του οποίου, ο Αλμπέρτο Κάλβο και ο Μαριάνο Ρούμπιο μπήκαν στην κυβέρνηση το 1957) και πολιτικός στόχος η ενσωμάτωση των ιβηρικών οικονομιών στο δυτικοευρωπαϊκό καπιταλιστικό σύστημα. Στο Πλάνο του 1959 όμως καθοριστική ήταν και η εξωγενής συνεισφορά του ΔΝΤ, των ΗΠΑ και του Οργανισμού για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Συνεργασία (ΟΕΕΚ, τέκνο του Σχεδίου Μάρσαλ από το 1948), που ανήλθε συνολικά στα 420 εκατ. δολάρια. Το 1960 το ξένο κεφάλαιο κάλυπτε ήδη το 20% των βιομηχανικών επενδύσεων, προερχόμενο κατά το 1/3 από τις ΗΠΑ. Το 1961 η Παγκόσμια Τράπεζα στέλνει αποστολή στην Ισπανία για να ετοιμαστεί ένα πρόγραμμα ανάπτυξης, ενώ το 1962 η χώρα καταθέτει αίτημα συμμετοχής στην ΕΟΚ. Το 1970 η ΕΟΚ υπογράφει με την Ισπανία Προτιμησιακή Εμπορική Συμφωνία, μειώνοντας τους δασμούς κατά 60% – σημαντική τομή, δεδομένου ότι το 88% των βιομηχανικών εξαγωγών της χώρας κατευθυνόταν στην Ευρώπη.⁹⁰⁰

Τέλος, στην ελληνική περίπτωση, το «οικονομικό καθεστώς»⁹⁰¹ της 20ετίας 1953-1973 επικεντρώθηκε στην επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης μέσα από την εκβιομηχάνιση. Η φιλοσοφία της δημόσιας οικονομικής πολιτικής συνδύαζε ανάπτυξη και σταθερότητα μέσα από έξι βασικούς άξονες: σταθερή νομισματική ισοτιμία, πλεονασματικός προϋπολογισμός με χαμηλό έλλειμμα, έλεγχος της αύξησης μισθών εντός των επιπέδων αύξησης της παραγωγικότητας, «εξαναγκασμός» του τραπεζικού συστήματος να διοχετεύει πιστώσεις σε τομείς προτεραιότητας όπως η βιομηχανία και η γεωργία, σαφής οριοθέτηση ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας και κυρίως προστασία της εγχώριας παραγωγής από τον ξένο ανταγωνισμό. Παρότι στην Ελλάδα δεν είχαμε κύματα εθνικοποιήσεων μείζονων τομέων της οικονομίας ή δημιουργία θεσμών οικονομικού σχεδιασμού, ωστόσο και εδώ θεμέλιο της οικονομικής πολιτικής ήταν ο παρεμβατισμός με ένα σφιχτό πλέγμα στόχων,

⁸⁹⁹ Ανάλογα καθοριστική ήταν η παρέμβαση της εκσυγχρονιστικής τάσης στην Πορτογαλία στη μετάβαση από το αυταρχικό κορπορατιστικό *Estado Novo* στην προσχώρηση της χώρας σε όλους τους διεθνείς οργανισμούς: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών, GATT, Παγκόσμια Τράπεζα, ΔΝΤ. Βλ. Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού...*, ό.π., σελ. 221-225.

⁹⁰⁰ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, ό.π., σελ. 221, 225· Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, ό.π., σελ. 204 και 216.

⁹⁰¹ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 9ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 69 κ.ε.

κανόνων και μεθόδων, που εν μέρει έστω αποτυπωνόταν ως φιλοσοφία και στα επίσημα μακροχρόνια δημόσια προγράμματα ανάπτυξης, από το «Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1948-1952» μέχρι και το «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας 1960-1964. Τα σχέδια αυτά στο μεγαλύτερο μέρος τους υλοποιήθηκαν πράγματι και συνέβαλαν αποφασιστικά στην απογείωση της βιομηχανίας τη δεκαετία του 1960.

Στον νοτιοευρωπαϊκό πόλο, και περισσότερο στις χώρες της δημοκρατικής μετάβασης ως κοινωνίες αυξημένων προσδοκιών, συναντούμε επίσης ορισμένους κοινούς τύπους διαρθρωτικών αδυναμιών ενός «μεσογειακού μοντέλου ανάπτυξης». Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης εκβιομηχανίστηκαν προοδευτικά στη μεταπολεμική περίοδο, όπως είδαμε, με πρωτοπόρα βέβαια την Ιταλία, δευτερευόντως την Ισπανία και με την Πορτογαλία και την Ελλάδα να ακολουθούν. Από την άλλη όμως, ένα πάγιο χαρακτηριστικό των οικονομιών αυτών ήταν τα χρόνια εμπορικά ελλείμματα: τουλάχιστον στην περίοδο 1951-1981, το εμπορικό ισοζύγιο της Ιταλίας είναι μονίμως ελλειμματικό (με εξαίρεση 4 έτη), της Ισπανίας επίσης (με εξαίρεση το 1960), στην Ελλάδα και Πορτογαλία ομοίως (χωρίς εξαίρεση!). Το εμπορικό έλλειμμα και στις τέσσερις χώρες καλύπτεται από τα αντιστρόφως σχεδόν μόνιμα πλεονάσματα των άδηλων πόρων, δηλαδή των πόρων από τον τουρισμό και των εισροών από τη μετανάστευση.⁹⁰² Άλλο σημαντικό κοινό στοιχείο είναι το ιδιαίτερο βάρος του ξένου κεφαλαίου στην ανάπτυξη των χωρών. Φαινόμενο ιδιαίτερα έντονο στην Ισπανία μετά την τομή του 1959, όταν μειώνονται σημαντικά οι περιορισμοί στις ξένες επενδύσεις.⁹⁰³ Η επίδραση του ξένου κεφαλαίου συνολικά ήταν αντιφατική: από τη μία ευνοούσε μεγάλες επενδύσεις και υποδομές, από την άλλη ενίσχυε την εξάρτηση. Συνολικά, οι νοτιοευρωπαϊκές οικονομίες καθορίζονται από τον μεγάλο βαθμό εξάρτησης από την κίνηση της παγκόσμιας οικονομίας.⁹⁰⁴

Κάπως έτσι διαμορφωνόταν ένα «νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο» με θεμελιακό χαρακτηριστικό τη χρονική υστέρηση της μετάβασης προς το «κανονικό» δυτικοευρωπαϊκό καπιταλιστικό πρότυπο. Η εκβιομηχάνιση επικεντρώθηκε σε κλάδους που την ίδια εποχή στις ανεπτυγμένες χώρες έχαναν ήδη τον τεχνολογικό και οικονομικό τους δυναμισμό (άρα και την ανταγωνιστικότητά τους), με ελλειπείς προϋποθέσεις έρευνας, τεχνολογίας και επάρκειας κεφαλαιουχικών αγαθών, ενώ ταυτόχρονα το χρόνιο εμπορικό έλλειμμα καλυπτόταν κυρίως χάρις στους άδηλους

⁹⁰² Στέργιος Μπαμπανάσης, *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985, σελ. 169-172.

⁹⁰³ Οι ξένες επενδύσεις μεταξύ 1959-1975 είναι σημαντικότερες, και λειτουργούν ως αντιστάθμισμα των εξωτερικών ελλειμμάτων: το 1972, από τις μεγαλύτερες 154 πολυεθνικές της χώρας οι 84 είχαν έδρα τις ΗΠΑ, οι 20 τη Γερμανία και οι 13 τη Γαλλία, ενώ ταυτόχρονα μόνο σε 43 δεν υπήρχε ισπανική συμμετοχή, βλ. Juan Munoz, Santiago Roldan, Angel Serrano, «The Growing Dependence of Spanish Industrialization on Foreign Investment», Dudley Seers, Bernard Schaffer, Maria-Liisa Kiljunen (επιμ.), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, ό.π., σελ. 161, 166-172.

⁹⁰⁴ Στέργιος Μπαμπανάσης, *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, ό.π., σελ. 215-219.

πόρους. Εν τέλει, το δυσανάλογα μεγάλο ειδικό βάρος που απέκτησε ο τριτογενής τομέας (υπηρεσίες, τουρισμός, μεταπρατισμός, εμπόριο) και η εκτεταμένη παρουσία μη παραγωγικών δραστηριοτήτων σήμαινε ότι οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, με την εξαίρεση της (βόρειας) Ιταλίας, δεν μετατράπηκαν σε αληθινά βιομηχανικές χώρες αλλά μάλλον σε «εκβιομηχανοποιούμενες χώρες υπηρεσιών».⁹⁰⁵ Η όλο και στενότερη διασύνδεση των νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών με τις διαδικασίες της παγκόσμιας οικονομίας, αυτή η ιδιότυπη εξάρτησή τους από τη σταθερότητα (αλλά και τις αναταράξεις) του παγκόσμιου συστήματος, αναδιπλασιάστηκε σταδιακά με τη διασύνδεσή τους με τη θεσμική και οικονομική ολοκλήρωση που προωθούνταν από το ευρωπαϊκό κέντρο, την ΕΟΚ.

13.3. Πέραν των μονοπωλίων

Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα ήταν μάλλον το καλύτερα συντονισμένο με το μεταπολεμικό κλίμα που περιγράψαμε ως εδώ. Όπως έχουμε δει, οι επεξεργασίες του PCF συναρθρώθηκαν γύρω από την έννοια του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (ΚΜΚ), έννοια λενινιστικής καταγωγής που εξειδικεύθηκε περαιτέρω στο πλαίσιο του δυτικού κομμουνιστικού κινήματος.⁹⁰⁶ Το οικονομικό τμήμα του κόμματος, υπό τη διεύθυνση του Ανρί Ζουρνταίν, εργάζεται (από το 1963-1964) πάνω στις βασικές θέσεις της σχετικής μελέτης του Πολ Μποκαρά,⁹⁰⁷ ενώ την ίδια περίοδο το «μεταβατικό» συνέδριο του 1964 χρησιμοποιεί την πυκνή διατύπωση «η εθνικοποίηση είναι αναγκαία προϋπόθεση ώστε το κράτος να πάψει να είναι εργαλείο των μονοπωλίων».⁹⁰⁸

Ο ΚΜΚ ορίζεται ως ένα διώνυμο αυξημένης συγκέντρωσης μονοπωλιακού κεφαλαίου και ενίσχυσης του ρόλου του κράτους, συνεπώς έντασης της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης αφενός και ενίσχυσης της κυριαρχίας του κεφαλαίου αφετέρου. Με αυτή τη θεωρητική τομή, το PCF κάνει μια διπλή κίνηση: αναγνωρίζει την ισχυρή θωράκιση της οικονομικής κυριαρχίας της μονοπωλιακής αστικής τάξης με εργαλείο το κράτος και τον οικονομικό του ρόλο σε έναν «ενιαίο μηχανισμό» (*mécanisme unique*) αλλά και επανεπισκέπτεται πρότερες, «μηχανιστικές» θεωρήσεις του κομμουνιστικού κινήματος σύμφωνα με τις οποίες η εξαθλίωση των λαϊκών μαζών και η κρίση του καπιταλισμού είναι αναπόφευκτες και

⁹⁰⁵ Στέργιος Μπαμπανάσης, *ό.π.*, σελ. 319-327.

⁹⁰⁶ Ο ΚΜΚ γινόταν αντιληπτός ταυτόχρονα ως στάδιο ολοκλήρωσης του καπιταλισμού αλλά και ως έννοια οριακή καθώς, όπως γράφει ο Λένιν το 1917, στη σχετική με τον ΚΜΚ προσούρα *Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς να την αντιμετωπίσουμε*, «ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός είναι η πιο πλήρης υλική προετοιμασία του σοσιαλισμού», βλ. G. Caire, λήμμα «Capitalisme monopoliste d'État», G. Bensussan, G. Labica, *Dictionnaire critique du marxisme*, PUF, Παρίσι 1985, σελ. 155-156.

⁹⁰⁷ Bernard Pudal, *Prendre parti...*, *ό.π.*, σελ. 289-290.

⁹⁰⁸ Dix Septième congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, *ό.π.*, σελ. 51.

το μονοπωλιακό σύστημα είναι καταδικασμένο (μιζεραμπιλισμός και καταστροφισμός).⁹⁰⁹ Αυτή η δέσμη επεξεργασιών είχε μια σειρά πολιτικά και θεωρητικά χαρακτηριστικά που πρέπει να απομονώσουμε:

- ✓ Αντιμονοπωλιακή συμμαχία
- ✓ Εθνικός κεϋνσιανισμός
- ✓ Προστατευτισμός
- ✓ Παραγωγισμός

Η θεωρία του ΚΜΚ ήταν μία αναγκαία προϋπόθεση για τη σύγκλιση με το Σοσιαλιστικό Κόμμα στην υπόθεση του Κοινού Προγράμματος και στη σύμπληξη μιας ευρύτερης αντιμονοπωλιακής συμμαχίας.⁹¹⁰ Το Κοινό Πρόγραμμα ήταν ένα ντοκουμέντο προωθημένης κεϋνσιανής πολιτικής, με μαρξιστικές επιρροές στη μεριά της προσφοράς, που απέδιδε καθοριστικό ρόλο στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές. Η βασική παραδοχή ήταν ότι η οικονομική ανάπτυξη θα προέρχεται μέσα από την ενίσχυση της ενεργού ζήτησης και την «ουσιαστική αύξηση των μισθών». Προέβλεπε επίσης εθνικοποίηση ολόκληρου του χρηματοπιστωτικού τομέα, των ορυχείων, της βιομηχανίας όπλων, της αεροναυπηγικής, της φαρμακοβιομηχανίας, των διαστημικών και πυρηνικών βιομηχανιών, περιλαμβάνοντας μερικούς από τους γίγαντες της γαλλικής βιομηχανίας: Dassault, Rhone-Poulenc, Honeywell-Bull, Compagnie Générale d'Electricité. Η εθνικοποίηση εμφανίζεται ως μια δημοκρατική απάντηση στην απαίτηση της εποχής για συγκέντρωση της παραγωγής και οικονομίες κλίμακας. Τη θέση των εμπορικών και βιομηχανικών τραπεζών θα πάρουν οι μεγάλες μονάδες υπό εθνική διεύθυνση. Ωστόσο, ενάντια στον πειρασμό ενός απόλυτου κρατισμού, αναγνωριζόταν ταυτόχρονα ένας ρόλος στην αγορά, μάλλον υπό την έννοια της «στενής συνεργασίας ανάμεσα στις δημόσιες επιχειρήσεις και τον ιδιωτικό τομέα, στη βάση του αμοιβαίου συμφέροντος».⁹¹¹

Το πρόγραμμα αυτό συνοδευόταν από έναν ορισμένο προστατευτισμό απέναντι στην τάση των μονοπωλίων να αξιώνουν ανοιχτά σύνορα αναζητώντας νέες αγορές και πηγές κερδοφορίας και εξαρτώντας την εθνική οικονομία από την «αυξανόμενη αστάθεια της οικονομίας του καπιταλιστικού κόσμου». Ο Μαρσαί διευκρίνιζε ότι ο προστατευτισμός είναι αναγκαία προϋπόθεση της ισχυρής παρουσίας της γαλλικής οικονομίας στο πλαίσιο της Κοινής Αγοράς αλλά και σε αγορές στις σοσιαλιστικές

⁹⁰⁹ Βλ. την πρωτότυπη ανάλυση του *Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'état*, ό.π., τόμ. 1, σελ. 18, 24, 83-84 και 90-94, καθώς και τις παρατηρήσεις του Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού...*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 410-411.

⁹¹⁰ Εφόσον μάλιστα στο σχήμα φίλος-εχθρός τη θέση του εχθρού έπαιρνε ένα όλο και πιο περιορισμένο και πυκνό σύνολο μονοπωλιακών συμφερόντων. Όπως αναφέρεται στην έκθεση της ΚΕ του PCF για το 20ό συνέδριο του κόμματος το 1972, «πριν 35 χρόνια μιλούσαμε για τις 200 οικογένειες που κυριαρχούσαν στην οικονομία και την πολιτική στη Γαλλία. Σήμερα, καμιά δεκαριά [!] μόνο βιομηχανικοί και χρηματοπιστωτικοί όμιλοι, με διαπλεκόμενα συμφέροντα, κυριαρχούν στην εθνική οικονομία», 20e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1973, σελ. 29.

⁹¹¹ Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, ό.π., σελ. 60-63.

και αναπτυσσόμενες χώρες.⁹¹² Ταυτόχρονα, η ενίσχυση της εθνικής αγοράς θα περνούσε μέσα από την αναζωογόνηση της ανάπτυξης, την επαναβεβαίωση της παραγωγικής αποτελεσματικότητας επιστήμης και τεχνικής,⁹¹³ μέσα εν τέλει από έναν απροϋπόθετο παραγωγισμό ο οποίος θέτει ως πρώτη προτεραιότητα «μια κοινωνία της αφθονίας και όχι της λιτότητας». Ο σοσιαλισμός σέβεται τις «νόμιμες βλέψεις των ανθρώπων για μια επιπλωμένη κατοικία κι ένα εξοχικό σπιτάκι», την προσωπική ιδιοκτησία («είτε πρόκειται για διαμέρισμα, είτε για αυτοκίνητο, για μια δεύτερη, εξοχική κατοικία») και τη μικρή ιδιοκτησία στη βιομηχανία, στην αγροτική οικονομία, στο εμπόριο.⁹¹⁴

Με ελαφρώς διαφορετικές αποχρώσεις, την αναλυτική αυτή γραμμή μοιράζονταν και οι ισπανοί και οι έλληνες ευρωκομμουνιστές. Τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου, οι Ισπανοί υιοθέτησαν σχεδόν πιστά τις γαλλικές θέσεις, μια αντίληψη περί ΚΜΚ προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες συνθήκες της Ισπανίας με τον πανίσχυρο ρόλο του προστατευμένου τραπεζικού τομέα και το καθοριστικό βάρος των γαιοκτημόνων. Το κράτος όχι πια της αστικής τάξης «στο σύνολό της» αλλά «του μεγάλου χρηματιστικού κεφαλαίου και της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων» είναι αυτό που απειλεί την επιβίωση ακόμη και του «μικρού και μεσαίου ιδιοκτήτη».⁹¹⁵

Δύο δρόμοι ανοίγονται επομένως για την Ισπανία: ο μονοπωλιακός και ο δημοκρατικός-επαναστατικός. Ο παρεμβατισμός της οικονομικής πολιτικής του Φράνκο θεωρείται ότι έχει προστατεύσει τα ισπανικά μονοπώλια, τα προνόμια του χρηματιστικού κεφαλαίου και της φεουδαρχικής και «παρασιτικής» γαιοκτησίας,⁹¹⁶ οδηγώντας μάλιστα το καπιταλιστικό μοντέλο της χώρας σε πλήρη καθυστέρηση ως προς τις εξελίξεις στον ανεπτυγμένο κόσμο.⁹¹⁷ Επομένως, το στρατηγικό οικονομικο-πολιτικό σχέδιο της Ισπανίας, που και για τους κομμουνιστές παραμένει η ευθυγράμμιση με την ανεπτυγμένη Ευρώπη, περνά μέσα από το σχήμα εθνικοποιήσεις-συγκέντρωση και σχεδιασμός-μη μονοπωλιακός τομέας στο πλαίσιο μιας «αντιμονοπωλιακής και αντι-λατιφουντιακής πολιτικής και κοινωνικής

⁹¹² Ζωρζ Μαρσαί, *ό.π.*, σελ. 69.

⁹¹³ Μέσα από μια οικειοποίηση με σοσιαλιστικό πρόσημο της «Επιστημονικής-Τεχνολογικής Επανάστασης που σημαδεύει την εποχή μας» (ETE / Revolution scientifique et technique) κατά την ορολογία που χρησιμοποιούσαν τα κομμουνιστικά κόμματα της εποχής, βλ. ενδεικτικά Dix Septième congres du PCF, *Cahiers du communisme*, *ό.π.*, σελ. 25 επ.

⁹¹⁴ Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, *ό.π.*, σελ. 25, 29-31, 50-51.

⁹¹⁵ Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία...*, *ό.π.*, σελ. 105-106.

⁹¹⁶ Οι ομοιότητες είναι παραπάνω από προφανείς: «Στην Ισπανία συναντάμε υψηλό βαθμό μονοπωλίου [και] ειδικό βάρος που αρχίζουν να έχουν οι μεγάλες τράπεζες, οι οποίες στηρίζονται στην ισχυρή βοήθεια του κράτους [...] Ενώ από τις 200 βασικές βιομηχανικές επιχειρήσεις του κόσμου ούτε μία δεν είναι ισπανική, υπάρχουν 3 ισπανικές τράπεζες ανάμεσα στις 50 σπουδαιότερες», *Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας [σχέδιο]*, *ό.π.*, σελ. 21-29.

⁹¹⁷ Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία...*, *ό.π.*, σελ. 148-149, 152.

δημοκρατίας».⁹¹⁸ Η συγκέντρωση της παραγωγής υπό εθνική και ορθολογική διεύθυνση, με «δημοκρατικό σχεδιασμό», εγγυάται την υπονόμευση των καπιταλιστικών μονοπωλίων και την επιστροφή των κερδών στο λαό, διασφαλίζει τη συνύπαρξη με τις μη μονοπωλιακές μερίδες του ιδιωτικού τομέα (στη βιομηχανία και στο εμπόριο), καθώς και έντονους ρυθμούς ανάπτυξης⁹¹⁹ – με άλλα λόγια, μια υπόσχεση «αφθονίας στη μελλοντική ανεπτυγμένη σοσιαλιστική κοινωνία» σε αντιδιαστολή με τον ατομιστικό «ατομικό πλουτισμό»⁹²⁰ της παρούσας κατάστασης.

Αναλόγως, το ΚΚΕ εσωτερικού όχι απλώς υιοθετούσε το σχήμα του ΚΜΚ, αλλά πηγαίνοντας ένα βήμα παραπάνω, βήμα εύλογο σε μια χώρα της καπιταλιστικής ημιπεριφέρειας, το συνέδεε με το διάχυτο τότε στον ελληνικό πολιτικό και θεωρητικό διάλογο σχήμα της εξάρτησης. Στο πρώτο βαρυσήμαντο επίσημο κείμενο του νεαρού κόμματος, το 1976, διατυπωνόταν η θέση, όχι πολύ μακρινή από εκείνες της προδικτατορικής ΕΔΑ, ότι ο ελληνικός ΚΜΚ είναι «εξαρτημένος από τον διεθνή ιμπεριαλισμό [και] βασικά από τις ΗΠΑ». Μια θέση εξάρτησης ιστορικά παγιωμένη από την ένταξη στο σχέδιο Μάρσαλ και το ΝΑΤΟ, που οξύνθηκε με το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης («εξαρτημένη κρατικο-μονοπωλιακή ανάπτυξη») που ακολούθησε η κυβερνώσα Δεξιά στη μεταπολεμική περίοδο. Σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή, η Ελλάδα του 1960-1970 μετατράπηκε σε βιομηχανική-αγροτική χώρα, με μια εντατικά μονοπωλιακή συγκρότηση των βασικών παραγωγικών κλάδων και εκτεταμένο κρατικό παρεμβατισμό, που αντανάκλαται στον εκτεταμένο τομέα δημοσίων υπηρεσιών (ΔΕΗ, Διυλιστήρια Ασπρόπυργου, Λιπάσματα, τραπεζικός τομέας, Ολυμπιακή, ΟΣΕ κλπ), στην παρέμβαση στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στην εισοδηματική πολιτική, στην πιστωτική και φορολογική πολιτική που ευνοεί τη συσσώρευση κερδών.⁹²¹ Η «σύμφυση των μονοπωλίων με το κράτος» θυμίζει σαφώς τη γαλλική φόρμουλα περί «ενιαίου μηχανισμού»,⁹²² ενώ το ελληνικό μονοπωλιακό κεφάλαιο καταγγέλλεται όχι απλώς ως εξαρτημένο αλλά περίπου ως μεταπρατικό,⁹²³ εφόσον δεν επιλέγει την ενδογενή ανάπτυξη όπως διεκδικούσε η ελληνική Αριστερά ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (πρβλ. «γραμμή» Μπάτση για τη βιομηχανική ανάπτυξη). Ως εκ τούτου, οι στρατηγικοί στόχοι που προέτασσε τότε το ΚΚΕ εσωτερικού εμπεριείχαν την αιχμή της προοδευτικής εθνικοποίησης των ξένων επιχειρήσεων και των βασικών εγχώριων μονοπωλίων (με εύλογη αποζημίωση!), την

⁹¹⁸ Μανιφέστο-Πρόγραμμα του ΡΕΕ που υιοθετήθηκε από τη Β' Εθνική Συνδιάσκεψη το καλοκαίρι του 1975, όπως παρατίθεται στο Β. Bosi, Η. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au rounoir*, ό.π.

⁹¹⁹ Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία...*, ό.π., σελ. 139.

⁹²⁰ *Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας [σχέδιο]*, ό.π., σελ. 9-10.

⁹²¹ Βλ. την απόφαση και τη διακήρυξη του 1ου-9ου συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού, Ιούνιος 1976, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 4 φ. 1.

⁹²² Αιμ. Ζαχαρέας, «Ο έλεγχος των μονοπωλίων και ο δημοκρατικός προγραμματισμός», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 8, Ιανουάριος 1976, σελ. 18.

⁹²³ «Το μεγάλο ελληνικό κεφάλαιο αρνείται να προχωρήσει σε μεγάλης κλίμακας παραγωγικές επενδύσεις ενώ αντιδρά στην ανάληψη επενδυτικών πρωτοβουλιών από το κράτος και αρκείται στον υποτελή, εργολαβικό ρόλο του», *Πολιτική απόφαση του 2ου-10ου συνεδρίου ΚΚΕ εσωτερικού*, Απρίλιος 1978, σελ. 3 επ.

αυτοδιοίκηση των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων, ένα μοντέλο μικτών επιχειρήσεων με συμμετοχή του κράτους, δημοκρατικό προγραμματισμό και ένα εθνικό σχέδιο ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης.⁹²⁴

Είναι ίσως από τις λίγες όψεις του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος στις οποίες η θεώρηση των ιταλών κομμουνιστών να είναι μειοψηφική, τουλάχιστον σε πρώτη φάση. Αν και χωρίς να διαφοροποιείται ριζικά, ωστόσο παρουσιάζει μια σημαντική απόκλιση. Αφετηρία των αναλύσεων του PCI ήταν βέβαια επίσης η κοινή λενινιστική θεωρητική μήτρα σχετικά με τη μονοπωλιακή επέκταση –που ωστόσο δεν συνιστά απaráβατο ιστορικό νόμο ούτε οδηγεί στην «απόλυτη προλεταριοποίηση» και εξαθλίωση του πληθυσμού– και το συναφές κάλεσμα στη συγκρότηση μιας αντιμονοπωλιακής συμμαχίας. Στο σημαντικό συνέδριο του Ινστιτούτου Γκράμσι *Tendenze del capitalismo italiano*, το 1962, ο βασικός εισηγητής Antonio Pesenti⁹²⁵ περιγράφοντας τον συγκαιρινό «καπιταλισμό του κράτους», με την έντονη, άμεση και έμμεση κρατική παρέμβαση (δημοσιονομική πολιτική, ρευστότητα, ιδιοκτησία επιχειρήσεων), καταλήγει σε μια κάπως διαφορετική εκτίμηση από την αναμενόμενη, Καθώς στην Ιταλία «υπάρχει [ήδη] μια σημαντική ποσότητα κρατικών μέσων παραγωγής που ασκεί ιδιαίτερο βάρος στην οικονομία», οι διεκδικήσεις εθνικοποιήσεων είναι πάντα σημαντικές «ως εργαλείο», αλλά η έμφαση δίνεται στη διεκδίκηση επιρροής της υπαρκτής κρατικής ιδιοκτησίας στο πλαίσιο της ευρύτερης δημόσιας οικονομικής πολιτικής προκειμένου να ανιχνευθεί μια δημοκρατική οδός ανάπτυξης που δεν θα περιορίζεται, τελικά, στο αίτημα των εθνικοποιήσεων.

Ακόμη περισσότερο, το 1968 ο Λουτσιάνο Μπάρκα παρουσιάζει ένα δοκίμιο τιτλοφορούμενο *Il meccanismo unico*, που αποτελεί μια πρώτη ιταλική απάντηση στις γαλλικές επεξεργασίες περί ΚΜΚ.⁹²⁶ Αφού ξεκαθαρίζει ότι από τη Διεθνή Συνδιάσκεψη του Choisy-le-Roi, τον Μάρτιο του 1966, που αποτέλεσε τη μήτρα της θεώρησης του ΚΜΚ για το γαλλικό κόμμα, δεν προκύπτει μια γενικώς αποδεκτή ανάμεσα στους κομμουνιστές θεωρία για τον ΚΜΚ, ο Μπάρκα σημειώνει ότι οι επεξεργασίες των γάλλων και των ιταλών κομμουνιστών δεν έχουν προχωρήσει πολύ μακρύτερα από την πρώτη διατύπωση της φόρμουλας περί «ενιαίου μηχανισμού» (στη Συνδιάσκεψη 81 κομμουνιστικών κομμάτων το 1960) ή από προηγούμενους σταθμούς όπως το προαναφερθέν συνέδριο του Ινστιτούτου Γκράμσι το 1962 και το 10ο συνέδριο του PCI το 1963.

⁹²⁴ Απόφαση και τη διακήρυξη του 1ου-9ου συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού, Ιούνιος 1976, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού, κ. 4 φ. 1. Εκεί μάλιστα ορίζεται ότι στην «αντιμονοπωλιακή δημοκρατία» οι μορφές ιδιοκτησίας θα ποικίλλουν: εθνικοποιημένη ή δημόσια ιδιοκτησία, δημοτικοποιημένη, συνεταιριστική, μικτή, ατομική.

⁹²⁵ Βλ. ιδιαίτερα το κλείσιμο του συνεδρίου από τον Antonio Pesenti και τον Τζόρτζιο Αμέντολα, στον τόμο των πρακτικών Istituto Gramsci, *Tendenze del capitalismo italiano*, ό.π., σελ. 462 επ. και 423-433 αντίστοιχα.

⁹²⁶ Luciano Barca, *Il meccanismo unico*, ό.π., σελ. 23-25 και 31-49.

Αυτή η «θεωρητική καθυστέρηση» πρέπει να ξεπεραστεί, ο ΚΜΚ δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτός πλέον ως ένα στατικό στάδιο της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης που απλώς υποτάσσει μονομερώς τον κρατικό μηχανισμό στα μονοπώλια. Για τον Μπάρκα, και συνεπώς για το PCI, ο ΚΜΚ ως στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι ταυτόχρονα οριακή συνθήκη (και δυνάμει συνθήκη κρίσης) αλλά εμπεριέχει και τα σπέρματα των νέων καπιταλιστικών μετασχηματισμών, τις δυνατότητες μετάβασης σε μια νέα συνθήκη. Η δε σχέση κράτους και μονοπωλίων δεν είναι μονοδρομική αλλά εμπεριέχει τις δικές της εντάσεις και αντιθέσεις. Θεωρητική και πολιτική συνέπεια όλων αυτών είναι η θέση ότι τα κομμουνιστικά κόμματα οφείλουν να συνθέσουν μια ενεργητική πολιτική γραμμή που θα διεκδικεί να παρέμβει στη σχέση κράτος-οικονομία-μονοπώλια και να αξιοποιήσει τις δυνατότητες και τις αντιθέσεις της για να καθορίσει αυτή τους δρόμους μετασχηματισμού του ΚΜΚ προς έναν νέο τύπο οικονομικής ανάπτυξης.⁹²⁷

Ακριβώς για τους ίδιους λόγους, το PCI ήταν το καλύτερα τοποθετημένο συγκριτικά με τα υπόλοιπα κόμματα ώστε να προσαρμοστεί δημιουργικά στις νέες συνθήκες που επέφερε η κρίση του 1970. Έγκαιρα οι ιταλοί κομμουνιστές διατύπωναν τη θέση ότι οι καπιταλιστικές οικονομίες ήδη από χρόνια ήταν σε φάση επέκτασης χάρις σε πολιτικές δημόσιας παρέμβασης, και από την άλλη η περαιτέρω επέκταση του κρατικού παρεμβατισμού δεν συνεπάγεται αυτομάτως αλλαγή φιλοσοφίας της οικονομίας (κλασικό παράδειγμα η ΕΝΤΕ, η ιταλική ΔΕΗ, που είχε εθνικοποιηθεί συνεχίζοντας ωστόσο να λειτουργεί με όρους αγοράς). Στην πρώτη, κρίσιμη φάση της στροφής, επομένως, το PCI δεν θα δυσκολευόταν ιδιαίτερος να δώσει έμφαση στην ίδια τη λειτουργία του κράτους ως μοχλού διαμεσολάβησης της οικονομικής διαδικασίας, παραγωγικής ανασυγκρότησης και αναδιανομής, ως «έδρας των ταξικών συγκρούσεων» και όχι ως εργαλείου για την προώθηση ενός προγράμματος επέκτασης του εθνικοποιημένου τομέα tout court.⁹²⁸ Αργότερα, στους κόλπους των ιταλών κομμουνιστών θα διατυπωνόταν και η πιο προωθημένη άποψη ότι η έμφαση πρέπει να αποσυνδεθεί από το εθνικό πλαίσιο και να μετατοπιστεί στο ευρωπαϊκό-υπερεθνικό, εφόσον, σε αντίθεση με τη μεταπολεμική τριακονταετία, «δεν είναι πια εφικτό ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα σε εθνική κλίμακα [και συνεπώς] δεν αρκεί η εθνικοποίηση».⁹²⁹ Όπως όμως θα δούμε στη συνέχεια, ήταν μάλλον αργά.

Αντίθετα, το PCF επέμενε σχεδόν καθηλωτικά στο πλαίσιο ανάλυσης του (εθνικού) ΚΜΚ. Η οπτική ήταν σταθερά εθνοκεντρική, ακόμη και στον καιρό της παγκόσμιας κρίσης: το PCF απέρριπτε ως ψευδοεπιχείρημα τον ελεύθερο ανταγωνισμό αλλά μαζί και τους ποικίλους ανταγωνισμούς στις διεθνείς αγορές, εμμένοντας στη θέση ότι οι παραγωγικές δυνατότητες της Γαλλίας στραγγαλιζόνταν από το μονοπωλιακό

⁹²⁷ Άλλωστε, όπως υπογραμμίζεται στο σχέδιο θέσεων του κόμματος το ίδιο έτος, το κύριο πρόβλημα δεν είναι καθαυτός ο δημόσιος τομέας της Ιταλίας, «αρκετά εκτεταμένος» ήδη, αλλά το γεγονός ότι «εκφεύγει κάθε μορφής δημοκρατικού ελέγχου», *Progetto di tesi per il XII Congresso del PCI*, 1968.

⁹²⁸ *Aspetti attuali della crisi del capitalismo*, έκδοση της ΚΕ του PCI υπό την επιμέλεια της κομματικής σχολής [συντάκτης: Renzo Stefanelli, χ.χ. = 1970?], σελ. 9-13 και 33-37.

⁹²⁹ Giuseppe Vacca, «Dentro il nuovo antagonismo Europa-America», *Rinascita*, 31-5-1986.

παρεμβατικό πλέγμα των «25 ομίλων».⁹³⁰ Εξίσου απορριπτικά αντιμετώπιζε και τις τάσεις διεθνοποίησης της οικονομίας, τον βασικό δηλαδή μετασχηματισμό που συμβάδιζε με την κρίση, ως έναν βαρύ καταναγκασμό που περιόριζε τις δυνατότητες μιας εναλλακτικής διαχείρισης της οικονομίας.⁹³¹ Χωρίς να είναι εντελώς άστοχη, αυτή η θέση εγκλώβιζε το κόμμα σε μια ανελαστική οπτική, χωρίς τις καινοτομίες της ιταλικής περίπτωσης.

Από ένα σημείο κι έπειτα, οι Ιταλοί θα γίνονταν ο ισχυρός πόλος προς τον οποίο θα έκλιναν πια PCE και KKE εσωτερικού. Οι Ισπανοί, λόγου χάριν, σταδιακά υποβάθμιζαν την αιχμή των εθνικοποιήσεων, επιμένοντας όμως πάντα στην ανάγκη μιας σχεδιασμένης οικονομικής ανάπτυξης, που όμως άφηνε όλο και περισσότερο χώρο στην ιδιωτική πρωτοβουλία.⁹³² Το PCE θα διατηρούσε στην προγραμματική του φαρέτρα την «μερική» εθνικοποίηση του τραπεζικού συστήματος (καταρχάς με τον έλεγχο του 51% των μετοχών), δίνοντας όμως όλο και περισσότερο βάρος σε μεταρρυθμίσεις της οικονομικής δομής στο πλαίσιο μιας μεικτής οικονομίας με πυλώνες το κράτος, τις μικρές-μεσαίες επιχειρήσεις και τους συνεταιρισμούς, μαζί με θεσμούς συμμετοχής των εργαζομένων. Ωστόσο, όπως έχει σημειωθεί, χωρίς ιδιαίτερες εκλάμψεις όσον αφορά την καινοτομία και τις προτάσεις ενσωμάτωσης της τεχνολογικής προόδου.⁹³³ Ομοίως, το KKE εσωτερικού, πατώντας σε προηγούμενες θέσεις του περί εξαρτημένου αλλά και αναχρονιστικού μονοπωλιακού καπιταλισμού στην Ελλάδα,⁹³⁴ θα μετατόπιζε επίσης το κέντρο βάρους της οπτικής του από μια αντιμονοπωλιακή στάση υπέρ των εθνικοποιήσεων σε μια πλούσια ατζέντα διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων. Σύντομα, θα διατύπωνε μια κριτική ματιά απέναντι στις προηγούμενες δεκαετίες ταχύρρυθμης ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης αλλά και στην πολιτική του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ υπό το πρίσμα μιας αναγκαίας ανάπτυξης νέων παραγωγικών δυνάμεων, αναδιανομής του εισοδήματος, αλλά και μιας περισσότερο διεθνούς οπτικής στο πλαίσιο της συμμετοχής της χώρας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αλλά και σε μια συμμαχία απόκρουσης της νεοφιλελεύθερης επίθεσης.⁹³⁵

⁹³⁰ XXIIe Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π.: Anicet le Pors, «Libérer le marché», *Cahiers du communisme*, vo. 6, Ιούνιος 1977.

⁹³¹ José Gotovitch, Pascal Delwit, Jean-Michel De Waelde, *L'Europe des communistes*, ό.π., σελ. 263.

⁹³² «Είμαστε πεπεισμένοι ότι οι υπηρεσίες και η παροχή ορισμένων αγαθών πρέπει προς το παρόν να έγκεινται στην ιδιωτική επιχείρηση. Ένας σοσιαλισμός που δεν θα το λάμβανε αυτό υπόψη ... θα ήταν ένας σοσιαλισμός με πολύ λίγο χώρο για δημόσια αποδοχή», Manuel Azcarate, «What is Eurocommunism», ό.π., σελ. 21.

⁹³³ Βλ. την κριτική παρουσίαση του οικονομικού προγράμματος του κόμματος από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης Lluís Argemí, «El programa economico del PCE», *Nuestra Bandera*, vo. 130, Μάιος-Ιούνιος 1985.

⁹³⁴ «Κάθε προσπάθεια που θα τείνει να διαμορφώσει στην Ελλάδα έναν σύγχρονο καπιταλισμό, θα έρχεται σε οξεία σύγκρουση με τη σημερινή μονοπωλιακή δομή της ελληνικής οικονομίας», Γ. Γιάνναρος, «Οι αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας και η πολιτικής γραμμή του KKE εσωτερικού», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 11, Μάης 1976, σελ. 12.

⁹³⁵ Βλ. ΓΒ [Γ. Βούλγαρης:], «Βδομάδα σύγχρονης σκέψης», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 37-38, Μάρτης-Απρίλης 1981, αλλά και την Πολιτική Απόφαση του 3ου-11ου συνεδρίου του KKE εσωτ., *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 44, Μάης-Ιούνιος 1982.

13.4. Παγκόσμια κρίση: αναπροσανατολισμοί

Το έτος ορόσημο της μεγάλης τομής και κρίσης ήταν συμβατικά το 1973. Όταν δηλαδή η ταυτόχρονη εμφάνιση πληθωρισμού, στασιμότητας και ανεργίας διέψευδε τον κλασικό νόμο της καμπύλης Φίλιπς. Το 1973 όμως συμπύκνωνε τάσεις που είχαν αρχίσει να αναδύονται νωρίτερα. Αφενός η κορπορατιστική συνθήκη διαβρώθηκε με τις εκρηκτικές κοινωνικές συνθήκες του 1968-1969 και των επόμενων ετών, ιδίως σε Γαλλία, Γερμανία και Ιταλία, που οδήγησαν μεταξύ άλλων και σε μια έκρηξη των μισθών, σε μια «υπερθέρμανση της οικονομίας» και σε έντονες πληθωριστικές τάσεις. Ταυτόχρονα, η υπερεπένδυση σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς τομείς στα 1960 προκαλούσε κρίση υπερπαραγωγής, την ώρα που η εκβιομηχάνιση του ανατολικού μπλοκ και του Τρίτου Κόσμου επικεντρωνόταν σε παρόμοιους παραγωγικούς τομείς. Η ενεργειακή κρίση του 1973, και ο συναφής εισαγόμενος πληθωρισμός, ήρθαν να παροξύνουν τις προϋπάρχουσες τάσεις. Αποτέλεσμα ήταν οι αυξήσεις στις τιμές καταναλωτικών αγαθών (από 4,2% σε 9,4% μεταξύ 1950-1973 και 1973-1983 στις ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες και από 4% σε 18,4% στις μεσογειακές), η κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας (από 2% και 4% στο 5% και 12% αντίστοιχα), η μείωση των επενδύσεων (από 5,6% ετησίως στις 12 χώρες της ΕΟΚ το 1960-1973 σε 0,3% στα τέλη του '70) και η πτώση των ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ.⁹³⁶

Η άνοδος του πληθωρισμού ήταν ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο. Οφειλόταν στον πόλεμο του Βιετνάμ (οι ΗΠΑ τύπωναν χρήμα για να τον χρηματοδοτήσουν), υπήρχε άνοδος στις τιμές αγαθών στις διεθνείς αγορές, νομισματική αστάθεια και φυσικά η πετρελαϊκή κρίση. Σημαντική αιτία όμως ήταν και οι εργατικές διεκδικήσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Σε μια σειρά χώρες (Γαλλία, Ιταλία, Δανία, Ολλανδία, Ιρλανδία) οι ονομαστικοί μισθοί αυξήθηκαν πάνω από την παραγωγικότητα. Στην πίτα του εθνικού εισοδήματος, η εργασία κέρδιζε μερίδιο ενώ τα κέρδη έχαναν⁹³⁷ – η έκρηξη των μισθών συνεπαγόταν και μια αναδιανομή υπέρ των εργαζομένων. Και εάν σε ορισμένες χώρες οι νεοκορπορατιστικοί θεσμοί οδήγησαν σε συγκράτηση μισθών και άρα του πληθωρισμού (στις «σοσιαλδημοκρατικές» Γερμανία, Αυστρία και τις σκανδιναβικές χώρες), σε χώρες όπως του ευρωπαϊκού Νότου (Γαλλία, Ιταλία) το θεσμικό πλαίσιο κοινωνικών διαπραγματεύσεων αδυνατούσε να απορροφήσει αυτούς τους κραδασμούς.

Το μείζον χαρακτηριστικό όμως της κρίσης του 1970 ήταν η κατάρρευση της παγκόσμιας οικονομικής διευθέτησης που στηριζόταν στο σύστημα ισοτιμιών του Bretton Woods και στη μεταπολεμική συναίνεση. Το φορντικό μοντέλο ήδη έδινε τη θέση του σε μια ευέλικτη και αποκεντρωμένη οργάνωση της εργασίας. Το κυριότερο, το σύστημα των βασικά σταθερών ισοτιμιών (pegged-but-adjustable) ερχόταν πια σε

⁹³⁶ Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, ό.π., σελ. 280-283.

⁹³⁷ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's 20th Century*, ό.π., σελ. 329-330· Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, ό.π., σελ. 217-222.

σύγκρουση με την αύξουσα κινητικότητα του κεφαλαίου διεθνώς.⁹³⁸ Και ενώ οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αντιδρούσαν επαναφέροντας εν μέρει τον προστατευτισμό, κάνοντας «αμυντικές» επενδύσεις και αυξάνοντας τους εμπορικούς περιορισμούς για να υπερασπίσουν τις αγορές τους, η κυβέρνηση Νίξον (υπό την οικονομική καθοδήγηση του Μίλτον Φρίντμαν) καταργούσε τα σταθερά επιτόκια το 1971. Το 1974 οι ΗΠΑ καταργούσαν τους κεφαλαιακούς ελέγχους, το 1976-1976 απορρυθμίζονταν οι χρηματαγορές Ν. Υόρκης και Λονδίνου, ενώ στο πλαίσιο της GATT το «Tokyo Round» (1973-1979) οδηγούσε σε συμφωνίες ενάντια στους δασμούς. Η απελευθέρωση των αγορών, μαζί με τη δημοσιονομική αusterότητα και τις ιδιωτικοποιήσεις, έστηνε το νέο παγκόσμιο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής που θα συμπύκνωνε αργότερα η «Συναίνεση της Ουάσινγκτον» (ο συντονισμός των μέτρων πολιτικής διεθνών οργανισμών όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα, αλλά και το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ).

Στο πλαίσιο αυτό, η αρχική «παρεμβατική» αντίδραση της Ευρώπης επιχειρούσε να αγοράσει χρόνο πριν αναπροσανατολίσει την πολιτική της. Ωστόσο, η κεϋνσιανή μέθοδος του «spending your way out of recession» δεν μπορούσε να δουλέψει για τις δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες που είχαν ήδη ξοδέψει πολλά για να χτίσουν το κοινωνικό τους κράτος. Το 1974 η Αγγλία, και το 1977 η Ιταλία, στρέφονται στο ΔΝΤ για δανεισμό, μπροστά στο φόβο κατάρρευσης των δημόσιων οικονομικών τους.⁹³⁹ Η καταφυγή σε διεθνείς οργανισμούς ήταν ισχυρή ένδειξη της αυξανόμενης εξάρτησης από το διεθνές πλαίσιο όπως διαμορφωνόταν. Οι κυβερνήσεις της Βρετανίας από το 1970, αργότερα η γαλλική κυβέρνηση υπό τον Μιτεράν (ή οι έλληνες σοσιαλιστές του Παπανδρέου και λιγότερο οι ισπανοί του Γκονζάλες), θα μάθαιναν με οδυνηρό τρόπο ότι μια μονομερής επεκτατική πολιτική για οικονομική ανάκαμψη στο εθνικό πλαίσιο δεν ήταν πλέον δυνατή μέσα στο ασφυκτικό πλαίσιο των διεθνών χρηματοοικονομικών καταναγκασμών.⁹⁴⁰ Εξού και το ευρωπαϊκό πλαίσιο έμοιαζε μια όλο και πιο ελκτική λύση, που παρείχε μεγαλύτερους βαθμούς ελευθερίας από το εθνικό – όσο και εάν σήμαινε εξίσου μια σοβαρή παραχώρηση εθνικής δημοσιονομικής κυριαρχίας.

Η ανεπτυγμένη Ευρώπη εν τέλει αντιμετώπισε τη διαρθρωτική κρίση με την τυπική συνταγή της πρώιμης παγκοσμιοποίησης: τάση αποβιομηχάνισης, στροφή προς τη σύγχρονη τεχνολογία και τις υπηρεσίες (ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε περαιτέρω, ο βιομηχανικός επίσης μειώθηκε από 41,1% σε 29,1% και η απασχόληση στις υπηρεσίες αυξήθηκε από 45% σε 66,4%!), αλλά και δημοσιονομική πειθαρχία, πετυχαίνοντας σταδιακά την ανάκαμψη των βασικών οικονομικών μεγεθών.⁹⁴¹

⁹³⁸ Barry Eichengreen, *ό.π.*, σελ. 242-251.

⁹³⁹ Tony Judt, *Postwar*, *ό.π.*, σελ. 458.

⁹⁴⁰ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's 20th century*, *ό.π.*, σελ. 357-359· Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, *ό.π.*, σελ. 282-290.

⁹⁴¹ Με τη βοήθεια και της πτώσης στην τιμή του πετρελαίου: ο πληθωρισμός έπεσε στο 3-5% στο δεύτερο μισό του '80, ενώ σταθεροποιήθηκαν τα τρέχοντα ισοζύγια: η Δυτική Ευρώπη είχε πλεονάσματα έως 6,7 δις το 1970-1972, 38 δις ελλείμματα το 1980 και ξανά 23 δις δολάρια

Ταυτόχρονα, αντιμετώπιζε μια κεντρική διαρθρωτική της υστέρηση στους εσωτερικούς συσχετισμούς του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κέντρου: την περίοδο 1965-1984 ΗΠΑ και Ιαπωνία είχαν αυξήσει το μερίδιό τους στους κλάδους έντασης έρευνας και τεχνολογίας (R&D), ενώ οι χώρες της ΕΟΚ αύξαιναν το μερίδιό τους σε κλάδους χαμηλής έντασης R&D και έχαναν έδαφος σε αγορές όπως οι υπολογιστές (μόλις 9% μερίδιο στην παγκόσμια αγορά), το σόφτγουερ (10%), οι δορυφόροι (13%) και οι υπηρεσίες data transmission.⁹⁴² Η Ευρώπη αντεπιτέθηκε, επενδύοντας σε έρευνα και ανάπτυξη, με κρατικές δαπάνες αλλά και σημαντικές δαπάνες των πολυεθνικών Γαλλίας, Αγγλίας και Γερμανίας, ενώ η ίδια η ΕΟΚ έδωσε ιδιαίτερο βάρος με προγράμματα όπως το ESPRIT, ύψους 750 δις ECU, το 70% του οποίου διοχετεύθηκε σε πολυεθνικές όπως οι Siemens, AEG, Bull, Thomson, Olivetti, Philips. Οι χώρες της ΕΟΚ δαπάνησαν το 1/6 των επενδύσεών τους σε έρευνα και ανάπτυξη σε joint research, που είχε ως αποτέλεσμα την ένταση της διεθνοποίησης της τεχνολογικής ανάπτυξης.⁹⁴³

Συνεπώς, τα σημαντικότερα στοιχεία που συνέθεσαν την αντίδραση της Ευρώπης στη συγκυρία της κρίσης του 1970 ήταν: συμπίεση των μισθών και των κοινωνικών δαπανών, εστίαση στην έρευνα και την τεχνολογία ως ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, αποβιομηχάνιση και επανάσταση των υπηρεσιών αλλά και αύξηση της παραγωγικότητας στον αγροτικό και βιομηχανικό τομέα, μαζί με την εξωτερίκευση παραγωγικών δραστηριοτήτων σε χώρες της περιφέρειας με χαμηλά μισθολογικά κόστη. Και όλα αυτά σε μια νέα διεθνή πολιτική οικονομία που υπερέβαινε το μοντέλο του μεταπολεμικού παρεμβατισμού υπέρ της απελευθέρωσης των αγορών και της κίνησης των κεφαλαίων. Η οικονομία της Δυτικής Ευρώπης, σε συνδυασμό με την ολοκλήρωση των υπερεθνικών θεσμών της ΕΟΚ, μετατρέποταν όχι απλώς σε ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων εθνικών οικονομιών αλλά σε μια «ολοκληρωμένη περιφερειακή οικονομία». Η αναπτυξιακή ώθηση περνούσε μέσα από συνέργιες των κεντρικών ευρωπαϊκών κρατών, ενώ η εμπορική ολοκλήρωση στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, χάρις και στην εξάλειψη των δασμολογικών εμποδίων, έφτανε σε ποσοστά 80%, διαμορφώνοντας μια δυναμική εσωτερική αγορά που έδινε ώθηση στην ανάπτυξη.⁹⁴⁴

Επιπλέον, η αποτυχία της πρώτης απόπειρας των ευρωπαίων να συντηρήσουν ένα καθεστώς τύπου Bretton Woods με το νομισματικό «φίδι μες στο τούνελ», οδήγησε στη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (EMS), το 1978, εν είδει

πλεονάσματα το 1980-1988, βλ. Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, ό.π., σελ. 287-292.

⁹⁴² Ivan T. Berend, ό.π., σελ. 284-285.

⁹⁴³ Ivan T. Berend, ό.π., σελ. 217 και 284-285.

⁹⁴⁴ Από τις 18 χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της ΕΕΤΑ, το 1987 μόνο οι 4 (Ισλανδία, Ελβετία, Φινλανδία και Αγγλία) έστελναν μέχρι το 1/3 των εξαγωγών τους εκτός του ευρωπαϊκού χώρου. Αγγλία και Γαλλία, αν και πρώην αυτοκρατορικές δυνάμεις, επαναπροσανατόλισαν το εμπόριο τους προς τους γείτονες: από 30 σε 57% των εξαγωγών της η Αγγλία, από 39 στο 65% η Γαλλία. William Wallace, *The Transformation of the Western Europe*, ό.π., σελ. 23 και 49.

συμβιβασμού ανάμεσα στην επιμονή της Γερμανίας στην πειθαρχία και στη γαλλική επιδίωξη για ένα πιο συμμετρικό σύστημα πλεονασματικών-ελλειμματικών χωρών.⁹⁴⁵ Η μεταστροφή της Γαλλίας, επί κυβέρνησης Σοσιαλιστών-Κομμουνιστών, από τη ρύθμιση στην απελευθέρωση της αγοράς ήταν και το σημείο-κλειδί που άνοιγε το δρόμο για την ενιαία αγορά, χωρίς δασμούς αλλά και χωρίς ρυθμιστικά εμπόδια που αποκρυσταλλώθηκε στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986-1987. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, αναδυόταν εντυπωσιακή η οικονομία της Δυτικής Γερμανίας, που το 1985 αποτελούσε ήδη το 26% του συνολικού ΑΕΠ στην ΕΟΚ των 12, και είχε καταστεί ο μείζων εμπορικός εταίρος σχεδόν όλων των άλλων ευρωπαϊκών κρατών.⁹⁴⁶ Μέσα στην ολοένα πιο ολοκληρωμένη ευρωπαϊκή οικονομία, η Γερμανία δέσποζε εκτοπίζοντας το αντίπαλο δέος είτε της Αγγλίας είτε της Γαλλίας, οι οποίες αντιδρώντας θα αναζητούσαν να ενισχύσουν τις διεθνείς τους συμμαχίες – υπερατλαντικά η Αγγλία και στη νοτιοανατολική Ευρώπη η Γαλλία, μαζί με τις πληθωριστικές και τις μικρότερες μεσογειακές χώρες που δεν επιθυμούσαν να δεθούν στο μάρκο (βασικό δείκτη του (EMS))⁹⁴⁷ και στη συναφή αυστηρότητα της Γερμανίας και των συμμάχων της.

13.5. Η διπλή κρίση του εθνικού κράτους πρόνοιας

Το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας είχε μια διπλή όψη. Από τη μία, αποτελούσε μια συναίνεση που αποτύπωνε τη σχετική ενίσχυση του κόσμου της εργασίας και της οργάνωσής του έναντι του κόσμου του κεφαλαίου· από την άλλη, ο συνδυασμός Κένυς και Μπέβεριτζ (πλήρης απασχόληση, υψηλή οικονομική δραστηριότητα + κοινωνική ασφάλεια από τους κινδύνους της οικονομίας της αγοράς) καθιστούσε τον καπιταλισμό πιο ασφαλή, πιο σταθερό, πιο παραγωγικό. Για τους λειτουργιστές, προσέφερε συστημική σταθερότητα, για τους μαρξιστές προσέφερε νομιμοποίηση, για όλους, προσέφερε μια υπόσχεση ορθολογικής, πολιτικής διεύθυνσης της κοινωνίας σε μια προοδευτική κατεύθυνση, αφήνοντας την πλευρά της παραγωγής του πλούτου στην αγορά και την πλευρά της αναδιανομής, τους σχετικά εξισωτικούς στόχους, στο κράτος, δηλαδή στην πολιτική παρέμβαση.

Η κρίση του 1970 σήμανε και την κρίση του εθνικού κράτους πρόνοιας. Εν μέρει, η κρίση είχε τις ρίζες της στο εσωτερικό του προνοιακού συστήματος. Ο στασιμοπληθωρισμός ήταν ένα σοβαρό εμπόδιο για τις αυξημένες δαπάνες που απαιτούσε ένα ευρωπαϊκού επιπέδου προνοιακό σύστημα. Η κρίση οδηγούσε περίπου αναπόφευκτα σε περιοριστικές πολιτικές, που μεταφράζονταν σε αύξηση των

⁹⁴⁵ Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, ό.π., σελ. 282-290.

⁹⁴⁶ William Wallace, *The Transformation of the Western Europe*, ό.π., σελ. 50.

⁹⁴⁷ Jonathan Story, «Monetary union: Economic competition and political negotiation», Douglas Weber (επιμ.), *The Franco-German Relationship in the European Union*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1999, σελ. 25-26.

δημοσίων εσόδων αλλά περιορισμό των δημοσίων δαπανών. Παράλληλα, η κοινωνική δαπάνη είχε αυξηθεί ως ποσοστό του ΑΕΠ μάλλον δυσανάλογα σε σχέση με τις αναδιανεμητικές και εξισωτικές λειτουργίες που πραγματικά επιτελούσε, σε σχέση με την προοδευτικότητα της φορολογίας αλλά και δεδομένου ότι οι υπηρεσίες ήταν καθολικές, δηλαδή τις απολάμβαναν και οι πλουσιότερες τάξεις εξίσου.⁹⁴⁸ Συνεπώς, και οι πόροι για το σύστημα πρόνοιας ήταν λιγότεροι και η αποτελεσματικότητά του δεν ήταν τόσο εμφανής όσο παλαιότερα.

Στο έδαφος της κρίσης αυτής αναπτυσσόταν, και σε αυτό το μέτωπο, η ιδεολογικο-πολιτική αντεπίθεση του νεοφιλελεύθερου και συντηρητικού ρεύματος, της Νέας Δεξιάς, για την οποία η εξάπλωση του κράτους στην οικονομία, και η συναφής ανάπτυξη της προνοιακής όψης του, βρισκόταν στη ρίζα της κρίσης του 1970 – και κατά το ότι η πολιτικοποίηση της οικονομίας αποτέλεσε έδαφος γόνιμο για τις εκρηκτικές διεκδικήσεις μιας εποχής αυξημένων προσδοκιών.⁹⁴⁹ Ο κεϋνσιανισμός ήταν ο κακός, ανεύθυνος ήρωας της μεταπολεμικής εποχής, όπως το περιγράφει γλαφυρά ο Ramesh Mishra, και ο εν δράσει μονεταριστικός καλός ήρωας ερχόταν με φόρα και με μια πλατφόρμα που συνοψιζόταν στο «halt and roll back state welfare».⁹⁵⁰ οικονομικοί περιορισμοί για τις κοινωνικές υπηρεσίες, ως παρεπόμενο μιας πολιτικής μειωμένων φόρων και μειωμένων δημοσίων δαπανών, μαζί με την παραχώρηση μέρους της προνοιακής (και άλλης) δράσης του κράτους στην αγορά.

Μαζί με όλα τα άλλα, το κοινωνικό κράτος θα γινόταν και αυτό ένα πολιτικό διακύβευμα της κρίσης. Η μαρξιστογενής Αριστερά ήταν αναγκασμένη να πάρει θέση, παρά και ίσως ενάντια στην παραδοσιακή της δυσπιστία απέναντι στο κοινωνικό κράτος ως ιστορική αλλά και λογική μορφή του αστικού κράτους που από τη μια σταθεροποιούσε τον ασταθή καπιταλισμό κι από την άλλη ενσωμάτωνε κατακτήσεις της εργατικής τάξης.⁹⁵¹ Η προηγούμενη γενική θέση απομυθοποίησης της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, που δεν μετασχημάτιζε ουσιαστικά την ταξική δομή του καπιταλισμού, τώρα σχετικοποιούνταν.

Το πρόβλημα ωστόσο που έπρεπε να αντιμετωπίσουν ήταν διπλό. Από τη μια μεριά, όπως έχει παρατηρηθεί, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση ήταν ένα καθεστώς στο οποίο η συσσώρευση (παραγωγή) συνυφαινόταν αδιάσπαστα με τη νομιμοποίηση (αναδιανομή) σε έναν καμβά καθεστώτος ευημερίας. Κατά παράδοξο τρόπο, οι μαρξιστές έστρεφαν την προσοχή τους στις επιδράσεις αναδιανομής, ενώ οι

⁹⁴⁸ Ramesh Mishra, *The Welfare State in Crisis*, St. Martin's Press, N. Υόρκη 1984, σελ. 4-25· Evelyne Huber, John Stephens, «The Social Democratic Welfare State», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2001, σελ. 291-292.

⁹⁴⁹ Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, ό.π., σελ. 25-26.

⁹⁵⁰ Ramesh Mishra, *The Welfare State in Crisis*, ό.π., σελ. 26-64.

⁹⁵¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση των (νεο-)μαρξιστικών προσεγγίσεων του κοινωνικού κράτους, βλ. Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, *Θεωρίες κοινωνικού κράτους: συγκρότηση, κρίση, αναδιάρθρωση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2011, σελ. 56 επ.

νεοφιλελεύθεροι στις προϋποθέσεις της παραγωγής, που ήταν εξίσου βάση νομιμοποίησης, και συνεπώς εκ νέου σταθεροποίησης του καπιταλιστικού συστήματος στη διεθνοποιούμενη φάση του 1970.⁹⁵² Από την άλλη, ιδίως στον ευρωπαϊκό Νότο, βρέθηκαν στη θέση να υπερασπίζονται ένα κράτος πρόνοιας, «καθεστώς ευημερίας» κατά την περίφημη ορολογία του Gosta Esping-Andersen,⁹⁵³ που δεν ήταν μεν υπολειμματικό (στο «φιλελεύθερο» πρότυπο δηλαδή του αγγλοσαξονικού κόσμου) αλλά δεν προσομοίαζε και στο σκανδιναβικό καθεστώς καθολικότητας και ισότητας στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο. Επρόκειτο για ένα καθεστώς ευημερίας που βρισκόταν κάπου ανάμεσα, όπως το «κορπορατιστικό» (Αυστρία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, σε διάφορες παραλλαγές), ωστόσο όχι με την κλασική σοσιαλδημοκρατική έννοια αλλά μάλλον εξαιρετικά κρατικιστικό στη Γαλλία και εξαιρετικά πολυκερματισμένο στην Ιταλία. Το χειρότερο: είχε διαμορφωθεί από συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις και έφερε χαρακτηριστική τη σφραγίδα της Εκκλησίας.

Πολύ χαρακτηριστική, από αυτή την άποψη, είναι η αντίδραση του PCI, στο βαθμό μάλιστα που το ιταλικό κατακερματισμένο κράτος πρόνοιας απειλούνταν να καταπέσει στην κατάσταση ενός «υπολειμματικού» προνοιακού συστήματος. Μάλιστα, χαρακτηριστικό αυτής της αντίδρασης είναι η καθυστερημένη εμφάνισή της. Παρότι, ενώ όπως είδαμε επανειλημμένως η κοινωνική πολιτική και ο εξορθολογισμός του «κράτους φιλανθρωπίας» ήταν μια σταθερά της προγραμματικής ατζέντας των ιταλών κομμουνιστών, η εξειδίκευση του προβλήματος και της αντιμετώπισής του μοιάζει να περίμενε τη δεκαετία του 1980 για να εκδηλωθεί.

Ακόμη και το πιο προωθημένο καθεστώς ευημερίας, το σκανδιναβικό, η «ουσία του σκανδιναβικού ρεφορμισμού», θεωρείται τελικά ανεπαρκές για να διασφαλίσει «το ευ ζην και την ελευθερία», καθόσον το ίδιο το κράτος πρόνοιας, αυτή η σοσιαλδημοκρατική επινόηση, περιοριζόταν στον διπλό ρόλο προστασίας των εργαζομένων αλλά και υποστήριξης της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Το κράτος πρόνοιας είχε εμπλακεί στον μηχανισμό του ανταγωνισμού και της αγοράς, εξού και δεν έμενε απρόσβλητο από την παγκόσμια κρίση του 1970.⁹⁵⁴ Ωστόσο, σύντομα οι ιταλοί κομμουνιστές θα αρχίσουν να αναρωτιούνται εάν πέφτει στους δικούς τους ώμους το καθήκον να διασωθούν οι κατακτήσεις του κράτους πρόνοιας, έστω «στο βαθμό που υλοποιήθηκε στην Ιταλία»,⁹⁵⁵ βλέποντας μάλιστα ότι οι δικές τους επεξεργασίες για δημοσιονομικό εξορθολογισμό και ανασυγκρότηση του κράτους δεν

⁹⁵² Ramesh Mishra, *The Welfare State in Crisis*, ό.π., σελ. 65-100.

⁹⁵³ Gosta Esping-Andersen, *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, ιδίως σελ. 74-84. Πρβλ. την τυπολογία των Evelyne Huber, John Stephens, «The Social Democratic Welfare State», ό.π., σελ. 277.

⁹⁵⁴ Ενδεικτικά, Napoleone Colajani, «La crisi del Welfare State», *Rinascita*, 23-4-1976· Guido Carandini, «Lo stato a due dimensioni», *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1981, σελ. 8-9.

⁹⁵⁵ Ζήτημα που απασχόλησε την Εκτελεστική Επιτροπή του κόμματος και τους ειδικούς οικονομολόγους του CESPE, όπως σημειώνει ο Gerardo Chiaromonte, «Equivoci e nodi reali di un confronto sul programma», *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1982, σελ. 3-4.

έβρισκαν αποτύπωμα στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Κράξι που εξυγίαινε τα δημόσια οικονομικά αφαιρώντας πόρους και κατευθύνοντας λιγότερα δημόσια έσοδα στις κοινωνικές υπηρεσίες.⁹⁵⁶

Μέσα σε λίγα χρόνια, το PCI θα επαναξιολογούσε δραστικά το καθολικό σκανδιναβικό προνοιακό μοντέλο, με τα υψηλά πρότυπα αποτελεσματικότητας αλλά και αποδοτικότητας των αυξημένων κοινωνικών πόρων που κατευθύνονται σε αυτό, έναντι του μινιμαλιστικού προνοιακού συστήματος του αγγλοσαξωνικού κόσμου.⁹⁵⁷ Και απερίφραστα πια θα επιδίωκε να υπερασπιστεί τον πυρήνα του κράτους πρόνοιας, αλλά και το έτερο συστατικό του καθεστώτος ευημερίας, την πλήρη απασχόληση, ως «συγκροτητικό στοιχείο της ταυτότητας» της Αριστεράς ομού και της Σοσιαλδημοκρατίας μπροστά στη διαμορφούμενη «πολιτισμική ηγεμονία της νεοσυντηρητικής Δεξιάς» και την πολιτική της απορρύθμισης (deregulation). Ωστόσο, με δύο διαφορετικούς από το παρελθόν όρους. Αφενός, η οικονομική και δημοσιονομική κρίση σήμαινε αναγκαστικά ότι οι κοινωνικές δαπάνες δεν θα πρέπει να επιβαρύνουν τους λογαριασμούς του κράτους χωρίς αντίστοιχη κοινωνική απόδοση· συνεπώς, το νέο «welfare mix» ήταν ένας δρόμος πέρα από τη γραφειοκρατική αναποτελεσματικότητα του παλιού dirigismo αλλά συνδυάζει την ορθολογικότητα και την αποδοτικότητα των κοινωνικών πόρων με τη συμβολή στην κοινωνική πολιτική και ενός ημιδημόσιου τομέα που συναποτελούν θεσμοί αλληλεγγύης και κοινωνικής προστασίας.⁹⁵⁸ Αφετέρου, και κυρίως, γινόταν συνείδηση ότι η προάσπιση των κατακτήσεων αυτών, η μετάβαση σε ένα σύγχρονο και αποτελεσματικό προνοιακό μοντέλο, απέναντι στην επιθετική πολιτική της «νεισυντηρητικής Δεξιάς», απαιτούσε μετασχηματισμούς και συμμαχίες στο επίπεδο της Ευρώπης σε μια εποχή που τα εθνικά κράτη έχαναν μέρος της ισχύος τους και οι παλιότερες μορφές εθνικής ταξικής αλληλεγγύης έχαναν έδαφος.⁹⁵⁹

⁹⁵⁶ Όπως γράφει ενόψει του Προϋπολογισμού του 1984 ο Luciano Barca, «Cosi si smantella lo Stato sociale», *Rinascita*, 14-10-1983.

⁹⁵⁷ Βλ. το κείμενο του Massimo Paci, «Stato sociale e redistribuzione del reddito», στον τόμο με κείμενα από το σεμινάριο «Διαχείριση του προϋπολογισμού και προοπτικές ανάπτυξης» που οργανώθηκε από το CESPE στη Ρώμη, 28 Οκτωβρίου 1985, *La riforma del welfare*, Unità, 1985, σελ. 38-40.

⁹⁵⁸ «Το PCI δεν προτείνει ένα κοινωνικό κράτος που δίνει όλα σε όλους, ούτε είναι εντελώς δημόσιο», φτάνει να διακηρύξει το 17ο συνέδριο του κόμματος, *Tesi, programma, statuto. I documenti approvati dal 17o Congresso del Pci*, ό.π., σελ. 103-105.

⁹⁵⁹ Βλ. τις συμπληρωματικές παρεμβάσεις του Giorgio Napolitano, «Le conquiste da difendere, le scelte da compiere», και του Achille Occhetto, «Nuove idee-forza per la sinistra europea» (ομιλία σε σεμινάριο στο Βερολίνο μαζί με τον γραμματέα του SPD Peter Glotz), στο αφιέρωμα του ένθετου «Il Contemporaneo» με θέμα «DimENTICARE il welfare?», *Rinascita*, 13-7-1985.

13.6. Ένα νέο μονοπάτι για την ευρωπαϊκή Αριστερά, με διακλαδώσεις

Αν, όπως είπαμε προκαταβολικά, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ήταν από μία άποψη ο τρόπος με τον οποίο σημαντικό μέρος της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής Αριστεράς της εποχής επιχείρησε να τοποθετηθεί στρατηγική (και) απέναντι στη δομική καπιταλιστική κρίση της μεταπολεμικής συναίνεσης και στους επερχόμενους μετασχηματισμούς, τότε, ειδικότερα, θα υποστηρίξουμε ότι η κρίση του 1970 στάθηκε ο κόμβος πάνω στον οποίο χαράχθηκε βαθιά ένα νέο μονοπάτι πάνω στο οποίο η πέραν της σοσιαλδημοκρατίας Αριστεράς θα βάδιζε για τις επόμενες δεκαετίες. Ένα μονοπάτι με τις δικές του διακλαδώσεις. Μια κοινή κοίτη, πολύ διαφορετική από εκείνη που είχε ακολουθήσει το ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα στην περίπτωση της προηγούμενης μεγάλης κρίσης, του 1930, υπό τη βαριά και πρόσφατη, τότε, εμπειρία της Οκτωβριανής Επανάστασης και υπό την αιγίδα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Τέσσερις δεκαετίες μετά, οι πιο πρωτοποριακοί ανάμεσα στους ευρωπαίους κομμουνιστές δεν θα διέβλεπαν στην οικονομική κρίση μια τελεολογική παρακμή του παγκόσμιου καπιταλισμού, μια μοιραία πορεία προς την κατάρρευση, ενώπιον της οποίας το εργατικό κίνημα θα έπρεπε να υιοθετήσει μια επιθετική πορεία προς την κατάκτηση της εξουσίας. Δεν θα προσχωρούσαν σε μια οπτική καταστροφισμού, σύμφωνα με την οποία η κρίση ήταν ευκαιρία να οξυνθούν οι ενδοκαπιταλιστικές αντιθέσεις και η κοινωνική ένταση μέσα από τη δραματική πτώση του επιπέδου ζωής. Πολύ περισσότερο, δεν θα οικοδομούσαν κάθετα μέτωπα αντίθεσης προς τις «αστικές δυνάμεις» σε έναν πόλεμο κινήσεων με στόχο τη ριζική επαναστατική ρήξη.

Τα οδόσημα του νέου μονοπατιού ήταν διαφορετικά. Η κρίση του 1970 δεν γινόταν αντιληπτή ως απαρχή μιας μοιραίας πορείας αλλά, υπό το πρίσμα της ενδεχομενικότητας, ως μια ευκαιρία παρέμβασης σε μια ιστορική συγκυρία όπου διακυβευόνταν πολλά πράγματα: ο μετασχηματισμός μεγάλων εθνικών οικονομιών, η μετάβαση της σχέσης κεφάλαιο-εργασία σε ένα νέο σημείο ισορροπίας, η πολιτική εκπροσώπηση της προηγούμενης κοινωνικής ριζοσπαστικοποίησης και νέων αναδυόμενων στρωμάτων, η νομιμοποίηση και το στίγμα των κομμουνιστών στην εθνική ζωή, ο ρόλος του κράτους στη νέα εποχή. Επιπλέον, η κρίση θα γινόταν προνομιακό πεδίο εφαρμογής των βασικών πολιτικών και ιδεολογικών υποστυλωμάτων του ευρωκομμουνιστικού οικοδομήματος: θεσμική αφοσίωση στη φιλελεύθερη δημοκρατία, μετριοπάθεια και αποδοχή του πλουραλισμού, ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες, επιλογή υπέρ των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και όχι υπέρ των ρήξεων. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, ανάλογα προφανώς και με την εμβέλειά τους, θα επιχειρούσαν να εμφανιστούν ως εγγυητές μιας κοινωνικά δίκαιης και προοδευτικής υπέρβασης της κρίσης, ως επισπεύδουσες δυνάμεις μιας μεταρρυθμιστικής ατζέντας με μακρά πνοή, ως βασικοί παίκτες ή προνομιακοί εταίροι ενός ηγεμονικού αριστερόστροφου μπλοκ εξουσίας που θα μπορούσε να μετασχηματίσει το κράτος, την οικονομία, τις κοινωνικές

σχέσεις. Διόλου τυχαία, οι μετά από δεκαετίες κυβερνητικές εμπειρίες των κομμουνιστών σε Ιταλία και Γαλλία επισυμβαίνουν σε κρίσιμες καμπές της οικονομικής και πολιτικο-κοινωνικής κρίσης στα τέλη του 1970 ή στις αρχές του 1980. Το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα, εν προκειμένω, σε σύγκρουση, συμπόρευση, συμμαχία ή ανταγωνιστική συνύπαρξη με τους σοσιαλιστές και σοσιαλδημοκράτες, θα ήταν και δύναμη υπεράσπισης μίας τουλάχιστον ιδιαίτερης εκδοχής της μεταπολεμικής κεϋνσιανής-προνοιακής διευθέτησης ενόψει της νεοφιλελεύθερης-συντηρητικής αντεπίθεσης, και σε εθνικό επίπεδο αλλά και, με λιγότερο αξιοσημείωτα αποτελέσματα, σε υπερεθνικό.

Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο που περιγράψαμε, και που συμπυκνώνει υπό μια οπτική τα στοιχεία που εκτέθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια αυτής της εργασίας, αναδύθηκαν οι εσωτερικές διακλαδώσεις που για άλλη μια φορά αποτυπώνουν τη σχετική απόκλιση του ιταλικού και του γαλλικού παραδείγματος. Διαμορφώθηκε ένα μονοπάτι, με δύο εσωτερικές, σχετικά αποκλίνουσες διαδρομές-εκδοχές, ανάμεσα στις οποίες θα κινηθεί σε γενικές γραμμές η ευρωπαϊκή κομμουνιστική και ριζοσπαστική, αργότερα, Αριστερά στα χρόνια που θα ακολουθήσουν.⁹⁶⁰ Αν το διατυπώναμε επιγραμματικά, θα λέγαμε ότι η γαλλική εκδοχή συμπυκνώνεται στη φόρμουλα «απόλυτη απόκρουση των δημοσιονομικών προβλημάτων και της λιτότητας, προώθηση μεταρρυθμίσεων με αναβάθμιση των εθνικών-παρεμβατικών στοιχείων της οικονομίας, διαφύλαξη πρωτίστως της εκπροσώπησης της κοινωνικής δυσарέσκειας» έναντι της ιταλικής εκδοχής που θα ήταν περίπου «δίκαιη κατανομή των αναπόφευκτων βαρών της κρίσης, διαρθρωτικές αλλαγές χωρίς περαιτέρω παρεμβατισμό αλλά και χωρίς απόσυρση του κράτους, συντονισμός με τις τάσεις διεθνοποίησης της οικονομίας, έμφαση στο σκέλος της διακυβέρνησης».

Το PCF δεν θα μπορούσε να κατηγορηθεί για μεταρρυθμιστική ένδεια. Η Νέα Οικονομική Πολιτική, με την προφανή λενινιστική ηχώ, που εισηγείται το κομματικό πρόγραμμα του 1971 και σε μεγάλο βαθμό καθόρισε το Κοινό Πρόγραμμα λίγο αργότερα, είναι μια δημιουργική σύνθεση στοιχείων μιας κομμουνιστογενούς οικονομικής ατζέντας με ορισμένες από τις καλύτερες όψεις της κεϋνσιανής συναίνεσης. Οι εθνικοποιήσεις ρητά δεν αποκλείουν άλλες μορφές μεικτής οικονομίας που συνδέουν δημόσιες επενδύσεις και ιδιωτικό κεφάλαιο, η δικαιότερη αναδιανομή του εισοδήματος συνάδει με τη φοροελάφρυνση μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και την ενθάρρυνση ακόμη συμπράξεων, η βιομηχανική επέκταση συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό και την εισαγωγή και προώθηση καινοτομίας, η δημόσια επένδυση ενθαρρύνει τη δημιουργία «εθνικών πρωταθλητών» (πόλοι βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής το Μπορντώ και η Ναντ, μηχανική βιομηχανία στη Μασσαλία κλπ). Από την άλλη, όμως, όλο και περισσότερο βάρος, διαρθρωτικά αλλά και από την άποψη του πολιτικού συμβολισμού, θα προσλάμβανε

⁹⁶⁰ Αν αναλογιστεί κανείς τη γενική και τις επιμέρους στρατηγικές ή τις εσωτερικές αντιθέσεις των κομμάτων της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς στη διάρκεια της κρίσης που έχει ξεκινήσει το 2008 και εξελίσσεται ακόμη.

η εθνικοποίηση ή ο εθνικός έλεγχος κλάδων-κλειδιών της οικονομίας, το περίφημο «ελάχιστο κατώφλι/όριο εθνικοποιήσεων» (seuil minimum).⁹⁶¹

Οι γάλλοι κομμουνιστές, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και της θυελλώδους σχέσης τους με τους Σοσιαλιστές και μέχρι την κυβερνητική τους συγκατοίκηση, θα απέρριπταν πλήρως κάθε υπόνοια περιοριστικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της κρίσης. Θεωρούσαν ότι επρόκειτο για μια «μαλθουσιανή» πολιτική που εκπορευόταν από τις καπιταλιστικές κυβερνήσεις αλλά και την ΕΟΚ προκειμένου να διασφαλιστεί η περαιτέρω επέκταση των οικονομιών σε βάρος των εργαζομένων και των μετά το 1968 κατακτήσεών τους.⁹⁶² Οι πολιτικές εξορθολογισμού που πρότειναν είχαν κυρίως στόχο να αποκρούσουν μια πολιτική ρητορική που έδινε έμφαση στις «σπατάλες» για να ενοχοποιήσει συλλογικά τους Γάλλους ότι «έζησαν πάνω από τις δυνατότητές τους». Αυτή η σταθερά καθόρισε τελικά και την ποιότητα της συμμετοχής του PCF στη διακυβέρνηση της Γαλλίας μαζί με το PS. Από τη θέση του δευτερεύοντος εταίρου, με μόλις τέσσερις υπουργούς σε θέσεις δεύτερης γραμμής άλλωστε, το κομμουνιστικό κόμμα δεν κατάφερε να συμβάλει δημιουργικά στην αποτροπή της «δεξιάς στροφής» του Μιτεράν το 1983. Πολύ περισσότερο, δεν μπορούσε να αντέξει το βάρος μιας πολιτικής συμπίεσης της απασχόλησης, μείωσης της αγοραστικής δύναμης, αφαίρεσης εν ολίγοις διαθέσιμων πόρων από τον κόσμο της εργασίας. Το PCF, διαπιστώνοντας ότι το αίτημα αιχμής του, το ελάχιστο όριο εθνικοποιήσεων δεν επρόκειτο να υλοποιηθεί, ο εκσυγχρονισμός της Γαλλίας δεν μεταφραζόταν σε ένα πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων και ο Μιτεράν υποχωρούσε σε μια πολιτική «θυσιών» αλλά και προσχωρούσε όλο και περισσότερο στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (εγκαταλείποντας την ιδέα μιας μονομερούς εθνικής επεκτατικής πολιτικής) δένοντας τη χώρα στα δεσμά του γερμανικού μάρκου,⁹⁶³ εγκατέλειπε τις κυβερνητικές θέσεις και ευθύνες και επέστρεφε σε έναν ρόλο προνομιακής εκπροσώπησης της κοινωνικής δυσaréσκειας απέναντι στην περιοριστική πολιτική και εξ αριστερών πίεσης προς τους Σοσιαλιστές.

Η ιταλική εκδοχή είναι αρκετά διαφορετική. Από πολλές απόψεις αποτελεί μια πληρέστερη πλην όμως πιο «δύσκολη» πολιτική στρατηγική. Το PCI, και το οικονομικό κέντρο σκέψης του, το CESPE, είχαν έγκαιρα διαβάσει την εξελισσόμενη κρίση: πληθωριστικές τάσεις σε συνδυασμό με αύξηση της ανεργίας, διεθνείς πληθωριστικές πιέσεις, στασιμότητα της ζήτησης αλλά ταυτόχρονα και μείωση ιδίως των δημόσιων επενδύσεων και ισχνή ανάπτυξη στην Ιταλία. Σε πρώτη φάση, επομένως, η αντίδραση θα έπρεπε να είναι διαρθρωτικού χαρακτήρα: εξορθολογισμός των δημόσιων οικονομικών με περιορισμό της σπατάλης και της προσοδοθηρίας,

⁹⁶¹ *Changer de cap...*, ό.π., ιδίως 15-16.

⁹⁶² Με καθαρότητα το δίλημμα τίθεται νωρίς, π.χ. στο Guy Pélachaud, Fred Biccocchi, «Quelle crise? Quelle issue? Austérité, réformisme ou mesures immédiates et programme commun», *Cahiers du communisme*, vo. 1 Ιανουάριος 1972.

⁹⁶³ Αυτό ήταν το «μάθημα από την εμπειρία του 1981-1985», Philippe Herzog et al., *Un chemin pour sortir de la crise*, ό.π., σελ. 20-21 επ.

προς όφελος της ενίσχυσης παραγωγικών τομέων με αυξημένη δημόσια παρέμβαση και επένδυση, υπό πολιτικό και δημοκρατικό έλεγχο.⁹⁶⁴ Οι «επείγουσες προτάσεις»⁹⁶⁵ των κομμουνιστών ενόψει της κρίσης ήταν κοντινές στις γαλλικές (πάλι ενάντια στην αύξηση των τιμών, μείωση του ΦΠΑ ιδίως για μικρές επιχειρήσεις, πολιτική δημόσιων επενδύσεων) αλλά και διαφοροποιούνταν σημαντικά σε άλλη σημεία. Το PCI δεν έδινε βάρος στις εθνικοποιήσεις αλλά στη δραστική παρέμβαση των ήδη υπό εθνικό έλεγχο επιχειρήσεων για πολλαπλασιασμό των επενδυτικών τους προγραμμάτων, κυρίως στο Νότο, ενθάρρυνε μια αποκεντρωμένη δημόσια πολιτική επενδύσεων στις περιφέρειες και στις τοπικές διοικήσεις, και διεκδικούσε σαφώς πρωτοβουλίες της Ιταλίας σε επίπεδο ΕΟΚ για μια συντονισμένη, ευρωπαϊκή πολιτική ελέγχου της αγοράς συναλλάγματος, ενάντια στις κερδοσκοπικές πρακτικές και σε αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση. Ταυτόχρονα έδινε ειδική έμφαση στις πολιτικές απασχόλησης και ενσωμάτωσης της νεολαίας,⁹⁶⁶ εφόσον τα νεολαιίστικα κινήματα ήταν από τους προνομιακούς χώρους εκπροσώπησης του PCI στα θερμά χρόνια μετά το 1968.

Το PCI έδειχνε να δίνει ιδιαίτερο βάρος στις ενδογενείς αιτίες αδυναμίας της ιταλικής οικονομίας, πέρα δηλαδή από μια κλασική ανάλυση των συνεπειών μιας παγκόσμιας δομικής καπιταλιστικής κρίσης. Οι κομμουνιστές αναγνώριζαν ότι η εύθραυστη ανάπτυξη οφειλόταν στη δημοσιονομική αστάθεια της χώρας, στη διαταραχή του ισοζυγίου πληρωμών, αλλά και στο γεγονός ότι οι απότομες αυξήσεις μισθών – συνέπεια, ας μην ξεχνάμε, των εργατικών αγώνων που το PCI εξέφραζε προνομιακά – δεν συνοδεύθηκαν από αύξηση της παραγωγικότητας και εκσυγχρονισμό, με συνέπεια να μειωθεί η ανταγωνιστική θέση της χώρας, ιδίως στο δύσκολο περιβάλλον της ευρωπαϊκής προϊούσας ολοκλήρωσης. Η συνταγή του PCI δεν ήταν η καταφυγή σε ξένο δανεισμό αλλά η φόρμουλα «αύξηση των εξαγωγών με ανταγωνιστικότητα»,⁹⁶⁷ που δυνάμει συμπεριελάμβανε και μισθολογική συγκράτηση και τεχνολογικό και παραγωγικό εκσυγχρονισμό, αλλά σε καμία περίπτωση μια εθνική νομισματική πολιτική υποτίμησης που θα έπληττε ιδίως τα εισοδήματα των λιγότερο προστατευμένων ομάδων. Η μεγάλη διαφορά όμως με το γαλλικό παράδειγμα ήταν ότι το PCI πήγαινε ένα βήμα παραπέρα. Όχι μόνο δεν απέκρουσε κάθε σκέψη περιοριστικής πολιτικής ως προερχόμενη από τα διεθνή καπιταλιστικά κέντρα, αλλά ο ίδιος ο Μπερλινγκουέρ θα αποκαλούσε τη λιτότητα «ευκαιρία για να

⁹⁶⁴ Βλ. συνδυαστικά την έκθεση του Eugenio Peggio, «Stagnazione e crisi strutturale nell' economia italiana», στην ολομέλεια του CESPE, *Politica ed economia*, τχ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1972, σελ. 162-166, και την απόφαση της διεύθυνσης του PCI, 1 Ιουλίου 1972, «La linea di lotta dei comunisti per un nuovo tipo di sviluppo», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1972, σελ. 165-166.

⁹⁶⁵ «Proposte urgenti per una soluzione della crisi economica» (6 Φεβρουαρίου 1973, ντοκουμέντο που κατατέθηκε στο Κοινοβούλιο από τους κομμουνιστές βουλευτές Amendola, Di Giulio, Barca, D' Alema, Peggio, Macaluso, Reichlin, Milani, Raycci), *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Απρίλιος 1973.

⁹⁶⁶ Fernando Di Giulio, «La crisi economica e il suo peso sulle nuove generazioni», *Giovani e crisi economica*, Atti del convegno nazionale della FGCI / Istituto «Palmiro Togliatti», 15-17 Ιανουαρίου 1974.

⁹⁶⁷ CESPE, «Έκθεση για την οικονομία», *Rinascita*, vo. 32, 6 Αυγούστου 1976.

μετασχηματίσουμε την Ιταλία».⁹⁶⁸ Η λιτότητα ήταν ταυτόχρονα μια «αναγκαστική επιλογή» αλλά και μια «συνθήκη σωτηρίας για τους λαούς της Δύσης». Για πρώτη φορά, ένας κομμουνιστής ηγέτης θα υποστήριζε ότι η λιτότητα μπορεί να γίνει εργαλείο μιας πολιτικής υπέρβασης του συστήματος που είχε εισέλθει σε δομική κρίση. Ωστόσο, μιλούσε για λιτότητα υπό όρους: λιτότητα με την έννοια της δίκαιης κατανομής των αναπόφευκτων βαρών που συνεπάγεται μια συστημική κρίση, αλλά και λιτότητα ως προϋπόθεση εξυγίανσης ενός ολόκληρου παραγωγικού συστήματος, μιας επιφανειακής ανάπτυξης που βασιζόταν στην «τεχνητή επέκταση της ατομικής κατανάλωσης, στη σπατάλη, στον παρασιτισμό» και στην επικράτηση ιδιαίτερων κοινωνικών συμφερόντων έναντι των πιο αδύναμων και απροστάτευτων κοινωνικών ομάδων.

Το PCI προωθούσε ένα πρωτόγνωρο αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρον μείγμα πολιτικής. Ενσωμάτωνε μοτίβα ενός ορισμένου συντηρητισμού, όπως η εγκράτεια, η αντίθεση σε μια επιφανειακή ηδονιστική αφθονία· αιχμές μιας περιοριστικής πολιτικής που όμως στρεφόταν κυρίως ενάντια στις σπατάλες της κεντρικής κυβέρνησης, ενάντια στον εργασιακό και μισθολογικό κερματισμό (τη «μισθολογική ζούγκλα» ή τη «ζούγκλα των επιδομάτων», εν ολίγοις σε μορφές προσοδοθηρίας), χωρίς να αποκλείεται μια συναινετική μισθολογική συγκράτηση με τη διαμεσολάβηση του ίδιου του συνδικαλιστικού κινήματος με τον τρόπο της σοσιαλδημοκρατίας.⁹⁶⁹ έναν συνδυασμό δημοσιονομικής αρετής (εξυγίανση των δημοσιονομικών, φρένο στην αύξηση του δημόσιου χρέους, μέτρα μείωσης του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών και της εξάρτησης από το εξωτερικό) μαζί όμως με μια πολιτική παραγωγικών επενδύσεων, ιδίως δημόσιων, αλλά και εξορθολογισμού και παρέμβασης του υπαρκτού και επαρκούς δημόσιου τομέα, με απώτερο στόχο την ενίσχυση της παραγωγικότητας και άρα της ανταγωνιστικότητας της Ιταλίας σε ένα δυσχερές διεθνοποιούμενο οικονομικό τοπίο.⁹⁷⁰

Η ΚΕ του PCI παρουσίαζε, τον Μάιο του 1977,⁹⁷¹ μια πρόταση μεσοπρόθεσμου προγράμματος για το κόμμα. Εκεί, στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής, ξεχωρίζουν τρεις βασικοί άξονες της φιλοσοφίας των ιταλών κομμουνιστών. Η λιτότητα οφείλει να είναι δίκαιη, δηλαδή να μην γίνεται μια «αδιαφοροποίητη

⁹⁶⁸ Enrico Berlinguer, *Austerità, occasione per trasformare l'Italia*, ό.π.

⁹⁶⁹ Σε μια προσπάθεια διαμόρφωσης ενός ιδιότυπου «σοσιαλδημοκρατικού καθεστώτος, όπως είδαμε και στο κεφάλαιο 12 «Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία». Όπως το διατύπωνε χαρακτηριστικά ο Τζόρτζιο Ναπολιτάνο, «το συνδικαλιστικό κίνημα, με την αυτόνομη ύπαρξή του, [πρέπει να] αξιολογήσει προσεκτικά το επίπεδο στο οποίο είναι δυνατό και εφικτό να φτάνουν οι μισθολογικές διεκδικήσεις και το συνολικό κόστος που συνεπάγονται οι συμβάσεις, λαμβάνοντας υπόψη τις αντικειμενικές συνθήκες στους αντίστοιχους κλάδους της παραγωγής», Giorgio Napolitano, «Proposte per un confronto su un programma a medio termine», *Rinascita*, 26-9-1975.

⁹⁷⁰ Βλ. αναλυτικότερα και το εκλογικό πρόγραμμα του PCI για τις θριαμβευτικές εκλογές του 1976, *Politica ed economia*, τχ. 2-3, Ιούνιος 1976, σελ. 185-199.

⁹⁷¹ Η επιτροπή που ετοίμασε το σχέδιο αποτελούνταν από τους: Μπάρκα, Ντ' Αλέμα, Macaluso, Minocci, Ναπολιτάνο, Οκέτο, Perna, Reichlin, Andrianna Seroni, Tortorella, Zangheri. Βλ. *Proposta di progetto a medio termine*, Riuniti, ό.π., σελ. 47-55.

συμπίεση των αναγκών και της κατανάλωσης και του επιπέδου ζωής ή των δημοσίων δαπανών». Ο εξορθολογισμός του κράτους είναι αναγκαίος, ιδίως προκειμένου η Ιταλία να περάσει από ένα στρεβλό «κράτος φιλανθρωπίας» (stato assistenziale), δηλαδή προσοδοθηρίας, σε ένα κανονικό κράτος πρόνοιας. Συναφώς, ο εξορθολογισμός του δημόσιου τομέα είναι όρος αναγκαίος για την αναζωογόνηση μιας ορθολογικής επιχειρηματικής δράσης (imprenditorialità) στο πλαίσιο ενός δημοκρατικά ρυθμισμένου οικονομικού πλουραλισμού. Με αυτά τα όπλα προσήλθε το PCI στη διαπραγμάτευση για τη διαμόρφωση της προγραμματικής συμφωνίας ανάμεσα στα πέντε κόμματα της συγκυβέρνησης του 1977. Στο Προγραμματικό Σύμφωνο για την οικονομική πολιτική⁹⁷² εμπεριέχονταν πολλά στοιχεία από τη διαρθρωτική ατζέντα των κομμουνιστών, αλλά ταυτόχρονα οι στόχοι ήταν υποχρεωτικά συμβατοί και με την «επιστολή προθέσεων» (letter of intent) που η χώρα είχε υπογράψει, ενόψει του δανεισμού της, με το ΔΝΤ και προέβλεπε εξυγίανση του δημόσιου τομέα, μετακίνηση πόρων από την κατανάλωση στην επένδυση, μείωση του μοναδιαίου κόστους παραγωγής προϊόντος για να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα κ.ο.κ. Η εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών, η μη περαιτέρω διεύρυνση της παρουσίας του κράτους στην παραγωγική δραστηριότητα, η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν στόχοι στους οποίους μπορούσε να ισορροπήσει η ατζέντα του PCI και οι υποχρεώσεις του δανεισμού ή οι γενικές επιδιώξεις της Χριστιανοδημοκρατίας.

Το πρόβλημα για το PCI ήταν ότι ουδέποτε κατάφερε να αποτελέσει τον βασικό παίκτη της διακυβέρνησης και συνεπώς να προωθήσει τις βασικές αιχμές της ατζέντας του, που συχνά έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τον καλά στημένο πελατειακό μηχανισμό της Χριστιανοδημοκρατίας σε ολόκληρη τη χώρα. Τα διαρθρωτικά προβλήματα της Ιταλίας δεν επιλύθηκαν στα επόμενα χρόνια. Για την ιταλική Αριστερά όμως, ο δρόμος είχε χαραχθεί. Στο εξής, θα προσπαθούσε να ανιχνεύει έναν τρίτο δρόμο ανάμεσα σε μια πολιτική απλώς αύξησης της ζήτησης και σε μια συντηρητική περιοριστική πολιτική που παράγει ανεργία και ύφεση. Η έγνοια για τη δημοσιονομική υγεία θα ήταν σταθερή, όπως όμως και η έγνοια για δίκαιη κατανομή των βαρών, με αιχμή τη δίκαιη φορολογία και την αντιμετώπιση της φοροαποφυγής. Ο δημοκρατικός προγραμματισμός θα αναφερόταν σε μια οικονομία με πλουραλισμό οικονομικών υποκειμένων, ιδιωτικών και δημόσιων, και συνεργειών μεταξύ τους. Κυρίως, θα ήταν σταθερή η έγνοια να μην «βγει η Ιταλία από την Ευρώπη», δηλαδή να παρακολουθεί την παραγωγικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία στο ύψος των ευρωπαϊκών προηγμένων στάνταρ.⁹⁷³

Οι ισπανοί κομμουνιστές, από την άλλη, είχαν προχωρήσει σε ανάλογες προσαρμογές, παρότι η δευτερεύουσα θέση τους στον πολιτικό ανταγωνισμό δεν τους

⁹⁷² «L'accordo programmatico tra I partiti», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1977.

⁹⁷³ Βλ. τα σχετικά ντοκουμέντα του 16ου συνεδρίου του κόμματος, *L'alternativa democratica*, ό.π., αλλά και τις προτάσεις του στη συζήτηση για τον Προϋπολογισμό του 1984, Gerardo Chiaromonte, «Un programma per tre anni», *Rinascita*, 18-11-1983.

ωθούσε σε ριζοσπαστικές προγραμματικές καινοτομίες ή εξειδικεύσεις. Κι όμως, επερωτούσαν την προσίδια παράδοσή τους αντικρίζοντας τις ανεπάρκειες της ισπανικής εμπειρίας σχεδιασμένης οικονομίας. Επίσημο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο σχεδιασμός έμοιαζε υπερβολικά τεχνοκρατικός, άκαμπτος, υπερσυγκεντρωτικός σε μια χώρα με πολλαπλές περιφερειακές φυγόκεντρες τάσεις. Η αποκέντρωση, η ευελιξία, η συμμετοχή και η διευρυμένη συναίνεση θα έπρεπε να γίνουν τώρα ταυτοτικά στοιχεία ενός εκδημοκρατισμένου μοντέλου σχεδιασμένης οικονομίας.⁹⁷⁴ Μοντέλο οικονομίας η οποία ταυτόχρονα, και αναγκαστικά, οφείλει να συστεγάζει δημόσιες και ιδιωτικές μορφές ιδιοκτησίας και οικονομικής δράσης «για μια μακρά περίοδο»,⁹⁷⁵ έτσι που η προηγούμενη έμφαση σε μορφές εθνικοποίησης εξαφανιζόταν από τον ορίζοντα για το προβλεπτό μέλλον.

Ο ΚΜΚ διατηρούνταν ως υποχρεωτική αναφορά, τουλάχιστον έως ένα σημείο, ωστόσο δεν ήταν το επίκεντρο της ανάλυσης του PCE, το οποίο αναθεωρούσε σταδιακά τον οπτική και την αξιολόγησή του για τον εν κρίση «υβριδικό καπιταλισμό» της εποχής, όπου «η ιδιωτική πρωτοβουλία στηρίχθηκε από την κρατική».⁹⁷⁶ Η «ευρωκομμουνιστική απάντηση» σε αυτόν τον υβριδικό καπιταλισμό δεν μπορούσε πια να διέρχεται από τη βασιλική οδό των εθνικοποιήσεων. Η επίθεση, αλλά και οι «ψευδείς λύσεις» του νεοφιλελευθερισμού απαιτούσαν μια ανάλογη προσαρμογή του οικείου στρατοπέδου. Η καπιταλιστική οικονομία δεν μπορεί να λειτουργήσει –θα λέγαμε, να διασωθεί– χωρίς δημοσίες δαπάνες, χωρίς κρατική παρέμβαση. Ωστόσο, η στόχευση της παρέμβασης δεν μπορεί πια να περιορίζεται, όπως στην προηγούμενη ιστορική φάση, στη διανομή του κοινωνικού πλούτου και στην κατανομή των πόρων, αλλά θα πρέπει να στοχεύει εξίσου και στη «διαδικασία της συσσώρευσης», στα διαρθρωτικά προβλήματα, στη «μορφή της εργασίας», στην εκπαίδευση, στην ποιότητα ζωής. Το μείγμα πολιτικής, για τους ισπανούς κομμουνιστές, ήταν: όχι στον κορπορατιστικό *dirigismo*, όχι στον παρεμβατισμό φρανκιστικού τύπου, αλλά «ευέλικτη παρέμβαση και έλεγχος της κοινωνίας πάνω στους συλλογικούς πόρους».⁹⁷⁷

Στα συμπεράσματα αυτά δεν θα μπορούσε ενδεχομένως να έχει οδηγηθεί το PCE εάν δεν είχε προηγηθεί η συμμετοχή του σε μια οιονεί «κυβερνητική» εμπειρία, στις συζητήσεις για τις συμφωνίες της Μονκλόα. Εάν δεν είχε δηλαδή αναγκαστεί να «δοκιμάσει» τις θεωρητικές του επεξεργασίες σε μια διαδικασία πολυπαραγοντικής πολιτικής διαπραγμάτευσης, και δη όχι από θέση υπεροχής, εάν δεν είχε χρειαστεί να τις διασταυρώσει με την «αρχή της πραγματικότητας» που ήταν η ανάγκη να ολοκληρωθεί η δημοκρατική μετάβαση της Ισπανίας διατηρώντας, επί ποινή ακύρωσης, μια ορισμένη οικονομική σταθερότητα – ακόμη κι αν αυτό σήμαινε μια

⁹⁷⁴ Ramon Tamames, *¿Adonde vas, Espana?*, Editorial Planeta, Βαρκελώνη 1977, σελ. 192-200.

⁹⁷⁵ Σαντιάγο Καρίλιο, «Ευρωκομμουνισμός» και κράτος, ό.π., σελ. 99.

⁹⁷⁶ *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., έκθεση της ΚΕ, σελ. 21.

⁹⁷⁷ Βλ. το εξαιρετικά πυκνό και πρωτοποριακό από αυτή την άποψη κείμενο του Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, ό.π., ιδίως σελ. 134-140

συνεργασία, ένα *quid pro quo* ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις και τους κοινωνικούς εταίρους, την αποδοχή ορισμένων θυσιών εκ μέρους της εργατικής τάξης.⁹⁷⁸

Κατόπιν όλων αυτών, η οικονομική οπτική των ανανεωτικών ισπανών ευρωκομμουνιστών θα ανανεωνόταν καθοριστικά, ιδίως σε τρεις άξονες. Ο πρώτος, μια νέα σχέση δημόσιου-ιδιωτικού στην οικονομία: μια σύνθεση στοιχείων σχεδιασμού και πολιτικής κατεύθυνσης των πόρων και στοιχείων ελεύθερης αγοράς, όπως η ευελιξία και τα αναγκαία κίνητρα για την προώθηση της «καινοτομίας με σταθερότητα και ταχύτητα» – θέσεις που θα επισφραγίζονταν σύντομα με τη θερμή υποδοχή των νέων κατευθύνσεων που επιχειρούσε να πάρει η σοβιετική οικονομία υπό την ανανεωτική ηγεσία του Γκορμπατσόφ.⁹⁷⁹ Ο δεύτερος, παρόμοιος με αυτόν που συναντήσαμε και στην ιταλική περίπτωση: η αντιπαράθεση μιας δημοκρατίας των «μεγάλων ιδεών», δηλαδή της καθολικότητας, έναντι μιας κοινωνίας πελατειακά, μισθολογικά, προνοιακά κατακερματισμένης και απορρυθμισμένης σε άνισα επιμέρους, συντεχνιακά συμφέροντα. Ο τρίτος, στοιχεία μιας καινούριας σύνθεσης εθνικού-υπερεθνικού: οι Ισπανοί, όπως και άλλοι, κάπως αργά ωστόσο, κατανόησαν ότι οι τάσεις διεθνοποίησης της οικονομίας δεν μπορεί παρά να συγκρατηθούν, να ελεγχθούν, να ρυθμιστούν σε ένα υπερεθνικό επίπεδο πολιτικής. Για παράδειγμα, αιτήματα όπως το 35ωρο, αναγνωριζόταν πια ότι «δεν μπορεί να υλοποιηθούν παρά μόνο με μια ευρωπαϊκή απόφαση».⁹⁸⁰

Στην ίδια μεριά του μονοπατιού κινήθηκε το ΚΚΕ εσωτερικού, με μια χρονική υστέρηση, κυρίως επειδή η πρώτη σοβαρή εκδήλωση της κρίσης στη μεταπολιτευτική Ελλάδα εμφανίστηκε όχι νωρίτερα από το 1985, όταν το πρότυπο ανάπτυξης έφτανε στα όριά του και η επαπειλούμενη πτώχευση παραλίγο να φέρει στη σοσιαλιστική Ελλάδα την παρέμβαση του ΔΝΤ. Οι κομμουνιστές της ανανέωσης, έχοντας αφήσει πίσω πια σχήματα τύπου ΚΜΚ, και καθώς το παιχνίδι των εθνικοποιήσεων παίχθηκε πλήρως από το ΠΑΣΟΚ (και χάθηκε γρήγορα εντός της πρώτης κυβερνητικής τετραετίας), υποστήριζαν πια την ανάγκη παραγωγικής μεταστροφής ώστε η χώρα να βρει μια νέα θέση στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, πέρα από το μοντέλο μιας ελλειμματικής οικονομίας, με μειούμενη ανταγωνιστικότητα και τεχνολογική ανανέωση, που διασωζόταν χάρις στους άδηλους πόρους του τουριστικού, ναυτιλιακού και μεταναστευτικού συναλλάγματος.⁹⁸¹ Όταν πια θα έχουν απεμπολήσει τον κομμουνιστικό επιθετικό προσδιορισμό, θα απαντούν στο «ψευτοδίλημμα ατομική πρωτοβουλία με ελεύθερη αγορά ή γραφειοκρατικές κρατικές επιχειρήσεις» με ένα τρίπτυχο γνώριμο στο πλαίσιο του

⁹⁷⁸ Και το PCE είχε μπει για τα καλά σε αυτό το παιχνίδι, όπως είδαμε προηγουμένως στο κεφάλαιο 12 «Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία».

⁹⁷⁹ Julián Cooper, «Cómo cambia la economía soviética», *Nuestra Bandera*, vo. 132, Δεκέμβριος 1985.

⁹⁸⁰ Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, ό.π., ιδίως σελ. 134-140.

⁹⁸¹ «Η Ελλάδα χάνει τη μάχη της τεχνολογικής ανανέωσης ... Τα προϊόντα μας γίνονται όλο και λιγότερο ανταγωνιστικά», θα πει ο Λ. Κύρκος σε συνέντευξη στον Νίκο Μεγγρέλη, «Τη Δεξιά τη ζήσαμε, το ΠΑΣΟΚ το γνωρίσαμε», *Αριστερά σήμερα*, τχ. 11, Μάρτιος-Απρίλιος 1985.

ευρωκομμουνιστικού τρίτου δρόμου (στην οικονομία): κοινωνική κατεύθυνση της ανάπτυξης μέσω δημοκρατικού προγραμματισμού, συνέργειες δημόσιο-ιδιωτικού-κοινωνικού τομέα, δημοκρατική οργάνωση των εργαζομένων. Ο δημόσιος τομέας θα είναι βασικός μοχλός της ανάπτυξης, αλλά η επέκταση ή ο περιορισμός του είναι δύο εξίσου αποδεκτές επιλογές πολιτικής. Την ίδια στιγμή, στον οικονομικό λόγο του χώρου ενσωματώνονται ρητά πια μετα-υλιστικές μέριμνες, όπως η υπέρβαση του παραγωγισμού υπέρ μιας περιβαλλοντικά ελεγχόμενης και οικολογικά βιώσιμης ανάπτυξης, αλλά και κυριαρχικά η μέριμνα να μην αποκοπεί η Ελλάδα, μια μικρή περιφερειακή οικονομία, από τα πρότυπα που καθορίζει η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.⁹⁸²

13.7. Σοσιαλιστικές κυβερνήσεις του Νότου

Στις χώρες του Νότου, τα σοσιαλιστικά κόμματα, αυτή η ιδιότυπη νοτιοευρωπαϊκή εκδοχή της σοσιαλδημοκρατίας, δεν κλήθηκε να διαχειριστεί από κυβερνητικές θέσεις την κρίση στο πρώτο και καθοριστικό της στάδιο (1973-1979) αλλά αμέσως μετά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, τα σοσιαλιστικά κόμματα ανέρχονται στην εξουσία (σε συνασπισμό με τα ευρωκομμουνιστικά είτε με την κριτική στήριξή τους). Αυτή η σε δεύτερο χρόνο αντιμετώπιση της κρίσης σήμανε και την τελευταία ίσως ικμάδα των αντιλήψεων που καθόρισαν τη μεταπολεμική σοσιαλδημοκρατική εποχή, αφού με οδηγό την καταλυτική περίπτωση της Γαλλίας κάμφθηκε η μοναχική απόπειρα διατήρησης μιας εξαίρεσης, πλέον, στις γενικές τάσεις της εποχής.

Το ευρύτερο πλαίσιο αυτής της ιστορίας καθορίστηκε από δύο επίπεδα. Οι αριστερές κυβερνήσεις του 1980 από τη μία επιχείρησαν να δώσουν συνέχεια στο είδος εκείνο των παρεμβάσεων που αποτέλεσαν την πρώτη απάντηση της Ευρώπης στην κρίση – δηλαδή, όπως είδαμε, μια ορισμένη επιστροφή στον προστατευτισμό, μέτρα παρεμβατισμού και επεκτατικής αναθέρμανσης της οικονομίας. Επιλεκτικές εθνικοποιήσεις, συμφωνίες σχεδιασμού ανάμεσα στην κυβέρνηση και τις μεγάλες εταιρείες, επέκταση των εργασιακών δικαιωμάτων και εισαγωγή στοιχείων βιομηχανικής δημοκρατίας ήταν ορισμένα από αυτά. Ταυτόχρονα όμως, οι σοσιαλιστικές κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να αποποιηθούν και την οικονομική κληρονομιά της προηγούμενης δεκαετίας: τα υψηλά ποσοστά ανεργίας (Ισπανία και Γαλλία), τον υψηλότατο πληθωρισμό (Ελλάδα, Ισπανία), τα συμπιεσμένα ποσοστά κέρδους (Γαλλία, Ελλάδα) και τις χαμηλές επενδύσεις.⁹⁸³

⁹⁸² ΕΑΡ, *Ιδρυτικό Συνέδριο*, ό.π., σελ. 5-7 και 24.

⁹⁸³ Andrew Glyn, «Aspirations, Constraints and Outcomes», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2001, σελ. 7-8.

Τον τόνο βεβαίως έδινε η Γαλλία. Και τον τόνο στη Γαλλία έδινε η συμμαχία Σοσιαλιστικού και Κομμουνιστικού Κόμματος, που διαμόρφωσε το δεσμευτικό πλαίσιο του Κοινού Προγράμματος με βάση το οποίο πορεύτηκε προς το θρίαμβο των εκλογών του 1981. Η λογική του Κοινού Προγράμματος ήταν μια μάλλον κεϋνσιανή παρά μαρξιστική ανάγνωση της κρίσης: η άνοδος της ανεργίας είναι αποτέλεσμα της μειωμένης τελικής ζήτησης, επομένως απαιτείται αντίστοιχα η αύξηση της ιδιωτικής και δημόσιας ζήτησης (ενίσχυση της κατανάλωσης με αύξηση μισθών, αύξηση δημόσιων επενδύσεων, ενίσχυση του δημόσιου τομέα σε έμψυχο υλικό και δυνατότητες παρέμβασης). Το μαρξιστικό σκέλος εκφραζόταν κυρίως στη μεριά της προσφοράς, στο ευρύ πρόγραμμα εθνικοποιήσεων.⁹⁸⁴

Η κατά βάση επεκτατική πολιτική μπήκε άμεσα σε εφαρμογή μετά την εκλογική νίκη, από την κυβέρνηση Μωρουά. Η αγοραστική δύναμη αυξήθηκε (ο ελάχιστος μισθός SMIC αυξήθηκε κατά 10,6% το 1981-1982, από 3,3% το 1979-1980), αυξήθηκαν επίσης οι προνοιακές παροχές (20%), αυξήθηκαν οι δημόσιες δαπάνες κατά 28% το 1981, δημιουργήθηκαν 110.000 θέσεις εργασίας στον δημόσιο τομέα, δόθηκαν προνομιακά δάνεια σε επιχειρήσεις, μπήκε σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο οικιστικό πρόγραμμα, ενώ το 1982 εθνικοποιήθηκαν 36 ιδιωτικές τράπεζες και 11 μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις. Ο δημόσιος τομέας έφτασε να αποτελεί το 24% της συνολικής απασχόλησης, το 30% στον κλάδο των εξαγωγών και το 60% της ενεργειακής και βιομηχανικής επένδυσης. Ωστόσο, η εφαρμογή του Κοινού Προγράμματος, παρότι οδήγησε σε αύξηση του ΑΕΠ κατά 2%, προϋπέθετε για την επιτυχία του μια παγκόσμια αναθέρμανση και ανάπτυξη, που όμως δεν υπήρχε σε εκείνη τη συγκυρία. Η γαλλική πολιτική γινόταν όλο και περισσότερο μια «εξαίρεση» στον κανόνα των περιοριστικών πολιτικών, σε ένα διεθνές περιβάλλον χαμηλής ανάπτυξης. Η «στάση επενδύσεων» από τους ιδιώτες βιομήχανους σε μια ήδη ισχνή βιομηχανική υποδομή, η σταθερή άνοδος της ανεργίας (κυρίως λόγω των μαζικών απολύσεων που συνεπάγονταν οι αναδομήσεις των επιχειρήσεων), η κατάρρευση της αγοράς μετοχών, οδηγούσαν σε επιδείνωση των οικονομικών δεικτών. Το δημόσιο έλλειμμα έφτανε στο 2,8% του ΑΕΠ το 1982 και στο 3,2% το 1983, ενώ το εξωτερικό έλλειμμα άγγιζε το 2,2% το 1982. Ταυτόχρονα, η αύξηση του μισθολογικού κόστους συνεπαγόταν, σε αυτές τις συνθήκες, μείωση της ανταγωνιστικότητας της γαλλικής οικονομίας, ιδίως στο μερίδιό της στις διεθνείς αγορές (από 10,6% το 1979 σε 9,2% το 1985).⁹⁸⁵ Μοιάζει όμως καταλυτική η επίδραση του διεθνούς παράγοντα σε δύο επίπεδα. Αφενός, οι πιέσεις των αγορών συναλλάγματος και η πτώση της ανταγωνιστικότητας είχαν ήδη οδηγήσει σε νομισματική αστάθεια, σε δύο διαδοχικές υποτιμήσεις του φράγκου, το 1981 και 1982. Αφετέρου, εξαιτίας της επιδείνωσης στο δημόσιο έλλειμμα, στο έλλειμμα του

⁹⁸⁴ Frederic Lordon, «The Logic and Limits of Désinflation Compétitive», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford university Press, Νέα Υόρκη 2001, σελ. 111-112.

⁹⁸⁵ David Childs, *The Two Red Flags. European Social Democracy and Soviet Communism since 1945*, Routledge, London και New York, 2000, σελ. 94-96· Frederic Lordon, «The Logic and Limits of Désinflation Compétitive», ό.π., σελ. 111-119.

εμπορικού ισοζυγίου και στη συναφή αύξηση του δημόσιου χρέους, η Γαλλία είχε ήδη τεθεί υπό την εποπτεία του ΔΝΤ. Μία ακόμη υποτίμηση του φράγκου ή/και μία επιβολή σχεδίου σταθεροποίησης από το ΔΝΤ (που θα παρέπεμπε στη δυσάρεστη εμπειρία της κυβέρνησης Εργατικών στην Αγγλία το 1974-1976) θεωρούνταν ότι θα εξέθετε τη Γαλλία σε γενική αφερεγγυότητα.⁹⁸⁶

Σε αυτό το κλίμα, οι «ρεαλιστές» (Ντελέρ, Ζοσπέν, ανάμεσά τους όμως και ο ίδιος ο Μιτεράν) είχαν αρχίσει να επικρατούν. Ο Μιτεράν βρισκόταν μπροστά σε ένα ανυπέρβλητο δίλημμα. Παρότι είχε συνείδηση της κρίσης χρέους, θεωρούσε ότι η Ευρώπη θα αποτελούσε διέξοδο για την πολιτική του. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ακριβώς από την Ευρώπη, κυρίως όμως από τους θεσμούς της παγκόσμιας οικονομίας, έκλεισε η τελευταία πόρτα για τη συνέχιση της πολιτικής του Κοινού Προγράμματος. Στη Σύνοδο του G7 στις Βερσαλλίες το 1982 και ακολούθως στη Σύνοδο του Φοντενεμπλό το 1984, η κυβέρνηση Μιτεράν επιχείρησε να πείσει τους εταίρους της σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο για τις αρετές της γαλλικής επεκτατικής πολιτικής. Ωστόσο οι συσχετισμοί είχαν ήδη αλλάξει ριζικά, όχι μόνο οικονομικά αλλά και πολιτικά, με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού σε ΗΠΑ και Αγγλία. Το Φοντενεμπλό εν τέλει δεν αποτέλεσε παρά τον προθάλαμο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης του 1985, που επισφράγιζε τη νεοφιλελεύθερη στροφή της ίδιας της Ευρώπης.

Από εκεί και πέρα, μετά και τα καταστροφικά αποτελέσματα του πρώτου γύρου των δημοτικών εκλογών του 1983, τα περιθώρια για τον Μιτεράν είχαν στενέψει υπερβολικά. Τότε σημειώνεται και η βαθιά δομική μεταστροφή της σοσιαλιστικής κυβέρνησης: η αποδοχή των κανόνων της ανοιχτής και διεθνοποιημένης οικονομίας, η αποποίηση της ετερόδοξης πολιτικής σε μία χώρα. Λίγο αργότερα, τον Ιούλιο του 1984, το PCF αποσύρει τους υπουργούς του από την κυβέρνηση, η οποία ανασχηματίζεται, με τον «ρεαλιστή» Φαμπιούς να διαδέχεται το Μωρουά στον πρωθυπουργικό θώκο. Το δογματικό *aggiornamento* του Σοσιαλιστικού Κόμματος στηρίχθηκε στη φόρμουλα του «ανταγωνιστικού αποπληθωρισμού» (*Désinflation Compétitive*), της οποίας οι παραδοχές είναι περίπου η αντεστραμμένη αντανάκλαση των προϋποθέσεων των Κοινού Προγράμματος: εφόσον η μεμονωμένη εθνική επεκτατική πολιτική αποκλείεται, η ανάπτυξη θα πρέπει να προέλθει από τις εξαγωγές, οι οποίες προϋποθέτουν με τη σειρά τους ανταγωνιστικότητα (δηλαδή χαμηλό κόστος) και χαμηλές τιμές. Επομένως, ο αποπληθωρισμός (χαμηλές τιμές – με δεδομένο ότι ο πληθωρισμός είχε αγγίξει το 13% το 1981, από 9,5% το 1976-1980) και η ανταγωνιστικότητα (χαμηλοί μισθοί – με δεδομένο ότι το μερίδιο της εργασίας στο εθνικό εισόδημα είχε φτάσει στο απόγειό του το 1982, στο 75%), θα δώσουν ώθηση στις εξαγωγές, από τις οποίες θα προέλθει κέρδος, άρα μελλοντικές επενδύσεις και ανάπτυξη (αφού οι επενδύσεις των επιχειρήσεων είχαν πέσει στο

⁹⁸⁶ Frederic Lordon, *ό.π.*, σελ. 113-119.

ελάχιστο σημείο του 14% το 1982),⁹⁸⁷ άρα τελικά αύξηση της απασχόλησης και βελτίωση των δημοσιονομικών.

Οι βασικές δέσμες πολιτικής ήταν λοιπόν η μισθολογική πειθαρχία, η πρόσδεση του φράγκου στο ισχυρό μάρκο (καθώς μια πολιτική ισχυρού φράγκου θεωρούνταν ότι θα συνεπαγόταν κίνητρα για τις επιχειρήσεις να εξειδικευθούν σε τομείς με συγκριτικό πλεονέκτημα), οι περικοπές στον προϋπολογισμό με στόχο τη μείωση του δημόσιου χρέους και την ανάκτηση της εμπιστοσύνης των χρηματιστικών αγορών, το πάγωμα του προγράμματος εθνικοποιήσεων και ο προσανατολισμός των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων στην ανάκτηση της κερδοφορίας (οι ζημιές-ρεκόρ της Ρενώ το 1984, για παράδειγμα, νομιμοποιούσαν αυτή την επιλογή). Η πολιτική του ανταγωνιστικού αποπληθωρισμού επέτυχε το στόχο της μείωσης του πληθωρισμού (από 13% το 1981 σε 2,7% το 1986), αλλά απέτυχε πλήρως να μειώσει την ανεργία, δημιουργώντας έναν μόνιμο και αυξανόμενο εφεδρικό στρατό, που πίεζε τις αμοιβές προς τα κάτω και αφαιρούσε διαπραγματευτική δύναμη από τους εργαζόμενους, όπως άλλωστε και η αποσύνδεση των μισθών από τις τιμές το 1983. Ο Frederic Lordon σημειώνει το εξόχως ενδιαφέρον στοιχείο ότι ο αποπληθωρισμός καθοδηγήθηκε από τους καταναγκασμούς της αγοράς και δεν διήλθε μιας διαδικασίας συμφωνημένης ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζόμενους, αφού στη Γαλλία απουσίαζαν οι ισχυροί θεσμοί (τριμερούς) διαμεσολάβησης που θα συνέβαλλαν σε μια πιο σοσιαλδημοκρατική εκδοχή της οικονομικής πολιτικής αυτής. Έτσι διαμορφώθηκε και το δεύτερο σκέλος της πολιτικής, η ανταγωνιστικότητα, στη βάση των χαμηλών μισθών και της χαμηλής κατάρτισης, σε αντίθεση με αυτό που θεωρητικά τουλάχιστον αποτελούσε το νέο πρότυπο δομικής ανταγωνιστικότητας για τον ανεπτυγμένο κόσμο: ανταγωνιστικότητα βασισμένη όχι τόσο στην (υπαρκτή) μείωση τιμών και κόστους αλλά στην καινοτομία, την ποιότητα και την εξειδίκευση.⁹⁸⁸

Στον άλλο μεγάλο πόλο της νοτιοευρωπαϊκής σοσιαλιστικής πολιτικής τη δεκαετία του 1980, την Ισπανία, η εξέλιξη ήταν παραπλήσια. Η οικονομία που κληρονόμησε το PSOE ήταν κάθε άλλο παρά ευνοϊκή: υψηλή ανεργία (16%), υψηλός πληθωρισμός (15%), μειούμενες επενδύσεις και σημαντικά ελλείμματα στο πρωτογενές ισοζύγιο και το ισοζύγιο πληρωμών. Ο γεωργικός τομέας βρισκόταν σε συρρίκνωση, ο βιομηχανικός είχε πλεόνασμα παραγωγικής δυνατότητας, ωστόσο σε τομείς χαμηλής ανταγωνιστικότητας που απειλούνταν μάλιστα από τις εκβιομηχανιζόμενες χώρες, ενώ το τραπεζικό σύστημα ήταν ένα πανίσχυρο ολιγοπωλιακό καρτέλ, προστατευμένο από τον διεθνή ανταγωνισμό. Το εκλογικό πρόγραμμα του PSOE στις εκλογές του 1982 έμοιαζε αλλά και διαφοροποιούνταν από το Κοινό Πρόγραμμα. Περιείχε σαφείς αναφορές σε μια επεκτατική πολιτική, με στόχο την απασχόληση και με την κρατική επένδυση σε ρόλο μοχλού για την οικονομία και με στοιχεία οικονομικού σχεδιασμού. Ταυτόχρονα όμως αναγνώριζε το ρόλο της αγοράς και ενσωμάτωνε στοιχεία αντιπληθωριστικής πολιτικής (με προτεραιότητες όπως το

⁹⁸⁷ Τα στοιχεία στο Frederic Lordon, *ό.π.*, σελ. 119-123.

⁹⁸⁸ *Ό.π.*, σελ. 123-130.

πάγωμα των μισθών και οι περιοριστικές νομισματικές πολιτικές). Η παράλληλη εξέλιξη της σοσιαλιστικής εμπειρίας στη Γαλλία, το 1982, ενίσχυε εκείνες τις τάσεις εντός του PSOE που προσανατολίζονταν στην ορθόδοξη οικονομική πολιτική και σε επιλογές που στόχευαν στη διεθνή φερεγγυότητα.⁹⁸⁹

Ένα από τα πρώτα μέτρα της κυβέρνησης Γκονζάλες ήταν η μεγάλη υποτίμηση του 1982 και η σύνδεση του ονομαστικού επιτοκίου με τα νομίσματα της ΕΟΚ, προκειμένου να αγκυρωθεί η ισπανική οικονομία στο στόχο της μείωσης του πληθωρισμού, ακολουθώντας μια περιοριστική νομισματική πολιτική, μέρος της οποίας ήταν και η αυτονόμηση της μέχρι τότε κρατικής Τράπεζας της Ισπανίας. Ταυτόχρονα, ο εκσυγχρονισμός της ισπανικής οικονομίας θεωρήθηκε ότι θα περνούσε προνομιακά μέσα από τον ιδιωτικό τομέα – πέρα από τον θεωρούμενο ως αναποτελεσματικό δημόσιο τομέα και από την ισπανική παράδοση του προστατευτισμού. Έτσι το PSOE προχώρησε, αντίθετα με τη γαλλική εμπειρία, σε σταδιακή ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων (και βιομηχανιών όπως η SAET, η Asepor) και μετά το 1987 και επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, ενώ οι νέες επιχειρηματικές δραστηριότητες (διαχείριση αποβλήτων, κινητή τηλεφωνία) αφορούσαν έκτοτε κυρίως τον ιδιωτικό τομέα.

Επιπλέον, η σοσιαλιστική κυβέρνηση, χάριν της αντιπληθωριστικής πολιτικής, προχώρησε στην υπονόμευση των εργασιακών «ανελαστικοτήτων», σε έλεγχο του εργατικού κόστους και εισαγωγή θεσμών εργασιακής ευελιξίας, συγκρουόμενη ακόμη και με το φιλικότερο προς αυτήν συνδικάτο της UGT. Κεντρική δομική παρέμβαση ήταν η εισαγωγή συμβάσεων προσωρινής εργασίας, που έμελλε να καταστούν η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης στην ισπανική αγορά εργασίας τα επόμενα χρόνια – χωρίς όμως να επιτευχθεί ο στόχος για μείωση της ανεργίας, η οποία ποτέ δεν έπεσε κάτω από το 16% όπου βρισκόταν όταν οι σοσιαλιστές ανέλαβαν την εξουσία. Την ίδια στιγμή, σε όλη τη διάρκεια της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης, το κόστος εργασίας αυξανόταν σταθερά λιγότερο απ' ό,τι η παραγωγικότητα, ώστε το μερίδιο της εργασίας στο ΑΕΠ μειωνόταν εξίσου σταθερά.⁹⁹⁰

Η στροφή προς μια περιοριστική πολιτική, η ευθυγράμμιση με τις γενικές τάσεις της εποχής, ήταν κοινό γνώρισμα για τις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις του Νότου – στην ελληνική περίπτωση, με μια μικρή χρονοκαθυστέρηση. Παρά τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Καραμανλή στη μεταπολίτευση («Η ΝΔ πιστεύει στην ελεύθερη οικονομία»), η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική της μέχρι το 1981 ήταν επεκτατική – όταν δεν κατηγορούνταν για «σοσιαλμανία» και υπέρμετρο παρεμβατισμό. Η ελληνική οικονομία, ενόψει και της ένταξης στην ΕΟΚ, άνοιξε

⁹⁸⁹ Albert Recio, Jordi Roca, «The Spanish Socialists in Power: Thirteen Years of Economic Policy», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2001, σελ. 173-175.

⁹⁹⁰ Albert Recio, Jordi Roca, *ό.π.*, σελ. 175-178, 181-185, 188-190.

ωστόσο γινόταν όλο και λιγότερο ανταγωνιστική, ενώ οι διαρθρωτικές της ανεπάρκειες καθιστούσαν δύσκολη την αναγκαστική πια συμπίεση με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, οι προειδοποιήσεις της Κοινότητας δεν έβρισκαν ανταπόκριση, καθώς οι Σοσιαλιστές επέμεναν σε μια όλως διαφορετική πολιτική, στα γαλλικά πρότυπα αλλά και με στόχο να οικοδομηθεί, έστω με δανεικά, το έως τότε υποτυπώδες ελληνικό κράτος πρόνοιας.

Η κρίση στην Ελλάδα ήρθε το 1985, όταν το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών εκτινάχθηκε στα 3,3 δις δολάρια και τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της Τράπεζας της Ελλάδας έφταναν κάτω από τα όρια ασφαλείας. Η Ελλάδα απέφυγε τη χρεοκοπία κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή, και η σοσιαλιστική κυβέρνηση επέλεγε από την πολιτικά καταστροφική εμπλοκή του ΔΝΤ, ένα δάνειο 1,75 δις δολαρίων από την ΕΟΚ, σε δύο δόσεις αλλά με αυστηρούς όρους πολιτικής.⁹⁹¹ Η διαχείριση όμως της στροφής είναι δυσχερής, καθώς οι σοσιαλιστές έρχονται αντιμέτωποι με τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργήσει. Το συνδικαλιστικό ρήγμα είναι το πιο εμφανές, αλλά όχι το μοναδικό παρεπόμενο, καθώς το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί αμήχανα να ισορροπήσει ανάμεσα στη σοσιαλιστική φυσιογνωμία της κυβέρνησης και τις «νομοτέλειες της αγοράς».⁹⁹²

Τον Οκτώβριο του 1985 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπει την «κεϋνσιανή» πολιτική της πρώτης τετραετίας. Ο νέος υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κ. Σημίτης επεξεργάζεται το Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα με δεδηλωμένο στόχο τη μείωση του πληθωρισμού και του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών μέσα από την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Οι «μη ευθέως ομολογημένοι στόχοι» ήταν η ενίσχυση της εξαιρετικά χαμηλής κερδοφορίας, η ενθάρρυνση των επενδύσεων και η αντιστροφή της κρίσιμης κατάστασης που αντιμετώπιζε ο βιομηχανικός τομέας.⁹⁹³ Με σημείο εκκίνησης το 1986-1987, όλες οι καμπύλες στα διαγράμματα ποσοτικών δεικτών της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα μεταβάλλονται. Μειώνεται το μερίδιο της εργασίας και αυξάνεται το μερίδιο των κερδών, σταθεροποιείται η εργασιακή πειθαρχία.⁹⁹⁴ Το ΠΑΣΟΚ, κινούμενο πια με σχετική σταθερότητα «εντός πλαισίου», παρακολουθεί τις εξελίξεις, ευθυγραμμίζεται και αναπροσαρμόζει τις ιδεολογικές-προγραμματικές του ορίζουσες, υιοθετώντας ανοιχτά την ευρωπαϊκή προοπτική και την ΕΟΚ ως πλαίσιο εθνικής στρατηγικής.

Η γαλλική περίπτωση, για να συνοψίσουμε, είναι παραδειγματική ως προς μία από τις βασικές υποθέσεις μας. Η χώρα-οδηγός της τελευταίας απόπειρας να διατηρηθεί το

⁹⁹¹ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σελ. 297-301 και 374-388.

⁹⁹² Αναφορά σε τηλεοπτική συνέντευξη του Κ. Σημίτη, Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οι καμπάνες του μεσονυκτίου μετρούν το πολιτικό κόστος», *εφ. Το Βήμα*, 20-10-1985.

⁹⁹³ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», *ό.π.*, σελ. 85.

⁹⁹⁴ Σ. Ρομπόλης, Π. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα (1980-2000)», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα 2002, σελ. 457.

μεταπολεμικό κεϋνσιανό καθεστώς, να αναζωογονηθεί ή έστω να διατηρηθούν ορισμένα στοιχεία του μέσα στον συμβιβασμό με την παγκόσμια αγορά, δεν κατάφερε να αποτελέσει οδοδείκτη για ένα διαφορετικό πρότυπο εξέλιξης στη Νότια Ευρώπη. Βρήκε μπροστά της αφενός τα εμπόδια που όρθωνε η οικονομική κληρονομιά των προηγούμενων δεκαετιών (δημοσιονομικά ελλείμματα και ισχνή παραγωγική βάση) αλλά και την αντίδραση των διεθνοποιημένων πλέον θεσμών που πλέον λειτουργούσαν προωθητικά για τη νέα παγκόσμια διευθέτηση και πειθαναγκαστικά για τις χώρες που φιλοδοξούσαν να ακολουθήσουν παρεκκλίνουσα πορεία.

Η παρέμβαση του ΔΝΤ στην Αγγλία των Εργατικών το 1974-1976 είχε σημαντικές πολιτικές συνέπειες για την πολιτική τους, όπως άλλωστε και στη μετεπαναστατική Πορτογαλία του 1976-1977. Ο Stuart Holland έχει δείξει ότι η επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας οδηγούσε σε μεγαλύτερη δανειακή εξάρτηση από τους θεσμούς της παγκόσμιας οικονομίας. Το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα έθεταν όρους οικονομικής πολιτικής που θα οδηγούσαν στη μείωση της κρατικής παρέμβασης και στην αποκατάσταση των μηχανισμών της αγοράς.⁹⁹⁵ Παρομοίως, η παγκόσμια αγορά και οι θεσμοί της αποτελούσαν έναν εξωγενή παράγοντα ευθυγράμμισης και της κυβέρνησης Μιτεράν στο διαχεόμενο νέο πρότυπο, ολοκληρώνοντας έτσι τη μετάβαση από τον κρατικό παρεμβατισμό στον παρεμβατισμό των αγορών. Οι «πειθαρχικές» αυτές παρεμβάσεις μοιάζει να είχαν σαφές πολιτικό πρόσημο: «ισχυρή απόδειξη για την ύπαρξη Δεξιάς και Αριστεράς είναι ότι οι αγορές δεν μεροληπτούν συνήθως κατά δεξιών κυβερνήσεων, όπως κάνουν με τις αριστερές», σημειώνει ο Ε. Χόμπσμπομ, αναφερόμενος ακριβώς στη διακυβέρνηση Μιτεράν.⁹⁹⁶

13.8. Σύνοψη: Από το εθνικό στο υπερεθνικό, ένα βήμα μπρος, αλλά όχι ολόκληρο

Όλα τα παραπάνω, φαίνεται να υποδεικνύουν μια απάντηση σε ένα κλασικό ερώτημα, κομβικό στη σχετική βιβλιογραφία. Απάντηση που δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει την εκτίμηση του Ντόναλντ Σασούν⁹⁹⁷ ότι η κρίση της δεκαετίας του

⁹⁹⁵ Το 1976 η Παγκόσμια Τράπεζα έκανε συστάσεις για μείωση της κατανάλωσης, μείωση των ελλειμμάτων και απελευθέρωση των τιμών, ενώ το ΔΝΤ απαιτούσε, για τη δανειοδότηση της χώρας, τη μείωση του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών, τον περιορισμό στις αυξήσεις μισθών, την προώθηση των εξαγωγών και όχι υποκατάσταση εισαγωγών, τη μείωση των δημοσίων δαπανών και της πρόνοιας. Βλ. Stuart Holland, «Dependent Development: Portugal as Periphery», Dudley Seers, Bernard Schaffer, Maria-Liisa Kiljunen (επιμ.), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, Harvester Press, Σάσεξ 1979, σελ. 144-145.

⁹⁹⁶ Έρικ Χόμπσμπομ, *Στους ορίζοντες του 21ου αιώνα. Μετά την εποχή των άκρων. Συνομιλία με τον Αντόνιο Πολίτο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σελ. 124.

⁹⁹⁷ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού...*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 208-209.

1970 ήταν απόδειξη ότι τα κομμουνιστικά –και εν μέρει τα σοσιαλιστικά– κόμματα, εγκλωβισμένα στην προηγούμενη αναλυτική αρματωσιά τους, δεν μπορούσαν να κατανοήσουν ότι οι κρίσεις είναι μηχανισμοί που επιτρέπουν στον καπιταλισμό να αναδιαρθρώνεται. Αντίθετα, μοιάζει πιο πειστική η θέση του Stuart Holland,⁹⁹⁸ ότι με γέφυρα μάλιστα τη θεώρηση του ΚΜΚ, οι ευρωκομμουνιστές αναθεώρησαν ριζικά τη θέση ότι οι καπιταλιστικές κρίσεις είναι αναπόφευκτες και αναπόφευκτα τείνουν στην υπέρβαση του καπιταλισμού.

Ας συγκρατήσουμε όμως προηγουμένως δύο κρίσιμα σημεία που συνδέονται με τους μετασχηματισμούς της κρίσης του 1970. Το πρώτο είναι το αποτύπωμα που αφήνουν οι μετασχηματισμοί της παγκόσμιας σκηνής στη θεωρία. Το βλέμμα μετατοπίζεται αποφασιστικά από το εθνικό στο διεθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο ανάλυσης. Οι ωδίνες της πρώιμης παγκοσμιοποίησης αντανακλώνται και στους ευαίσθητους δέκτες της αριστερόστροφης θεωρίας της εποχής. Η γαλλική Σχολή της Ρύθμισης (Aglietta, Boyer, Lipietz) εισάγει το ζεύγμα φορντισμός-μεταφορντισμός και τη διαλεκτική ενδογενών-εξωγενών παραγόντων στους μετασχηματισμούς του πλέγματος παραγωγής-αναπαραγωγή-συσσώρευση-ρύθμιση.⁹⁹⁹ Η παλαιότερη Σχολή της Εξάρτησης διαβάζει την κρίση του '70 σαν μία ακόμη δομική κρίση που έπεται των μεγάλων φάσεων εξάπλωσης του καπιταλισμού και σημαίνει το πέρασμα από το ένα πρότυπο συσσώρευσης στο άλλο. Την τελευταία φάση εξάπλωσης (1948-1967), υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ, διαδέχεται η πίεση του καπιταλιστικού κέντρου από την εκβιομηχάνιση της περιφέρειας και την υποκατάσταση εισαγωγών, την αποαποικιοποίηση αλλά και την ενεργειακή εξάρτηση και την εξάρτηση σε πρώτες ύλες. Η οπτική των θεωριών εξάρτησης έχει ως βασική παραδοχή μια κατανομή των λειτουργιών κέντρου-περιφέρειας με όρους αυστηρά εξαρτησιακούς αλλά και μια ισορροπία ή ανισορροπία ανάμεσα στα κράτη-έθνη του καπιταλιστικού κέντρου. Στη συγκυρία της κρίσης του 1970, ο κύκλος του Σαμίρ Αμίν θα θεωρήσει ότι το νέο πρότυπο συσσώρευσης επικαθορίζεται από τον ανελέητο ανταγωνισμό των βασικών δυνάμεων του κέντρου –ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ευρώπη– για τον καλύτερο αναπροσανατολισμό των οικονομιών τους που θα βασίζεται σε σχετικά πιο υψηλές τιμές για την ενέργεια, τις πρώτες ύλες και τη γεωργία, ως συνέπεια των εξελίξεων στην περιφέρεια.¹⁰⁰⁰

Ωστόσο, το πιο στιβαρό και ανανεωτικό ίσως σχήμα μετατόπισης της οπτικής από το εθνικό στο διεθνικό εντός της αριστερόστροφης και μαρξογενούς γραμματείας, είναι η κοσμο-οικονομία του Ι. Βαλερστάιν. Η μεταπολεμική παγκόσμια οικονομία, όπως και η κρίση του 1970, έθεταν νέα γνωσιολογικά προβλήματα. Μέσα από την υπέρβαση των θεωριών εκσυγχρονισμού και των θεωριών εξάρτησης, μέσα από την

⁹⁹⁸ Stuart Holland, «The New Communist Economics», Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979, σελ. 213.

⁹⁹⁹ David Coates, «Paradigms of Explanation», David Coates (επιμ.), *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, σελ. 21-23.

¹⁰⁰⁰ Βλ. Σαμίρ Αμίν, «Μια δομική κρίση», Σαμίρ. Αμίν (κ.ά.), *Η κρίση του ιμπεριαλισμού*, Καστανιώτη, Αθήνα 1976.

αμφισβήτηση της επάρκειας της μονάδας ανάλυσης «εθνικό κράτος» και την προσφυγή στην «ολιστική ιστοριογραφία» του Μπρωντέλ και των *Annales*,¹⁰⁰¹ διαμορφώθηκε η οπτική των κοσμο-συστημάτων. Το σχήμα αντικαθιστούσε τη μονάδα ανάλυσης «εθνικό κράτος» με το «κοσμο-σύστημα», έννοια δανεισμένη από τον Μπρωντέλ, αξιοποιώντας και την κληρονομιά του Κ. Πολάνυι, σε μια θεώρηση που αντιμετωπίζει ως έναν κόσμο ολόκληρο τη σύγχρονη, ολοκληρωμένη καπιταλιστική κοσμο-οικονομία. Αυτός είναι ο κόσμος του ιστορικού καπιταλισμού, όπου οι εμπορευματικές αλυσίδες, που κινούνται από την περιφέρεια προς το κέντρο, έχουν πια διαπεράσει τα σύνορα των κρατών που τον συναποτελούν.¹⁰⁰²

Η οπτική του Βαλερστάιν έχει ιδιαίτερη σημασία εκτός των άλλων και επειδή ανανεώνει και επικαιροποιεί στοιχεία της λενινιστικής θεώρησης του ιμπεριαλισμού, έχει πρακτικές πολιτικές συνέπειες με την έννοια ότι η ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου καπιταλιστικού κοσμοσυστήματος συνεπάγεται ότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός οριστικά πλέον δεν είναι δυνατός σε μια χώρα, παρά μόνο σε ολόκληρο το κοσμο-σύστημα, ενώ ακόμη επιβεβαιώνει τη θέση του Πολάνυι ότι η αγορά στο καπιταλιστικό κοσμο-σύστημα δεν μπορεί να είναι απολύτως ελεύθερη, όπως τη θέλει η συναφής ιδεολογική κατασκευή, αλλά ο ρόλος του κράτους είναι πάντοτε καθοριστικός.¹⁰⁰³

Η σημαντική αυτή αναλυτική τομή όχι μόνο ευθυγραμμίζει τη μαρξογενή θεωρία με τις διαισθήσεις ανάλυσης της πρώιμης παγκοσμιοποίησης αλλά συνδέεται και με συγκεκριμένες θεωρητικο-πολιτικές μέριμνες της κομμουνιστικής Αριστεράς όπως αναπτύσσεται στη δεκαετία του 1970 στο ευρωπαϊκό τμήμα του καπιταλιστικού κέντρου. Μαζί με μια κοινή, στο θεωρητικό και στο πολιτικό πεδίο, αμηχανία: ενώ είναι εναργής η διαπίστωση ότι ο καπιταλισμός υπερβαίνει την κρίση του επεκτεινόμενος σε νέα πεδία διασφάλισης φτηνότερης εργασίας και πρώτων υλών, δεν εντοπίζεται με αντίστοιχη οξύτητα η εντυπωσιακή ικανότητα του καπιταλιστικού κέντρου να μετασχηματίζει τις παραγωγικές του δυνατότητες και τους όρους αναπαραγωγής του καθώς και να εντοπίζει νέα πεδία κερδοφορίας και συσσώρευσης, μέσα από την επαναστατικοποίηση της παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων που την επενδύουν. Σε κάθε περίπτωση, είναι ανοιχτό το ερώτημα εάν τα κομμουνιστικά αλλά και τα σοσιαλιστικά κόμματα του ευρωπαϊκού Νότου διείδαν στη συγκυρία της κρίσης του 1970 μια δομή ευκαιρίας¹⁰⁰⁴ στο διεθνές οικονομικό καθεστώς που βρισκόταν υπό διαμόρφωση προκειμένου να προωθήσουν ένα ετερόδοξο σχέδιο.

¹⁰⁰¹ Immanuel Wallerstein, *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde*, Découverte, Παρίσι 2006, σελ. 28-32.

¹⁰⁰² Ιμμάνουελ Βαλερστάιν, *Ιστορικός καπιταλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σελ. 36-37.

¹⁰⁰³ Charles Ragin, Daniel Chirot, «Το κοσμοσύστημα του Ιμμάνουελ Βαλερστάιν: Η κοινωνιολογία και η πολιτική ως ιστορία», Theda Skocpol et al., *Ιστορική κοινωνιολογία. Όραμα και μέθοδος*, Κατάρτι, Αθήνα 1999, σελ. 358-359 και 372-373· Immanuel Wallerstein, *Comprendre le monde...*, ό.π., σελ. 36, 46-47 και 76-77.

¹⁰⁰⁴ Για να χρησιμοποιήσουμε άλλη μια έννοια που κατάγεται από το σύμπαν του Καρλ Πολάνυι, βλ. Fred Block, Margaret Somers, «Πέρα από την πλάνη του οικονομισμού: Η ολιστική κοινωνική

Ένα δεύτερο σημείο που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι όσο και αν η Αριστερά ενσωμάτωσε στη θεωρητικο-πολιτική οπτική της τους μεγάλους μετασχηματισμούς του 1970, ήταν το αντίπαλο στρατόπεδο που κατόρθωσε να τους εκμεταλλευθεί πλήρως και να τους μετουσιώσει σε ηγεμονικό πολιτικό πρόγραμμα. Η μεταπολεμική, βασικά σοσιαλδημοκρατική συναίνεση αναγορεύθηκε στον μεγάλο αντίπαλο στο εσωτερικό πολιτικό παιχνίδι του Δυτικού κόσμου. Η κρίση της μεταπολεμικής διεθνούς διευθέτησης, και του κοινωνικού κράτους, μεταφράστηκε ως η βασική αιτία κρίσης της Δύσης συνολικά. Όπως είδαμε, το νεοφιλελεύθερο και το συντηρητικό ρεύμα, η Νέα Δεξιά, επιτέθηκε στον κεϋνσιανισμό επειδή πολιτικοποιούσε υπέρμετρα την οικονομία καθιστώντας την δυσλειτουργική· ο εκδημοκρατισμός και η παρέμβαση του κράτους υπερφόρτωνε το σύστημα και προκαλούσε κρίση διακυβέρνησης· η κοινωνία της αφθονίας, της πρόνοιας και της προοδευτικής ευημερίας υπονόμευαν τις κοινωνικές ιεραρχίες, κατέλυαν τον κοινωνικό δεσμό, καθιστούσαν τους ανθρώπους μαλθακά, ηδονιστικά υποκείμενα· ο ισχυρισμός ότι η πολιτική μπορεί να μεταφράζεται σε ένα ορθολογικό, συνειδητό σχέδιο για την κοινωνική πρόοδο καταπίεζε και στρέβλωνε τη φυσική «αυθόρμητη τάξη» της ελεύθερης αγοράς.¹⁰⁰⁵ Ο δυτικός κόσμος όδευε από την εθνική στην υπερεθνική του φάση, ο καπιταλισμός μετασχηματιζόταν μέσα από τη βαθύτερη κρίση του μετά το 1930, τα μέτωπα χαράσσονταν με καθαρότητα και η νεοφιλελεύθερη αντεπίθεση είχε ήδη εξαπολυθεί. Το ευρωκομμουνιστικό πολιτικό ρεύμα ήταν ο τρόπος της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής Αριστεράς, ή ενός σημαντικού κομματιού της, να πάρει θέση στα συγκαιρινά διακυβεύματα.

Για τους ευρωκομμουνιστές, στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής αλλά και στο επίπεδο της θεωρίας, η κρίση του 1970 ήταν ακριβώς η απόδειξη ότι οι εργαλειακές, ορθόδοξες όψεις της θεωρίας του ΚΜΚ ήταν πλέον αναλυτικά ανεπαρκείς. Η κρατική παρέμβαση δεν υπηρετεί μονοδρομικά τη μονοπωλιακή μερίδα της αστικής τάξης, η οικονομική κρίση δεν υποτάσσεται στη στρατηγική μιας αστικής τάξης που ασκεί πλήρη έλεγχο στην οικονομία και το κράτος.¹⁰⁰⁶ Η κατανόηση της σχετικής αυτονομίας της οικονομίας και του κράτους από τις στρατηγικές επιδιώξεις της (μονοπωλιακής) αστικής τάξης ήταν ένα βήμα απελευθέρωσης για τη ματιά των ευρωπαίων κομμουνιστών σε ένα μονοπάτι διεισδυτικής και πολιτικά επινοητικής προσαρμογής στα νέα πολιτικά και οικονομικά διακυβεύματα που, ανάμεσα στα άλλα, όριζε και η παγκόσμια κρίση του 1970.

επιστήμη του Καρλ Πόλαϊν», Theda Scocpol (επιμ.), *Ιστορική κοινωνιολογία. Όραμα και μέθοδος*, Κατάρτι, Αθήνα, 1999, σελ. 106-107.

¹⁰⁰⁵ Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, ό.π., ιδίως σελ. 25-26, 112-121 και 151-152.

¹⁰⁰⁶ Πρβλ. Martin Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, ό.π., σελ. 177-178· Suzanne de Brunhoff, «Καπιταλιστική κρίση και οικονομική πολιτική», Ν. Πουλαντζάς (επιμ.), *Η κρίση του κράτους*, Παπαζήση [χ.χ.], σελ. 129-131.

Αυτή η χειραφέτηση από προηγούμενες εργαλειακές δεσμεύσεις ήταν αναγκαία προϋπόθεση για ορισμένες από τις βασικότερες καινοτομίες των ευρωκομμουνιστών στο επίπεδο της εθνικής πολιτικής. Όμως αυτές οι βαθιές προσαρμογές μάλλον αργά και ανεπαρκώς κατάφεραν να αγγίξουν τον μείζονα, ίσως, μετασχηματισμό που επέφερε η κρίση του 1970 στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό: τις τάσεις διεθνοποίησης, με άλλα λόγια τη μετάβαση από το εθνικό στο υπερεθνικό πεδίο (οικονομικής) πολιτικής. Στο σημείο αυτό, ευθυγραμιζόμαστε με την άποψη ότι η ευρωκομμουνιστική Αριστερά, όπως άλλωστε και η Σοσιαλδημοκρατία, δεν κατάφερε να διατυπώσει μια υπερεθνικής εμβέλειας οικονομική πολιτική σε μια συγκυρία που το υπόδειγμα της εθνικής κεϋνσιανής μεταπολεμικής συναίνεσης και ευημερίας έδινε τη θέση του σε ένα υπόδειγμα ανοιχτού, διεθνοποιημένου, χρηματιστικού καπιταλισμού, υπό την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία της συντηρητικής Νέας Δεξιάς.¹⁰⁰⁷

Το μεταπολεμικό καθεστώς της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης αναγνωρίζεται ως μια θεσμική διευθέτηση η οποία, παρά τα στοιχεία κρατισμού, αποτέλεσε ένα βήμα, μια «στιγμή» στην ιστορία των υπάλληλων τάξεων στην πορεία τους να γίνουν «εθνική και κυβερνητική δύναμη».¹⁰⁰⁸ Το καθήκον υπεράσπισης των κατακτήσεων αυτού του καθεστώτος, απέναντι στην επίθεση λ.χ. του θατσερικού συντηρητικού λαϊκισμού,¹⁰⁰⁹ εμπεδώνεται, ενώ όμως σταδιακά αναγνωρίζονται στοιχεία της «διαρθρωτικής κρίσης» του 1970 που υπερβαίνουν δομικά το εθνικό πλαίσιο. Έτσι σχηματοποιείται η κοινή μεταξύ των ευρωκομμουνιστών οπτική της αλλαγής συσχετισμών που επιφέρει η κρίση εντός του ανεπτυγμένου κέντρου της παγκόσμιας κοσμο-οικονομίας. Ο αυξανόμενος «ενδοϊμπεριαλιστικός ανταγωνισμός» οδηγεί στο τέλος του μεταπολεμικού νομισματικού συστήματος, την ίδια στιγμή που οι τάσεις αυτονόμησης της Ευρώπης αποτελούν πια «αντικειμενικό φαινόμενο», που βασίζεται στην οικονομική και ενεργειακή διαφοροποίηση και ενδεχομένως οδηγεί σε έναν κόσμο με περισσότερους από δύο πόλους. Ταυτόχρονα, από τον ισχυρό πόλο του κέντρου (ΗΠΑ, Βρετανία) έρχεται δυναμικά το κύμα του νεοφιλελευθερισμού που προτείνει μια συγκεκριμένη μεθοδολογία υπέρβασης της κρίσης στασιμοληθωρισμού. Όχημά του η σχολή των Supply Side Economics, που αντιστρέφει τις βασικές παραδοχές του κεϋνσιανισμού και εισηγείται περιορισμό των δημοσίων δαπανών, μείωση της φορολογίας χάριν των επενδύσεων, απελευθέρωση

¹⁰⁰⁷ Για μια διατύπωση της θέσης αυτής, βλ. Χρ. Λάσκος, Ε. Τσακαλώτος, *Χωρίς επιστροφή. Από τον Κένυς στη Θάτσερ*, ΚΨΜ, Αθήνα 2012, σελ. 31-48. Ωστόσο, θα διαφωνούσαμε πλήρως με την άποψη των συγγραφέων ότι στη ρίζα αυτής της αδυναμίας βρίσκεται (και) η άρνηση της ευρωκομμουνιστικής Αριστεράς να ανταποκριθεί στη ριζοσπαστικοποίηση του '68, καθώς όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, όχι μόνο άρνηση δεν υπήρξε αλλά αντιθέτως μια δημιουργική ενσωμάτωση και εκπροσώπηση αυτής της δυναμικής με όρους μιας μαζικής, εθνικής (αλλά όχι υπερεθνικής!) εμβέλειας πολιτικής.

¹⁰⁰⁸ Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, Γκέραν Θέρμπορν, *Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση*, ό.π., σελ. 132 και 139.

¹⁰⁰⁹ Σαντάλ Μουφ, «Ιδεολογίες της νέας δεξιάς στην Ευρώπη», Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, Πάντειος 9-14 Φεβρουαρίου 1981, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σελ. 119-121.

των αγορών, απομείωση της ισχύος των συνδικάτων κλπ. Πολιτική απόληξη, η «κατεδάφιση αυτού που ήταν γνωστό σαν κράτος ευημερίας».¹⁰¹⁰

Η οικονομική κρίση όμως δεν είναι αξεδιάλυτη από τις πολιτικές της συνέπειες, από την «κρίση διακυβέρνησης» όπως την περιγράφει ο Τζ. Βάκκα. Τι σημαίνει αυτό; Ότι η αύξουσα διεθνοποίηση του κεφαλαίου και των αγορών έχει ως μοχλό και πρωταγωνιστή τα «υπερεθνικά μονοπώλια». Ταυτόχρονα, «το ενοποιημένο διεθνές νομισματικό σύστημα, το αυξανόμενο βάρος του ισοζυγίου πληρωμών σαν καθοριστικό στοιχείο του τύπου και του μεγέθους της ανάπτυξης κάθε χώρας, καθώς και οι εξαρτήσεις που απορρέουν από τον νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας, αποτελούν ισάριθμους περιορισμούς της σχετικής αυτονομίας των εθνικών κρατών». Δηλαδή, μια «κρίση της πολιτικής απόφασης», δηλαδή της δυνατότητας παρέμβασης του κράτους αλλά και της δυνατότητας να ενοποιηθούν οι επιδιώξεις των κυρίαρχων τάξεων συμπυκνώνοντας μια ηγεμονική θέση στο εθνικό πλαίσιο, καθώς η διεθνοποίηση του κεφαλαίου «αποεθνικοποιεί» αναλόγως όλο και μεγαλύτερα τμήματα της αστικής τάξης κάθε χώρας – ενώ το εθνικό κράτος δεν είναι πια το μοναδικό ή το αποκλειστικό διακύβευμα της πάλης για ηγεμονία.¹⁰¹¹

Μακράν του να συντηρείται ή απλώς να αναστηλώνεται, ο καπιταλισμός αποκτά μια σημαντική δυναμική προς μια παγκόσμια οικονομία, με πρωταγωνιστές πολυεθνικά ολιγοπώλια και με τη διεύρυνση των μαζών της μισθωτής εργασίας. Καμία από τις προηγούμενες κατακτήσεις των αριστερών κομμάτων και των οργανωμένων δυνάμεων της εργασίας δεν είναι πια υπερασπίσιμη αποκλειστικά με τα κλασικά εργαλεία του εθνικού κράτους – και αυτό ισχύει για όλες τις ευρωπαϊκές χώρες ή τις περιφέρειες όπως ο ευρωπαϊκός Νότος. Υπ' αυτή την έννοια, αυτό που αναζητείται είναι μια ιστορική πρωτοβουλία προς μια νέα «ισχυρή δημόσια εξουσία», όπως σημειώνει emphaticά ο Πιέτρο Ινγκράο, μια θεσμική πολιτική που θα αναβιβάζει κατακτήσεις, διεκδικήσεις και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στο επίπεδο των υπερεθνικών ολοκληρώσεων. Οι κοινές πολιτικές και η κοινή πολιτική δράση και στρατηγική στην Ευρώπη εν όλω θα μπορούσαν να γίνουν τα νέα διακυβεύματα.¹⁰¹²

Ωστόσο, αυτό το γενικό πλαίσιο ανάλυσης δεν ήταν κοινό για όλα τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα. Για την ακρίβεια, όσο και αν η οπτική της

¹⁰¹⁰ Πρβλ. τις συμπληρωματικές προσεγγίσεις των Τζουζέπε Βάκκα («Το σύγχρονο κράτος και η κρίση του»), Ε. Αθκάρτε («Ο ευρωκομμουνισμός μπροστά στη σημερινή διεθνή κρίση») και Γ. Γιάνναρου («Οικονομική κρίση, εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα») στη «μαρξιστική εβδομάδα» του κέντρου μελετών του ΚΚΕ εσωτερικού το 1981, Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, ό.π.

¹⁰¹¹ Τζουζέπε Βάκκα, «Το σύγχρονο κράτος και η κρίση του», Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, ό.π., σελ. 132-138.

¹⁰¹² Βλ. Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, ό.π., σελ. 57-58 και 136· Πιέτρο Ινγκράο, «Ευρωπαϊκή Αριστερά και προβλήματα ενός καινούριου διεθνισμού», *Η επικαιρότητα του μαρξισμού. Εκατό χρόνια μετά το θάνατο του Κ. Μαρξ*, Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών (ΚΜΑΣ), Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 157-161.

διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων, μέσα από την κρίση του 1970, ήταν λιγότερο ή περισσότερο κοινό αναλυτικό εργαλείο, οι πολιτικές συνεπαγωγές του δεν ήταν ενιαίες εντός του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Και εδώ, σε έναν απολύτως καθοριστικό κόμβο, το ευρωκομμουνιστικό μονοπάτι διακλαδιζόταν και πάλι σε ένα δίστρατο που οριζόταν από τη γαλλική και από την ιταλική απάντηση στα κοινά ερωτήματα.

Ο γαλλικός δρόμος θα μπορούσε να συμπυκνωθεί ως εξής: εθνικές απαντήσεις σε υπερεθνικά προβλήματα. Η μεγάλη σύγκρουση κομμουνιστών-σοσιαλιστών στο πλαίσιο του Κοινού Προγράμματος ήταν το εύρος και το βάθος της στρατηγικής εθνικοποίησης κρίσιμων τομέων της γαλλικής οικονομίας. Για το PCF, παρά τις προσπάθειές του να αποποιηθεί το στίγμα μιας πολιτικής που «εθνικοποιεί τα πάντα»,¹⁰¹³ αυτός ήταν ο πυρήνας της πολιτικής του κυρίως ως προς τις διαφορετικές απαντήσεις που έδινε το ίδιο και το Σοσιαλιστικό Κόμμα στην κρίση. Στη φάση της διαπραγμάτευσης και επικαιροποίησης του Κοινού Προγράμματος, οι κομμουνιστές κατήγγελλαν απόψεις όπως αυτές του τεχνοκράτη σοσιαλιστή Μισέλ Ροκάρ ότι ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να υπάρξει παρά στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Για το κομμουνιστικό κόμμα, η απάντηση ήταν ακριβώς η αντίστροφη: «το Κοινό Πρόγραμμα προβλέπει όχι να διαχειριστούμε την καπιταλιστική κρίση “ευρωπαϊκά” αλλά να βγάλουμε τη χώρα μας από την κρίση “γαλλικά”».¹⁰¹⁴ Η προσπάθεια του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος να νομιμοποιηθεί ως ένα εθνικό κόμμα έφτανε στις απώτερες συνέπειές της: ταυτιζόταν με ένα πρόγραμμα εθνικοποίησης της οικονομίας, προστατευτισμού και εθνικής απάντησης σε μια διεθνή κρίση, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα τη γαλλική Δεξιά ότι επιδιώκει να «απο-εθνικοποιήσει» την οικονομία και τις γαλλικές επιχειρήσεις, την ένωση εργοδοτών (CNPF / Conseil National du Patronnat Français) ότι αποτελεί το «αμερικανικό κόμμα», εμπνεόμενο από το αμερικανικό μοντέλο της ενίσχυσης του διεθνούς χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου ακόμη και εις βάρος της εθνικής ανεξαρτησίας, αλλά και την «ψευδεπίγραφη ... αμερικανική [δηλαδή μη γαλλική!] Αριστερά», δηλαδή το μέρος εκείνο του Σοσιαλιστικού Κόμματος που επιδιώκει να εγκαταλειφθούν οι προγραμματικές δεσμεύσεις του Κοινού Προγράμματος.¹⁰¹⁵

«Όχι, η κρίση δεν είναι παγκόσμια»,¹⁰¹⁶ θα διακηρύξει το PCF χωρίς περιστροφές μετά την έξοδό του από την κυβερνητική συγκατοίκηση. Δεν λησμονεί, αλλά υποβαθμίζει την οικεία ιμπεριαλιστική ανάγνωση της καπιταλιστικής κρίσης: το καπιταλιστικό σύστημα έχει διεθνή χαρακτήρα, συνεπώς κάθε κρίση του είναι αναγκαστικά και διεθνής. Ωστόσο, το μείζον στοιχείο, η δεσπόζουσα της ανάλυσης, είναι ότι παγιδεύεται κανείς αν προσυπογράψει τη διαπίστωση ότι «η κρίση έρχεται

¹⁰¹³ Βλ. την εισαγωγή του Ζ. Μαρσαί στο *Programme commun de gouvernement du parti communiste et du parti socialiste*, ό.π., σελ. 11-12.

¹⁰¹⁴ Pierre Juquin, *Programme commun: l'actualisation à dossiers ouverts*, ό.π., σελ. 27.

¹⁰¹⁵ Στο μέσον της κυβερνητικής συμμετοχής του PCF, βλ. René le Guen, «CC du PCF: aller de l'avant», κύριο άρθρο, *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1983.

¹⁰¹⁶ 25e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 42-43.

απ' έξω». Αντιθέτως, η κρίση είναι ενδογενής, είναι ο γαλλικός καπιταλισμός και η γαλλική κυβέρνηση (σοσιαλιστική ή δεξιά, αδιάφορο πλέον), που προωθεί ορισμένα συμφέροντα έναντι άλλων. Συνεπώς, ενδογενής είναι και η απάντηση, όπως ήταν πάντα, και πριν και μετά τη συμμετοχή στην κυβέρνηση: «Τα έθνη, τα κράτη υπάρχουν», συνεπώς η κρίση είναι «πάνω από όλα εθνική, μια κρίση της γαλλικής κοινωνίας».¹⁰¹⁷ Μια ορισμένη εθνική αναδίπλωση είναι η απάντηση που έδωσε το γαλλικό κομμουνιστικό κίνημα απέναντι στην υπό διαμόρφωση παγκόσμια οικονομική τάξη, δηλαδή στον ασφυκτικό εναγκαλισμό των διεθνών χρηματοοικονομικών σχέσεων, των διεθνών οργανισμών τύπου ΔΝΤ, του δολαρίου αλλά και του μάρκου, δηλαδή της υπό γερμανική ηγεμονία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.¹⁰¹⁸

Το άλλο σκέλος του μονοπατιού ήταν το ιταλικό. Οι Ιταλοί αντιμετώπιζαν την καπιταλιστική επέκταση των ετών πριν την κρίση ως μια επέκταση εκπληκτική αλλά πλήρη ανισοτήτων και ανισορροπιών. Οι χώρες της Ευρώπης, επιπλέον, δεν κατάφεραν να παρακολουθήσουν τους ρυθμούς παραγωγικής ανασυγκρότησης των άλλων καπιταλιστικών κέντρων, των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας.¹⁰¹⁹ Πλάι στην πολιτική ανασυγκρότησης της εθνικής, ιταλικής οικονομίας, όπως είδαμε ήδη, το PCI αναβίβαζε όλο και περισσότερο το θέμα ενός διεθνούς συντονισμού της οικονομικής πολιτικής, εφόσον η κρίση συμβάδιζε με τη διαμόρφωση ενός δι-εθνικού παραγωγικού και χρηματοπιστωτικού συστήματος που «από τη φύση του διαφεύγει του ελέγχου ακόμη και των πιο ισχυρών κρατών» αλλά και δεν θα έπρεπε να ελεγχθεί εν τέλει από ένα στενό «διευθυντήριο» των ισχυρότερων καπιταλιστικών κρατών.¹⁰²⁰

Το PCI είχε σταθερά μια ανοιχτή ματιά στην εξέλιξη των διεθνών προβλημάτων και αντίστοιχα μια διεθνή οπτική στις επεξεργασίες του, και στο σκέλος της δημοσιονομικής κρίσης του κράτους, που συνεπαγόταν και την κρίση του εθνικού κράτους πρόνοιας, αλλά και στο σκέλος της ευρύτερης κρίσης διακυβέρνησης του μοντέλου της μεταπολεμικής ευημερίας – ανιχνεύοντας ένα μοντέλο μετάβασης σε μια ρυθμισμένη οικονομία σε διεθνές επίπεδο.¹⁰²¹ Στην εποχή των «Tokyo round»,

¹⁰¹⁷ XXIIe Congres du PCF, *Pour une avancée démocratique*, ό.π., σελ. 17-20.

¹⁰¹⁸ Ενδεικτικά, Ζ. Μαρσαί, Έκθεση της ΚΕ του PCF, «Le chemin de l'avenir pour la France», 26e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 20-21.

¹⁰¹⁹ Eugenio Peggio, «Gravità e complessità della crisi nel mondo capitalistico», *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Απρίλιος 1975.

¹⁰²⁰ Βλ. το σημαντικό άρθρο που συνοψίζει την τρέχουσα, τότε, ανάγνωση του ιταλικού κόμματος για τους παγκόσμιους συσχετισμούς εν μέσω κρίσης, Carlo Guelfi, «Caratteri generali della crisi: Egegemonia o cooperazione», *Politica ed economia*, τχ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1978.

¹⁰²¹ Βλ. π.χ. το αφιέρωμα του Ινστιτούτου Γκράμσι «Programmare nella crisi: Problemi e teorie di politica economica» (ιδίως το εισαγωγικό κείμενο του Guido Carandini, «Lo stato a due dimensioni»), *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1981. Άλλωστε, τα «κομματικά έντυπα» ήταν εντυπωσιακά ανοιχτά στα διεθνή ρεύματα σκέψης, και δη στα αμερικανικής καταγωγής την εποχή της νεοφιλελεύθερης ρηγκανικής επίθεσης, πρβλ. ενδεικτικά τον διάλογο «Ritrata strategica per il monetarismo USA?» ανάμεσα στον Μίλτον Φρίντμαν και τον υποστηρικτή ενός κεϋνσιανού, παρεμβατικού μοντέλου ευρωπαϊκού τύπου αμερικανό οικονομολόγο Lester Thurow: Milton

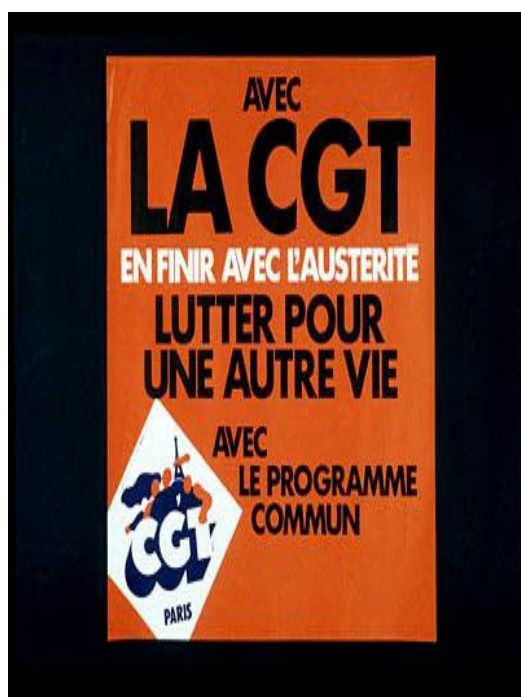
της σταδιακής θεσμοποίησης ενός ανοιχτού διεθνούς οικονομικού συστήματος μετά το 1973, η ιταλική οπτική γινόταν ολοένα και περισσότερο «υπερεθνική, αν όχι διεθνική-διεθνιστική» (*sovrnazionale, se non internazionalistica*) – και πολύ περισσότερο μετά την εμπειρία της αποτυχίας της γαλλικής αριστερής διακυβέρνησης να προωθήσει μια διεθνώς «ανορθόγραφη» εθνική οικονομική πολιτική.¹⁰²² Μετά και από την καταλυτική αυτή εμπειρία, η απάντηση των Ιταλών ήταν συμμετρικά αντίστροφη με εκείνη των Γάλλων: το δίλημμα ήταν ανάμεσα σε μια εθνικιστική αναδίπλωση και σε μια σύγκλιση των δυνάμεων της ευρωπαϊκής Αριστεράς και στη μεταφορά των διακυβευμάτων μέσα στους ευρωπαϊκούς πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς (όπως ο ESM).¹⁰²³

Ωστόσο, μια τέτοια θεώρηση απαιτούσε, χρειαζόταν ανάλογους θεσμούς και πολιτικές – ευρωπαϊκού τουλάχιστον βεληνικού. Και στο σημείο αυτό, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο, ήταν ακριβώς που το βήμα που έγινε, από ένα μέρος έστω του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, ήταν προς τα μπρος αλλά έμεινε μισό. Οι ευρωκομμουνιστές, με πρωτοπόρους τους Ιταλούς και στο βαθμό που κινήθηκαν σε αυτή τη διακλάδωση του μονοπατιού, έπαιξαν ένα στοίχημα υπέρβασης της εθνικής κρίσης πάνω στο έδαφος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στοιχείο που παίχθηκε, έστω αργά, και χάθηκε, όχι όμως χωρίς να αφήσει βαθιά ίχνη στην κληρονομιά της ευρωπαϊκής Αριστεράς αλλά και στις κοινωνίες μεγάλου μέρους της Ευρώπης.

Friedman, «Perche calano I tassi di interesse», και Lester Thurow, «E tempo di riconoscere gli errori», *Politica ed economia*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1982.

¹⁰²² Riccardo Parboni, «L'economia internazionale dopo il round di Tokio», *Politica ed economia*, τχ. 6, Ιούνιος 1986, σελ. 9· Gerardo Chiaromonte, «Riflettiamo sulla Francia, diffidando delle imitazioni», *Politica ed economia*, τχ. 11, Νοέμβριος 1982.

¹⁰²³ Με σαφήνεια το δίλημμα στο Silvano Andriani, «Riforma SME: una sfida per la sinistra europea», *Politica ed economia*, τχ. 4, Απρίλιος 1983, σελ. 3-4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14. Ο «εξευρωπαϊσμός» του κομμουνιστικού κινήματος

14.1. Εισαγωγή

Οι ειδικοί είναι ικανοί να δουν αυτό που ήδη υπάρχει, συνεπώς μπορούσαν να πουν κάτι πάνω στο ευρωπαϊκό δίκαιο. Αλλά δεν μπορούν να δουν όλα αυτά που δεν υπάρχουν ακόμα κι ωστόσο πρέπει να γίνουν. Αυτός είναι ο δικός μας ρόλος.

Αλτιέρο Σπινέλι

Σε αυτό το τελευταίο μέρος της μελέτης, και έχοντας ήδη εξετάσει τους μετασχηματισμούς των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων μέσα από το πρίσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1970 και των τεκτονικών αλλαγών που επέφερε, θα προσεγγίσουμε έναν συναφή και εξίσου βασικό πυλώνα της προσέγγισής μας. Ακολουθώντας και εδώ τα ίχνη της διαλεκτικής εθνικού-διεθνικού, θα χρησιμοποιήσουμε ωστόσο έναν διαφορετικό φακό θέασης του αντικειμένου μας: την ιστορική και πολιτική σύμπλεξη των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων με τη μεγάλη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Εδώ, δεν νοείται μόνο η θεσμική ολοκλήρωση αλλά ευρύτερα η διαμόρφωση του ευρωπαϊκού γεωπολιτικού χώρου που διεκδίκησε την αυτονομία του συμπιεζόμενος –ιστορικά, γεωγραφικά και πολιτικά– ανάμεσα στις δύο μεγάλες δυνάμεις του ψυχροπολεμικού κόσμου. Το πρώτο, και καθοριστικό, συνθετικό του όρου ευρωκομμουνισμός συνδέθηκε αμετάκλητα με αυτή την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ιστορία.

Προτού όμως εισχωρήσουμε στο πεδίο της ιστορίας και της πολιτικής, απαραίτητο σημείο αφετηρίας και ερωτηματοθεσίας είναι το σύνθετο, και εξαιρετικά ζωντανό σήμερα, θεωρητικό πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού (europeanisation). Χρειάζεται να προσεγγίσουμε προκαταρκτικά τη σχετική θεωρητική παραγωγή, καθώς η ιστοριογραφία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει μεν σημαντικό παρελθόν αλλά τα τελευταία χρόνια μοιάζει να αναπτύσσεται ένα ρεύμα συνολικής αναθεώρησής της, που κομίζει νέα εργαλεία ανάλυσης και γεννά νέα ερωτήματα.

Η αποφασιστική αναλυτική στροφή συνδέθηκε εν προκειμένω με τον συγκεκριμένο ιστορικό μετασχηματισμό: το παράδειγμα που τοποθετούσε στο επίκεντρό του το εθνικό κράτος, στο πλαίσιο του οποίου κατά κύριο λόγο παιζόταν το πολιτικό παιχνίδι, λειτουργούσαν τα κόμματα αλλά και γραφόταν εν ολίγοις η ευρωπαϊκή ιστορία, μετασχηματίζεται, παράλληλα με την πρόοδο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αλλά και την προϊούσα παγκοσμιοποίηση, σε ένα δι-εθνικό παράδειγμα που

μετασχηματίζει με τη σειρά του τους όρους της πολιτικής αλλά και της ανάλυσής της. Η πρώτη ιστοριογραφία και ανάλυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εστίαζε στις εθνικές πολιτικές αποφάσεις (συχνά με μια έντονη κανονιστικότητα και με μια εγγελιανή πίστη στην προοπτική της φεντεραλιστικής υπέρβασης του εθνικού κράτους¹⁰²⁴) ή/και στις διακρατικές διαπραγματεύσεις εθνικών συμφερόντων όπως αποτυπώνονταν στις συνθήκες (στην πιο «ρεαλιστική» εκδοχή του Alan Milward).¹⁰²⁵ Σήμερα, η εννοιολόγηση της ευρωπαϊκής διαδικασίας τείνει να μορφοποιηθεί, όπως προτείνουν ερευνητές σαν τους Kaiser, Leucht και Rasmussen, μάλλον ως η σταδιακή ανάδυση ενός πολιτικού πεδίου (polity) σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρά ως ένας διεθνής οργανισμός ή ένα υπερεθνικό κράτος.¹⁰²⁶ είτε, στην παραλλαγή του βρετανού πολιτικού επιστήμονα Simon Hix, ως ένα πολιτικό σύστημα με προσίδια πολιτική αρένα, θεσμούς συλλογικής λήψης αποφάσεων, συμμετοχή κοινωνικών ομάδων, νομοθεσία, αλλά χωρίς ενιαία κυβέρνηση, εξωτερική πολιτική και στρατιωτική ισχύ.¹⁰²⁷ Εννοιολογείται δηλαδή ως ένα υπό διαμόρφωση σύστημα που υπερβαίνει το κρατοκεντρικό παράδειγμα, συστήνοντας ένα πλέγμα εδαφών χωρίς εσωτερικά σύνορα (unbounded territories), εν ολίγοις έναν χώρο εδαφικής, λειτουργικής και πολιτικής συνοριακής διαπερατότητας.¹⁰²⁸

Σε ένα σύστημα σαν αυτό, ένα κεντρικό ερώτημα που μας αφορά εδώ είναι: ποιο ρόλο παίζουν τα κόμματα, σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, και πώς το ένα επίπεδο επηρεάζει το άλλο; Είναι ένα ερώτημα που πρέπει να θέσουμε εξ αρχής, αφού το αντικείμενό μας, τα κόμματα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, είχαν μια σημαντική, αν και έκκεντρη, παρουσία στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, την επηρέασαν (αφήνοντας το ίχνος τους, αν και όχι από θέσεις εξουσίας) και επηρεάστηκαν βαθύτατα από αυτήν. Με ποιους όρους μπορούμε επομένως να εξετάσουμε το θέμα μας ως προς αυτό το αναλυτικό ερώτημα;

Οι βασικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη συζήτηση έχουν δύο χαρακτηριστικά που θα μπορούσαμε να επερωτήσουμε. Το πρώτο, ότι επιλέγουν κατά κανόνα, αν και όχι πάντοτε, μια «από τα πάνω» (top-down) προσέγγιση, εννοιολογούν δηλαδή τον εξευρωπαϊσμό ως μια διαδικασία μετασχηματισμού στα εθνικά κόμματα που

¹⁰²⁴ Όπως στα έργα του πρωτοπόρου Walter Lipgens, ο οποίος ήταν ο πρώτος κάτοχος της έδρας Ιστορίας Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης στη Φλωρεντία.

¹⁰²⁵ Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen, «A new research agenda for European Union history», Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen (επιμ.), *The History of the European Union. Origins of a Trans- and Supranational Polity 1950-1972*, Routledge, Λονδίνο 2009, σελ. 1-3.

¹⁰²⁶ Ο.π., σελ. 4.

¹⁰²⁷ Αναφέρεται στο Morten Rasmussen, «Supranational governance in the making. Towards a European political system», Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen (επιμ.), *The History of the European Union*, ό.π., σελ. 34. Βλ. και Simon Hix, *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

¹⁰²⁸ Βλ. Stefano Bartolini, *Restructuring Europe*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη 2005, σελ. 13. Στον Bartolini αναφέρονται και οι Elisabeth Carter, Kurt Richard Luther, Thomas Poguntke, «European integration and internal party dynamics», Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, 2007, σελ. 7-8.

επέρχεται άνωθεν, από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως ανεξάρτητη μεταβλητή, προϋποθέτοντας επομένως μια σημαντική αυτονομία της ολοκλήρωσης από τις εθνικές πολιτικές.¹⁰²⁹ Το δεύτερο, ότι ευνοείται η μελέτη του εξευρωπαϊσμού μέσα από τη δραστηριοποίηση των εθνικών ή/και διεθνικών δικτύων των (πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών, δικαστικών κ.ο.κ.) ελίτ, μέσα από τις οποίες διοχετεύθηκαν κατά κύριο λόγο τα πολιτικά αιτήματα και στρατηγικά συμφέροντα που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της ολοκλήρωσης.¹⁰³⁰

Τέτοιες προσεγγίσεις στηρίζονται στην πραγματικότητα της θεσμικής οικοδόμησης της Ευρώπης, που εξ αρχής τοποθέτησε στον σκληρό πυρήνα της τη δραστηριότητα των διαφόρων, πολιτικών κυρίως ελίτ, σε βάρος των συμμετοχικών θεσμών. Θα μας ήταν ωστόσο πιο οικεία και χρήσιμη εδώ μια αντίρροπη προσέγγιση, καθώς θα εστιάσουμε στο ρόλο των κομμάτων ως θεσμών και μηχανισμών γύρω από τους οποίους αρθρώνονται και οι ποικίλες ελίτ αλλά και διαμεσολαβούνται τα κοινωνικά συμφέροντα και αιτήματα. Αυτός ο κομβικός ρόλος διαμεσολάβησης των κομμάτων εμπλουτίζεται με τη συμμετοχή τους στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση – ιδίως από το 1979, οπότε το αιρετό Ευρωκοινοβούλιο σημαίνει ότι τα εθνικά κόμματα διεκδικούν πλέον ψήφους και με βάση την ευρωπαϊκή τους πολιτική, προσαρμόζουν τις θέσεις τους σε σχέση με τις προτεραιότητες πολιτικής στο επίπεδο της Κοινότητας¹⁰³¹ και «αναδιπλασιάζονται» με τη συμμετοχή τους στις πολιτικές ομάδες του Ευρωκοινοβουλίου.

Εν ολίγοις, θα προτείνουμε, μέσα από την εξέταση της σχέσης ευρωκομμουνισμού και Ευρώπης, τη θέση ότι οι (μάλλον κυρίαρχες) προσεγγίσεις του εξευρωπαϊσμού ως μιας διαδικασίας εκπορευόμενης «από τα πάνω», με τις πολιτικές ελίτ στο επίκεντρο,

¹⁰²⁹ Βλ. σχετικά Elisabeth Carter, Kurt Richard Luther, Thomas Poguntke, «European integration and internal party dynamics», ό.π., σελ. 4-5· Robert Ladrech, «Europeanization of domestic politics and institutions: the case of France», *Journal of Common Market Studies*, τχ. 32/1, 1994· Claudio Radaelli, «The Europeanization of public policy», Kevin Featherstone, Claudio Radaelli, *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003. Άλλες μελέτες ακολουθούν αντίστροφη φορά, υποδεικνύοντας ότι η εθνική πολιτική είναι εκείνη που επιδιώκει να δώσει μορφή στους θεσμούς της Ευρώπης.

¹⁰³⁰ Κοινό στοιχείο σε προσεγγίσεις όπως το Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, 2007, που δίνει έμφαση στην ενίσχυση των κομματικών ελίτ, ή το Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen (επιμ.), *The History of the European Union*, ό.π., όπου ασκείται κριτική εξίσου στον λειτουργισμό και στην ιστοριογραφία της ολοκλήρωσης επειδή απέτυχαν να εννοιολογήσουν την κάθετη δικτύωση των πολιτικών αλλά και των κοινωνικών ελίτ. Τέτοιες προσεγγίσεις ρητά επιδιώκουν να εμπλουτίσουν τη λειτουργιστική θεωρητική κληρονομιά, που έδινε έμφαση στη σύμπλεξη ελίτ και υπερεθνικών θεσμών, και να εντάξουν τη δράση των ελίτ στις εθνικές και υπερεθνικές δομές και θεσμούς, κατά τα σχήματα του κοινωνιολογικού θεσμισμού, βλ. Wolfram Kaiser, «Transnational networks in European governance. The informal politics of integration», Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen (επιμ.), *The History of the European Union*, ό.π., σελ. 13-14 και 20, και στον ίδιο τόμο Morten Rasmussen, «Supranational governance in the making. Towards a European political system», σελ. 40 επ.

¹⁰³¹ Elisabeth Carter, Kurt Richard Luther, Thomas Poguntke, «European integration and internal party dynamics», ό.π., σελ. 7-8.

είναι και αναλυτικά ελλειπείς, διότι παραβλέπουν τον καθοριστικό ρόλο που παίζουν τα κόμματα ως θεσμοί εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης στην υποδοχή και μετάπλαση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στις εθνικές κοινωνίες, αλλά και ως θεσμοί ανατροφοδότησής της, θεσμοί διαλεκτικής συνάρθρωσης των δύο επιπέδων, του εθνικού και του ευρωπαϊκού.¹⁰³² Προκρίνουμε δηλαδή, ακολουθώντας αντίστοιχες τάσεις στη σχετική βιβλιογραφία, μια ερμηνεία του εξευρωπαϊσμού ως διαδικασία ανοδικής φοράς (bottom-up)¹⁰³³ ή μάλλον διπλής κατεύθυνσης (two-way process),¹⁰³⁴ εστιάζοντας όμως στον ενδιάμεσο κόμβο αυτής της διαδρομής, που είναι η κομματική διαμεσολάβηση της σχέσης ευρωπαϊκών θεσμών και κοινωνικών μετασχηματισμών.¹⁰³⁵

Εάν λοιπόν αυτό είναι το πρίσμα υπό το οποίο θα εξετάσουμε τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, τότε είναι σαφές ότι θα πατήσουμε στο έδαφος προσεγγίσεων όπως του Bartolini για να τοποθετήσουμε τους βασικούς μας πρωταγωνιστές στη διαλεκτική ανάμεσα σε εγχώρια πολιτική και διεθνείς σχέσεις, ορθολογική άμεση δραστηριότητα με μακροσκοπικούς προσανατολισμούς, ελευθερία δράσης με δομικούς καταναγκασμούς.¹⁰³⁶ Παραφράζοντας τρόπον τινά τη βασική θέση του Milward, θα υποστηρίξουμε ότι η σχέση εθνικής και ευρωπαϊκής πολιτικής δεν είναι μηδενικού αθροίσματος αλλά μάλλον συμπληρωματική σχέση αλληλοτροφοδότησης και αναζωογόνησης.¹⁰³⁷

Ταυτόχρονα, και πιο κοντά στο ειδικότερο αντικείμενο της μελέτης μας, αναδύεται ένα δεύτερο συμπληρωματικό ερώτημα: είναι ή όχι έγκυρη η απόφαση-πρόβλεψη του Henry Kissinger, το 1978, ότι «η ελπιδοφόρα πρόοδος προς την ενοποίηση της Ευρώπης θα υπονομευθεί [ενν. από την άνοδο των ευρωκομμουνιστικών

¹⁰³² Σαν από τη σκοπιά, δηλαδή, ενός ιστορικού θεσμισμού. Με τη διαφορά ότι δεν αναφερόμαστε στη «σχετική αυτονομία των [ενωσιακών] θεσμών απέναντι στην εργαλειακή τους κατανόηση από τις διακυβερνητικές προσεγγίσεις», όπως τονίζει ο Paul Pierson στο «The Path to European Integration. A Historical Institutional Analysis», *Comparative Political Studies*, τόμ. 29, νο. 1, Φεβρουάριος 1996, σελ. 131-148. Αναφερόμαστε στη σχετική αυτονομία των κομμάτων ως θεσμών ιδεολογικής, κοινωνικής και πολιτικής διήθησης του εξευρωπαϊσμού, στοιχείο που επίσης συχνά υποτιμούν οι λειτουργιστικές ή διακυβερνητικές οπτικές.

¹⁰³³ Βλ. Thomas Risse, Maria Green Cowles, James Caporaso, «Europeanization and domestic change: introduction», *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*, Cornell University Press, Ithaca 2000.

¹⁰³⁴ Ενδεικτικά, βλ. Ken Dyson, Klaus Goertz, «Living with Europe: power, constraint and contestation», *Living with Europe: Germany, Europe and the Politics of Constraint*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003.

¹⁰³⁵ Χωρίς όμως να φτάνουμε μέχρι το επίπεδο μιας μικρο-κοινωνιολογίας, όπως προτείνουν μπουρντιεϊκής απόχρωσης αναγνώσεις οι οποίες εκκινούν από τα διαντιδρώντα άτομα, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τα σύμβολα κ.ο.κ., όπως ενδεικτικά στο Sabine Saurugger, «Une sociologie de l'intégration européenne?», *Politique européenne*, 2008/2, νο. 25.

¹⁰³⁶ Stefano Bartolini, *Restructuring Europe*, ό.π., σελ. 18 και 350-354.

¹⁰³⁷ Πρβλ. τη θέση ότι η μεταπολεμική ανοικοδόμηση των εθνικών κρατών και η ευρωπαϊκή οικοδόμηση ήταν δυο ιστορικές διαδικασίες συντονισμένες και όχι σε σχέση αποκλεισμού, Alan Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1992.

κομμάτων]»;¹⁰³⁸ Ας σημειωθεί εξ αρχής ότι η απάντηση που θα δώσουμε είναι αρνητική. Η πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης όχι μόνο δεν υπονομεύθηκε αλλά συχνά ενισχύθηκε ουσιωδώς από τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα. Η υπόθεση εργασίας μας εδώ υποστηρίζει ότι ο ευρωκομμουνισμός αποτελεί μια περίπτωση που σχετικοποιεί την ερμηνευτική επάρκεια της γνωστής «αντεστραμμένης καμπύλης U» της Liesbet Hooghe, από τη «σχολή» της North Carolina,¹⁰³⁹ σύμφωνα με την οποία τα κόμματα του ιδεολογικού mainstream, όπως οι Σοσιαλδημοκράτες, οι Χριστιανοδημοκράτες και οι Συντηρητικοί, υποστηρίζουν (καθότι και διαχειρίζονται διαχρονικά) την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση από θέσεις κυβερνητικές, σε αντίθεση με τη ριζοσπαστική (και άκρα) Αριστερά και την αντίστοιχη Δεξιά που αντιτίθενται στην ολοκλήρωση από θέσεις κατά κανόνα αντιπολίτευσης και διαμαρτυρίας. Βέβαια, η θέση της Hooghe δεν έχει αξιώσεις διαχρονικής εφαρμογής, καθόσον αναφέρεται στην περίοδο από τη δεκαετία του '80 κι έπειτα. Αυτή είναι όμως και η αξία της θέσης που προτείνουμε εν προκειμένω. Η επέκταση στη διαχρονία, το ιστορικό βάθος και ειδικότερα η συμπερίληψη της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής» στη σχετική συζήτηση επιτρέπει μια περισσότερο εκλεπτυσμένη προσέγγιση, ακριβώς στο βαθμό που η εν λόγω «στιγμή» κάμπει την ανελαστικότητα της «καμπύλης U». Για αυτό θεωρούμε παραγωγική τη συμβολή της λεγόμενης σχολής του Sussex, η οποία προτείνει όχι μια διάκριση των κομμάτων αλλά των κομματικών τοποθετήσεων υπό το πρίσμα του διπόλου «σκληρός / ήπιος ευρωσκεπτικισμός»¹⁰⁴⁰ – σε μια άτυπη «διένεξη των σχολών» στο πεδίο των σχετικών μελετών. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, υποστηρίζουμε, προχώρησαν σε μια ιστορικής εμβέλειας μετακίνηση της δυτικοευρωπαϊκής Αριστεράς από τις θέσεις ενός σκληρού ευρωσκεπτικισμού και καταρχήν απόρριψης της ΕΟΚ και της Κοινής Αγοράς σε θέσεις που εκκινούσαν από έναν ήπιο ευρωσκεπτικισμό (αντίθεση σε πεδία πολιτικής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είτε έμφαση στο «εθνικό συμφέρον») φτάνοντας μέχρι ένα πρόταγμα ισχυρού μεταρρυθμισμού¹⁰⁴¹ για την ολοκλήρωση, στην κατεύθυνση ακόμη και της ομοσπονδιοποίησης. Η κίνηση αυτή υποδεικνύει ότι δεν υπάρχει αναγκαία σύνδεση ανάμεσα στην τοποθέτηση ενός κόμματος στο κυρίαρχο πολιτικό φάσμα και τη στήριξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης – τα δύο στοιχεία μπορούν κάλλιστα να μην συνυπάρχουν, όπως συνέβη στην περίπτωση των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων.

¹⁰³⁸ Henry Kissinger, «Communist Parties in Western Europe: Challenge to the West», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978, σελ. 192-193.

¹⁰³⁹ Βλ. Liesbet Hooghe, Gary Marks, *Multi-level Governance and European Integration*, Rowman & Littlefield, 2001.

¹⁰⁴⁰ Η διάκριση σε hard / soft euroscepticism όπως διατυπώνεται στο κομβικό για τη «σχολή» έργο των Aleks Szczerbiak, Paul Taggart (επιμ.), *Opposing Europe. The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008, τόμος 2, «Comparative and Theoretical Perspectives». Για τη «διένεξη των σχολών» της North Carolina και του Sussex, βλ. το κατατοπιστικό άρθρο του Cas Mudde, «The Comparative Study of Party-based Euroscepticism: the Sussex versus the North Carolina School», *East European Politics*, τόμ. 28, νο. 2, Ιούνιος 2012.

¹⁰⁴¹ Κατά τη διάκριση ισχυρού και ήπιου μεταρρυθμισμού (soft / strong reformism) που προτείνει ο Richard Dunphy, *Contesting Capitalism? Left Parties and European Integration*, ό.π.

Σε ό,τι ακολουθεί, θα μελετήσουμε αυτήν ακριβώς τη μετατόπιση, τις χρονικότητες, τις τροπικότητες, τις εσωτερικές αντιθέσεις και διακλαδώσεις της. Θα εξετάσουμε μέχρι πού έφτασε αυτός ο στρατηγικός αναπροσανατολισμός της κομμουνιστικής Αριστεράς απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τι επιδράσεις είχε σε επίπεδο ιδεολογίας, πολιτικής πρακτικής και προγραμματικού λόγου, αλλά και ποια ίχνη άφησε για το μέλλον. Θα περιγράψουμε τα στοιχεία αυτά αντιμετωπίζοντας τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα ως θεσμούς που μετασχηματίζονται, αργά ενδεχομένως αλλά καθοριστικά μέσα στη μακρά ιστορική διάρκεια αλλά και σε πυκνές συγκυρίες, σε μια διπλή σχέση (dual process)¹⁰⁴² με τις εθνικές κοινωνίες στις οποίες απευθύνονταν. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, σε διαφορετικό βαθμό, με διαφορετικό τρόπο και διαφορετικές αντιστάσεις, προχώρησαν σε έναν καθοριστικό για τη φυσιογνωμία τους αναπροσανατολισμό, ταυτόχρονα ανταποκρινόμενα στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ευαισθησίες και τάσεις (bottom-up) αλλά και διαμορφώνοντας συνεκτικούς πολιτικο-ιδεολογικούς νοητικούς χάρτες για το μαζικό κοινό.¹⁰⁴³

14.2 Μετά τον Πόλεμο: ενάντια στην ΕΟΚ, *ma non troppo*

Ξεκινώντας, θα εξετάσουμε τη διαμόρφωση της στάσης των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων με οδηγό την παρατήρηση του Robert Putnam ότι η εξωτερική πολιτική ακόμη και των πιο ριζοσπαστικών κομμάτων οριοθετείται από εξωγενείς παράγοντες, όπως η διεθνής οικονομία, και ενδογενείς, όπως η εγχώρια πολιτική.¹⁰⁴⁴ Ιδίως για τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, αυτό σημαίνει ότι η τοποθέτησή τους απέναντι στην Ευρώπη ήταν η συνισταμένη μιας πολύπλοκης, και συχνά εύθραυστης, ισορροπίας ανάμεσα στους καταναγκασμούς και τις δυνατότητες αφενός της εσωτερικής πολιτικής, αφετέρου της σύγκρουσης των δύο ψυχροπολεμικών μπλοκ.

Η αρχική μεταπολεμική στάση ήταν αρκετά σαφής για τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα: απόλυτα εχθρική προς το ευρωπαϊκό σχέδιο – όπως άλλωστε και *a fortiori* απέναντι στο πολιτικό πλαίσιο του νατοϊκού συνασπισμού. Αντίθετα, η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σε γενικές γραμμές είχε ταχθεί νωρίς υπέρ της ευρωπαϊκής προοπτικής. Καθοριστική ως προς αυτό ήταν η συναίνεση του SPD στο ευρωπαϊκό σχέδιο, στο αναθεωρητικό του συνέδριο της Βάδης-Γκότεσμπεργκ το 1959, όταν

¹⁰⁴² Με τον όρο που έχει χρησιμοποιηθεί για να συμπυκνωθεί η εμπειρική διαπίστωση, που αποτυπώνεται στο Ευρωβαρόμετρο, ότι οι κομματικές ελίτ ανταποκρίνονται στις απόψεις των υποστηρικτών τους (για την ολοκλήρωση, εν προκειμένω) αλλά και τις διαμορφώνουν. Βλ. τα πορίσματα της ενδιαφέρουσας έρευνας των Marco Steenbergen, Erica Edwards, Catherine de Vries, «Who's Cueing Whom? Mass-Elite Linkages and the Future of European Integration», *European Union Politics*, τόμ. 8 (1), 2007.

¹⁰⁴³ Liesbet Hooghe, «What Drives Euroscepticism?», *European Union Politics*, τόμ. 8 (1), 2007.

¹⁰⁴⁴ Στο Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», *International Organization*, τόμ. 32 no. 2, άνοιξη 1978.

αποδέχθηκε μια σημαντική πρωτοβουλία εξωτερικής πολιτικής της γερμανικής Χριστιανοδημοκρατίας.¹⁰⁴⁵

Το PCI απέκρουε το NATO για τον ίδιο λόγο που το αποδεχόταν η ιταλική Χριστιανοδημοκρατία: επειδή η συμμετοχή της Ιταλίας στο NATO σήμαινε τη διεθνή εγγύηση του εγχώριου στάτους κβο. Ωστόσο, σταδιακά άρχισε να αντιλαμβάνεται ότι προϋπόθεση αλλαγής του ιταλικού στάτους κβο ήταν η διατήρηση της διεθνούς σταθερότητας στην Ευρώπη.¹⁰⁴⁶ Το PCI έδωσε τα πρώτα δείγματα μεταβολής της στάσης του απέναντι στην ΕΟΚ μόλις 5 χρόνια μετά τη Συνθήκη της Ρώμης του 1957. Ενώ η πρώτη αντίδραση του κόμματος ήταν να ζητήσει την «αναθεώρησή» της, σύντομα το αίτημα αφορούσε την «αναστολή» της Συνθήκης.¹⁰⁴⁷ Το 1962 όμως η ΕΣΣΔ αναγνώριζε ότι η Κοινή Αγορά ήταν πια ένα αντικειμενικό γεγονός: ο Νικίτα Χρουστσόφ (σε άρθρο του στο *Kommunist*) και στη συνέχεια το Ινστιτούτο Παγκόσμιας Οικονομίας και Διεθνών Σχέσεων της Σοβιετικής Ακαδημίας Επιστημών ξεκινούν μια διαδικασία θεωρητικής και πολιτικής επανεκτίμησης της «ιμπεριαλιστικής ολοκλήρωσης της Δυτικής Ευρώπης».¹⁰⁴⁸ Το PCI, δηλαδή κυρίως ο Τολιάτι αλλά και το συνδικάτο της CGIL, στο 10ο Συνέδριο του κόμματος το Δεκέμβριο του 1962, έβρισκαν τη δυνατότητα να τροποποιήσουν τη σοβιετική αναγνώριση, χωρίς να έρχονται σε ρήξη με αυτήν (αντίθετα προς την εκτίμηση του R.E.M. Irving¹⁰⁴⁹): η οικονομική ολοκλήρωση της Δυτικής Ευρώπης ήταν μια μη αναστρέψιμη εξέλιξη, συνεπώς οι κομμουνιστές δεν μπορούσαν να αρνούνται τις νέες αγορές και δυνατότητες για τη χώρα τους.

Το ιταλικό «παράδοξο» είναι ότι το συνδικάτο, η CGIL, ήταν μπροστά από το κόμμα: το 1963 ήδη η CGIL ιδρύει γραφείο στις Βρυξέλλες αναζητώντας συνδέσμους με την ευρωπαϊκή γραφειοκρατία και με μη κομμουνιστικούς συνδικαλιστικούς οργανισμούς, ενώ πετυχαίνει να εκπροσωπείται στα κοινοτικά όργανα κοινωνικών εταίρων.¹⁰⁵⁰ Το 1962 ο Τζ. Αμέντολα (ένας από τους αρχιτέκτονες της ευρωπαϊστικής στροφής των ιταλών κομμουνιστών, που 15 χρόνια αργότερα θα γινόταν πρόεδρος της κομμουνιστικής ομάδας στο Ευρωκοινοβούλιο) αναγνώριζε ότι η «βασικά ορθή» κριτική του PCI στην ΕΟΚ παραγνώριζε τις «νέες δυνατότητες εξάπλωσης της ιταλικής οικονομίας» στην ευρωπαϊκή αγορά. Επομένως, «ο εκσυγχρονισμός της ιταλικής οικονομίας» ήταν το πρόταγμα που επιτάσσει να εκμεταλλευθεί η χώρα τις «ανταγωνιστικές δυνατότητες» που προσέφερε η «διεθνής αγορά», με έναν

¹⁰⁴⁵ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 374-376.

¹⁰⁴⁶ Jacques Levesque, «Le PCI, l'URSS et l'ordre international. Le cheminement du PCI depuis 1975», *Revue française de science politique*, vo. 2, 1987, σελ. 144 και 147.

¹⁰⁴⁷ Βλ. την εισαγωγή του Ντόναλντ Σασούν, «The European strategy of the PCI», Donald Sassoon, *The Italian Communists speak for themselves*, ό.π.

¹⁰⁴⁸ A. Kriegel, «Eurocommunism, French Version», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism. The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, Aldwych Press, Λονδίνο 1981, σελ. 148-149.

¹⁰⁴⁹ R.E.M. Irving, «The European Policy of the French and Italian Communists», *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, τόμ. 53, vo. 3, Ιούλιος 1977, σελ. 415.

¹⁰⁵⁰ Kevin Devlin, «Eurocommunism: Between East and West», *International Security*, τόμ. 3 vo. 4, άνοιξη 1979, σελ. 97-103.

παράλληλο ευρωπαϊκό συντονισμό των εργατικών τάξεων «ενάντια στις μονοπωλιακές δυνάμεις».¹⁰⁵¹ Μέχρι περίπου τη συγκυρία του 1968, οι ιταλοί κομμουνιστές βάδιζαν με αμφίθυμα βήματα, επιδιώκοντας αφενός την έξοδο της Ιταλίας από το NATO και μια πολιτική ενεργής ουδετερότητας, και αφετέρου μετασχηματισμούς στην ευρωπαϊκή ήπειρο πέραν της αμερικανικής ηγεμονίας που οδηγούσε σε μια «μικρά Ευρώπη».¹⁰⁵² Όπως θα σημειώσει μερικά χρόνια αργότερα και πάλι ο Αμέντολα,¹⁰⁵³ στα τέλη του '50 και στη δεκαετία του '60, η Κοινή Αγορά συνδεόταν στενά με την Ατλαντική Συμμαχία ως εργαλείο του ενός μπλοκ έναντι του άλλου και με έντονο το στοιχείο του αντικομμουνισμού. Υπό αυτή την έννοια, η αρνητική στάση ήταν περίπου αναγκαστική για τους κομμουνιστές.

Αν οι ιταλοί κομμουνιστές διαφοροποιούνταν ως προς την Ευρώπη σε σχέση με τους χριστιανοδημοκράτες πολιτικούς ανταγωνιστές τους, οι γάλλοι ομόλογοί τους, παρότι εγκαλούσαν τη «γκωλική εξουσία» ότι προωθεί την Κοινή Αγορά, σε τελευταία ανάλυση συνέπλεαν με αυτήν θεωρώντας την ΕΚΑΧ, την Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα και την ΕΟΚ ενεργούμενα του NATO και του γερμανικού βραχίονά του στην Ευρώπη. Οι δύο πολιτικοί αντίπαλοι αποτέλεσαν σε πολλά σημεία ένα ζεύγος «αντιθετικό αλλά συμπληρωματικό», όπως σημειώνει η Α. Kriegel.¹⁰⁵⁴ Την ίδια ώρα που το PCF κρατούσε ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας και πρόσβασης στις εθνικιστικές γκωλικές δυνάμεις, δηλαδή στην ευρύτατη γαλλική μικροαστική τάξη,¹⁰⁵⁵ αναγνώριζε, ακολουθώντας την ΕΣΣΔ, την ύπαρξη της Κοινής Αγοράς χωρίς ωστόσο να μεταβάλλει τις κομματικές θέσεις («mais en tenant compte que le Marché Commun existe»)¹⁰⁵⁶ Για τους γάλλους κομμουνιστές, η καταγγελία της «μικράς Ευρώπης»¹⁰⁵⁷ σήμαινε κάτι σαφώς σκληρότερο απ' ό,τι για τους Ιταλούς. Όπως θα το διατυπώσει ο Jacques Denis, υπεύθυνος από το 1964 του τμήματος εξωτερικής πολιτικής του PCF (του περίφημου «Polex», εκ του Politique Exterieur), μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική, πολύ περισσότερο μια ευρωπαϊκή εξουσία, και δη υπό τη σκιά του ψυχροπολεμικού Δυτικού μπλοκ, δεν θα ήταν παρά ο αναδιπλασιασμός της κρατικής-θεσμικής έκφρασης του μονοπωλιακού κεφαλαίου σε ευρωπαϊκό επίπεδο.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵¹ Παρατίθεται στο R.E.M. Irving, «The European Policy of the French and Italian Communists», ό.π., σελ. 414.

¹⁰⁵² Αντίστοιχα, *Progetto di tesi per il XII Congresso del PCI*, ό.π., και Renato Sandri, «Il dilemma dell'Europa», *Rinascita*, κύριο άρθρο, 28-3-1969.

¹⁰⁵³ Giorgio Amendola, *Il rinnovamento del PCI*, ό.π., σελ. 195-197.

¹⁰⁵⁴ Annie Kriegel, «La dimension internationale du PCF», *Politique étrangère*, vo. 5, 1972, σελ. 647.

¹⁰⁵⁵ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 367-369.

¹⁰⁵⁶ *Dix Septième congrès du PCF, Cahiers du communisme*, numéro spécial, Ιούνιος-Ιούλιος 1964, ό.π., σελ. 17.

¹⁰⁵⁷ Κοινός τόπος, που στη γαλλική περίπτωση συναντάμε, για παράδειγμα, στο 19e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 34-35.

¹⁰⁵⁸ Jacques Denis, Jean Kanapa, *Pour ou contre l'Europe?*, éditions sociales, Παρίσι 1969, ιδίως σελ. 199-215.

Μια διαδικασία που εξελισσόταν παράλληλα ήταν ο σταδιακός απογαλακτισμός των δυτικών Κομμουνιστικών Κομμάτων από τη σοβιετική κοιτίδα, στο διπλό επίπεδο των συνδιασκέψεων στη δεκαετία του 1960 και 1970 αλλά στις συναντήσεις από τις οποίες προέκυψε η σταδιακή ωρίμανση του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος.¹⁰⁵⁹ Ιδίως μετά τα γεγονότα του 1968, θα εμπεδωνόταν γρήγορα μια αρχή της «μη επέμβασης» και η πεποίθηση ότι δεν υπάρχει πια ηγετικό κέντρο του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Ήταν όμως και η ΕΣΣΔ που «διευκόλυνε» τους δυτικοευρωπαίους κομμουνιστές να υιοθετήσουν πιο ευέλικτες θέσεις και να μετακινηθούν σε σαφώς πιο φιλοευρωπαϊκές θέσεις, ακριβώς επειδή και η ίδια ανοιγόταν προς την Ευρωπαϊκή Κοινότητα καθώς αυτή έπαιρνε σάρκα και οστά: επί Μπρέζνιεφ, το 1972, επαναλαμβανόταν με έμφαση η από δεκαετίας διαπίστωση ότι η Κοινή Αγορά είναι πλέον «συγκεκριμένη πραγματικότητα». Η ΕΣΣΔ θεωρούσε την οικονομική ένωση των εννέα κρατών σαν «μια φάση στη διεθνοποίηση της παραγωγής» από την οποία θα μπορούσε να επωφεληθεί, εισάγοντας δυτικό κεφάλαιο και τεχνολογία ή βρίσκοντας δυτικές αγορές για τα προϊόντα της, ακόμη και προωθώντας διαπραγματεύσεις μεταξύ ΕΟΚ και ΚΟΜΕΚΟΝ.¹⁰⁶⁰

Η φιλοευρωπαϊκή στροφή των δυτικών ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων συμπύκνωνε συνεπώς μια δέσμη προϋποθέσεων και επιλογών: η οικονομικά και γεωπολιτικά ορθολογική επιλογή της ΕΣΣΔ να προσεγγίσει τη διαμορφούμενη ΕΟΚ, η ρήξη στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα που άνοιγε ευκαιρίες απογαλακτισμού για τους ευρωπαίους κομμουνιστές, η ίδια η αναγνώριση της πραγματικότητας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, διασταυρώνονταν με άλλους καταναγκασμούς ή ενδογενείς παράγοντες, διαφορετικούς σε κάθε χώρα. Έτσι, για το PCF, μεγάλη τομή στάθηκε η συγκυρία του 1972, όχι τόσο χάρις στην «άδεια» της μπρεζνιεφικής ΕΣΣΔ αλλά μάλλον λόγω της στρατηγικής που κατέληγε στην υπογραφή του Κοινού Προγράμματος με το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Το PCF έθετε πλέον σε αναστολή την αντι-νατοϊκή ρητορική του και συνυπέγραφε, στο Κοινό Πρόγραμμα, τη θέση ότι μια κυβέρνηση Λαϊκού Μετώπου θα συμμετείχε στην οικοδόμηση της ΕΟΚ, των θεσμών και των πολιτικών της, για να την απελευθερώσει από την κυριαρχία των μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων, να εκδημοκρατίσει τους θεσμούς της, να στηρίξει τα αιτήματα των εργαζόμενων.¹⁰⁶¹

Την ίδια στιγμή, βέβαια, ακόμα και για το ισχυρότερο ευρωκομμουνιστικό κόμμα υπήρχε ένα ανυπέρβλητο όριο: η περίπου αναγκαστική αποδοχή της εξίσου «συγκεκριμένης πραγματικότητας» ότι η χώρα (της οποίας το PCI διεκδικούσε να ορίσει τις τύχες, όπως αντίστοιχα το PCF στη Γαλλία) ανήκε σε έναν πολιτικο-στρατιωτικό συνασπισμό στον οποίο κυριαρχούσαν οι ΗΠΑ. Εδώ παρατηρείται μια πορεία σχεδόν ομόρροπη με αυτήν από την απόρριψη της ΕΟΚ στην έστω μερική αποδοχή της. Η θέση του PCI μέχρι το 1974 ήταν «Έξω το ΝΑΤΟ από την Ιταλία,

¹⁰⁵⁹ Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 6 «Ένας πολυκεντρικός κομμουνιστικός κόσμος».

¹⁰⁶⁰ Kevin Devlin, «Eurocommunism: Between East and West», *ό.π.*, σελ. 189.

¹⁰⁶¹ R.E.M. Irving, «The European Policy of the French and Italian Communists», *ό.π.*, σελ. 418.

έξω η Ιταλία από το NATO». Ήδη όμως από το 12ο συνέδριο, ο Γενικός Γραμματέας Λουίτζι Λόνγκο δήλωνε ότι δεν είναι στόχος η μονομερής διάλυση του NATO· το 1972, ο Μπερλινγκουέρ δήλωνε ότι δεν τάσσεται ούτε με τις ΗΠΑ ούτε με την ΕΣΣΔ αλλά με την ύφεση και τη σταδιακή διάλυση των συνασπισμών, μέχρι το Δεκέμβριο του 1974, οπότε προβαίνει στη δήλωση ότι η Ιταλία δεν θα πρέπει να εξέλθει μονομερώς από το NATO.¹⁰⁶² Αντίστοιχα, το PCF, ενώ δεν επιθυμούσε την επαναφορά της Γαλλίας στο στρατιωτικό σκέλος του NATO, δεν επιθυμούσε εξίσου και τη μονομερή απόσυρση της χώρας. Το 1976 ο Μαρσαί δήλωνε ότι η Γαλλία έπρεπε να παραμείνει μέλος του NATO μέχρι να καταστεί εφικτή η διάλυση όλων των ανταγωνιστικών συνασπισμών.¹⁰⁶³

Αυτό το γεωπολιτικό, εξωτερικό όριο αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για την αποφασιστική αγκύρωση στο έδαφος της Ευρώπης, ως δυνάμει πεδίο μιας απελευθέρωσης από τον αμερικανικό εναγκαλισμό. Ηγέτες όπως ο ισπανός Καρίγιο έβλεπαν στην Ευρώπη το πρόπλασμα του σοσιαλιστικού μέλλοντος, την ίδια ώρα που τη θεωρούσαν «υπερβολικά καπιταλιστική και εξαρτημένη από τις ΗΠΑ».¹⁰⁶⁴ Το πρόπλασμα αυτό, όμως, θα οδηγούσε σε σοσιαλιστικούς δρόμους υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Με ισχυρές δόσεις ενός ευρωπαϊστικού πραγματισμού πια, ο αργότερα ευρωβουλευτής του PCI Σίλβιο Λεονάρντι, για παράδειγμα, ήδη το 1970 έμπαινε στη συζήτηση για το μέλλον της ολοκλήρωσης με μια εκ πρώτης όψεως αιρετική άποψη: προτείνοντας την απευθείας εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου και μια ομοσπονδιακή οικοδόμηση της Ευρώπης, σε αντίστιξη με μια διαδικασία ολοκλήρωσης που μέχρι τότε οδηγούσε σε μια κοινοτική εξουσία που δεν επενδύονταν με υπερεθνικές δομές και διέφευγε κάθε πολιτικού ελέγχου.¹⁰⁶⁵

Το «παγκόσμιο '68» ήταν και από αυτή την άποψη καθοριστικό. Όμως, ειδικά για τις δύο χώρες της δημοκρατικής μετάβασης, την Ισπανία και την Ελλάδα, η αποστασιοποίηση από το σοβιετικό κέντρο επηρεάστηκε καταλυτικά από τη στάση του σοσιαλιστικού μπλοκ απέναντι στις αντίστοιχες δικτατορίες. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν συναντάμε και εδώ κοινούς τόπους της μετατόπισης των άλλων κομμουνιστικών κομμάτων, του ιταλικού και του γαλλικού, ως προς τη διαδικασία της ολοκλήρωσης.

¹⁰⁶² R.E.M. Irving, ό.π., σελ. 415-416. Θέση που επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Μπερλινγκουέρ στο 14ο συνέδριο του PCI, τον Μάρτιο του 1975, με την εξής δήλωση: «Δεν εγείρουμε θέμα αποχώρησης της Ιταλίας από το ΝΑΟ, γιατί αυτό το ενδεχόμενο, και κάθε μονομερής έξοδος από το ένα μπλοκ ή το άλλο, σε μια κατάσταση σαν την ευρωπαϊκή, όχι μόνο δεν είναι εφικτή αλλά και θα ανέτρεπε τη διαδικασία της διεθνούς ύφεσης», στο Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», ό.π., σελ. 306-307.

¹⁰⁶³ R.E.M. Irving, «The European Policy of the French and Italian Communists», ό.π., σελ. 417-419.

¹⁰⁶⁴ Roy Godson, Stephen Haseler, *Eurocommunism. Implications for East and West*, Macmillan, Λονδίνο και Basingstoke 1978, σελ. 97.

¹⁰⁶⁵ Silvio Leonardi, «Le tendenze dell' integrazione europea e la posizione del PCI», *Politica ed economia*, τχ. 1, Ιούλιος 1970, σελ. 12-16.

Η προδικτατορική ΕΔΑ στην Ελλάδα, εκκινώντας από τη γνώριμη καταγγελία της «μικράς Ευρώπης» και την πολεμικού τύπου απόρριψη της Κοινής Αγοράς, πέρασε, παρόμοια με το ιταλικό αδελφό κόμμα, από το σύνθημα της «απαγκίστρωσης» στο αίτημα της «αναθεώρησης» της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ (1961), αναγνωρίζοντας, διά του Ηλία Ηλιού, στο Β΄ Συνέδριο του κόμματος, τον Δεκέμβριο του 1962, ότι «η ένταξη στην ΚΑ, πραγματικό της πια, θα δεσπόζει στην οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας».¹⁰⁶⁶ Όπως έχει σημειωθεί μεταδικτατορικά,¹⁰⁶⁷ η στάση της ΕΔΑ θεμελιωνόταν σε ένα οικονομικό επιχείρημα, σύμφωνα με τον οποίο η Ελλάδα είχε περισσότερα να χάσει παρά να κερδίσει λόγω της ανισομερούς καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ευρώπη και της απώλειας ζωτικών οικονομικών σχέσεων με τις σοσιαλιστικές χώρες, αλλά κυρίως σε ένα πολιτικό επιχείρημα: ότι η σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ θα ήταν έργο της Δεξιάς, επικαθορισμένο δηλαδή από της εθνικόφρονα, αντικομμουνιστική, ψυχροπολεμική πολιτική της. Κατά παράδοξο τρόπο, η σταδιακή μετατόπιση σε φιλοευρωπαϊκές θέσεις στη συνέχεια έμελλε να επικαθοριστεί από ένα εξίσου κατά βάση πολιτικό επιχείρημα.

Ο καταλύτης ήταν η περίοδος της δικτατορίας. Ήδη πριν τη διάσπαση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, το Γραφείο Εσωτερικού¹⁰⁶⁸ και κατόπιν το ΚΚΕ εσωτερικού καυτηριάζουν όλο και πιο ανοιχτά την ανεκτική στάση της ΕΣΣΔ προς το δικτατορικό καθεστώς, η οποία συμπυκνώνεται στη φόρμουλα της «μη επέμβασης» στα εσωτερικά της Ελλάδας (σε πλήρη αντίφαση με την πρακτική της στους κόλπους του ανατολικού μπλοκ) και πρακτικά σημαίνει τη σχεδόν αδιατάρακτη συνέχιση των σημαντικότερων εμπορικών ανταλλαγών.¹⁰⁶⁹ Η στάση που διαμορφώνεται στο ΚΚΕ εσωτερικού βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τη θέση του ορθόδοξου ΚΚΕ, το οποίο από τη σιωπή για τις σχέσεις ΕΣΣΔ και χούντας, και τη συναφή καταγγελία των «καινοτόμων κομμουνιστών» για την εναντίωσή τους σε αυτές, περνά στην ανοιχτή υπεράσπιση. Η δε επικριτική στάση του ΚΚΕ εσωτερικού αξιοποιείται από το ΚΚΕ για να υπονομευθεί το νέο κόμμα απέναντι στα αδελφά κόμματα, στο σκληρό παιχνίδι νομιμοποίησης που παίζθηκε.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁶ Ας επιτραπεί, και για ό,τι ακολουθεί σχετικά με το ΚΚΕ εσωτερικού, να παραπέμψουμε στο Κ. Λαμπρινού, Γ. Μπαλαμπανίδης, «Η ΕΔΑ και το ΚΚΕ εσωτερικού απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: Από το λάκκο των λεόντων στη διεύρυνση του πεδίου της ταξικής πάλης», περιοδικό *Δοκίμες* (υπό έκδοση).

¹⁰⁶⁷ Μ. Συριανός [ψευδώνυμο του Μιχάλη Πατέρα], «Οι πολιτικές δυνάμεις και η συμφωνία σύνδεσης του 1962», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ* (συλλογικό), Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

¹⁰⁶⁸ Έκθεση του γραμματέα του Γραφείου Εσωτερικού Μπ. Δρακόπουλου, μετά την 11η Ολομέλεια (Ιούνης 1967), και επιστολή προς το ΠΓ του ΚΚΕ (γραμμένη από τον Μπριλλάκη), στις 12 Ιανουαρίου 1968, βλ. Π. Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, ό.π., τόμος Α΄, σελ. 541 κ.ε., 565 και 589.

¹⁰⁶⁹ Βλ. Κ.Λ., «Για τη διπλωματική οικονομική και πολιτιστική απομόνωση της χούντας», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 4, Γενάρης 1970, σελ. 132-134.

¹⁰⁷⁰ Σε σημείωμα του Κολιγιάννη προς την ΚΕ του ΚΚΣΕ, τον Μάρτιο του 1970, καταγγέλλεται το ΚΚΕ εσωτερικού ότι συντονίζεται με τη δυτικοευρωπαϊκή προπαγάνδα «ότι οι σοσιαλιστικές χώρες βοηθάν τη χούντα», βλ. Σωτήρης Βαλντέν, «Οι έλληνες κομμουνιστές και οι σχέσεις Χούντας-Ανατολικών χωρών», *Ιστορικά*, τχ. 53, Δεκέμβριος 2010, σ. 412 και 404-407. Πάντως ο Βαλντέν υποστηρίζει ότι και στο ΚΚΕ εσωτερικού η κριτική τοποθέτηση έναντι της Μόσχας επιβλήθηκε μόλις

Η σοβιετική στάση βρέθηκε σε πλήρη αντίθεση με την αντίδραση της Δυτικής Ευρώπης, κορυφαία στιγμή της οποίας ήταν το πάγωμα της συμφωνίας σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ από την ευρωπαϊκή Επιτροπή, που μάλιστα συνέπεσε με την αναγγελία της ελληνοσοβιετικής προσέγγισης.¹⁰⁷¹ Η όλο και στενότερη σύνδεση του ΚΚΕ εσωτερικού με το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ενισχύει τις μετατοπίσεις, την ίδια στιγμή που το σοβιετικό κέντρο συνδυάζει τη «μη παρέμβαση» στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας με την ανοιχτή παρέμβαση στο ζήτημα της διάσπασης του ΚΚΕ, καθώς δεν αναγνωρίζει το ΚΚΕ εσωτερικού.

Η διασφάλιση των βασικών δημοκρατικών προϋποθέσεων του πολιτικού παιχνιδιού – συνθήκη άγνωστη στη μετεμφυλιακή Ελλάδα της «καχεκτικής δημοκρατίας»– αποτελεί πλέον καταλυτικό παράγοντα. Στην *ΚΟΜΕΠ* υποστηρίζεται ότι η ιδεολογική αναγκαία σύνδεση (αστικής) δημοκρατίας και ΗΠΑ αίρεται, αφού με τη δικτατορία κατέπεσαν τα «ψευδοδημοκρατικά ιδεώδη του ατλαντικού συνασπισμού», ενώ ταυτόχρονα η αντίθεση της ΕΟΚ προς τη χούντα «διαβάζεται» όχι μόνο ως ιδεολογική αντίδραση των φιλελεύθερων κύκλων της Ευρώπης σε «φασιστικά καθεστώτα» αλλά –ίσως κυρίως– ως μια όψη της ευρύτερης αντίθεσης προς την αμερικανική πολιτική και τον παρεμβατισμό της στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο.¹⁰⁷² Σε αυτό το πλαίσιο, αποκτά ιδιαίτερο βάρος η ομιλία του Α. Μπριλλάκη στο φύλλο περιβάλλον μιας σύσκεψης του Κέντρου Μελετών Οικονομικής Πολιτικής (CESPE) του PCI, και μπροστά σε έλληνες κομμουνιστές,¹⁰⁷³ όπου επισημαίνεται η υποχώρηση των ψυχροπολεμικών δεσμεύσεων στον ευρωπαϊκό χώρο και η ανάδειξη μιας προοπτικής απεξάρτησης από την «κηδεμονία του ιμπεριαλισμού των ΗΠΑ» μέσα από ένα «σύστημα ευρωπαϊκής ασφάλειας που θα οδηγήσει στην εξάλειψη της διαίρεσης της Ευρώπης». Η «αποδέσμευση» αυτή επιτρέπει στο ΚΚΕ εσωτερικού όχι

το 1971, ενώ συναντούσε αντιστάσεις και στις αδράνειες της κομματικής βάσης αλλά και σε μερίδα της ηγεσίας (Κύρκος, Ηλιού), ενδεχομένως λόγω της μέριμνας για τη μη πλήρη αποκοπή από το κομμουνιστικό κέντρο.

¹⁰⁷¹ Σωτήρης Βαλντέν, *ό.π.*, σ. 417-418.

¹⁰⁷² Στο *Αποφάσεις και προβληματισμοί του ΚΚΕ εσωτερικού, 1969-1976*, τ. Β', έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσ., 1976, αντίστοιχα Α. Κύρκος, «Προβλήματα του αντιδικτατορικού αγώνα» (δημοσιεύθηκε στην *ΚΟΜΕΠ* 7-8 (1972), με το ψευδώνυμο Κ. Λουκίδης), σελ. 31 και 40-42, και Μπάμπης Δρακόπουλος, «Η τακτική μας» (*ΚΟΜΕΠ* 7-8 (Ιούλης-Αύγουστος 1972), με το ψευδώνυμο Χρ. Δρόσου), σελ. 116-117. Θεωρούμε αυτό το στοιχείο εξαιρετικά αποφασιστικό και βαρύνον στον αναπροσανατολισμό του ελληνικού (ανανεωτικού) κομμουνιστικού κινήματος, καθώς το πάγωμα των σχέσεων ΕΟΚ και δικτατορικής Ελλάδας διαβάστηκε υπό το πρίσμα του δημοκρατικού κεκτημένου. Δεν μας βρίσκει, δηλαδή, σύμφωνους η μάλλον οικονομίστικη ανάγνωση του Πουλαντζά ότι «δεν υπάρχει μεγαλύτερο λάθος από την άποψη ότι η ΚΑ μπούκοτάρησε οικονομικά τα δικτατορικά καθεστώτα. Παρά τις δικαιολογίες της Ευρώπης, που προφασίζόταν την απουσία δημοκρατικών θεσμών, η ένταξη των χωρών στην ΚΑ δεν ολοκληρώθηκε [επειδή] η αγροτική ΚΑ αντιμετώπιζε άμεση απειλή από την απόδοση του τίτλου ισότιμου μέλους στις χώρες αυτές», βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σελ. 24-27.

¹⁰⁷³ «Η ομιλία του σ. Α. Μπριλλάκη», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 1 (15), Γενάρης 1972, σελ. 50-52· βρίσκεται και στο Ηλ. Νικολακόπουλος, Ε. Ολυμπίτου (επιμ.), *Αντώνης Μπριλλάκης. Διαδρομές και αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον εμφύλιο*, *ό.π.*, σελ. 252 επ.

μόνο να προσεγγίζει το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο αλλά και να απομακρύνεται από το σοβιετικό, σε μια κίνηση αναγνώρισης της ποιοτικής υπεροχής του δημοκρατικού κεκτημένου στη Δυτική Ευρώπη, σε αντιδιαστολή με το «πρότυπο ζωής» (=δημοκρατίας) που παρουσιάζουν οι σοσιαλιστικές χώρες, πρότυπο ελλειμματικό στα μάτια των «πιο προοδευτικών τμημάτων του πληθυσμού» στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης. Η εξασφάλιση διεθνών στηριγμάτων περνά όχι πλέον προνομιακά από το σοβιετικό κέντρο όσο από τον συντονισμό «με το δυτικοευρωπαϊκό εργατικό και δημοκρατικό κίνημα». Αυτό ακριβώς είναι και το ταυτοτικό πια όριο που χαράζει το ΚΚΕ εσωτερικού ανάμεσα στη δική του πολιτική επιλογή και στο ορθόδοξο ΚΚΕ.

Μεταπολιτευτικά, το σύνθημα θα δώσει πρώτος ο Ηλιού, δηλώνοντας εκ μέρους της ΕΔΑ ότι δεν υπάρχει «καμία αντίφασις» ανάμεσα στην απορριπτική θέση της ΕΔΑ το 1962 για τη Συμφωνία Σύνδεσης και στη σημερινή άποψή του ότι πρέπει «να μετράσουμε θετικά [στην Ευρώπη των εργαζομένων] όπως έκαναν και τα άλλα δυτικοευρωπαϊκά κινήματα».¹⁰⁷⁴ Στους *Στόχους του έθνους*, το ΚΚΕ εσωτερικού δεν διστάζει να χαιρετίσει την αποχώρηση της χώρας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ ως αφετηρία για μια «εξωτερική πολιτική έξω από τους στρατιωτικούς συνασπισμούς».¹⁰⁷⁵ Το τραύμα της Κύπρου είναι ανοιχτό, ολοσχερώς συνδεδεμένο με την αμερικανική επικυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο,¹⁰⁷⁶ και έτσι θεμελιώνεται η θέση ότι η Ελλάδα έχει ανάγκη από μια εξωτερική πολιτική πολυμερούς αντιστήριξης, δηλαδή ανοίγματος στον σοσιαλιστικό κόσμο και στις χώρες των αδεσμεύτων.¹⁰⁷⁷

Τον Ιούνιο του 1975, το ΚΚΕ εσωτερικού παρακολουθεί στενά τη διαδικασία αίτησης για την πλήρη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Η *Αυγή* υποδέχεται την είδηση αφιερώνοντας σελίδες της στη «φυσιогνωμία» και την «οικονομική δύναμη» της ΕΟΚ και στη «θέση των ΚΚ της Δυτικής Ευρώπης» για την ενοποίηση.¹⁰⁷⁸ Το ΚΚΕ

¹⁰⁷⁴ «Δήλωση του Ηλιού: Γιατί η ΕΔΑ δέχεται τώρα την είσοδό μας στην ΕΟΚ», *Αυγή*, 22-8-1974. Την επόμενη ημέρα, η *Αυγή* έχει κύριο άρθρο με τίτλο «Ολίγα τινά περί Κοινής Αγοράς» και τη μεθεπόμενη, 24-8-1974, και πάλι η *Αυγή* μας ενημερώνει ότι με ανακοίνωσή του, το ΚΚΕ εσωτερικού προσυπογράφει τη θέση του Ηλιού.

¹⁰⁷⁵ *Οι στόχοι του έθνους, στη μεταβατική φάση προς τη θεμελίωση της Δημοκρατίας. Διακήρυξη-απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού*, Σεπτέμβρης 1974, σελ. 5-6.

¹⁰⁷⁶ Μπάμπης Δρακόπουλος, «Η δημοκρατία για να ζήσει πρέπει να προχωρήσει», ομιλία στο Μετροπόλιταν, 28 Ιουλίου 1975, *Το ΚΚΕ εσωτερικού μπροστά στα μεγάλα ζητήματα της χώρας*, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, σελ. 12.

¹⁰⁷⁷ Διατηρώντας πάντως επιφυλάξεις για τον «σκοτεινό» ρόλο χωρών της ΕΟΚ στην υπόθεση της Κύπρου, βλ. Λεωνίδας Κύρκος, «Η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης», *Το ΚΚΕ εσωτερικού και τα προβλήματα του λαού. Αγορεύσεις των βουλευτών του. Συλλογή 2Α, 1974-1976*, εκδόσεις του ΚΚΕ εσωτερικού, χ.χ., σελ. 127-130.

¹⁰⁷⁸ «ΕΟΚ: η φυσιогνωμία, η οικονομική της δύναμη – και η θέση των ΚΚ Δυτικής Ευρώπης», *Αυγή*, 13-6-1975. Ο Λ. Κύρκος, στη Μικτή Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ελλάδας-ΕΟΚ, υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πραγματοποιείται «κάτω από την αιγίδα των μονοπωλίων» ωστόσο «διαμορφώνει αντικειμενικά δυνατότητες», βλ. «Το μέλλον της Ευρώπης ανήκει στους εργαζόμενους».

εσωτερικού συνεχίζει να επισημαίνει το καπιταλιστικό –μονοπωλιακό– πρόσημο της ΕΟΚ. Ωστόσο, μέσα στο γενικό πλαίσιο της αποαποικιοποίησης αλλά και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του '70, αναγνωρίζει ταυτόχρονα ότι εντείνονται οι ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις, ιδίως μεταξύ ΗΠΑ και ΕΟΚ, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις σχετικής αυτονομίας της δεύτερης από το αμερικανικό κέντρο.¹⁰⁷⁹ Στη Διακήρυξη του 1ου Συνεδρίου, το κόμμα αναγνωρίζει ότι ο εξαρτημένος χαρακτήρας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μπορεί να αρθεί μόνο με μια αποφασιστική απαγκίστρωση από την αμερικανική επικυριαρχία. Έτσι ορίζεται για πρώτη φορά με σαφήνεια «το πεδίο της ένταξης στην ΕΟΚ [...] σαν πεδίο ταξικής πάλης».¹⁰⁸⁰ Ο πυρήνας της θέσης του ελληνικού ευρωκομμουνιστικού ρεύματος για την Ευρώπη έχει πια διατυπωθεί.

Σταδιακά η μεταβλητή του ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού υποβαθμίζεται: το ΚΚΕ εσωτερικού μιλάει για όξυνση των «οικονομικών [σσ.: και όχι πια ιμπεριαλιστικών] αντιθέσεων μεταξύ ΗΠΑ και Δυτικής Ευρώπης».¹⁰⁸¹ Ταυτόχρονα, επιλέγει την αγκύρωση στο έδαφος του ευρωπαϊκού παραδείγματος λόγω και του τρόπου με τον οποίο διαβάζει τη συγκυρία στην οποία βρίσκεται η μεταπολιτευτική Ελλάδα. Το γενικό αίτημα σταθεροποίησης της δημοκρατίας συνδέεται με την ανάγκη πολιτικής αντιπροσώπευσης μιας διαφορετικής πια κοινωνίας, σε φάση ανάπτυξης και κοινωνικής κινητικότητας, που τείνει να πάρει χαρακτηριστικά «κοινωνίας της ευημερίας». Η Ελλάδα (πρέπει να) συγκλίνει με τη δυτική Ευρώπη με όρους οικονομικής ανάπτυξης, κοινωνικής διαστρωμάτωσης και δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών.

Από τα παραπάνω, μοιάζει το ζήτημα της δημοκρατίας να ήταν ο βασικός καταλύτης για την εστίαση του ΚΚΕ εσωτερικού στους δυναμικούς μετασχηματισμούς στο ευρωπαϊκό πεδίο. Όχι μόνο λόγω της καθοριστικής τομής που επήλθε στα χρόνια της δικτατορίας αλλά κυρίως διότι μετέπειτα η πρόσδεση στο ευρωπαϊκό κεκτημένο θεωρήθηκε εγγύηση για την εύθραυστη νεαρή ελληνική Δημοκρατία. Πρόκειται για μια τάση κοινή στις χώρες της «δημοκρατικής μετάβασης», στην Ισπανία και την Πορτογαλία, όπου η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη ερχόταν σε σύγκρουση με τα πολιτικά όρια του καθεστώτος. Στη δεκαετία του 1960, οι δύο χώρες επιχειρούν έναν σημαντικό εκσυγχρονισμό, με βασικό στόχο την «ενσωμάτωση των ιβηρικών οικονομιών στο πλαίσιο του δυτικοευρωπαϊκού καπιταλιστικού συστήματος».¹⁰⁸²

Η χθεσινή ομιλία του Κύρκου στη “Μικτή Επιτροπή”. Πώς βλέπει η ΕΔΑ και το ΚΚΕ εσωτ. την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ», *Αυγή*, 27-6-1975, πρωτοσέλιδο και σελ. 4.

¹⁰⁷⁹ Βλ. Μπάμπης Δρακόπουλος, «Η δημοκρατία για να ζήσει πρέπει να προχωρήσει», *ό.π.*, σελ. 11.

¹⁰⁸⁰ *Διακήρυξη του 1ου Συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού*, *ό.π.*, σελ. 3, 6-7.

¹⁰⁸¹ Μπάμπης Δρακόπουλος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού μπροστά στα μεγάλα προβλήματα της χώρας», ομιλία στο Σπόρτινγκ, 6 Ιουνίου 1977, *Το ΚΚΕ εσωτερικού μπροστά στα μεγάλα ζητήματα της χώρας*, *ό.π.*, σελ. 37.

¹⁰⁸² Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 221-225.

Στην Ισπανία, το καταλυτικό δημοκρατικό ζήτημα μοιάζει να επικαθορίστηκε σε πρώτη φάση από το οικονομικό. Η «φιλελεύθερη οικονομική επανάσταση», με επίκεντρο το εκσυγχρονιστικό ρεύμα του *Opus Dei*, επιχείρησε να συνδέσει την ανάπτυξη με την εξωτερική αγορά. Το άνοιγμα της οικονομίας στη διεθνή αγορά πολιτικά συνεπαγόταν τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς όπως ο ΟΑΣΕ (Ιανουάριος 1958) ή το ΔΝΤ (Ιούλιος 1958) αλλά και την εξαρτημένη ευθυγράμμιση με τον διεθνή κανόνα: ο ΟΑΣΕ δάνειζε την Ισπανία με τον όρο να αποδεχτεί τους κανόνες της GATT (απελευθέρωση συναλλαγών) ενώ το Σχέδιο Σταθεροποίησης του 1959 ήταν ουσιαστικός όρος για να προωθηθεί η συμμετοχή της Ισπανίας στην ΕΟΚ.¹⁰⁸³ Έχει σημειωθεί ότι στην ισπανική περίπτωση η ντε φάκτο συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ προηγήθηκε της τυπικής της επικύρωσης με την ένταξη: η ευρωπαϊκή επιρροή είχε προηγηθεί έντονη στο οικονομικό και πολιτισμικό πεδίο, με τη διεθνοποίηση της οικονομίας, τη μαζική είσοδο των τουριστών από την Ευρώπη και την εισαγωγή μέσω της «ανίκητης αρμάδας των καταναλωτών» νέων πολιτισμικών προτύπων που «ερέθιζαν τις νέες γενιές Ισπανών».¹⁰⁸⁴ Αυτή η ντε φάκτο συμμετοχή της Ισπανίας στην Ευρώπη αποτέλεσε εξίσου οδηγό των πολιτικών εξελίξεων προς τον εκδημοκρατισμό. Ο Ζοζέ Μαραβάλ έχει περιγράψει γλαφυρά πώς η διεθνής (οικονομική και πολιτισμική) απομόνωση της χώρας συνδεόταν με τη δικτατορία, και αυτό αποτελούσε κοινή πεποίθηση.¹⁰⁸⁵

Όσον αφορά το PCE, πριν ακόμη από την ανοιχτή ρήξη του κόμματος με τη σοβιετική κοιτίδα, το 1968, το ακόμη προσανατολισμένο στην ΕΣΣΔ κόμμα αναγνώριζε τη δύναμη των «οικονομικών ρευμάτων» που έσπρωχναν τη χώρα προς το ευρωπαϊκό κέντρο. Ο Καρίγιο σημειώνει το 1965 ότι τα ρεύματα αυτά, αλλά και η «εξάρτηση» της ισπανικής οικονομίας από την ευρωπαϊκή, παρασέρνουν τους υπουργούς του *Opus Dei* σε μια αναγκαστική περίπου οικονομική φιλελευθεροποίηση – που όμως δεν αντικατοπτρίστηκε στο πολιτικό επίπεδο, καθώς προσέκρουε στα όρια του καθεστώτος. Το φρανκικό καθεστώς ήταν πια ένα «ένα εμπόδιο για την απόκτηση πλεονεκτημάτων στους ευρωπαϊκούς οργανισμούς και αγορές». Το PCE προτείνει έναν «ισπανικό εθνικό δρόμο», δημοκρατικής αλλαγής και εθνικής κυριαρχίας, αναγνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα ότι η περικλεισμένη στη Δύση Ισπανία θα είναι «τόσο δυτική όσο οποιοδήποτε σύστημα που υπάρχει μέσα σε αυτή τη ζώνη» – και «εννοείται πολύ πιο δημοκρατική».¹⁰⁸⁶

Η ΕΟΚ έμοιαζε σύμβολο αδιαχώριστα ανάπτυξης και δημοκρατίας, αποτελώντας έτσι έναν ελκυστικό πολιτικό πόλο γύρω από τον οποίο συσπειρώνονταν σταδιακά οι δυνάμεις αντίστασης στο φρανκικό καθεστώς. Η ΕΟΚ δεν υπήρξε ποτέ διαχωριστική

¹⁰⁸³ Roland Colin, «Espagne: la recherche d'un nouveau développement grâce à la dynamique européenne», *Revue de l'OFCE*, vo. 20, 1987, σελ. 11-18.

¹⁰⁸⁴ Roland Colin, *ό.π.*, σελ. 33.

¹⁰⁸⁵ Στο Juan Linz και Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, *ό.π.*, σελ. 113.

¹⁰⁸⁶ Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία...*, *ό.π.*, σελ. 33-34, 43 και 116.

γραμμή για την ισπανική πολιτική.¹⁰⁸⁷ Δεν είναι παράδοξο που όταν το 1977 ο Σοάρες έθεσε την ισπανική υποψηφιότητα για ένταξη στην ΕΟΚ, αυτή υποστηρίχθηκε από όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα. Το ανερχόμενο PSOE υπερασπίστηκε την ευρωπαϊκή προοπτική της Ισπανίας από τις αρχές του 1970, ενώ το PCE έφτασε να υπερθεματίζει διεκδικώντας την υπερεθνική, φεντεραλιστική ολοκλήρωση μιας εσωτερικά δημοκρατικής Ευρώπης. Μόνο, βέβαια, αφού προηγουμένως είχε διαγράψει, και αυτό, μια τροχιά από την εκστρατεία ενάντια στη σύνδεση της Ισπανίας με την ΕΟΚ, το 1961, που το είχε απομονώσει πολιτικά και ταυτίσει με τη θέση της Μόσχας, στη σύγκρουση με την ΕΣΣΔ όταν αυτή ανέπτυσσε εμπορικές σχέσεις με το φρανκικό καθεστώς (με εισαγωγές άνθρακα από την Πολωνία και στην ΕΣΣΔ προς την Ισπανία, π.χ., κατά τις μεγάλες απεργίες των ανθρακωρύχων στις Αστούριες), και από εκεί στην ανοιχτή διακήρυξη του 8ου συνεδρίου το 1972 ότι όχι απλώς η ΕΟΚ είναι μια «μη αναστρέψιμη» πραγματικότητα αλλά πολύ περισσότερο ότι το PCE θα συνεργαστεί με την ισπανική αστική τάξη για τη σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ και την εγκαθίδρυση δημοκρατικού καθεστώτος.¹⁰⁸⁸

Επιλογή στρατηγική, που εμφανίζει πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη στην Ελλάδα. Μέσα στο δικτατορικό καθεστώς, το εκσυγχρονιστικό, «ενδογενές» τμήμα της αστικής τάξης (που εκφράστηκε πολιτικά με το κίνημα του *Opus Dei* στην Ισπανία) αναζητά μια οδό αποσύνδεσης από τον πόλο εξάρτησης του αμερικανικού κεφαλαίου κι έτσι στρέφεται προς ένα καθεστώς πρόσδεσης στην Κοινή Αγορά. Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής στροφής, αποσύρει την υποστήριξή του προς το δικτατορικό καθεστώς, συνάπτοντας μια τακτική συμμαχία με τις λαϊκές δυνάμεις, η οποία επικαθόρισε την έξοδο από τη δικτατορία.¹⁰⁸⁹ Η οδός προς έναν «κανονικοποιημένο» καπιταλισμό δυτικοευρωπαϊκού τύπου περνούσε μέσα από τον εκδημοκρατισμό. Για δε την Αριστερά των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, η μετάβαση συμπυκνώνει ένα δυσεπίλυτο παράδοξο. Η επίτευξη μιας «κανονικής» καπιταλιστικής ανάπτυξης αποδεικνυόταν στενά συνδεδεμένη με τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Άλλωστε, πριν αλλά και στη διάρκεια των τριών νοτιοευρωπαϊκών δικτατοριών, τα ΚΚ ήταν οι πλέον ένθερμοι υποστηρικτές και διεκδικητές ενός ορισμένου «εκσυγχρονισμού» των κοινωνιών τους, ενώ δεν θα αποδέχονταν «τίποτα λιγότερο από τον τύπο των πολιτικών ελευθεριών που υπήρχαν στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη».¹⁰⁹⁰ Το εύθραυστο της μεταδικτατορικής δημοκρατίας οδήγησε κόμματα όπως το PCE και το ΚΚΕ εσωτερικού να θεωρήσουν ότι η πλέον αποτελεσματική θωράκιση θα ήταν η πρόσδεση στο δημοκρατικό κεκτημένο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

¹⁰⁸⁷ Luis Ramiro, Laura Morales, «European integration and Spanish parties», Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, ό.π., σελ. 127.

¹⁰⁸⁸ Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», ό.π., σελ. 154 και 164.

¹⁰⁸⁹ Κατά την κλασική συγκριτική ανάλυση στο Ν. Πουλιαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών*, ό.π., σελ. 38-54.

¹⁰⁹⁰ Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 273-275.

14.3 Η ευρωκομμουνιστική στροφή μέσα στις μεγάλες διαιρέσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

Μέχρι εδώ, εξετάσαμε τις απαρχές της στροφής των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων. Προτού εξετάσουμε την ολοκλήρωσή της, θα πρέπει προηγουμένως να την τοποθετήσουμε μέσα στις μεγάλες θεσμικές εξελίξεις της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, τις πολιτικές τομές και διαιρέσεις που αυτή παρήγαγε και εκτός των οποίων είναι αδύνατο να μελετήσουμε τις φιλοευρωπαϊκές και αντιευρωπαϊκές τάσεις της Αριστεράς.

Θεωρητικο-πολιτικό θεμέλιο για την ευρωπαϊκή οικοδόμηση υπήρξε η εξαιρετικά δυναμική στα χρόνια του 1950-1960 οπτική του νεο-λειτουργισμού. Το ρεύμα αυτό (με εκπροσώπους σαν τον Daniel Bell και τον Seymour Lipset) θεμελιωνόταν στη θέση ότι η ευμάρεια και η συναφής κοινωνική κινητικότητα του προχωρημένου καπιταλισμού θα οδηγούσε στο «τέλος της ιδεολογίας», την ειρήνευση της πολιτικής σύγκρουσης και στο μειωμένο κοινωνικό ενδιαφέρον για την πολιτική. Η οπτική αυτή, της υπέρβασης των πολιτικών διαιρέσεων, της οποίας οπαδός ήταν ο Ρομπέρ Σουμάν, προσέλαβε το στάτους «ανεπίσημης ιδεολογίας στις Βρυξέλλες» και προσδιόρισε την περίφημη Κοινοτική Μέθοδο, που συνίσταται αφετηριακά σε δύο θεμελιώδεις πυλώνες:

- Spillover: η δυναμική της ολοκλήρωσης προέρχεται από τις ελίτ, διαχέεται σε περιφερειακό μάλλον παρά σε εθνικό επίπεδο και δημιουργεί έναν νέο τύπο διακυβέρνησης
- Ισχυρή τεχνοκρατία, προσδεσμένη στην αδέσμευτη από εθνικά συμφέροντα Επιτροπή.¹⁰⁹¹

Ο Ernst Haas, από τους κυριότερους μετόχους της νεο-λειτουργιστικής λογικής, συστηματοποίησε θεωρητικά αυτή τη θεσμική αρχιτεκτονική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σε ένα περίφημο κείμενο του 1961, αποτυπώνονται οι βασικές γραμμές της σκέψης του, μια καντιανής έμπνευσης προσδοκία ότι ο ευρωπαϊκός τρόπος συνεργασίας μεταπολεμικά, η εσωτερική ειρηνική αλλαγή μέσα από μια σειρά ομάδων με «αμοιβαία ανταγωνιστικά αιτήματα» θα οδηγούσε στην υπέρβαση των εθνικών κρατών, δημιουργώντας ένα διαδύσιμο υπόδειγμα ώθησης προς την παγκόσμια ειρήνη.¹⁰⁹² Στο μοντέλο του Haas προκρίνεται ένας συνδυασμός

¹⁰⁹¹ Jane Sweeney, «The Left in Europe's Parliament: The Problematic Effects of Integration Theory», *Comparative Politics*, τόμ. 16, vo. 2, Ιανουάριος 1984, σελ. 172-173.

¹⁰⁹² Ernst Haas, «International Integration: The European and the Universal Process», *International Organization*, τόμ. 15, vo. 3, καλοκαίρι 1961, σελ. 366. Στο ίδιο κείμενο, ο Haas περιγράφει το φαινόμενο του spill-over στις διεθνείς αποφάσεις. Μία πολιτική συνίσταται σε ένα αρχικό καθήκον (task) που αναλαμβάνει να υλοποιήσει ένας θεσμοποιημένος διαμεσολαβητής (institutionalized mediator). Θέση διαμεσολαβητή μπορεί να υπέχει μια ομάδα ειδικών (experts) με αυτόνομο φάσμα εξουσιών. Αυτός ο συνδυασμός συμφερόντων και θεσμών (interests and institutions) μπορεί τότε να

υπερεθνικής τεχνοκρατίας με διακυβερνητική-διακρατική διαπραγμάτευση. Απαιτεί όμως και ένα υπόστρωμα «κοινού περιβάλλοντος», αποκαλυπτικό των ιδεολογικών παραδοχών αυτής της προσέγγισης. Για την ευόδωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ο Haas θεωρεί ότι απαιτείται στις επιμέρους χώρες μια πλουραλιστική κοινωνική δομή (με γραφειοκρατικοποιημένες αλλά ανοιχτές ελίτ που ανταγωνίζονται ορθολογικά για εξουσία και στάτους), οικονομική ανάπτυξη, υψηλή παραγωγικότητα και κατανάλωση, αλλά και σχετική ιδεολογικοπολιτική ομοιογένεια του πολιτικού συστήματος – σημείο στο οποίο ακριβώς θεωρεί αγκάθι τις «μεγάλες αντικοινοβουλευτικές μειονότητες σε Γαλλία και Ιταλία», δηλαδή τα κομμουνιστικά κόμματα!¹⁰⁹³

Η ανθρωπολογική βάση της νεολειτουργιστικής θεώρησης εξέβαλλε στη θέση ότι μια κοινωνία λειτουργεί αρμονικά όταν ασκούν το μάξιμουμ της εξουσίας τεχνικοί και ειδικοί της διακυβέρνησης (technicians and administrators) ενώ οι δυσαρμονίες και η σύγκρουση αρχίζουν όταν κυριαρχείται η άσκηση εξουσίας από πολιτικούς (statesmen) που υπηρετούν συμφέροντα και συνεπώς παρουσιάζουν ανορθολογική, «μη ουδέτερη» συμπεριφορά.¹⁰⁹⁴ Είναι λοιπόν σαφές ότι, από την οπτική αυτή, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ανταποκρινόταν στις ανάγκες ενός ανεπτυγμένου οικονομικού, βιομηχανικού και αστικού περιβάλλοντος και στα συναφή αιτήματα για ευημερία και ασφάλεια. Άποψη εν μέρει ακριβής, που όμως προσδιόριζε και τα λειτουργικά όρια της Κοινότητας – και επιπλέον λανθασμένη ως προς την πρόβλεψη ότι χώρες «με μη πλουραλιστική δομή», όπως οι χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, ήταν «ανεπαρκείς υποψήφιοι» για να συμμετάσχουν στην ολοκλήρωση.¹⁰⁹⁵

Στο φόντο αυτό, όμως, αναπτύχθηκε αργότερα η μεγάλη θεσμική και πολιτική ένταση στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όπως την έχει περιγράψει εναργώς ο Michael Burges: η ένταση μεταξύ φεντεραλισμού (υπερεθνικές δομές) και διακυβερνητικής μεθόδου (συνεργασία ανάμεσα σε διακριτές εθνικές οντότητες). Οι δύο αντιλήψεις για την Ευρώπη συνυπήρχαν ανταγωνιστικά εξ αρχής, σε μια εύθραυστη ισορροπία, ήδη από τη Συνθήκη της Ρώμης, μέχρι που η διακυβερνητική

επεκτείνει το πεδίο υλοποίησης της σχετικής πολιτικής. Για τον Haas, στην τότε Ευρώπη η ιδανική συνθήκη υλοποίησης πολιτικών ήταν οι συνεχείς αναγκαίοι διακρατικοί συμβιβασμοί στο Συμβούλιο Υπουργών, με απαραίτητο υπόστρωμα την παρέμβαση και συμβουλή σωμάτων ειδικών.

¹⁰⁹³ Ο.π., σελ. 374.

¹⁰⁹⁴ Ernst Haas, *Functionalism and International Organization*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 1964, σελ. 8-9. Ο ίδιος ο Haas, ωστόσο, επιχείρησε να σχετικοποιήσει αυτόν τον διαχωρισμό και τη στατικότητα που βρίσκεται στη μήτρα του λειτουργισμού (τα μοντέλα ισορροπίας, δηλαδή ολοκλήρωσης, των πατέρων: Karl Deutsch, Πάρσονς, Μαλινόφσκι, Μέρτον), εισάγοντας στοιχεία μιας θεωρίας συμφερόντων της πολιτικής. Έτσι, διευκρίνισε ότι η εξουσία/ισχύς δεν είναι αντώνυμη της κοινωνικής ευημερίας, υπό την προϋπόθεση όμως ότι η διάχυση και διεθνής ολοκλήρωση των ορθών πολιτικών βασίζεται σε μέτρα πολιτικής που επεξεργάζονται οι ειδικοί έχοντας συναίσθηση των πολιτικών προεκτάσεων του καθήκοντός τους και μέριμνα ότι αντιπροσωπεύουν κοινωνικά σύνολα, είτε δημόσια είτε ιδιωτικά. Βλ. Ernst Haas, *Functionalism and International Organization*, ό.π., σελ. 30, 34 και 47-50.

¹⁰⁹⁵ Ernst Haas, «International Integration: The European and the Universal Process», ό.π., σελ. 375.

μέθοδος επικράτησε σχετικά περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960.¹⁰⁹⁶ Ο Burges έχει αποτυπώσει αυτή την ένταση προσωποποιώντας την στην «ανταγωνιστική» σχέση ανάμεσα σε δύο ισχυρές προσωπικότητες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: τον Ζαν Μονέ και τον Αλτιέρο Σπινέλι.

Ο Μονέ θεωρούσε μη ρεαλιστικό στόχο την ομοσπονδία, κι έτσι έδινε βάρος στη δημιουργία εκείνων των κοινών βάσεων ανάπτυξης που θα εγγυούνταν η συμφωνία ανάμεσα σε ανθρώπους «με επιρροή στις χώρες τους» – δηλαδή διακρατικές συμφωνίες με τη διαμεσολάβηση των πολιτικών ελίτ. Αντίθετα, ο Σπινέλι ήταν πεπεισμένος φεντεραλιστής. Ανήκε στο ρεύμα εκείνο των διανοουμένων που συνέδεαν οι κοινές εμπειρίες της Αντίστασης (αυτού του «ευρωπαϊκού φαινομένου»¹⁰⁹⁷)· έχοντας ξεκινήσει από το κομμουνιστικό κίνημα και έχοντάς το εγκαταλείψει πριν τον πόλεμο, είχε συγγράψει το 1941, μαζί με έναν πυρήνα ιταλών φεντεραλιστών, το «Μανιφέστο του Βεντοτένε», από το όνομα του μικρού νησιού στο οποίο τον είχε εξορίσει το καθεστώς του Μουσολίνι. Ο φεντεραλιστής Σπινέλι, που αργότερα θα επανασυνδεθεί με το κομμουνιστικό κίνημα μέσω της συνεργασίας του με το PCI, δεν δεχόταν συνδυετικός ιστός της Ευρώπης να είναι η γραφειοκρατία ως ο δεσμός ανάμεσα σε Συμβούλιο και Επιτροπή, αλλά θεωρούσε ότι έπρεπε να ασχοληθεί κανείς σοβαρά με την οργάνωση της πολιτικής εξουσίας στο ευρωπαϊκό επίπεδο.¹⁰⁹⁸

Από τη δεκαετία του 1970, κινητήριος θεσμική δύναμη της Ευρώπης γίνονται οι Σύνοδοι Κορυφής, ιδίως με την καθιέρωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, του κατεξοχήν διακυβερνητικού οργάνου, στη σύνοδο κορυφής του Παρισιού το 1974. Η διακυβερνητική μέθοδος κυριάρχησε, καθώς η ΕΟΚ εξαρτιόταν από τις συγκλίσεις Γερμανίας και Γαλλίας, με τα υπερεθνικά της όργανα, όπως η Επιτροπή, να βρίσκονται σχετικά στο περιθώριο. Όμως η φεντεραλιστική κατεύθυνση κέρδιζε επίσης κάποιες θέσεις, όπως στη Σύνοδο του 1974, όταν συμφωνήθηκε η ίδρυση του ΕΤΠΑ με στόχο τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων.¹⁰⁹⁹ Τουλάχιστον μέχρι το 1979 και την άμεση εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου, η κοινοτική και ιδίως η διακυβερνητική μέθοδος θα σφράγιζαν τον χαρακτήρα της ολοκλήρωσης. Μέσα σε αυτή την τριπλή, αντιφατική και συμπληρωματική σχέση κοινοτικής, διακυβερνητικής και φεντεραλιστικής προσέγγισης, θα εξετάσουμε και θα αξιολογήσουμε τη διαμόρφωση μιας πραγματικής ευρωπαϊκής πολιτικής των

¹⁰⁹⁶ Michael Burges, *Federalism and European Union. Political ideas, Influencies and strategies in the European Community, 1972-1987*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2006, σελ. 15-16.

¹⁰⁹⁷ Αγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

¹⁰⁹⁸ Michael Burges, *Federalism and European Union...*, ό.π., σελ. 17-19 και 28-37.

¹⁰⁹⁹ Όπου επίσης συμφωνούνται συχνότερες επαφές για στενότερη πολιτική συνεργασία, στενότερη σύνδεση του Ευρωκοινοβουλίου με την Προεδρία, θεσμοποιούνται οι Σύνοδοι με τη δημιουργία του Συμβουλίου της Ευρώπης αλλά και ανοίγει η προοπτική άμεσης εκλογής του κοινοβουλίου, βλ. Michael Burges, ό.π., σελ. 48- 51.

ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, μετά την ολοκλήρωση της ευρωπαϊστικής στροφής που περιγράψαμε νωρίτερα.

14.4 Από την απόρριψη της ολοκλήρωσης μέχρι (και) τον φεντεραλισμό

Είδαμε παραπάνω ότι η θέση του ΚΚΕ εσωτερικού διαμορφώθηκε μέσα από μια σειρά μετατοπίσεις πάνω στο θέμα των εσωτερικών αντιθέσεων του ιμπεριαλιστικού κοσμοσυστήματος, που σταδιακά μεταβάλλονταν σε αντιθέσεις οικονομικών συμφερόντων διεθνών παικτών και κατέληγαν σε αντιθέσεις ανάμεσα σε Ευρώπη και ΗΠΑ ως διαφορετικά παραδείγματα οικονομικής και πολιτικής συγκρότησης. Στην πραγματικότητα, η μεθοδολογία αυτή ήταν μάλλον κοινή για τα κόμματα που εξετάζουμε και ένας τρόπος να μετατοπιστούν σε ουσιωδώς διαφορετικές θέσεις χωρίς να βγαίνουν εκτός ενός καθιερωμένου νοητικού χάρτη.

Υπό αυτό ακριβώς το πρίσμα θα μπορούσαμε να διαβάσουμε τη σημαντική έκθεση που παρουσίασε ο Τζ. Αμέντολα στην επιτροπή για τα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής της ΚΕ του PCI.¹¹⁰⁰ Στην έκθεση αυτή, ο Αμέντολα υπογράμμιζε τις αντιθέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στις χώρες της ΕΟΚ και στις ΗΠΑ στην προσπάθεια των δεύτερων να επιβάλουν τη διατήρηση της κυριαρχίας του δολαρίου – ή ακόμη στη διείσδυση αμερικανικών χρηματοπιστωτικών ομίλων στην ευρωπαϊκή ζώνη ελεύθερων συναλλαγών. Η έκθεση Αμέντολα εντόπιζε μια «αύξουσα απομάκρυνση θέσεων» ανάμεσα στους δύο πόλους του Δυτικού κόσμου, που δυνάμει αποδέσμευε τον χώρο της Κοινής Αγοράς από τα ψυχροπολεμικά δεσμά. Συνεπώς, μια ευρωπαϊκή πολιτική θα μπορούσε να συντονιστεί με τη θέση του κόμματος υπέρ της αποδέσμευσης της Ιταλίας από το ΝΑΤΟ· η ευρωπαϊκή προοπτική της Ιταλίας και η απομάκρυνση από το θεσμικό πλέγμα του Ψυχρού Πολέμου συμβάδιζαν.¹¹⁰¹ Συμπληρωματικά, άλλες αναλύσεις στους κόλπους του PCI εντόπιζαν τις δομικές ανισορροπίες ανάμεσα στην πανίσχυρη οικονομία των ΗΠΑ (υψηλότερη παραγωγικότητα, μεγαλύτερες κλίμακες, περισσότερες δαπάνες για έρευνα και τεχνολογία) και της Ευρώπης, αλλά και τους κινδύνους για την εθνική κυριαρχία από την ανάπτυξη πολυεθνικών επιχειρήσεων, συνήθως εξ Αμερικής ορμώμενων, ή και υπερεθνικών θεσμών όπως το ΔΝΤ.¹¹⁰² Από αυτή την αφετηρία, άρχιζε να συγκροτείται μια αληθινά ευρωπαϊκή πολιτική του PCI: προτάσεις για μια κοινή βιομηχανική πολιτική (εναρμόνιση του θεσμικού, φορολογικού και δημοσιονομικού

¹¹⁰⁰ Στις 3 Νοεμβρίου 1970, και αργότερα κυκλοφόρησε ως αυτοτελής μπροσούρα, Giorgio Amendola, *I comunisti e l'Europa*, Riuniti, Ρώμη 1971, ιδίως σελ. 32-35 και 56-60.

¹¹⁰¹ Η ευρωπαϊκή πολιτική «μπορεί να εγγραφεί ότι η απόσυρση της Ιταλίας από το ΝΑΤΟ δεν σημαίνει ανατροπή της συμμαχίας», Giorgio Amendola, *ό.π.*, σελ. 92.

¹¹⁰² Silvio Leonardi, «Verso una politica industriale della CEE», *Politica ed economia*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1971, και Eugenio Peggio, «Le società multinazionali e la sinistra europea», *Politica ed economia*, τχ. 2-3, Ιούνιος 1971.

πλαίσιου στην Κοινή Αγορά, συντονισμένη οικονομική πολιτική, κοινοί πόροι) αλλά και αποδοχή των περιορισμών εθνικής κυριαρχίας μόνο με την προϋπόθεση της δημοκρατικής ενίσχυσης των υπερεθνικών ευρωπαϊκών θεσμών (άμεση καθολική εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου, με κυρίαρχο ρόλο στον έλεγχο του Συμβουλίου αλλά και του κοινοτικού προϋπολογισμού).¹¹⁰³

Ο ίδιος ο Μπερλινγκουέρ θα γινόταν ο ισχυρός πομπός ενός ισχυρού μηνύματος: οι ιταλοί κομμουνιστές δήλωναν «είμαστε κι εμείς ευρωπαίστες». Μάλιστα, τόσο πιο πολύ ευρωπαϊστές όσο κατανοούσαν ότι η ενίσχυση του τρίτου ευρωπαϊκού πόλου επιτάχυνε τη διαδικασία της ύφεσης και της «αποσύνθεσης του Ψυχρού Πολέμου» και επομένως διεύρυνε τα περιθώρια το PCI να νομιμοποιείται, ακόμη και να διεκδικεί την εξουσία σε μια από τις ισχυρότερες χώρες του Δυτικού μπλοκ.¹¹⁰⁴ Οι επιδιώξεις του κόμματος σε αυτή τη φάση όμως θα ταυτίζονταν και με τη βασική επιδίωξη της χώρας να μην περιθωριοποιηθεί στην περιφέρεια μιας ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που θα βρισκόταν υπό την ηγεμονία ενός διευθυντηρίου των ισχυρών χωρών του Βορρά.¹¹⁰⁵ Το PCI, έχοντας εμπεδώσει πια το μη αναστρέψιμο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, επιχειρούσε να υπάρξει ως ηγεμονικός πολιτικός πόλος εντός της, προσεγγίζοντας εκείνους τους φιλελεύθερους (liberal) κύκλους των Δημοκρατικών στις ΗΠΑ που δεν υποφέρουν από την «αμερικανική ψύχωση ότι η Νότια Ευρώπη θα πέσει στα χέρια κομμουνιστών»¹¹⁰⁶ αλλά και θεσμικούς παράγοντες της Κοινότητας με ειδικό βάρος, όπως ο βέλγος πρωθυπουργός Τίντεμανς, ο οποίος το 1975 συνέτασσε την περίφημη έκθεσή του συστήνοντας ότι πρώτιστος στόχος πρέπει να είναι η οικονομική και νομισματική ένωση της Ευρώπης.¹¹⁰⁷

Υπό το πρίσμα ακριβώς αυτό ο Alfredo Reichlin, διευθυντής τότε της *Rinascita*, έγραφε στον απόηχο των θριαμβευτικών για το PCI περιφερειακών εκλογών του 1975 ότι η ψήφος των Ιταλών «όχι μόνο δεν διώχνει την Ιταλία εκτός Ευρώπης» αλλά αντίθετα συμβάλλει στην αυτόνομη ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης, στην ιστορική

¹¹⁰³ Βλ. αντίστοιχα το άρθρο του Silvio Leonardi, «Verso una politica industriale della CEE», *Politica ed economia*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1971, και τα κείμενα του Giorgio Amendola, «I comunisti italiani e l'Europa» και της Nilde Iotti, «Sovranità nazionale e istituzioni comunitarie», στο τεύχος αφιέρωμα στο συνέδριο του CESPE «I comunisti italiani e l'Europa» (Ρώμη, 23-25 Νοεμβρίου 1971) στο *Politica ed economia*, τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1971.

¹¹⁰⁴ Βλ. συνδυαστικά την εισηγητική έκθεση του Μπερλινγκουέρ στο *XIII Congresso del PCI*, ό.π., και την έκθεσή του στη σύνοδο της ΚΕ του PCI, 7-9 Φεβρουαρίου 1973, στο Enrico Berlinguer, *Per uscire dalla crisi. Un generale rinnovamento nei rapporti internazionali, nello sviluppo economico, nella difesa della legalità democratica*, Rapporto e conclusioni alla sessione del c.c. e della c.c.c. del Pci del 7-9 febbraio 1973, 1973, σελ. 52.

¹¹⁰⁵ Και όχι μόνο της Γερμανίας, όπως φοβόταν το γαλλικό PCF, βλ. Bruno Ferrero, «Perché gora a vuoto la macchina della CEE», *Rinascita*, 15-6-1973.

¹¹⁰⁶ Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, ό.π., σελ. 84-85 και 92.

¹¹⁰⁷ Στο πλαίσιο αυτό, ο Τίντεμανς έκανε επίσημη επίσκεψη στη Ρώμη, συναντώντας αντιπροσωπεία και του PCI υπό τον ίδιο τον Μπερλινγκουέρ, τον Δεκέμβριο του 1974. Το PCI αναζητούσε διαύλους για να εισχωρήσει στο παιχνίδι που παιζόταν γύρω από τους όρους ανανέωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας. Βλ. Bruno Ferrero, «Gli obiettivi della missione Tindemans», *Rinascita*, 10-10-1975.

ανανέωση της οποίας συμβάλλει πλέον το επαναστατικό ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα.¹¹⁰⁸ Η εκλογική εκτόξευση ήταν όμως και μια περαιτέρω ώθηση προς το PCI να εμβαθύνει τις προγραμματικές του επεξεργασίες. Ήδη στο εκλογικό πρόγραμμα για τις εκλογές του 1976, που θα δώσουν άλλη μια περιφανή νίκη στο κόμμα, δηλώνεται ότι το PCI αντιτίθεται σε κάθε μορφή προστατευτισμού και απομονωτισμού αλλά τοποθετείται υπέρ της ανοιχτής οικονομικής συνεργασίας· η Ιταλία πρέπει να υπερβεί την κρίση της μεταξύ άλλων και για να αποτελέσει ξανά παράγοντα σταθεροποίησης της Ευρώπης αλλά και ομογενοποίησης του ευρωπαϊκού σχεδίου. Οι γενικόλογες αναφορές στην εμβάθυνση της ολοκλήρωσης, στη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού πλαισίου ρύθμισης για τις διεθνείς οικονομικές δραστηριότητες και στον εκδημοκρατισμό της Κοινότητας εξειδικεύονται τον επόμενο χρόνο στο μεσοπρόθεσμο σχέδιο που παρουσιάζει η ΚΕ του PCI. Εκεί, στο σημείο που αφορά την ΕΟΚ, αναπτύσσονται προτάσεις για την άμεση και καθολική εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου, υπέρ της διεύρυνσης της Κοινότητας με την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, την αναθεώρηση της ΚΑΠ, την ενίσχυση των κοινοτικών Ταμείων, για μια κοινή πολιτική ενέργειας, έρευνας και προστασίας του περιβάλλοντος, ενώ γενικότερα προτείνεται η σταδιακή εναρμόνιση των πολιτικών σε θέματα επενδύσεων και φορολογίας.¹¹⁰⁹

Σε προγραμματικό, αλλά *a fortiori* σε πολιτικό και στρατηγικό επίπεδο, το PCI βρισκόταν σε έναν καθοριστικό κόμβο, στον οποίο συμπλέκονταν η πολιτική κρίση εκπροσώπησης της Ιταλίας, η εθνική οικονομική και διαρθρωτική κρίση, η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης της οικονομίας καθώς και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Οι ιταλοί κομμουνιστές θα απαντούσαν σε αυτό το πολύπλοκο ερώτημα επιχειρώντας να αναβιβάσουν την εθνική τους στρατηγική σε ένα υπερεθνικό, πρωτίστως ευρωπαϊκό επίπεδο. Μιλούσαν πλέον ανοιχτά για τη νέα παγκοσμιότητα (*globalità*) που εξανάγκαζε σε μια αλλαγή πρίσματος· για την υπόθεση μιας «παγκόσμιας διακυβέρνησης» (*governo mondiale*) που μόνο αυτή θα μπορούσε να επαναφέρει τη «μεγάλη ρασιοναλιστική παράδοση» της Ευρώπης αυτή τη φορά σε παγκόσμιο επίπεδο, σε μια συγκυρία άναρχης διεθνοποίησης των οικονομικών και λοιπών σχέσεων. Η Ευρώπη θα μπορούσε να γίνει το προνομιακό εργαστήρι ενός νέου μοντέλου διεθνούς συνεργασίας, σε ίση απόσταση από τους δύο παγκόσμιους πόλους της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης.

¹¹⁰⁸ Ο Reichlin μάλιστα επικαλείται μια εντυπωσιακή διατύπωση του Μωρίς Ντυβερζέ για να επικυρώσει την εκσυγχρονιστική-ανανεωτική δυναμική των κομμουνιστών για τη Δυτική Ευρώπη: «η Δύση δεν πιστεύει πια στις θεμελιώδεις αξίες της. Αναρωτιέμαι μήπως ο κομμουνισμός, κατά κάποιον τρόπο, θα επαναλάβει τις αξίες της Δύσης [...] Το ζήτημα έγκειται στο αν όλο αυτό θα συμπέσει με την ενσωμάτωση στην κομμουνιστική ιδεολογία του πολιτικού φιλελευθερισμού που είναι η μεγάλη κατάκτηση του 20ού αιώνα», βλ. Alfredo Reichlin, «Il PCI e l'Europa», κύριο άρθρο στη *Rinascita*, 25-7-1975.

¹¹⁰⁹ Αντίστοιχα, Εκλογικό πρόγραμμα PCI, *Politica ed economia*, τχ. 2-3, Ιούνιος 1976, σελ. 185-199, και *Proposta di progetto a medio termine*, ό.π., σελ. 115-119.

Υπό αυτή την έννοια, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα γινόταν ένα ευνοϊκό πεδίο για την ανάπτυξη μιας στρατηγικής ιστορικού συμβιβασμού σε υπερεθνική κλίμακα.¹¹¹⁰

Για το PCF, η καθοριστική στροφή συνδέθηκε, όπως προαναφέραμε, με τη σύγκλιση με τους Σοσιαλιστές στο δρόμο προς το Κοινό Πρόγραμμα. Στο περίφημο προγραμματικό κείμενο *Changer de cap*, που αποτέλεσε ένα προστάδιο, επαναλαμβανόταν η δυσπιστία των γάλλων κομμουνιστών απέναντι στην Κοινή Αγορά ως ένα «κλειστό οικονομικό μπλοκ των κοσμοπολιτικών τραστ» αλλά και η δέσμευσή τους για απόσυρση της Γαλλίας από το NATO στη γραμμή της «υπέρβασης και διάλυσης» των συνασπισμών. Την ίδια στιγμή, όμως, αναγνωριζόταν με τον πιο επίσημο τρόπο ότι ήταν πια δύσκολο να διαρρήξει η Γαλλία τους δεδομένους δεσμούς με την Κοινή Αγορά καθώς και, εμμέσως πλην σαφώς, η αναγκαιότητα εκδημοκρατισμού των υπερεθνικών ευρωπαϊκών θεσμών που σε αντίθετη περίπτωση θα έρχονταν σε σύγκρουση με μια «δημοκρατική κυβέρνηση» (της Αριστεράς) σε εθνικό-γαλλικό επίπεδο.¹¹¹¹ Όσο όμως και αν το PCF παρέμενε επιφυλακτικό απέναντι σε κάθε απόπειρα διεύρυνσης ή και εμβάθυνσης της Κοινής Αγοράς,¹¹¹² στο Κοινό Πρόγραμμα θα σχετικοποιούσε αναγκαστικά παρόμοιες θέσεις στο πλαίσιο ενός προγραμματικού τρίπτυχου: η Γαλλία θα συμμετείχε στην οικοδόμηση της ΕΟΚ με στόχο τον εκδημοκρατισμό της, θα διεκδικούσε ενίσχυση κοινών πολιτικών όπως η ΚΑΠ, η περιφερειακή πολιτική σύγκλισης, η περιβαλλοντική πολιτική και η πολιτική βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά ταυτόχρονα θα επιφυλασσόταν ως προς τα δικαιώματα και τα περιθώρια ελευθερίας της.¹¹¹³

Το 23ο συνέδριο του PCF θα είναι το πρώτο που θα ασχοληθεί ρητά με την Ευρώπη, το ίδιο έτος της πρώτης άμεσης εκλογής του Ευρωκοινοβουλίου. Το κόμμα αναθεωρεί πια την παλαιότερη θέση του ενάντια στην Κοινή Αγορά, εφόσον οι δεδομένοι δεσμοί καθιστούσαν μη επιθυμητή μια «μονομερή απόσυρση» της Γαλλίας. Η στάση επιφυλακτικότητας ωστόσο δεν αναιρούνταν, απέναντι στο ενδεχόμενο η ολοκλήρωση της Ευρώπης να συντελεστεί υπό τον έλεγχο των «τραστ και των τραπεζιτών».¹¹¹⁴ Και όσο οι ιταλοί σύντροφοι αγκυρώνονταν στο έδαφος της

¹¹¹⁰ Ιδέα που συναντάμε διάσπαρτη, όσο και ρητή, σε κείμενα όπως την έκθεση του Μπερλινγκουέρ στο 14ο συνέδριο του PCI (18 μαρτίου 1975), στο Enrico Berlinguer, *Unità del popolo per salvare l'Italia*, ό.π., ή στα άρθρα του G.C. Pajetta, «Il movimento comunista e la sinistra europea», *Rinascita*, 30-5-1975, ή του A. Reichlin, «Το PCI και η Ευρώπη», *Rinascita*, νο 30, Ιούλιος 1975, βλ. Donald Sassoon, *The Italian Communists Speak for Themselves*, ό.π.

¹¹¹¹ *Changer de cap*, ό.π.

¹¹¹² Jacques Kahn, «Pourquoi la relance politique de l'Europe des trusts», *Cahiers du communisme*, νο. 5, Μάιος 1972.

¹¹¹³ Δηλώνοντας ρητά ότι μια κυβέρνηση Αριστεράς θα διατηρήσει το δικαίωμά της, έναντι τυχόν διαφορετικής κοινοτικής πολιτικής, να «διευρύνει τον γαλλικό δημόσιο τομέα», δηλαδή να προχωρήσει στη βασική εκ μέρους του PCF προγραμματική αιχμή των εθνικοποιήσεων, *Programme commun de gouvernement du parti communiste et du parti socialiste*, ό.π., ιδίως το μέρος «Η Γαλλία και η ΕΟΚ».

¹¹¹⁴ «Για μια δημοκρατική Ευρώπη», XXIIe Congres du PCF, *Pour une avancée démocratique*, ό.π., σελ. 30-42.

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, θεωρώντας την έναν δυνάμει πόλο προοδευτικής διαχείρισης της νέας «παγκοσμιότητας» (globalità), τόσο οι γάλλοι κομμουνιστές εμφανίζονταν αμυντικοί απέναντι σε μια υπό διαμόρφωση «παγκόσμια πολιτική» (politique mondialiste), την οποία ταύτιζαν με μια ανακαίνιση του ατλαντισμού, στο εμπορικό, ενεργειακό, νομισματικό και στρατιωτικό επίπεδο.¹¹¹⁵ Το PCF θα διατηρούσε, contre vents et marées, την αγκύρωσή του στο έθνος ως πρωταρχικό «έδαφος της ταξικής πάλης»,¹¹¹⁶ χωρίς ποτέ να υιοθετήσει μια ανάλογη θέση για το ευρωπαϊκό έδαφος.

Οι αποκλίσεις του PCF από τον έτερο βασικό πόλο του ευρωκομμουνισμού ήταν συνεπώς σημαντικές, παρά την επί της αρχής σύγκλιση στην αποδοχή της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, μέσα στον μεταβαλλόμενο συσχετισμό της συνεργασίας του με τους Σοσιαλιστές, περνούσε από τη θέση της απόσυρσης από το NATO στη θέση της συμμετοχής στην οικοδόμηση της ΕΟΚ και κατόπιν εναντίον της διεύρυνσής της. Ο Μαρσαί, στο εμβληματικό βιβλίο του *Η δημοκρατική πρόκληση*, που εκδίδεται έναν χρόνο μετά τη συνυπογραφή του Κοινού Προγράμματος, έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου μπροστά σε μια «Ευρώπη πολιτικά υπερεθνική, που θα διοικείται από τους εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου», εν ολίγοις μπροστά στην προοπτική της «μικρής καπιταλιστικής Ευρώπης» – κλείνοντας σταθερά το μάτι στους γκωλιστές, όταν υπενθύμιζε ότι «ο Πομπιντού θα ήθελε να μπάσει τη Γαλλία από την πίσω πόρτα στο NATO, από το οποίο έφυγε από τη μπροστινή πόρτα με πρωτοβουλία του στρατηγού Ντε Γκωλ το 1966». ¹¹¹⁷ Οι αιχμές αναμφίβολα στρέφονταν και ενάντια στους Ιταλούς. Η θέση του PCF ότι η «μικρά Ευρώπη» είναι αναγκαστικά εξαρτημένη, όσο μάλιστα οι χώρες εκχωρούν την εθνική τους κυριαρχία, ήταν ένα πρίσμα πολύ διαφορετικό από εκείνο του PCI. Ενόψει μάλιστα της συζήτησης που κορυφώθηκε πριν τις ευρωεκλογές του 1979, οι διαφοροποιήσεις ήταν ξεκάθαρες σε μια σειρά βασικών επιλογών. Το PCF, σε αντίθεση με το PCI, ήταν σφόδρα αντίθετο στο ενδεχόμενο να «χωνευθούν» τα εθνικά κόμματα σε ευρωπαϊκές κομματικές ομάδες στο Ευρωκοινοβούλιο, υπερασπιζόταν τις βασικά διακυβερνητικές διαδικασίες που απαιτούσαν ομοφωνία (και άρα επέτρεπαν το δικαίωμα βέτο) έναντι της υπερεθνικής λογικής λήψης αποφάσεων με συναινέσεις και πλειοψηφίες, ενώ ακόμη διαφωνούσε με τη διεύρυνση της ΕΟΚ με την εισδοχή της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας (μεταξύ άλλων, και για λόγους υπεράσπισης της γαλλικής αγροτικής πολιτικής!).¹¹¹⁸

Ο ισχυρός πόλος του PCI ήταν, και στην περίπτωση της ευρωπαϊκής υπόθεσης, αυτός που άσκησε μεγαλύτερη έλξη στα άλλα δύο κόμματα, της Ισπανίας και της Ελλάδας.

¹¹¹⁵ XXIIe Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 29-30.

¹¹¹⁶ Ζωρζ Μαρσαί, «Nous vivons l'époque des révolutions» (ομιλία στην Mutualité, 27 Νοεμβρίου 1979), *Les intellectuels, la culture et la révolution*, ό.π., σελ. 25-26.

¹¹¹⁷ Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, ό.π., σελ. 196-197.

¹¹¹⁸ Gérard Streiff, «L'affaire du parlement européen», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1976, και Gerard Streiff, «Europe de crise et enjeu des élections», *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1978.

Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρήσουμε αυτόν ως αποκλειστικό παράγοντα. Αντιθέτως, και στις δύο περιπτώσεις πρέπει να ερμηνευθεί σε στενή συνάφεια με το εθνικό πολιτικό κλίμα σε δύο χώρες όπου η δημοκρατική ομαλότητα ήταν κατάκτηση μόλις της δεκαετίας του 1970.

Στην περίπτωση του PCE, η φιλοευρωπαϊκή μετατόπιση ήταν σχετικά εύκολη, σχεδόν αυτονόητη, καθώς μέχρι τα 1970 ποτέ δεν κλήθηκε να πάρει συγκεκριμένη θέση για τα ζητήματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, από την οποία η Ισπανία ήταν *de facto* αποκλεισμένη και στη φάση της δημοκρατικής μετάβασης, το ζήτημα της ΕΟΚ ουδέποτε κατέστη διαχωριστική γραμμή στο ισπανικό πολιτικό σύστημα. Για όλες τις πολιτικές δυνάμεις, η ΕΟΚ ήταν συνδεδεμένη με τον εκσυγχρονισμό της χώρας, με τη στερέωση της δημοκρατίας και την υπέρβαση ιστορικών βαθύτερων διχασμών.¹¹¹⁹ Ακόμη και το PSOE, που επιχειρούσε να υπερκεράσει εξ αριστερών το PCE, δεν άφησε τις μαρξίζουσες αιχμές να μετριάσουν τη φιλοευρωπαϊκή του στάση. Αντίστοιχα, το PCE δεν είχε ιδιαίτερο πρόβλημα να μετατοπιστεί από την αρχική απορριπτική (ορθόδοξη) θέση σε μια από τις πιο προωθημένες, ακόμη και φεντεραλιστικές στάσεις – αναπτύσσοντας ταυτόχρονα, από χρόνια, επαφές με ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα ή εντασσόμενο, μέσω των CC.OO., στο ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα, στην Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων (CES).¹¹²⁰

Ήδη στα πρώτα επίσημα κείμενα την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία, ήταν φανερό η ιδιαίτερη έμφαση που το κόμμα έδινε στα θέματα της ΕΟΚ, με δεδομένη την πρόσφατη εμπειρία των σοβιετικών επεμβάσεων του 1968, των ρωγμών στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, την προϊούσα οικονομική ολοκλήρωση της Κοινής Αγοράς (εφόσον και το 50% του εμπορίου της Ισπανίας γινόταν με χώρες της ΕΟΚ, όπως και το σύνολο σχεδόν των αγροτικών εξαγωγών). Η πίεση της ΕΟΚ προς το φρανκικό καθεστώς θεωρούνταν μοχλός για τον εκδημοκρατισμό, και αντίστροφα, ο εκδημοκρατισμός της Ισπανίας θα άνοιγε το δρόμο για την ένταξή της στην ΕΟΚ χωρίς ενστάσεις από το PCE¹¹²¹ – και δη χωρίς οι κομμουνιστές να παραχωρούν το πεδίο του ευρωπαϊσμού σε ένα δεξιόστροφο μπλοκ.¹¹²² Μέχρι το σημείο τομής του 1979, το PCE θα είχε προσχωρήσει πλήρως στο σχέδιο δημοκρατικού μετασχηματισμού μιας αυτόνομης από τον σοβιετικό και τον ιμπεριαλιστικό κόσμο Ευρώπης. Ένα σχέδιο περιφερειακής ολοκλήρωσης που θα γινόταν όχημα υπέρβασης του διπολισμού, απεμπλοκής από διεθνείς συμμαχίες τύπου NATO αλλά και υπέρβασης της οπτικής των «εθνικών δρόμων».¹¹²³ Παρακολουθώντας το PCI, οι

¹¹¹⁹ Luis Ramiro, Laura Morales, «European integration and Spanish parties», Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, ό.π., σελ. 125-128.

¹¹²⁰ Eusebio Mujal-Leon, *Communism and Political Change in Spain*, ό.π., σελ. 124-125.

¹¹²¹ Σαντιάγο Καρίγιο, Έκθεση της ΚΕ, *VIII Congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 12-16.

¹¹²² Ενδεικτική αυτής της ανησυχίας, η παρέμβαση στο 8ο συνέδριο του 1972 του Juan Gomez όπως δημοσιεύθηκε στη *Nuestra Bandera*, vo. 69, τέταρτο τρίμηνο 1972, σελ. 19-23.

¹¹²³ Αντίστοιχα, «Πολιτική απόφαση», *Noveno congreso del Partido Comunista de España*, ό.π., σελ. 410-411, και Manuel Azcarate, «España en la presente coyuntura europea e internacional» (Ομιλία του

ισπανοί κομμουνιστές, μετά τη σαρωτική εμπειρία και της δεκαετούς κρίσης του 1970 και των μετασχηματισμών που αναδείκνυε, ήταν έτοιμοι να αναβιβάσουν την ευρωκομμουνιστική στρατηγική του ιστορικού συμβιβασμού στο ευρωπαϊκό επίπεδο.¹¹²⁴

Στην ελληνική περίπτωση, όπως και στην ισπανική, είδαμε ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ήταν ένας πόλος έλξης από τη σκοπιά της δημοκρατίας και της ανάπτυξης, και δη σε αντίθεση με την αμφιλεγόμενη στάση των Σοβιετικών απέναντι στα δικτατορικά καθεστώτα του ευρωπαϊκού Νότου. Σε αντίθεση όμως με την Ισπανία, η είσοδος ή όχι της Ελλάδας στην ΕΟΚ χάραζε μια έντονη διαιρετική γραμμή στο πολιτικό σύστημα – και εδώ, το ΚΚΕ εσωτερικού, ως ανορθογραφία της ελληνικής Αριστεράς, τοποθετούνταν υπέρ της ένταξης της χώρας, στο ίδιο στρατόπεδο με τη συντηρητική ΝΔ. Έτσι, μετά την επιτυχή κατάληξη των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Ελλάδας (21 Δεκεμβρίου 1978), η ευρωπαϊστική επιλογή του ΚΚΕ εσωτερικού θα έπρεπε τώρα να συγκεκριμενοποιηθεί, να επεξηγηθεί, να τοποθετηθεί πειστικά στα πολιτικά μέτωπα που διαμορφώνονταν.

Το ένα επίπεδο της επιχειρηματολογίας συνδεόταν με το «σταυρικό» ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας. Η ένταξη στην ΕΟΚ θεωρούνταν ότι ισοδυναμεί με είσοδο σε ένα θεσμικό πλέγμα «ορατό»¹¹²⁵ και υποκείμενο στην επιρροή των δημοκρατικών δυνάμεων, σε αντίθεση με το «αόρατο» και μη ελέγξιμο πλέγμα εξάρτησης από την αμερικανική ηγεμονία. Ταυτόχρονα, όμως, σήμαινε και ότι κάθε επιβουλή εναντίον της Ελλάδας ή της Κύπρου, ιδίως από τον «τουρκικό επεκτατισμό», ισοδυναμεί με επιβουλή έναντι της ΕΟΚ. Το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας ήταν ταυτόχρονα το βασικό επίδικο στη σύγκρουση με τα άλλα κόμματα της Αριστεράς, που τάσσονταν εναντίον της ένταξης.¹¹²⁶ Για το ΚΚΕ εσωτερικού, η θέση του ΚΚΕ αντικαθιστούσε το ένα καθεστώς εξάρτησης (αμερικανική ηγεμονία) με ένα άλλο, την υποταγή στα γεωπολιτικά συμφέροντα της ΕΣΣΔ. Το ΚΚΕ πρότεινε την «απόσπαση της Ελλάδας από τη Δύση», θέση που για το ΚΚΕ εσωτερικού δεν μπορεί πια να γίνει αποδεκτή. Η απόσπαση της χώρας από τη Δύση αποτελούσε σημείο εκκίνησης και για το ΠΑΣΟΚ, φτάνοντας μέχρι την προσχώρηση στο χώρο των αδέσμευτων χωρών. Στη θέση αυτή αντιτασσόταν όμως το επιχείρημα ότι ο «τρίτος κόσμος» δεν αποτελεί ενιαίο σύνολο, καθώς συνομαδώνει χώρες «πραγματικά ανεξάρτητες και προοδευτικές»

Αθκάρτε στο Club Siglo XXI, στις 25 Ιανουαρίου 1979), *Nuestra Bandera*, vo. 98, Φεβρουάριος 1979.

¹¹²⁴ «Ο ευρωκομμουνισμός δεν είναι μια στρατηγική μόνο για τους κομμουνιστές αλλά ένας τρόπος κι ένας δρόμος που προτείνεται για να μπορέσουμε να συμπέσουμε, στην κλίμακα της Δυτικής Ευρώπης, κομμουνιστές και σοσιαλιστές και άλλες δυνάμεις διαφόρων αποχρώσεων, χριστιανικές, εθνικιστικές, φιλελεύθερες, ριζοσπαστικές ή ουδετερόθηρες με προοδευτικό προσανατολισμό», είναι η χαρακτηριστική διατύπωση που χρησιμοποιεί ο Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, ό.π., σελ. 192-198.

¹¹²⁵ *Η ένταξη στην ΕΟΚ και το ΚΚΕ εσωτερικού* (μπροσούρα), Μάιος 1980, σελ. 16-17.

¹¹²⁶ *Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού: «Η ένταξη της χώρας μας στην ΕΟΚ και τα καθήκοντα του λαϊκού κινήματος»* (μπροσούρα), 23-3-1979, σελ. 4-5 και 7-8.

(Γιουγκοσλαβία) αλλά και χώρες «εξαρτήματα του αμερικανικού ιμπεριαλισμού» (Αίγυπτος, Ινδονησία).

Ο Λεωνίδας Κύρκος στη Βουλή επιχειρούσε να αντικρούσει το επιχείρημα του ΠΑΣΟΚ, που αντλούσε από τη θεωρητική οπτική κέντρου-περιφέρειας: η Ελλάδα «δεν θα γίνει χώρα της περιφέρειας του καπιταλισμού – είναι»· η συζήτηση, επομένως, πρέπει να γίνεται με δεδομένη την ένταξη της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τον επικαθορισμό της από τον αμερικανικό παράγοντα.¹¹²⁷ Απομένει η σύνδεση και συμμαχία με τις δημοκρατικές δυνάμεις της Ευρώπης σε μια προοπτική αυτονομίας. Εδώ ακριβώς, το ζήτημα της δημοκρατίας αναδεικνυόταν σε θεμέλια λίθο της επιχειρηματολογίας του ΚΚΕ εσωτερικού, ως ένα νήμα που είχε αρχίσει να ξετυλίγεται από τα χρόνια της δικτατορίας, όπως σημειώσαμε νωρίτερα. Η ιστορική ομιλία του Κύρκου στη Βουλή, που υπενθύμιζε ότι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς δημοκρατικές εκτροπές σε μια κοινοτική Ελλάδα, αντανάκλασε ένα ολόκληρο πλέγμα επιχειρηματολογίας που ανέπτυξε το ΚΚΕ εσωτερικού: από τη θέση ότι ο αγώνας για τη σταθεροποίηση και εμβάθυνση της δημοκρατίας γίνεται με ευνοϊκότερους όρους σε συμμαχία με τις προοδευτικές δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης αλλά και παράλληλα με τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου που επίσης περνούσαν τη δική τους περίοδο δημοκρατικής μετάβασης,¹¹²⁸ μέχρι τη θέση ότι η ΕΑΔΕ βρίσκει την προέκτασή της στις ευρωπαϊκές πολιτικές, συγκροτώντας έτσι ένα διπλό, εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο για τη δημοκρατική σταθεροποίηση.¹¹²⁹

Σε δεύτερο επίπεδο, αναπτυσσόταν μια αυτοτελής προγραμματική υπεράσπιση της θέσης υπέρ της ένταξης. Εκεί, το ΚΚΕ εσωτερικού ενσωμάτωνε πολλές από τις πρωτότυπες επεξεργασίες για την ευρωπαϊκή πολιτική που παρήγαγαν οι ιταλοί κομμουνιστές: αύξηση του κοινοτικού προϋπολογισμού υπέρ μιας εντονότερης περιφερειακής πολιτικής, αναθεώρηση της ΚΑΠ ώστε να απελευθερωθούν διαρθρωτικές αλλαγές, άμεση εκλογή της ευρωβουλής, διεύρυνση της ΕΟΚ στη Νότια Ευρώπη, όχι μόνο για να θεμελιωθούν τα εκεί νεότευκτα δημοκρατικά καθεστώτα αλλά και για να ενισχυθεί η κοινότητα με όρους κοινωνικής αλληλεγγύης των λαών. Η πληρέστερη απόπειρα εξειδίκευσης και τεκμηρίωσης της θέσης βρίσκεται στον συλλογικό τόμο *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ* που κυκλοφορεί από το Θεμέλιο το 1978.¹¹³⁰ Εδώ, σταθμίζονται οι οικονομικές επιπτώσεις της ένταξης σε

¹¹²⁷ Λ. Κύρκος, «Από την Ευρώπη των μονοπωλίων στην Ευρώπη των εργαζομένων», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, ό.π., σελ. 27· Λ. Κύρκος, «ΕΟΚ, για μια Ευρώπη των εργαζομένων» (αγόρευση στη Βουλή στη συζήτηση για την επικύρωση της συμφωνίας ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ), *ΕΟΚ, ΝΑΤΟ, Πολυτεχνείο*, εκδόσεις Μόρφωση, Αθήνα 1981, σελ. 34.

¹¹²⁸ Πρόγραμμα ΚΚΕ εσωτερικού, «Για έναν ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό», 1ο-9ο συνέδριο, 6-12 Ιουνίου 1976.

¹¹²⁹ Σ. Καρπαθιώτης, «Οι πολιτικές δυνάμεις, η ένταξη και το πρόβλημα της εξάρτησης-ανεξαρτησίας», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, ό.π.

¹¹³⁰ Βλ. ιδίως τα κείμενα Ι. Σωτηρίου, «Οι επιπτώσεις της ένταξης στην ελληνική οικονομία», Μ. Σπετσιώτη, «Οι επιπτώσεις της ένταξης στην ελληνική οικονομία. Η ένταξη και η εθνική γεωργία», Γ. Ρήγας, «Οι επιπτώσεις της ένταξης στην ελληνική οικονομία: το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας με

σχέση με τους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς της χώρας. Τρία είναι τα βασικά σημεία της επιχειρηματολογίας του ΚΚΕ εσωτερικού, περίπου αντίστροφα από τις θέσεις της ΕΔΑ στα 1960: (α) η ένταξη στην ΕΟΚ ενισχύει τις δυνατότητες αυτοδύναμης εθνικής ανάπτυξης, ιδίως (β) μέσα από την ευνοϊκή πολιτική περιφερειακής αναδιανομής της ΕΟΚ αλλά και την ενσωμάτωση της Ελλάδας σε ευρύτερες περιφερειακές συμμαχίες, όπως στο μπλοκ των μεσογειακών χωρών, όπου τα ελληνικά συμφέροντα ευθυγραμμίζονται με τα αντίστοιχα ισχυρών χωρών (Ιταλία, Γαλλία), κυρίως σε θέματα αγροτικής πολιτικής, ενώ (γ) η εμπειρία από τη Συμφωνία Σύνδεσης προοιωνίζεται περαιτέρω θετικές προοπτικές σε ό,τι αφορά την αναγκαία σύγκλιση, σε πραγματικούς όρους, της ελληνικής οικονομίας με το ευρωπαϊκό πρότυπο και το άνοιγμά της σε ευρύτερες αγορές.

Η επιχειρηματολογία του κόμματος εξειδικεύεται και εκλαϊκεύεται αντίστοιχα μέσα από δημόσιες συγκεντρώσεις¹¹³¹ ή εκτενή αφιερώματα της *Αυγής* στις θέσεις των κομμάτων,¹¹³² κυρίως το 1979, όταν το ΚΚΕ εσωτερικού υπερψηφίζει την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Στο σημείο αυτό, όμως, τερματίζεται και η «κριτική στήριξη» του ΚΚΕ εσωτερικού προς την κυβερνητική εξωτερική πολιτική. Η ΝΔ προετοίμαζε την επανένταξη στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ την ίδια ώρα που προπαγάνδιζε την ένταξη στην ΕΟΚ ως αυτόματη είσοδο σε έναν παράδεισο ευμάρειας. Η τοποθέτηση του ΚΚΕ εσωτερικού στη Βουλή εμπεριείχε οξύτατη κριτική απέναντι στους κυβερνητικούς χειρισμούς: αφενός διότι η ένταξη αποτελούσε προπαγανδιστικό όπλο της κυβέρνησης ώστε να ασκεί περιοριστική πολιτική, ενώ παράλληλα δεν ήταν προετοιμασμένη να αντλήσει τα οφέλη από τα Κοινοτικά Ταμεία· αφετέρου επειδή κατά τη διαπραγμάτευση υπαναχώρησε «στην απαίτηση της ΕΟΚ να μη ληφθούν υπόψη τα δικαιώματα από τη συμφωνία σύνδεσης» αλλά και σε εγχώριες πιέσεις για την καθυστέρηση της εναρμόνισης με την προοδευτική κοινοτική κοινωνική πολιτική.¹¹³³

την ΕΟΚ», Β. Σωτήρης, «Οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τις σοσιαλιστικές χώρες και η ένταξη στην ΕΟΚ», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ* (συλλογικό), ό.π.

¹¹³¹ Ρεπορτάζ για την εκδήλωση «Η ΕΟΚ και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις» με ομιλητή τον καθηγητή περιφερειακής ανάπτυξης Αιμ. Ζαχαρέα, *Αυγή*, 24-5-1979, σελ. 3.

¹¹³² «Γιατί λέμε ΝΑΙ στην ΕΟΚ - ΕΟΚ και εργαζόμενοι. Μια πρόκληση για το εργατικό κίνημα και η κινδυνολογία των δογματικών», *Αυγή*, 27-5-1979, σελ. 5 (με επιμέρους άρθρα όπως «Τι σημαίνει η ένταξη στην ΕΟΚ για την ελληνική βιομηχανία;», «Η ένταξη στην ΕΟΚ και η προστασία των αγροτικών προϊόντων – χαρακτηριστικά της ΚΑΠ», «ΕΟΚ-συνεταιρισμός» κλπ).

¹¹³³ Η κυβέρνηση εγκαλείται διότι δεν ζήτησε την άμεση εφαρμογή της ΚΑΠ στην ελληνική γεωργία ενώ αντίθετα δέχτηκε μακρές μεταβατικές περιόδους υπέρ της ΕΟΚ σε προϊόντα που μας συνέφερε η άμεση ένταξη· δεν αντέδρασε στους περιορισμούς στις εξαγωγές ελληνικών κλωστοϋφαντουργικών· δέχτηκε 7ετή μεταβατική περίοδο για την ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων, ενώ αντίθετα υποχώρησε στις πιέσεις των βιομηχάνων και ζήτησε 2ετή μεταβατική περίοδο για την εφαρμογή της ευνοϊκής για τους εργαζόμενους κοινωνικής νομοθεσίας της ΕΟΚ· Λ. Κύρκος, «ΕΟΚ, για μian Ευρώπη των εργαζομένων» (αγόρευση στη Βουλή στη συζήτηση για την επικύρωση της συμφωνίας ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ), *ΕΟΚ, ΝΑΤΟ, Πολυτεχνείο*, ό.π., σελ. 38-40.

14.5 Ο παράγοντας Ύφεση

Πριν προχωρήσουμε, μια απαραίτητη παρέκβαση. Εάν, όπως είδαμε και αλλού, η αποσταλινοποίηση και η υποχώρηση της ασφυκτικής ηγεμονίας του σοβιετικού κέντρου αποτέλεσαν ένα «παράθυρο ευκαιρίας» για τα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης ώστε να διεκδικήσουν μια στρατηγική και ιδεολογική αυτοτέλεια, μια αντίστοιχη ευκαιρία τους δόθηκε και στο πλαίσιο της Ύφεσης του άλλοτε οξύτατου ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού. Η μείωση της έντασης στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και η σχετική υποχώρηση της αμερικανικής ηγεμονίας, μαζί με την παρακμή της πυγμής της ΕΣΣΔ, αφενός ανάγκαζαν τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα να αυτονομηθούν από το σοβιετικό σύμπαν, αφετέρου ωθούσαν και επέτρεπαν στη μη κομμουνιστική Αριστερά (αλλά και σε όλες τις πολιτικές δυνάμεις) να συνομιλήσουν ή και να συνεργαστούν με τους κομμουνιστές. Όπως έχει σημειωθεί, στη βάση αυτής της *détente* βρισκόταν η αμοιβαία αναγνώριση ότι τα σύνορα, ιδίως δηλαδή τα σύνορα ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς, δεν θα αμφισβητούνταν στο εξής.¹¹³⁴

Έτσι, οι κομμουνιστές αναγνώριζαν ότι επρόκειτο για μια σημαντική αλλαγή στη διεθνή κατάσταση, που έδινε και τη δυνατότητα κοινών δράσεων και συμμαχιών στην κλίμακα της Δυτικής Ευρώπης.¹¹³⁵ Ωστόσο, παρά τη δεκτικότητα που επεδείκνυαν προς την εξέλιξη της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, οι ευρωπαίοι κομμουνιστές δεν αποδέχονταν εξίσου και το πλαίσιο της συμμετοχής στο NATO. Για τους Γάλλους υπήρχε βέβαια και η νομιμοποιητική βάση της απόσυρσης της Γαλλίας από τη συμμαχία από τον Ντε Γκωλ· για τους Έλληνες επίσης το αντιαμερικανικό κλίμα που τροφοδοτούσε στη χώρα η ανάμειξη στη δικτατορία και στην τραγωδία της Κύπρου, την ώρα που ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής ήταν αυτός που απέσυρε τη χώρα από το στρατιωτικό σκέλος του NATO τον πρώτο καιρό της Μεταπολίτευσης· οι Ισπανοί, τέλος, ήταν δικαιολογημένα επιφυλακτικοί εφόσον ο Φράνκο είχε επιχειρήσει να βρει στην πρόσδεση στο NATO ένα στήριγμα θωράκισης του καθεστώτος.¹¹³⁶ Όμως η ευρύτερη διαδικασία καταλλαγής και ειρήνευσης ανάμεσα στα δύο μπλοκ ήταν και αναγκαία προϋπόθεση για να μπορέσει ο Μπερλινγκουέρ, σε μια περίφημη συνέντευξή του στο περιοδικό *Time* αμέσως μετά τις θριαμβευτικές για το PCI αυτοδιοικητικές εκλογές του 1975, να συνδέσει την αποφασιστική παραμονή και συμμετοχή της Ιταλίας στην ΕΟΚ με τη θέση περί μη απόσυρσης της χώρας από το NATO – εφόσον μια «μονομερής απόσυρση της Ιταλίας θα διατάρασσε τη διαδικασία [της ύφεσης]». ¹¹³⁷ Σχεδόν τριάντα χρόνια μετά

¹¹³⁴ Βλ. τα διαφωτιστικά από αυτή την άποψη κείμενα των John Campbell, «Eurocommunism: Policy Questions for the West», και Pierre Hassner, «Postwar Western Europe: The Cradle of Eurocommunism?», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and détente*, ό.π.

¹¹³⁵ 20e Congres du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 44-52.

¹¹³⁶ Juan Calanda, «NO a la OTAN», *Nuestra Bandera*, vo. 69, τέταρτο τρίμηνο 1972.

¹¹³⁷ Στο Pietro Valenza (επιμ.), *Il compromesso storico*, ό.π. Τρία χρόνια αργότερα, ο Μπερλινγκουέρ θα επαναβεβαιώσει τη θέση αυτή, όταν σε μια συνέντευξη στον Gianpaolo Panza της *Corriere della sera* θα προβεί σε μια εντυπωσιακή διατύπωση, εκτιμώντας ότι η συμμετοχή στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας θα ήταν (μετά και την εμπειρία της Τσεχοσλοβακίας και τη μοίρα του Ντούμπτσεκ) απειλή

τη συνέντευξη στους *Times* με την οποία ο Μωρίς Τορέζ προχωρούσε σε μια τολμηρή κίνηση αποστασιοποίησης από το σοβιετικό κέντρο ανοίγοντας ένα εθνικό, γαλλικό μονοπάτι προς το σοσιαλισμό, ο Μπερλιγκουέρ εξίσου τολμηρά διαβεβαίωνε ότι το PCI θα σεβαστεί το υπάρχον status quo και την παρούσα φάση σταθεροποίησης, και εντός αυτού του πλαισίου θα διεκδικήσει να ορίσει τη μοίρα μιας από τις μεγαλύτερες χώρες του Δυτικού κόσμου.

Το κλίμα αυτό, και σε ό,τι αφορά τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, δοκιμάστηκε με την κρίση των «ευρωπυραύλων». Το 1977, η ΕΣΣΔ αναπτύσσει στο έδαφος των χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας τους πυραύλους SS-20, και γρήγορα ο καγκελάριος Σμιτ θέτει σε ετοιμότητα τους Δυτικούς απέναντι στη διαφαινόμενη ενίσχυση του ανατολικού μπλοκ στο ευρωπαϊκό έδαφος. Στις 12 Δεκεμβρίου 1979, το NATO παίρνει τη «διπλή απόφαση» να αναπτύξει από το 1983 108 πυραύλους Πέρσινγκ 2 στη Δυτική Γερμανία και άλλους 464 πυραύλους σε χώρες μέλη της συμμαχίας, αρχίζοντας ταυτόχρονα διαπραγματεύσεις με την ΕΣΣΔ. Η Γαλλία, όντας εκτός NATO από το 1966, έμενε εκτός του σχεδίου, αλλά η Ιταλία (με 112 πυραύλους στο έδαφός της) θα αποκτούσε σημαντικό ρόλο μαζί με τη Δ. Γερμανία. Το PCF καταδικάζει ευθέως τη «διπλή απόφαση», εγκαλώντας τον Ζισκάρ και τους γάλλους Σοσιαλιστές για ενδοτισμό απέναντι στις αμερικανικές πιέσεις. Αντίθετα, οι Ιταλοί επιδεικνύουν ευελιξία και πραγματισμό, διατυπώνοντας έντονη αντίθεση αλλά χωρίς να επανεξετάζουν τη θέση για μη μονομερή αποχώρηση από το NATO.¹¹³⁸

Αναπτύσσονταν εν προκειμένω διακριτές στρατηγικές.¹¹³⁹ Η λογική του PCI προσομοίαζε στη λογική της κυβέρνησης της Δυτικής Γερμανίας: ένας συνδυασμός ειρηνιστικού ατλαντισμού και ευρωπαϊκής ύφεσης – με μια ευρωπαϊκή δομή ειρήνης και μια Δυτική Ευρώπη πιο αυτόνομη όχι μέσω της στρατιωτικής ισχύος αλλά μέσω της ύφεσης και της προώθησης δεσμών με την Ανατολική Ευρώπη και τον Τρίτο Κόσμο. Και η λογική της Γαλλίας, δηλαδή λιγότερη έμφαση στον αφοπλισμό και αντίθεση στην αποπυρηνικοποίηση της Ευρώπης, που θα ενίσχυε την ΕΣΣΔ. Έτσι, το PCI τασσόταν υπέρ ενός δμηνου μορατόριουμ για πάγωμα της ανάπτυξης των SS-20 και της κατασκευής των Πέρσινγκ, υιοθετώντας μια θέση κοντινή στη μη κομμουνιστική αριστερά της Δυτικής Ευρώπης. Η μετριοπαθής στάση της ΕΣΣΔ απέναντι στο SPD (με τις επισκέψεις του Μπραντ στη Μόσχα το 1978 και ιδίως το 1981, σε διερευνητική αποστολή για το θέμα των ευρωπυραύλων) διευκόλυνε την προσέγγιση των Ιταλών με τους σοσιαλδημοκράτες χωρίς ρήξη με την ΕΣΣΔ.¹¹⁴⁰ Όσο

για έναν ανεξάρτητο δρόμο προς το σοσιαλισμό και λέγοντας χαρακτηριστικά «νιώθω πιο ασφαλής από την εδώ μεριά του φράχτη», αναφέρεται στο Giovanni Russo, «Il compromesso storico: the Italian Communist Party from 1968 to 1978», *ό.π.*, σελ. 88.

¹¹³⁸ Marc Lazar, «De la crise des euromissiles à la détente gorbatchevienne», *Communisme*, vo. 18-19, 1988, σελ. 141-145.

¹¹³⁹ Όπως τις περιγράφει ο Pierre Hassner, ερευνητής του CERI (Centre d'études et de recherche internationales), βλ. Pierre Hassner, «L'eurogauche entre les euromissiles et la Pologne», *Politique étrangère*, vo. 1, 1982, σελ. 101-102.

¹¹⁴⁰ Pierre Hassner, *ό.π.*, σελ. 96-98.

για το PCF, η Κεντρική του Επιτροπή υιοθετούσε το 1977 την έκθεση Καναπά «Εθνική άμυνα, ανεξαρτησία, ειρήνη και αφοπλισμός», σύμφωνα με την οποία η πυρηνική ισχύς της Γαλλίας ήταν «το μόνο μέσο πραγματικής αποτροπής». Οι γαλλικές κάνες της αποτροπής θα έπρεπε να είναι στραμμένες «σε κάθε αζιμούθιο», δηλαδή προς κάθε κατεύθυνση χωρίς προνομιακούς στόχους. Με τον τρόπο αυτό, το PCF διατηρούσε τον «πυρηνικό του εθνικισμό» και επομένως τις γέφυρες και με τον γκωλισμό και με το αριστερό CERES.¹¹⁴¹ Ταυτόχρονα, απέκρουε την ιδέα μιας κοινής ευρωπαϊκής άμυνας υπέρ του εθνικού (πυρηνικού) ρόλου της Γαλλίας,¹¹⁴² σε αντίθεση με τους Ιταλούς που τάσσονταν υπέρ μιας ευρωπαϊκής άμυνας ως μοχλό μεγαλύτερης αυτονομίας από τις ΗΠΑ και απομάκρυνσης από μια οπτική της Ευρώπης ως πυλώνα του NATO.¹¹⁴³

14.6 Τα κόμματα ως μηχανισμοί διαμεσολάβησης του εξευρωπαϊσμού

Μέχρι στιγμής, τοποθετήσαμε τους μετασχηματισμούς των ευρωκομμουνιστικών θέσεων υπό το πρίσμα της θεμελιακής θεσμικής διχοτομίας για την οικοδόμηση της Ευρώπης (φεντεραλιστική τάση vs διακυβερνητική και μάλλον «εθνική» προσέγγιση). Η διχοτομία αυτή όμως αναδιπλασιαζόταν σε ένα επίπεδο «σύγκρουσης» ανάμεσα στον εν ευρεία εννοία Βορρά και τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό Νότο. Σύγκρουση που είχε βέβαια τις ρίζες της στον μεταπολεμικό συμβιβασμό που γέννησε και την ιστορία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όταν η ανασυγκρότηση και ο εκσυγχρονισμός της Ευρώπης, καθώς και η σχετική της αυτονομία από τον άξονα ΗΠΑ-Αγγλίας, αποφασίστηκε να διέλθει από την αναζωογόνηση της γερμανικής οικονομίας στο πλαίσιο μιας διαδικασίας ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης. Η απόφαση (όπως το σκεπτικό του Μονέ) ότι η Γερμανία «δεν μπορούσε να καταστραφεί» οδηγούσε στη δημιουργία του άξονα Παρίσι-Βόννη, μια σχέση συμβιωτική αλλά ταυτόχρονα και ανταγωνιστική, που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τους συσχετισμούς και τις συμμαχίες στη μετέπειτα εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ενώ ταυτόχρονα υπήρξε η μεγάλη κινητήρια δύναμή της. Η σταδιακή ενίσχυση της Γερμανίας βρισκόταν σε διαρκή τριβή με τη γαλλική οπτική και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση διχάστηκε σε δύο μεγάλες στρατηγικές. Η Γαλλία επιδίωκε μια οικονομική ενοποίηση υπό τον έλεγχο μιας συνομοσπονδίας κρατών που θα ήταν όσο το δυνατό ευρύτερη (με τη Βρετανία και την Ιταλία εντός) ως αντίβαρο στην

¹¹⁴¹ Όπως σημειώνει η ερευνήτρια στο IFRI (Institut Français des Relations Internationales) Nicole Gnesotto, «Le PCF et les euromissiles», *Politique étrangère*, vo. 3, 1983, σελ. 703-704.

¹¹⁴² Την ίδια στιγμή που, στο κοινωνικό επίπεδο και μέσα και από τις οργανώσεις ειρήνης, προωθούσε έναν ουμανιστικό λόγο: το 1979 «ούτε Πέρσινγκ ούτε Κρουζ», το 1981 «ούτε Πέρσινγκ ούτε SS-30», και γενικά συνθήματα ειρήνης που συναρθρώνονταν με την εναντίωση στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό με προοπτική τον «προοδευτικό και ισορροπημένο αφοπλισμό» σε Δύση και Ανατολή.

¹¹⁴³ Συνέντευξη του Τζ. Ναπολιτάνο στον Μαρκ Λαζάρ, στο Marc Lazar, «De la crise des euromissiles à la détente gorbatchévienne», *ό.π.*, σελ. 163-164.

οικονομική λαβή της Μπούντεσμπανκ, ενώ η Γερμανία προτιμούσε μια νομισματική ένωση (ενδεχομένως σε ομοσπονδιακό μοντέλο) γύρω από έναν σκληρό πυρήνα κρατών με υγιή οικονομία, όπου η Μπούντεσμπανκ ή μια Κεντρική τράπεζα στο πρότυπό της θα είχε τον νομισματικό έλεγχο. Η πορεία της ολοκλήρωσης έτεινε να πολωθεί ανάμεσα σε δύο μπλοκ: αφενός, το μπλοκ που συσπειρωνόταν γύρω από το ισχυρό μάρκο, χωρών δημοσιονομικά ενάρετων, αφετέρου το μπλοκ στο οποίο συνομαδώθηκαν οι πληθωριστικές (Γαλλία, Ιταλία) και οι μικρότερες μεσογειακές χώρες.¹¹⁴⁴

Αναφερόμαστε σε αυτό το δίπολο για δύο λόγους. Καταρχάς, επειδή συνδέεται με το βάθος και τη διαμόρφωση του φιλοευρωπαϊκού ή ευρωσκεπτικιστικού αισθήματος στις αντίστοιχες χώρες. Επίσης, διότι οι χώρες στις οποίες αναπτύχθηκε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα εντάσσονται όλες, όχι τυχαία, στο δεύτερο από τα μπλοκ που προαναφέραμε – και στο πλαίσιο αυτό είναι που το ρεύμα αυτό επιχείρησε να διαμορφώσει έναν κομμουνιστογενή μεσογειακό ευρωπαϊκό μεταρρυθμισμό.¹¹⁴⁵ Προς το παρόν, θα σταθούμε στο πρώτο σημείο, που αναδεικνύει τη σημασία μιας από τις αρχικές μας παρατηρήσεις: ότι τα πολιτικά κόμματα αποτέλεσαν και αποτελούν έναν κρίσιμο κόμβο της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού, με την έννοια ότι διαμεσολαβούν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ιδεολογικά και πολιτικά και τη διασυνδέουν με τις κοινωνικές ευαισθησίες, αντιδράσεις και δεκτικότητες που αναπτύσσονται στο εκάστοτε εθνικό πλαίσιο. Ειδικά τα κομμουνιστικά κόμματα της Ευρώπης έπαιξαν έναν τέτοιο ρόλο, με άκρως ιδιόμορφο τρόπο. Εκκινώντας από μια θέση καχύποπτη απέναντι στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση, από τη μια διέγνωναν τις φιλοευρωπαϊκές υποδοχές των κοινωνιών στις οποίες έδρασαν και του δικού τους κοινωνικού και εκλογικού ακροατηρίου, και αντίστροφα αξιοποίησαν το ειδικό βάρος που είχαν ως εκ του μεγέθους και της πολιτικής τους παρουσίας με τρόπο που, μετασχηματίζοντας τις δικές τους προσλήψεις της Ευρώπης, να μετασχηματίζουν και τις προσλήψεις των πολιτών που τα ακολουθούσαν.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε αφορούν κυρίως βέβαια τις δύο σημαντικότερες περιπτώσεις, την ιταλική και τη γαλλική, που άλλωστε ήταν και ανάμεσα στις ιδρυτικές χώρες της ΕΟΚ. Προέρχονται δε από μελέτες που βασίστηκαν σε ένα εργαλείο, το Ευρωβαρόμετρο, το οποίο εν πολλοίς αναπτύχθηκε παράλληλα με την ευρωπαϊκή οικοδόμηση. Εάν ξεπεράσουμε ένα επίπεδο ανάλυσης «από τα πάνω» διαμόρφωσης πολιτικής από τις ελίτ, τότε διαπιστώνουμε ότι τα κόμματα, άλλοτε με καθυστέρηση κι άλλοτε προπορευόμενα, έπαιξαν σημαντικό ρόλο εκπροσώπησης ενός μέρους του κοινωνικού συνόλου, ανάγοντας κοινωνικά αιτήματα ή άναρθρες τάσεις σε πολιτική θέση. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα είναι μια περίπτωση που επιβεβαιώνει μια τέτοια υπόθεση, σε αντίθεση μάλιστα με τις αναμονές της θεωρίας,

¹¹⁴⁴ Jonathan Story, «Monetary union: Economic competition and political negotiation», *ό.π.*, σελ. 21-26.

¹¹⁴⁵ Κατ' αναλογία του μεσογειακού διαρθρωτικού μεταρρυθμισμού που εξετάσαμε στο κεφάλαιο 11 «Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός στον ευρωπαϊκό Νότο».

καθώς ήταν κάθε άλλο παρά mainstream κόμματα που διαχειρίστηκαν την υπόθεση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ήταν μάλλον αφετηριακά αποκλεισμένα από αυτήν, και η βιβλιογραφία θα τους επιφύλασσε μια μάλλον ανελαστική θέση στον ευρωσκεπτικιστικό πόλο.

Από τα διαθέσιμα λοιπόν στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου, γνωρίζουμε ότι το αίσθημα ενός ευρωπαϊκού «ανήκειν» ήταν εύλογα ισχυρότερο στις 6 ιδρυτικές χώρες της ΕΟΚ, ωστόσο με μια σημαντική εσωτερική διαφοροποίηση. Το κοινό σε Ιταλία και Γαλλία εκκινούσε από έναν πολύ λιγότερο θερμό ευρωπαϊσμό σε σχέση με το κοινό στη Γερμανία και τις χώρες της Μπενελούξ. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όμως, η απόσταση αυτή είχε υπερκαλυφθεί, αντανakλώντας την ανάδυση ενός ισχυρού πια φιλοευρωπαϊκού consensus στις δύο χώρες, που αφορούσε φυσικά και το ακροατήριο των κομμουνιστών. Το ερώτημα βέβαια εάν οι ψηφοφόροι οδήγησαν σε μεταστροφή της στάσης των κομμουνιστικών κομμάτων ή το αντίστροφο δεν έχει καθαρή απάντηση, παρόμοια με το ερώτημα σχετικά με την προτεραιότητα του αυγού ή της κότας.

Το βέβαιο είναι η εντυπωσιακή στροφή. Το 1950, όταν σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα γάλλων πολιτών τέθηκε το ερώτημα «Είστε υπέρ ή κατά της ενοποίησης της Ευρώπης;», θετικά απάντησε το 65% συνολικά αλλά μόλις το 19% των ψηφοφόρων του PCF· το 1957, τα ποσοστά αποδοχής μειώνονταν, σε μόλις 53% συνολικά και 13% στους ψηφοφόρους του PCF, ποσοστά εντυπωσιακά χαμηλά για τη μία από τις δύο βασικές ιδρυτικές χώρες της ΕΟΚ. Η εικόνα αντιστρέφεται μετά τη δημιουργία της Κοινής Αγοράς, η οποία είναι πια, αν θυμηθούμε την κομμουνιστική ορολογία, μια «αντικειμενική πραγματικότητα»: 72% του συνόλου των Γάλλων είναι υπέρ της ενοποίησης, με το αντίστοιχο ποσοστό στους ψηφοφόρους του PCF (που έχει πια αρχίσει να μεταβάλλει τη στάση του μετά και το ανάλογο σήμα της ΕΣΣΔ) να εκτοξεύεται στο 60%. Όλο και περισσότερο οι πολίτες αλλά και οι ψηφοφόροι του κομμουνιστικού κόμματος τοποθετούνται υπέρ της ενοποίησης. Το 1975, και παρότι οι έρευνες δεν είναι ακριβώς συγκρίσιμες, οι θετικές απόψεις στο σύνολο των Γάλλων φτάνουν το 78% και στους ψηφοφόρους του PCF το 64%. Αντίστοιχη είναι η εικόνα και στην Ιταλία, όπου το 1973 πια το 70% των Ιταλών και το 65% των ψηφοφόρων του PCI είναι υπέρ της ενοποίησης (και το 1975 τα δύο ποσοστά ταυτίζονται απολύτως, αντίστοιχα 77% και 75%!).¹¹⁴⁶

Αν η ευθυγράμμιση των κομμουνιστικών κομμάτων με τις ευρύτερες τάσεις μοιάζει σαφής, ωστόσο ήταν ταυτόχρονα και μια διαδικασία αντιφατική. Στη γαλλική περίπτωση, είδαμε ήδη νωρίτερα τις παλινδρομήσεις του PCF στο δρόμο του ευρωπαϊσμού. Στο πλαίσιο αυτό, και βέβαια στο πλαίσιο της συγκρουσιακής

¹¹⁴⁶ Τα στοιχεία στο Ronald Inglehart, *The Silent Revolution...*, ό.π., σελ. 311, 333 και 347-348, και ξανά αργότερα στο Ronald Inglehart, K. Reif, «Analyzing Trends in West European Opinion: the Role of the Eurobarometer Surveys», Karlheinz Reif, Ronald Inglehart (επιμ.), *Eurobarometer. The Dynamics of European Public Opinion. Essays in Honor of Jacques-Rene Rabier*, Macmillan, Λονδίνο 1991, σελ. 5-6.

συμβίωσης με τους Σοσιαλιστές στο δρόμο προς την κατάκτηση της εξουσίας, το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα δεν δίσταζε να έρθει, συνειδητά μάλιστα, σε αντίθεση με ισχυρές τάσεις της κοινής γνώμης.¹¹⁴⁷ Στην ιταλική περίπτωση, ο Robert Putnam, βασισμένος στις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου, έχει δείξει ότι ανάμεσα στους κομμουνιστές ψηφοφόρους η φιλοευρωπαϊκή στροφή συνέβη πριν μεταβληθεί ουσιωδώς η στάση του ίδιου του PCI.¹¹⁴⁸ Το πρωτοποριακό στις ευρωπαϊκές επεξεργασίες του PCI, επομένως, μοιάζει να ανταποκρίθηκε ακολουθώντας το κλίμα που διαμορφωνόταν και στην ιταλική κοινωνία αλλά και στο ίδιο του το εκλογικό ακροατήριο. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, η ιταλική κοινή γνώμη ήταν η πιο ευνοϊκά διακείμενη για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση από οπουδήποτε στην Ευρώπη. Οι δε ψηφοφόροι του PCI βρίσκονταν σε πιο προωθημένες φιλοευρωπαϊκές θέσεις από την καθοδηγητική ελίτ του κόμματος: το Ευρωβαρόμετρο του 1976 δείχνει ότι οι ψηφοφόροι του κόμματος είναι υπέρ μιας κοινής ευρωπαϊκής οικονομικής και νομισματικής πολιτικής κατά 81% (94% για τα λοιπά κόμματα), υπέρ της άμεσης εκλογής Ευρωκοινοβουλίου κατά 85% (92% τα λοιπά κόμματα) και αποδέχονται την ευρωπαϊκή νομοθεσία όσον αφορά τις διεθνείς σχέσεις κατά 76% (έναντι 90% για τα λοιπά κόμματα). Οι πίνακες που παραθέτει ο Putnam δείχνουν τη σχετική απόσταση των ψηφοφόρων από τον κομματικό μηχανισμό:

¹¹⁴⁷ Χαρακτηριστικό δείγμα, η αμφισβήτηση ερευνών κοινής γνώμης που αποτύπωναν ένα σαφές πλειοψηφικό ρεύμα, όπως εδώ η αμφισβήτηση μιας δημοσκόπησης του ινστιτούτου SOFRES τον Ιανουάριο του 1976, η οποία έδειχνε ότι το 63% των Γάλλων ήταν υπέρ της ενοποίησης και μόλις ένα 8% τοποθετούνταν κατά, βλ. Gérard Streiff, «L'affaire du parlement européen», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1976.

¹¹⁴⁸ Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», *ό.π.*, σελ. 319 και 321.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11 «Θεωρείτε επιθυμητό η Κοινή Αγορά να εξελιχθεί σε έναν πολιτικό σχηματισμό τύπου Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης;»

«Θεωρείτε επιθυμητό η Κοινή Αγορά να εξελιχθεί σε έναν πολιτικό σχηματισμό τύπου Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης;»		
	Ψηφοφόροι PCI	Στελέχη PCI
ΝΑΙ	75%	40%
ΟΧΙ	25%	60%

«Αποδέχετε να υπάρχει πάνω από την ιταλική κυβέρνηση μια ευρωπαϊκή κυβέρνηση υπεύθυνη για τις διεθνείς σχέσεις, την άμυνα και την οικονομία;»		
	Ψηφοφόροι PCI	Στελέχη PCI
ΝΑΙ	66%	20%
ΟΧΙ	34%	80%

Πηγή: Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», International Organization, τόμ. 32 no 2, άνοιξη 1978

Οι Ιταλοί γενικά και οι ψηφοφόροι του PCI ειδικότερα γίνονταν περισσότερο φιλοαμερικανοί και λιγότερο φιλοσοβιετικοί από το παραδοσιακό εκλογικό ακροατήριο –και τις συναφείς αντιλήψεις της κομματικής ελίτ– του PCI.¹¹⁴⁹ Οι ηγέτες του κόμματος μοιάζει ωστόσο να επέδειξαν μια εντυπωσιακή δυνατότητα να αντιλαμβάνονται τις τάσεις στο κομματικό τους ακροατήριο και στο εθνικό σώμα, επιβεβαιώνοντας τις σχέσεις ουσιαστικής αντιπροσώπευσης που συνεπάγεται μια συνεκτική κομματική δομή. Για τη «βαριά» δομή και κουλτούρα ενός κομμουνιστικού κόμματος, οι εντυπωσιακότερες αλλαγές θα γίνονταν, όπως είδαμε και αλλού, δίνοντας μια εντύπωση απόλυτης συνέχειας.¹¹⁵⁰

Είναι πάντως σαφές ότι οι Ιταλοί, και λιγότερο οι Γάλλοι, αναδεικνύονταν σε πρωτοπόρους της ευρωπαϊκής ενοποίησης – ιδίως εφόσον αυτό σήμαινε μια πολιτική ένωση, κοινές πολιτικές και οικονομική αλληλεγγύη. Για τους Ιταλούς, ενδεχομένως να σήμαινε και μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στο χειρισμό των προβλημάτων σε

¹¹⁴⁹ Ο.π., σελ. 325-329.

¹¹⁵⁰ Όπως περιγράφει γλαφυρά ο Putnam, «δημοσίως και ιδεολογικά, η σοβιετική εξωτερική πολιτική ακόμα θεωρείται αντι-ιμπεριαλιστική. Τα δώρα στα φεστιβάλ του PCI είναι ακόμα ταξίδια στην Κούβα, την Ανατολική Γερμανία και τη Ρωσία, και το αγαπημένο ποτό είναι κρασιά του ανατολικού μπλοκ. Ωστόσο, κατ' ιδίαν, όλο και περισσότεροι από τους ηγέτες και τα μέλη του PCI είναι έτοιμοι να κριτικάρουν τις ιμπεριαλιστικές τάσεις της ΕΣΣΔ [...] Το βάρος του σοβιετικού συνδέσμου σε όρους οργανωτικής αλληλεγγύης και υλικής στήριξης όλο και μειώνεται, ενώ συνεπάγεται και όλο και περισσότερες χαμένες ευκαιρίες για το κόμμα με όρους εκλογικής επιρροής και δυνατότητας συμμαχιών», ό.π., σελ. 342-343.

ευρωπαϊκό παρά σε εθνικό επίπεδο, στοιχείο που αντανάκλα το περίφημο *malgoverno* της Χριστιανοδημοκρατίας και τη συναφή κρίση πολιτικής εμπιστοσύνης που έδινε διαρκώς πόντους στο PCI.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12 Υπέρ ή κατά μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ένωσης και της οικονομικής αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών

«Είστε υπέρ ή κατά μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ένωσης;			Υπέρ ή κατά της οικονομικής αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών		
	Υπέρ	Κατά		Υπέρ	Κατά
Ιταλία	71%	11%	Ιταλία	88%	2%
Λουξεμβούργο	71	11	Λουξεμβούργο	87	8
Γερμανία	70	13	Γερμανία	77	7
Βέλγιο	51	9	Ολλανδία	79	9
Γαλλία	66	17	Γαλλία	78	9
Ολλανδία	54	15	Βέλγιο	78	9
Ιρλανδία	37	38	Ιρλανδία	80	10
Βρετανία	36	46	Δανία	62	25
Δανία	21	54	Βρετανία	59	28

Πηγή: Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, κατ' ανάλογο τρόπο, ισχυρά ποσοστά υποστήριξης της ευρωπαϊκής υποστήριξης παρουσίαζαν και οι νεοεισερχόμενες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, σε σημαντικό βαθμό τείνοντας προς την ΕΟΚ ως πόλο δημοκρατικής και αναπτυξιακής έλξης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13 Στάσεις ως προς τη συμμετοχή στην ΕΟΚ και την ευρωπαϊκή ενοποίηση, 1982-1985

Στάσεις ως προς τη συμμετοχή στην ΕΟΚ και την ευρωπαϊκή ενοποίηση, 1982-1985					
		Στάση ως προς τη συμμετοχή στην ΕΟΚ			Στάση ως προς την ενοποίηση της Δ. Ευρώπης
		Είναι καλό πράγμα	Ούτε καλό ούτε κακό	Είναι κακό πράγμα	Υπέρ
Ιδρυτικά μέλη	Ολλανδία	82%	14%	4%	86%
	Λουξεμβούργο	80	17	4	88
	Ιταλία	76	20	4	93
	Βέλγιο	67	27	6	89
	Γαλλία	64	29	7	91
	Γερμανία	62	30	8	87
Νεότερα μέλη	Ισπανία	67	23	10	90
	Πορτογαλία	53	30	17	85
	Ιρλανδία	50	28	22	80
	Ελλάδα	47	35	18	79
	Δανία	37	32	31	48
	Βρετανία	35	30	35	77

Πηγή: R. Inglehart, K. Reif, «Analyzing Trends in West European Opinion: the Role of the Eurobarometer Surveys», Karlheinz Reif, Ronald Inglehart (επιμ.), *Eurobarometer. The Dynamics of European Public Opinion. Essays in Honor of Jacques-Rene Rabier*, Macmillan, Λονδίνο 1991, σελ. 8

Τα σχετικά χαμηλότερα ποσοστά αποδοχής της ΕΟΚ για την Ελλάδα την περίοδο 1982-1985, όπως αποτυπώνονται στον παραπάνω πίνακα, αντανακλούν το μεταπολιτευτικό κύμα διάχυτου ευρωσκεπτικισμού και αντι-δυτικών αισθημάτων, όπως εκφράστηκαν και εκλογικά αλλά και στο επίπεδο της κοινής γνώμης, ιδίως στις νεότερες ηλικίες. Η Σουζάνα Βέρνυ έχει δείξει, χρησιμοποιώντας τις πρώτες σχετικές έρευνες του Ευρωβαρόμετρου για την Ελλάδα (1980-1981),¹¹⁵¹ ότι την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο τα αισθήματα αντίθεσης και αδιαφορίας απέναντι στην ΕΟΚ και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ήταν αυξημένα, με αποκορύφωμα τις εκλογές

¹¹⁵¹ Susannah Verney, «An Exceptional Case? Party and Popular Euroscepticism in Greece, 1959-2009», *South European Society and Politics*, τόμ. 16, νο. 1, Μάρτιος 2011, σελ. 55-60.

του 1981, για να περιορισθούν δραστικά στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, μαζί με την εξέλιξη της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ.

Σε κάθε περίπτωση, και εδώ τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα διαδραμάτισαν έναν διαμεσολαβητικό ρόλο, και ρόλο διαπαιδαγώγησης ως προς το δικό τους κοινό, με όρους πάντως αρκετά διαφορετικούς στις δύο εθνικές περιπτώσεις. Οι ισπανοί κομμουνιστές, ως ένας σχετικά ισχυρός αλλά δευτερεύων πόλος της πολιτικής ζωής στη φάση της μετάβασης, εμφανίζονταν ως εγγυητές του εκδημοκρατισμού της Ισπανίας, που συνέπιπτε και με τον εξευρωπαϊσμό της και τον προϋπέθετε – απέναντι μάλιστα στους πιο ριζοσπαστικούς Σοσιαλιστές. Στη δε ελληνική Μεταπολίτευση, το μικρό αλλά ιδεολογικά διεισδυτικό ΚΚΕ εσωτερικού ήταν στην ουσία εκείνη η πολιτική δύναμη που νομιμοποιούσε την ευρωπαϊκή ιδέα στην τότε σφόδρα ευρωσκεπτικιστική ελληνική Αριστερά (ξεκινώντας από το ΚΚΕ και μέχρι το ριζοσπαστικό με τριτοκοσμικές αιχμές ΠΑΣΟΚ). Μακροπρόθεσμα, η ανάδειξη της ελληνικής κοινωνίας σε μια από τις πλέον φιλοευρωπαϊκές ανάμεσα στις χώρες της ΕΟΚ δικαίωνε πλήρως, αναδρομικά, μία τολμηρή θέση που ωστόσο δεν είχε αποδώσει πολιτικούς καρπούς για το μικρό κόμμα της ανανεωτικής Αριστεράς.

14.7 Οι ευρωεκλογές του 1979, ένα σημείο καμπής

Η άμεση εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου στις 10 Ιουνίου 1979 αποτέλεσε ορόσημο για την πορεία της ολοκλήρωσης και αναζωπύρωσε μισοσβησμένες συζητήσεις και διχασμούς. Η μόνιμη ένταση ανάμεσα στα όργανα διακυβερνητικής υφής (όπως το Συμβούλιο και η Επιτροπή ως προς τη σύνθεσή της) και στα όργανα υπερεθνικής μορφής (η Επιτροπή ως προς τη λειτουργία της και το Ευρωκοινοβούλιο) φάνηκε αυτή τη φορά να κλίνει προς τη δεύτερη πλευρά. Το Ευρωκοινοβούλιο αποκτούσε δικαιώματα που «δεν προβλέπονταν στις συνθήκες»:¹¹⁵² αρμοδιότητες επί του κοινοτικού προϋπολογισμού (με δικαίωμα βέτο), γνωμοδότηση επί του συνόλου της κοινοτικής δραστηριότητας, καθώς και το δικαίωμα να καθαιρεί την Επιτροπή – ωστόσο παρέμενε περιορισμένο, αφού δεν διέθετε συνεχή και πλήρη παρέμβαση στη νομοθετική διαδικασία. Η ενίσχυσή του αναζωπύρωνε τη διχοστασία μεταξύ φεντεραλιστών και υπέρμαχων της εθνικής κυριαρχίας αλλά και αντίστοιχα ρήγματα στο εσωτερικό πολιτικών ομάδων στο ευρωπαϊκό επίπεδο.

Όσον αφορά την πρώτη, και μόνιμη, διχοστασία: η Έκθεση της Επιτροπής («έκθεση Τίντεμανς»), που παρουσιάστηκε τον Ιούνιο του 1975, με έντονη την επιρροή του Σπινέλι, χρησιμοποιούσε για πρώτη φορά την έκφραση «Ευρωπαϊκή Ένωση» προσδιορίζοντάς την ως απώτερο στόχο για τη δεκαετία του 1980.¹¹⁵³ Πράγματι, η

¹¹⁵² Ξενοφών Γιαταγάνας, *Η Ευρώπη και η Αριστερά*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σελ. 123-131.

¹¹⁵³ Bino Olivi, Alessandro Giaccone, *L'Europe difficile*, Gallimard, Παρίσι 1998, σελ. 142.

έκθεση κατέληγε ότι πρώτιστος στόχος της ΕΟΚ πρέπει να είναι η οικονομική και νομισματική ένωση: κοινή νομισματική πολιτική, προϋπολογισμός, αντιμετώπιση ανισοτήτων και κοινωνική πολιτική, καθώς και νέες θεσμικές εξουσίες στα πεδία της άμυνας, της εξωτερικής πολιτικής και των δικαιωμάτων. Το Ευρωκοινοβούλιο, «συμμαχώντας» με την Επιτροπή, το 1974-1975 διαδήλωνε την ανάγκη η ΕΟΚ να αποκτήσει «ενιαίο κέντρο λήψης αποφάσεων» και μια «πραγματική κυβέρνηση» υπόλογη στο Ευρωκοινοβούλιο, διεκδικώντας για τον εαυτό του εξουσίες ελέγχου του προϋπολογισμού και «τουλάχιστον ισότιμη» συμμετοχή στη νομοθετική διαδικασία.¹¹⁵⁴ Ο Α. Σπινέλι είχε καταλυτικό ρόλο στην προσπάθεια να οικοδομηθεί αυτή η ιδιότυπη «συμμαχία» ανάμεσα στα υπερεθνικά όργανα της ΕΟΚ (Κοινοβούλιο, Επιτροπή και Δικαστήριο). Καθώς το κοινοβούλιο προσπαθούσε «να δραπετεύσει από τη θεσμική φυλακή» που είχε στήσει ο Μονέ, η Επιτροπή αναγνώριζε την ανάγκη άμεσης εκλογής του στις αρχές του 1970.¹¹⁵⁵

Η άμεση εκλογή παρήγαγε, πέρα από τις θεσμικές, και πολιτικές συνέπειες. Σε ό,τι μας αφορά εν προκειμένω, αναζωπύρωσε και ανέδειξε την απόσταση στο εσωτερικό του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Από τη μια μεριά, το PCF ήταν αντίθετο με την απευθείας εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου, με το επιχείρημα ότι η ευρωπαϊκή Δεξιά, μαζί με τη σοσιαλδημοκρατία (και υπό την ηγεμονία της Γερμανίας), επιδίωκαν, ενισχύοντας το Ευρωκοινοβούλιο, να το καταστήσουν ισχυρό υπερεθνικό όργανο που θα νομιμοποιούσε συντηρητικές πολιτικές. Μετέβαλε όμως γνώμη το 1977, εφόσον μάλιστα στη Γαλλία οι εκλογές θα γίνονταν με εθνική λίστα και αναλογική εκπροσώπηση και ο Μαρσαί δεν μπορούσε να λείψει από ένα παιχνίδι στο οποίο «κατέβαιναν» τα μεγάλα ονόματα (Μιτεράν, Σιράκ, Σιμόν Βέλ). Ωστόσο, κατήγγελλε προεκλογικά όσους «θέλουν να λαμβάνονται οι αποφάσεις στις Βρυξέλλες ή στη Βόννη και όχι πια στο Παρίσι», όσους επιθυμούν «την ομογενοποίηση στον αμερικανικό μύλο».¹¹⁵⁶ Σε μια φάση σύγκρουσης με τους Σοσιαλιστές και σχετικής αποστασιοποίησης από την υπόθεση της Ενωμένης Αριστεράς, το PCF επανερχόταν με άνεση στην εθνική-ταξική ανάλυση της Κοινής Αγοράς ως εργαλείου διαμόρφωσης ενός νέου ιμπεριαλιστικού καταμερισμού εργασίας. Περισσότερο όμως από τους Αμερικανούς, οι δυνάμεις της αντίδρασης ταυτίζονται με τη Δυτική Γερμανία, η οποία με εργαλείο τις τράπεζες και την ίδια την ΕΟΚ θα μπορούσε να εμποδίσει τις προοδευτικές προοπτικές της Γαλλίας.¹¹⁵⁷

Από την άλλη, το PCI θεωρούσε την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση προαπαιτούμενο της αυτονομίας της κάθε χώρας. Η δε διεύρυνση προς το νότο (Ελλάδα, Ιβηρική) ήταν σημαντική, καθώς θα σήμαινε τη δυνατότητα συγκρότησης ενός μπλοκ χωρών και αριστερών δυνάμεων που θα μπορούσε να πιέσει τις πλουσιότερες χώρες για

¹¹⁵⁴ Michael Burges, *Federalism and European Union...*, ό.π., σελ. 52-56.

¹¹⁵⁵ Ο.π., σελ. 69-70.

¹¹⁵⁶ Françoise De La Serre, Marie-Claude Smouts, Geneviève Bibes, Henri Menudier, «Convergences nationales, dimensions partisans et affinités croisées», *Revue française de science politique*, vo. 6, 1979, σελ. 1019.

¹¹⁵⁷ Jane Sweeney, «The Left in Europe's Parliament...», ό.π., σελ. 176-177.

πολιτικές περιφερειακής αναδιανομής¹¹⁵⁸ – ευνοώντας τελικά και την ιταλική οικονομία. Οι αποκλίσεις αυτές, έως έναν βαθμό, αντανakλούσαν όχι μόνο τον διεθνή προσανατολισμό των κομμουνιστικών κομμάτων αλλά και τους όρους ένταξής τους στην εθνική πολιτική κατάσταση. Στη Γαλλία, η υπερεθνική εξέλιξη της Κοινότητας δεν υποστηριζόταν από κανέναν, πλην του Σερβάν-Σρεμπέρ, που πήρε ένα φτωχό 2% στις εκλογές! Όλο το πολιτικό σύστημα, από την Αριστερά μέχρι τη Δεξιά (PCF, PS και RPR), κινούνταν στη γκωλική παράδοση: κανείς δεν ήθελε ενίσχυση των εξουσιών του Ευρωκοινοβουλίου, ούτε ομοσπονδιακή Ευρώπη, αλλά στην καλύτερη περίπτωση μια ευρωπαϊκή συνομοσπονδία.¹¹⁵⁹ Όλες ανεξαιρέτως οι πολιτικές δυνάμεις επέσειαν το φόβητρο της γερμανικής κυριαρχίας. Το ιταλικό πολιτικό σύστημα, αντίστροφα, συνέκλινε στην ενίσχυση της ευρωπαϊκής ενότητας και ομοιοούσε στην ενίσχυση του Ευρωκοινοβουλίου αλλά και στη διεύρυνση, διαφορετικά την «επανεξισορρόπηση», της ΕΟΚ προς Νότο. Επιλογή καθόλου άσχετη με το γεγονός ότι οι 17 από τις 20 λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της Κοινότητας βρίσκονταν στην Ιταλία – η αύξηση των πιστώσεων από το Περιφερειακό Ταμείο και η μείωση της ιταλικής συμμετοχής στον Προϋπολογισμό ήταν αυτονόητα αιτήματα.¹¹⁶⁰

Στο συγκεκριμένο επίπεδο των ευρωπαϊκών θεσμών και εξουσιών, το PCI ήταν σαφώς υπέρ της διεύρυνσης της αρμοδιότητας και νομιμοποίησης του Ευρωκοινοβουλίου, ως θεσμικό και νομιμοποιημένο αντίβαρο στις εξουσίες της Επιτροπής. Ένας από τους ειδικούς του κόμματος στα θέματα ΕΟΚ, και μέλος του Ευρωκοινοβουλίου, ο Silvio Leonardi, υποστήριζε από το 1975 ότι είναι αναγκαία η υπέρβαση της «τελωνειακής» ΕΟΚ, που οδηγούσε στη συγκέντρωση του κεφαλαίου, υπέρ μιας «θετικής ολοκλήρωσης» με περιφερειακές αναπτυξιακές πολιτικές. Αναγκαίος όρος μιας τέτοιας υπέρβασης ήταν και η ενίσχυση της αντιπροσωπευτικότητας του κοινοβουλίου. Το PCF τηρούσε όμως και πάλι αντιφατική στάση: παρότι από το 1975 στέλνει εκπροσώπους και σχηματίζει κοινή ομάδα στο Ευρωκοινοβούλιο με τους Ιταλούς, παραμένει επιφυλακτικό. Στο 22ο συνέδριο, ο Μαρσαί δηλώνει ότι «η μοίρα των αγροτών μας αποφασίζεται σήμερα στις Βρυξέλλες», ενώ το 1976-1977 Μαρσαί και PCF επιμένουν ότι η άμεση εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου θα ήταν «έγκλημα κατά της Γαλλίας».¹¹⁶¹ Εν τέλει, τον Απρίλιο του 1979, ο Μαρσαί υποκύπτει δηλώνοντας ότι το κόμμα δεν είναι αντίθετο με την άμεση εκλογή.

Την ώρα όμως που ενόψει των ευρωεκλογών το PCF σε κοινή έκκληση με το ΚΚ Βελγίου λανσάρει το σύνθημα «Ευρώπη των εργαζομένων και εθνική ανεξαρτησία», καταγγέλλοντας τη στήριξη ενός ισχυρού Ευρωκοινοβουλίου από «το μεγάλο

¹¹⁵⁸ *Ο.π.*, σελ. 177-178.

¹¹⁵⁹ Françoise De La Serre, Marie-Claude Smouts, Geneviève Bibes, Henri Menudier, «Convergences nationales, dimensions partisans et affinités croisées», *ό.π.*, σελ. 1020-1022.

¹¹⁶⁰ *Ο.π.*, σελ. 1024-1025.

¹¹⁶¹ R.E.M. Irving, «The European Policy of the French and Italian Communists», *ό.π.*, σελ. 416-420.

κεφάλαιο [και] τις κυβερνήσεις»,¹¹⁶² το ιταλικό ΚΚ –με συνοδοιπόρους το ισπανικό και το ΚΚΕ εσωτερικού– βάδιζε στο δρόμο της ανάπτυξης ισχυρών πρωτοβουλιών εντός της ΕΟΚ. Παρουσιάζει ένα πλήρες και συνεκτικό πρόγραμμα ευρωπαϊκής πολιτικής για τις ευρωεκλογές του 1979: ευρωπαϊκό σχέδιο αντιμετώπισης της κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος, μέσα από τον έλεγχο των πολυεθνικών –με αποδοχή ταυτόχρονα του ρόλου της ελεύθερης αγοράς–, εναρμόνιση της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, πολιτική ένωση της Ευρώπης ώστε να αντιμετωπιστούν οι περιφερειακές ανισότητες και να διευκολυνθεί ο υπερεθνικός έλεγχος των δυνάμεων της αγοράς υπέρ της κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας.¹¹⁶³ Μια προγραμματική πλατφόρμα που παίρνει πια πολύ σοβαρά υπόψη την ανάγκη διαμόρφωσης πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.¹¹⁶⁴ Στη βάση της βρισκόταν η συλλογιστική ότι θα ήταν ευνοϊκό για τις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, στις οποίες συγκαταλέγεται εν πολλοίς και η Ιταλία, η ουσιαστική σύγκλιση των χωρών στους ευρωπαϊκούς «μέσους όρους». Αξιοποιώντας το αίτημα των «μεγάλων καπιταλιστικών ομάδων», καθήκον της ευρωπαϊκής Αριστεράς είναι πια αυτή η σύγκλιση να μην αφορά το κόστος εργασίας ή τα δημόσια οικονομικά, αλλά να εμπλουτιστεί λ.χ. με την πραγματική σύγκλιση των «επιπέδων φορολογίας των μεγάλων εισοδηματιών» και των τρόπων αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής κ.ο.κ.¹¹⁶⁵

Το σκηνικό γινόταν ακόμη πιο πολύπλοκο και πολλαπλώς καταταμημένο στο επίπεδο των ευρω-κομμάτων που σχηματίστηκαν με αφορμή τις εκλογές του 1979. Η ομάδα των κομμουνιστικών κομμάτων ξεκίνησε από τη συνάντηση στις Βρυξέλλες, στις 24 Σεπτεμβρίου 1978, όπου διαπιστώθηκαν και οι αποκλίσεις που απέκλειαν ένα κοινό πρόγραμμα. Σε επόμενες συναντήσεις, PCI και PCF αναζητούν τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή: γενικές διακηρύξεις για Ευρώπη των εργαζομένων, δημοκρατία, ειρήνη και συνεργασία ανάμεσα σε κυρίαρχα κράτη.¹¹⁶⁶ Η ομάδα θα κερδίσει συνολικά 10% στις εκλογές (εκλέγονται 1 δανός ευρωβουλευτής, 4 Έλληνες, 19 Γάλλοι, 24 Ιταλοί και 5 ανεξάρτητοι) και παρότι σχηματίζεται επισήμως, σπάνια συνέρχεται και σπανιότερα συντονίζεται.¹¹⁶⁷ Αντίθετα, η ομάδα των Σοσιαλιστών πέτυχε μεγαλύτερη συνοχή, με μια καμπάνια που κατέληξε σε κοινή διακήρυξη στις Βρυξέλλες, στις 24 Ιουνίου 1978. Στο 10ο συνέδριο της Ένωσης των Σοσιαλιστικών Κομμάτων (Βρυξέλλες, Ιανουάριος 1979) υιοθετήθηκε η «Έκκληση στους ψηφοφόρους» εν είδει προεκλογικού προγράμματος. Εκεί τα σοσιαλιστικά κόμματα

¹¹⁶² *Cahiers du communisme*, vo. 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1979 (ειδικό τεύχος για το 23ο συνέδριο του PCF), βλ. Παράρτημα σχετικά με τις ευρωεκλογές.

¹¹⁶³ Richard Dunphy, *Contesting Capitalism? Left Parties and European Integration*, ό.π., σελ. 57-58 και 79.

¹¹⁶⁴ Αλλά και συμμαχιών, ιδίως με τους σοσιαλιστές και τους σοσιαλδημοκράτες που αλλού βρίσκονταν σε άνοδο (οι σοσιαλδημοκράτες του Κρέισκι στην Αυστρία) και αλλού σε κάμψη (Σουηδία), όπως σημειώνει ο Τζιαν Κάρλο Παγιέτα σε ένα αφιέρωμα ενόψει ευρωεκλογών, βλ. G.C. Pajetta, «Il rispetto della diversità», *Rinascita*, 25-5-1979.

¹¹⁶⁵ Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, ό.π., σελ. 136.

¹¹⁶⁶ Françoise De La Serre, Marie-Claude Smouts, Geneviève Bibes, Henri Menudier, «Convergences nationales, dimensions partisans et affinités croisées», ό.π., σελ. 1041-1042.

¹¹⁶⁷ Jane Sweeney, «The Left in Europe's Parliament...», ό.π., σελ. 175-176.

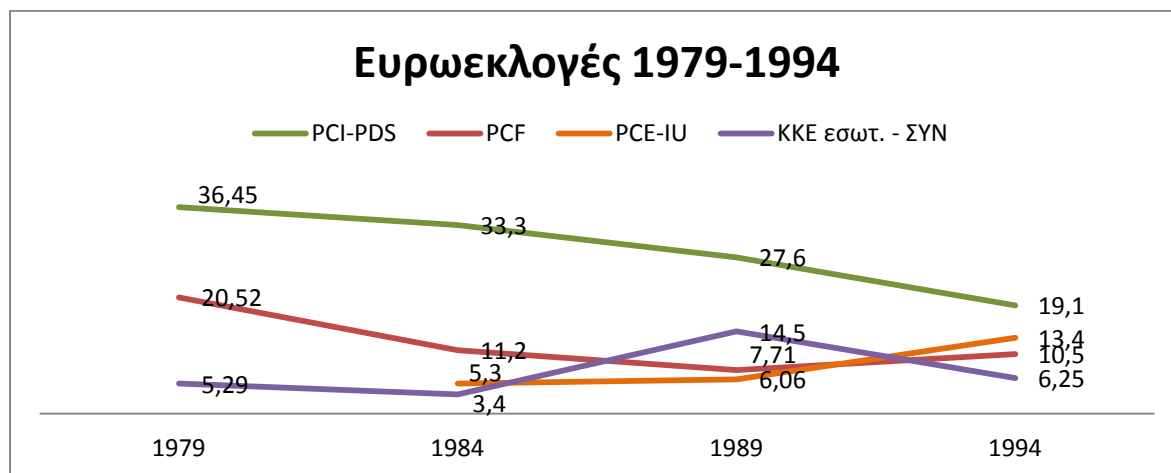
διατύπωναν τη θέση ότι στην οικοδόμηση της ευρωπαϊκής κοινότητας η «αναζήτηση κοινωνικών στόχων» πρέπει να ξαναπάρει τα ηνία από τη «λογική της καπιταλιστικής αγοράς», με εργαλεία όπως ο εκδημοκρατισμός της βιομηχανίας, ο δημόσιος έλεγχος, σε ευρωπαϊκό επίπεδο αυτή τη φορά κλπ. Στην ομάδα των Σοσιαλιστών, έπαιρναν τις πιο αριστερές θέσεις εκείνα τα κόμματα που είχαν να αντιμετωπίσουν τον ισχυρό ανταγωνισμό των κομμουνιστών στα αριστερά τους: το PS, με ισχυρή την επιρροή της αριστερής του πτέρυγας του CERES, κατήγγελλε την Κοινή Αγορά και τη φιλελεύθερη λογική της Συνθήκης της Ρώμης ενώ επέμενε στον δημοκρατικό σχεδιασμό σε κοινοτικό επίπεδο, όπως άλλωστε έκανε και η αριστερή πτέρυγα του ιταλικού PSI. Ωστόσο, το PS επιχειρούσε να ισορροπήσει ανάμεσα σε παρόμοιες θέσεις και στους εθνοκεντρικούς καταναγκασμούς που έθετε το γαλλικό κλίμα: η Ευρώπη θα έπρεπε να παίζει καθοριστικό ρόλο συνεργασίας για την ύφεση και την ειρήνη, αλλά όχι μέσα από ενισχυμένους υπερεθνικούς θεσμούς.¹¹⁶⁸

Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις σε κάθε ομάδα δημιουργούν διαπαραταξιακές ταυτίσεις και ευθυγραμμίσεις στις ευρωομάδες της Αριστεράς. Σχηματίζεται έτσι μία οιονεί πτέρυγα που θα μπορούσαμε να κατατάξουμε στην τάση του ήπιου ευρωσκεπτικισμού: PCF, Αριστερά της Δανίας, οριακά οι βρετανοί Εργατικοί (των οποίων οι 17 ευρωβουλευτές ήταν ευθέως ενάντια στην Κοινή Αγορά, με επιχειρήματα παρόμοια με των γάλλων κομμουνιστών). Στην πτέρυγα ενός ισχυρού μεταρρυθμισμού θα μπορούσαν αντίστοιχα να καταταχθούν το PCI, το PS, το SPD, το ιταλικό PSI ή και οι Σοσιαλιστές της Μπενελούξ.¹¹⁶⁹ Στο πλαίσιο αυτού του διαπαραταξιακού άξονα, το PCI ανέπτυξε επαφές με κόμματα της σοσιαλιστικής ομάδας, όπως το SPD αλλά και το PS (αν και διακριτικά ώστε να μη θεωρηθεί ότι εμπλέκεται στη γαλλική εσωτερική σκηνή), επιχειρώντας να παίζει κομβικό ρόλο σε ένα εγχείρημα ευθυγράμμισης της μεταρρυθμιστικής ευρωαριστεράς.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁸ Françoise De La Serre, Marie-Claude Smouts, Geneviève Bibes, Henri Menudier, «Convergences nationales, dimensions partisans et affinités croisées», *ό.π.*, σελ. 1034-1040.

¹¹⁶⁹ Jane Sweeney, «The Left in Europe's Parliament...», *ό.π.*, σελ. 178-181.

¹¹⁷⁰ Françoise De La Serre, Marie-Claude Smouts, Geneviève Bibes, Henri Menudier, «Convergences nationales, dimensions partisans et affinités croisées», *ό.π.*, σελ. 1044.

Πηγές: Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *West European Politics*, τόμ. 18, vo. 1, Ιανουάριος 1995· Sterios Varvaroussis, «Le PCG de l'intérieur», *Communisme*, vo. 17, α' τρίμηνο 1988· www.cevipol.com.

Οι εξελίξεις πάντως μέχρι και τις εκλογές του 1984 δεν μετέβαλλαν ουσιωδώς το τοπίο της οργανωτικής χαλαρότητας των πολιτικών δυνάμεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Στο επίκεντρο των ευρωομάδων βρίσκονταν ισχυρά εθνικά κόμματα: το CDU ηγεμόνευε στην ομάδα του EPP, το SPD στους ευρωπαίους Σοσιαλιστές (που ενισχύονταν παραμένοντας η μεγαλύτερη ομάδα του Ευρωκοινοβουλίου, αν και με λιγότερη συνοχή λόγω της αποκλίνουσας τάσης των βρετανών Εργατικών), το PCI στον πυρήνα της ομάδας των κομμουνιστών, η οποία άλλωστε ήταν μάλλον «ένα σύνολο εθνικών κομμάτων χωρίς πραγματική κοινή ζωή».¹¹⁷¹ Αυτή η κεντρική θέση πάντως σε μια ελάχιστη συνεκτική ομάδα, επέτρεπε στους ιταλούς κομμουνιστές να αναπτύσσουν ελεύθερα τις πρωτοβουλίες τους, με αιχμή πάντα τον Αλτιέρο Σπινέλι και με ιδιαίτερη βαρύτητα στις θεσμικές αντιπαραθέσεις στους κόλπους της ΕΟΚ.¹¹⁷²

Η Jane Sweeney έχει πάντως υποστηρίξει ότι αυτός ο πολυκερματισμός των ευρωομάδων και η αδυναμία σχηματισμού μιας συνεκτικής ομαδοποίησης της ευρωπαϊκής Αριστεράς οφείλεται σε δομικούς παράγοντες: κυρίως δηλαδή στη

¹¹⁷¹ Jacques Moreau, Christine Verger, «Elus et évolution des forces politiques au parlement européen», Monica Charlot (επιμ.), *Les élections européennes de juin 1984*, Publications de la Sorbonne, Παρίσι 1986, σελ. 235-243.

¹¹⁷² Και σταδιακά να προσεγγίζουν τον πόλο της σοσιαλιστικής ευρω-ομάδας, το SPD: «Η κριτική του ευρωπαϊκού οικοδομήματος και η κατανόηση των σημερινών αναγκών δεν γίνεται από τις δυνάμεις της Δεξιάς, που είναι ιστορικά συνδεδεμένες με τις δυνάμεις που ίδρυσαν την Κοινότητα αλλά από δύο δυνάμεις διαφορετικές μεν αλλά με κοινές επιδιώξεις: το PCI και το γερμανικό SPD», όπως θα γράψει χαρακτηριστικά ο Silvio Leonardi, «Le radici della crisi comunitaria», *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Απρίλιος 1979, σελ. 13-17.

νεολειτουργιστική φιλοσοφία που κρατά καθηλωμένο και ανίσχυρο το Ευρωκοινοβούλιο, που δεν το προικίζει με πολιτικές αρμοδιότητες που θα έδιναν βάρος στο θεσμό και ισχύ στα ευρωκόμματα, παράγοντας ένα δι-εθνικό ήθος (transnational ethos) και πληρώνοντας το κενό εξουσίας του.¹¹⁷³ Το επιχείρημα είναι ισχυρό, ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι όπως φάνηκε ήδη, κλειδί της διαμόρφωσης του πολιτικού πεδίου στην Κοινότητα, τουλάχιστον στην κρίσιμη εκείνη συγκυρία, μοιάζει να είναι περισσότερο η διαλεκτική ανάμεσα σε εθνικούς προσανατολισμούς και δι-εθνικές ταυτίσεις στη βάση κοινών επιδιωκόμενων στόχων και κοινής ατζέντας. Οι ομαδοποιήσεις αυτές δεν μπορεί παρά να τέμνουν εγκάρσια ακόμη και ισχυρότερες ενισχυμένες κομματικές συνομαδώσεις στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Ιδίως τα κόμματα του ισχυρού μεταρρυθμισμού δεν στοιχίζονται μόνο γύρω από την επιδίωξη μιας συνεκτικής κομματικής οικογένειας αλλά γύρω από μια προγραμματική ατζέντα που συνέχει εθνικά συμφέροντα και περιφερειακές επιδιώξεις – η στρατηγική του PCI υπήρξε παραδειγματική ως προς αυτό.

14.8 Στο δρόμο της Ευρωαριστεράς

Με την πρώτη άμεση εκλογή του Ευρωκοινοβουλίου, το 1979, η ζυγαριά φάνηκε προς στιγμή να κλίνει προς το υπερεθνικό μοντέλο ολοκλήρωσης. Στις αρχές του 1980, ωστόσο, η οικονομική κρίση αναδείκνυε την ανεπάρκεια της ΕΟΚ να ανταποκριθεί στα ζητήματα που έθεταν η χρόνια ανεργία και η νομισματική αστάθεια αλλά και την αδυναμία της να πετύχει γρήγορες και συναινετικές αποφάσεις. Σε αυτό το κλίμα, η βαρύνουσα πρωτοβουλία του Σπινέλι για ένα Σχέδιο Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, με συντακτικό ρόλο για το Κοινοβούλιο, προωθήθηκε χωρίς ωστόσο να μπει ποτέ στο διακυβερνητικό τραπέζι ως αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Έφτασε μέχρι ένα σχέδιο συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 1984, ως αιχμή της φεντεραλιστικής γραμμής.¹¹⁷⁴

Κάπως έτσι παγιωνόταν ένα δομικό ελάττωμα της ενοποίησης: η Ευρώπη, σε αντίθεση με τους βασικούς διεθνείς γεωπολιτικούς ανταγωνιστές της (ΗΠΑ, Ιαπωνία), συνδύαζε στην κρίση του 1970-1980 την οικονομική ισχύ με την πολιτική ισχύνητα και με την αυξανόμενη αδυναμία των εθνικών κυβερνήσεων να

¹¹⁷³ Jane Sweeney, «The Left in Europe's Parliament...», *ό.π.*, σελ. 174.

¹¹⁷⁴ Το σχέδιο προέβλεπε την εισαγωγή της αρχής της επικουρικότητας (subsidiarity), σύμφωνα με την οποία η Ένωση θα δρα μόνο εκεί όπου η κοινοτική δράση είναι πιο αποτελεσματική από τη δράση σε επίπεδο κρατών μελών – ώστε να προφυλάξει η φεντεραλιστική γραμμή από την κατηγορία περί συγκεντρωτισμού στην ΕΕ. Η νομοθετική εξουσία προβλεπόταν να μοιράζεται ανάμεσα στο Συμβούλιο και στο Ευρωκοινοβούλιο, ως απάντηση στο δημοκρατικό έλλειμμα, ενώ ταυτόχρονα αναβιβαζόταν και η Επιτροπή, με 5ετή πλέον θητεία και σύνδεση με την εκλογή του κοινοβουλίου. Το θεσμικό κέντρο βάρους έπεφτε δηλαδή στους δύο υπερεθνικούς πυλώνες, το Ευρωκοινοβούλιο και την Επιτροπή. Βλ. Michael Burges, *Federalism and European Union...*, *ό.π.*, σελ. 103-108.

ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της διεθνοποίησης χωρίς μεταβίβαση των σχετικών αρμοδιοτήτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Βρισκόταν δηλαδή εγγύτερα στην ιδεοτυπική θέση του ηγεμονικού τότε νεοφιλελεύθερου ρεύματος, που επιδίωκε τη συγκρότηση μιας μεγάλης εσωτερικής αγοράς «δίχως εξισορροπητικό και προγραμματίζοντα κεντρικό μηχανισμό παρέμβασης», χωρίς δηλαδή ομόρρους πολιτικούς μηχανισμούς.¹¹⁷⁵

Το 1985 πια, η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη είχε ως πρώτιστο καθήκον την αποτίμηση του Σχεδίου Συνθήκης ΕΕ που είχε υιοθετήσει το Ευρωκοινοβούλιο, ήταν όμως σαφώς έξω από τις προθέσεις της η υιοθέτηση ενός τέτοιου σχεδίου. Προτεραιότητες ήταν η βελτίωση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων του Συμβουλίου Υπουργών, η επέκταση των κοινοτικών αρμοδιοτήτων και η ενίσχυση της πολιτικής συνεργασίας, που αποτέλεσαν και τους βασικούς άξονες της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης. Η φεντεραλιστική γραμμή κέρδιζε την επέκταση της συντρέχουσας κοινοτικής αρμοδιότητας στην έρευνα και την τεχνολογική ανάπτυξη, στο περιβάλλον, στην περιφερειακή πολιτική. Όμως το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (EMS) παρέμενε διακριτό πεδίο από την Κοινότητα, χωρίς να μεταβαίνει σε ένα πιο ολοκληρωμένο κοινοτικό πλαίσιο. Προωθήθηκε αντίθετα η Κοινή Αγορά με ορίζοντα το 1992. Από θεσμική άποψη, η Επιτροπή ενισχύθηκε ως εκτελεστικό όργανο του Συμβουλίου, ωστόσο το Συμβούλιο διατηρούσε το δικαίωμα να υλοποιεί τις αποφάσεις του ευθέως. Το δε Ευρωκοινοβούλιο «κέρδιζε» μια διαδικασία δεύτερης ανάγνωσης στη νομοθετική πρωτοβουλία. Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1987 ήταν τελικά μόνο μια «χλωμή αντανάκλαση της Συνθήκης ΕΕ».¹¹⁷⁶

Κάπως έτσι βρέθηκε στον αντίποδα η άλλοτε αρνητική προς την Κοινή Αγορά ευρωπαϊκή Αριστερά, τουλάχιστον εκείνη η πτέρυγά της που συντασσόταν στο ρεύμα ενός ισχυρού ευρωπαϊκού μεταρρυθμισμού (strong reformism), διεκδικώντας τη δημιουργία μιας ισχυρής δημόσιας ευρωπαϊκής αρχής.¹¹⁷⁷ Στο σημείο αυτό όμως θα εκδηλωνόταν πλήρως και ο εσωτερικός διχασμός της ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής για την Ευρώπη. Αφενός η μετατόπιση του ιταλικού πόλου προς έναν όλο πιο προωθημένο δρόμο ευρωπαϊκού μεταρρυθμισμού και αφετέρου η επαναφορά των γάλλων κομμουνιστών σε έναν έστω ήπιο, εν τέλει, ευρωσκεπτικισμό, οδηγούσε σε δύο διακριτά μονοπάτια: από τη μία, το πέρασμα από τον ευρωκομμουνισμό στην ευρωαριστερά και από την άλλη, ο εθνικός δρόμος (εντός πάντως ενός κοινού ευρωπαϊκού πλαισίου).¹¹⁷⁸

Αρκεί να θυμηθούμε, για να ξαναπιάσουμε το νήμα, τις αιχμές του PCI για την αναγκαία «παγκόσμια διακυβέρνηση». Σε δύο κομβικής σημασίας κείμενα του

¹¹⁷⁵ Ξενοφών Γιαταγάνας, *Η Ευρώπη και η Αριστερά*, ό.π., σελ. 243-244.

¹¹⁷⁶ Michael Burges, *Federalism and European Union...*, ό.π., σελ. 76-86 και 128-131.

¹¹⁷⁷ Marta Dassu, «The Future of Europe: The View from Rome», *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, τόμ. 66, νο. 2, Απρίλιος 1990, σελ. 301.

¹¹⁷⁸ Ορισμένα χαρακτηριστικά αυτής της απόκλισης συναντήσαμε ήδη στο κεφάλαιο 5 «Η απέκδυση της κομμουνιστικής ταυτότητας».

Ρομάνο Λέντα, όταν ήταν διευθυντής του κέντρου διεθνών ερευνών του κόμματος (CESPI), γίνεται αναφορά στην κρίση παγκόσμιας διακυβέρνησης που είναι το αποτέλεσμα της μακράς κρίσης της δεκαετίας του 1970. Ο Λέντα επιχειρεί, χωρίς να ξεχνάει τον ιμπεριαλισμό, όπως σημειώνει, να εξετάσει τους νέους μηχανισμούς κυριαρχίας αλλά κυρίως να εισαγάγει νέες αναλυτικές έννοιες: τη νέα αλληλεξάρτηση (*nuova interdipendenza*) και το πέρασμα από τον διπολισμό στον πολυ-πολισμό (*multipolarismo*). Η παλιά έννοια του «πολυκεντρισμού» που είχε χρησιμοποιήσει ο Τολιάτι για να σπάσει τα δεσμά που κρατούσαν το ευρωπαϊκό κομμουνιστικό παράδειγμα προσδεσμένο στο σοβιετικό κέντρο, μετασχηματιζόταν τώρα στον «πολυ-πολισμό», που αν και «άνισος» ακόμη, από τις αδράνειες της ψυχροπολεμικής εποχής, αναζητούσε «θεσμικές διεξόδους» και νέες θεσμικές μορφές κι έτσι θα μπορούσε να γίνει έδαφος αποδέσμευσης των ευρωκομμουνιστών από τα διαφορετικά δεσμά της ψυχροπολεμικής διευθέτησης. Περιττό να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο αυτό, «εργαστήριο, σταυροδρόμι και πρωταγωνιστής» αυτού του μετασχηματισμού θα ήταν η Ευρώπη.¹¹⁷⁹ Η αριστερή πτέρυγα του PCI παραδόξως, μέσω Ινγκράο, έπαιρνε μάλιστα τις πιο σαφείς αποστάσεις από την ΕΣΣΔ, ενώ ο φιλοσοβιετικός Κοσούτα παίρνει ήδη σαφείς αποστάσεις από τη γραμμή του κόμματος, την ώρα που ο «δεξιός» Αμέντολα παρέμενε μέχρι το θάνατό του περισσότερο «πιστός» στην ΕΣΣΔ.¹¹⁸⁰

Το PCI κατάφερε όχι απλώς να υπερβεί την εναντίον του καχυποψία αλλά και να ταυτιστεί με τις πιο προωθημένες θέσεις για την εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, μάλιστα σε φεντεραλιστική κατεύθυνση η οποία προσωποποιήθηκε, όπως είδαμε νωρίτερα, από έναν ανεξάρτητο συνεργαζόμενο με τους ιταλούς κομμουνιστές, τον Αλτιέρο Σπινέλι. Τον ίδιο άνθρωπο που το 1978 διαβεβαίωνε, διασκεδάζοντας σχετικούς φόβους, ότι «οι ιταλοί κομμουνιστές έχουν συνείδηση της δημοφιλίας της ευρωπαϊκής ιδέας στην ιταλική κοινωνία και την καλλιεργούν ως μέρος της αναζήτησής τους για συναίνεση στον ιστορικό συμβιβασμό».¹¹⁸¹ Ο Σπινέλι, μέσω της περίφημης πρωτοβουλίας του κλαμπ «Κροκόδειλος» των Βρυξελλών, προωθούσε μια ατζέντα ισχυρού ευρωπαϊκού μεταρρυθμισμού, που συμπεριλάμβανε

¹¹⁷⁹ Ο Ρομάνο Λέντα ήταν μέλος της ΚΕ του PCI από το 1963, υποδιευθυντής της *Critica Marxista*, διευθυντής της *Rinascita* και συνδιευθυντής της *Unità*. Στον τόμο Romano Ledda, *L'Europa fra Nord e Sud*, Riuniti, Ρώμη 1989, συγκεντρώθηκαν δύο χρόνια μετά το θάνατό του, τα πιο σημαντικά του κείμενα, ανάμεσά τους τα δύο στα οποία αναφερθήκαμε: το «Trasformazioni e crisi nella realtà mondiale. Una proposta di discussione», *Critica marxista*, vo. 4, 1980, και η περίφημη εισήγησή του, ύστερα από αίτημα του ίδιου του Μπερλινγκουέρ, στην ΚΕ του PCI στις 5 Οκτωβρίου 1981 με τίτλο «Pace e sviluppo, cardini della lotta per un nuovo assetto mondiale». Η εισήγηση εγκρίνεται ομόφωνα, ενώ στις 15 Δεκεμβρίου 1981 η *Unità* καλεί στο κύριο άρθρο της «η σκέψη να πάει πιο βαθιά»: τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης θεωρούνται απειλητικά για την ειρήνη («La riflessione deve andare fino al fondo»), βλ. Jacques Levesque, «Le PCI, l'URSS et l'ordre international. Le cheminement du PCI depuis 1975», *ό.π.*, σελ. 150 και 154-155.

¹¹⁸⁰ Κατά την προσφυή παρατήρηση του Jacques Levesque, ήταν ο τρόπος του ηγέτη της δεξιάς πτέρυγας να διατηρήσει τα επαναστατικά του διαπιστευτήρια, κάτι όχι αναγκαίο για τον Ινγκράο. Jacques Levesque, *ό.π.*, σελ. 163.

¹¹⁸¹ Altiero Spinelli, «How European are the Italian Eurocommunists?», *ό.π.*, σελ. 194-196.

αιχμές όπως η αύξηση των κοινών πόρων (η υπέρβαση δηλαδή του περίφημου πλαφόν του 1% του κοινοτικού ΑΕΠ ως πόρους του κοινοτικού προϋπολογισμού), η μεγαλύτερη ανακατανομή πόρων με όρους σύγκλισης χωρών και περιφερειών, η μεταβίβαση εξουσιών και αρμοδιοτήτων policy making από τα διακυβερνητικά όργανα (όπως το Συμβούλιο) στα υπερεθνικά, και δημοκρατικά νομιμοποιημένα όμως, όργανα της Κοινότητας.¹¹⁸² Και το PCI παρείχε πλήρη στήριξη στο «Σχέδιο Ευρώπη» μετατρέποντάς το στο «ιστορικό καθήκον της Αριστεράς σε αυτό το τμήμα της Ευρώπης» – επιχειρώντας να το επενδύσει με την ευρύτερη αποδοχή πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων για να μην περιοριστεί στη γνώριμη κοινοτική σύλληψη της προώθησης μεταρρυθμίσεων μόνο ή βασικά από τις κυβερνήσεις και τη διπλωματία (top-down).¹¹⁸³

Το ιταλικό κόμμα υιοθετούσε στα επίσημα πια κείμενά του τη θέση ότι η Ευρώπη ήταν πλέον «ένα μεγάλο πολιτικό εργαστήριο», ιδίως εν μέσω πλήρους ιδεολογικής επίθεσης του ρηγκανισμού και του θατσερισμού σε κεκτημένα της ηπειρωτικής Ευρώπης.¹¹⁸⁴ Είχε πια γίνει συνείδηση ότι το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, που τόσο επίπονα είχε οικοδομήσει το PCI δεν αρκούσε πια να εκδηλώνεται σε εθνική κλίμακα. Το νέο αναγκαίο πλαίσιο κάθε πολιτικής θα ήταν στο εξής το «ευρωπαϊκό υπερεθνικό».¹¹⁸⁵ Εκεί εστιαζόταν και η μεταρρυθμιστική ατζέντα του κόμματος,¹¹⁸⁶ με στόχο την κοινή ευρωπαϊκή οικονομική πολιτική (με το συναφές πάγιο αίτημα για αύξηση των ίδιων πόρων της Κοινότητας), την εναρμόνιση των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, την κοινή ενεργειακή πολιτική, την ολοκλήρωση του EMS με προοπτική την υιοθέτηση ενός κοινού νομίσματος.

Οι Ιταλοί μοιάζει να είχαν αποδεχθεί θεωρητικά και πολιτικά την ιδέα ότι η πολλαπλή αλληλεξάρτηση του σύγχρονου κόσμου συνεπαγόταν τον ντε φάκτο περιορισμό των δυνατοτήτων εθνικής κυριαρχίας. Ο Αμέντολα το διατύπωνε γλαφυρά σε μια συνέντευξη του 1977: «Πρέπει κανείς να εγκαταλείψει την ιδέα ότι υπάρχει ένα κυρίαρχο, εθνικό κράτος που μπορεί να αποφασίσει για τη μοίρα του με πλήρη αυτονομία. Αυτή είναι μια αναχρονιστική ιδέα».¹¹⁸⁷ Κομβική επιλογή του PCI ήταν να επεκτείνει τη στρατηγική αντίληψη του ιστορικού συμβιβασμού σε μια ευρωπαϊκή εκδοχή – και μάλιστα με σαφές μέτωπο ενάντια στην άνοδο των συντηρητικών δυνάμεων.¹¹⁸⁸ Το 1976 ο Μπερλινγκουέρ δήλωνε στη *La Repubblica* ότι «οι δυνάμεις της Αριστεράς στην Ευρώπη έχουν ένα κοινό συμφέρον να αντισταθούν στην επίθεση

¹¹⁸² Βλ. τη συνέντευξη του Σπινέλι, «Il bilancio CEE, una battaglia nella lunga lotta tra le istituzioni», *Politica ed economia*, τχ. 1, Ιανουάριος 1982.

¹¹⁸³ Sergio Segre, «E se rifondassimo l'Europa?», *Rinascita*, 4-12-1981.

¹¹⁸⁴ *L'alternativa democratica*, ό.π., σελ. 12-13 και 88-90.

¹¹⁸⁵ Giuseppe Vacca, «Dentro il nuovo antagonismo Europa-America», *Rinascita*, 31-5-1986.

¹¹⁸⁶ Βλ. το τμήμα των θέσεων σχετικά με την Ευρώπη στο *Tesi, programma, statuto. I documenti approvati dal 17o Congresso del Pci*, ό.π., σελ. 91-92.

¹¹⁸⁷ Συνέντευξη στον Giacomo Luciani, *Il PCI e il capitalismo occidentale*, Μιλάνο 1977, παρατίθεται στο Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», ό.π., σελ. 318.

¹¹⁸⁸ Μάλιστα, η «συναινετική» προσέγγιση της εξωτερικής πολιτικής υπογραμμίζεται με την ίδρυση, το 1978, του Κέντρου Έρευνας για την Εξωτερική Πολιτική (CESPI).

της ευρω-Δεξιάς», και ο Αλτιέρο Σπινέλι εξειδίκευε στη *La Stampa*: «Το PCI δεν επιθυμεί να εγκλωβιστεί σε μια καθαρά κομμουνιστική πολιτική φόρμουλα (ούτε καν ευρωκομμουνιστική) [...] μεθοδικά αναζητά επαφές και συγκλίσεις με άλλα μεγάλα κόμματα της εργατικής τάξης», προφανώς δηλαδή και με τη βορειοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία.¹¹⁸⁹ Οι επαφές του PCI το 1975-1976 με τον Σοάρες, τον Μιτερράν και τον Βίλυ Μπραντ δεν ήταν παρά το προανάκρουσμα της στρατηγικής της «ευρωαριστεράς».¹¹⁹⁰

Από κοντά, το PCE στοιχίζοταν στον ευρωπαϊστικό πόλο των Ιταλών, ανιχνεύοντας έναν ευρωπαϊκό τρίτο δρόμο που θα συσπείρωνε δυνάμεις όπως τους ιταλούς και ισπανούς ευρωκομμουνιστές, αλλά όχι αυτονόητα τους καχύποπτους απέναντι στην Ευρώπη γάλλους συντρόφους.¹¹⁹¹ Στο δρόμο για μια «λιγότερο αμερικανική και πιο ευρωπαϊκή Ευρώπη» –σημείο απόκλισης από το όμορο PSOE, αφού ο Γκονζάλες επέμενε ότι «είναι αδιανόητη η Ευρώπη χωρίς τη σχέση με τις ΗΠΑ»– το εργατικό κίνημα των χωρών του Νότου θα επιδιωκόταν να ενωθεί με τις «προοδευτικές δυνάμεις του Βορά», δηλαδή δυνάμεις όπως οι Σοσιαλδημοκράτες ή οι αναδυόμενοι Πράσινοι,¹¹⁹² σε μια απόπειρα να αντιστραφεί το μέχρι τότε ηγεμονικά συντηρητικό πρόσημο της νέας παγκοσμιότητας. Το PCE υποστήριζε τις σε ευρωπαϊκό επίπεδο πρωτοβουλίες του PCI, και ιδίως το Σχέδιο Σπινέλι, σε μια γραμμή προωθημένου ευρωπαϊσμού υπό την έννοια της οικοδόμησης μιας «ευρωπαϊκής [μετα-εθνικής] κυριαρχίας»,¹¹⁹³ με ουσιαστικές εξουσίες του Ευρωκοινοβουλίου, ενισχυμένες πλειοψηφίες και υπέρβαση του διακυβερνητικού συναινετικού συντονισμού.

Όπως συνέβη στην Ισπανία, όπου οι ριζοσπαστικοί Σοσιαλιστές σταδιακά υιοθέτησαν πιο μετριοπαθείς θέσεις,¹¹⁹⁴ έτσι και στην Ελλάδα η πραγματιστική στροφή του κυβερνώντος από το 1981 ΠΑΣΟΚ άλλαζε άρδην τους συσχετισμούς στην ελληνική Αριστερά.¹¹⁹⁵ Το ΚΚΕ εσωτερικού έβλεπε τις θέσεις του να δικαιώνονται, σε πλήρη

¹¹⁸⁹ Στο Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», *ό.π.*, σελ. 337-338.

¹¹⁹⁰ Και βέβαια, αναιρούν εκτιμήσεις ότι το PCI στράφηκε προς τη δυτικοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία μόλις μετά το θάνατο του Μπερλινγκουέρ το 1984, όπως για παράδειγμα στο Tobias Abse, «From PCI to DS...», *ό.π.*, σελ. 61-62.

¹¹⁹¹ Η αναφορά στους γάλλους κομμουνιστές λείπει, για παράδειγμα, στο κύριο άρθρο «La agravación de la situación internacional», *Nuestra Bandera*, vo. 102, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1980.

¹¹⁹² Βλ. το κείμενο «γραμμής» (ενόψει του 11ου συνεδρίου του PCE) του Andréu Claret Serra, «Diez notas para un Congreso», *Nuestra Bandera*, vo. 120, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1983.

¹¹⁹³ Η ατζέντα όπως την παρουσιάζει ο διάδοχος του Καρίγιο Gerardo Iglesias, «Europa: autonomia o decadencia», *Nuestra Bandera*, vo. 133, Ιανουάριος 1986.

¹¹⁹⁴ Το 1986, ο Γκονζάλες οδηγεί την Ισπανία στην ένταξη στην ΕΟΚ, και τότε πια είναι αρκετά ασφαλής να κλείσει την εκκρεμότητα του NATO, μεταβάλλοντας τη θέση του: διοργανώνει δημοψήφισμα, τον Μάρτιο του 1986, και το κερδίζει. Ο Γκονζάλες κατανοούσε ότι δεν μπορούσε πια να τίθεται σε αμφισβήτηση η συμμετοχή της χώρας στο NATO, εξού και διατηρούσε μόνο το θέμα της αποτυρηνικοποίησης της Ισπανίας και του περιορισμού των αμερικανικών βάσεων, πρβλ. Roland Colin, «Espagne: la recherche d'un nouveau développement grâce à la dynamique européenne», *ό.π.*, σελ. 30.

¹¹⁹⁵ Η μεγάλη στροφή σημειώθηκε όταν το κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ συνάντησε τα όρια και τους καταναγκασμούς της συμμετοχής στην Κοινότητα. Καταλύτης για τους προσανατολισμούς της

αναντιστοιχία με το μικρό εκλογικό του μέγεθος, λίγα χρόνια μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Οι θετικές δημοσιονομικές συνέπειες για τη χώρα γίνονταν εμφανείς, στο βαθμό που η Ελλάδα βρέθηκε στις υψηλότερες θέσεις στην ΕΟΚ όσον αφορά τις εισπράξεις από τη συμμετοχή στην Κοινότητα, που από το 1982 κι έπειτα αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό του ΑΕΠ, αντισταθμίζοντας το συνολικό έλλειμμα και το εμπορικό ισοζύγιο.¹¹⁹⁶ Οι θέσεις του ΚΚΕ εσωτερικού για την Ευρώπη περνούσαν έτσι σε ένα νέα στάδιο. Μετά τις ιμπεριαλιστικές και κατόπιν οικονομικές αντιθέσεις, τώρα το κόμμα εντόπιζε την κυρίαρχη αντίθεση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες του Βορά και τις λιγότερο ανεπτυγμένες του Νότου – αντίθεση που έπρεπε να επιλυθεί μέσα από τον συντονισμό του Νότου υπέρ μιας νέας κατανομής πόρων και παραγωγικών δραστηριοτήτων.¹¹⁹⁷

ελληνικής κυβέρνησης στάθηκε η κρίση εξωτερικών πληρωμών του 1985, λόγω της διεύρυνσης του δημόσιου δανεισμού και των πληθωριστικών συνεπειών της επεκτατικής πολιτικής της πρώτης τετραετίας. Οι εναλλακτικές ήταν δύο: είτε δανεισμός από την Κοινότητα είτε από το ΔΝΤ. Ωστόσο η δεύτερη περίπτωση θα ήταν πολιτικά αβάσταχτη για μια σοσιαλιστική κυβέρνηση που όμνυε στην εθνική ανεξαρτησία. Προτιμήθηκε επομένως η προσφυγή στην Κοινότητα, και το Συμβούλιο συμφώνησε στη χορήγηση δανείου 1.750 εκ. ECU στην Ελλάδα σε δύο δόσεις, η εκταμίευση των οποίων (Ιανουάριος 1986 και αρχές 1987) θα εξαρτιόταν από την τήρηση των δεσμεύσεων που αναλάμβανε η ελληνική κυβέρνηση, κυρίως με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα που μπήκε σε εφαρμογή το 1985. Έχει σημειωθεί ότι η συμφωνία αυτή σήμαινε την πλήρη ευθυγράμμιση πλέον της Ελλάδας με το κοινοτικό καθεστώς και συνιστούσε μια «δεύτερη πράξη προσχώρησης» της χώρας στις ευκαιρίες αλλά και τους καταναγκασμούς της Κοινότητας, βλ. Π. Καζάκος, «Η νέα ευρωπαϊκή δυναμική και η Ελλάδα», Π. Καζάκος, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα: η πρώτη πενταετία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1987, σελ. 437-440.

¹¹⁹⁶ Η Ελλάδα ευνοήθηκε ως η λιγότερο ανεπτυγμένη χώρα της τότε ΕΟΚ, συνεπώς άντλησε αναλογικά αυξημένους κοινοτικούς πόρους, οι οποίοι άλωστε στο μεγαλύτερο μέρος τους προορίζονται για την περιφερειακή σύγκλιση. Οι εισπράξεις προέρχονταν κυρίως από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (FEOGA) αλλά και από το Περιφερειακό Ταμείο (ΕΤΠΑ), βλ. Π.Κ. Ιωακειμίδης, «Ο δημοσιονομικός απολογισμός της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981-1985) και οι προοπτικές για το μέλλον», Π. Καζάκος, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα: η πρώτη πενταετία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1987, σελ. 71-77. Συνολικά, η υιοθέτηση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων, η βελτίωση των χρηματικών εισροών, ενθάρρυναν μια πιο δυναμική παρουσία της Ελλάδας στην Κοινότητα και την τοποθέτηση υπέρ της ουσιαστικής σύγκλισης των οικονομιών, μέσα από την υποστήριξη θεσμικών και πολιτικών εξουσιών της ΕΟΚ. Άλλωστε η αναγκαστική εισαγωγή νέων προτύπων στην κοινωνική και εργασιακή πολιτική από την ΕΟΚ, όπως ενεργητικές πολιτικές για την απασχόληση και την κατάρτιση, πολιτικές ισότητας των φύλων και κανόνες του κοινοτικού δικαίου που διεύρυναν τη δημοκρατική συμμετοχή των εργαζομένων, προσέφεραν και κοινωνική νομιμοποίηση στην ελληνική συμμετοχή στην ΕΟΚ. Βλ. σχετικά: Γιώτα Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Οι συνέπειες για τις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα από την ένταξη στις ΕΚ», Π. Καζάκος, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα: η πρώτη πενταετία*, ό.π., σελ. 202-204.

¹¹⁹⁷ Λ. Κύρκος, «Η προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στην Ευρώπη», *Η επικαιρότητα του μαρξισμού. Εκατό χρόνια μετά το θάνατο του Κ. Μαρξ*, ό.π., σελ. 137-138. Η ιδιαίτερη σημασία που δίνει το ΚΚΕ εσωτερικού στις πολιτικές περιφερειακής αναδιανομής και ανάπτυξης αποτυπώθηκε στην πρόταση ψηφίσματος που κατέθεσε ο ευρωβουλευτής του κόμματος, ο Λ. Κύρκος, στο Ευρωκοινοβούλιο ενόψει της Α΄ Συνδιάσκεψης Αντιπροσώπων των Περιφερειών της ΕΟΚ τον Ιανουάριο του 1984, βλ. Λ. Κύρκος, ευρωβουλευτής ΚΚΕ εσωτερικού, *Ο εκδημοκρατισμός της περιφερειακής πολιτικής. Εισήγηση στη διάσκεψη των περιφερειών της ΕΟΚ*, Γραφείο Ευρωβουλής, Δεκέμβρης 1983.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, το μετεξελιγμένο σε ΕΑΡ πια ΚΚΕ εσωτερικού συζητούσε για την «πρόκληση του 1992» με την ευρωπαϊκή ατζέντα όπως διαμορφωνόταν μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη. Στο πλαίσιο μιας «επιθετικής ευρωπαϊκής λογικής», το μικρό ελληνικό κόμμα αντανάκλούσε γενικότερες θέσεις του ισχυρού μεταρρυθμιστικού πόλου του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Στην ειδική σύνοδο της Κεντρικής της Επιτροπής με θέμα «Η Ελλάδα μπροστά στο 1992», που έγινε τον Δεκέμβριο του 1987 στη Θεσσαλονίκη, η ΕΑΡ αποδεχόταν τις βασικές ελευθερίες που εγκαθίδρυε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, εμπορευμάτων, αγαθών και υπηρεσιών) υπογραμμίζοντας όμως ότι η «νεοφιλελεύθερης έμπνευσης» μεγάλη κοινή ανοιχτή αγορά θα έπρεπε να συμπληρωθεί με κοινούς πολιτικούς και δημοκρατικούς θεσμούς. Οι προγραμματικές αιχμές βασίζονταν σε δύο πυλώνες: μια αναπτυξιακή πολιτική αντιμετώπισης των δομικών ανισορροπιών της Ευρώπης, μέσα από μια «έλλογη και κοινωνικά ελεγχόμενη λειτουργία της αγοράς», και μια ισχυρή πρωτοβουλία για «μεγαλύτερη δημοκρατικότητα» της ΕΟΚ στη βάση του Σχεδίου Σπινέλι με προτίμηση στις υπερεθνικές παρά στις διακυβερνητικές διαδικασίες. Η ευρωπαϊκή Αριστερά είχε καθήκον να πρωτοστατήσει σε μια «πραγματική περιφερειακή πολιτική» αλλά και συνολικά σε κοινές πολιτικές που απαιτούν «κεντρικό ευρωπαϊκό προγραμματισμό» (ευρωπαϊκός σχεδιασμός της βιομηχανικής παραγωγής, από κοινού παραγωγή και διαχείριση ευρωπαϊκών τηλεοπτικών προγραμμάτων, κατάρτιση ευρωπαϊκού χωροταξικού σχεδιασμού για τη συμφιλίωση κέντρου και περιφερειών, κοινωνικά μέτρα με ευρωπαϊκή εμβέλεια, κοινή πολιτική απασχόλησης, κοινή πολιτική ενέργειας και μεταφορών κ.ο.κ.).¹¹⁹⁸

Τα κομμουνιστικά κόμματα της Ιταλίας και της Ισπανίας, επομένως, έδιναν πλέον έμφαση στη δημιουργία μιας μεταρρυθμιστικής ευρωαριστεράς. Το PCI τροποποιούσε τις συμμαχίες του πρώτα σε εθνικό επίπεδο. Μετά την αποτυχία της στρατηγικής του ιστορικού συμβιβασμού, οδηγούνταν σε άνοιγμα προς την «αριστερή εναλλακτική», το PSI. Η ταυτόχρονη αποτυχία της γαλλικής Ένωσης της Αριστεράς και η αποστασιοποίηση του PCF από τον στενό πυρήνα του ευρωκομμουνισμού οδηγούσε τους Ιταλούς στην αναζήτηση ενός ιστορικού συμβιβασμού σε ευρωπαϊκή πλέον κλίμακα. Η ιδέα της «ευρωαριστεράς» ή του «τρίτου δρόμου» εμπνέει μια σειρά επαφές του PCI με κόμματα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας: στις αρχές του 1980 ο Μπερλινγκουέρ συναντάται στο Ευρωκοινοβούλιο με τον Μπραντ και τον Μιτεράν (ιδίως η επαφή με τον δεύτερο εξοργίζει το PCF), ενώ επαναλαμβάνονται συναντήσεις της ευρωαριστεράς στη Μαδρίτη (αρχές του 1981), με βασικό θέμα την ειρήνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα,

¹¹⁹⁸ Βλ. την εισήγηση του Κ. Φιλίνη και το Σχέδιο Πολιτικής Απόφασης για την 6η Συνεδρίαση της ΚΕ ΕΑΡ (Θεσσαλονίκη, 12 έως 14-12-1987) «Η Ελλάδα μπροστά στην πρόκληση του 1992», ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΑΡ, κ. 4 φ. 4, αλλά και Ξενοφών Γιαταγάνας, «Οι θεσμικές και πολιτικές όψεις της μεγάλης εσωτερικής αγοράς» (εισήγηση στην ειδική σύνοδο της ΚΕ της ΕΑΡ με θέμα «Η Ελλάδα μπροστά στο 1992», έκδοση Γραφείου Ευρωβουλής, αριθ. 5, Μάρτιος 1988), που εμπεριέχεται στο Ξενοφών Γιαταγάνας, *Η Ευρώπη και η Αριστερά*, ό.π.

και το χειμώνα του 1981 για το θέμα της Πολωνίας.¹¹⁹⁹ Αντίστοιχες συναντήσεις είχε και ο Σαντιάγο Καρίγιο με τον Μιτεράν, ήδη το 1980,¹²⁰⁰ στην ίδια κατεύθυνση ενός «σχεδίου για την ευρω-αριστερά».¹²⁰¹

Ο Μπερλινγκουέρ διατυπώνει το πρόταγμα του «νέου διεθνισμού», σε μια παγκόσμια συγκυρία όπου εξαντλείται η δυναμική του σοβιετικού μοντέλου, επαπειλείται νέος ψυχρός πόλεμος, εντείνεται το χάσμα Βορά-Νότου και η άνιση ανάπτυξη εντός της Ευρώπης, αποκαλύπτεται η αδυναμία του εθνικού κράτους να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που θέτει η διεθνοποίηση. Ταυτόχρονα, η άνοδος των συντηρητικών νεοφιλελεύθερων δυνάμεων είναι ένα στοιχείο που προτάσσεται στο δρόμο αυτής της μεγάλης στρατηγικής σύγκλισης. Όπως επισημαίνει ο ισπανός Αθκάρτε, η ευρωπαϊκή Δεξιά ήταν «υπερβολικά προσδεδεμένη στις πολυεθνικές που κυριαρχούνται από τις ΗΠΑ» για να φέρει σε πέρας το μεγάλο σχέδιο της αυτόνομης Ευρώπης.¹²⁰² Η παλιά έννοια του πολυ-κεντρισμού, που προτασσόταν απέναντι στο σοβιετικό κέντρο ως αξίωση αυτονομίας, έδινε πλέον τη θέση της στον «πολυ-πολισμό»: την ένταξη της Ευρώπης ως αυτόνομης δύναμης σε έναν κόσμο μετα-αποικιακό, με ανερχόμενες περιφερειακές δυνάμεις. Ο ευρωκομμουνισμός ταυτιζόταν με μια «ριζική άρνηση του ευρωκεντρισμού», μέσα σε μια νέα ισορροπία όπου η Ευρώπη μαζί με τις ανερχόμενες δυνάμεις (Κίνα) και χώρες του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος (Αδέσμευτοι) μπορεί να γίνουν οι κρίσιμες δυνάμεις για την υπέρβαση του διπολικού παιχνιδιού.¹²⁰³

Τις μέριμνες αλλά και τις πρωτοβουλίες αυτές μάλλον δεν συμμεριζόταν ο άλλος μεγάλος ευρωκομμουνιστικός εταίρος, το PCF. Όπως έχει σημειώσει η Annie Kriegel, η βασική απόκλιση των δύο πόλων αφορούσε τα επίπεδα της πολιτικής πρακτικής. Για τον πόλο του PCF μόνο δύο παραδοσιακά επίπεδα συνέχιζαν να είναι λειτουργικά: το παγκόσμιο και το εθνικό. Για το PCI, το PCE (και το ΚΚΕ εσωτερικού), εμφιλοχωρούσε ένα ενδιάμεσο επίπεδο που αποτελούσε συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε δύο υπερεθνικά συστήματα: αφενός η «ευρωπαϊκή ενδοχώρα», αφετέρου «η ευρωπαϊκή μεσογειακή περιφέρεια».¹²⁰⁴

¹¹⁹⁹ Pierre Hassner, «L'eurogauche entre les euromissiles et la Pologne», *ό.π.*, σελ. 93-94.

¹²⁰⁰ Με παρόντες τον Αθκάρτε και τον Claude Estier, όπως αφηγείται ο πρώτος, Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, *ό.π.*, σελ. 192-198.

¹²⁰¹ Santiago Carillio, *Le communisme malgré tout*, *ό.π.*, σελ. 120-121.

¹²⁰² Ε. Αθκάρτε, «Ο ευρωκομμουνισμός μπροστά στη σημερινή διεθνή κρίση», *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, Εβδομάδα του ΚΜΑΣ – Πάντειος 9-14 Φεβρουαρίου 1981, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σελ. 73.

¹²⁰³ Όπως τόνιζαν αντίστοιχα ο Εμ. Αθκάρτε, του PCE, και ο Άγγελος Διαμαντόπουλος, του ΚΚΕ εσωτερικού, σε ημερίδα του τελευταίου το 1982, βλ. στο Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού...*, *ό.π.*, τα άρθρα Ε. Αθκάρτε, «Ο ευρωκομμουνισμός μπροστά στη σημερινή διεθνή κρίση», σελ. 74, και Α. Διαμαντόπουλος, «Η κρίση στις διεθνείς σχέσεις και το εργατικό κίνημα», σελ. 81-86.

¹²⁰⁴ Annie Kriegel, «Eurocommunism, French Version», *ό.π.*, σελ. 145-147. Πρβλ. και τις θέσεις του Καρλ Μπογκς περί ενός μεσογειακού διαρθρωτικού μεταρρυθμισμού των ευρωκομμουνιστών, που είδαμε στο κεφάλαιο 11 «Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός στον ευρωπαϊκό Νότο».

Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, όσο ήταν κυβερνητικός εταίρος, συνέκλινε σε μια στρατηγική ενεργού ρόλου της Γαλλίας στο πλαίσιο της «Ευρώπης των εργαζομένων»,¹²⁰⁵ τουλάχιστον σε διακηρυκτικό επίπεδο. Η απομάκρυνση από την κυβέρνηση και τη συνεργασία με το Σοσιαλιστικό Κόμμα απασφάλισε ωστόσο τις παλαιότερες εθνοκεντρικές προσλήψεις των γάλλων κομμουνιστών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρωτοβουλία Σπινέλι για το Σχέδιο Ευρώπη, που τέθηκε σε διαβούλευση το 1984 και στηρίχθηκε και από τον Μιτεράν και από το PCF φυσικά, όχι μόνο καταψηφίστηκε αλλά και καταγγέλθηκε από το PCF. Το κόμμα δεν μπορούσε να αποδεχθεί βασικές προτάσεις εμβάθυνσης της ολοκλήρωσης που εμπεριέχονταν στο σχέδιο, όπως η κατάργηση του δικαιώματος βέτο (ιστορικά συνδεδεμένο με την προάσπιση της γαλλικής εθνικής κυριαρχίας στο επίπεδο της Κοινότητας, μετά την «κρίση της κενής καρέκλας» που είχε προκαλέσει με αφορμή την Κοινή Αγροτική Πολιτική ο Ντε Γκωλ ασκώντας στο όριο το δικαίωμα βέτο της Γαλλίας), οι κυρώσεις για κράτη-μέλη που παραβιάζουν τους κοινοτικούς κανόνες, η ενίσχυση των εξουσιών του Ευρωκοινοβουλίου, το δικαίωμα της ΕΟΚ να προσδιορίζει την οικονομική πολιτική των κρατών, η διεύρυνση της πολιτικής άμυνας.¹²⁰⁶ Και όσο το PCF άφηνε πίσω του την κυβερνητική συμμετοχή και επέστρεφε στο ρόλο του κόμματος αγώνα μάλλον παρά του κόμματος διακυβέρνησης, και όσο προχωρούσε η εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, τόσο η καχυποψία απέναντι στα περαιτέρω βήματα ενοποίησης γινόταν σαφέστερη. Στα τέλη πια της δεκαετίας του 1980, και μπροστά στο επερχόμενο ορόσημο του 1992, το PCF δήλωνε σε όλους τους τόνους ότι η Γαλλία θα έπρεπε να αποκρούσει τις απειλές που συνδέονταν με αυτό το βήμα εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης και δεν αρνούσαν την επιλογή μιας αναδίπλωσης «στο εξάγωνο», αυτοπροσδιοριζόμενο ως «ο ανυποχώρητος υπερασπιστής της ανεξαρτησίας της Γαλλίας»¹²⁰⁷ – την ίδια πάντως στιγμή που είχε πια αποδεχθεί την Ευρώπη των 12 (με την προσχώρηση Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας).

14.9 Σύνοψη

Είναι φανερό ότι η ευρωκομμουνιστική στρατηγική πρόταση, μαζί με τη μαζικοποίηση ή έστω το δυνάμει άνοιγμα των κομμουνιστών σε ευρύτερα ακροατήρια και με τον καταλυτικό παράγοντα της συμμετοχής στην εξουσία, σήμαινε

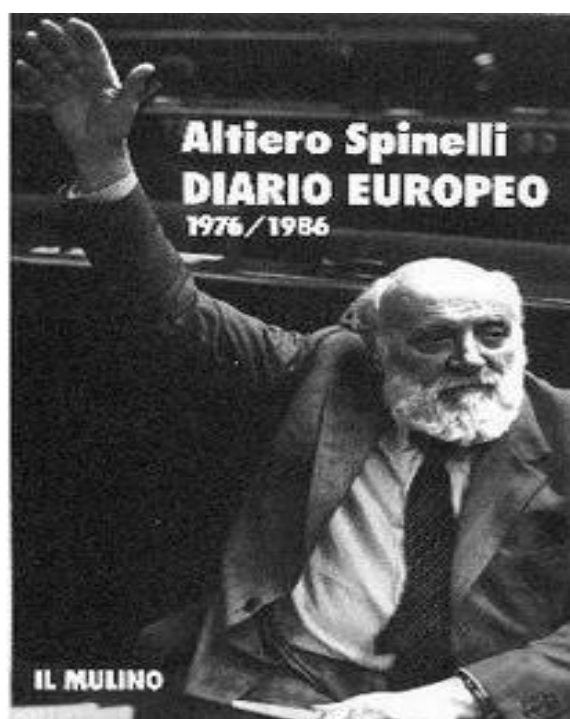
¹²⁰⁵ Georges Marchais, «Construire le socialisme aux couleurs de la France», Έκθεση της ΚΕ, 24e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 54-55.

¹²⁰⁶ Όπως σημειώνουν μερικοί από τους υπεύθυνους της εξωτερικής πολιτικής του PCF, βλ. Jacques Denis, Gérard Laprat, Yves Choulière, «Quelques aspects actuels de l'intégration européenne», *Cahiers du communisme*, vo. 5, Μάιος 1985.

¹²⁰⁷ Ζ. Μαρσαί, Έκθεση της ΚΕ του PCF, «Le chemin de l'avenir pour la France», 26e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, ό.π., σελ. 59-60.

μια αποφασιστική μετατόπιση προς τον δεύτερο πόλο του άξονα ευρωσκεπτικισμός-ευρωπαϊσμός. Αν και η βαριάντα του εθνικού δρόμου παρέμενε ως δυνατότητα, και επανερχόταν όπως είδαμε στη γαλλική περίπτωση μετά τη σύντομη κυβερνητική εμπειρία και την επιστροφή σε έναν ρόλο διαμαρτυρίας, ωστόσο το μείζον μονοπάτι είχε πια κλειδώσει: οι κομμουνιστικές δυνάμεις της Ευρώπης θα έπαιζαν στο εξής απαρέγκλιτα μέσα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και όχι εναντίον της. με τον τρόπο αυτό ανταποκρίνονταν στα όλο και εντονότερα φιλοευρωπαϊκά αισθήματα του ακροατηρίου τους και ταυτόχρονα το διαπαιδαγωγούσαν αναλόγως, επιβεβαιώνοντας έτσι τον κομβικό ρόλο των κομμάτων ως μηχανισμών διαμεσολάβησης του εξευρωπαϊσμού – a fortiori μάλιστα εδώ, καθώς τα κομμουνιστικά κόμματα όχι μόνο δεν ήταν ασύμβατα με την ολοκλήρωση ή veto players, αλλά μπορούσαν κάλλιστα να μετατραπούν σε φλογερούς υποστηρικτές της ευρωπαϊκής υπόθεσης.

Ακόμη περισσότερο, αναδεικνυόταν ένα παράδοξο: η πιο προωθημένη ευρωκομμουνιστική εκδοχή, αυτή του PCI, ταυτιζόταν με το πιο προωθημένο ευρωπαϊκό σχέδιο, το φεντεραλιστικό. Σχέδιο που όμως προσέκρουσε σε δύο ανασταλτικούς παράγοντες. Αφενός, το PCI βρισκόταν στη «λάθος» ευρωπαϊκή κομματική ομάδα σε μια εποχή που οι ευρωμάδες κομμάτων αποκτούσαν μεγαλύτερη σημασία. Παρά τα ανοίγματά του προς τις ευρωπαϊστικές δυνάμεις της Σοσιαλδημοκρατίας, στο πλαίσιο της «Ευρωαριστεράς», το PCI δεν έπανε να ανήκει στη λιγότερο συνεκτική και σχετικά απομονωμένη ομάδα των ΚΚ. Αλλά και αν ακόμη κατόρθωνε να δημιουργήσει ουσιαστικές γέφυρες συνεργασίας μεταξύ κομμουνιστών και σοσιαλιστών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ωστόσο ο φεντεραλιστικός ορίζοντας περιοριζόταν ταυτόχρονα και από τις αποκλίνουσες εθνικές στρατηγικές που τελικά οδηγούσαν, όπως είδαμε, στην υπερίσχυση της διακυβερνητικής μεθόδου, που την εποχή εκείνη συμβάδιζε και με την οπτική μιας πολιτικά ισχνής ολοκλήρωσης, συμβατής με το ηγεμονικό πολιτικό πνεύμα της συντηρητικής επανάστασης. Ακόμη κι έτσι, πάντως, η δυνατότητα ενός αριστερόστροφου φεντεραλισμού επιβίωσε ως δυνατότητα και ως κληρονομιά, όπως θα δούμε στο επόμενο, και τελευταίο, μέρος αυτής της μελέτης.

Δ' ΜΕΡΟΣ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15. Το ίχνος της ευρωκομμουνιστικής κληρονομιάς

15.1 Εισαγωγή

Το βέλος της ιστορίας μπορεί να έχει καθοδική τροχιά, αλλά δεν υπάρχει κανένας τρόπος να ξέρουμε πότε ή πού θα πετύχει τον τελικό στόχο του ή αν θα τον πετύχει. Οι ιστορικοί [...] δεν θα έπρεπε να συμπεριφέρονται –για να δανειστούμε μια μεταφορά του Αλτουσέρ– σαν τον παντογνώστη ταξιδιώτη, που όταν επιβιβάζεται στο τρένο ξέρει όλους τους ενδιάμεσους σταθμούς καθώς και τον τελικό προορισμό του τρένου. Στη μελέτη της ιστορίας, η σωστή στάση είναι να πηδά κανείς στο κινούμενο τρένο χωρίς να ξέρει ούτε από πού έρχεται, ούτε πού πηγαίνει, να ανεβαίνει και να κατεβαίνει από τα βαγόνια, να εξετάζει τις προμήθειες, να μιλά στους περαστικούς, να βρίσκει πώς αλληλεπενεργούν, ποιες είναι οι βλέψεις και οι ελπίδες τους. Ο ιστορικός μπορεί να κοιτάζει το τοπίο και να σημειώνει τις αλλαγές του. Σκύβοντας έξω από το παράθυρο – επικίνδυνο εγχείρημα– μπορεί ακόμη να παρατηρεί την αλλαγή κατεύθυνσης του τρένου, αν το τρένο πλησιάζει σε κάποιο βουνό ή αν θα διασχίσει κάποιο ποτάμι, αλλά τίποτα περισσότερο. Αν και μέσα στο τρένο μπορούν να συμβούν πολλά και απρόβλεπτα, υπάρχει κάτι που ο ιστορικός δεν πρέπει να ξεχνά: τα τρένα μπορεί να πηγαίνουν ταχύτερα ή βραδύτερα, μπορεί να σταματήσουν, μπορεί να ανατραπούν, αλλά περιορίζονται από τις σιδηροδρομικές γραμμές. Η ιστορία είναι αυτό που κάνουν οι άνθρωποι εντός των ορίων του τοπίου τους, των αναγκών τους και του παρελθόντος τους.

Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού. Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα*, 2001

Χρησιμοποιώντας αυτή την παρομοίωση, ο Ντόναλντ Σασούν αναδιατυπώνει την περίφημη μαρξική θέση ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν οι ίδιοι την ιστορία τους αλλά μέσα σε συνθήκες δεδομένες. Με τρόπο ανάλογο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι και τα πολιτικά κόμματα, οργανισμοί «ανθρώπινοι» που όμως είναι κάτι παραπάνω από

τα μέλη που τους συναποτελούν, διαμορφώνουν την ιστορία τους αξιοποιώντας (ή όχι) τα περιθώρια ελευθερίας που επιτρέπουν οι ευρύτερες τάσεις, το ιστορικό πλαίσιο της εποχής τους. Σε ό,τι προηγήθηκε, επιχειρήσαμε να μελετήσουμε το ευρωκομμουνιστικό πολιτικό φαινόμενο ως μια εμπρόθετη και τολμηρή απόπειρα στρατηγικού αναπροσανατολισμού, εκμοντερνισμού της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής Αριστεράς μέσα στις δομές ευκαιρίας αλλά και τους δομικούς περιορισμούς της εποχής στην οποία έγινε αυτή η μεγάλη κίνηση.

Ακολουθώντας τα ερωτήματα που θέσαμε στην αφετηρία αυτής της μελέτης, προσπαθήσαμε να εξετάσουμε το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο ως ένα πολιτικό ρεύμα που υπερέβη τα εθνικά σύνορα, χωρίς ωστόσο να συγκροτήσει τελικά μία διακριτή πολιτική οικογένεια σε ευρωπαϊκό επίπεδο, χωρίς καν να κατορθώσει να στήσει μια συνεκτική ευρωομάδα την εποχή που τα ευρωπαϊκά κόμματα ομαδοποιούνταν σε κοινοτικό-υπερεθνικό επίπεδο. Μελετήσαμε εκείνα τα στοιχεία πολιτικής κατεύθυνσης και ιδεολογικής οργάνωσης που μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε μια εσωτερική συνοχή στο εγχείρημα, να μιλήσουμε για μια δέσμη πυρηνικών στοιχείων που καθιστούν τον ευρωκομμουνισμό διακριτό ρεύμα και ποικιλία μέσα στην ευρύτερη οικογένεια της ευρωπαϊκής κομμουνιστογενούς Αριστεράς, την ίδια στιγμή που εντοπίζουμε διαφορετικές τροπικότητες και εκφράσεις του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος ανάλογα με τις εθνικές συνθήκες στις οποίες κάθε φορά αναπτύχθηκε αλλά και διακλαδώσεις των επιμέρους κομμάτων εντός της μεγάλης, κοινής κοίτης σε κρίσιμες πολιτικές επιλογές.

Εξετάσαμε τον ευρωκομμουνισμό υπό το πρίσμα της υπόθεσης ότι αποτέλεσε ένα επινοητικό εγχείρημα ιδεολογικο-πολιτικού *aggiornamento* της ευρωπαϊκής Αριστεράς που εκμεταλλεύθηκε ένα παράθυρο ευκαιρίας το οποίο όριζε η διπλή κρίση εποχής στον διπλό ψυχροπολεμικό κόσμο (Ανατολή-ΕΣΣΔ και δυτικό καπιταλιστικό μπλοκ) στη διάρκεια μιας περιόδου που θα αποκαλούσαμε «the long 70's» – σχηματικά από τη ριζοσπαστική έκρηξη του 1968 μέχρι το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980 και την ηγεμονική κυριαρχία του αγγλοσαξωνικού νεοφιλελευθερισμού. Υπό το ίδιο πρίσμα, καταλήξαμε στη θέση ότι ο ευρωκομμουνισμός στάθηκε για την ευρωπαϊκή κομμουνιστική Αριστερά ό,τι η Βάδη-Γκόντεσμπεργκ του SPD για την ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία: ο κρίσιμος κόμβος δογματικού αναπροσανατολισμού και εκσυγχρονισμού, μια «στιγμή» σχετικής αποριζοσπαστικοποίησης, μαζικοποίησης, προσχώρησης στην ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης του σοσιαλιστικού ορίζοντα με το πλαίσιο μιας φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, μιας πλουραλιστικής κοινωνίας και μιας οικονομίας όπου συνυπάρχει το δημόσιο και το ιδιωτικό.

Εξ αρχής διατυπώσαμε τη θέση ότι το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ήταν ένα πολιτικό εγχείρημα που επιδίωξε να ξαναδώσει στρατηγικό βάθος και συνοχή στο ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα επάνω στο έδαφος της κρίσης και του σοβιετικού και του δυτικού μοντέλου. Συνεπώς, εξετάσαμε αναλυτικά τους κρίσιμους εκείνους κόμβους που καθόρισαν μια διαδικασία μετασχηματισμού μεγάλης εμβέλειας, «φωτώντας»

γιατί συνέβη έτσι και όχι αλλιώς, ποια δομικά χαρακτηριστικά μεταβλήθηκαν ή όχι και σε ποιο βαθμό, ποια πρότυπα, νόρμες, μορφές και μοτίβα μεταπλάστηκαν έτσι ώστε μέσα σε διαφορετικά εθνικά πλαίσια να χαραχθεί η «διασταυρούμενη ιστορία» ενός μείζονος πολιτικού μετασχηματισμού.¹²⁰⁸ Και εφόσον τα κόμματα είναι ουσιώδεις θεσμικοί σχηματισμοί του πολιτικού πεδίου, ταυτόχρονα ευέλικτοι παίκτες του πολιτικού παιχνιδιού αλλά και βαριές δομές στις οποίες συμπυκνώνονται και αποκρυσταλλώνονται κοινωνικοί συσχετισμοί και τάσεις, ήταν εύλογο να προσεγγίσουμε το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο με οπτική που προσιδιάζει στη μεθοδολογική σκευή του ιστορικού θεσμιισμού.

Θέσαμε, λοιπόν, και προσπαθήσαμε να απαντήσουμε μια σειρά πολιτικά ερωτήματα, υπαρκτά τα περισσότερα και στη σχετική βιβλιογραφία ή ακόμη στον πολιτικό διάλογο και τις διαμάχες της εποχής. Σε ποιο βαθμό το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα κατόρθωσε να απογαλακτιστεί από τη σοβιετική κοιτίδα και να οργανώσει ένα παράδειγμα ανανεωμένου δυτικού κομμουνισμού, ανθεκτικό στις τάσεις διαλυτικού κατακερματισμού του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος; Πώς και κατά πόσο ο ευρωκομμουνισμός ανανέωσε θεμελιακά χαρακτηριστικά της κομμουνιστικής τροπικότητας ή, αντίστροφα, εγκλωβίστηκε στις βαθιές δυσκαμψίες ενός μοντέλου που διακήρυσσε ότι υπερβαίνει; Κράτησε αποστάσεις ή εν τέλει εξώκειλε στα νερά ενός σοσιαλδημοκρατικού υποδείγματος, την ίδια ακριβώς στιγμή που διεκδικούσε την πολιτική πρωτοβουλία και ηγεμονία από τις δυνάμεις της σοσιαλδημοκρατίας, τουλάχιστον στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου; Πώς διαχειρίστηκε τη διαδρομή μέσα στο τρίπτυχο επανάσταση-διαμαρτυρία-μεταρρύθμιση, ιδίως στο πλαίσιο εμπειριών διακυβέρνησης; Σε ποιο βαθμό τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα επιδίωξαν και πέτυχαν να υπερβούν την ταξικότητα και να γίνουν εθνικές δυνάμεις, δυνάμεις εκσυγχρονισμού των χωρών στις οποίες έδρασαν; Πόσο ειλικρινείς και επιτυχημένες ήταν οι μεγάλες γέφυρες που έριξε ο ευρωκομμουνισμός προς τη φιλελεύθερη δυτική δημοκρατία και προς κοινωνικές κατηγορίες που δεν αποτελούν το κλασικό ακροατήριο των κομμουνιστικών κομμάτων; Και τελευταίο, αλλά όχι έλασσον, το ερώτημα εάν το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ήταν μια απειλή ή μια ευκαιρία, ένας παράγοντας υπονόμευσης των δυτικών ευρωπαϊκών δημοκρατιών ή μια δύναμη ζωογόνησής τους – ειδικά στο πλαίσιο της κοινωνικής κρίσης του 1960, της βαθιάς οικονομικής κρίσης του 1970, και συνολικά μιας εποχής που περνούσε σταδιακά αλλά καθοριστικά από την εθνική στην υπερεθνική πραγματικότητα της πρώιμης παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Τα ερωτήματα αυτά τέθηκαν υπό το πρίσμα μιας διπλής αφετηριακής υπόθεσης. Πρώτον, εκκινώντας από τη σκέψη ότι όπως για όλα τα πολιτικά κινήματα, έτσι και για το κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα, θεμελιακή και απαραμείωτη *raison d'être*

¹²⁰⁸ Ξεκινήσαμε δηλαδή από μια αφετηρία πολύ διαφορετική από την ανελαστική θέση που έχει διατυπωθεί, ότι στη Δύση τα κομμουνιστικά κόμματα ήταν κλειδωμένα στις προηγούμενες θέσεις τους στο πολιτικό φάσμα κι έτσι ο χώρος για ελιγμούς ήταν εξαιρετικά περιορισμένος, π.χ. στο Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, ό.π., σελ. 108-125.

είναι η κατάκτηση της εξουσίας ή έστω η συμμετοχή σε αυτήν προκειμένου να ενσαρκωθεί σε εφαρμοσμένη πολιτική η συναφής κοσμοαντίληψη. Για τους κομμουνιστές της Ευρώπης, το μοντέλο της επαναστατικής κατάκτησης της εξουσίας τελείωσε οριστικά μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έκτοτε, η δημιουργική προσχώρηση στο δημοκρατικό φιλελεύθερο μονοπάτι ήταν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αναγκαίος όρος αν τα κομμουνιστικά κόμματα ήθελαν να επιβιώσουν και να μαζικοποιηθούν, να κεφαλαιοποιήσουν τη συμβολή τους στην Αντίσταση και να υπερβούν το κατώφλι της πολιτικής απομόνωσης στις κοινωνίες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Το ευρωκομμουνιστικό πείραμα έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί είναι τότε ακριβώς που ευρωπαϊκά ΚΚ προχώρησαν με πλήρη συνείδηση σε έναν τέτοιο δρόμο, εκσυγχρονισμού αλλά χωρίς να πάψουν να αντλούν από τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό. Η μαζικοποίηση αλλά κυρίως ο ορίζοντας της συμμετοχής στην εξουσία, που στην περίπτωση της Ιταλίας και της Γαλλίας έγινε απτός, στάθηκε ο καταλυτικός παράγοντας για τον μεγάλο μετασχηματισμό που περιγράψαμε.

Το δεύτερο σημείο είναι το ίχνος που άφησε στην ιστορία αυτός ο μετασχηματισμός. Αν, όπως είπαμε, τα κόμματα είναι θεσμοί «βαρείς» και οι σημαντικές αλλαγές, όταν επισυμβαίνουν, «κλειδώνουν» τα μελλοντικά δυνατά μονοπάτια, τότε ένα αναγκαίο κρίσμα εξέτασης του μεγάλου μετασχηματισμού που ήταν η ευρωκομμουνιστική «στιγμή» είναι οι δρόμοι που χάραξε για την ευρωπαϊκή Αριστερά των επόμενων δεκαετιών. Ειδικότερα, μάλιστα, η δική μας υπόθεση ήταν ότι ο ευρωκομμουνιστικός μετασχηματισμός χάραξε βασικούς δρόμους για την ευρωπαϊκή Αριστερά που δοκιμάστηκαν, ηττήθηκαν προτού ακόμη καταρρεύσει συνολικά ο σοσιαλιστικός κόσμος το 1989 αλλά και που άντεξαν στις δεκαετίες που ακολούθησαν την κατάρρευση. Γι' αυτό, προτού συνοψίσουμε τα ευρήματα της μελέτης σε σχέση με τα βασικά ερωτήματα και τις υποθέσεις που τέθηκαν στην αρχή, θα χρειαστεί να απαντήσουμε σε αδρές γραμμές στο ερώτημα «τι είναι σήμερα η ριζοσπαστική Αριστερά;»

15.2 Η ριζοσπαστική Αριστερά από το 1989 μέχρι σήμερα: παρακμή ή μετάλλαξη;

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, είναι σε εξέλιξη στην Ευρώπη μία από τις μείζονες εκείνες ιστορικές συγκυρίες που καθορίζουν τάσεις και μετασχηματισμούς για τα επόμενα χρόνια. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας στιγμής διπλής κρίσης, της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που εκδηλώθηκε με δραματικό τρόπο από το 2008 και πέρασε στην εδώ μεριά του Ατλαντικού προκαλώντας την ταυτόχρονη κρίση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η κατάληξη της κρίσης αυτής είναι προφανώς ακόμη άδηλη, τηρουμένων όμως όλων των αναλογιών θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσιδιάζει στη στιγμή των «long 70's». Μάλιστα, για έναν επιπλέον λόγο: μοιάζει,

όπως και στην περίοδο που μελετήσαμε, να σημειώνεται μια δειλή αλλά σαφής τάση ενίσχυσης της κομμουνιστογενούς («ριζοσπαστικής», πια) Αριστεράς σε ευρωπαϊκή κλίμακα, από το 2008 και μέχρι σήμερα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 24 Αντικαπιταλιστική Αριστερά στην κρίση (κομμουνιστικά, μετακομμουνιστικά και κομμουνιστογενή κόμματα)

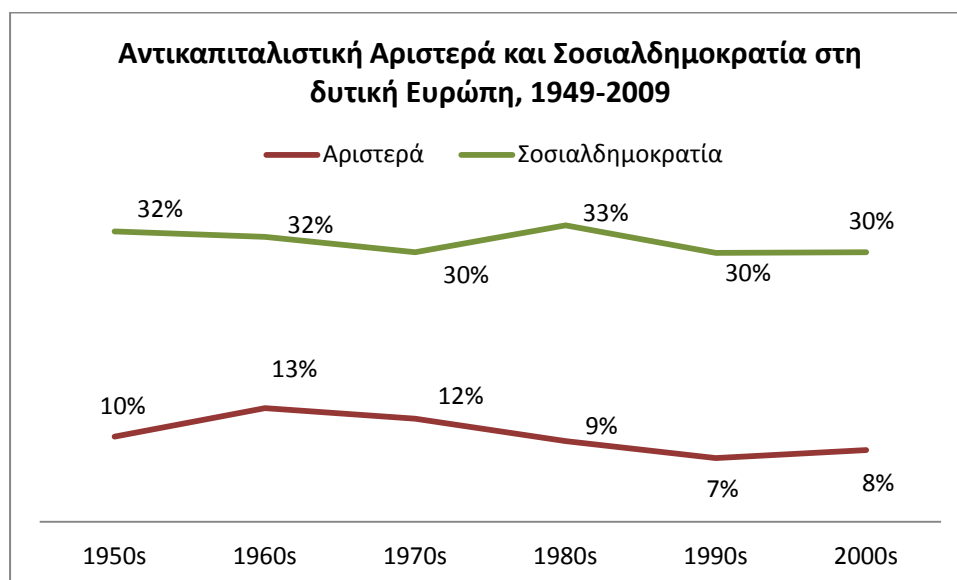
Πηγή: Βίβιαν Σπυροπούλου, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή¹²⁰⁹

Η τάση ενίσχυσης που αποτυπώνεται στις εκλογικές επιδόσεις των κομμάτων της ευρύτερης οικογένειας της ριζοσπαστικής-αντικαπιταλιστικής Αριστεράς μοιάζει να σχετικοποιεί την ισχυρή θέση των Luke March και Cas Mudde, που εύστοχα περιέγραφαν την πορεία της ριζοσπαστικής Αριστεράς στην Ευρώπη μετά την

¹²⁰⁹ Η συγγραφέας σημειώνει ότι η αύξηση του 2010-2013 οφείλεται κυρίως στα αυξημένα εκλογικά αποτελέσματα σε Ελλάδα και Ισπανία, χωρίς όμως να προσμετρούνται τάσεις δημοσκοπικής δυναμικής σε Πορτογαλία και Ισπανία. Επίσης, δεν καταγράφεται στον παραπάνω πίνακα το αποτέλεσμα των γερμανικών ομοσπονδιακών εκλογών του Σεπτεμβρίου 2013, όπου το Die Linke με επικεφαλής τον Γκρέγκορ Γκίζι σημείωσε μεν απώλειες στο ποσοστό του (8,6% από 11,9% στις προηγούμενες εκλογές) ωστόσο κατόρθωσε να αναδειχθεί στην Τρίτη πολιτική δύναμη της χώρας, αναγκάζοντας το SPD, αν και συνεργαζόμενο με τη Χριστιανοδημοκρατία στον μεγάλο κυβερνητικό συνασπισμό, να άρει το εμπάργκο δεκαετιών για μια δύναμη συζήτηση και συμμαχία με το κόμμα της Αριστεράς. Ας σημειωθεί ότι τα κόμματα που περιλαμβάνονται στον πίνακα είναι τα εξής: Socialist People's Party (SF) στη Δανία, Left party (V) στη Σουηδία, Πράσινοι (MP) Left Alliance (VAS) και SKDL (Finnish People's Democratic League) στη Φινλανδία, IU και Republican Left of Catalonia (ERC) στην Ισπανία, Bloco de Esquerda (BE) στην Πορτογαλία, ΚΚΕ, ΣΥΝ/ΣΥ.ΡΙΖ.Α και ΔΗΜΑΡ στην Ελλάδα, PCF, Lutte Ouvrière (LO) και Front de Gauche στη Γαλλία, Socialist Party (SP) στην Ολλανδία, Socialist left party (SV) στη Νορβηγία, PDS/Die Linke στη Γερμανία, ΑΚΕΛ στην Κύπρο, Party of Italian Communists (PdCI), PRC/Rifondazione, Sinistra Arcobaleno (SA) στην Ιταλία.

κατάρρευση του 1989 ως μια πορεία (συνεχιζόμενη) παρακμής και μεταλλαγής ταυτόχρονα (both in decline and mutation), απαντώντας στο ερώτημα που είχε θέσει νωρίτερα ο Μαρκ Λαζάρ («παρακμή ή μετάλλαξη;»)¹²¹⁰ Η εκλογική, τουλάχιστον, παρακμή, σε σύγκριση βέβαια με τη «χρυσή εποχή» της κομμουνιστικής Αριστεράς, στα 1960-1970, και η εποχή της απόσυρσης, ιδίως στις δεκαετίες του 1980 και 1990, φαίνεται από το 2000 να δίνει τη θέση της σε ενδείξεις για έναν νέο (εκλογικό) κύκλο της πολιτικής αυτής οικογένειας. Πράγματι, σε μακροσκοπική κλίμακα, φαίνεται ότι ενδεχομένως εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα μιας αναγέννησης της ευρωπαϊκής αντικαπιταλιστικής Αριστεράς, η οποία στα 1960-1970 επιχείρησε, με αιχμή τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, να διεκδικήσει ζωτικό πολιτικό χώρο από τη δίδυμη και αντίπαλη σοσιαλδημοκρατία σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 25 Αντικαπιταλιστική Αριστερά και Σοσιαλδημοκρατία στη δυτική Ευρώπη (1949-2009)

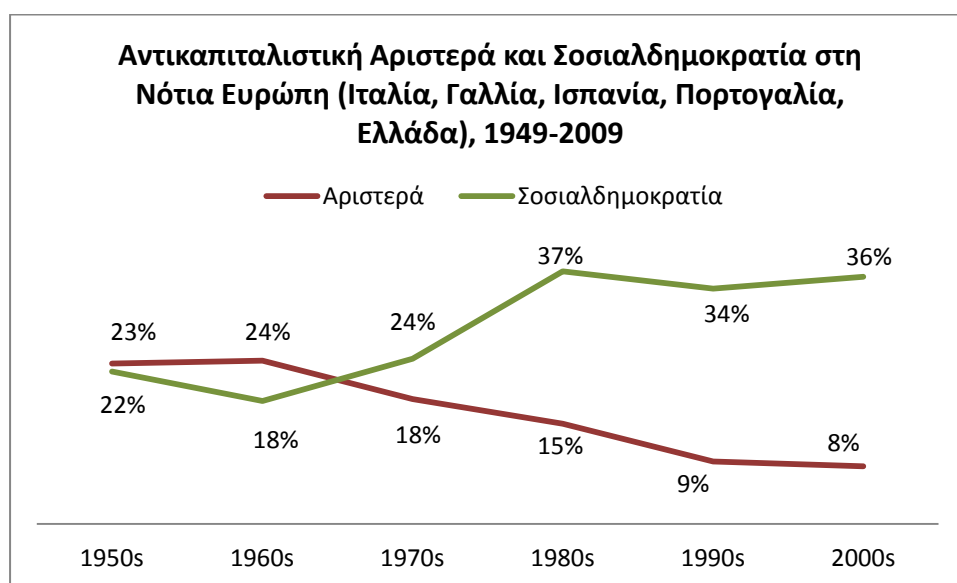
Πηγή: Jean-Michel de Waele, Mathieu Vieira, «La famille de la gauche anticapitaliste en Europe occidentale», Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2012, σελ. 58-62

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η αναζωογόνηση της ριζοσπαστικής Αριστεράς στη σημερινή Ευρώπη οφείλεται κυρίως στην άνοδο των κομμάτων στις χώρες του εν κρίση Νότου (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), κερδίζοντας όμως θέσεις και χώρο και σε χώρες της καρδιάς της Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία). Με την εξαίρεση

¹²¹⁰ Luke March, Cas Mudde, «What's Left of the Radical Left? The European Radical Left After 1989», *Comparative European Politics*, τόμ. 3, νο. 1, Απρίλιος 2005, σελ. 24. Το ερώτημα του Μαρκ Λαζάρ τέθηκε στο Marc Lazar, *Maisons Rouges...*, ό.π.

της Ιταλίας, φαίνεται ότι η ριζοσπαστική κομμουνιστογενής Αριστερά στον ευρύτερο ευρωπαϊκό Νότο (Γαλλία, Ισπανία, Πορτογαλία και αυτή τη φορά σε πρωταγωνιστικό ρόλο στην Ελλάδα) μοιάζει να συγκεντρώνει ορισμένες τουλάχιστον προϋποθέσεις να διεκδικήσει εκ νέου την πολιτική πρωτοβουλία, όπως επιχείρησε και εν πολλοίς πέτυχε να κερδίσει από τη σοσιαλδημοκρατία στη «χρυσή εποχή» του 1960-1970.¹²¹¹

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 26 Αντικαπιταλιστική Αριστερά και Σοσιαλδημοκρατία στη Νότια Ευρώπη (1949-2009)

Πηγή: Jean-Michel de Waele, Mathieu Vieira, «La famille de la gauche anticapitaliste en Europe occidentale», Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2012, σελ. 58-62

Αυτή ακριβώς η «χρυσή εποχή» όμως ήταν που καθόρισε την πιο καθοριστική αλλαγή που έχει επισυμβεί στην ευρύτερη οικογένεια της αντικαπιταλιστικής Αριστεράς της Ευρώπης: τη μετατόπιση από τη θέση του «παρία» στη θέση του «συμμετέχοντα», του «μετόχου» της εθνικής πολιτικής ζωής (de parias à participants).¹²¹² Οι Tim Bale και Richard Dunphy κάνουν τη διαφωτιστική διαπίστωση ότι από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, κανένα κόμμα της Αριστεράς σε φιλελεύθερη καπιταλιστική δημοκρατία δεν αρνήθηκε να μπει σε κυβέρνηση συνασπισμού όταν του προτάθηκε. Θα πρέπει όμως να προσθέσουμε ότι η παράδοση αυτή ξεκίνησε πριν ακόμη τον Ψυχρό Πόλεμο. Όπως είδαμε νωρίτερα, η πρώτη

¹²¹¹ Πρβλ. και το κεφάλαιο 12 «Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία».

¹²¹² Η εύστοχη διατύπωση στο Tim Bale, Richard Dunphy, «De parias à participants», Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2012, σελ. 32-33.

μεγάλη μήτρα νομιμοποίησης των κομμουνιστικών κομμάτων ήταν η συμμετοχή τους στην Αντίσταση, εξού και η παρουσία τους στις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις σε μια σειρά (μεγάλες) ευρωπαϊκές χώρες. Σχηματικά, θα λέγαμε ότι η ευρωπαϊκή ριζοσπαστική Αριστερά διέγραψε τρεις και έναν δυνάμει μεγάλους κύκλους συμμετοχής και νομιμοποίησης:

- Τις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις στις οποίες συμμετείχε
- Τη δεκαετία του 1970 ιδίως, όπου όχι απλώς συμμετείχε αλλά πολύ περισσότερο διεκδίκησε ηγεμονικά την άσκηση εξουσίας σε χώρες τόσο κομβικές όσο η Ιταλία και η Γαλλία
- Τη δεκαετία του 1990, μετά την πτώση του Τείχους, όταν κόμματα της αντικαπιταλιστικής Αριστεράς βρέθηκαν σε συνασπισμούς εξουσίας σε χώρες όπως η Κύπρος, η Φινλανδία, η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Ισλανδία, η Ιταλία, η Νορβηγία (ή στήριξαν κοινοβουλευτικά μειοψηφούσες κυβερνήσεις, στην Ισπανία, τη Δανία, τη Σουηδία)
- Τον κύκλο που ενδεχομένως ανοίγει από τα τέλη της δεκαετίας του 2000, καθώς φαίνεται ότι η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία υποχωρεί τόσο ώστε σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις χωρών η πρόσβασή της στον ορίζοντα της διακυβέρνησης να περνά μέσα από μια πιθανή ή/και αναγκαστική συνεργασία με τη ριζοσπαστική Αριστερά.

Ας σημειωθεί όμως και μια κρίσιμη διαφορά: σε αντίθεση με τα χρόνια μετά το 1990, όταν όπως σημειώνουν οι Tim Bale και Richard Dunphy¹²¹³ κόμματα της Αριστεράς συμμετείχαν σε κυβερνήσεις κυρίως με τον «αρνητικό» στόχο να φρενάρουν νεοφιλελεύθερες πολιτικές, στον κύκλο του 1960-1970 επιχείρησαν, για μοναδική φορά στη μακρά μεταπολεμική ιστορία, να συμμετάσχουν με «θετικούς» όρους και στόχους, με αυτοτελή προγραμματική βάση.

Σε κάθε περίπτωση, η παρακμή συγκριτικά με τη χρυσή εποχή δεν αφορά μόνο τα κόμματα της κομμουνιστικής Αριστεράς, αλλά και την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία. Η σχετική της ανθεκτικότητα με όρους κυβερνητικής ικανότητας και εκλογικής επίδοσης δεν αναιρεί μια πορεία σταδιακής και σταθερής αποδυνάμωσης, όπως σημειώνεται στη σχετική βιβλιογραφία. Η σχετική παρακμή της σοσιαλδημοκρατίας (ή της ευρύτερης κεντρο-Αριστεράς που συσπειρώνει μια ποικιλία δυνάμεων, από σοσιαλδημοκράτες και δημοκράτες σοσιαλιστές μέχρι προοδευτικούς, πράσινους, σοσιαλφιλελεύθερους κ.ο.κ.) συνοδεύθηκε και σε αυτή την περίπτωση με μια ορισμένη μεταλλαγή. Πράγματι, η σημερινή κεντρο-Αριστερά (Center-Left) τείνει να γίνει μάλλον μια δύναμη μετριοπαθής και «φιλελεύθερη» (libertarian), έχοντας αποδεχτεί πλήρως σχεδόν τις αγορές και την περιορισμένη κρατική παρέμβαση, τους πολλαπλούς περιορισμούς της οικονομικής διεθνοποίησης, έχει εγκαταλείψει τον κεϋνσιανισμό υπέρ της δημοσιονομικής υγείας, την πλήρη απασχόληση υπέρ της σταθερότητας των τιμών και της εθνικής ανταγωνιστικότητας,

¹²¹³ Tim Bale, Richard Dunphy, «De parias à participants», *ό.π.*, σελ. 32-33 και 35-40.

δίνοντας βάρος μάλλον σε μετα-υλιστικά ταυτοτικά ζητήματα παρά σε παλαιότερες μέριμνες για οικονομική ασφάλεια και αναδιανομή.¹²¹⁴

Σε αντίστιξη, η ριζοσπαστική Αριστερά μοιάζει να διαμορφώνει χαρακτηριστικά μιας σαφούς απόρριψης του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού της κατανάλωσης και της παγκοσμιοποίησης (παίρνοντας μια θέση συχνά αμυντική έναντι της παγκοσμιοποίησης, όσο κι αν αυτό σχετικοποιείται στο πλαίσιο της «εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης» / alter-modialisation¹²¹⁵), επιλέγοντας μια θέση ισχυρής στήριξης της κρατικής δράσης με στόχο την πλήρη απασχόληση, την προστασία της εργασίας, την αναδιανομή.¹²¹⁶ Εν ολίγοις, η σημερινή ριζοσπαστική Αριστερά μοιάζει να διαμορφώνει μια ισχυρή υλιστική ταυτότητα, υιοθετώντας πια με καθαρότητα στοιχεία ενός προηγούμενου κεϋνσιανού παραδείγματος με κεντρικό μοχλό το κράτος – χωρίς να συζητά πια τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους, την προοπτική της καταστροφής του κρατικού μηχανισμού ή τον κίνδυνο σοσιαλδημοκρατικοποίησης, όσο τουλάχιστον η σοσιαλδημοκρατία αφήνει ακάλυπτο τον χώρο που προγραμματικά και ιδεολογικά κάλυπτε άλλοτε.

Οι τυπολογίες που έχουν προταθεί για τη ριζοσπαστική Αριστερά μετά το 1989 είναι πολλές και ενδιαφέρουσες. Μοιάζει να συγκλίνουν αν όχι στην ομαδοποίηση που προτείνουν, σίγουρα όμως στην περιγραφή ενός τοπίου ετερογενούς, χωρίς έναν σαφή προγραμματικό και ιδεολογικό πυρήνα. Η ριζοσπαστική Αριστερά μοιάζει περισσότερο με έναν χαλαρό αστερισμό στον οποίο εντάσσονται διαφορετικού τύπου και εξέλιξης κόμματα, χωρίς ακριβώς να συνιστούν μια σφιχτή κομματική οικογένεια. Αν υπάρχουν ακόμη ορισμένα κόμματα που διατηρούν χαρακτηριστικά, σύμβολα και παραδόσεις μιας μάλλον ορθόδοξης κομμουνιστικής Αριστεράς (ΚΚΕ, πορτογαλικό ΚΚ, Rifondazione Comunista στην Ιταλία), αν στην ευρύτερη οικογένεια συγκαταλέγονται κόμματα με μετα-υλιστικό και new politics προφίλ (όπως το CPN της Ολλανδίας, που έγινε τμήμα του Groen Links),¹²¹⁷ τα περισσότερα φαίνεται ότι έχουν μετεξελιχθεί απεκδυόμενα την κομμουνιστική ταυτότητα και τοποθετούμενα σε έναν δημοκρατικό σοσιαλιστικό χώρο στα αριστερά πάντως της σοσιαλδημοκρατίας – ορισμένα εξ αυτών φτάνοντας να ενταχθούν μάλλον στο σοσιαλδημοκρατικό στρατόπεδο, όπως το προερχόμενο από το PCI ιταλικό PDS. Πάντως, οι μελετητές της ριζοσπαστικής Αριστεράς μάλλον ομνοούν κατά το ότι τα κόμματα αυτά δεν είναι πλέον αντι-συστημικά κόμματα, με την έννοια ότι έχει

¹²¹⁴ Ενδεικτικά, βλ. James Cronin, George Ross, James Shoch, «The New World of the Center-Left», James Cronin, George Ross, James Schoch (επιμ.), *What's Left of the Left*, Duke University Press, Durham και Λονδίνο 2011, σελ. 3-9.

¹²¹⁵ Daniel-Louis Seiler, «Panorama de la gauche anticapitaliste en Europe: essai de typologie», Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, ό.π., σελ. 14.

¹²¹⁶ Tim Bale, Richard Dunphy, «De parias à participants», ό.π., σελ. 32-33.

¹²¹⁷ Εν προκειμένω, είναι εμφανείς οι διασταυρώσεις και με μια Αριστερά του δημοκρατικού κοινοτισμού που αναπτύσσεται στις ΗΠΑ, βλ. ενδεικτικά στο Charles Derber et al., *What's Left? Radical Politics on the Postcommunist Era*, ό.π., σελ. 109-118.

ριζώνει μέσα τους η αποδοχή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του πολιτικού φιλελευθερισμού· είναι προσηλωμένα στις αξίες και πρακτικές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και κατά κανένα τρόπο «ακραία»· αρνούνται τον συμβιβασμό με την αγορά στον οποίο προχώρησε η σοσιαλδημοκρατία, και ταυτόχρονα δεν είναι πια τόσο μαζικά κόμματα αλλά κατά κανόνα μικρά κόμματα με πολυποίκιλη κοινωνική βάση.¹²¹⁸

Και εάν είναι σαφές ότι τα μικρά αυτά κόμματα έχουν μια έντονη πλευρά κινηματικής κουλτούρας και ενσωμάτωσης των ριζοσπαστικών αριστερόστροφων subcultures (περιβαλλοντισμός κλπ.) σε βάρος ενός προφίλ οργανωμένου μαζικού κόμματος, αυτό δεν φτάνει για να δικαιώσει τον ισχυρισμό ότι η σημερινή αντικαπιταλιστική Αριστερά αναδύθηκε στην τωρινή της μορφή από το «αριστερίστικο νεφέλωμα» των διαφόρων ποικιλιών (τροτσκισμός, μαοϊσμός, αναρχισμός, καστρισμός-γκεβαρισμός, ρομαντισμός, πολιτισμικός φιλελευθερισμός) που εξερράγη μετά το 1968.¹²¹⁹ Προφανώς η κινηματική ταυτότητα είναι καθοριστική, και σε μεγάλο βαθμό ζωογόνα, όπως άλλωστε στάθηκε αναζωογονητική και για τα κομμουνιστικά κόμματα στη δεκαετία του 1960-1970. Ωστόσο, όπως είδαμε ήδη,¹²²⁰ δεν ήταν αυτή η παράδοση που καθόρισε προνομιακά την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς. Ενδεχομένως, μετά την ήττα του ευρωκομμουνιστικού παραδείγματος και την κατάρρευση του 1989, η «κινηματική-ρομαντική» πλευρά κυριάρχησε, ήταν όμως στο έδαφος της αποτυχίας ενός διαφορετικού παραδείγματος, το οποίο, παρ' όλα αυτά, χάραξε βαθύτερα ίχνη στη σημερινή ριζοσπαστική Αριστερά. Τα χαρακτηριστικά που είδαμε παραπάνω, η επιλογή υπέρ της κρατικής παρέμβασης, ο κεϋνσιανισμός, η αφοσίωση στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία και στον φιλελευθερισμό, είναι χαρακτηριστικά που προέρχονται από τη μήτρα που εξετάσαμε και όχι από τις πολλαπλές παραδόσεις του ρομαντικού, και μάλλον εχθρικού προς αυτά, «αριστερίστικου νεφελώματος».

Ακόμη περισσότερο, η όλο και μεγαλύτερη υποβάθμιση των ταξικών υφολογικών χαρακτηριστικών και εγκλήσεων, το πέρασμα που περιγράφουν οι Luke March και Cas Mudde «από το προλεταριάτο στον λαό»¹²²¹ —που μοιάζει να επηρεάζει ένα όλο και πιο δυναμικό ρεύμα της συγκαιρινής μας ριζοσπαστικής Αριστεράς υπό τη μορφή ενός «σοσιαλ-λαϊκισμού»¹²²² σε κόμματα όπως το πρωτοποριακό από αυτή την

¹²¹⁸ Jean-Michel de Waele, Mathieu Vieira, «La famille de la gauche anticapitaliste en Europe occidentale», Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, ό.π., σελ. 54-55.

¹²¹⁹ Όπως ισχυρίζεται ο Daniel-Louis Seiler, «Panorama de la gauche anticapitaliste en Europe: essai de typologie», ό.π.

¹²²⁰ Βλ. το κεφάλαιο 3 «1968: η τομή», το κεφάλαιο 8 «Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση» και 10 «Η κοινωνιολογική προσαρμογή».

¹²²¹ Luke March, Cas Mudde, «What's Left of the Radical Left? The European Radical Left After 1989», ό.π., σελ. 26-35.

¹²²² Στη διαπίστωση ότι κόμματα της ριζοσπαστικής Αριστεράς, όπως το PCF, καταφεύγουν συχνά σε λαϊκιστικές θέσεις, χωρίς ωστόσο ποτέ να αναρτούν την προσήλωσή τους στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, συμπίπτει και ο Marc Lazar, «Du populisme à gauche: le cas français et italien», ό.π.

άποψη ολλανδικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (που εκτοξεύθηκε στο 16,6% στις εκλογές του 2006) και ο εξαιρετικά δυναμικός από το 2012 ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα— είναι περισσότερο μια κληρονομιά της «χρυσής εποχής» του 1960-1970. Κληρονομιά δηλαδή των μεγάλων ευρωκομμουνιστικών κομμάτων που επιχείρησαν, όπως δείξαμε, μια εθνικοποίηση της ταξικότητας διεκδικώντας ρόλο εθνικής οδηγικής δύναμης,¹²²³ παρά του ρομαντικού επαναστατικού αριστερισμού, που επιχείρησε, αντίστροφα αλλά και μάταια, να αναζωογονήσει μια σκληρά ταξική οπτική για το εργατικό κίνημα. Τέλος, εκτός από την επιδίωξη των κομμάτων της ριζοσπαστικής Αριστεράς να αναδειχθούν σε εθνικές μάλλον παρά ταξικές δυνάμεις (παρά την περιορισμένη σχετικά απήχησή τους), τα ίδια κόμματα σήμερα μοιάζουν αγκυρωμένα στην αποδοχή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, προσηλωμένα σε έναν παρεμβατικό ρόλο εντός της διαδικασίας της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Ιδίως ο σχηματισμός το 1994 της ευρω-ομάδας της GUENGL μέχρι το σημερινό Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, και ταυτόχρονα με τις διαδικασίες συγκρότησης του κινηματικού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ, σφυρηλάτησαν δεσμούς που οδήγησαν σε μια μεγαλύτερη ομοιογένεια της ριζοσπαστικής Αριστεράς στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Όσο και αν, από την άλλη, λείπει πλέον μία δύναμη αιχμής στην πλευρά του ισχυρού ευρωπαϊκού μεταρρυθμισμού σαν το αλλοτινό PCI και οι περισσότερες δυνάμεις μοιάζει να συσπειρώνονται στον πόλο ενός ήπιου ευρωσκεπτικισμού,¹²²⁴ σε κάθε περίπτωση πάντως μακριά από την απόρριψη της ευρωπαϊκής θεσμικής ολοκλήρωσης.

15.3 Η ευρωκομμουνιστική «στιγμή»: ο πυκνωτής της αλλαγής

Η εν τάχει περιδιάβαση στα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς από τη δεκαετία του '90 και δώθε μοιάζει να επιβεβαιώνει τη βασική υπόθεση εργασίας που διατυπώσαμε στην αφετηρία αυτής της μελέτης: *η ευρωκομμουνιστική «στιγμή» είναι ο ιστορικός εκείνος κόμβος που συνδέει το παρελθόν με το παρόν της ευρωπαϊκής Αριστεράς.* Όπως ενδεχομένως προκύπτει από ό,τι παρουσιάστηκε μέχρι εδώ, ο ευρωκομμουνισμός, ιδωμένος μακροσκοπικά, στάθηκε ένα πολιτικό πρόταγμα στο οποίο συμπυκνώθηκε το πέρασμα από το επαναστατικό παρελθόν σε ένα διαφορετικό παράδειγμα αριστερής πολιτικής. Και είναι αυτό ακριβώς το πρόταγμα που παρά την ιστορική του ήττα, προσδιόρισε και συνεχίζει ως κληρονομιά να προσδιορίζει τις στρατηγικές επιλογές της μετακομμουνιστικής, πλέον, ριζοσπαστικής Αριστεράς στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

¹²²³ Στο κεφάλαιο 8 «Επανάσταση, διαμαρτυρία, κυβέρνηση» αλλά και στα κεφάλαια 11 «Μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμός στον ευρωπαϊκό Νότο και 12 «Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλδημοκρατία».

¹²²⁴ Πρβλ. τις αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιήσαμε στο κεφάλαιο 14 «Ο “εξευρωπαϊσμός” του κομμουνιστικού κινήματος».

Μελετώντας το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, αντιμετωπίσαμε τη μεταπολεμική εξέλιξη του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος υπό το πρίσμα της παρατήρησης του Ανρί Βεμπέρ ότι όσο κέρδιζε σε έκταση τόσο έχανε σε ομοιογένεια.¹²²⁵ Παρατήρηση που θα έβρισκε την εφαρμογή της και στη σημερινή φάση μιας ανεύρετης, «επερχόμενης» Αριστεράς που σε ευρωπαϊκό επίπεδο ιχνογραφείται, ψάχνεται, όπως γράφει εύστοχα ο Michel Wieviorka, μέσα και μετά από μια μακρά περίοδο θεωρητικής και προγραμματικής εξάντλησης της Αριστεράς στο σύνολό της. Τόσο της ριζοσπαστικής, όπου ο αριστερίστικος ριζοσπαστισμός γοητεύει σε σχέση με έναν κλασικότερο κομμουνισμό, του PCI ή του PCF, ο οποίος άλλοτε φιλοδοξούσε να διαχειριστεί τα δημόσια πράγματα (από μια «position gestionnaire»), όσο και της σοσιαλδημοκρατικής, που βρίσκεται σε βαθιά κρίση ως προς την κοινωνική της βάση.¹²²⁶ Αν, όπως υποστηρίζαμε μέχρι εδώ, το ευρωκομμουνιστικό σχέδιο ήταν η τελευταία απόπειρα να κατακτηθεί μια ανανεωμένη ομοιογένεια και συνοχή του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος, μπορούμε εδώ να διερωτηθούμε: γιατί εξαντλήθηκε τόσο γρήγορα;

Ήταν η παρακμή των κομμουνιστικών κομμάτων αναπόφευκτη; Το ερώτημα έχει τεθεί στη βιβλιογραφία,¹²²⁷ πολλές απαντήσεις έχουν δοθεί, όμως ορθή απάντηση ως συνήθως σε τέτοια ερωτήματα δεν υπάρχει. Όπως, αντίστροφα, δεν θα ήταν ορθή η απόφαση ότι η ακμή των κομμουνιστικών κομμάτων, σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία, ήταν εξίσου ένα γεγονός ιστορικά αναπόδραστο. Σε ό,τι προηγήθηκε, επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τους παράγοντες εκείνους, μακρο-ιστορικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς, που κατέστησαν εφικτή την άνοδο της ευρωκομμουνιστικής Αριστεράς αλλά και τα όρια που οδήγησαν στη φθορά και τη συρρίκνωση του πολιτικού της σχεδίου. Εξετάσαμε την ικανότητα κοινωνικής κινητοποίησης και ενσωμάτωσης, εκπροσώπησης σε ένα πολιτικό πρόταγμα (από τη «διαμαρτυρία» μέχρι τη «διακυβέρνηση») ευρύτερων πληθυσμών σε κοινωνίες εκβιομηχανισμένες ή εκσυγχρονιζόμενες, στις οποίες μάλιστα νέες κοινωνικές διαστρωματώσεις εμφανίζονταν, νέα δυναμικά στρώματα αναδύονταν ως φορείς αξιών και αιτημάτων. Ακόμη, μελετήσαμε τις οργανωτικές προσαρμογές που επιχείρησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα αλλά και τα όρια στα οποία προσέκρουσαν – με όρους εσωκομματικής ζωής και ελευθερίας αλλά και διαμεσολάβησης κοινωνικών συμφερόντων, καθώς προσπάθησαν να υποκαταστήσουν μια σοσιαλδημοκρατικού τύπου σύνδεση κομμάτων-κοινωνίας σε χώρες όπου η σοσιαλδημοκρατική παράδοση ήταν ισχυρή και προσπάθησαν να ενσωματώσουν και να μεταπλάσουν, με αμμηχανία ενίοτε, τον ζωογόνο αέρα των νέων κοινωνικών κινήματων.¹²²⁸

¹²²⁵ Βλ. κεφάλαιο 6 «Ένας πολυκεντρικός κομμουνιστικός κόσμος».

¹²²⁶ Michel Wieviorka, *Pour la prochaine gauche*, Robert Laffont, Παρίσι 2011, ιδίως σελ. 8-10 και 19.

¹²²⁷ Όπως στο Bernard Pudal, *Prendre parti*, ό.π., σελ. 276 επ.

¹²²⁸ Όπως ισχυριστήκαμε στα κεφάλαια 3 «1968: η τομή» και 10 «Η κοινωνιολογική προσαρμογή», αλλά και αλλού, τα νέα ριζοσπαστικά κινήματα της μετά το 1968 εποχής, και η σύστοιχη Νέα Αριστερά, άφησαν έντονο το ίχνος τους στα μεγάλα κομμουνιστικά κόμματα και στη στρατηγική τους –αντίθετα με ό,τι υποστηρίζει ο Massimo Teodori, «The New Lefts in Europe», ό.π.– χωρίς βέβαια να

Στο ίδιο πλαίσιο, προσεγγίσαμε τις προϋποθέσεις πολιτικής ενσωμάτωσης του κομμουνιστικού κινήματος σε χώρες του δυτικού φιλελεύθερου αντιπροσωπευτικού παραδείγματος και τις συνθήκες αντιπροσώπευσης κοινωνικών δυνάμεων σε ένα ανανεωμένο κοινοβουλευτικό πλαίσιο, τους δρόμους μέσα από τους οποίους κατέκτησαν μια νομιμοποίηση, η οποία ταυτόχρονα άμβλυne βασικά ταυτοτικά του χαρακτηριστικά και γέννησε νέα. Ακόμη, διερευνήσαμε τις εσωτερικές ρήξεις στην ιδεολογική ταυτότητα που ήταν αναγκαίες για την προσαρμογή και τον εκμοντερνισμό των κομμουνιστικών κομμάτων, τα όρια που συνάντησαν αλλά και τελικά την αδυναμία να προσφέρουν μια έγκυρη εναλλακτική απάντηση στην επίθεση της Νέας Δεξιάς στο διανοητικό επίπεδο. Και τέλος, πρέπει να σημειωθεί με έμφαση ότι η μελέτη των μετασχηματισμών στο ευρωκομμουνιστικό πλαίσιο μάς οδήγησε να αποδώσουμε όλο και μεγαλύτερο βάρος σε ένα ζήτημα που ήταν σχετικώς υποφωτισμένο στις αρχικές υποθέσεις εργασίας: *το ευρωκομμουνιστικό πρόταγμα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είχε στο επίκεντρό του την κατάκτηση της εξουσίας και τη διαχείριση του κράτους μέσα από τον δημοκρατικό δρόμο, σε ανεπτυγμένες χώρες του καπιταλιστικού κόσμου* – και αντίστροφα, τα όρια του εγχειρήματος ήταν στενά συνδεδεμένα με τα αδιέξοδα που προέκυψαν καθώς η κατάκτηση της εξουσίας δεν πραγματοποιήθηκε, τουλάχιστον με τέτοιο τρόπο που θα επέτρεπε στο πολιτικό πρόταγμα να παραμείνει βιώσιμο.¹²²⁹ Για να χρησιμοποιήσουμε μια διατύπωση ελαφρώς διαφορετική από της Frances Fox Piven,¹²³⁰ ο οικονομικός –κατά συνέπεια, και κοινωνιολογικός– μετασχηματισμός των βιομηχανικών κοινωνιών και η εν μέρει υπέρβαση του εθνικού κράτους στο πλαίσιο της ανάδυσης μιας νέας διεθνούς και διεθνικής συνθήκης, ήταν την ίδια στιγμή ένα πεδίο ευκαιρίας, ένα πλαίσιο μετασχηματισμού αλλά και ένα απαραίτητο όριο για τα κόμματα που συσπειρώθηκαν γύρω από το ευρωκομμουνιστικό πρόταγμα.¹²³¹

υποκαταστήσουν τις ιστορικές μορφές και συνιστώσες της κομμουνιστικής Αριστεράς (εδώ, συμφωνούμε με τον Massimo Teodori).

¹²²⁹ Για τα παραπάνω, που αντικατοπτρίζουν άλλωστε ολόκληρη την προβληματική της εργασίας μας, ακολουθήσαμε τις χρήσιμες σημειώσεις για τις «αιτίες παρακμής των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων» του Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *ό.π.*, σελ. 80-83, και κυρίως τους «δείκτες» ερμηνείας της επιτυχίας και αποτυχίας του κομμουνισμού που κωδικοποιεί ο Stefano Bartolini: επιτυχία και αποτυχία σε σχέση με (α) τις διαδικασίες κινητοποίησης, (β) τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού κινήματος, (γ) τις δυνατότητες πολιτικής ενσωμάτωσης και (δ) τις εθνικές πολιτικές διαιρέσεις και διχοτομίες, βλ. Stefano Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980*, *ό.π.*, σελ. 507 επ.

¹²³⁰ Η οποία υποστηρίζει ότι «η ιστορία της παρακμής των εργατικών κομμάτων είναι η αντανάκλαση της ανόδου τους. Αν ο βιομηχανικός καπιταλισμός και το δημοκρατικό έθνος έθρεψαν την εργατική πολιτική, τότε ο οικονομικός μετασχηματισμός των βιομηχανικών κοινωνιών και η παρακμάζουσα σημασία του εθνικού κράτους σε μια διεθνή οικονομία σήμαιναν πρόβλημα», στο Frances Fox Piven, «The Decline of Labor Parties: An Overview», Frances Fox Piven (επιμ.), *Labor Parties on Postindustrial Societies*, Polity Press, Καίμπριτζ 1991.

¹²³¹ Όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε κάπως πιο συγκεκριμένα αναφορικά με τον οικονομικό μετασχηματισμό και την κρίση του 1970 αλλά και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στα κεφάλαια 13 «Η κρίση του '70: κατάρρευση ή μετασχηματισμός του παγκόσμιου καπιταλισμού; Η ευρωκομμουνιστική απάντηση» και 14 «Ο “εξευρωπαϊσμός” του κομμουνιστικού κινήματος».

Με αυτούς τους οδοδείκτες, ιχνογραφήσαμε το σκίτσο μιας απάντησης σε ένα τριπλό ερώτημα: Ποιοι μετασχηματισμοί συνέθεσαν τον κοινό πυρήνα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος; Ποιες ήταν οι βαριάντες στα μεγάλα ευρωκομμουνιστικά μοτίβα; Ποια ήταν τα μονοπάτια που κληροδότησε ο ευρωκομμουνισμός στη σημερινή ευρωπαϊκή ριζοσπαστική Αριστερά; Σε ένα πρώτο μέρος, εξετάσαμε τον ευρωκομμουνισμό σαν ένα ρεύμα που ακριβώς όπως δήλωναν οι πρωταγωνιστές του «ερχόταν από μακριά και πήγαινε μακριά». Ως έναν μεγάλο μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής ταυτότητας και στρατηγικής, που είχε τη μήτρα του στην Αντίσταση και στις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθορίστηκε από την τομή της διπλής παγκόσμιας κρίσης του 1968, κορυφώθηκε στη δεκαετία του 1970 περνώντας και από μια εντυπωσιακή εκλογική ενίσχυση και κυβερνητική συμμετοχή σε μείζονες ευρωπαϊκές χώρες, κατέπεσε σταδιακά πριν ακόμη από την «επίσημη» κατάρρευση του κομμουνισμού. Σε δεύτερο χρόνο, θέσαμε στη μακρά αυτή περίοδο ειδικότερα ερωτήματα ως προς τα πολιτικά, ιδεολογικά, προγραμματικά και κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Πολλά από αυτά συμπίπτουν με σημαντικούς κόμβους αναπροσανατολισμού και ανακαίνισης του κομμουνιστικού φαινομένου, με τρόπο όχι γραμμικό αλλά μέσα από τη δύσκολη διαλεκτική τομών και συνεχειών, καινοτομίας και αδράνειας, στροφής και επιστροφής. Τέλος, δοκιμάσαμε να δούμε αυτά τα γενικότερα χαρακτηριστικά μέσα στη συγκεκριμένη και πυκνή συγκυρία της δεκαετίας του 1970 ως προς δύο μείζονα θέματα της ευρωπαϊκής πολιτικής και ιστορίας: την οικονομική κρίση και τις ωδίνες της πρώιμης παγκοσμιοποίησης, αλλά και την πολυσύνθετη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

15.4 Κληρονομίες ενός επιτυχημένου εγχειρήματος που ηττήθηκε

Ας συνοψίσουμε επομένους τους βασικούς κόμβους της τριπλής υπόθεσης που διατυπώσαμε εξ αρχής, ιδίως υπό το πρίσμα της αντοχής τους στο χρόνο, δηλαδή των δεσμεύσεων που μοιάζει να έφτιαζαν για τη σημερινή ευρωπαϊκή Αριστερά. Η πραγμάτευσή τους μας οδηγεί να θεωρήσουμε ότι το πείραμα του ευρωκομμουνισμού ήταν ταυτόχρονα αποτυχημένο και επιτυχημένο ως προς τους στόχους που έθεσε. Όπως δείξαμε, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα δεν κατόρθωσαν εν τέλει, παρότι βρέθηκαν κοντά, να αναλάβουν τη σκυτάλη της ηγεμονίας στο αριστερό σκέλος του πολιτικού φάσματος από τη σοσιαλδημοκρατία. Δεν κατόρθωσαν να ασκήσουν αυτοτελώς εξουσία ούτε και να καθιερωθούν ως κομματικοί πόλοι κυβερνητικής κλίσης. Τελικά, δεν κατόρθωσαν να θεμελιώσουν μια «κομμουνιστογενή μορφή διακυβέρνησης», δηλαδή μια θεσμική διευθέτηση που θα είχε στο επίκεντρο την ανανεωμένη σχέση των κομμουνιστικών κομμάτων με το κράτος, την εκπροσώπηση κοινωνικών συμφερόντων και την προώθηση διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων (ή έστω

έναν «μεσογειακό» κομμουνιστογενή μεταρρυθτισμό) που θα έδιναν νέα πνοή στις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης διαμορφώνοντας ένα νέο μοντέλο πολιτικής.

Από την άλλη, το εγχείρημα ήταν επιτυχημένο με κριτήριο την πολιτική, στρατηγική, προγραμματική και κοινωνιολογική ανανέωση της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής Αριστεράς αλλά και με γνώμονα το ίχνος που ενέγραψε στη μετέπειτα πορεία της. Το ιδεολογικο-πολιτικό *aggiornamento* στο οποίο προχώρησε ο ευρωκομμουνισμός, μια διαδικασία ανανέωσης των διανοητικών εργαλείων της κομμουνιστικής Αριστεράς μακρόσυρτη οπωσδήποτε, όπου συνυπήρξαν οι επιβιώσεις των παλαιών και οι καινοτομίες των νέων εννοιολογήσεων (συχνά με «κλειδί» μετάβασης τη «διαλεκτική», όπως είδαμε), συνέβαλε καθοριστικά στην απελευθέρωση των κομμουνιστών από παλαιότερες μορφές πολιτικής. Πολύ περισσότερο, ήταν ένα βήμα χειραφέτησης από προηγούμενα μοντέλα και από το πλέγμα μιας ισχυρής ιδεολογικής, και ταξικά οριοθετημένης, ταυτότητας. Συν το γεγονός ότι ο μαρξισμός ως ιδεολογικό σώμα, όπως και ο κομμουνιστικός κόσμος ως διεθνές οργανωτικό δίκτυο, υπέστη μια δραστική διαστολή χάνοντας τη συνοχή του αλλά σχηματίζοντας ένα ευέλικτο νεφέλωμα, οι ευρωκομμουνιστές βρήκαν μια ιστορική ευκαιρία να αναπτύξουν έναν πρωτόγνωρο πολιτικό πραγματισμό που οι Ιταλοί κωδικοποίησαν στη φράση «fare politica».

Στο πλαίσιο αυτού του πραγματισμού, και εντός του πολυκεντρικού πλέον κόσμου όπου το σοβιετικό κέντρο έχανε την ελκτική ή δεσμευτική ισχύ του, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα ανέπτυξε μια σειρά μανούβρες στρατηγικής προσαρμογής στο δυτικό φιλελεύθερο δημοκρατικό πλαίσιο. Ίσως η σημαντικότερη από αυτές τις κινήσεις, που καθορίζει και σήμερα το σύνολο σχεδόν της ευρωπαϊκής ριζοσπαστικής Αριστεράς, ήταν η αντιφατική μεν αλλά αποφασιστική προσήλωση στους κανόνες και τις δυνατότητες της φιλελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατίας ως του κατεξοχήν πεδίου ταξικής και πολιτικής πάλης. Η δημοκρατία επαναξιολογήθηκε τόσο ώστε έγινε κοινός τόπος ότι «ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει» ενώ περιέπεσαν, αργά αλλά σταθερά, σε ιστορική αχρησία θεμελιώδεις άλλοτε θέσεις όπως η δικτατορία του προλεταριάτου.

Συναφώς, αναπτύχθηκε και μια πλούσια θεωρητική συζήτηση, εν τέλει μια ατζέντα πολιτικής πρακτικής, απέναντι στο κράτος, τέτοια που οι ιδρυτές πατέρες του μαρξιστικού και λενινιστικού σύμπαντος δεν είχαν ποτέ επεξεργαστεί. Από τις θεωρητικές συμβολές της δομιστικής Νέας Αριστεράς μέχρι τους μαρξίζοντες νεο-πλουραλιστές, και κυρίως μέσα από τις επεξεργασίες στο εσωτερικό κομμάτων που σε σημαντικό βαθμό ασκούσαν εξουσία σε τοπικό επίπεδο σε μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Γαλλία) και σταδιακά αποκτούσαν προσβάσεις στον μηχανισμό του κράτους, αναπτύχθηκαν τα μεγάλα σχήματα μετάβασης από τον μαρξισμό στον μετασχηματισμό του κράτους. Στη συγκυρία εκείνη, βέβαια, ήταν καταλυτική και η άμεση προοπτική κατάκτησης της εξουσίας από τους κομμουνιστές (έστω μαζί με τους σοσιαλιστές). Ωστόσο, παρά τις εσωτερικές αντιφάσεις και τις διαφορετικές στρατηγικές που αναπτύχθηκαν (στην Ιταλία το 1976-1979, στη Γαλλία με τη

συγκατοίκηση με τον Μιτεράν, στην Ισπανία με τις συμφωνίες της Μονκλόα και στην Ελλάδα της δύσκολης σχέσης με τη σοσιαλιστική «Αλλαγή»), το μονοπάτι που χαράχθηκε είχε βάθος. Ακριβώς γι' αυτό, μόνο σε δεύτερο πλάνο συναντά κανείς στη σημερινή ευρωπαϊκή ριζοσπαστική Αριστερά τα ίχνη μιας εργαλειακής ανάγνωσης του κράτους και την προοπτική του μαρασμού του, καθώς δεσπούζουσα είναι η θέση περί σχετικής αυτονομίας και μετασχηματισμού του κράτους σε εναλλακτικές κατευθύνσεις διαρθρωτικών πολιτικών.

Ένα άλλο στοιχείο που προκύπτει είναι ότι ο ευρωκομμουνισμός ήταν μια στιγμή καθοριστικής μετακίνησης της κομμουνιστικής Αριστεράς στο διαρκές εκκρεμές «επανάσταση - διαμαρτυρία - κυβέρνηση» προς το κυβερνητικό άκρο του. Εάν ο κύκλος των μεγάλων επαναστατικών εξάρσεων είχε προ πολλού κλείσει, οι ευρωκομμουνιστές επιχείρησαν να υπερβούν το κατώφλι του «τριβωνιανού κόμματος» αντηχείου της κοινωνικής διαμαρτυρίας και να διεκδικήσουν έναν διαφορετικό ρόλο και μια νομιμοποίηση στο κομματικό σύστημα στην οποία μέχρι τότε δεν είχαν πρόσβαση. Αυτή ήταν η *ultima ratio* της σύστοιχης μετακίνησης από τις τάξεις στον λαό και από εκεί στη σφυρηλάτηση ενός προφίλ εθνικής δύναμης. Η μετακίνηση του εκκρεμούς αποδείχθηκε ωστόσο εύθραυστη, εφόσον πολύ σύντομα οι γάλλοι ευρωκομμουνιστές, για παράδειγμα, αναδιπλώθηκαν στη λειτουργία αντιπροσώπευσης της διαμαρτυρίας. Η εξέταση της σχετικής υπόθεσης εργασίας που διατυπώσαμε έδειξε ότι κατά κανόνα η θέση «διαμαρτυρία» μοιάζει να επανέρχεται με φυσικότητα για τα κόμματα της Αριστεράς όταν και όσο απομακρύνεται η προοπτική της συμμετοχής σε κάποιου τύπου «διακυβέρνηση». Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι στο σύνολό της η ευρωπαϊκή Αριστερά, ιδίως μετά την υπαρξιακή αμηχανία του 1989, επανατοποθετήθηκε στο μέσον του εκκρεμούς. Θα μπορούσαμε ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι το πρώτο άκρο, η επανάσταση, παραμένει έκτοτε μια ρητορική και μόνο αιχμή. Αντιθέτως, το «κυβερνητικό» άκρο του εκκρεμούς ενδέχεται να επανακάμπτει ως πόλος έλξης, ιδίως σε συγκυρίες όπως η σημερινή, όπου η οικουμενική καπιταλιστική κρίση και η σχετική ενίσχυση της ριζοσπαστικής Αριστεράς στην Ευρώπη ενδέχεται να δίνει μια νέα «κυβερνητική» πνοή και αυτοπεποίθηση σε ορισμένα κόμματα.

Από την άλλη, ήταν πιο εντυπωσιακό, σαφές και τελεσίδικο το πέρασμα της κομμουνιστικής Αριστεράς από μια στρατηγική ρήξεων σε μια λογική κατάκτησης θέσεων και κατάστρωσης μιας εκτενούς μεταρρυθμιστικής ατζέντας. Αυτό που στη συγκυρία εκείνη έμοιαζε ένα εν σπέρματι μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα για τον θεσμικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό των χωρών του Νότου, σήμερα μοιάζει να είναι ένα κομβικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας της ευρωπαϊκής Αριστεράς. Εάν η απομάκρυνση από το «κυβερνητικό» άκρο του εκκρεμούς σήμανε και μια ενίσχυση του «κινηματικού» προφίλ –εν είδει επιστροφής στη ριζοσπαστική κληρονομιά του 1968 αλλά και αναζωογόνησης των συμπιεσμένων κομμάτων διά της κοινωνικής κινητοποίησης– είναι εξίσου σαφές ότι αντίρροπα, ή συμπληρωματικά, τα κόμματα της ριζοσπαστικής Αριστεράς δίνουν πλέον ειδικό βάρος στη διαμόρφωση μιας προγραμματικής ατζέντας. Βέβαια σήμερα, λόγω και της απίσχυνσης του

συνδικαλιστικού κινήματος, μοιάζει δυσκολότερος ένας αριστερόστροφος κορπορατισμός στην κατεύθυνση μιας κομμουνιστογενούς μορφής διακυβέρνησης, όπως στη δεκαετία του 1970. Από την άλλη όμως, η ανάπτυξη του Κόμματος της Ευρωπαϊκής Αριστεράς και άλλων μορφών συντονισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο, φαίνεται ότι αποκαθιστά τη συνοχή της ευρωπαϊκής Αριστεράς, με βασικό εργαλείο τις προγραμματικές συγκλίσεις. Μάλιστα, η διαμόρφωση μιας συνεκτικής προγραμματικής ατζέντας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με έντονα κεϋνσιανά και προνοιακά στοιχεία, είναι ένας από τους βασικότερους μοχλούς που αξιοποιεί η ριζοσπαστική Αριστερά για να ασκήσει πολιτική και ιδεολογική, ει μη και εκλογική, πίεση προς τους ευρωπαίους Σοσιαλιστές. Θυμίζει έτσι κατά κάποιον τρόπο το «πρόσωπο του Ιανού» που παρουσίαζε το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα στα 1970, όταν ενσωμάτωνε στοιχεία της σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας επιχειρώντας ταυτόχρονα να αποφύγει τη σοσιαλδημοκρατικοποίηση αλλά και να διεκδικήσει την ηγεμονία από τη σοσιαλδημοκρατία στο πολιτικό και εκλογικό πεδίο.

Στο κοινωνιολογικό επίπεδο, συναντήσαμε πάλι μια κίνηση που διαγράφει ένα παράλληλο εκκρεμές. Μια κίνηση τριπλής εμβέλειας. Αφενός, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα επιχείρησαν να προσαρμόσουν την κοινωνική τους απεύθυνση στους κοινωνιολογικούς μετασχηματισμούς των δυτικών κοινωνιών. Αλλού περισσότερο (Γαλλία) και αλλού λιγότερο, μια προηγούμενη ταξικά προσανατολισμένη και ενίοτε εργατίστικη παράδοση έδινε σταδιακά τη θέση της στην εκπροσώπηση άλλων κοινωνικών στρωμάτων, κατά κανόνα μεσοστρωμάτων και αναδυόμενων κατηγοριών, όπως οι διανοητικά εργαζόμενοι. Η είσοδος των νέων αυτών μαζών είχε ιδεολογικό-πολιτικό αντίκτυπο για τα κομμουνιστικά κόμματα, συμβάλλοντας κατεξοχήν στην υιοθέτηση μιας πιο μετριοπαθούς και ταυτόχρονα περισσότερο προγραμματικής-εκσυγχρονιστικής φυσιογνωμίας. Αφετέρου, και παρά τις αντιρρήσεις που εκφράστηκαν στη σχετική βιβλιογραφία, είδαμε ότι παρά την αρχική αμηχανία, τα κομμουνιστικά κόμματα τελικά υποδέχθηκαν, συχνά ενθέρμως, τον νέο και νεανικό ριζοσπαστισμό που γεννήθηκε στην τομή του 1968. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η υποδοχή αυτή έγινε βασικός μοχλός ανανέωσης των κομμάτων, όχι μόνο ως προς τη σύνθεσή τους αλλά και ως προς τη φυσιογνωμία ή την εσωτερική τους λειτουργία. Έτσι, τρίτον, τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα «άνοιξαν» και κοινωνιολογικά και οργανωτικά. Σε εκείνη ακριβώς τη συγκυρία διαμορφώθηκε μια περισσότερο «χαλαρή» μορφή ένταξης, πέραν του παλαιότερου μοντέλου «ολοκληρωτικής στράτευσης», που ωστόσο άργησε να αποτυπωθεί και καταστατικά (όπως άργησε σχετικά να υποχωρήσει ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός, να καθιερωθεί η δυνατότητα εσωκομματικών τάσεων κ.ο.κ.).

Η κοινωνιολογική ανανέωση συμβάδισε επιτυχημένα με την ανάδυση ενός μετα-υλιστικού ατόμου και κόσμου, τόσο που ιδίως στα χρόνια της κατάρρευσης του κομμουνισμού τα identity politics, οι μετα-υλιστικές μέριμνες ποιότητας ζωής κλπ., αναδείχθηκαν σε κυρίαρχο φυσιογνωμικό στοιχείο της ριζοσπαστικής μετακομμουνιστικής Αριστεράς. Θα λέγαμε μέχρι τη δεκαετία του 2000, οπότε το εκκρεμές κάνει μια παράξενη ταλάντωση. Από τη μια, επανέρχονται σταδιακά στην

ατζέντα ζητήματα «σκληρή», υλιστικής πολιτικής, ειδικά και εύλογα μετά το 2008, καθώς και η απόπειρα συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων μέσα και από «παραδοσιακές» έννοιες όπως ο «λαός» και λιγότερο η «τάξη», χωρίς ωστόσο να διαφαίνεται κάποιου είδους επιστροφή σε μια εργατίστικη, ταξικά οριοθετημένη φυσιогνωμία. Από την άλλη, η ριζοσπαστική Αριστερά μοιάζει σταδιακά να ανακαλύπτει εκ νέου ένα από τα βασικά «διδάγματα» της ευρωκομμουνιστικής εμπειρίας: ότι η υποδοχή του νέου και νεανικού ριζοσπαστισμού των κοινωνικών κινημάτων είναι αναγκαίο στοιχείο ανανέωσης, ωστόσο δεν είναι απροϋπόθετη αλλά συνεπάγεται και την οργανική ενσωμάτωσή του σε δομές πολιτικής εκπροσώπησης, σε ένα πολιτικό σχέδιο. Η ταλάντωση αυτή είναι προς το παρόν αβέβαιη και ασταθής. Θα μπορούσε όμως κανείς να υποθέσει ότι εφόσον διατηρηθεί μια δυναμική ενίσχυσης της ριζοσπαστικής Αριστεράς στην Ευρώπη, αλλά και όσο θα διαρκεί ανεπίλυτη η βαθιά οικονομική κρίση, τόσο θα συμπλέκονται η επιστροφή σε «υλιστικές» πολιτικές ταυτότητες με την ολοένα και μεγαλύτερη θεσμοποίηση του κοινωνικού ριζοσπαστισμού.

Σε ένα άλλο επίπεδο που εξετάσαμε, περισσότερο αντιφατική και αμφίσημη ήταν η σχέση μεταξύ εθνικού και διεθνικού ή υπερεθνικού επιπέδου, όπως την είδαμε να εκδιπλώνεται στους κόλπους του ευρωκομμουνισμού στη διάρκεια της κρίσης του 1970. Στην πυκνή εκείνη συγκυρία, εξετάσαμε τη μετατόπιση της κομμουνιστικής Αριστεράς πάνω στην ελλειπτική ενός ακόμη εκκρεμούς: μεταξύ κράτους και αγοράς, σχεδιασμένης και ελεύθερης οικονομίας. Σε γενικές γραμμές, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα παρακολούθησε την υπέρβαση της πρώτης μεταπολεμικής εποχής, όπου ο σχεδιασμός ήταν ο κανόνας, και ταυτόχρονα απελευθερώθηκε από ανελαστικά ερμηνευτικά σχήματα όπως ο «κρατικο-μονοπωλιακός καπιταλισμός» ανακαλύπτοντας νέα πεδία και περιθώρια πολιτικής παρέμβασης στην οικονομία και στην παραγωγική διαδικασία. Επισυνέβη δηλαδή μια μετατόπιση στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής ομολογή με εκείνη που είχε οδηγήσει από την εργαλειακή στη σχεσιακή κατανόηση του κράτους.

Την ίδια στιγμή, η ευρωκομμουνιστική Αριστερά πήγαινε ενάντια στην εποχή της, στο βαθμό που επιχείρησε να επικαιροποιήσει, να υπερασπιστεί και να εμβαθύνει την κληρονομιά των «ένδοξων τριάντα» απέναντι στη συντηρητική επανάσταση που εξελισσόταν. Στο εξής, το παράδειγμα για τη σύγχρονη ευρωπαϊκή Αριστερά θα είναι μια πρόσμειξη δημόσιου ελέγχου και παρέμβασης στην οικονομία αλλά με περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά, πάντως υπαρκτά περιθώρια οικονομικής ελευθερίας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Σαν αντανάκλαση της αποδοχής του φιλελευθερισμού στο πολιτικό επίπεδο, η αποδοχή του πλουραλισμού των οικονομικών υποκειμένων σήμαινε μια σημαντική τομή. Το μονοπάτι έπαιρνε πολύ συγκεκριμένη, νέα κατεύθυνση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στη συνέχεια δεν διακλαδιζόταν σε κρίσιμες επιλογές. Στα ερωτήματα που έθεταν η κρίση και οι ωδίνες της πρώιμης παγκοσμιοποίησης, η ευρωκομμουνιστική Αριστερά σε μια εκδοχή της απαντούσε με τη στροφή στον προστατευτισμό και την καταρχήν εθνική διαχείριση της κρίσης, ενώ σε μια άλλη απαντούσε επιχειρώντας να αναβιβάσει τη

μετα-κεϋνσιανή στρατηγική σε διεθνικό επίπεδο. Ωστόσο, η δεύτερη, «ισχυρή» εκδοχή οριοθετήθηκε με τον τρόπο που περιέγραψε ο Πιέτρο Ινγκράο λέγοντας ότι κατέκτησε τα εργαλεία μιας εθνικής πολιτικής τη στιγμή ακριβώς που η πολιτική διεθνοποιούνταν. Αυτό το βήμα προς το υπερεθνικό, που έμεινε ανολοκλήρωτο, ήταν το πρώτο μιας σειράς βημάτων που φέρνουν τη σημερινή ριζοσπαστική Αριστερά σε ανάλογη θέση, σε συνθήκες πια προχωρημένης παγκοσμιοποίησης αλλά και κρίσης της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Και αυτή τη φορά, η επιλογή της εθνικής οικονομικής διαχείρισης είναι μειωψηφική τάση, πλην όμως ισχυρή – αντίστροφα, η κυρίαρχη «διεθνική» απάντηση στην κρίση ευνοείται από τον συντονισμό της ριζοσπαστικής Αριστεράς στο επίπεδο της ΕΕ, απέναντι στην οποία ωστόσο η Αριστερά αυτή καθίσταται σήμερα εξαιρετικά αμφίθυμη.

Αμφίθυμη με ποια έννοια; Ας το πούμε αφοριστικά: από την ευρωκομμουνιστική εποχή και μέχρι σήμερα, η ευρωπαϊκή ριζοσπαστική Αριστερά είναι αμετάθετα ευρωπαϊστική. Σήμερα φαίνεται να βρίσκεται στην πιο ευρωσκεπτικιστική της φάση από τότε που προσχώρησε αμετάθετα στον ευρωπαϊσμό. Είδαμε όμως ότι η σταδιακή ενδόρρηξη του σοβιετικού κόσμου και η συμμετρική προϊούσα ευρωπαϊκή ολοκλήρωση συνέθεσαν ένα τελευταίο εκκρεμές, από το ένα άκρο του οποίου στο άλλο η ευρωκομμουνιστική Αριστερά διέγραψε μια πλήρη διαδρομή. Η αναγνώριση της «αντικειμενικής πραγματικότητας» της ευρωπαϊκής οικοδόμησης ήταν το πρώτο κατώφλι. Ακολούθησε η απaráκαμπτη πρόσδεση στο εγχείρημα, η ενεργός συμμετοχή, μέχρι και τη βαθμίδα της πνευματικής πρωτοπορίας για την ολοκλήρωση στην κατεύθυνση της ομοσπονδοποίησης – όπως οι Ιταλοί, με εμβληματικό πρόσωπο τον Αλτιέρο Σπινέλι.

Οι διαβαθμίσεις μπορεί να παραλλάσσουν στο πέρασμα του χρόνου και σε κάθε διαφορετικό εθνικό πλαίσιο, αλλά η πρόσδεση στο έδαφος της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι πλέον σήμερα στοιχείο που συνέχει τη ριζοσπαστική Αριστερά. Με λίγες, και κατά κανόνα δευτερεύουσες εξαιρέσεις, κανένα κόμμα της Αριστεράς αυτής δεν αμφισβήτησε ουσιαστικά τη συμμετοχή της χώρας του στην υπό διαμόρφωση ΕΕ. Ενώ όμως κόμματα όπως το PCI βρέθηκαν στην πρωτοπορία της ολοκλήρωσης, κατόπιν ακολούθησε μια περίοδος ενίσχυσης του «ήπιου ευρωσκεπτικισμού» στους κόλπους της ριζοσπαστικής Αριστεράς. Καθώς η ΕΕ παρεμβαίνει όλο και περισσότερο στη ζωή των Ευρωπαίων, και καθώς οι ενωσιακές πολιτικές μετά το Μάαστριχτ αποτυπώνουν έναν όλο και δυσμενέστερο συσχετισμό δυνάμεων, η ευρωπαϊκή Αριστερά, αποδυναμωμένη μετά το 1990 και επιχειρώντας να ζωογονηθεί διά της επαφής με τα αντι-παγκοσμιοποιητικά κινήματα, στράφηκε σε θέσεις ισχυρής κριτικής προς την παρούσα εκδοχή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, χωρίς ωστόσο να αφίσταται συνολικά από το εγχείρημα.

Το σημερινό κλίμα είναι η πιο γλαφυρή αποτύπωση αυτού του αντιφατικού δεσμού όπως διαμορφώθηκε με τα χρόνια. Η κρίση του 2008, που έφερε στο φως όλες τις δομικές αδυναμίες της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, αλλά και η διαχείριση της κρίσης υπό έναν συντριπτικό συσχετισμό υπέρ του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος και υπό

το φάσμα μιας σκληρής περιοριστικής πολιτικής, πυροδότησαν ισχυρότατες ευρωσκεπτικιστικές τάσεις. Η ΕΕ είναι λιγότερο ελκυστική από ποτέ για τους ευρωπαίους πολίτες και η διαχείριση της κρίσης της δεν φαίνεται να οδηγεί στην εμβάθυνση των ευρωπαϊκών θεσμών και δεσμών αλλά μάλλον στην επικυριαρχία εθνικών στρατηγικών (διακυβερνητισμός). Η ευρωπαϊκή ριζοσπαστική Αριστερά, όσο τουλάχιστον εκπροσωπείται από το Κόμμα Ευρωπαϊκής Αριστεράς, είναι ένας ισχυρός πόλος αντιπαλότητας προς το συγκεκριμένο σχέδιο διαχείρισης της ευρωπαϊκής κρίσης, χωρίς όμως να τάσσεται καθόλου υπέρ της διάλυσης του εγχειρήματος (σε αντίθεση με τους ευρωσκεπτικιστικούς πόλους στα δεξιά του ευρωπαϊκού πολιτικού φάσματος). Ωστόσο, η προγραμματική της ατζέντα ενσωματώνει έντονα στοιχεία εμβάθυνσης της ΕΕ: συμπλήρωση της νομισματικής από μια οικονομική ενοποίηση, εμβάθυνση των πολιτικών θεσμών, μετατροπή της ΕΕ σε ένωση μεταβιβάσεων κ.ο.κ. Στοιχεία όλα αυτά που οδηγούν σχολιαστές να μιλούν για ένα πολιτικό πλαίσιο «φεντεραλιστικού ευρωσκεπτικισμού».¹²³² Αυτό που μοιάζει εκ πρώτης όψεως με αντίφαση εν τοις όροις, είναι παρ' όλα αυτά ένας όρος ακριβής, σύμφωνα και με όσα υποστηρίξαμε παραπάνω. Είναι ένας όρος που οφείλει τα μέγιστα στην κληρονομιά της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής», στις αστοχίες και τις κατακτήσεις της, εν ολίγοις στο μονοπάτι που εκείνη η «στιγμή» χάραξε για την ευρωπαϊκή Αριστερά.

15.5 Οι κύκλοι του καπιταλισμού, οι κύκλοι της κριτικής του

Καθώς ολοκληρώνουμε αυτές τις σκέψεις, πώς θα μπορούσαμε, εν τέλει, να συμπυκνώσουμε το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα μέσα στην ευρύτερη ιστορική «στιγμή» που το περιβάλλει; Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, υποστηρίξαμε ότι το εγχείρημα αυτό ήταν πάνω από όλα μια απόπειρα να δοθεί ένα (ανακαινισμένο) σχήμα, να μορφοποιηθεί μια (προσαρμοσμένη στις δυτικές δημοκρατίες, και υπό αυτή την έννοια σύγχρονη) στρατηγική για τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα σε μια μακρά ιστορική «στιγμή» ενδόρρηξης του κομμουνιστικού κινήματος. Αρχής γενομένης από την αποσυνάρθρωση του σοβιετικού κόσμου, τα χρόνια μέχρι τη δεκαετία του 1980 τουλάχιστον σήμαναν το πέραςμα σε έναν χαλαρό αστερισμό κομματικών οργανισμών και ιδεολογικών ρευμάτων. Τα κομμουνιστικά κόμματα και η μαρξιστική ιδεολογική σκευή έχαναν όλο και περισσότερο την κεντρικότητά τους, τα συνδικάτα έχαναν την πυκνότητα και τις δυνατότητες παρέμβασής τους, η εργατική τάξη έχανε την ομοιογένειά της, το τοπίο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης γινόταν όλο και πιο σύνθετο.

¹²³² Βλ. Thilo Janssen, «The Parties of the Left in Europe. A Comparison of their Positions on European Policy leading into the 2014 European Elections», Rosa Luxemburg Stiftung, 2013.

Καθετί στέρεο εξαερώνεται, καθετί ιερό βεβηλώνεται – η περίφημη αυτή φράση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* θα έβρισκε την εφαρμογή της στη μεγάλη αυτή περίοδο της αναταραχής, της κρίσης και του μετασχηματισμού. Ιδίως στη δεκαετία του 1970, την εποχή της συλλογικής κινητοποίησης διαδεχόταν η εποχή των κατακερματισμένων μορφών πολιτικής δράσης. Ο κατακερματισμός αφορούσε πια τον βίο και την ταυτότητα των ανθρώπων σε κοινωνίες όλο και περισσότερο εξατομικευμένες. Με βήμα συντονισμένο, αναδύονταν –κατά τρόπο ειρωνικό, και μέσα από τη ριζοσπαστική μήτρα του 1968– ερμηνευτικές αφηγήσεις που αντανakλούσαν τον κατακερματισμό αυτόν και αποχαιρετούσαν τις προηγούμενες συνεκτικές μορφές, ο Αντρέ Ζιντ έλεγε *Αντίο, προλεταριάτο* και αναφύονταν τα σπέρματα ενός μεταμοντέρνου υπερ-σχετικισμού (με την καθοριστική συμβολή άλλοτε αριστεριστών-ριζοσπαστών, όπως ο Φρ. Λυοτάρ, ή ακόμη πατώντας στα χνάρια της Κριτικής Θεωρίας). Αυτή η υποχώρηση του μαρξισμού και γενικότερα των ολιστικών προσεγγίσεων, που επισυνέβη μέσα στο κλίμα του μετά το 1968 ριζοσπαστισμού, είχε ως θύματα εξίσου τον Μαρξ αλλά και τον Μπρωντέλ.¹²³³ Για αυτό και τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα προχώρησαν στο ιδεολογικο-πολιτικό τους *aggiornamento*¹²³⁴ επιλέγοντας να δώσουν τα πρωτεία στην πολιτική πρακτική, στο «fare politica», σε έναν ορισμένο πραγματισμό που δευτερευόντως και υποστηρικτικά, πλην επινοητικά, αντλούσε από το πολυπρισματικό κοίτασμα της μαρξιστογενούς γραμματείας. Αυτή ήταν μια κληρονομιά παρούσα και μετά το 1989 και μέχρι τη σημερινή ριζοσπαστική Αριστερά: η απουσία της «κομμουνιστικής χίμαιρας»,¹²³⁵ δηλαδή της αλλοτινής ιδεολογικής και θεωρητικής βεβαιότητας ότι η μεγάλη υπόθεση είναι δίκαιη, επιστημονικά θεμελιωμένη και ικανή να οδηγήσει ορθολογικά στην ανάδυση μιας ριζικά διαφορετικής κοινωνίας.

Αυτή η τελευταία παρατήρηση μας οδηγεί σε κάτι βαθύτερο, στο υπόστρωμα αυτών των τεκτονικών αλλαγών. Για να χρησιμοποιήσουμε μια εύστοχη διατύπωση, στα χρόνια των «long 70's» και σε αυτά που ακολούθησαν ήταν ακριβώς η ιδέα της κοινωνικής προόδου ως συλλογικό σχέδιο που έχανε τη γοητεία της.¹²³⁶ Αυτή ακριβώς η ιδέα βρισκόταν στον ιστορικό, γενετήσιο πυρήνα της Αριστεράς ως κριτική υπέρβαση και προέκταση του Διαφωτισμού μέχρι τις ύστατες συνέπειές του, η ιδέα ότι είναι εφικτή και επιθυμητή η εμπρόθετη, ορθολογική, διαρκής, οικουμενική πρόοδος. Αν το σχέδιο της Αριστεράς ήταν η αιχμηρότερη εκδοχή της μεγάλης νεωτερικής αφήγησης, η κατακερματισμένη, ασυνεχής και ριζικά σχετικιστική εποχή που αναδυόταν δημιουργούσε τις προϋποθέσεις, όπως έχει

¹²³³ Όπως έχει επισημάνει ο Eric Hobsbawm, *How to Change the World...*, ό.π., σελ. 392-395.

¹²³⁴ Στο κεφάλαιο 9 «Το ιδεολογικό *aggiornamento*».

¹²³⁵ Όπως την περιγράφει ο Philippe Raynaud, αναφερόμενος μάλιστα σε ένα ετερόκλητο σύνολο διανοουμένων με αναφορά σε εκδοχές της συγκαρινής ριζοσπαστικής Αριστεράς όπως ο Α. Μπαντιού, ο Ε. Μπαλιμπάρ, ο Τ. Νέγκρι, ο Ντ. Μπενσαϊντ, στο κατά τα άλλα μάλλον αδύναμο Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, ό.π., σελ. 254-255.

¹²³⁶ Καθώς γράφει ο Μαρκ Μαζάουερ, διερωτώμενος εάν επρόκειτο για τον «θρίαμβο του ατομικισμού», στο Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's 20th Century*, ό.π., σελ. 350-351.

προκλητικά ειπωθεί, για να υποστεί ήττα όχι μόνο η Αριστερά αλλά και η φιλοσοφία των Φώτων.¹²³⁷

Σε μία λιγότερο αφοριστική εκδοχή, θα λέγαμε ότι η στρατηγική ήττα του σχεδίου της Αριστεράς συνέπιπτε με μια εποχή οριακή για τη θεμελιακή διττή όψη της νεωτερικότητας. Ο Ιμάνουελ Βαλερστάιν έχει περιγράψει αυτό το ιστορικά αξεδιάλυτο, «συμβιωτικό» ζεύγμα που διαμόρφωσε τη μεγάλη εσωτερική ένταση του ιστορικού καπιταλισμού: η νεωτερικότητα της τεχνολογίας και η νεωτερικότητα της ανθρώπινης απελευθέρωσης (ή εναντίον της).¹²³⁸ Για τον Βαλερστάιν, η κρίση άγγιζε και τα δύο σκέλη του ζεύγματος. Ο μεγάλος ιστορικός κύκλος που εγκαινιάστηκε το 1968 και διήλθε από το 1989 ήταν ένας κύκλος που διέψευδε τις αυξημένες προσδοκίες που είχε γεννήσει ο ορθολογικός μεταρρυθμισμός (rational reformism) και στο σκέλος της χειραφέτησης του ανθρώπου αλλά και στο σκέλος της διαρκούς βελτιωσιμότητας της τεχνολογίας, των υλικών όρων για την οικουμενική πρόοδο. Ιδίως η κατάρρευση των κομμουνισμών απλώς επισφράγιζε τη διαπίστωση ότι και η ριζοσπαστική Αριστερά, η πλέον ριζοσπαστική διαφωτιστική δύναμη, όπως τουλάχιστον αυτοπαρουσιαζόταν, είχε ιστορικά αποτύχει να εγγυηθεί και να ανανεώσει τόσο την απρόσκοπτη πρόοδο των υλικών όρων του βίου όσο κυρίως την ανθρώπινη χειραφέτηση –ο κομμουνισμός σε ευρωπαϊκό έδαφος δεν χρειαζόταν να περιμένει τη σοβιετική κατάρρευση, εφόσον η ήττα του ευρωκομμουνιστικού σχεδίου είχε επισφραγισθεί νωρίτερα.

Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να «διορθώσουμε» το σχήμα του Βαλερστάιν προσθέτοντας την παράμετρο μιας κάπως διαφορετικής εννοιολόγησης του διχασμού της νεωτερικότητας. Ένας άλλος μεγάλος πατέρας της μακροσκοπικής ανάλυσης, ο Καρλ Πολάνυι, έχει περιγράψει τη «διττή τάση της νεωτερικότητας», αυτή τη φορά ως ένα όχι συμβιωτικό αλλά σαφώς αντιθετικό διώνυμο. Η διττή δυναμική της νεωτερικότητας, λέει, καθορίστηκε από την τάση διαρκούς επέκτασης μιας αυτορρυθμιζόμενης φιλ-ελεύθερης αγοράς και από την αντίρροπη τάση μιας παρεμβατικής κοινωνικής προστασίας (αντίστοιχα προς τις έννοιες του Βαλερστάιν: νεωτερικότητα της τεχνολογίας και νεωτερικότητα της απελευθέρωσης).¹²³⁹ Ως προς αυτή τη διττή τάση, η Αριστερά ιστορικά στάθηκε αμφίθυμη: δεσμευμένη από τον θαυμασμό του Μαρξ για την επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής, ταγμένη ωστόσο στην υπεράσπιση της κοινωνίας με ορθολογική χρήση των παρεμβατικών εργαλείων και του υπέρτατου ανάμεσά τους, της πολιτικής ως όπλο των φτωχών. Αυτό που παίχθηκε στα «long 70's» ήταν μια ριζική αναδιευθέτηση της σχέσης του καπιταλισμού με τη δημοκρατία και την κοινωνική σταθερότητα, σε συνέχεια αλλά και σε ρήξη με τη μεταπολεμική διευθέτηση των «ένδοξων τριάντα». Κατά κάποιον τρόπο, η επαναδιαπραγμάτευση αυτής της σχέσης αποτυπώνεται στις πρόσφατες

¹²³⁷ Steven Lukes, «Qu'est-ce que la gauche?», Marc Lazar (επιμ.), *La Gauche en Europe depuis 1945*, PUF, Παρίσι 1996, σελ. 386-387.

¹²³⁸ Modernity of technology και modernity of liberation, με την ορολογία του Immanuel Wallerstein, «The End of What Modernity?», *Theory and Society*, τόμ. 24, νο. 4, Αύγουστος 1995.

¹²³⁹ Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Σκόπελος 2007, σελ. 129-131.

διαμάχες περί της παγκοσμιοποίησης και της διαχείρισής της,¹²⁴⁰ ειδικά καθώς η σημερινή παγκόσμια κρίση μοιάζει με ένα δεύτερο επεισόδιο της κρίσης του 1970. Αλλά, όπως ξαναείπαμε, η κρίση του 1970 έδειξε ότι ακριβώς τη στιγμή που οι ευρωπαίοι κομμουνιστές είχαν φτάσει στο απόγειο μιας στρατηγικής εθνικών δρόμων προς την κατάκτηση της εξουσίας, η επέλαση μιας όλο και πιο διεθνικής οικονομίας άφηνε τους επίδοξους κληρονόμους της νεωτερικότητας και της προόδου αλυσοδεμένους στο εθνο-κρατικό οικονομικό και προνοιακό πλαίσιο.¹²⁴¹

Φτάνουμε έτσι σε ένα τελευταίο σημείο διερώτησης, που θα μείνει αναγκαστικά ανοιχτό και εκκρεμές ως κάτι σαν υπόθεση εργασίας για το μέλλον. Αν εξετάσαμε το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο ως μια «στιγμή» μετασχηματισμού στη μακρά ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς, ταυτόχρονα το εξετάσαμε ενταγμένο σε μια «στιγμή» μετασχηματισμού του ιστορικού καπιταλισμού. Μια τέτοια συσχέτιση είναι αναγκαία, εάν ισχύει ότι ο καπιταλισμός γεννιέται μαζί με την κριτική του, συνεπώς μαζί με την Αριστερά ως την πολιτική-οργανωτική μορφή της ριζικής κριτικής στην καπιταλιστική κοινωνία.

Προνόμιο λίγων, λέει ο Μπρωντέλ, ο καπιταλισμός είναι αδιανόητος χωρίς την ενεργό συμμετοχή ολόκληρης της κοινωνίας, αφού ολόκληρη η κοινωνία θα πρέπει να αποδέχεται λίγο πολύ συνειδητά τις αξίες του.¹²⁴² Αφορισμός που μπορεί να διαβαστεί και από την ανάποδη: ο καπιταλισμός δεν νοείται χωρίς τη ριζική αμφιβολία της κοινωνίας για τις αξίες και τις αρχές του. Με την έννοια αυτή, στο πολιτικό επίπεδο αυτή η αμφιβολία δεν θα πάψει να παίρνει μορφές πολιτικής εκπροσώπησης, είτε ως κομμουνιστική είτε ως ριζοσπαστική ή άλλη Αριστερά (ή αντίστοιχα Σοσιαλδημοκρατία). Και όπως γνωρίζουμε πια ότι η εξέλιξη του ιστορικού καπιταλισμού δεν προχώρησε γραμμικά, ως μια διαδοχή μορφών που η νεότερη ξεπερνούσε μια για πάντα την προηγούμενη, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε μια ομολογη θέση και για την κριτική του.

Αφετηρία εδώ θα ήταν η θεωρητική προσέγγιση των μακρών κύκλων του ιστορικού καπιταλισμού, όχι τόσο στατικά (τύπου Κοντράτιεφ) αλλά δυναμικά, όπως του Giovanni Arrighi,¹²⁴³ όπου κύκλοι «οικονομικής ελευθερίας» και «οικονομικής ρύθμισης» διαδέχονται οι μεν τους δε σε μια διαλεκτική κλιμάκωση διαφορετικών ποιοτήτων. Ο Arrighi πρότεινε ένα μακροσκοπικό σχήμα στο οποίο οι πρωτοτυπικές οργανωτικές μορφές του ιστορικού καπιταλισμού, ο «κρατικός (μονοπωλιακός)

¹²⁴⁰ Όπως σημειώνει η Sheri Berman, «Social Democracy's Past and Potential Future», James Cronin, George Ross, James Schoch (επιμ.), *What's Left of the Left*, Duke University Press, Durham και Λονδίνο 2011, σελ. 45-46.

¹²⁴¹ Παρά τον «θεωρητικό» διεθνισμό που δεν είχε μπορέσει ή προλάβει να μετουσιωθεί σε πολιτικό πρόγραμμα (αν και δεν έλειπαν οι απόπειρες και οι μέριμνες προς αυτή την κατεύθυνση, ιδίως στο ευρωπαϊκό πεδίο), όπως παρατηρεί ο Eric Hobsbawm, *How to Change the World...*, ό.π., σελ. 413.

¹²⁴² Fernand Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Arthaud, Παρίσι 1985, σελ. 67.

¹²⁴³ Βλ. το εμβληματικό έργο του Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, Verso, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2010.

καπιταλισμός» της Βενετίας και ο «κοσμοπολίτικος (χρηματοπιστωτικός) καπιταλισμός» της Γένοβας διαδέχονται υπερβαίνοντας η μία την άλλη σε μια νέα, διευρυμένη και πιο σύνθετη κάθε φορά μορφή. Δεν πρόκειται απλώς για την «εκπληκτική κανονικότητα» που κατ' αναλογία διαπίστωνε ο Ανρί Πιρέν στην εναλλαγή φάσεων οικονομικής ελευθερίας και οικονομικής ρύθμισης, αλλά για μια κυκλική αλληλοδιαδοχή στην οποία καμία από τις δύο φάσεις δεν εξαλείφεται ποτέ αλλά αναδύεται εκ νέου με παραλλαγμένα χαρακτηριστικά μέχρι και πάλι να περιέλθει σε μια υπολειμματική λανθάνουσα κατάσταση κ.ο.κ.¹²⁴⁴

Ο κύκλος με επίκεντρο τη δεκαετία του 1970, που μας απασχόλησε εδώ, είναι σύμφωνα με τον Arrighi ένας κύκλος στον οποίο συνεχίστηκε με ποιοτικώς νέα χαρακτηριστικά η τάση για σχηματισμό όλο και ισχυρότερων επιχειρηματικών οργανισμών που πρωτοστατούν στην καπιταλιστική συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα. Οι μαζικές μεταφορές κεφαλαίου πέρα από τον έλεγχο των κεντρικών τραπεζών, η έκρηξη των άμεσων ξένων επενδύσεων, η διεθνικοποίηση (transnationalization) του κεφαλαίου, η εκτόπιση των σταθερών από τις κυμαινόμενες ισοτιμίες, σήμαναν μια φάση στην οποία οι όλο και ισχυρότεροι επιχειρηματικοί οργανισμοί και η όλο και πιο ελεύθερη κίνηση κεφαλαίου συνοδοιπορούσαν με την τάση ακόμη και οι ισχυρότερες κυβερνήσεις να χάνουν τον έλεγχο της ρύθμισης του παγκόσμιου χρήματος. Έτσι, συνέβη αυτό που ο ίδιος περιγράφει: η σύγκρουση ανάμεσα στον εθνικό πολιτικό σχεδιασμό και στον διεθνή επιχειρηματικό σχεδιασμό επιλύθηκε προσωράς υπέρ του δεύτερου, λόγω «της ευελιξίας με την οποία το επιχειρηματικό κεφάλαιο μπορούσε να κινείται μέσα κι έξω από πολιτικές επικράτειες».¹²⁴⁵

Έτσι, ο ασυγχρονισμός που περιγράψαμε, μιλώντας για την κρίση του 1970, ανάμεσα στη στρατηγική της ευρωκομμουνιστικής Αριστεράς και τη διεθνοποίηση των οικονομικών σχέσεων μοιάζει αναπόδραστος, με την έννοια ότι επρόκειτο για ένα μεγάλο γύρισμα της ιστορικής εξέλιξης του καπιταλισμού που άλλωστε δεν υπονόμει τις πολιτικές στοχεύσεις μόνο των ευρωκομμουνιστών. Η ευρωπαϊκή κομμουνιστική Αριστερά προχώρησε σε ένα έργο ανανέωσης των ιδεολογικών και πολιτικών της εργαλείων που θα της επέτρεπε μια ισχυρότερη θέση στα πολιτικά συστήματα εάν και μόνο συνεχιζόταν ο προηγούμενος μεταπολεμικός κύκλος του «κρατικού καπιταλισμού» και της ρύθμισης. Η ανάδυση μιας νέας, ποιοτικά διαφοροποιημένης φάσης «κοσμοπολίτικου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού» και οικονομικής ελευθερίας την έβρισκε χωρίς αποσκευές. Στο εξής, όφειλε να αναπροσαρμόσει τις στοχεύσεις και τα εργαλεία της αλλά από θέση άμυνας, σε έναν καπιταλιστικό κύκλο που δομικά δεν την ευνοούσε.

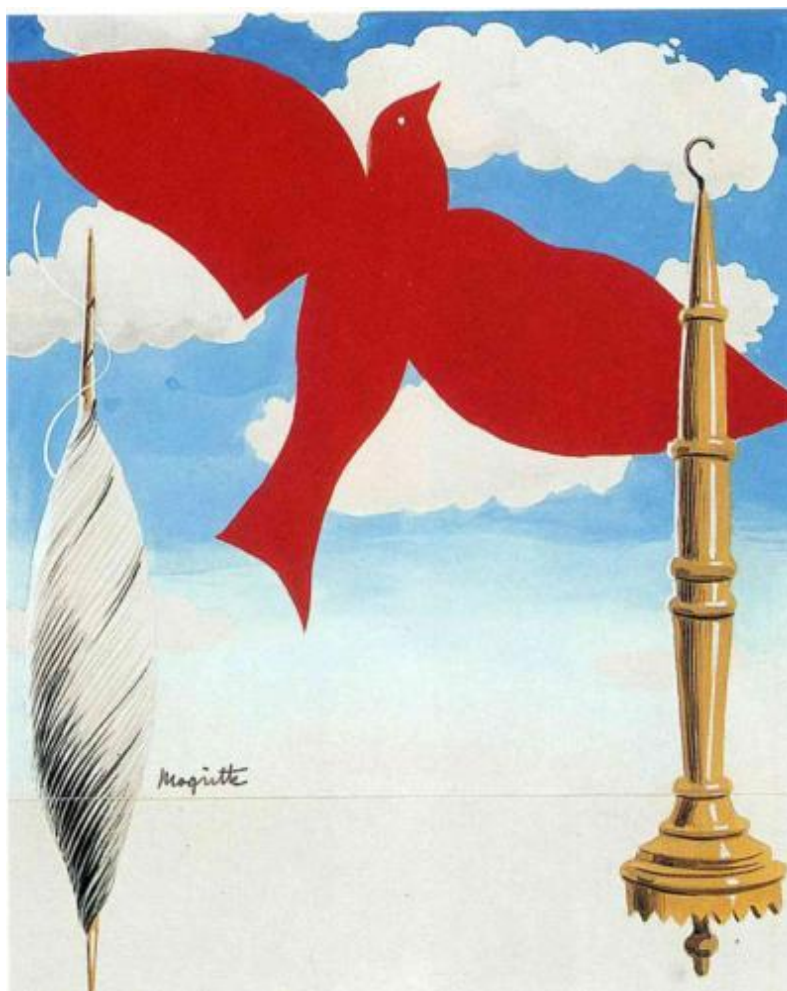
Αν έχει κάποια βάση αυτή η προβληματική, θα μπορούσε να οδηγήσει σε δύο ενδιαφέροντα ερωτήματα. Το πρώτο αφορά τους καρπούς που ενδεχομένως αποφέρει

¹²⁴⁴ Giovanni Arrighi, *ό.π.*, ιδίως σελ. 153 επ. και 250 επ.

¹²⁴⁵ *Ο.π.*, σελ. 309-335.

μια μακρο-ιστορική εξέταση της ευρωπαϊκής Αριστεράς, ως προς τα προγραμματικά, ιδεολογικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της, σε συσχέτιση με τις εναλλαγές των κύκλων του ιστορικού καπιταλισμού. Ειδικότερα, δηλαδή, εάν θα είχε ερευνητική αξία η υπόθεση για μια μη γραμμική διαλεκτική εναλλαγή κύκλων μιας «κρατικής/ρυθμισμένης» Αριστεράς και μιας «κοσμοπολίτικης/χρηματοπιστωτικής» Αριστεράς, με διαφορετικά χαρακτηριστικά αλλά και προσίδιες μορφές για την καθεμιά.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά τη σημερινή πυκνή συγκυρία. Εάν ισχύει ότι το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα διαμόρφωσε ισχυρά μονοπάτια πολιτικής στρατηγικής, άλλο τόσο ισχύει ότι στο φόντο της ήττας του εγχειρήματος και της ευρύτερης ανάδυσης και επικράτησης του «κοσμοπολιτικού-απορρυθμισμένου» καπιταλιστικού κύκλου η ευρωπαϊκή Αριστερά ανέπτυξε και άλλα χαρακτηριστικά (ή επανήλθε σε παλαιότερα υφολογικά της στοιχεία, όπως ένας ορισμένος ρομαντισμός ή ένας μεσοπολεμικού τύπου κινηματισμός απορριπτικός προς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία). Ποιο είναι ακριβώς αυτό το μείγμα στη σημερινή συγκυρία ασταθούς ισορροπίας, είναι αντικείμενο μιας άλλης μελέτης. Όπως επίσης και οι τάσεις ανασύνθεσης του μείγματος αυτού, σε μια συγκυρία όπου ενδέχεται να βρισκόμαστε μπροστά σε μια στροφή του καπιταλιστικού κύκλου. Εάν πρόκειται όντως για μια στροφή, δείκτης της οποίας θα ήταν και η σχετική εκλογική αναγέννηση της ριζοσπαστικής Αριστεράς μετά το ξέσπασμα της κρίσης, τότε θα πιθανολογούσε κανείς ότι χαρακτηριστικά της ευρωκομμουνιστικής «στιγμής» θα επανέρχονταν σε πρώτο πλάνο, ωστόσο με νέες, ιστορικά ανέκδοτες και απρόβλεπτες μορφές.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Fonds Jean Kanapa, κ. 317 φ. J 19, «Eurocommunisme»

Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Αρχείο Βαλντέκ Ροσέ, κ. 307 J φ. 103, Ιταλία, 1961-1970

Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, Αρχείο PCF, Archives de la section de propagande et de communication, «Cahiers de la misère et de l'espoir», 1977, κ. 261 φ. J 18/ 1-114

Cahiers du communisme

Nuestra Bandera

Politica ed economia

Rinascita

Αριστερά σήμερα

ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ εσωτερικού

Αυγή

ΚΟΘΕΠ

ΑΡΘΡΑ

Giorgio Amendola, «Elezioni politiche e crisi economica», *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Απρίλιος 1972

Giorgio Amendola, «Un compito nostro che non lasciamo a nessuno», *Rinascita*, 27-4-1973

Silvano Andriani, «Riforma SME: una sfida per la sinistra europea», *Politica ed economia*, τχ. 4, Απρίλιος 1983

Lluís Argemí, «El programa economico del PCE», *Nuestra Bandera*, vo. 130, Μάιος-Ιούνιος 1985

Manuel Azcarate, «Nace una democracia», *Nuestra Bandera*, vo. 87, Μάιος-Ιούνιος 1977

Manuel Azcarate, «España en la presente coyuntura europea e internacional», *Nuestra Bandera*, vo. 98, Φεβρουάριος 1979

Luciano Barca, «La strategia delle riforme», *Rinascita*, 7-2-1969

Luciano Barca, «Così si smantella lo Stato sociale», *Rinascita*, 14-10-1983

Enrico Berlinguer, «Classe operaia e blocco sociale», *Rinascita*, 15-1-1971

Enrico Berlinguer, «Uscire dalla crisi», *Rinascita*, 21-5-1971

Enrico Berlinguer, «Il compromesso nella fase attuale», *Rinascita*, 24-8-1979

Enrico Berlinguer, «Rinnovamento della politica e rinnovamento del Pci», *Rinascita*, 4-12-1981

Norberto Bobbio, «La democrazia italiana tra crisi e trasformazione», *Politica ed economia*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1984

Pilar Brabo, «De la reforma Suarez a la legalización del Partido», *Nuestra Bandera*, vo. 86, Μάρτιος-Απρίλιος 1977

Pilar Brabo, «Eurocomunismo y partido», *Nuestra bandera*, vo. 106, Φεβρουάριος 1981

Suzanne de Brunhoff, «La Francia va a sinistra, la borsa a destra», *Politica ed economia*, τχ. 6, Ιούνιος 1981

Paolo Bufalini, «Su una nuova rivista», *Rinascita*, 4-7-1969

Paolo Bufalini, «Sul referendum non si facciano illusioni», *Rinascita*, 28-1-1972

Paolo Bufalini, «Risposta a Nenni sul 51%», *Rinascita*, 16-11-1973

Juan Calanda, «NO a la OTAN», *Nuestra Bandera*, vo. 69, τέταρτο τρίμηνο 1972

Guido Carandini, «Lo stato a due dimensioni», *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1981

Santiago Carillo, «Más problemas actuales del socialismo», *Nuestra Bandera*, vo. 59, τρίτο τρίμηνο 1968

Santiago Carillo, «La experiencia de Unidad Popular en Chile» *Nuestra Bandera*, vo. 68, πρώτο τρίμηνο 1972

Santiago Carrillio, «La situacion politica en España y la aparicion de la Junta Democratica», *Nuestra Bandera*, vo. 76, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1974

Santiago Carillo, «La Moncloa, el Eurocomunismo, el Partido...», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977

Santiago Carrillo, «La nueva formación politica», *Nuestra bandera*, vo. 111, Μάρτιος 1982

Umberto Cerroni, «Un nuovo partito per un nuovo stato», *Rinascita*, 13-9-1968

Umberto Cerroni, «Riflessioni sulla nostra strategia», *Rinascita*, 1-7-1975

CESPE, «Εκθεση για την οικονομία», *Rinascita*, vo. 32, 6 Αυγούστου 1976

Giuseppe Chiarante, «Gorbaciov e l'Europa», *Rinascita*, 23-3-1985

Giuseppe Chiarante, «L'eclisse del moderno riformismo», *Rinascita*, 13-4-1985

Giuseppe Chiarante, «Il congress di Krusciov e quello di Gorbaciov», *Rinascita*, 22-2-1986

Gerardo Chiaromonte, «Fin da oggi», *Rinascita*, 2-11-1973

Gerardo Chiaromonte, «Un governo all'altezza di una situazione drammatica», *Politica ed economia*, τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1979

Gerardo Chiaromonte, «Equivoci e nodi reali di un confronto sul programma», *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1982

Gerardo Chiaromonte, «Riflettiamo sulla Francia, diffidando delle imitazioni», *Politica ed economia*, τχ. 11, Νοέμβριος 1982

Gerardo Chiaromonte, «Un programma per tre anni», *Rinascita*, 18-11-1983

Gerardo Chiaromonte, «La via europea che noi proponiamo», *Rinascita*, 22-6-1985

Gerardo Chiaromonte, «Per una politica di governo della sinistra in Europa», *Rinascita*, 12-4-1986

Gerardo Chiaromonte, «Tutti dobbiamo cercare vie nuove», *Rinascita*, 27-9-1986

Georges Cogniot, «Social-démocratie et léninisme, les deux lignes du mouvement ouvrier au XXe siècle», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1968

Napoleone Colajani, «La crisi del Welfare State», *Rinascita*, 23-4-1976

Julián Cooper, «Cómo cambia la economía soviética», *Nuestra Bandera*, vo. 132, Δεκέμβριος 1985

Félix Damette, Jacques Scheibling, «La structure nationale: hégémonie et consensus», *Cahiers du communisme*, vo. 9, Σεπτέμβριος 1983, και vo. 10, Οκτώβριος 1983

Jacques Denis, Gérard Laprat, Yves Choulière, «Quelques aspects actuels de l'intégration européenne», *Cahiers du communisme*, vo. 5, Μάιος 1985

Etienne Fajon, «Stratégie et politique. L'union et la différence», *Cahiers du communisme*, vo. 7-8, Ιούλιος-Αύγουστος 1976

Etienne Fajon, «Marxisme et union du peuple de France», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1976

Marcello Fedele, «Reaganismo: una nuova maggioranza alla prova della governabilità», *Politica ed economia*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1981

Bruno Ferrero, «Perché gora a vuoto la macchina della CEE», *Rinascita*, 15-6-1973

Bruno Ferrero, «Gli obiettivi della missione Tindemans», *Rinascita*, 10-10-1975

Léo Figuères, «Des leçons, une perspective», *Cahiers du communisme*, vo. 11-12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1968

Henri Fizbin, «Classe ouvrière et union du peuple de France à Paris», *Cahiers du communisme*, vo. 6, Ιούνιος 1977

Philippe Fuchsmann, «A propos du dernier livre de Roger Garaudy», *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1970

Massimo Ghiara, «Linea Moro, addio», *Rinascita*, 27-4-1979

Fernando Di Giulio, «La giungla retributiva», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1977

Jacques Kahn, «Pourquoi la relance politique de l'Europe des trusts», *Cahiers du communisme*, vo. 5, Μάιος 1972

Héctor Maravall Gómez, Enedina Alvarez Gayol, «La dialectica reforma/rupture, el modelo bipartidista y el espacio del PCE», *Nuestra Bandera*, vo. 115, Δεκέμβριος 1982

Luciano Gruppi, «La crisi del Manifesto», *Rinascita*, 12-11-1971

βλ. René le Guen, «CC du PCF: aller de l'avant», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1983

Carlo Guelfi, «Caratteri generali della crisi: Egemonia o cooperazione», *Politica ed economia*, τχ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1978

Andriano Guerra, «In attesa di una NEP politica», *Rinascita*, 6-12-1986

«I comunisti per un nuovo modo di governare», Απόφαση της Διεύθυνσης του PCI, *Politica ed economia*, τχ. 3, Ιούνιος 1973

Gerardo Iglesias Arguelles, «Adecuar el partido a la estrategia», *Nuestra bandera*, vo. 118-119, 1983

Gerardo Iglesias, «Europa: autonomia o decadencia», *Nuestra Bandera*, vo. 133, Ιανουάριος 1986

Pietro Ingrao, «Potere delle masse e ruolo del Parlamento», *Rinascita*, 30-5-1969

Pietro Ingrao, «Non è possibile una via indolore», *Rinascita*, 18-2-1972

Pierre Juquin, «Le programme de gouvernement et la transition au socialisme», *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1972

Daniel Kaplun, «Pasado inmediato, presente y futuro de la izquierda», *Nuestra Bandera*, vo. 135, Ιούνιος 1986

«L'accordo programmatico tra I partiti», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1977

«La direzione del PCI sul voto del 15 giugno», *Politica ed economia*, τχ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1975

André Lajoinie, «Les garants de l'union pour un véritable changement», *Cahiers du communisme*, vo. 3, Μάρτιος 1977

Luciano Lama, «Parliamo chiaro ai lavoratori», *Rinascita*, 12-11-1976

Pierre Laroche, «Italie, l'intérêt national», *Cahiers du communisme*, vo. 9, Σεπτέμβριος 1976

Pierre Laroche, «La situation italienne: enjeux, perspectives, questions», *Cahiers du communisme*, vo. 7-8, Ιούλιος-Αύγουστος 1986

Paul Laurent, «Au cœur du combat anti-crise, le parti révolutionnaire», *Cahiers du communisme*, vo. 1, Ιανουάριος 1985

Romano Ledda, «Le difficoltà e la forza del governo popolare», *Rinascita*, 2-3-1973

Romano Ledda, «Prime riflessioni sull'esperienza cilena», *Rinascita*, 21-9-1973

Romano Ledda, «Novità e ritardi delle socialdemocrazie», *Rinascita*, 3-12-1976

Silvio Leonardi, «Le tendenze dell'integrazione europea e la posizione del PCI», *Politica ed economia*, τχ. 1, Ιούλιος 1970

Silvio Leonardi, «Verso una politica industrial della CEE», *Politica ed economia*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1971

Silvio Leonardi, «Le radici della crisi comunitaria», *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Απρίλιος 1979

Luigi Longo, «Il movimento studentesco nella lotta anticapitalistica», *Rinascita*, 3-5-1968

Luigi Longo, «Rapporto sulla cecoslovacchia», *Rinascita*, 17-5-1968

Roland Leroy, «Riflessioni sugli avvenimenti di Francia», συνέντευξη με τον Λ. Λόνγκο, *Rinascita*, 14-6-1968

Renato Mannheimer, «Il voto comunista negli anni '70», *Politica ed economia*, vo. 2, Φεβρουάριος 1986

José Garcia Meseguer, «Francia, una experiencia inédita», *Nuestra Bandera*, vo. 112, Απρίλιος 1982

Adalberto Minucci, «Dal Congresso alla battaglia elettorale», *Rinascita*, 6-4-1979

Giorgio Napolitano, «Una realtà nuova», *Rinascita*, 24-5-1968

Giorgio Napolitano, «La sinistra e le riforme», *Rinascita*, 2-4-1971

Giorgio Napolitano, «I tre nodi della sinistra italiana», *Rinascita*, 4-2-1972

Giorgio Napolitano, «L'internazionalismo del PCI», *Rinascita*, 4-4-1975

Giorgio Napolitano, «Proposte per un confronto su un programma a medio termine», *Rinascita*, 26-9-1975

Alessandro Natta, «Risposte agli interlocutori», *Rinascita*, 3-1-1969

Alessandro Natta, «La concezione del partito e i problemi posti dalla rivista Il Manifesto», *Rinascita*, 22-8-1969

Alessandro Natta, «Intellettuale collettivo», *Rinascita*, 5-11-1971

Alessandro Natta, «1975-1985, Democrazia e potere locale», *Rinascita*, 26-1-1985

Alessandro Natta, «I nuovi contenuti della politica», *Rinascita*, 23-11-1985

Angelo Oliva, «La Conferenza dei partiti comunisti dell'Europa capitalistica», *Politica ed economia*, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974

- G.C. Pajetta, «Il movimento comunista e la sinistra europea», *Rinascita*, 30-5-1975
- G.C. Pajetta, «Per il socialismo in Europa», *Rinascita*, 28-11-1975
- G.C. Pajetta, «Il rispetto della diversità», *Rinascita*, 25-5-1979
- Riccardo Parboni, «L'economia internazionale dopo il round di Tokio», *Politica ed economia*, τχ. 6, Ιούνιος 1986
- Luca Pavolini, «Francia all' opposizione», *Rinascita*, 7-6-1968
- Luca Pavolini, «Le risposte del PCI», *Rinascita*, 21-2-1969
- Eugenio Peggio, «Le societa multinazionali e la sinistra europea», *Politica ed economia*, τχ. 2-3, Ιούνιος 1971
- Eugenio Peggio, «Stagnazione e crisi strutturale nell' economia italiana», *Politica ed economia*, τχ. 5, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1972
- Eugenio Peggio, «Gravità e complessità della crisi nel mondo capitalistico», *Politica ed economia*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Απρίλιος 1975
- Eugenio Peggio, «La sinistra francese alla prova del cambiamento», *Politica ed economia*, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1981
- Guy Pélachaud, Fred Biccocchi, «Quelle crise? Quelle issue ? Austérité, réformisme ou mesures immédiates et programme commun», *Cahiers du communisme*, vo. 1 Ιανουάριος 1972
- René Piquet, «XXIe congrès extraordinaire du PCF. La France aujourd'hui», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1974
- René Piquet, «Crise: causes et solutions», *Cahiers du communisme*, vo. 12, Δεκέμβριος 1974
- Nuria Pla, «Juventud: lo pro-sovietico y lo anti-sovietico», *Nuestra Bandera*, vo. 59, τρίτο τρίμηνο 1968
- Claude Popperen, «Aspects actuels de la situation politique», *Cahiers du communisme*, vo. 7-8, Ιούλιος-Αύγουστος 1974

Claude Poperen, «Une démarche politique constructive», *Cahiers du communisme*, vo. 11, Νοέμβριος 1983

Anicet le Pors, «Libérer le *marché*», *Cahiers du communisme*, vo. 6, Ιούνιος 1977

Alfredo Reichlin, «Il PCI e l'Europa», *Rinascita*, 25-7-1975

Waldeck Rochet, «Sur les événements de Tchécoslovaquie» (19 Απριλίου 1968), *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1968

Laurent Salini, «Mais oui... des ministres communistes!», *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Ιούλιος-Αύγουστος 1981

Renato Sandri, «Il dilemma dell'Europa», *Rinascita*, κύριο άρθρο, 28-3-1969

Nicolás Sartorius, «El eurocomunismo y la crisis española», *Nuestra Bandera*, vo. 105, Δεκέμβριος 1980

Nicolás Sartorius, «Por que presentamos una alternativa economica», *Nuestra Bandera*, vo. 28, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985

Sergio Segre, «E se rifondassimo l'Europa?», *Rinascita*, 4-12-1981

Andréu Claret Serra, «Diez notas para un Congreso», *Nuestra Bandera*, vo. 120, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1983

Altiero Spinelli, «Il bilancio CEE, una battaglia nella lunga lotta tra le istituzioni», *Politica ed economia*, τχ. 1, Ιανουάριος 1982

Paolo Spriano, «Pietro Ingrao presidente», *Rinascita*, 9-7-1976

Gérard Streiff, «L'affaire du parlement européen», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1976

Gerard Streiff, «Europe de crise et enjeu des élections», *Cahiers du communisme*, vo. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1978

Ramon Tamames, «Los comunistas y los acuerdos de la Moncloa», *Nuestra Bandera*, vo. 90, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977

Mario Telò, «Perchè la Svezia non si è omologata», *Rinascita*, 21-9-1985

Mario Telò, «Nell cuore dell'Europa si rilancia la politica», *Rinascita*, 12-7-1986

Bruno Trentin, «Il potere dei sindacati», *Rinascita*, 3-10-1969

Giuseppe Vacca, «Dentro il nuovo antagonismo Europa-America», *Rinascita*, 31-5-1986

Francis Wurtz, «La France des années '80 sera-t-elle réformatrice?», *Cahiers du communisme*, vo. 10, Οκτώβριος 1978

Γ. Βούλγαρης, «Ο λαός μίλησε. Η Αριστερά θα ακούσει;», *Αριστερά Σήμερα*, τχ. 7, Ιούλιος 1984

Γ. Γιάνναρος, «Οι αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας και η πολιτικής γραμμή του ΚΚΕ εσωτερικού», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 11, Μάης 1976

Άγγελος Διαμαντόπουλος, «Ευρωκομμουνισμός και Ελλάδα», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 18, Μάης-Ιούνης 1977

Μπάμπης Δρακόπουλος, «Τι περιμένουμε από το Συνέδριό μας», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 10, Απρίλης 1976

Αιμ. Ζαχαρέας, «Ο έλεγχος των μονοπωλίων και ο δημοκρατικός προγραμματισμός», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 8, Ιανουάριος 1976, σελ. 18

Αιμ. Ζαχαρέας, «Οι διαρθρωτικές αλλαγές και η επαναστατική διαδικασία», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 25, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1978

Νίκος Καρράς, «25 Νοεμβρίου: μια νέα μα όχι η τελευταία φάση», *Διάλογος (για την ενότητα των ελλήνων κομμουνιστών)*, τχ. 9-10, Απρίλης 1974

Λεωνίδας Κύρκος, «Ποιος-ποιον; Η ΕΑΔΕ άξονας της πολιτικής του ΚΚΕ εσωτερικού», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 1, Μάρτιος 1975

Λεωνίδας Κύρκος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού και η Βουλή», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 25, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1978

Λεωνίδας Κύρκος, «Σταθερή γραμμή. Όχι υποχωρήσεις σε αριστερίστικες ή δεξιές πιέσεις», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 33, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980

Λεωνίδας Κύρκος, «Πέντε προτάσεις για τη στερέωση και τη διεύρυνση της Αλλαγής – ή από την πατερναλιστική Αλλαγή στην Αλλαγή με τη συμμετοχή», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 41, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981

Λεωνίδας Κύρκος, «Οι δυνάμεις της Αλλαγής υπάρχουν», *Αριστερά σήμερα*, τχ. 3, Νοέμβριος 1983

Κ. Φιλίνης, «Εκσυγχρονισμός, διαρθρωτικές αλλαγές και επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας», *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 25, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1978

Κώστας Φιλίνης, «Δεν έχουμε το δικαίωμα να επιτρέψουμε να δολοφονείται η ελπίδα των λαών στο σοσιαλισμό και την ειρήνη» (ομιλία στο θέατρο Ακροπόλ, 21-12-1981), *ΚΟΘΕΠ*, τχ. 41, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981

Κώστας Φιλίνης, «Σκέψεις γύρω από ένα σύνθημα: Δημοκρατική εξουσία των εργαζομένων», *Αριστερά σήμερα*, τχ. 8, Σεπτέμβριος 1984

Ν. Φραγκοζίδης, «Μερικές σκέψεις πάνω στα δραματικά γεγονότα της Χιλής», *Διάλογος (για την ενότητα των ελλήνων κομμουνιστών)*, τχ. 9-10, Απρίλης 1974

KOMMATIKEΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

VIII Congreso del Partido Comunista de España, 1972

XIII Congresso del PCI, Riuniti, Ρώμη 1972

XXIe Congrès extraordinaire du PCF, Union du peuple de France pour le changement démocratique, *Cahiers du communisme*, vo. 11, Νοέμβριος 1974

XXIIe Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo 2-3, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1976

XXIIIe Congrès du PCF, Pour une avancée démocratique, *Cahiers du communisme*, vo 6-7, Ιούνιος-Ιούλιος 1979

17e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, numéro spécial, Ιούνιος-Ιούλιος 1964, vo. 6-7

19e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo. 2-3, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1970

20e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1973

24e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo 2-3, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1982

25e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, vo. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος 1985

26e Congrès du PCF, *Cahiers du communisme*, Δεκέμβριος 1987 - Ιανουάριος 1988

L'alternativa democratica. Documento approvato dal 16o Congresso del PCI (Μιλάνο, 2-6 Μαρτίου 1983)

Aspetti attuali della crisi del capitalismo, έκδοση της ΚΕ του PCI υπό την επιμέλεια της κομματικής σχολής [συντάκτης: Renzo Stefanelli, χ.χ. = 1970?]

Changer de cap. Programme pour un gouvernement démocratique d'union populaire, éditions sociales, Παρίσι 1971

La classe operaia e lo stato democratico, 1978

Giovani e crisi economica, Atti del convegno nazionale della FGCI / Istituto «Palmiro Togliatti», 15-17 Ιανουαρίου 1974

Luciano Gruppi, *Rapporto tra democrazia e socialismo*, Lezioni all' Istituto Togliatti, 1973

Les intellectuels, la culture et la révolution, Conseil National du PCF, 9-10 février 1980, éditions sociales, Παρίσι 1980

Manifeste du PCF. Pour une démocratie avancée, pour une France socialiste!, éditions sociales, Παρίσι 1969

Alessandro Natta, *Togliatti e il partito nuovo*, Istituto di studi comunisti « Palmiro Togliatti », 1973

Noveno congreso del Partido Comunista de España, Madrid 19-23 abril 1978, Ediciones PCE, Μαδρίτη 1978

Nuove regole per cambiare lo stato, Convegno nazionale del PCI, «La responsabilità dell' amministrazione, i compiti della politica», Rinascita, Ρώμη 1988

«Per la riforma della pubblica amministrazione» (έκθεση της Επιτροπής Συντονισμού των Κομμουνιστών Δημοσίων Υπαλλήλων), *Politica ed economia*, τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975

Progetto di tesi per il XII Congresso del PCI, 1968

Programme commun de gouvernement du parti communiste et du parti socialiste, éditions sociales, Παρίσι 1972

Projet de déclaration des libertés, édition de l'Humanité, 1975

Proposta di progetto a medio termine, Riuniti, Ρώμη 1977

La riforma del welfare, Unità, 1985

Tesi, programma, statuto. I documenti approvati dal 17o Congresso del Pci

Viaggio nel cuore del PCI, Rinascita, Ρώμη 1990

Serge Wolikow, «1936-1939: genèse de la politique économique du PCF», *Cahiers de l'Institut Maurice Thorez*, vo. 17-18, γ' τρίμηνο 1976

2ο συνέδριο ΠΦ, έκδοση *Θούριος*, vo. 126, Αύγουστος 1980

Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού: «Η ένταξη της χώρας μας στην ΕΟΚ και τα καθήκοντα του λαϊκού κινήματος» (μπροσούρα), 23-3-1979

Αποφάσεις και προβληματισμοί του ΚΚΕ εσωτερικού, 1969-1976, τ. Β΄, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσ., 1976

Για την ανατροπή της δικτατορίας, για τη νίκη της δημοκρατίας. Ντοκουμέντα της ΕΔΑ, 1967-1970, έκδοση της ΕΕ της ΕΔΑ [χ.χ., χ.ε.]

ΕΑΡ, Ιδρυτικό Συνέδριο, 22-26 Απριλίου 1986

Ο εκδημοκρατισμός της περιφερειακής πολιτικής. Εισήγηση στη διάσκεψη των περιφερειών της ΕΟΚ, Γραφείο Ευρωβουλής, Δεκέμβρης 1983

ΕΚΟΝ ΡΦ, Τα δικαιώματα της νέας γενιάς. Αγωνιστικό και ενωτικό πρόγραμμα πάλης. Ο Καταστατικός Χάρτης των δικαιωμάτων

Η ένταξη στην ΕΟΚ και το ΚΚΕ εσωτερικού (μπροσούρα), Μάιος 1980

ΚΚΕ εσωτ., 2ο (10ο) Συνέδριο, Απρίλιος 1978

ΚΚΕ εσωτερικού, 3ο-10ο συνέδριο, Πολιτική Απόφαση, Αθήνα, 22 Μάη 1982

ΚΚΕ εσωτερικού, Το δημοτικό μας συμβόλαιο με το λαό, Ιούλης 1978

Το ΚΚΕ εσωτερικού μπροστά στα μεγάλα ζητήματα της χώρας, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, 1975

Το ΚΚΕ εσωτερικού και τα προβλήματα του λαού. Αγορεύσεις των βουλευτών του. Συλλογή 2Α, 1974-1976, εκδόσεις του ΚΚΕ εσωτερικού, χ.χ.

Κοινό πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ, Μάρτιος 1989

«Μαθήματα από το λαϊκό ξεσήκωμα του Νοέμβρη και τα καθήκοντα του κόμματος σήμερα», Σχέδιο θέσεων του Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, Διάλογος (για την ενότητα των ελλήνων κομμουνιστών), τχ. 9-10, Απρίλης 1974

Ντοκουμέντα – 1ο συνέδριο ΡΦ, Ιούνης 1978

Ντοκουμέντα της Α΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης της ΕΚΟΝ ΡΦ (Μάιος 1976), Θούριος, 1976

Η Ολομέλεια του Ιούνη της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού. Ιούνιος 1977

Πρόγραμμα ΚΚΕ εσωτερικού, «Για έναν ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό», 1ο-9ο συνέδριο, 6-12 Ιουνίου 1976

Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚ Ισπανίας [σχέδιο], εκδόσεις Επίκαιρα Διεθνή Θέματα [χ.τ., χ.χ.]

Οι στόχοι του έθνους, στη μεταβατική φάση προς τη θεμελίωση της Δημοκρατίας. Διακήρυξη-απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, Σεπτέμβρης 1974

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A

Tobias Abse, «From PCI to DS: how European integration accelerated the “social democratization” of the Italian Left», *Journal of Southern Europe and the Balkans*, τόμ. 3, vo. 1, 2001

Aris Accornero (επιμ.), *L'identità comunista*, editori riuniti / Politica, Ρώμη 1983

G. Almond, *The Appeals of Communism*, Princeton University Press, Πρίνστον 1954

G. Almond, G. Powel, *Comparative Politics*, Little Brown, Βοστώνη 1966

Giorgio Amendola, *I comunisti e l'Europa*, Riuniti, Ρώμη 1971

Giorgio Amendola, *Gli anni della Repubblica*, Riuniti, Ρώμη 1976

Giorgio Amendola, *Il rinnovamento del PCI*, Riuniti, Ρώμη 1978

Grant Amyot, *The Italian Communist Party. The Crisis of the Popular Front Strategy*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1981

Amen Antonian, *Towards a Theory of Eurocommunism*, Greenwood Press, Κονέκτικατ 1987

Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, Verso, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2010

Catherine Audard, *Qu'est-ce que le libéralisme?*, Gallimard, Παρίσι 2009

Manuel Azcarate, «What is Eurocommunism», G.R. Urban, *Eurocommunism. Its Roots and Future in Italy and Elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978

Manuel Azcarate, *Crisis del eurocomunismo*, Argos Vergara, Βαρκελώνη 1982

Σαμίρ Αμίν (κ.ά.), *Η κρίση του ιμπεριαλισμού*, Καστανιώτη, Αθήνα 1976

Πέτρος Ανταίος, *Για έναν ελληνικό σοσιαλισμό*, Ηριδανός, Αθήνα [χ.χ.]

Πέρυ Άντερσον, *Ο δυτικός μαρξισμός*, Κέδρος, Αθήνα 2005

B

Bertrand Badie, Guy Hermet, *Politique Comparée*, PUF, Παρίσι 1990

Tim Bale, Richard Dunphy, «De parias à participants», Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2012

Luciano Barca, *Il meccanismo unico*, Riuniti, Ρώμη 1968

Samuel Barnes, «Secular Trends and Partisan Realignment in Italy», R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck (επιμ.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Dealignment or Realignment?*, Princeton University Press, Πρίνστον 1984

Stefano Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2000

Stefano Bartolini, *Restructuring Europe*, Oxford University Press, N. Υόρκη 2005

Jean Beaudoin, «Les phénomènes de contestation au sein du PCF (avril 1978 – mai 1979)», *Revue française de science politique*, 30e année, vo. 1, 1980

Jean Beaudoin, «L'échec communiste de juin 1981: recul électoral ou crise hégémonique?», *Pouvoirs*, τχ. 20, 1982

Ivan T. Berend, *An Economic History of the 20th Century Europe*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2006

Alain Bergounioux, Bernard Manin, *Le régime social-démocrate*, PUF, Παρίσι 1989

Enrico Berlinguer, *Per uscire dalla crisi. Un generale rinnovamento nei rapporti internazionali, nello sviluppo economico, nella difesa della legalità democratica*, Rapporto e conclusioni alla sessione del c.c.e della c.c.c. del Pci del 7-9 febbraio 1973, 1973

Enrico Berlinguer, *Unità del popolo per salvare l'Italia*, Riuniti, 1975

Enrico Berlinguer, *Austerità, occasione per trasformare l'Italia*, Riuniti, Ρώμη 1977

Enrico Berlinguer, *La crisi italiana. Scritti su Rinascita, Unità*, Ρώμη 1985

Berlinguer oggi, Dal convegno «L’eredità morale e politica di E. Berlinguer», Centro Culturale Lucio Lombardo Radice, Brescia, 30-31 Ιανουαρίου 1987

Ενρίκο Μπερλινγκουέρ κ.ά., *Σοσιαλισμός και δημοκρατία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1976

Ενρίκο Μπερλινγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977

Sheri Berman, «Social Democracy’s Past and Potential Future», James Cronin, George Ross, James Schoch (επιμ.), *What’s Left of the Left*, Duke University Press, Durham και Λονδίνο 2011

Wolfgang Berner, «Il PCI», Heinz Timmermann (επιμ.), *I partiti comunisti dell’ Europa mediterranea*, Il Mulino, Μπολόνια 1981

Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*, B.W. Huebsch, Ν. Υόρκη 1911

Serge Bernstein, Pierre Milza, *Histoire de l’Europe. Du XIXe au début du XXIe siècle*, Hatier, Παρίσι 2006

Geneviève Bibes, «Itinéraire du communisme italien. Du Capitole à la roche tarpèenne?», *Etudes*, vo. 3, Μάρτιος 1989

Norman Birnbaum, «What Can We Learn From the Movements of 1968?», *Constellations*, τόμ. 1, vo. 1, 1994

Donald Blackmer, «The International Strategy of the Italian Communist Party», Donald Blackmer, Annie Kriegel, *The International Role of the communist Parties of Italy and France*, Center for International Affairs, Harvard University, Χάρβαρντ 1975

Donald Blackmer, «Continuity and Change in Postwar Italian Communism», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977

Fred Block, Margaret Somers, «Πέρα από την πλάνη του οικονομισμού: Η ολιστική κοινωνική επιστήμη του Καρλ Πόλαϊ», Theda Scocpol (επιμ.), *Ιστορική κοινωνιοπολογία. Όραμα και μέθοδος*, Κατάρτι, Αθήνα, 1999

Carl Boggs, «The Democratic Road: New Departures and Old Problems», Carl Boggs, David Plotke, *The Politics of Eurocommunism*, Black Rose Books, Μόντρεαλ 1980

Carl Boggs, *The Impasse of European Communism*, Westview Press, Κολοράντο 1982

Carl Boggs, *The Socialist Tradition. From Crisis to Decline*, Routledge, Ν. Υόρκη & Λονδίνο 1995

B. Bosi, H. Portelli, *Les PC espagnol, français, italien, face au pouvoir*, Christian Bourgois, Παρίσι 1976

P. Bourdieu, Monique de Saint Martin, «La sainte famille», *Actes de recherche en sciences sociales*, 44-45, Νοέμβριος 1982

Juan Botella, «Spanish Communism in Crisis: The Communist Party of Spain», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, Ν. Υόρκη 1988

Maud Anne Bracke, «The PCF in May 1968. The Impossible Revolution?», M. Klimke, J. Pekelder, J. Scharloth (επιμ.), *Between Prague Spring and French May*, Berghahn Books, Ν. Υόρκη & Οξφόρδη 2011

Fernand Braudel, «Histoire et sciences sociales: la longue durée», *Annales. ESC*, 13ος χρόνος, vo. 4, 1958

Fernand Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Arthaud, Παρίσι 1985

Jeff Bridgeford, Peter Morris, «Labour Confederations and Socialist Governments in France, 1981-1986», William Brierley, *Trade Unions and the Economic Crisis of the 1980s*, Gower House, 1987

Bill Brierley, «Italian Trade Unions: from Unity to Disunity», William Brierley, *Trade Unions and the Economic Crisis of the 1980s*, Gower House, 1987

Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism*, Harper Collins, Ν. Υόρκη 2009

Bernard Brown, «The European Left Confronts Modernity», Bernard Brown (επιμ.), *Eurocommunism and Eurosocialism. The Left Confronts Modernity*, Cyrco Press, Ν. Υόρκη και Λονδίνο 1979

Suzanne de Brunhoff, «Καπιταλιστική κρίση και οικονομική πολιτική», Ν. Πουλαντζάς (επιμ.), *Η κρίση του κράτους*, Παπαζήση [χ.χ.]

Christine Buci-Glucksmann, «Pour un eurocommunisme de gauche», O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, PUF, Παρίσι 1979

Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Κριστίν Μπυσί-Γκλυκσμάν, Γκέραν Θέρμπορν, *Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Martin Bull, «The West European Communist Movement in the Late Twentieth Century», *West European Politics* vol. 18, no. 1, Ιανουάριος 1995

Michael Burges, *Federalism and European Union. Political Ideas, Influencies and Strategies in the European Community, 1972-1987*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2006

Philippe Buton, «The crisis of Communism and Trade Unionism in Western Europe since 1968», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 6, no. 4, Δεκέμβριος 1990

Σωτήρης Βαλντέν, «Οι έλληνες κομμουνιστές και οι σχέσεις Χούντας-Ανατολικών χωρών», *Ιστορικά*, τχ. 53, Δεκέμβριος 2010

Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002

Γιάννης Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003

Γιάννης Βούλγαρης, «Το '68 και οι ερμηνείες του 20ού αιώνα: μεταξύ κομμουνισμού και παγκοσμιοποίησης», *Ιστορικά*, τχ. 49, Δεκέμβριος 2008

C

G. Caire, λήμμα «Capitalisme monopoliste d'État», G. Bensussan, G. Labica, *Dictionnaire critique du marxisme*, PUF, Παρίσι 1985

John Campbell, «Eurocommunism: Policy Questions for the West», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and détente*, Council on Foreign Relations, New York University, Νέα Υόρκη 1978

Margaret Canovan, *Populism*, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London, 1981

Santiago Carillio, *Le communisme malgré tout*, PUF, Παρίσι 1984

Σαντιάγο Καρίλιο, *Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα [χ.χ. = 1972]

Σαντιάγο Καρίλιο, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία. Μετά τον Φράνκο... τι;*, ΕΛΜΑ, Αθήνα 1975

Σαντιάγο Καρίλιο, *Αύριο η Ισπανία. Συζητήσεις με τον Ρεζίς Ντεμπραί και τον Μαξ Γκαλλό*, Αθήνα 1975

Σαντιάγο Καρίλιο, «Ευρωκομμουνισμός» και κράτος, Θεμέλιο, Αθήνα 1978

Martin Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990

Massimo de Carolis, «The Christian Democratic Party Today», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978

Elisabeth Carter, Kurt Richard Luther, Thomas Poguntke, «European integration and internal party dynamics», Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, 2007

Giulio Ceretti, *A l'ombre des deux T. 40 and avec Palmiro Togliatti et Maurice Thorez*, Julliard, Παρίσι 1973

Gianni Cervetti, *Partito di governo e di lotta*, Editori Riuniti, Ρώμη 1977

Michel Charzat, «Actualité de l'austromarxisme», *Austriaca. Cahiers universitaires d'information sur l'Autriche*, vo. 15, Νοέμβριος 1982

David Childs, *The Two Red Flags. European Social Democracy and Soviet Communism since 1945*, Routledge, London και New York, 2000

Fernando Claudin, «The Recent Evolution of Eurocommunism», *Contemporary Marxism*, vo. 2, 1980

Fernando Claudin, *Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1978

David Coates, «Paradigms of Explanation», David Coates (επιμ.), *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005

Angelo Codevilla, «The Opening to the Left: Expectations and Results», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978

Simona Colarizi, «I nemici riformisti. Gramsci e la “demonizzazione” della socialdemocrazia», Fabrizio Cicchitto (επιμ.), *L'influenza del comunismo nella storia d'Italia*, Rubbettino, Ρώμη 2008

Roland Colin, «Espagne: la recherche d'un nouveau développement grâce à la dynamique européenne», *Revue de l'OFCE*, vo. 20, 1987

St. Courtois, D. Peschanski, «From Decline to Marginalization: the PCF Breaks with French Society», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, Ν. Υόρκη 1988

Stéphane Courtois, Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, PUF, Παρίσι 1995

James Cronin, George Ross, James Shoch, «The New World of the Center-Left», James Cronin, George Ross, James Schoch (επιμ.), *What's Left of the Left*, Duke University Press, Durham και Λονδίνο 2011

D

Marta Dassu, «The Future of Europe: The View from Rome», *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, τόμ. 66, vo. 2, Απρίλιος 1990

Jacques Denis, Jean Kanapa, *Pour ou contre l'Europe?*, éditions sociales, Παρίσι 1969

Charles Derber et al., *What's Left? Radical politics on the Postcommunist Era*, University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 1995

Kevin Devlin, «Eurocommunism: Between East and West», *International Security*, τόμ. 3 vo. 4, άνοιξη 1979

Peter McDonough, Antonio Lopez Pina, «Continuity and Change in Spanish Politics», R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck (επιμ.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Dealignment or Realignment?*, Princeton University Press, Πρίνστον 1984

Geneviève Dreyfus-Armand, Robert Frank, Marie-Françoise Levy, Michelle Zancarini-Fournel et al., *Les années 68. Le temps de la contestation*, Complexe, Παρίσι 2000

Michel Dreyfus, «Οι συνέπειες του Μεγάλου Πολέμου για το σοσιαλιστικό κίνημα», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001

Michel Dreyfus, Bruno Groppo, «Τα ΚΚ της Γαλλίας και της Ιταλίας», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001

Allen Dulles, *The Marshal Plan*, Berg, Providence USA 1993

Richard Dunphy, *Contesting Capitalism? Left Parties and European Integration*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004

Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1976

Ken Dyson, Klaus Goertz, «Living with Europe: power, constraint and contestation», *Living with Europe: Germany, Europe and the Politics of Constraint*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003

Α. Διαμαντόπουλος, *Γιατί δύο Κομμουνιστικά Κόμματα*, έκδοση της ΚΟΘΕΠ [χ.χ.]

Πάνος Δημητρίου, *Παραλειπόμενα της διάσπασης*, Ηριδανός, Αθήνα [1975;]

Πάνος Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, εκδόσεις Πολιτικά Προβλήματα, Αθήνα 1975

Θ. Δρίτσιος, *Γιατί με σκοτώνεις, σύντροφε*, Γλάρος, Αθήνα 1983

E

Barry Eichengreen, *The European Economy since 1945*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2007

Mario Einaudi, Jean-Marie Domenach, Aldo Garosci, *Communism in Western Europe*, Cornell University Press, Ithaca New York, 1951

Jean Ellenstein, «The Skein of History Unrolled Backwards», G.R. Urban, *Eurocommunism. Its roots and future in Italy and elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978

Jean Ellenstein, «Eurocommunism and the PCF», Richard Kindersley (επιμ.), *In Search of Eurocommunism*, St. Martin's Press, Ν. Υόρκη 1981

Gosta Esping-Andersen, *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006

Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Η ένταξή μας στην ΕΟΚ (συλλογικό), Θεμέλιο, Αθήνα 1978

ΕΟΚ, ΝΑΤΟ, Πολυτεχνείο, εκδόσεις Μόρφωση, Αθήνα 1981

F

Jean Fabre, François Hincker, Lucien Sève, *Les communistes et l'État*, éditions sociales, Παρίσι 1977

Etienne Fajon, *L'union est un combat. Textes et documents de Thorez, Rochet, Marchais*, Editions sociales, Παρίσι 1975

Luis Ramiro Fernandez, «Electoral incentives and organizational limits. The evolution of the PCE and the IU», Institut de Ciencias Politiques I Socialis, Working Papers no. 209, Βαρκελώνη 2002

Henri Fiszbin, *Les bouches s'ouvrent. Une crise dans le PCF*, Grasset, Παρίσι 1980

Annie Fourcaut, *Bobigny, banlieue rouge*, Editions ouvrières et Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1986

Fundacion de Investigaciones Marxistas, *Vias democraticas al socialismo*, editorial Ayuso, Μαδρίτη 1980

François Furet, *Le passé d'une illusion*, Laffont / Calmann-Levy, Παρίσι 1995

G

Robert Geerlandt, *Garaudy et Althusser. Le débat sur l'humanisme dans le PCF et son enjeu*, PUF, Παρίσι 1978

Ernest Gellner, John Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Duckworth, Λονδίνο 1977

Andrew Glyn, «Aspirations, Constraints and Outcomes», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2001

Nicole Gnesotto, «Le PCF et les euromissiles», *Politique étrangère*, vo. 3, 1983

Roy Godson, Stephen Haseler, *Eurocommunism. Implications for East and West*, Macmillan, Λονδίνο και Basingstoke 1978

José Gotovitch, Pascal Delwit, Jean-Michel De Waelde, *L'Europe des communistes*, Editions Complexe, 1992

Nancy Green, «L'histoire comparative et le champ des études migratoires», *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, vo. 6, 1990

Thomas Greene, «The Communist Parties of Italy and France: A Study in Comparative Communism», *World Politics*, τόμ. 21, vo. 1, Οκτώβριος 1968

William Griffith, «The Diplomacy of Eurocommunism», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and détente*, Council on Foreign Relations, New York University, Νέα Υόρκη 1978

Dominique Grisoni, Hugues Portelli, *Les luttes ouvrières en Italie 1960-1976*, Aubier Montaigne, Παρίσι 1976

Bruno Groppo, «Φασισμοί, αντιφασισμοί και κομμουνισμοί», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001

Gérard Grunberg, «Existe-t-il un socialisme de l'Europe du Sud?», Marc Lazar (επιμ.), *La Gauche en Europe depuis 1945*, PUF, Παρίσι 1996

Andriano Guerra, «Le PCF au miroir du PCI», *Revue politique et parlementaire*, vo. 914, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985

Ξενοφών Γιαταγάνας, *Η Ευρώπη και η Αριστερά*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990

Αντόνιο Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1973

Α. Γκράμσι, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα*, Στοχαστής, Αθήνα 1982

Η

Ernst Haas, «International Integration: The European and the Universal Process», *International Organization*, τόμ. 15, νο. 3, καλοκαίρι 1961

Ernst Haas, *Functionalism and International Organization*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 1964

Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, Polity Press, Cambridge 1997

Pierre Hassner, «Postwar Western Europe: The Cradle of Eurocommunism?», Rudolf Tokes (επιμ.), *Eurocommunism and détente*, Council on Foreign Relations, New York University, Νέα Υόρκη 1978

Pierre Hassner, «L'eurogauche entre les euromissiles et la Pologne», *Politique étrangère*, νο. 1, 1982

Richard Hawkesworth, Lluís Fina, «Trade Unions and Industrial Relations on Spain: the Response to the Economic Crisis», William Brierley, *Trade Unions and the Economic Crisis of the 1980s*, Gower House, 1987

Stephen Hellman, «The PCI's Alliance Strategy and the Case of the Middle Classes», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977

Guy Hermet, *Les communistes en Espagne*, Armand Colin, Παρίσι 1971

Guy Hermet, «L'exotisme superflu: réflexion sur les systèmes politiques de l'Europe du Sud», *Politique Etrangère*, νο. 1, 1979

Philippe Herzog et. al., *Un chemin pour sortir de la crise*, Mésidor / éditions sociales, Παρίσι 1985

Simon Hix, *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009

Eric Hobsbawm, «Le jeu et le terrain ont changé», *Politique aujourd'hui*, vo. 3, Δεκέμβριος 1983 - Ιανουάριος 1984

Eric Hobsbawm, *How to Change the World. Reflections on Marx and Marxism*, Yale Univesity Press, Ν. Χέιβεν και Λονδίνο 2011

Έρικ Χόμπσμπομ, *Για την ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998

Έρικ Χόμπσμπομ, *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999

Έρικ Χόμπσμπομ, *Στους ορίζοντες του 21ου αιώνα. Μετά την εποχή των άκρων. Συνομιλία με τον Αντόνιο Πολίτο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000

Eric Hobsbawm, *Συναρπαστικά χρόνια. Μια ζωή στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010

Stuart Holland, «Dependent Development: Portugal as Periphery», Dudley Seers, Bernard Schaffer, Maria-Liisa Kiljunen (επιμ.), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, Harvester Press, Σάσεξ 1979

Stuart Holland, «The New Communist Economics», Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979

John Holloway, *Change the World without taking Power*, Pluto, Λονδίνο 2002

Liesbet Hooghe, Gary Marks, *Multi-level Governance and European Integration*, Rowman & Littlefield, 2001

Liesbet Hooghe, «What Drives Euroscepticism?», *European Union Politics*, τόμ. 8 (1), 2007

Evelyne Huber, John Stephens, «The Social Democratic Welfare State», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2001

I

Ronald Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977

Ronald Inglehart, K. Reif, «Analyzing Trends in West European Opinion: the Role of the Eurobarometer Surveys», Karlheinz Reif, Ronald Inglehart (επιμ.), *Eurobarometer. The Dynamics of European Public Opinion. Essays in Honor of Jacques-Rene Rabier*, Macmillan, Λονδίνο 1991

Neil McInnes, *The Communist Parties of Western Europe*, Oxford University Press / The Royal Institute of International Press, Λονδίνο 1975

R.E.M. Irving, «The European Policy of the French and Italian Communists», *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, τόμ. 53, νο. 3, Ιούλιος 1977

Istituto Gramsci, *Tendenze del capitalismo italiano*, Riuniti, Ρώμη 1962

Πιέτρο Ινγκράο, *Μάζες και εξουσία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979

Πιέτρο Ινγκράο, *Η κρίση και ο τρίτος δρόμος*, Πολύτυπο, Αθήνα 1983

Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 9ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Π.Κ. Ιωακειμίδης, «Ο δημοσιονομικός απολογισμός της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1981-1985) και οι προοπτικές για το μέλλον», Π. Καζάκος, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα: η πρώτη πενταετία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1987

Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008

J

Jérôme Jaffré, «De Valéry Giscard d'Estain à François Mitterrand: France de gauche, vote de gauche», *Pouvoirs*, τχ. 20, 1982

Thilo Janssen, «The Parties of the Left in Europe. A Comparison of their Positions on European Policy leading into the 2014 European Elections», Rosa Luxemburg Stiftung, 2013

Tony Judt, «The Spreading Notion of the Town: Some Recent Writings on French and Italian Communism», *The Historical Journal*, vol. 28, νο. 4, Δεκέμβριος 1985

Tony Judt, *Le marxisme et la gauche française*, Hachette, Παρίσι 1987

Tony Judt, *Postwar*, Penguin Press, Ν. Υόρκη 2005

Tony Judt, *Contre le vide moral. Restaurons la social-démocratie*, Héloïse d'Ormesson, Παρίσι 2011

Pierre Juquin, *Programme commun: l'actualisation à dossiers ouverts*, éditions sociales, Παρίσι 1978

K

Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen, «A new research agenda for European Union history», Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht, Morten Rasmussen (επιμ.), *The History of the European Union. Origins of a Trans- and Supranational Polity 1950-1972*, Routledge, Λονδίνο 2009

John Kautsky, *Karl Kautsky. Marxism, Revolution & Democracy*, Transaction Publishers, Brunswick & Λονδίνο 1994

David Kertzer, «The 19th Congress of the PCI: the Role of Symbolism in the Communist Parties», Robert Leonardi & Fausto Anderlini, Istituto Cattaneo, *Italian Politics: A Review*, τόμος 6, Pinter Publishers, Λονδίνο 1992

Henry Kissinger, «Communist Parties in Western Europe: Challenge to the West», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978

Jurgen Kocka, «Comparison and beyond», *History and Theory*, τόμ. 42, νο. 1, Φεβρουάριος 2003

Tadeusz Kowalik, «Central planning», J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman (επιμ.), *Problems of the Planned Economy*, Norton and Company, Ν. Υόρκη και Λονδίνο 1990

Ronald Kowalski, *European Communism. 1848-1991*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2006

Annie Kriegel, «La dimension internationale du PCF», *Politique étrangère*, νο. 5, 1972

Annie Kriegel, *Un autre communisme?*, Hachette, Παρίσι 1977

A. Kriegel, «Eurocommunism, French Version», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism. The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, Aldwych Press, Λονδίνο 1981

Annie Kriegel, *Les communistes français, 1920-1970*, Seuil, Παρίσι 1985

Σταύρος Καρράς, *Πολιτικοί προβληματισμοί*, Κέδρος, Αθήνα [1975;]

Σταύρος Καρράς, *Ιδεολογία και πολιτική στο ΚΚΕ εσωτερικού*, Οδυσσέας, Αθήνα 1978

Π. Καζάκος, «Η νέα ευρωπαϊκή δυναμική και η Ελλάδα», Π. Καζάκος, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα: η πρώτη πενταετία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1987

Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, Πατάκης, Αθήνα 2001

Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, Πάντειος 9-14 Φεβρουαρίου 1981, Θεμέλιο, Αθήνα 1982

Γιώτα Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Οι συνέπειες για τις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα από την ένταξη στις ΕΚ», Π. Καζάκος, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή κοινότητα: η πρώτη πενταετία*, Σάκκουλας, Αθήνα 1987

Λεωνίδας Κύρκος, «Η προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στην Ευρώπη», *Η επικαιρότητα του μαρξισμού. Εκατό χρόνια μετά το θάνατο του Κ. Μαρξ*, Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών (ΚΜΑΣ), Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Λεωνίδας Κύρκος, *Ανατρεπτικά. Απέναντι στο χθες και στο αύριο*, Προσκήνιο, Αθήνα 1995

Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, *Θεωρίες κοινωνικού κράτους: συγκρότηση, κρίση, αναδιάρθρωση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2011

L

Dominique Labbé, *Essai d'approche de l'idéologie au travers du discours politique: Le PCF de 1962 à 1968*, Thèse de doctorat d'État, IEP de Paris, 1975

Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Νήσος, Αθήνα, 1997

Denis Lacorne, *Les notables rouges*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1980

Robert Ladrech, «Europeanization of domestic politics and institutions: the case of France», *Journal of Common Market Studies*, τχ. 32/1, 1994

Peter Lange, «The PCI at the Local Level: A Study of Strategic Performance», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977

Peter Lange, «Crisis and Consent, Change and Compromise: Dilemmas of Italian Communism in the 1970s», P. Lange, S. Tarrow (επιμ.), *Italy in Transition*, Frank Cass, Λονδίνο 1980

P. Lange, G. Ross, M. Vannicelli, *Unions, Change and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945-1980*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1982

Peter Lange, Mauricio Vanicelli, *The Communist Parties of Italy, France and Spain*, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1981

Marie-Claire Lavabre, François Platone, *Que reste-t-il du PCF ?*, CEVIPOF/Autrement, Παρίσι 2003

Georges Lavau, *A quoi sert le PCF?*, Fayard, Παρίσι 1981

Marc Lazar, «De la crise des euromissiles à la détente gorbatchevienne», *Communisme*, vo. 18-19, 1988

Marc Lazar, «Communism in Western Europe in the 1980s», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 4, vo. 3, Σεπτέμβριος 1988

Marc Lazar, *Maisons Rouges. Les partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*, Aubier, Παρίσι 1992

Marc Lazar, *Le communisme, une passion française*, Perrin, 2002

Marc Lazar, «Du populisme à gauche: le cas français et italien», Jean-Pierr Rioux (επιμ.), *Les populismes*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques et Perrin, Παρίσι 2007

Jean Leca, «Pour une analyse comparative des systèmes politiques méditerranéens», *Revue Française de Science Politique*, vo. 4-5, 1977

Romano Ledda, *L'Europa fra Nord e Sud*, Riuniti, Ρώμη 1989

Fr. Lehner, Ul. Widmaier, *Συγκριτική πολιτική*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007

Jacques Levesque, «Le PCI, l'URSS et l'ordre international. Le cheminement du PCI depuis 1975», *Revue française de science politique*, vo. 2, 1987

Michael Lewis-Beck, «France: The Stalled Electorate», R. Dalton, S. Flanagan, P. Beck (ed.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Dealignment or Realignment?*, Princeton University Press, Πρίνστον 1984

Juan J. Linz, «A Sociological Look at Spanish Communism», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism: The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, European Studies no. 7, Aldwych Press, Λονδίνο 1981

Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1996

S.M. Lipset, St. Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction», S.M. Lipset, St. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, Ν. Υόρκη 1967

Frederic Lordon, «The Logic and Limits of Désinflation Compétitive», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford university Press, Νέα Υόρκη 2001

Miguel Martinez Lucio, «Trade Unions and Communism in Spain: The Role of the CCOO in the Political Projects of the Left», *The Journal of Communist Studies*, τόμ. 6, vo. 4, Δεκέμβριος 1990

Steven Lukes, «Qu'est-ce que la gauche?», Marc Lazar (επιμ.), *La Gauche en Europe depuis 1945*, PUF, Παρίσι 1996

Κατερίνα Λαμπρινού, «Προδικτατορική ΕΔΑ: πολιτική και ιδεολογία», υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κ. Λαμπρινού, Γ. Μπαλαμπανίδης, «Η ΕΔΑ και το ΚΚΕ εσωτερικού απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: Από το λάκκο των λεόντων στη διεύρυνση του πεδίου της ταξικής πάλης», περιοδικό *Δοκιμές* (υπό έκδοση)

Χρ. Λάσκος, Ε. Τσακαλώτος, *Χωρίς επιστροφή. Από τον Κένυς στη Θάτσερ*, ΚΨΜ, Αθήνα 2012

Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ. Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς*, Στοχαστής, Αθήνα 2011

Μ

Maria-Antonietta Macciocchi, *Lettres de l'intérieur du parti*, Maspero, Παρίσι 1970

Ernest Mandel, *Critique de l'eurocommunisme*, Maspero, Παρίσι 1977

J.M. Maravall, «Political Cleavages in Spain and the 1979 General Election», *Government and Opposition*, τόμ. 13, νο. 3, καλοκαίρι 1979

Luke March, Cas Mudde, «What's Left of the Radical Left? The European Radical Left After 1989», *Comparative European Politics*, τόμ. 3, νο. 1, Απρίλιος 2005

Il Manifesto, *Pouvoir et opposition dans les sociétés postrévolutionnaires*, Seuil, Παρίσι 1978

Georges Marchais, *L'espoir au présent*, éditions sociales, Παρίσι 1980

Ζωρζ Μαρσαί, *Η δημοκρατική πρόκληση*, Ορίζοντες, Αθήνα 1975

Lilly Marcou, Marc Riglet, «Du passé font-ils table rase? La Conférence de Berlin, juin 1976», *Fondation Nationale des Sciences Politiques, Centre d'études et de recherches internationales, Série F*, article no. 440

Lilly Marcou, *Les pieds d'argile. Le communisme mondial au présent, 1970-1986*, Editions Ramsay, Παρίσι 1986

Roger Martelli, *Prendre sa carte, 1920-2009. Données nouvelles sur les effectifs du PCF*, Fondation Gabriel Péri / Département Seine Saint-Denis, 2010

Gilles Martinet, *Une certaine idée de la gauche (1936-1997)*, editions Odile Jacob, Παρίσι 1997

Frederique Matonti, «Οι διανοούμενοι και το Κόμμα: η περίπτωση της Γαλλίας», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001

Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's 20th century*, Vintage, Νέα Υόρκη 2000

Yves Meny, Yves Surel, *Politique comparée. Les démocraties*, Montchrestien, Παρίσι 2009

J.G. Merquior, *Western Marxism*, Paladin, Λονδίνο 1986

Jerome Milch, «The PCF and Local Government: Continuity and Change», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977

David Milliband (επιμ.), *Reinventing the Left*, Polity Press, Καίμπριτζ 1994

Alan Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1992

Ramesh Mishra, *The Welfare State in Crisis*, St. Martin's Press, Ν. Υόρκη 1984

Gérard Molina, Yves Vargas, «Des contradictions au sein du parti», O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, PUF, Παρίσι 1979

Jacques Moreau, Christine Verger, «Elus et évolution des forces politiques au parlement européen», Monica Charlot (επιμ.), *Les élections européennes de juin 1984*, Publications de la Sorbonne, Παρίσι 1986

Gerassimos Moschonas, *La social-démocratie de 1945 à nos jours*, Montchrestien, Παρίσι 1994

Gerassimos Moschonas, «The EU and the Dilemmas of the Radical Left: Some Preliminary Thoughts», *Transform! European Journal for Alternative Thinking and Political Dialogue*, vo. 9, Βρυξέλλες 9/2011

Eusebio M. Mujal-León, «Eurocommunism, Spanish Version», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism: The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, European Studies no 7, Aldwych Press, Λονδίνο 1981

Eusebio Mujal-Leon, *Communism and Political Change in Spain*, Indiana University Press, Bloomington 1983

Juan Munoz, Santiago Roldan, Angel Serrano, «The Growing Dependence of Spanish Industrialization on Foreign Investment», Dudley Seers, Bernard Schaffer, Maria-Liisa Kiljunen (επιμ.), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, Harvester Press, Σάσεξ 1979

Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005

Λ. Μαυροειδής, *Αγωνιστές*, Προσκήνιο, Αθήνα 2002

Σαντάλ Μουφ, «Ιδεολογίες της νέας δεξιάς στην Ευρώπη», Εβδομάδα του ΚΜΑΣ, *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού. Θεωρητικά προβλήματα και εναλλακτικές λύσεις στη Δυτική Ευρώπη*, Πάντειος 9-14 Φεβρουαρίου 1981, Θεμέλιο, Αθήνα 1982

Γιάννης Μπαλαμπανίδης, «Πολιτική εκπροσώπηση και πολιτικές συμμαχίες: ο Πουλαντζάς στην ελληνική μεταπολιτευτική συγκυρία», *Ο Πουλαντζάς σήμερα*, Νήσος / Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2012

Στέργιος Μπαμπανάσης, *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985

Τάκης Μπενάς, *Το ελληνικό '68. Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ εσωτερικού*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011

Νίκος Μπίστης, *Προχωρώντας και αναθεωρώντας*, Πόλις, Αθήνα 2010

N

Giorgio Napolitano, *La politique du PCI. Entretien avec E. Hobsbawm*, éditions sociales, Παρίσι 1976

Ηλ. Νικολακόπουλος, Ε. Ολυμπίτου (επιμ.), *Αντώνης Μπριλλάκης. Διαδρομές και αναζητήσεις της Αριστεράς μετά τον εμφύλιο*, Λιβάνη/ΑΣΚΙ, Αθήνα 2010

O

Bino Olivi, Alessandro Giaccone, *L'Europe difficile*, Gallimard, Παρίσι 1998

Giovanni Orsina, «Il PCI e la gestione dell' antifascismo», Πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε από τη Fondazione Magna Carta και το «L'Ircocervo», Ρώμη, 22 Μαρτίου 2007

P

Joseph LaPalombara, «The Italian Communist Party and Changing Italian Society», Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978

Gianfranco Pasquino, «The PCI: a Party with a Governmental Vocation», The Johns Hopkins University, Bologna Center, Occasional Paper no. 19, Φεβρουάριος 1978

Gianfranco Pasquino, «Mid-Stream and under Stress: The Italian Communist Party», M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil Blackwell, Ν. Υόρκη 1988

Gianfranco Pasquino, «Programmatic Renewal and Much more: From the PCI to the PDS», *West European Politics*, τόμ. 16, vo. 1, Ιανουάριος 1993

Paul Pierson, «The Path to European Integration. A Historical Institutional Analysis», *Comparative Political Studies*, τόμ. 29, vo. 1, Φεβρουάριος 1996

Paul Pierson, Theda Skocpol, «Historical Institutionalism in Contemporary Political Science», Ira Katznelson & Helen V. Milner (επιμ.), *Political Science: State of the Discipline*, W.W. Norton, Ν. Υόρκη 2002

Frances Fox Piven, «The Decline of Labor Parties: An Overview», Frances Fox Piven (επιμ.), *Labor Parties on Postindustrial Societies*, Polity Press, Καίμπριτζ 1991

Alessandro Pizzorno, «The Individualistic Mobilization of Europe», *Daedalus*, τόμ. 93, vo. 1, χειμώνας 1964

François Platone, «Les communistes au gouvernement: une expérience complexe et contradictoire», *Revue politique et parlementaire*, vo. 914, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985

François Platone, Jean Ranger, «Les adhérents de l'apogée. La composition du PCF en 1979», *Communisme*, vo. 7, 1985

François Platone, Jean Ranger, «Les adhérents du PCF en 1997», *Les cahiers du CEVIPOF*, vo. 27, Μάρτιος 2000

Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη, 2007

Hugues Portelli, «La voie nationale du PCF et du PCI», *Projet*, vo. 106, Ιούνιος 1976

Paul Preston, «The PCE's Long Road to Democracy, 1954-1977», Richard Kindersley (επιμ.), *In Search of Eurocommunism*, St. Martin's Press, Ν. Υόρκη 1981

Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press / Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Καίμπριτζ / Παρίσι 1985

Bernard Pudal, *Prendre parti. Pour une sociologie historique du PCF*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1989

Robert Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», *International Organization*, τόμ. 32 vo. 2, άνοιξη 1978

Ν. Παπαδόγιαννης, «Η πολλαπλή υποδοχή της ροκ μουσικής από τις κομμουνιστικές οργανώσεις νεολαίας στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970», Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010

Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *Λεωνίδας Κύρκος. Εκ βαθέων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009

Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Σκόπελος 2007

Νίκος Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλια, Αθήνα 1991

Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006

R

Claudio Radaelli, «The Europeanization of public policy», Kevin Featherstone & Claudio Radaelli, *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003

Lucio Lombardo Radice, «Communism with an Italian face?», G.R. Urban, *Eurocommunism. Its roots and future in Italy and elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978

Charles Ragin, Daniel Chirot, «Το κοσμοσύστημα του Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν: Η κοινωνιολογία και η πολιτική ως ιστορία», Theda Skocpol et al., *Ιστορική κοινωνιολογία. Όραμα και μέθοδος*, Κατάρτι, Αθήνα 1999

Luis Ramiro, Laura Morales, «European integration and Spanish parties», Thomas Poguntke (επιμ.), *The Europeanisation of National Political Parties*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2007

Jean Ranger, «Le déclin du PCF», *Revue française de science politique*, 36ο έτος, vo. 1, 1986

Philippe Raynaud, *Το μωσαϊκό της άκρας Αριστεράς*, Πόλις, Αθήνα 2008

Albert Recio, Jordi Roca, «The Spanish Socialists in Power: Thirteen Years of Economic Policy», Andrew Glyn (επιμ.), *Social Democracy in Neoliberal Times. The Left and Economic Policy since 1980*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2001

Chris Reynolds, «May 68: a Contested History», *Sens Public*, 10/2007

Heinz Richter, «I partiti comunisti della Grecia», Heinz Timmermann (επιμ.), *I partiti comunisti dell' Europa mediterranea*, Il Mulino, Μπολόνια 1981

Thomas Risse, Maria Green Cowles, James Caporaso, «Europeanization and domestic change: introduction», *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*, Cornell University Press, Ithaca 2000

Waldeck Rochet, *Les enseignements de mai-juin 1968*, éditions sociales, Παρίσι 1968

Jean Rony, *La lente rupture*, éditions sociales, Παρίσι 1977

Yves Roucaute, *Le PCF et les sommets de l'État*, PUF, Παρίσι 1981

James Ruscoe, *The Italian Communist Party, 1976-1981. On the Threshold of Government*, MacMillan, Λονδίνο 1982

Giovanni Russo, «Il compromesso storico: the Italian Communist Party from 1968 to 1978», Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979

Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Αναθεώρηση τέχνης*, Σοκόλη, Αθήνα 2006

Σ. Ρομπόλης, Π. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα (1980-2000)», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανοήσης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα 2002

S

Massimo Salvadori, *Kautsky e la rivoluzione socialiste*, Feltrinelli, Μιλάνο 1976

Giovanni Sartori, «Calculating the Risk», Austin Ramney, Giovanni Sartori (επιμ.), *Eurocommunism: the Italian Case*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Ουάσινγκτον 1978

Donald Sassoon, *The Italian Communists speak for themselves*, Spokesman, Νότινγχαμ 1977

Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού. Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα*, Καστανιώτη, Αθήνα 2001

Sabine Saurugger, «Une sociologie de l'intégration européenne?», *Politique européenne*, 2008/2, vo. 25

Fritz Scharpf, *La sociale démocratie européenne face à la crise*, Economica, Παρίσι 1990

Sergio Segre, *A chi fa paura l'eurocomunismo?*, Guaraldi editore, Φλωρεντία 1977

Daniel-Louis Seiler, *Partis et familles politiques*, PUF, Παρίσι 1980

Françoise De La Serre, Marie-Claude Smouts, Geneviève Bibes, Henri Menudier, «Convergences nationales, dimensions partisans et affinités croisées», *Revue française de science politique*, vo. 6, 1979

Altiero Spinelli, «How European are the Italian Eurocommunists?», G.R. Urban, *Eurocommunism. Its roots and future in Italy and elsewhere*, Maurice Temple Smith, Λονδίνο 1978

Paolo Spriano, *Intervista sulla storia del Pci*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1979

Marco Steenbergen, Erica Edwards, Catherine de Vries, «Who's Cueing Whom? Mass-Elite Linkages and the Future of European Integration», *European Union Politics*, τόμ. 8 (1), 2007

Jonathan Story, «El pacto para la libertad: the Spanish Communist Party», Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979

Jonathan Story, «Monetary union: Economic competition and political negotiation», Douglas Weber (επιμ.), *The Franco-German Relationship in the European Union*, Routledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1999

Kaare Strom, «A Behavioral theory of Competitive political Parties», *American Journal of Political Science*, τόμ. 34, vo. 2, Μάιος 1990

Jane Sweeney, «The Left in Europe's Parliament: The Problematic Effects of Integration Theory», *Comparative Politics*, τόμ. 16, vo. 2, Ιανουάριος 1984

Aleks Szczerbiak, Paul Taggart (επιμ.), *Opposing Europe. The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008

Βίβιαν Σπυροπούλου, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή

T

Paul Taggart, *Populism*, Buckingham, Open University Press, 2000

Pierre-André Taguieff, *L'illusion populiste*, Berg International, Παρίσι 2002

Ramon Tamames, *¿Adonde vas, España?*, Editorial Planeta, Βαρκελώνη 1977

Sidney Tarrow, «Communism in Italy and France: Adaptation and Change», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977

Sidney Tarrow, «Party Activists in Public Office: Comparisons at the Local Level in Italy and France», Donald Blackmer, Sidney Tarrow (επιμ.), *Communism in Italy and France*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977

Sidney Tarrow, «Italy: Crisis, Crises or Transition?», P. Lange, S. Tarrow (επιμ.), *Italy in Transition*, Frank Cass, Λονδίνο 1980

Sidney Tarrow, «Historic compromise or bourgeois majority? Eurocommunism in Italy 1976-1979», Howard Machin (επιμ.), *National Communism in Western Europe: a third way to socialism?*, Methuen, Λονδίνο & Ν. Υόρκη 1983

Sidney Tarrow, *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge University Press, 1994

Mario Telò, «Les partis communistes européens et l'URSS», *Revue politique et parlementaire*, vo. 932, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1987

Massimo Teodori, «The New Lefts in Europe», Seweryn Bialer, Sophia Sluzar (επιμ.), *Strategies and Impact of Contemporary Radicalism*, τόμ. 3, Westview Press, Κολοράντο 1977

M. Thorez, W. Rochet, G. Marchais, *Communistes et chrétiens*, éditions sociales, Παρίσι 1976

Heinz Timmermann, «National Strategy and International Autonomy: The Italian and French Communist Parties», *Studies in Comparative Communism*, vo. 2-3, καλοκαίρι-φθινόπωρο 1972

Heinz Timmermann, «Vie al socialismo: Riforme o rivoluzione?», Heinz Timmermann (επιμ.), *I partiti comunisti dell' Europa mediterranea*, Il Mulino, Μπολόνια 1981

Anthony Todorov, «Απόπειρες μεταρρύθμισης, αποτυχία και κατάρρευση στην Ανατολική Ευρώπη», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001

Palmiro Togliatti, *Il memoriale di Yalta*, Sellerio editore Palermo, Παλέρμο 1988

Παλμίρο Τολιάτι, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, Ηριδανός, Αθήνα 1964

Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer, Jonathan Story, *Eurocommunism: Myth or Reality?*, Penguin, Harmondsworth 1979

Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'état, éditions sociales, Παρίσι 1971

U

L'URSS et nous, Editions sociales, Παρίσι 1978

V

Giuseppe Vacca, «The “Eurocommunist” Perspective: the Contribution of the PCI», Richard Kindersley (επιμ.), *In Search of Eurocommunism*, St. Martin's Press, Ν. Υόρκη 1981

Giuseppe Vacca, *Tra compromesso e solidarietà*, Riuniti, Ρώμη 1987

Pietro Valenza (επιμ.), *Il compromesso storico*, Newton Compton, Ρώμη 1975

Sterios Varvaroussis, «Le PCG de l'interieur», *Communisme*, vo 17, α' τρίμηνο 1988

Susannah Verney, «An Exceptional Case? Party and Popular Euroscepticism in Greece, 1959-2009», *South European Society and Politics*, τόμ. 16, vo. 1, Μάρτιος 2011

W

Robert Wade, «Fast Growth and Slow Development on South Italy», Dudley Seers, Bernard Schaffer, Maria-Liisa Kiljunen (επιμ.), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, Harvester Press, Σάσεξ 1979

Jean-Michel De Waele, Daniel-Louis Seiler (επιμ.), *Les partis de la gauche anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2012

Ignacio Walker, «Socialism in Comparative Perspective», *Comparative Politics*, τόμ. 23, vo. 3, Ιούλιος 1991

William Wallace, *The Transformation of the Western Europe*, The Royal Institute of International Affairs, Pinter Publishers, Λονδίνο 1990

M. Waller, M. Fennema (επιμ.), *Communist Parties in Western Europe. Decline or Adaptation?*, Basil lackwell, Ν. Υόρκη 1988

Immanuel Wallerstein, *The Politics of the World Economy*, Cambridge University Press / Editions de la maison des Sciences de l'Homme, Λονδίνο / Παρίσι 1984

Immanuel Wallerstein, «The End of What Modernity?», *Theory and Society*, τόμ. 24, vo. 4, Αύγουστος 1995

Immanuel Wallerstein, *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde*, Découverte, Παρίσι 2006

Ιμμάνουελ Βαλερστάιν, *Ιστορικός καπιταλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987

Henri Weber, *PCI: aux sources de l'eurocommunisme*, Christian Bourgois, Παρίσι 1977

Henri Weber, «Où vont les PC eurocommunistes?», O. Duhamel, H. Weber, *Changer le PCF?*, PUF, Παρίσι 1979

Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, «Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité», *Annales. Histoire, sciences sociales*, 58o έτος, 2003/1

Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, Sandrine Kott, *Le travail et la nation. Histoire croisée de la France et de l'Allemagne*, éditions de la maison des sciences de l'homme, Παρίσι 1999

Michel Wieviorka, *Pour la prochaine gauche*, Robert Laffont, Παρίσι 2011

Frank Wilson, *The Failure of West European Communism*, Paragon House, N. Υόρκη 1993

Serge Wolikow, Antony Todorov, «Η ευρωπαϊκή μεταπολεμική επέκταση», *Ο αιώνας των κομμουνισμών* (συλλογικό), Πόλις, Αθήνα 2001

X-Y-Z

Α. Υφαντόπουλος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού και ο ΡΦ στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Μαρτυρίες και ιδεολογική διαχείριση της μνήμης», *Δοκιμές*, τχ. 13-14, Άνοιξη 2005

Ανταίος Χρυσοστομίδης, Λεωνίδας Κύρκος. *Η δυναμική της ανανέωσης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011

